Acta mvsei napocensis

39-40-II
2002-2003

MINISTERUL CULTURII ŞI CULTELOR
MUZEUL NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

39-40

ISTORIE

II

2002-2003

CLUJ-NAPOCA
2005

COLEGIUL DE REDACŢIE:

MELINDA MITU – Director adjunct
TUDOR SĂLĂGEAN – Redactor responsabil
IOANA SAVU – Secretar de redacţie

MEMBRI:

DOINA BOROŞ (restaurare), **LIVIA CĂLIAN** (numismatică şi medalistică), **IOAN CIUPEA**, **DANIELA COMŞA** (istorie contemporană), **MELINDA MITU** (istorie modernă, muzeologie, patrimoniu), **OVIDIU MUNTEAN** (istorie modernă), **TUDOR SĂLĂGEAN**, **PAPP ANDREA** (istorie medievală, premodernă), **DIANA BINDEA**.

GRAFICA:
TÖRÖK KÁROLYI, CRISTINA ŢOPAN

FOTO:
SERGIU ODENIE

COPERTA:
TÖRÖK KÁROLYI

ILUSTRAŢIA COPERTEI:
Crucifix, bronz, secolul al XII-lea, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei

TEHNOREDACTARE: **IOANA SAVU**

MUZEUL NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI
ISSN 1454-1521

EDITURA ARGONAUT
ISBN 973-7710-65-7

FONDATOR: Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publicaţie a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei. Orice corespondenţă se va adresa: Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, 400020, Cluj-Napoca, str. C. Daicoviciu, nr. 2, Tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro; tsalagean@yahoo.com.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondence sera envoyée a l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 400020, Cluj-Napoca, rue C. Daicoviciu, n° 2, Roumanie, tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro; tsalagean@yahoo.com.

CUPRINS

SOMMAIRE – INHALT - CONTENTS

STUDII

IOAN MARIAN ŢIPLIC
Necropolele de tip *Mediaş* din Transilvania 9
The Mediaş-Type Cemeteries from Transylvania (7th-10th C.) 22

CĂLIN COSMA
Political Status of West and Northwest Romania in the 9th and 10th Centuries A.D.
Archaeological Perspective 23

ALEXANDRU MADGEARU
Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries 41

TUDOR SĂLĂGEAN
Terra Ultrasilvana. Structuri teritoriale şi realităţi politice în nordul Transilvaniei
în secolele X-XI 63
Terra Ultrasilvana. Territorial Structures and Political Realities
in Northern Transylvania (9th-11th C.) 81

ANTÓNIA MARCSIK
Studiu antropologic al scheletelor umane descoperite în cimitirul din secolul al X-lea
din Cluj-Napoca, str. Plugarilor 83
Anthropological Study of Human Skeletons discovered in the 10th Century Cemetery
from Plugarilor str., Cluj-Napoca 90

MARIA-EMILIA CRÎNGACI ŢIPLIC, SILVIU OŢA
Piese inedite din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a României descoperite
în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia 91
Bislang unveröffentlichte Fundstücke aus der Sammlung des Nationalmuseums
für Geschichte Rumäniens, die aus dem Gräberfeld der römisch-katolischen
Kathedrale in Karlsburg /Alba-Iulia (12. Jh.) stamme 106

ADRIAN ANDREI RUSU
Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale 107
Stove Tiles from Transylvania (III). Three Medieval Decorative Motifs 114

MÁRIA LUPESCU MAKÓ
Consideraţii privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârşitul Evului Mediu 115
Remarks concerning Last Wills and Testaments in Late Medieval Transylvania 137

CĂLIN FELEZEU
Relaţii bilaterale politico-diplomatice transilvano-otomane 139
The Bilateral Diplomatic and Politic Relations Between Transylvania and the Ottoman Empire ..152

IONUŢ COSTEA
Sub semnul lui Ianus. Relaţiile dintre nobilime şi principe în Transilvania în secolul al XVII-lea 153
Under the Sign of Janus. Relations between Nobility and Prince in 17th Century Transylvania 170

OVIDIU MUREŞAN
Un best-seller italian de la sfârşitul secolului al XVII-lea cu privire la oraşele şi cetăţile din Banat şi vestul Transilvaniei 173
An Italian Best-Seller from the end of the 17th Century on the Towns and Castles from Banat and Western Transylvania 185

OVIDIU MUNTEAN
Polonia în presa românească din perioada Unirii Principatelor 187
La Pologne dans la presse roumaine pendant la période de l'Union des Principautés 194

DANIELA COMŞA
Alexandru Vaida-Voevod între contestare, ignorare şi reconsiderare (1872-1950) 195
Alexandru Vaida-Voevod between Contestation, Ignorance and Reconsideration (1872-1950) 207

IOAN CIUPEA
O încercare privind obţinerea de reparaţii pentru victimele ocupaţiei şi războiului, Cluj, 1946 209
Attempt to obtain Reparations for the Victims of the Occupation and War, Cluj, 1946 219

MISCELLANEA

OVIDIU PECICAN
Ideologie creştină şi propagandă pentru Cruciada Târzie: circulara lui Ştefan cel Mare către principii creştini (25 ianuarie 1475) 223
Christian Ideology and Crusade Propaganda: the Circular Letter of Stephen the Great for the Christian Rulers (January 25, 1475) 228

ALEXANDRU SIMON
Între porturi şi cer. Chilia, Cetatea Albă, Istambul şi Veneţia în vara anului 1484 229
Between the Harbours and the Skies: Chilia, Cetatea Albă, Istambul and Venice in the Summer of 1484 271

ANDREA PAPP
Izvoare privind vestimentaţia aristocraţiei transilvănene în secolele XVII-XVIII 273
Sources Concerning the Transylvanian Aristocratic Costumes in the 17th-18th Centuries 280

TRAIAN RUS
Simion Balint. Mărturii documentare 281
Simion Balint. Témoignages documentaires 300

STELIAN MÂNDRUŢ
Anii de şcoală sibiană ai istoricului Andrei Oţetea 301
Die Hermannstädter schuljahren des historikers Andrei Oţetea 308

CLAUDIA URSUŢIU
Politici comunitare evreieşti în Parlamentul României (1922-1929) 309
Judaic Community Politics in the Romanian Parliament (1922-1929) 326

MARCELA SĂLĂGEAN
Tensiuni între comuniştii români şi maghiari în Transilvania în anii care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial 327
Tensions between the Romanian and Hungarian Communists in Transylvania in the aftermath of WW II 330

MONUMENTE

GHEORGHE PETROV, DANIELA MARCU ISTRATE
Biserica medievală din Sântana de Mureş (jud. Mureş) Contribuţii arheologice la istoria monumentului 333
Die mittelalterliche Kirche in Sântana de Mureş (Kreis Mureş). Archäologische Beiträge zur Denkmalsgeschichte 344

GHEORGHE PETROV
O veche ctitorie munteană în Ardeal. Biserica *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos), jud. Hunedoara 345
Eine Alte Walachische stiftung in Siebenbürgen. „Hl. Nikolaus"-Kirche, Geoagiu (kreis Hunedoara) 356

MELINDA MIHÁLY
Casa Filstich-Kemény din Cluj 357
The Filstich-Kemény House from Cluj 365

NUMISMATICĂ ŞI MEDALISTICĂ

LIVIA CĂLIAN
Medalii româneşti din colecţia numismatică a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei (I) 1600-1947 369
Romanian Medals in the Numismatic collection of National History Museum of Transylvania (I) 1600-1947 417

CLAUDIA M. BONŢA
Medalie-casetă dedicată Păcii de la Hubertsburg 419
Médaille casette dédie à la Paix de Hubertsbourg 428

PATRIMONIU, MUZEOLOGIE, CONSERVARE-RESTAURARE

MELINDA MITU
Locuitori ai Clujului în fotografii realizate de Ferenc Veress (sfârşitul secolului al XIX-lea) 431
Citizens of Cluj in Pictures taken by Ferenc Veress (end of the 19th Century) 435

DOINA BOROŞ, CATALINA VAJDA
Reconstituirea unei piese de vestimentaţie din secolul al XVI-lea aparţinând Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei 437
The Reconstitution of a Ribbon from the 16th Century belonging to the History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca 440

CORNELIA ROTARIU
Restaurarea unei oglinzi veneţiene 441
The Restoration of a Venice Mirror 442

ADRIANA BULBUC
Restaurarea unei cărţi din secolul al XVIII-lea prin principiul minimei intervenţii 443
The Minimum Intervention Principle in the Restoration of a Book from the 18th Century 445

CLAUDIA M. BONŢA
Restaurarea unui vas ceramic aparţinând culturii Wietenberg 447
La restauration d'une casserole de l'age du bronze 448

NOTE ŞI RECENZII

Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*, New York, 1983, *versus* Caroline Walker Bynum, *The Body of Christ in the Later Middle Ages, a Reply to Leo Steinberg*, New York, 1992 (***Ioana Savu***) 451

Adrian Ioniţă, Dan Căpăţână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuţii arheologice la istoria Ţării Bârsei/ Archäologische Beiträge zur geschichte des Burzenlandes*, Bucureşti, Editura Academiei, 2004 (***Daniela Marcu Istrate***) 456

Marius Porumb, *Ştefan cel Mare şi Transilvania. Legături culturale şi artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004 (***Daniela Mitrea***) 460

Karoly Vekov, *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea*, Cluj-Napoca, Editura Studium, 2004 (***Andrea Papp***) 462

Studii şi Materiale de Istorie Medie, vol. XXII, 2004, Brăila, Edit. Istros, pentru *Academia Română*, Institutul de Istorie *Nicolae Iorga* Bucureşti (***Daniela Mitrea***) 463

Repertorii de arhive universitare din Ungaria (***Stelian Mândruţ***) 465

Florin Medeleţ, Nicoleta Toma, Vasile Râmneanţu, *Muzeul Banatului. File de cronică*, I. (1872-1918), II. (1918-1948), Timişoara, Editura Mirton, 1997, 2003 (***Stelian Mândruţ***) 467

Gheorghe Iancu, *Problema minorităţilor etnice din România în documente ale Societăţii Naţiunilor 1923- 1932 / Le problème des minorités ethniques de la Roumanie dans des documents de la Société des Nations 1923-1932 / Ethnic Minorities from Romania in Documents from the Nations' Society 1923-1932*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2004 (***Marcela Sălăgean***) 468

Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Jahrgänge 36-49, Register II, (1987-2000). Bearbeitet von Eduard Schneider. München. Südostdeusche Kulturwerk Verlag, 2001 (***Stelian Mândruţ***) 469

CRONICA ACTIVITĂŢII

DANIELA COMŞA, Cronică selectivă a activităţii secţiei de istorie medievală, modernă şi contemporană a Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei (2002-2003) 473
Selected excerpts from the Activity of the Department of Medieval, Modern and Contemporary History of the National History Museum of Transylvania (2002-2003) 474

IN MEMORIAM

Ana-Maria Szőke 479

ABREVIERI 481

STUDII

IOAN MARIAN ŢIPLIC

NECROPOLELE DE TIP *MEDIAŞ* DIN TRANSILVANIA

Istoria spaţiului românesc în perioada secolelor VII-IX este una destul de controversată şi aceasta datorită faptului că acestui segment temporal îi este atribuită perioada procesului de etnogeneză. Istoriografia română, cu începere din secolul al XIX-lea, a transformat discuţia despre etapele de formare a poporului român într-o problemă politică şi legată de problema statu-quo-ului politic al vremii. O radiografiere a temelor studiilor care au făcut referire la această problemă pune în lumină amestecul politicului în derularea cercetărilor legate de etnogeneza românească. Dacă în anii ce au urmat celui de al doilea război mondial s-a căutat cu orice preţ să se demonstreze aportul masiv al populaţiilor slave la procesul de formare a poporului român[1], în anii de comunism naţionalist ce au urmat „primăverii de la Praga" s-a trecut la diminuarea acestui aport slav.

În cadrul discuţiilor legate de această tematică îşi găseşte loc şi analiza necropolelor birituale din spaţiul românesc, atribuite când unor populaţii de slavi, când unor comunităţi slavo-romanice, necropole catalogate de K. Horedt ca aparţinând grupului Mediaş[2]. Denumirea acestui grup a fost făcută după descoperirea necropolei birituale din punctul Mediaş - *Dealul Furcilor*. Foarte interesant este faptul că în Transilvania, după ce se renunţase de mult la ritul incineraţiei şi s-a adoptat cel al înhumării defuncţilor, în secolele VII-VIII apare o populaţie ce se incinerează. Curios este, de asemenea, faptul că în cadrul necropolelor de *tip Mediaş* găsim morminte de inhumaţie, bineînţeles într-un număr redus; despre acestea s-a spus că aparţineau elementelor locale ce conviețuiau cu noii veniţi, slavii. De remarcat este faptul că în decursul a două secole numărul mormintelor de inhumaţie îl va depăşi pe acela al mormintelor de incineraţie, lucru care s-a întâmplat, fără îndoială, sub puternica influenţă a creştinismului propagat în Transilvania îndeosebi după secolul al IX-lea.

Pe lângă faptul că o dată cu această populaţie reapare ritul incineraţiei, se observă şi o schimbare în cultura materială, în primul rând în ceea ce priveşte ceramica, ce nu mai este lucrată la roată, ca până acum, ci cu mâna şi doar mai târziu la roata înceată; în cadrul acesteia poate fi observată şi o influenţă locală. Din acest orizont al necropolelor birituale mai fac parte şi descoperirile de la Ocna Sibiului[3], Guşteriţa[4], Boarta[5], Târnava, Berghin[6], Ghirbom[7], Bratei[8],

---

[1] O exemplificare a acestei preferinţe este cuprinsul revistei *Studii şi cercetări de istorie veche* din perioada anilor 1952-1964, fără a mai cita şi alte publicaţii sau volume colective.

[2] K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7-9 Jh. in Siebenbürgen*, în *ZfA*, Berlin, 10, 1976, p. 39 sqq.

[3] D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti, 1965, p. 153-159.

[4] Th. Nägler, *Vorberich über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit*, în: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 14, 1971, p. 65 sqq.

[5] S. Dumitraşcu, G. Togan, *Cimitirul de la Boarta – „Pârâul Zăpezii-Şoivan"*, în: *Studii şi comunicări. Muzeul Brukenthal*, 18, 1974, p. 94 sqq.

Turdaş[9] etc. reflectând existenţa unor comunităţi de slavi în partea central-nordică a Transilvaniei, în special în spaţiul legat de exploatarea sării. Cu toate că vorbim despre biritualism, componenta mormintelor de inhumaţie este relativ lipsită de importanţă, deoarece numărul acestora este nesemnificativ în comparaţie cu cel al mormintelor de incineraţie (vezi Tabel nr. 1 şi Grafic nr. 1). Nu se pot preciza, cel puţin în stadiul actual al cercetărilor, fără analize comparative pe resturile osteologice din cadrul mai multor necropole şi chiar din cadrul aceleiaşi necropole, motivele pentru care, în cadrul cimitirelor grupului Mediaş, apar şi morminte de inhumaţie.

Un posibil repertoriu al necropolelor de *tip Mediaş* din Transilvania:

1. Alba Iulia (jud. Alba). În apropierea aşezării datate în secolele VIII-X, în cadrul necropolei din punctul *Staţia de Salvare – Stadion*, au fost descoperite şi patru urne de incineraţie, ornamentate cu benzi de linii în val[10].

2. Berghin (jud. Alba). Una dintre cele mai mari necropole aparţinând grupului Mediaş a fost cercetată între anii 1976-1979 la Berghin – *În Peri* sau *Zăcătoare*, fiind compusă din 360 de morminte databile între secolele VII-IX[11]. Majoritatea mormintelor sunt de incineraţie în urnă, dar există şi de incineraţie fără urnă precum şi de inhumaţie. Inventarul mormintelor este variat şi bogat compus din ceramică, podoabe (cercei, mărgele, fibule, brăţări), piese de îmbrăcăminte, cuţite, amnare, râşniţe, monede[12].

3. Bistriţa (jud. Bistriţa Năsăud). Dintr-un punct neprecizat provin mai multe urne cu resturi cinerare, ce indică prezenţa unei necropole de incineraţie[13].

4. Bratei (jud. Sibiu) – localitate situată pe valea Târnavei Mari. Între 1964-1967 s-a cercetat la Bratei[14] un cimitir biritual numit *Cimitirul nr. 2*, din care s-au dezvelit 244 de morminte, din care 210 de incineraţie şi 34 de înhumaţie, necropola fiind datată în sec. VII-VIII. Deşi este puţin diferită de celelalte necropole de *tip Mediaş*, cei mai mulţi cercetători consideră că această necropolă face parte din acest grup[15].

5. Boarta (comuna Şeica Mare, jud. Sibiu) – localitate situată pe valea Vişei, afluent al Târnavei Mari. Între 1965-1968 a fost descoperit la Boarta[16] în locul numit *Şoivani*, o necropolă birituală, din care s-au dezvelit 35 de morminte, dintre care două de înhumaţie şi 33 de incineraţie. Pe lângă urnele decorate cu linii drepte, paralele, orizontale şi în val s-au descoperit şi mici lame de cuţit şi două inele de buclă. Pe baza ritului de înmormântare şi a

---

[6] Săpături inedite, executate de M. Blăjan în anii 1974 şi 1977-1979.

[7] I. Al. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, în *Apulum*, 18, 1980.

[8] E. Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în sec. VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977.

[9] I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incineraţie din sec. VIII la Turdaş, jud Alba*, în *ActaMN*, 10, 1973.

[10] *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, I, A-C, Bucureşti, 1994, p. 84; O. Dulea, *Consideraţii privind locuirea în Banat şi Transilvania în secolele VII-VIII d. Hr. (II. Necropole şi morminte izolate)*, în *Sargetia*, 30, 2001-2002, p. 224.

[11] Gh. Anghel, M. Blăjan în *Dacia, N.S.*, 22, 1978, p. 349; Idem, în *Dacia, N.S.*, 23, 1979, p. 356; Al. Aldea, E. Stocovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151; RepAB, p. 56.

[12] RepAB, p. 56.

[13] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul în secolele IV-IX*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 169-207.

[14] E. Zaharia, *Populaţia românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Bucureşti, 1977.

[15] K. Horedt, *op. cit.*, p.13; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 64.

[16] S. Dumitraşcu, G. Togan, *Cimitirul de la Boarta*, p. 93-109.

inventarului, cimitirul se încadrează în grupa cimitirelor de *tipul Mediaş*. Cimitirul se plasează cronologic după cimitirele slave, tumulare de la Someşeni şi Nuşfalău, contemporan cu cel de la Mediaş şi Ocna Sibiului, mai timpuriu decât Blandiana A[17].

6. Dăbâca (jud. Cluj). Dintr-un punct neprecizat provin urne de incineraţie datate în sec. VIII-IX[18].

7. Dorolţu (jud. Cluj). În 1960, cu ocazia construirii unui grajd al CAP-ului, în punctul *Dâmbu Mic* situat la sud-est de sat, s-a descoperit o mare cantitate de fragmente ceramice, cenuşă, cărbune şi oase calcinate. Au fost reconstituite două vase lucrate cu mâna, datate la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al VII-lea, care ar putea proveni dintr-o necropolă de incineraţie de mai mari dimensiuni[19].

8. Ghirbom (jud. Alba). În anii 1974-1975 au fost reluate cercetările la Ghirbom-*Gruiul Fierului* fiind descoperite 7 morminte de inhumaţie[20], pentru ca după o perioadă de întrerupere de 20 de ani, în 1995, să se continue săpăturile în cadrul acestei necropole, fiind dezvelite alte 11 morminte de incineraţie şi două de inhumaţie[21], rezultând un total de 20 de morminte, dintre care 11 de incineraţie. Inventarul mormintelor conţine pe lângă diverse obiecte din metal şi ceramică şi catarame din bronz sau din fier. Această necropolă este încadrată şi ea în grupul necropolelor de tip Mediaş fiind datată în a doua jumătate a secolului al VII-lea[22].

9. Mediaş. Această necropolă este situată în estul oraşului şi a fost cercetată în cadrul unor săpături de salvare, fiind descoperite 17 morminte dintre care 14 de incineraţie şi 3 de inhumaţie[23]. Necropola a fost descoperită întâmplător, cu ocazia nivelării terenului pentru amenajarea unor terase, pentru construcţii edilitare. Muncitorii au sesizat vase umplute cu oase calcinate şi cenuşă. În cadrul săpăturii de salvare din anul 1960 au fost descoperite 10 morminte; în anul următor s-au mai dezvelit alte şapte morminte. Cimitirul de la Mediaş a însemnat în 1960 o noutate şi a fost prima descoperire de acest fel din Transilvania. Mormintele de inhumaţie erau intercalate între cele de incineraţie, fiind orientate E-V (cu capul spre est). Mormintele de incineraţie conţineau ca inventar urne funerare şi fragmente din metal provenind de la vârfuri de săgeţi, cuţite şi alte obiecte ce au constituit inventarul decedatului, fiind şi ele incinerate odată cu acesta şi apoi depuse împreună cu resturile calcinate în urnă. Pe baza materialului ceramic descoperit, constând din urne decorate cu linii orizontale, drepte, paralele şi linii în val, dar şi a obiectelor de inventar, destul de puţine, dar şi pe baza analogiilor, descoperitorul a datat cimitirul în sec. IX-X[24], ca mai apoi, pe baza descoperirilor ulterioare data de început a cimitirului să scadă până la sfârşitul sec. VII şi începutul sec. VIII.

---

[17] *Ibidem*, p. 105.

[18] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul*, p. 205; O. Dulea, *Consideraţii privind locuirea în Banat şi Transilvania în secolele VII-VIII d. Hr. (II. Necropole şi morminte izolate)*, în *Sargetia*, 30, 2001-2002, p. 225.

[19] Ferenczi I., *O descoperire slavă timpurie în Transilvania*, în *ActaMN*, 7, 1970, p. 565-573; Horedt, K., *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.-9. Jh. in Siebenbürgen*, în *Rapports du III-e Congres Interantional d'Archeologie*, I, Bratislava, 1979, p. 385-393; RepCJ, p. 191.

[20] I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151-175.

[21] Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruiul Fierului), judeţul Alba*, în: *Apulum*, 34, 1997, p. 255-270.

[22] *Ibidem*; RepAb, p. 100.

[23] K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e. n. La Mediaş*, în *Studia Universitatis „Babeş-Bolyai", Series Historia*, fasc. 2, 1965, p. 7-25; S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al judeţului Sibiu*, p. 134.

[24] *Ibidem*.

10. Pișcolț (jud. Satu Mare). În punctul *Nisipărie* a fost cercetată parțial o necropolă de incinerație datată în secolul al VII-lea, din care au fost dezvelite 7 morminte[25].

11. Porumbenii Mici (jud. Harghita). În cursul anului 1956 a fost descoperită și cercetată prin intermediul unui sondaj, în punctul *Galath,* o necropolă de incinerație, datată în secolul al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea[26].

12. Ocna Sibiului. În primăvara anului 1961 s-a descoperit la Ocna Sibiului[27], pe platoul numit de localnici *Lab*, o necropolă asemănătoare cu cea de la Mediaș. Cercetarea cimitirului s-a făcut în mai multe campanii, descoperindu-se, în total, 136 de morminte, dintre care 118 de incinerație și 18 de înhumație[28]. Din păcate, până în prezent s-a publicat doar prima campanie, când au fost descoperite doar 18 morminte de incinerație și unul de inhumație[29]. Autorul descoperirii datează cimitirul în sec. VIII-IX[30].

13. Sibiu - Guşteriţa. Cercetarea arheologică a necropolei de la Guşteriţa-Sibiu a început ca urmare a descoperirii întâmplătoare, cu prilejul unor lucrări cu caracter silvic, în vara anului 1966, a unor fragmente ceramice. Necropola se află în punctul numit *Fântâna rece*, aflat în fața terenului numit *Către Hulă*, ce se află poziționat spre nord de locul unde a fost cercetată necropola. Între cele două terenuri se scurge *Pârâul Fântâna Rece.* Spre sud de amplasamentul necropolei se ridică un mamelon numit *Dosul la Fântâna Rece.* Informații despre descoperirea unor urne în punctul *Fântâna Rece* datează din anul 1856, când M. Ackner menționa descoperirea a două urne, ce au fost trimise la Kunsthistorisches Museum din Viena[31]. Săpăturile arheologice sistematice au început în anul 1966, de către N. Lupu și s-au desfășurat pe parcursul a cinci ani, până în anul 1970, dar din anul 1967 ele au fost conduse de Th. Nägler. În cadrul celor cinci campanii au fost cercetate 80 de morminte, dintre care 79 de incinerație și unul de inhumație, materialul arheologic descoperit aflându-se la Muzeul Național Brukenthal Sibiu. Un prim studiu dedicat cercetării necropolei birituale a fost publica de Th. Nägler în anul 1967, pentru ca la finalul celor cinci campanii de cercetare să fie publicat un studiu sintetic[32].

14. Sighişoara (jud. Mureş). În punctul *Dealul Viilor*, în apropiere de așezarea din secolele VI-VIII, a fost descoperită o necropolă birituală din care au fost dezvelite 14 morminte (13 de incinerație și unul de inhumație), datate tot în secolele VI-VIII[33].

15. Soporu de Câmpie-

a. ***Poderei***. În 1962 cu prilejul unor lucrări agricole s-au descoperit 7 morminte de incinerație, cărora li s-au adăugat alte șase sau șapte în anul următor[34], dar cu

---

[25] I. Nemeti, *Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare)*, în: *SCIVA*, 34, 1983, 2, p. 139-140; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 226.

[26] Szekely Z., *Raport preliminar asupra sondajelor executate de muzeul regional din Sfântu Gheorghe în anul 1956*, în *MCA*, 5, 1959, p. 233-235; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 226.

[27] D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 153-159.

[28] D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 165.

[29] D. Protase, *op. cit.*, p. 153.

[30] *Ibidem*, p. 156-157.

[31] S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, p. 111.

[32] Th. Nägler, *Vorberich über die Untersuchungen im Hammersdorfer*, p. 63-73.

[33] Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, 9, 1979, p. 85; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 226.

[34] Nu știm cu exactitate numărul deoarece în repertoriul arheologic al Clujului este menționat în felul următor: *...s-au descoperit șapte morminte de incinerație cu urnă. În 1963 s-au dezvelit alte șapte morminte, astfel că numărul lor se ridică la 13* (sic !).... RepCJ, p. 368.

siguranță este vorba de o necropolă de mai mari dimensiuni, din păcate distrusă în cea mai mare parte de lucrările agricole. Pe baza inventarului celor 13(14!) morminte, necropola a fost datată în secolul al IX-lea[35].

b. ***Răzoare-Sânişoara*** – cu ocazia arăturilor au fost descoperite în acest punct două urne de incinerație ce se datează în sec. VIII-IX[36].

16. Şeica Mică (?) (jud. Sibiu) – localitate situată în apropierea văii Târnavei Mari. La Şeica Mică[37], într-un punct neprecizat s-a descoperit o urnă de *tip Mediaş*, databilă în sec. VIII-IX, indicând prezența unui cimitir de incinerație. Urna are formă de oală ovoidală şi este lucrată cu roata, dintr-o pastă cenuşie-castanie. Vasul este ornamentat cu şase benzi ondulate, compuse din două linii.

17. Târnava (fostă Proştea) (jud. Sibiu) – localitate situată pe valea Târnavei Mari. În 1974 a fost cercetat la Târnava[38] în punctul *Palamor*, un cimitir biritual, fiind descoperite 36 de morminte, dintre care cinci de înhumație şi 31 de incinerație. Cimitirul se datează tot în sec. VIII-IX.

18. Toarcla (jud. Braşov). Într-un punct neprecizat de pe teritoriul localității se află o necropolă birituală datată în secolele VIII-IX[39].

19. Turdaş (jud. Alba). În anii 1969-1971 la Turdaş-*Valea Clocită* au fost dezvelite 18 morminte. Din inventarul acestora, pe lângă urnele funerare au făcut parte şi cuțite de fier şi un vârf de săgeată, care au permis datarea necropolei în secolul al VIII-lea[40].

20. Uioara de Jos (jud. Alba). În 1963, la Uioara de Jos (fostă Ciunga), în punctul numit *La Pârloage*, I. Mitrofan a descoperit 42 de morminte de incinerație datând din secolele VIII-IX[41].

Caracteristici generale. Începând cu secolul al VII-lea în spațiul nord- dunărean îşi fac apariția necropolele birituale, marcând etapa de slavizare a unui teritoriu vast al Europei centrale şi de sud-est. În spațiul transilvan acest orizont al necropolelor birituale este reprezentat de descoperirile de la Ocna Sibiului[42], Guşterița[43], Boarta[44], Târnava (jud. Sibiu) şi Berghin (jud Alba)[45], Ghirbom[46], Bratei[47], Turdaş[48] etc. reflectând existența unor comunități de slavi în partea central-nordică a Transilvaniei, în special în spațiul legat de exploatarea sării şi interacțiunea acestor slavi cu populația autohtonă, a cărei prezență o constatăm destul de greu şi căreia îi este atribuit orizontul cultural Bratei (o formă transilvană a culturii Ipoteşti-Cândeşti).

---

[35] RepCJ, p. 368.

[36] Idem, p. 366.

[37] S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, p. 213.

[38] A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, Bucureşti, 2002, p. 450.

[39] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul*, p. 205; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat şi Transilvania*, p. 227.

[40] I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerație din sec. VIII la Turdaş (jud. Alba)*, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 641-652; RepAB, p. 193.

[41] RepAB, p. 196; H. Ciugudean, 1990, p. 72.

[42] D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, p. 153-159; Idem, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX)*, Bucureşti, 2005.

[43] Th. Nägler, *Vorberich über die Untersuchungen im Hammersdorfer*, p. 65 sqq.

[44] S. Dumitraşcu, G. Togan, *Cimitirul de la Boarta*, în *StComB*, 18, 1974, p. 94 sqq.

[45] Săpături inedite, executate de M. Blăjan, în anii 1974 şi, respectiv, 1977-1979.

[46] I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151-175.

[47] E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania*, p. 91.

[48] I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerație din sec. VIII la Turdaş*, p. 651 sqq.

Grupul Mediaș se caracterizează prin preponderența ritului funerar al incinerației în detrimentul celui al inhumației și este răspândit în special în părțile centrale, vestice și sudice ale Transilvaniei (harta 1). Biritualismul acestor necropole rezultă din faptul că mormintele de inhumație sunt intercalate printre cele de incinerație și nu sunt separate de acestea din urmă (fig. 1). În cazul în care în mormintele de inhumație s-au găsit și piese de inventar, acestea au dovedit contemporaneitatea mormintelor de inhumație cu cele de incinerație. Ca să dăm doar un exemplu, în necropola de la Boarta în mormântul 7A de inhumație a fost descoperit un vas-ofrandă, identic cu vasele folosite ca urne, descoperite în mormintele de incinerație[49]. O părere diferită este exprimată de Gh. Anghel, care consideră că, în cazul necropolei de la Ghirbom, mormintele de inhumație sunt ulterioare celor de incinerație sau aparțin ultimei faze de utilizare a necropolei[50]. Nu putem să fim de acord cu această opinie atâta timp cât în cazul necropolelor de la Ocna Sibiului, Mediaș, Bratei nu a fost demonstrată anterioritatea mormintelor de incinerație față de cele de inhumație.

În ceea ce privește ritul funerar grupul Mediaș este caracterizat de existența ambelor rituri de înmormântare: incinerația și inhumația, prima predominând în proporții variabile de la o necropolă la alta. Mormintele de incinerație pot fi clasificate în două grupe delimitate în general de modalitatea de punere a resturilor cinerare în groapă:

a. morminte de incinerație cu depunerea resturilor cinerare în urnă și în groapă;
b. morminte de incinerație cu depunerea resturilor cinerare în urnă;
c. morminte de incinerație cu depunerea resturilor cinerare direct în groapă.

Departajarea cronologică a acestor tipuri este greu de realizat deoarece în cea mai mare parte a perioadei în care evoluează grupul Mediaș ele sunt sincrone, așa cum rezultă și din analiza necropolei de la Bratei[51] sau Ghirbom[52]. O departajare cronologică putând fi făcută pe baza analizei urnelor funerare și anume a formei și decorurilor acesteia:

- grupa I cuprinde ceramică lucrată cu mâna (sau de tip Ipotești-Cândești) sf. sec. VII – începutul secolului al VIII-lea.
- grupa a II-a cuprinde ceramică lucrată la roata înceată sec. VIII-IX.

Mormintele de inhumație sunt mai puțin numeroase și formează un grup unitar cronologic și cultural, dar care este la fel de sărac în inventarul funerar și la care este prezent uneori în inventar și vasul ceramic cu ofrande. În cadrul necropolelor de tip Mediaș lipsa unui material funerar bogat reprezintă un lucru specific, deși sunt cunoscute podoabe, cuțite, amnare, vârfuri de săgeți, dar ele nu apar cu regularitate în morminte.

Atribuirea etnică. Studiul ceramicii descoperite în morminte pune în lumină unele caracteristici comune tuturor categoriilor de vase, vizând pasta, tehnica de modelare, arderea, tipologia și ornamentarea. Olăria lucrată cu mâna (două vase fragmentare) și cea făcută la roată înceată sau rapidă în majoritate are pasta degresată cu ingrediente comune și este arsă în condiții identice. Decorul format din caneluri, linii orizontale sau vălurite, incizate în benzi, se constituie adesea în motive compuse, caracteristice pentru secolul VIII. Unele motive ornamentale – decorul în ochi, registrul de linii oblice, incizat peste alte ornamente, inciziile în formă de virgulă culcată orizontal etc. – sunt întâlnite la olăria din cultura Dridu și se pot data în sec. IX. Analogii pentru ceramică putem menționa la Bratei[53], Turdaș[54], Sibiu-Guștericța[55],

[49] S. Dumitrașcu, G. Togan, *op. cit.*, p. 104.
[50] Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom*, p. 266.
[51] E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania*, p. 91.
[52] Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom*, p. 262 sqq.
[53] E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania*, p. 62-70, fig. 14-28.
[54] I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerație din sec. VIII la Turdaș*, p. 651, fig. 7-9.

Berghin[56] etc. de altfel, oalele din cele două grupe tipologice au o largă răspândire în cimitirele şi aşezările transilvane şi carpato-dunărene[57]. Caracterul sărăcăcios al inventarului, prezent doar într-un număr redus de morminte, arată existenţa unei populaţii sărace, prea puţin diferenţiată sub aspect economic şi social. Inventarul, care nu cuprinde arme, ci obiecte diverse (ustensile, vârfuri de săgeată, obiecte de podoabă, etc.) arată şi caracterul nerăzboinic al acestei populaţii. Osemintele din ofranda animală de la ospăţul funebru identificate în morminte indică mai multe specii de animale domestice: păsări de curte, porcine, bovine, ovicaprine, cabaline. Observaţiile arheologice şi antropologice sugerează ocupaţiile populaţiei înmormântate în cimitir: creşterea animalelor, agricultura, prelucrarea metalelor, olăritul şi exploatarea sării. Schimbul în natură este atestat de obiectele de podoabă (cercei, mărgele) procurate din alte centre, în care meşteşugari specializaţi le prelucrau în serie pentru piaţă. Aşa se explică circulaţia largă a acestor podoabe, frecvent întâlnită în mormintele de incineraţie şi inhumaţie din întreaga Transilvanie.

Pe baza ritului şi riturilor funerare, precum şi a ceramicii, cimitirele aparţinând grupului Mediaş trebuie atribuite unor comunităţi de slavi, aşezaţi în sec. VII-IX în spaţiul cuprins între Târnava Mare şi Mureş, pentru exploatarea în principal a salinelor[58]. Acest punct de vedere este susţinut cu argumente bazate pe studiul antropologic al osemintelor provenite din morminte de la Ocna Sibiului şi de la Guşteriţa[59]. Autorii analizei antropologice, plecând de la criteriul arderii diferite a indivizilor pe sexe, au precizat că majoritatea mormintelor de incineraţie studiate sunt *duble*, conţinând, cu certitudine, resturile osoase, calcinate, de la doi indivizi de sex opus. Pe baza unor caractere morfo-funcţionale est-baltice sesizate la scheletele de femeie, materialul osteologic din mormintele de incineraţie este atribuit slavilor[60]. Datele arheologice şi literare referitoare la obiceiurile funerare practicate de slavi în ţinuturile locuite de ei[61] au permis autorilor să aplice aceste practici în explicarea unor fenomene sesizate la Ocna Sibiului. Astfel, s-a ajuns la acceptarea ritualului sacrificării soţiei la moartea bărbatului şi a copiilor de sex opus, pentru justificarea căsătoriei simbolice a băieţilor decedaţi.

Necropolele grupului Mediaş fac parte din grupa primelor cimitire birituale cercetate prin săpături arheologice sistematice, începând cu Mediaş (necropolă slavă)[62] şi continuând cu cercetări ulterioare care au scos la iveală alte cimitire similare la Sibiu-Guşteriţa, Bratei, Dăbâca[63], Boarta, Turdaş, Târnava etc., dezvelite parţial sau în întregime. Seria acestor cimitire este completată cu descoperirile din anii 1977-1979 de la Berghin, unde s-au cercetat 350 de morminte, care reprezintă circa jumătate din necropola birituală identificată la sus-est de sat[64].

În mormintele de incineraţie resturile oaselor calcinate, cenuşă şi cărbuni sunt depuse fie în urne, fie direct în gropi. Gropile nu sunt săpate special, ele sunt de obicei circulare, sau

---

[55] Th. Nägler, *Vorberich über die Untersuchungen im Hammersdorfer*, p. 66-68, fig. 3-6.

[56] Materiale inedite.

[57] M. Comşa, *Cultura materială veche românească*, Bucureşti, 1978, p. 60-107, fig. 40-73; Cf. şi E. Zaharia, *Données sur l'archéologie des IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia, N. S.*, 15, 1971, p. 269-287.

[58] D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, p. 158; vezi şi M. Rusu, *Note asupra relaţiilor culturale dintre slavi şi populaţia romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, 9, 1971, p. 720.

[59] D. Nicolaescu-Plopşor, W. Wolski, *Elemente de demografie şi ritual funerar*, p. 165-248.

[60] *Ibidem*, p. 228.

[61] *Ibidem*, p. 212-218.

[62] K, Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e. n. la Mediaş*, p. 7-22.

[63] Idem, *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe*, p. 48.

[64] I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151-175.

ovale în cazul în care în groapă au fost depuse două urne. Urnele au fost puse în groapă cu gura în sus și nu au fost acoperite; au fost depuse la o adâncime destul de mică, fapt pentru care majoritatea cimitirelor *grupei Mediaș* au fost distruse, mai ales din cauza lucrărilor agricole. Urnele au fost descoperite, în general, în stare fragmentară, ele fiind distruse de lucrările efectuate pe terenurile respective. O. Dulea distinge trei variante ale mormintelor de incinerație[65]:

- morminte cu depunerea resturilor cinerare direct în groapă – Bratei *Cimitirul nr. 2*, Sighișoara *Dealul Viilor* (sec. VII-VIII);
- morminte în groapă și urnă – Turdaș *Valea clocită* (sec. VIII)
- morminte în urnă – Ocna Sibiului, Gușterița, Alba Iulia, Soporu de Câmpie (sec. VIII-IX)

În cadrul grupei mormintelor de incinerație un caz aparte îl au mormintele duble – fie conținând două urne, fie fiind vorba de resturi osteologice de la doi indivizi, care au fost depuse în aceeași urnă – descoperite, spre exemplu la Ocna Sibiului[66], dar această situație este posibil să fie prezentă și în cazul altor necropole. Analiza osteologică realizată pe un lot de 88 de morminte de incinerație de la Ocna Sibiului a evidențiat în cazul a 82 prezența în aceeași urnă a resturilor de oase calcinate provenite de la doi indivizi: bărbat și femeie[67]. O situație asemănătoare a fost depistată și la Gușterița, unde în cazul unui mormânt dublu au fost depistate resturi de oase calcinate aparținând unui bărbat și unei femei, fiecare fiind depuse în urnă separată, dar în aceeași groapă[68].

Mormintele de inhumație, într-un număr foarte mic, descoperite în aceste necropole nu sunt neapărat creștine, scheletele fiind orientate cu capul spre vest în foarte puține din cazuri[69], orientarea majoritară fiind nord-sud. Indiferent de această orientare nici chiar cele cu orientare vest-est nu pot fi considerate creștine doar în baza orientării lor[70].

Analiza datărilor existente pentru descoperirile funerare aparținând grupului Mediaș permite creionarea limitelor inferioare și superioare, care se circumscriu secolelor VII-X, existând o singură excepție, în cazul căreia datarea pornește de la sfârșitul secolului al VI-lea. Urmărind graficul nr. 1 se poate observa cu ușurință că cele mai mari necropole din Transilvania aparțin orizontului secolelor VII-VIII și VIII-IX, fapt ce ne permite să admitem că pătrunderea masivă a unor populații slave dinspre sud-est s-a efectuat în această perioadă. Incinerația, adusă de noua populație, a fost rapid impusă în spațiul sud și central transilvănean, datorită, cel mai probabil, faptului că și populația locală utiliza același rit funerar[71]. Ideea este susținută de analizele osteologice din necropola de la Gușterița, unde s-a demonstrat că avem de a face cu o populație de tip mediteranoid, fiind vorba, deci de o populație locală, spre

---

[65] O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 211.

[66] D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (secolele VIII-IX)*, în *ActaTS*, 4, 2005, p. 151 sqq.; D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar*, p. 194.

[67] D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar*, p. 212-218.

[68] *Ibidem*, p. 260.

[69] K. Horedt, *op. cit.*, p. 61.

[70] Ne limităm aici la a menționa doar necropola de la Orăștie – Dealul Pemilor X2, unde toate mormintele sunt orientate vest-est, dar inventarul funerar nu îndreptățește atribuirea necropolei unei comunități creștine (I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, M. Căstăian, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor X2*, în: *CCA.Campania 2003*, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, p. 224-225) iar exemplele ar putea continua.

[71] I. Stanciu, *Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească*, în *Eph.Nap.*, 11, 2002, p. 131.

deosebire de necropola de la Ocna-Sibiului, unde avem de a face cu o populație de tip est-european[72].

Inventarul mormintelor este relativ sărac, fiind compus din unelte (cuțite, amnare), accesorii de îmbrăcăminte (fibule, catarame, piepteni), podoabe (cercei, mărgele, inele, brățări). Obiectele care alcătuiesc inventarul funerar au fost descoperite atât în interiorul urnei cât și în afara ei, iar în cazul mormintelor de inhumație, pe schelet sau în apropierea lui.

Ceramica, reprezentată de urne, este principalul material arheologic din mormintele grupului Mediaș și este descoperită de cele mai multe ori în stare fragmentară, datorită adâncimilor mici la care se află, adâncimi ce au favorizat distrugerea părții superioare a vaselor ca urmare a lucrărilor agricole. Urnele sunt lucrate cu mâna, la roată înceată sau la roata rapida, acestea din urmă reprezentând un procentaj extrem de mic, marea lor majoritate fiind lucrate cu mâna sau la roata înceată. Decorul urnelor este realizat cu un bețigaș sau cu pieptenele, rezultând linii vălurite sau benzi de linii vălurite. Acest tip de ceramică este considerat ca fiind propriu slavilor, nefiind de neglijat nici influența locală și se datează, conform opiniei lui K. Horedt, în cursul secolelor VII-IX[73].

Problema originii și momentului pătrunderii slavilor în Transilvania. Această problematică a făcut obiectul unei veritabile dispute științifice în anii '60 ai secolului trecut și mai nou I. Stanciu a rezumat stadiul cercetărilor cu privire la pătrunderea slavilor timpurii în Transilvania și nord-vestul României.

În Transilvania, în sec. VI și în prima jumătate a sec. VII, sunt cunoscute așezările și necropolele de tip Band-Noșlac-Moreşti[74]. Prin urmare, dacă în regiunile extracarpatice prezența triburilor slave este documentată încă din sec. VI, în Transilvania slavii au putut venii abia mai târziu, pe la mijlocul sec. VII, după dispariția culturii de caracter gepidic[75]. Prezența unor grupuri slave în Transilvania, venite fie independent, fie împreună cu avarii, poate fi semnalată prin fibulele digitate, descoperite la Sarmizegetusa, Veţel (jud. Hunedoara)[76]. Tipurile mai vechi ale fibulelor digitate din Transilvania își găsesc analogii apropiate în complexele slave răsăritene din regiunea Niprului mijlociu, mai ales la Pastirsk. În Transilvania, ele apar adesea în necropolele avare, deși se cunoaște că ele nu reprezintă o podoabă avară. Întrucât în complexele slave cu ceramică de tip Praga (aparținând sclavinilor), databile anterior venirii avarilor în Câmpia Pannonică, astfel de podoabe nu sunt cunoscute, prezența lor în necropolele avare poate fi explicată numai prin faptul, că avarii în drumul lor spre vest au antrenat cu ei și unele grupuri slave din regiunea Niprului mijlociu[77].

---

[72] D. Nicolaescu-Plopşor, W. Wolski, *Elemente de demografie şi ritual funerar*, p. 228, 262.

[73] K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, 2, 2, 1951, p. 208-211.

[74] *Istoria Românilor*, III, Bucureşti, 2001, p. 736.

[75] Idem; I. Nestor, *Câteva considerații cu privire la cea mai veche locuire a slavilor pe teritoriul R. P. R.*., în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, Bucureşti, 1965, p. 147; M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică*, p. 718; M. Comșa, *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine, aux VI- X siècles sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia N.S.*, 12, 1968, p. 363.

[76] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1961, p. 737; K. Horedt, *Ținutul hunedorean în secolul IV-XII*, în *Sargeția*, 2, 1956, p. 106-108.

[77] *Ibidem*.

Tabel nr. 1[78]
Necropolele aparţinând grupului Mediaş

NR.CRT.	LOCALIZARE	DATARE	INCINERAŢIE	INHUMAŢIE
1.	Alba Iulia *Staţia de salvare - Stadion*	VIII-IX	4	-
2.	Berghin *În Peri*	VII-IX	360 (?)	?
3.	Bistriţa	?	2	-
4.	Bratei *Cimitirul 2*	VII-VIII	210	34
5.	Boarta *Şoivani*	VIII-IX	33	2
6.	Dăbâca	VIII-IX	16	-
7.	Dorolţu *Dâmbu Mic*	VI-VII	2	-
8.	Ghirbom *Gruiul Fierului*	IX-X	11	9
9.	Mediaş	VII-VIII(IX)	14	3
10.	Pişcolţ *Nisipărie*	VII	7	-
11.	Porumbenii Mici *Galath*	VII-VIII	?	-
12.	Ocna Sibiului *Lab*	VIII-IX	120	15
13.	Sibiu-Guşteriţa *Fântâna Rece*	VIII-IX	79	1
14.	Sighişoara	VI-VIII	13	1
15.	Soporu de Câmpie *Poderei* şi *Sânişoara*	IX VIII-IX	13(14) 2	- -
16.	Şeica Mică	?	1	-
17.	Târnava	VIII-IX	31	5
18.	Toarcla	VIII-IX	1	?
19.	Turdaş	VIII	18	-
20.	Uioara de Jos	VIII-IX	42	?
		TOTAL	979(980) + x	70 + x

Totuşi, cercetările arheologice efectuate în aşezările de la Cernat, Poian (jud. Covasna), Bezid, Sălaşuri (jud. Mureş), Filiaş, Eliseni (jud. Harghita), Hărman (jud. Braşov) au dovedit că primul grup de slavi pătrunde în colţul de sud-est al Transilvaniei în sec. VI-VII[79] sau sec. VII-VIII[80]. Aceste aşezări reflectă, în opinia multor cercetători, o simbioză a populaţiei autohtone cu slavii timpurii, mai ales că în zona respectivă lipsesc descoperirile ce ar putea fi atribuite gepizilor din sec. VI-VII[81]. Din punct de vedere cronologic cele mai timpurii necropole ale grupului Mediaş sunt cele de la Dorolţu şi Turdaş, unde întâlnim urne funerare lucrate cu mână, asemănătoare ceramicii de tip *Praga*[82].

[78] Numărul total al mormintelor de incineraţie este cu siguranţă mai mare şi aceasta deoarece în multe dintre necropole cercetarea arheologică nu s-a efectuat până la dezvelirea integrală a necropolei, iar pe de altă parte chiar operând doar cu cifrele puse la dispoziţie de bibliografia existentă nu există nişte cifre exacte pentru fiecare dintre punctele menţionate în repertoriul descoperirilor. Prin urmare, totalul rezultat în cadrul tabelului nr. 1 reprezintă doar un reper orientativ şi nu unul absolut.

[79] I. Stanciu, *Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească*, în *Ephem. Nap.*, 11, 2001, p. 121; C. Beldiman, *Cercetări privind sec. III-IX în estul Transilvaniei (judeţul Harghita)*, în *Symp. Thrac.*, 5, 1987, p. 23.

[80] Szekely Z., *Contribuţii la cultura slavă în sec. VII-VIII în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIV*, 13, 1, 1962, p. 47-56; Idem, *Slavii şi populaţia băştinaşă în sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 1971, p. 129-134; I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, 3, 1964, p. 404-406; E. Zaharia, *Câteva observaţii despre arheologia şi istoria sec. VIII-XI pe teritoriul R.. S. România*, în *Aluta*, I, 1969, p. 117-118.

[81] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul*, p. 182; M. Comşa, *op. cit.*; I. Nestor, *Les donnée*, p. 404.

[82] K. Horedt, *Siebenürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 66-73.

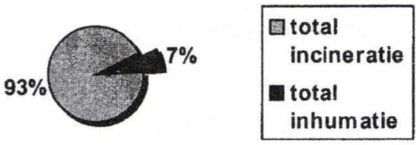

Grafic 1. Procentajul incinerației

Ritul de înmormântare folosit de acest prim grup de slavi timpurii nu este cunoscut, dar foarte probabil că ei se incinerau, ca şi vecinii lor nu prea îndepărtaţi de la Sărata-Monteoru[83]. Continuitatea acestui grup şi în secolele următoare, VIII-IX, este dovedită, fie prin locuirea în nivelele superioare ale aceloraşi aşezări ca la Filiaşi, Poian fie prin atestarea lor în alte aşezări ca Simoneşti, Cristur (jud. Harghita), Sf. Gheorghe (jud. Braşov), Coşeni, Eresteghin (jud. Covasna)[84].

Din regiunea Tisei superioare, pătrund până în centrul Transilvaniei triburi de slavi împreună cu avarii, cultura lor materială fiind documentată la Moreşti, Moldoveneşti şi Cipău-Sf. Gheorghe. În aceste localităţi s-au descoperit fragmente ceramice, ce au unele trăsături comune cu ceramica de tip Hlincea I, în ceea ce priveşte formele şi decorul de alveole sau crestături pe muchia buzei oalelor, dar şi fragmente ceramice, ce au afinităţi cu vasele din complexele avare de pe valea Dunării mijlocii. Pe baza ceramicii se poate afirma, că în aceste complexe din centrul Transilvaniei se îmbină elemente de cultură slavă răsăriteană şi elemente de cultură avară din Câmpia Pannonică, alcătuind un aspect deosebit al culturii Luca-Raikoveţkaia-Hlincea I propriu-zise[85].

Schimbarea structurală a culturii materiale constatată pe întreg teritoriul Transilvaniei, începând cu sfârşitul sec. VII, a fost explicată prin venirea din diferite direcţii a unor grupuri masive de slavi, care s-au revărsat în valuri succesive până în preajma anului 800, dar şi prin pătrunderea avarilor târzii pe valea Mureşului[86]. Se pare că un grup masiv de slavi pătrunde până în centrul Transilvaniei din direcţia nord-vest, cam în jurul anului 700, ca o consecinţă a constituirii celui de-al doilea caganat avaric din Slovacia şi câmpia Tisei, probabil şi ca urmare a dislocării lor de către avari, în cadrul unei alianţe impuse de către noii lor stăpâni, vor ocupa anumite zone, îndeosebi pe văile Mureşului, Someşului şi Crişurilor, după cum ar indica jalonarea drumului descoperirilor de la Culciu Mare (jud. Satu Mare), Dăbâca, Ţaga[87], Cluj-Cordoş (jud. Cluj), Noşlac (jud. Alba), Cipău-Sf. Gheorghe (jud. Covasna)[88]. Aceste grupuri slave au avut, probabil, rolul unor detaşamente militare, care în cadrul alianţei lor cu avarii erau destinate menţinerii controlului şi pazei unor regiuni[89]. Aşa se explică creşterea bruscă a numărului de necropole şi totodată a numărului de morminte în cadrul necropolelor.

---

[83] *Ibidem*; I. Nestor, E. Zaharia, *Săpăturile de la Sărata-Monteoru*, în *MCA*, 6, 1959, p. 509-513; M. Comşa, *Discuţii în legătură cu pătrunderea şi aşezarea slavilor pe teritoriul R.P.R.*, în *SCIV*, 11, 1, 1960, p. 160.

[84] Szekely Z., *Aşezări din sec. VII-VIII*, p. 169-197; Idem, *Sud-estul Transilvaniei în secolele IV-XIV*, în *Symp. Thrac.*, 5, 1987, p. 137-138; I. Mitrea, *Elemente comune în cultura materială şi spirituală din spaţiul est-carpatic şi sud-estul Transilvaniei în secolele VI-IX, expresie a unităţii etnice de pe ambele versante ale Carpaţilor*, în *Symp. Thrac.*, 5, 1987, p. 103.

[85] M. Comşa, *Slavii pe teritoriul*, p. 70.

[86] M. Rusu, *Note*, p. 721.

[87] D. Protase, *Ţaga. Două aşezări din perioada finală a etnogenezei românilor (sec. IV-VI şi sec. VII-VIII)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 55-74.

[88] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul*, p. 187; D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V-XI e. n.*, Iaşi, 1981, p. 44.

[89] *Ibidem*.

Cimitirele, din sec. VII-IX[90], contemporane cu aceste aşezări, pot fi împărţite în două grupe[91].

- Din prima grupă fac parte necropolele de incineraţie, ca Soporu de Câmpie (jud. Cluj), Turdaş, Uioara de Jos (jud. Alba) şi birituale, ca cele de la Boarta, Bratei, Guşterița, Ocna Sibiului (jud. Sibiu), Ghirbom (jud. Alba), aparţinând *grupului Mediaş*, cele birituale cuprinzând în cea mai mare parte morminte de incineraţie, 85-90%, cu oasele calcinate depuse fie în urne, fie în gropi simple de diferite forme şi dimensiuni, precum şi 10-15% morminte de inhumaţie, orientate cu precădere în direcţia nord-sud[92].
- A doua grupă cuprinde necropolele de inhumaţie databile în sec. VII-IX, aparţinând grupurilor Gâmbaş, Ciumbrud şi Cluj. Coincidenţa, că cea mai mare parte a necropolelor de inhumaţie atribuite avarilor: Câmpia Turzii (jud. Cluj), Aiud, Teiuş, Heria, Stremţ, Lopadea (jud. Alba)[93] masate în bazinul mijlociu al Mureşului, datate cu precădere tot în sec. VIII, nu este lipsită de importanţă. Pe valea Mureşului, pătrunde un grup de avari târzii, dar şi unul masiv de slavi, tot ca o consecinţă a constituirii celui de-al doilea caganat, care vor cuceri de la populaţia locală, zona ce cuprinde salinele de la Ocnişoara, Ocna Mureşului (jud. Alba) şi Turda (jud. Cluj)[94]. Faptul că în apropierea altor saline transilvănene ca Ocna Sibiului, Sic (jud. Cluj), Ocna Dejului, Ocniţa nu sunt semnalate descoperiri avare, ci slave, arată că atât unii, cât şi alţii, au fost aliaţi în lupta dusă împotriva localnicilor pentru cucerirea acestor saline. Această ipoteză este confirmată şi de prezenţa aşezărilor şi cimitirelor slave (Noşlac, Ciunga, Turdaş), în zona centrală a descoperirilor avare, iar la Bratei, mormântul unui luptător avar apare în imediata apropiere a necropolei de incineraţie din secolul al VIII-lea[95]. Alianţa şi simbioza slavo-avară în secolul al VIII-lea este confirmată şi în alte regiuni, de exemplu, necropolele slavo-avare din Slovacia de la Devinska Nova Ves, Nove Zamky, Holiare, Zelovce[96].

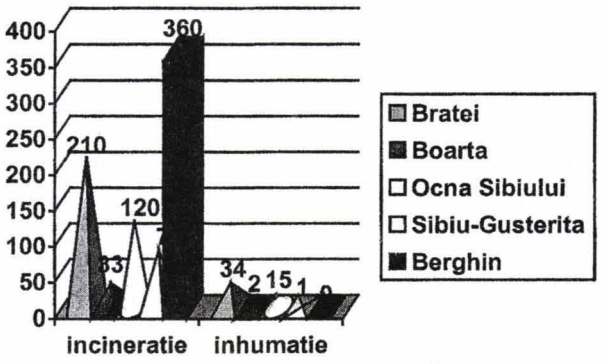

Grafic 2. *Repartiţia numărului de morminte în cadrul necropolelor de la Bratei, Boarta, Ocna Sibiului şi Sibiu-Guşterița*

[90] I. Stanciu, *op. cit.*, p. 120-121.
[91] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul*, p. 187.
[92] Pentru exemplificare au fost realizate analize grafice asupra siturilor de la Ocna Sibiului, Boarta, Bratei şi Sibiu-Guşterița.
[93] K. Horedt, *Contribuţii*, p. 61-105.
[94] D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 48; M. Rusu, *Note*, p. 720.
[95] *Ibidem*.
[96] *Ibidem*; M. Comşa, *Sur l'origine*, p. 363.

Concluzii. Faţă de numărul descoperirilor cartate de K. Horedt s-au mai adăugat câteva, ajungându-se la cifra de 20 de necropole, dintre care sunt cercetate integral doar 3. Deşi numărul necropolelor nu a crescut foarte mult (de la 16 cunoscute de K. Horedt, la 20 în prezent), numărul mormintelor a crescut cu aproximativ 50% (de la 650 la 980).

De remarcat este cazul mormintelor duble, când în aceiaşi urnă s-au descoperit resturi de oase calcinate provenind atât de la o femeie cât şi de la un bărbat. Acest caz este mai des întâlnit în necropola de la Ocna Sibiului. Această situaţie este posibil să fi existat şi în cazul altor necropole.

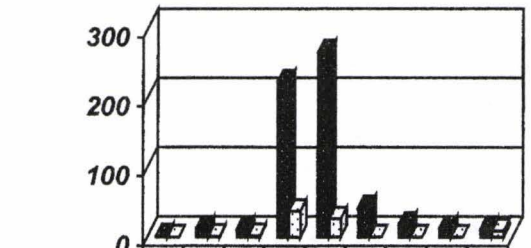

	VI-VII	VI-VII	VII	VII-VII	VII I-	VII-IX	VII I	IX	IX-X
incineratie	2	13	11	22	26	42	18	13	11
inhumatie	0	1	2	37	26	0	0	0	9

Grafic 3.
Repartiţia numărului de morminte de incineraţie şi de inhumaţie pe secole

Această situaţie este posibil să fi existat şi în cazul altor necropole. Studiul antropologic efectuat pe conţinutul mai multor urne provenind de la Ocna Sibiului a relevat acest fapt al înmormântărilor duble; în 82 din totalul celor 88 de morminte de incineraţie, ce au fost supuse studiului antropologic, conţineau resturile a câte doi indivizi, bărbat şi femeie. S-a demonstrat că moartea indivizilor din mormintele duble a fost concomitentă sau aproape concomitentă. O serie de izvoare scrise semnalează în unanimitate existenţa în perioada respectivă a obiceiului sacrificării femeilor la populaţiile slave. Mormintele duble de copii şi tineri atestă existenţa obiceiului căsătoririi simbolice a tinerilor după moarte.

Se pare că şi în cazul mormintelor de incineraţie în care s-au descoperit două urne este foarte posibil ca resturile de oase calcinate să provină tot de la doi indivizi, femeie şi bărbat. Şi în cazul câtorva resturi de oase de la Guşterita s-a efectuat un studiu antropologic. Printre mormintele studiate a fost şi unul cu două urne. S-a constatat că în una dintre urne erau resturile oaselor calcinate ale unui bărbat, iar în cealaltă, ale unei femei. Totuşi, şi la Guşterita, într-o urnă au fost descoperite resturile oaselor calcinate ale unui bărbat şi ale unei femei într-o singură urnă, dar faptul că oasele aparţinând bărbatului sunt destul de puţine, precum şi datorită faptului că această situaţie este izolată în cadrul necropolei de la Guşterita, pune sub semnul întrebării caracterul de înmormântare dublă, lăsând loc liber presupunerii că resturile au putut eventual nimeri în urnă în mod întâmplător, fiind rămase de la o incinerare anterioară sau căzute pe vatra rugului, de unde au fost culese o dată cu osemintele femeii. Studiul antropologic a relevat faptul că la Ocna Sibiului, tipul de populaţie înmormântat, atât în mormintele de incineraţie, cât şi de inhumaţie, este acelaşi şi se identifică cu tipul est-european, deci slavi, în timp ce populaţia înmormântată la Guşterita aparţine tipului mediteranoid, autohton. Din păcate ne lipsesc analize antropologice comparate între mai multe necropole

aparţinând grupului Mediaş, fapt ce îngreunează atribuirile etnice ale celor 20 de necropole cunoscute până în prezent.

Analiza detaliată a acestor necropole, precum şi raporturile lor cu orizonturile culturale paralele, anterioare sau posterioare din punct de vedere cronologic va putea oferi o imagine mai completă asupra modului de desfăşurare a procesului de etnogeneză. În opinia noastră aceste necropole din grupul Mediaş marchează momentul de topire a celor *două pânze de populaţie* - aşa cum definea P. P. Panaitescu coexistenţa unor grupuri etnice în acelaşi teritoriu – slavii şi romanicii. Gh. Anghel consideră, la rândul său, că necropolele birituale din centrul Transilvaniei aparţin unui grup cultural aflat într-o fază de tranziţie spre ritul inhumaţiei, grup atribuit populaţiei slave aflată în proces de asimilare[97].

Procentul în care variază mormintele de incineraţie în raport cu cele de inhumaţie facilitează unele informaţii cu privire la pătrunderea pe scară largă a creştinismului în spaţiul transilvan, începând cu secolul al VIII-lea, fenomen ce se va finaliza în cursul secolelor IX-X. Considerăm că orizontul mormintelor de la sfârşitul secolului al IX-lea şi începutul secolului al X-lea, atribuite grupului Ciumbrud, reprezintă ultimele influenţe slave apusene în procesul de definitivare a poporului român şi totodată primele pătrunderi ale unor comunităţi creştine organizate instituţional. Astfel, începând cu secolul al IX-lea putem vorbi de o revenire a creştinismului în spaţiul transilvan şi de impunere treptată ca religie predominantă. Procesul de creştinare a populaţiilor din bazinul carpatic a fost patronat de puterea politică, fiind impus de autoritatea regală, terminându-se după apariţia ultimului mare val de migratori timpurii şi constituirea regatului arpadian.

O problemă deosebit de importantă dar cu foarte puţine date cunoscute este cea a raportului demografic între populaţia locală şi comunităţile de slavi ce pătrund în Transilvania de la sfârşitul secolului al VI-lea şi cu precădere în cursul secolelor VII-VIII. Arheologia românească este în imposibilitate de a furniza argumente rezultate din cercetări arheologice, argumente capabile să permită emiterea unor concluzii pertinente privind existenţa sau non-existenţa unor puternice comunităţi locale, autohtone, în cursul secolelor VIII-X. Aceasta se datorează în special lipsei cercetărilor antropologice în cadrul necropolelor aparţinând perioadei de timp menţionată.

O analiză completă a grupului Mediaş nu poate fi făcută fără a introduce în ecuaţie şi aşezările aferente necropolelor sau acelora care, pe baza materialelor arheologice, pot fi atribuite ca aparţinând acestui grup. Această analiză va face obiectul unui alt studiu, urmând ca în final să se obţină o imagine cât mai clară asupra evoluţiei acestui grup arheologic.

THE MEDIAŞ-TYPE CEMETERIES FROM TRANSYLVANIA (7TH-10TH C.)

Abstract

The archaeological excavation made during the past 40 years revealed some cemeteries, named by K. Horedt *Mediaş group*, cemeteries such as Mediaş, Boarta, Biertan, Sibiu-Guşteriţa, Ocna Sibiului, Berghin etc. In spite of field researches this *Mediaş* group is not so well known. This article has the purpose to put together the main scientific contribution of Romanian historiography related to the history of the *Mediaş* group. Till now, in Transylvania, are known over 900 graves from 20 cemeteries and the most important are: Bratei – *Cimitirul nr. 2* (jud. Sibiu), Sibiu – Guşteriţa *Fântâna Rece*, Ocna Sibiului *Lab* (jud. Sibiu), Berghin *La Zăcătoare* (jud. Alba).

[97] Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de a Ghirbom*, p. 270-271.

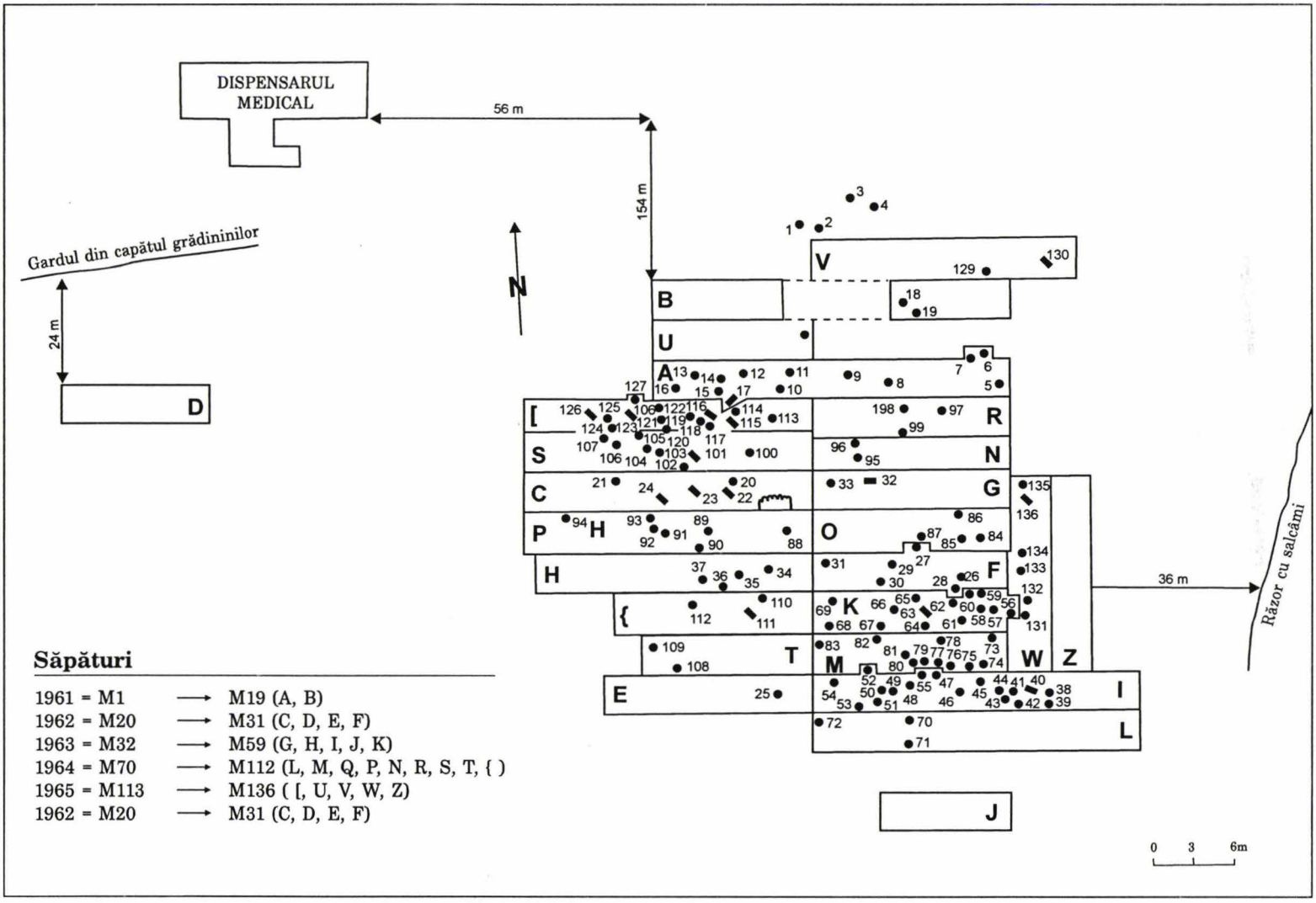

Fig.1. Planul necropolei birituale de la Ocna Sibiului (după D. Protase, 2005).

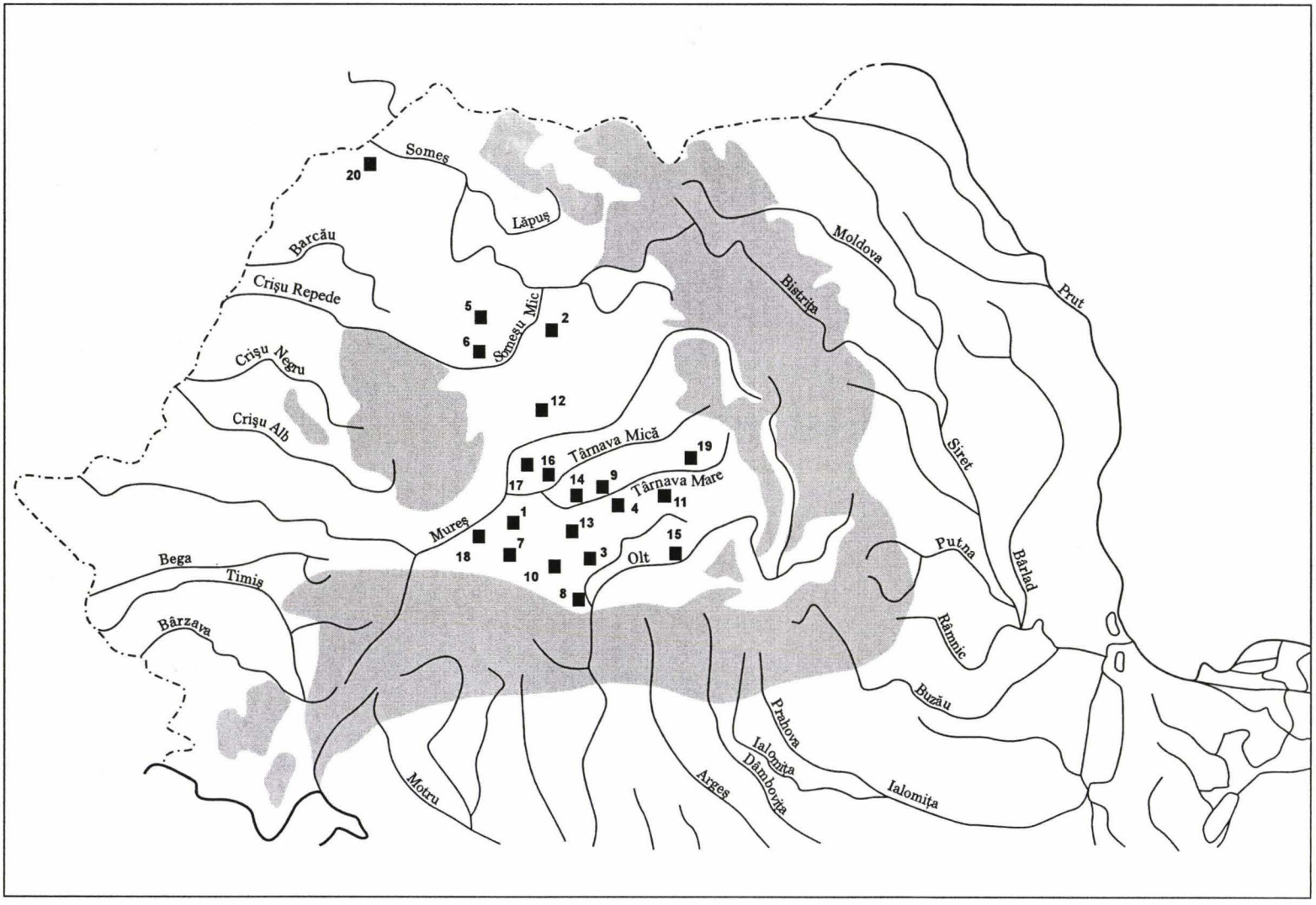

REPARTIŢIA NECROPOLELOR DE *TIP MEDIAŞ*

1. Berghin 2. Bistriţa 3. Boarta 4. Bratei 5. Dăbâca 6. Dorolţu 7. Ghirbom 8. Guşteriţa 9. Mediaş 10. Ocna Sibiului 11. Sighişoara 12. Soporu de Câmpie 13. Şeica Mică 14. Târnava 15. Toarcla 16. Turdaş 17. Uioara de Jos 18 Alba Iulia 19. Porumbeii Mici 20. Pişcolţ

CĂLIN COSMA

POLITICAL STATUS OF WEST AND NORTHWEST ROMANIA IN THE 9TH AND 10TH CENTURIES A.D. ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

Including the present provinces of Crişana, Sătmar, parts of Sălaj county, as well as Maramureş, the west and northwestern region is a distinct entity in Romania's geography. The geographical boundaries of the region are Mureş river to the south, the Maramureş Mountains northeastwards, the Western Carpathians to the east and, by convention, the present frontier of Romania to the west and northwest, although we should note that in the past the latter was not a clear-cut line of demarcation within the area that stretches farther to the west and northwest (Ill. 1-2)[1].

A series of political-military events, occurred during the 9th-10th centuries in the Carpathian Basin, the geographical area including west and northwest Romania, reshaped the political domination system in the area and led to changes in its political status. At the end of the 8th and beginning of the 9th century (791-804), the Avar chaganate, whose center was in the Pannonic Plain, disappeared as a political entity following the successive and concerted military actions taken by the Frankish kingdom under Charlemagne and the first Bulgarian czardom during khan Krum[2]. After the events in the first decade of the 9th century, the borderline between the two powers was established somewhere on the lower Tisza[3]. In the respective area, the conflicts between the Carolingian empire and the Bulgarian czardom continued during the 2nd and 3rd decades of the 9th century and eventually ended with the peace of 829. The expansionism of the first Bulgarian czardom in the second half of the 9th century also envisaged the area between the Tisza and the Danube, where the Bulgarians had set strategic marks along the Tisza from its mouth to its middle basin[4]. In the second half of the 9th century, the Bulgarians came to be neighbors to the state of Great Moravia, which was strongly manifesting expansion tendencies in the basin of the middle Danube and the Tisza in

---

[1] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 16-19.

[2] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul în secolele IV-IX*, in *Banatica*, 4, 1977, p. 177-178; D. Ovcarov, *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 171-190; I. Bóna, *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 67-75; H. Wolfram, *Der Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit*, in *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben von W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 218-221; M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568*, in *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca 1997, p. 231.

[3] M. Rusu, *Transilvania şi Banatul*, p. 178; S. Dumitraşcu, *Note istoriografice privind anul 800 e. N.*, in *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 720.

[4] D. Ovcarov, *Die Protobulgaren*, p. 171-190.

the respective period[5]. In 892, the peace between Bulgarians and Carolingians was reinforced with the definite aim at checking the expansionism of Great Moravia[6]. The death of the energetic Moravian prince Sviatopluc in 894 marked the dissolution of the state, many of whose territories were taken over by Germans and Czechs. A smaller nucleus of the old state would survive, limited to the present territory of Slovakia, ruled by knez Mojmir II between 895 and 906, when the political entity was conquered by Hungarians[7]. In the last decades of the 9th century, Magyar warriors, who got involved in the conflicts between the state of Great Moravia, the first Bulgarian czardom and the Bavarian state, raided the Carpathian Basin with the effect that the Hungarian tribes eventually took over the Pannonic steppe in 896[8]. The first half of the 10th century witnessed many predatory incursions of the Magyar warriors, chiefly towards western Europe[9], but also to its east[10]. After the Hungarians' defeat in 955 on Lech river, the Hungarian society started a process of growing sedentarization, whose outcome was the emergence of the state proper, stage officially marked by the conversion to Christianity occurred in 1000[11].

Starting from the archeological facts recorded up to now in west and northwest Romania[12], the present paper aims at noting the impact of the political-military events occurred during the last two centuries of the first Christian millennium on the region under investigation. Knowledge of the material and spiritual culture in the area, a comparative analysis of the archaeological situation identified in the neighboring regions will offer a better understanding of the relations between the political power, the political center and the fringe areas of the ruled territory, which will eventually reinforce or invalidate the data supplied by written sources. Archeological sources are solid evidence that could provide an answer to the question as to how strong the political rule was and how it was exercised in the area, the way in which the relations between the "political center" and the "politically dominated periphery" manifested themselves.

---

[5] L. Galuška, *Great Moravia,* Brno, 1991, p. 40-47.

[6] *Ibidem*, p. 42-46.

[7] *Ibidem*, p. 45-47.

[8] Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert* (Herausgegeben F. Daim), Wien-Köln, 1989, p. 195-197; V. Spinei, *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX-X,* in *ArhMold*, XIII, 1990, p. 103-148; M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken,* in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz,* 35. Jahrgang 1988, p. 373-377, 439-446.

[9] M. Schulze-Dörrlamm, *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lčs-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 n. Chr.),* in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz,* 3. Jahrgang 1984, p. 473-514; V. Spinei, *Migrația ungurilor*, p. 124, 127, fig. 2-4; M. Schulze-Dörrlamm, *Bemerkungen zum Beginn der ungarischen Landnahme,* in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis. 11. Jahrhundert.* Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník), Bratislava 1996, p. 361-365.

[10] V. Spinei, *Migrația ungurilor*, p. 127; I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania,* Cluj-Napoca, 1996, p. 96-103.

[11] Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe*, p. 196; D. Caplovic, *Central Europe in the 8th-10th,* in *Central Europe in 8th-10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert,* International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995, Bratislava, 1997, p. 11-12.

[12] The discussion in the following pages is based on the catalogue of discoveries drafted by ourselves at the end of 2001. We should also mention that due to the fact that many of the archaeological finds recur all along our analysis, we will not always make specific reference to one archaeological find or another. For reference, see: C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 163-242.

We should also take into consideration the archaeological facts in the region from the period right before the 9th-10th centuries as in many cases the chronology of the archaeological finds cannot be restricted to one century or another in the epoch under investigation. As concerns the funeral field, in the second half of the 8th century, there are four sites in west and northwest Romania where graves and necropolises have been found (Ill.1.1). The burial sites are the necropolis of Socodor and the graves of Dindeşti and Săcuieni (the latter case is perhaps a necropolis with a great number of graves). Ethnically speaking, all these finds can be ascribed to the Avar world[13]. According to the absolute chronology of the Avar age, the necropolises of Socodor and Săcuieni belong to the third phase of the late Avar age, which began around 760 and ended around 810/830[14]. The grave of Dindeşti, as well as the buckle accidentally found in Cicârlău, which most certainly comes from a grave, can be placed within the same time span. Incineration is attested by the tumular necropolis of Nuşfalău, which ethnically belongs to a group of Slavs come straight from Eastern Europe[15]. Although the necropolis can be chiefly dated back to the 8th century, several metal pieces reveal that it reaches the end of the third phase of the late Avar age (810/830).

By perusing the maps of territorial distribution of funeral finds in west and northwest Romania, one may note the fact that, besides the very small number of discoveries that belong to the late Avar age, the latter are to be found only in the plain area, mostly in the upper basin of the Er (Ill. 1.1). Except for two Avar buckles found in Girişul de Criş (probably in a grave), there are no funeral discoveries of any type, including Avar ones, dating back to the 8th century or the next period, between the middle and lower basin of the Er up to the Crişul Alb. There is a single Avar necropolis, the one discovered in Socodor, in the plain between the Crişul Alb and the Mureş (Ill.1.1).

Even if we take into account the discoveries in west and northwest Romania dating back to the first half of the 8th century, which can be certainly ascribed to the Avars (chiefly limited to isolated graves)[16], the funeral discoveries belonging to the Avar environment are quite few (Ill.1.1). The group of funeral finds in the upper basin of the Er is located east of the so-called "Sarmatian waves", whose north-south line approximately corresponds to the present western frontier of Romania[17] and, at the same time, on the right of the segments of earth waves identified in the Plain of Er (at about 70 km north of Valea lui Mihai) and Carei (between the Crişul Repede and the Crasna, between the towns of Oradea and Beltiug and in the area of Unimăt locality)[18]. In the northwestern region, the only exception is the Avar buckle discovered in Cicârlău, settlement located in the plain of Someş towards Oaş, at a considerable distance from the aforementioned earth waves. The Socodor necropolis is located on the right of the segments of waves in the western Romanian plain, which start on the left of the Crişul

[13] *Ibidem*, p. 59-63.

[14] For the chronology of the Avar age see, for instance: É. Garam, *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 191-202; P. Stadler, *Die Seriation awarischer Gürtelgarnituren, unverhoff, Diss., Univ. Wien*, 1985 (study which we did not have access to), apud Medgyesi 1992, p. 253-267 and Szameit 1993, p. 217.

[15] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 63-70.

[16] I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României şi Khaganatul avar*, in *ActaMP*, XXIII/I, 2000, p. 403-451; Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 57-63, 71-80.

[17] For questions related to the so-called "Sarmatian waves" see V. Balás, *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XV, 1963, 1-4, p. 309-336. There are several opinions according to which the respective earth waves were made by Avars only: M. Rusu, *Continuitatea daco-romană*, p. 264-266.

[18] I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 422-423 and n. 159.

Repede and intermittently stretch across the Mureş to the north-south. We should emphasize that, in west and northwest Romania, including the territory west of the waves in the Plain of Er and Carei, there are no great Avar necropolises with rich funeral inventory like those discovered in the central area of assertion of the Avar state. Across the line of demarcation corresponding to the aforementioned waves, there is the Slavic tumular incineration necropolis of Nuşfalău, located in a hilly area, in the upper basin of the Barcău, at a considerable distance from the group of Avar graves in the Er basin (Ill. 1.1).

The overall perspective offered by the geographical distribution of the non-fortified settlements identified in west and northwest Romania is as follows. In the 8th century, besides the quite small number of human settlements in the west and northwestern region of Romania, one should also note their absence in the western plain between the Mureş and the Crişul Negru. They are also very few in the depression of Beiuş and on the left of the Crişul Repede. The number of sites dating back to the aforementioned period is considerably higher in the northwestern plain, in the Crasna and Lăpuş basins (Ill. 1.2). In the 8th-9th centuries, one may notice a considerable increase in the number of sites that attest the presence of settlements, which are to be found now in all geographical areas (Ill. 2.2). Most of the sites are massed in the plain area of the northwestern region, both on the right and on the left of the earth waves in the basin of the Er and Crasna. We should also mention the presence of sites in the upper basins of the rivers that cross northwest Romania, many settlements being located in hilly areas, along tributary streams, next to the eastern and northeastern mountain range of the investigated region (Ill. 2.2). We should keep in mind that the settlements dating back both to the 8th and to the 8th-9th centuries are much more numerous as compared to the funeral discoveries. At the same time, human settlements are also present in the hilly area or even within depressions, where there are no graves to be ascribed to the Avars (Ill 1-2).

Under these circumstances, a comparison between the material culture revealed by the settlements of the investigated region and the cultures identified in closer or remoter areas turns out to be quite relevant. In west and northwest Romania there are no settlements of "yurt" type or surrounded by trenches, peculiar to the Avar settlements in the area west of the "Sarmatian waves" to the Tisza and between the Tisza and the Danube[19]. In the west and northwestern territory of Romania one can find neither "yurt" type dwellings nor "niches" in the walls or floor of houses, attested in eastern Europe, in the Pannonic area, on the Czech and Bulgarian territories[20]. At the same time, as compared to other areas, there are no fireplaces carved in one of the walls of the house[21].

In west and northwest Romania, in the settlements of the 8th-9th century there isn't

---

[19] I. Bóna, *VII. Századi Avar Települések és Árpád-kori Magyar Falu Dunaújvárosban*, Budapest, 1973, p. 63, 68; Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, Budapest, 1991, p. 27, 31, 77.

[20] Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 21-22; I. Bóna, *VII. Századi*, p. 63, 67-68; I. Pleinerová, *Brezno, Experiments with building old slavic houses and living in them*, in *PamArch*, LXXVII, 1986, p. 155-156; P. Šalkovský, *Frühmittelalterliche Volkshausbaukultur im Mitteldonaugebiet*, in *Central Europe in 8th-10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert*, International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995, Bratislava, 1997, p. 101; V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985, p. 106; Z. Văjarova, *Slajawski i slajvanobrlgarski selista v bălgariskite zemi VI-XI vek / Slawische und slawisch-bulgarische Siedlung auf dem territorium Bulgariens vom Ende des VI-XI Jahrhundert*, Sofia, 1965; Z. Văjarova, *Strednovekovnobo selisce s. Garvan silistrensku okrg. VI-XI vek / Mittelalterliche Siedlung Garvan, Bezirk Silistra (VI-XI. Jhd.)*, Sofia, 1986.

[21] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 38-39, n. 91.

either yellowish pottery characteristic to the Avar chaganate or a series of specific Avar vessels, such as decanters like those discovered in the settlements up to the "Sarmatian waves", including the area east of the Tisza[22]. Neither stamped, "latticework" decorated pottery, also present in the Avar sites of Pannonia, has been discovered[23]. Speaking about pottery, we should also mention that, in west and northwest Romania, daily use pottery molded on fast rotation wheels is present in various settlements as early as the 8th century, but chiefly in the 9th-10th, as compared to other areas where this category is poorly represented or absent or belongs to a type of vessels not used in the every day life of a household[24]. An example in point is Eperjes settlement, a locality on the left of the Tisza[25]. Common pottery molded on fast rotation wheels is missing in this settlement – the one executed by the aforementioned technique belonging to the type of decanter vessels – and hand-made pottery prevails, representing 80% of the total discovered ceramic material. The daily use pottery molded on medium rotation wheels, which represents the main part of the inventory of the settlements in west and northwest Romania (quantitatively speaking), finds counterparts on a wide geographical area in the 8th-10th centuries, both in the east and west of the investigated territory, without being a relevant term of comparison in what concerns material culture[26].

The literature in the field has suggested the idea that the territories east to the "Sarmatian waves" were not of special interest for the Avar chaganate because they did not have natural conditions favorable to the Avars' life style[27]. The concentration of archaeological finds, chiefly the funeral ones that can be ascribed to the Avars, in the upper basin of the Er, may indicate the expansion of the chaganate's borderlines to the ridge of earth waves in the Plain of Er and Carei[28]. In the western area, the borderline is marked by the wave between the Crişul Repede and the Crişul Alb, very close to the present western border of Romania.

As compared to other territories ruled by the Avar chaganate, one may assume that west and northwest Romania was at the fringes of the Avar world. It was not of special interest for the chagans who resided in the Pannonic Plain or for the secondary Avar center of power, located on the territory of Nyiregyháza town, which also ruled over the northwestern Romanian area[29]. The chaganate's expansion in the 8th century eastwards, notable in the Transylvanian Basin[30], did not affect west and northwest Romania. According to the present archaeological data, one may assert that most of the region under discussion, chiefly the pre-mountain and mountain area to the Apuseni and Rodnei Mountains was not included within the actual borderlines of the Avar chaganate, that is it was not under its political rule.

---

[22] Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 71; G. Fusek, *Formanalyse vollständiger Gefäbe oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäbe aus der Slowakei zu klassifiziern,* in Slawische Keramik 1995, p. 29; T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh),* Varia Archeologica Hungarica, VIII, Berlin-Budapest, 1999.

[23] Apud E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga,* Nyíregyháza, 2003, p. 251.

[24] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 40-41, 109-112.

[25] Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 35-76.

[26] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 103-109.

[27] I. Bóna, *A honfoglalás elötti kultúrák és népek,* in *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra,* Nyíregyháza, 1993, p. 115.

[28] I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 423.

[29] I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 116-118; I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 423.

[30] K. Horedt, *Contribuţii la Istoria Transilvaniei,* Bucureşti, 1958, p. 61-108; Idem, *Das Awarenproblem in Rumänien,* in *Studijné Zvesti (Nitra),* 16, 1968, p. 103-120, p. 103-120; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter,* Bonn, 1986, p. 66-72; É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen),* in *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 178-180.

Nevertheless, one should display a more nuanced perspective. We know that in the 8th century the chagans controlled certain areas remoter from the center and without special economic importance through the agency of local chieftains of other ethnic source than Avar, whom they associated in their effort to dominate the territory[31]. In the last decades of the 8th century, such a significance can be attached to the discovery of Socodor, where only one of the graves contains funeral inventory likely to have belonged to such a character, the rest of the graves in the necropolis being ascribable to the common population. A community that buried their dead according to Avar rites was that of Săcuieni. The grave recovered from the necropolis belongs to an important member of the Avar elite (possibly even a warrior). The isolated grave of Dindeşti probably belongs to an Avar warrior.

It is has been asserted that the Avar chaganate had developed a defence system of the main access roads to and from Pannonia in the areas outside the borderlines proper of the eastern territory ruled by Avars[32]. The defense was exercised by warriors or local elements coopted by the Avars in the domination of the territory. From this perspective, the discoveries of Nuşfalău, Cicârlău and maybe Moigrad are highly interesting. All three are located without the boundaries marked by the earth waves attested in northwest Romania (Ill.1.1, 2.1). The buckle found in Cicârlău most certainly belongs to a warrior of the Avar elite, who participated in the defense and control of the "strategic road" that linked the upper basin of the Tisza and the Someş Plain[33]. The geographical disposition of the Slav necropolis of Nuşfalău, located along another important access road from the Pannonic steppe into Transylvania (which crossed the Tisza at Solnoc and advanced farther in Transylvania through the Crasna basin, then crossing the Meseş Gates to the Transylvanian Basin), may have been the result of the Avar chagans' wish to control the access from Transylvania to the west through the agency of local elements, Slavs in this case[34]. The pieces of impress decorated precious metal or those of gilded bronze (appliques, buckles and belt ends), also discovered in the graves of Nuşfalău, can be ascribed to the elites of the Avar communities[35]. One may assume even an "official colonization"[36] initiated by the Avar chagans who, by granting badges of rank, endowed certain Slav chieftains with the right to politically rule, on behalf of the chagan, the territory where the necropolis was located. Such Slav members of the elite may be laying in the big size tumuli of Nuşfalău, around which other smaller ones are gathered. The importance of the communication road that linked the basin of the middle Tisza and Transylvania in the 8th-9th century along the old "salt road" to the northwest, is also attested by the earrings found in the neighborhoods of the Roman town Porolissum (Ill.2.1). There is still a question whether the Avar chagans were interested in exercising control over the copper, iron and salt ore in the Maramureş depression. We should remind the fact that there is no evidence that should attest an Avar presence in

---

[31] M. Comşa, *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 229; U. Fiedler, *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhaganat. Versuch eines Vergleichs*, in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis. 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník), Bratislava 1996, p. 195-214.

[32] I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 115; E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 253-254.

[33] E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 254.

[34] I. Stanciu, *Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nuşfalău-Someşeni (Nordwesten Rumäniens)*, in *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 263.

[35] É. Garam, *Der awarische Fundstoff*, p. 195; Z. Cilinská, *Soziale differenzierung und ihre spiegelung im Bestattungsritus des 7.-8. Jahrhunderts in der Slowakei*, in *ActaArchCarp*, XXX, 1991, p. 187-212.

[36] I. Stanciu, *Über die Slawischen*, p. 263.

Maramureş, even in the case of a remote control over the area, over the human communities recorded in the territory (Ill.1.2, 2.2). At this stage of research, the map of archaeological discoveries does not allow us to attest an extraction activity of the respective ores[37], during the late Avar age, as it has been presumed before[38].

Knowledge of the Avar culture during the 9th century raises many questions, even in the area of maximal development of the material culture of the chaganate throughout its existence as a political entity[39]. As concerns the western areas of the former Avar chaganate, actually controlled by the Carolingian empire (on the right of the Danube, Zalavár region), recent researches of Hungarian historical writing note that the traces of the Avars, vassal to the Franks, may be found in graves, including a series of specific ornaments, peculiar both to the male and female costume[40]. Following these analyses, it has been suggested that the mid-9th century can be regarded as the last stage of the Avar age[41].

Except for the three Avar funeral discoveries (Socodor, Săcuieni, Dindeşti, already analyzed), which, chronologically, can be dated back up to the beginning of the 9th century (810/830), in the time span after the third decade of the 9th century there is no funeral find that can be ascribed to the Avars in west and northwest Romanian. From this point of view, the situation is quite similar to the case of the upper basin of the Tisza, both in what concerns the territory that was within the borderlines of the Avar chaganate in the 8th century and the areas east of the "Sarmatian waves"[42]. Things are almost the same in the area east of the Tisza and in the Transylvanian depression[43]. But one may still wonder how true the assertions according to which there was a massive withdrawal of the Avars east of the Tisza at the end of the 8th and the beginning of the next century are[44]. It has been asserted that the Avars were living here in smaller human communities, which had deliberately isolated themselves, both politically and culturally, from the surrounding environment[45]. This is one of the arguments used when they compare the archaeological situation evinced in the territory on the right of the Danube (Zalavár region)[46] and in the area east of the Tisza, including the upper basin of the river, geographical area in which Avars and Slavs are supposed to have cohabitated during the 9th century[47].

Theoretically speaking, as compared to the previous epoch, the emergence of a significant number of settlements on the map of discoveries from west and northwest Romania in the 8th-9th centuries, their presence in depressions, hilly and pre-mountain areas substantiates the

---

[37] I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 425-426.

[38] K. Horedt, *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 26.

[39] É. Garam, *Der awarische Fundstoff*, p. 200-201; Idem, *Die Awaren*, p. 178-180; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence a 9. században*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 77-84.

[40] B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 77-84.

[41] P. Medgyesi, *Néhány megjegyzés a közép és a késö avar kor idörendjéhez*, in *A nyíregyházy Jósa András Múzeum. Évkönyve*, XXX-XXXII (1987-1989), Nyíregyháza, 1992, p. 253-267; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 81-83.

[42] E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 252-254.

[43] K. Horedt, *Contribuţii*, p. 61-108; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 66-72; I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 118-119; É. Garam, *Die Awaren*, p. 178-180; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 82-83.

[44] É. Garam, *Der awarische Fundstoff*, p. 198-199; É. Garam, *Die Awaren*, p. 179-180; E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 253; M. Rusu, *Continuitatea*, p. 231.

[45] I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 119; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 82-83.

[46] B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 77-83.

[47] E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 252-254.

idea that certain sedentary Avar communities had really withdrawn, including in the area east of the "Sarmatian waves". An argument may be the pottery molded on medium rotation wheels, among its users being also the Avars of the 9th century[48]. As we have already mentioned, in practice, the absence of elements characteristic to the Avar culture at the center of the Avar chaganate, which can be dated back to the 8th century, their presence in the 9th century too (different ceramic types and categories), as well as the absence of funeral discoveries, at least up to now, contradict a massive Avar migration to the western and northwestern Romanian areas. Anyway, if the phenomenon had really affected the respective area it would be hard to identify it in the field of the material cultural at the present stage of the research.

The period between the 9th and 10th centuries does not bring about significant changes as concerns the presence and geographical distribution of the settlements. In a smaller number as compared to the previous epoch, they can be found both in the plain area of the western and northwestern parts and along the upper basins of the rivers in the hilly and pre-mountain area east to the region under investigation (Ill. 3.2). In the settlements of west and northwest Romania, dating back to the 9th or 9th-10th centuries, we have found neither refined grey pottery with polished ornaments or made by oxidating burning with polished decoration nor a series of ceramic patterns, such as pitchers and pots with tubular ears, pottery discovered in huge amounts in the sites on the left and on the right of the basin of the lower Danube[49], area included within the borderlines of the first Bulgarian czardom. In the area on the right of the lower Danube, many dwellings discovered in settlements are irregularly oval in shape, quite similar to the "yurt" type houses, and provided with fireplaces carved in one of the walls[50]. In the case of the sites in west and northwest Romania, we have found no dwelling or type of fireplace of the aforementioned type. In the western and northwestern areas of Romania we have discovered, at least up to now, no isolated graves or necropolises, dating back to the 9th century, that could be ascribed to the Bulgarians.

The present archaeological situation in west and northwest Romania enables us to assert the fact that the military and political expansion of the first Bulgarian czardom, manifested throughout the 9th century, did not affect the territory under discussion. The west and northwest Romanian region was not included in the spreading area of the Dridu or Balkan-Danubian culture, characteristic to the basin of the lower Danube, archeological culture in whose shaping the proto-Bulgarians had played a significant part. The respective territory was neither incorporated nor politically controlled by the first Bulgarian czardom. The area was not affected by the conflicts between the Bulgarians and the state of Great Moravia in the second half of the 9th century. If the situation were different, most certainly the political or military rule should have had left some traces in the material culture or the funeral field, as it happened in other areas, such as intra-Carpathian Transylvania[51], the Banat or in the south of the great Hungarian plain (Alföld), areas that were under the military and political control of the first Bulgarian czardom after the fall of the Avar chaganate[52].

In the second half of the 9th century, it has been assumed that Crişana region was

---

[48] Idea asserted in the case of the area of the upper basin of the Tisza: E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 251-252.

[49] There is a rich bibliography on this question. For comparison see: M. Comşa, *Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti)*, Bucureşti, 1978, p. 80-91, 103 with bibliography.

[50] Z. Văjarova, *Slajawski i slajvanobrlgarski*; Z. Văjarova, *Strednovekovnobo selisce*.

[51] M. Comşa, *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX-X*, in *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960, p. 70-81; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 78-80.

[52] D. Ovcarov. *Die Protobulgaren*, p. 171-190.

politically ruled by the state of Great Moravia[53]. Such a hypothesis is hard to substantiate as long as there is no reliable archeological evidence in west and northwest Romania. But of an actual Moravian presence one may speak in the case of intra-Carpathian Transylvania, where it is attested by the necropolises that make up the Cimbrud-Orăştie group[54]. The Moravian presence in intra-Carpathian Transylvania may be the consequence of their interest in the salt from the respective area. It seems that the peace treaty between Carolingians and Bulgarians, reinforced in 892 with the specific view to check the Moravs' access to the salt, was in effect in the Transylvanian depression. It was implemented by setting up defence posts controlled by Bulgarians and Carolingians with the view to lay an "embargo" on the "salt road" along Mureş valley[55]. From this perspective, we should mention the very interesting presence in northwest Romania of the necropolises of Zalău and Sălacea, dating back to somewhere at the end of the 9th and the first half of the 10th century. Ethnically speaking, the two cemeteries belong to communities come from the Köttlach cultural area (archaeological culture in whose shaping the Carolingians had played a significant part)[56]. The two necropolises have nothing to do with the funeral finds peculiar to the Moravians of the 9th century and the beginning of the next period. The cemeteries of Zalău and Sălacea are located along the ancient "salt road" in northwest Romania (Ill. 2.1). One may nevertheless assume, as a working hypothesis, that the two cemeteries could have belonged to some Carolingian communities, most probably charged with controlling and checking the salt transport to Great Moravia along the northwestern "salt road". This hypothesis is still under discussion. There are no finds that could be ascribed to the Moravs and substantiate an actual political control exercised by Great Moravia over the respective region in west and northwest Romania, including along the "salt road". At the same time, the present archaeological situation contradicts a direct Moravian presence, an actual political control exercised by Great Moravia in the area of the upper basin of the Tisza[57], which was to a certain extent a buffer area between the actual borderlines of Great Moravia[58] and the present northwest Romanian territory. One cannot exclude influences from Great Moravia, chiefly manifested in the field of economy and culture, but the present stage of the research on the mapped sites in west and northwest Romania does not enable us to identify them in the field of material culture.

The interest of the Carolingians, Bulgarians and Moravians to dominate the territory that had belonged to the Avar chaganate up to the beginning of the 9th century did not result in the occupation of west and northwest Romania. After the dissolution of the Avar chaganate, throughout the 9th century up to its end, one may speak of the absence of one or another political structure, of a void of power in west and northwest Romania. The considerable

---

[53] Apud Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim,* Cluj-Napoca, 2001, p. 168.

[54] K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 78-80; Z. K. Pinter, *Piese de armament şi echipament militar de proveniență carolingiană de pe valea Mureşului,* in *SCIVA,* 49, 2, 1998, p. 141-143; Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Neue Mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăştie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8.* in *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen Zur Älteren Geschichte Des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt,* (herausgegeben von N. Boroffka und. T. Soroceanu), Verlag Marie Leidorf GmbH - Rahden/Westf, Berlin, 1999, p. 313-330; Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciumbrud de la Orăştie-„Dealul Pemilor", Punct X8,* in *Apulum,* XXXVIII/1, 2001, p. 319-346.

[55] Z. K. Pinter, *Piese de armament*, p. 141-143; Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciumbrud*, p. 334-336.

[56] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 89-91.

[57] E. Istvánovits, *A Rétköz.*

[58] L. Galuška, *Great Moravia*, p. 45-47; D. Caplovic, *Central Europe*, p. 7-14, fig. 1-2.

increase in the number of sites that substantiate the presence of settlements in west and northwest Romania in the 8th-9th centuries was the consequence of the aforementioned situation, of the "peace" established in the area throughout the 9th century[59]. It has been noted that these human communities, the material culture they created, were the cornerstone on which the political entity ruled by Menumorut was built. The geographical distribution of the non-fortified settlements, the human dwellings endowed with all kinds of fireplaces, as well as the sites playing the part of household annexes and the entire discovered material substantiate the presence of a sedentary population in west and northwest Romania, of rural communities that exploited and turned to account the natural environment. Even though present data are too few to clearly demonstrate the presence of a well defined economic structure in the west and northwest Romania (a marked specialization of various fields, as well as the presence of the whole range of economic activities in the investigated region, comparable to other areas, chiefly in western Europe, but similar to those of southeast Europe), one cannot deny the concern in the economic field[60]. At least in what concerns some fields, one may note a certain evolution in time, the most relevant example in point being the presence in settlements of daily use pottery made on fast rotation wheels, which began to be used by the human communities at the end of the 8th century, and more widely beginning with the 9th century. In the 9th-10th centuries, the presence of pottery molded on fast rotation wheels in west and northwest Romania may be interpreted both as an inner evolution and as the result of external influence. In the 9th century, the absence of a political structure that should control the west and northwest region enabled a greater mobility of the human factor throughout the territory. This meant that it was easier to cross the area or even possible for certain human groups (more probably come from Transylvania, but also from the west) to settle in the territory and influence the evolution of the material culture.

As for the economic, social and political organization of the region, the settlement concentration visible on the map of discoveries, should be regarded with much caution. On the one hand, one should emphasize the fact that most of the respective settlements were not systematically unearthed, which makes more difficult a precise chronological ranging in many cases. On the other hand, it is well-known that the human communities of the respective period were highly mobile, in constant search for agricultural fields or pastures. For these reasons, the apparently high number of settlements mapped on a relatively small area is very possible to have been much smaller; many of them could have belonged to the same human community. It is possible that the organized movements had taken place within certain geographical sub-units, which represented well-delineated micro-regions as a rule (the valley of a river, depressions, etc.), that could have corresponded to the area of economic influence of one or more communities, their number being actually much smaller in each chronological stage apart than the one revealed by the map of discoveries.

Starting from the fact that a Khabar group had settled in the upper basin of the Tisza before the year 896, they have suggested the hypothesis that Crişana had been conquered by the Khabars somewhere in the second half of the 9th century and that even Menumorut himself had been a Khabar[61]. The main argument is grave no. 5 of Biharia-Dealul Şumuleu where, side by side with other artifacts, they have discovered a Jumsk type applique and a pear-shaped stirrup dated before 896. But the two pieces do not represent a very accurate chronological or ethnic

[59] S. Dumitraşcu, *Note istoriografice*, p. 723-724.

[60] C. Cosma, *Consideraţii privind structura vieţii economice în spaţiul vestic şi nord-vestic românesc în secolele VIII-X d. H.*, in *Crisia*, XXVI-XXVII (1996-1997), 1997, p. 67-79.

[61] Al. Madgearu, *Românii*, p. 137.

indicator[62]. In order that things should be very clear, we have to mention the fact that the comparative analysis of the artifacts discovered in the graves from the necropolis of Biharea-Dealul Şumuleu substantiates their dating back only to the first half of the 10th century, or to be more specific, somewhere in the mid-10th century, anyway before the beginning of the first stage of the Bjelo-Brdo culture[63]. A similar chronology holds true in the case of the Hungarian necropolises of Şeitin and Şiclău, cemeteries located in the plain between the Crişul Alb and the Mureş. Neither the latter have anything in common with the funeral finds from the second half of the 9th century in the Carpathian Basin, which could be ascribed to the conglomerate of warrior populations come from the far east of Europe[64]. We should also mention the fact that more recent archaeological studies question an alleged Khabar-Khazar hegemony in Pannonia at the end of the 9th and in the first half of the 10th century[65].

The present archeological situation raises questions as to the veracity of the pieces of information transmitted by Anonymus concerning the expansion of the political entity led by Menumorut in Crişana around the year 900[66]. On the one hand, we should note the prevailing concentration of the non-fortified settlements chiefly north of the Crişul Repede. They are not absent in the areas between the Mureş and the Crişul Repede, but they are in a smaller number. On the other hand, in the territory under investigation, except for the fortified center of Biharia, which had most probably existed since the beginning of the 10th century, all the others strongholds recorded in the area can be dated back only to the second half of the 10th up to the mid-11th century[67] (Ill. 3.2).

Starting from the fact that there is a substantial number of funeral discoveries from the second half of the 9th century in the Tisza plain, which can belong, as seen above, to the conglomerate of warrior tribes that had come from eastern Europe and got involved in the Moravian-German conflicts[68], it is hard to assert that Menumorut's rule extended to the Tisza as long as the region was controlled by the respective warrior tribes that had a strong force of impact. At the same time, the absence of strongholds that would have played a strategic part of control and defense in the area between the Crişul Repede and the Crişul Alb, raises questions as to whether Menumorut has exercised or not his authority over the territory mentioned as being under his rule, where from human settlements are not absent even though they are not many. If Menumorut really existed, he was most probably a character who had taken advantage of the 9th century void of power to set up his own political entity somewhere at the end of the

---

[62] Even the author of the paper that suggests the dating of G. 5 before 896 on the basis of the two artifacts (dating adopted by Al. Madgearu) notices the fact that the applique was in fashion in eastern Europe (where it originated from) at the end of the 9th century, and she accepts the fact that the stirrup can be dated back not only to the 9th century. At the same time, the author asserts the fact that the group of discoveries, which the Jumsk type buckle may be ranged with, belongs to a general central-Asian and east-European nomad environment. In the area where the pieces originated from there were Hungarians, Khazars, Pechenegs, Bulgarians, Uzes and many others, so it is difficult to identify the precise origin of the ethnic group who had used the artifacts under discussion: M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen*, p. 385-387, 422-423, 439-446.

[63] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 92-97.

[64] M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen*, p. 373-478.

[65] L. Révész, *Vezéri şirok a Felsö-Tisza vidékén,* in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 145-146.

[66] I. A. Pop, *Românii şi maghiarii*, p. 95-112; N. Edroiu, *Formaţiuni statale pe teritoriul României. Procesul de constituire a formaţiunilor statale pe teritoriul României (secolele VIII-XI),* Cluj-Napoca, 1999, p. 75-77.

[67] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 42-54.

[68] M. Schulze-Dörrlamm, *Bemerkungen*, p. 373, 445-446.

respective period. But the territory he controlled must have been much smaller than mentioned in Anonymus's Chronicle, being limited to a small part of the present northwestern Romanian area, namely between the Crişul Repede, the Someş and up to the Er basin, where most of the archeological discoveries are concentrated (Ill. 3.2). Menumorut's origin can be ascribed to none of the ethnic groups that made up the conglomerate of warriors who penetrated into the Carpathian Basin in the second half of the 9th century.

As concerns the 10th century, there is a number of 18 sites in west and northwest Romania where necropolises and burial graves have been discovered, corresponding to a number of 14 localities (Ill. 3.1). To these we may also add 7 localities in whose neighborhoods several artifacts have been accidentally discovered, most probably belonging to one or several graves (Ill. 3.1). Chronologically, a first group of funeral finds can be dated back to after the year 896, to be more specific, by the mid-10th century, before the emergence of the Bjelo-Brdo cemeteries. Ethnically, all the necropolises of the first half of the 10th century belong to the old Hungarian environment[69]. The second chronological layer is represented by the Bjelo-Brdo necropolises, in which the Hungarian ethnic group is prevailingly represented[70].

Both the necropolises dating back to the first half of the 10th century and the group from the second half of the period can be found only in the plain area west of the region under investigation. In this area too, they are at a certain distance from the range of hills near the Apuseni Mountains. With one exception (Răpsig, uncertain funeral character, locality in the Crişul Alb canyon), the finds are absent in the area beyond the hilly borderline, in the depressions or along the great rivers, territories where, as noted above, human settlements dating back to the 9th-10th centuries are attested (Ill. 3).

In the western plain there are three areas where the funeral sites are chiefly concentrated. A first area is on the left of the lower basin of the Crasna and the upper basin of the Er, on the right of the river. A single discovery, quite uncertain nevertheless (Vetiş), is present on the right of Crasna river, near the Someş basin. However, in the northwestern area on the right of the Someş and in the whole region up to the Rodnei Mountains necropolises dating back to the 9th-10th centuries have not been found, at least up to now. The Crişul Repede Plain, next to the present western frontier of Romania, on both sides of the river, is the second area where funeral finds are concentrated. Here a first group is present in the neighborhoods of Biharia stronghold, the second being made up of the funeral sites around Oradea town. The plain between the Crişul Alb and the Mureş represents the third area of necropolis concentration (Ill. 3.1).

Archaeological data do not substantiate a Khabar domination over Crişana in the second half of the 9th and in the first half of the 10th century. One may speak of a political control exercised by the old Hungarians over the western and northwestern areas of Romania only after 896. According to the chronology of the necropolises, the Hungarians' expansion to west and northwest Romania most probably occurred beginning with the 2nd or 3rd decades of the 10th century. The "political domination" was exercised through the agency of the so-called "military escorts" politically subordinated directly to the Hungarian centers of power from the upper basin of the Tisza and between the Criş, the Mureş and the Tisza, at least in the first decades after 896[71]. From among the ranks of these "military escourts" they used to elect the chieftains who led the warrior units in military raids and/or exercised their control over the

[69] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 82-92.

[70] *Ibidem*.

[71] Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991; L. Révész, *Vezéri şírok*, p. 139-150; B. Kürti, *Honfoglalók a Maros-torok táján*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 161-170.

conquered areas which were at a distance from the center, military leaders who had their own "military escourts"[72]. The rich funeral inventory, as well as the metal pieces bearing symbols of rank peculiar to the Hungarian military elites, reveals that the necropolises of Biharia-Dealul Şumuleu, Şeitin and Şiclău can be ascribed to these "military escourts"[73]. Beginning with the 2nd or 3rd decade of the 10th century, the stronghold of Biharia became the residence of a Hungarian leader with his own "military escourt", who politically controlled the area on behalf of the strong Hungarian center of power located in the upper basin of the Tisza[74]. The warriors with badges of rank buried in the necropolises of Şeitin and Şiclău, directly subordinated to the center of power between the Criş, the Mureş and the Tisza, have most certainly played a part in the control and defense of the eastern borders of the territory occupied by the Hungarians in the area as early as the first decades of the 9th century[75].

As for the first half of the 10th century, it still is quite difficult to estimate how extended the Hungarian domination towards the Apuseni Mountains had actually been, as well as the impact of the Hungarian tribes' penetration into Crişana upon the human settlements, in the areas where the latter were present. On the one hand, we should note the absence in west and northwest Romania of settlements surrounded by trenches like those found in Pannonia after its occupation by the Hungarians[76]. On the other hand, in the 9th-10th centuries, one should note the absence, in west and northwest Romania, of certain types of vessels that the Hungarians used when they conquered Pannonia, such as fluted-neck pots, two-ear pitchers or different kinds of clay cauldrons[77]. All these types of vessels appear in the area under discussion within archaeological contexts that date back beginning with the end of the 10th and in the 11th centuries[78].

In west and northwest Romania we have not found traces of violent destruction in the settlements dating back to the 9th and 10th centuries. From this perspective, the situation is quite similar to the areas on the left of the Tisza, where there is no trace of devastation in the settlements of the territory conquered by the Hungarian tribes. At the same time, things are quite different in the area between the Tisza and the Danube, where the Hungarian occupation occurred in a violent manner[79]. One may thus assume that, as compared to the situation in the area east of the Tisza, the occupation of the western Romanian region by the Hungarian tribes was rather peaceful, without conflicts with the human communities present in the area. Nevertheless, it is hard to estimate what the relationship between the human communities and the new-comers was (if it existed) and how the mutual influences manifested themselves in the material culture, chiefly in the first half of the 10th century. According to the present archaeological data, one may suggest that both historical Maramureş and the Oaş area were in

---

[72] L. Révész, *Vezéri şirok*, p. 139-150; E. Gáll, *Tipologia mormintelor de secol X cu însemne de rang din Bazinul Carpatic*, in *Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti*, Alba-Iulia, 7, 2001, p. 121-150.

[73] L. Révész, *op. cit.*, p. 139-150; E. Gáll, *op. cit.*, p. 121-150.

[74] L. Révész, *op. cit.*, p. 139-150.

[75] Cs. Bálint, *Südungarn*; B. Kürti, *Honfoglalók*, p. 161-170.

[76] I. Bóna, *VII. Századi*, p. 63, 68; Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 31, 77.

[77] For these ceramic types see: K. Mesterházy, *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai*, in *FolArch*, XXVI, 1975, p. 99-115; P. Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în aşezări feudale timpurii din Transilvania*, in *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 589-598; M. Takács, *Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts Kleinen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XLVIII, 1996, 1-3, p. 135-195.

[78] S. Dumitraşcu, *Ceramică românească descoperită în Crişana (sec. VIII-XI)*, in *Crisia*, VIII, 1978, p. 79-83; S. Dumitraşcu, *Biharia. Săpături arheologice (1973-1980)*, I, Oradea, 1994, p. 205-213.

[79] B. Kürti, *Honfoglalók*, p. 169.

no way affected by the Hungarians' expansion eastward. The two regions remained outside the Hungarian sphere of influence throughout the 10th century.

Signs of a more marked control over the area can be noted beginning with the second half of the 10th century. We have found Bjelo-Brdo type necropolises of ordinary people, where the Hungarian element is quite notable, which ascertains the fact that the Hungarians have cohabited with the human communities present in the area. Biharia stronghold continued to be inhabited in the second half of the 10th century, possibly by a high rank character[80]. Bihor acquired a privileged status within the possessions of the future Hungarian kingdom. The Hungarians' growing interest in the actual political domination of western Romania and in the military defense of the ruled territory is attested by the strongholds found in the area. We have already mentioned that, except for Biharia, all the other strongholds can be dated back only beginning with the second half of the 10th century, which substantiates the idea that they have probably been build by the Hungarians or at their command with the specific aim at defending the conquered territory, whose eastern borderlines were set at the Meseş Gates[81].

The group of strongholds in northwest Romania is located along the access road from Pannonia to the Transylvanian depression, along the old "salt road" that crossed the ancient Porolissum. The distribution map of fortified centers indicates the route of the Hungarian conquest advance into the Transylvanian depression in the second half of the 10th century (Ill. 3.2). Even though archaeological data are not quite conclusive yet, one may assume that, besides offering shelter to the surrounding human communities, the strongholds – such as those of Moigrad, Ortelec, Şimleul-Silvaniei-Cetate – have most certainly played a strategic part in controlling the area and its economic traffic or in marking its borderlines, which was much more stressed than one can see now, in the light of the present stage of the research. The considerable size of the fortified buildings, as well as the sometimes highly elaborate defense system (Ortelec, Moigrad), imply the presence of a quite numerous community that was able to support the efforts of defense and maintenance of the defense system, coordinated by a central authority. The fall of the strongholds in northwest Romania must have been the outcome of the struggle between the Hungarian kingdom and the Pecheneg tribes, events occurred during the first half of the 11th century, chiefly in its second quarter[82]. At the same time, we should also take into account the fact that, beginning with the aforementioned period, the Arpadian kingdom started its systematic military campaigns to conquer Transylvania[83]. Following the conquest of new territories, the strongholds in the northwestern region lost their initial role in the defense of the borderlines. Their place was taken by county residence castles, which appear in documents beginning with the second half of the 11th century[84].

As concerns the other group of strongholds between the Crişul Alb and the Mureş, their dating back beginning with the second half of the 10th century, as well as their territorial

---

[80] C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 49-50.

[81] Anonymus, cap. XXII; K. Horedt, *Contribuţii*, p. 109-157; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 111-158.

[82] M. Rusu, Şt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Şirioara*, in *File de istorie*, Bistriţa, 1972, p. 57-62; V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice*, p. 68; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 134; V. Spinei, *Migraţia ungurilor*, p. 130-132.

[83] K. Horedt, *Contribuţii*, p. 109-157; Idem, *Siebenbürgen*, p.111-158; V. Spinei, *Migraţia ungurilor*, p. 127-148; R. R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.

[84] A. A. Rusu, *Consideraţii istorice asupra cetăţilor medievale timpurii din judeţul Sălaj*, in *ActaMP*, II, 1978, p. 89-103; P. Iambor, *Izvoarele istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX-XIII*, in *ActaMN*, 26-30, II, 1989-1993, p. 11-25; M. Rusu, *Aspecte ale genezei târgurilor şi oaşelor medievale din Transilvania*, in *Historia Urbana*, II, 1994/1, p. 23-42.

distribution, agrees with the political events depicted in the chronicles, which mention the political entity led by Ahtum in the Banat up to the Crişul Repede at the end of the first millennium A.D. The strongholds between the Mureş and the Crişul Alb had probably played a part in the control of the salt traffic along Mureş river, as well as the military role of counteracting potential attacks from the Transylvanian depression, the area north of the Crişul Alb or Pannonia. The end of these strongholds, somewhere in the first half of the 11th century, may be ascribed to the military campaigns initiated by the Hungarian kingship against Ahtum[85].

Our analysis reveals the fact that, during the 8th-9th centuries and until the first decades of the 10th century, west and northwest Romania was not affected by the political interests of the great powers of the epoch, which were struggling to gain control over the Carpathian Basin. In the 8th century, the western and northwestern Romanian area was at the "fringes" of the Avar world. It was not a habitation area for the classic Avar communities found between the Tisza and the Danube or in the small Hungarian plain on the right of the Danube. But it is certain that Sătmar and Crişana up to the range of hills next to the Apuseni Mountains were under a certain military control, most probably exercised through the agency of Avar warriors or local chieftains of other ethnic source, whom the chagans had coopted in the rule of the territory. One may speak of a remote control that had no impact on the material culture of west and northwest Romania, either by imposing certain standards peculiar to the Avar culture in its center of maximal development or by checking its evolution. In the 9th century, the areas under discussion were still a fringe zone, not affected by the political interests of the great powers of the epoch. One may speak of a void of power throughout the 9th century, which a certain Menumorut, mentioned in Anonymus's chronicle, had probably taken advantage of in order to set up its own political entity. But his territory was much smaller that the one mentioned in the chronicle and Menumorut's origin had nothing to do with any of the ethnic groups that made up the conglomerate of warrior tribes that penetrated into the Carpathian Basin in the second half of the 9th century and got involved in the German-Moravian struggle. The aforementioned political entity was most probably very short-lived, between the end of the 9th up to the first decades of the 10th century. Beginning with the 2nd-3rd decades of the 10th century, the old Hungarian tribes started the conquest of the western and northwestern Romanian region, which led to a change in its political regime. In the first half of the 10th century, the Hungarians stopped in the western plain up to the range of hills before the mountain area in the east of the investigated territory. Their actual political domination increased in the second half of the 10th century, when they manifested a growing interest in defending the conquered territory, its eastern borderlines being set at the Meseş Gates. Both Oaş and historical Maramureş up to the Rodnei Mountains remained without the area politically ruled by the Hungarians.

Translated by Simona Fărcăşan

[85] Al. Madgearu, *Contribuţii privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi Regele Ştefan I al Ungariei,* in *Banatica,* 12, II, 1993, p. 5-12; Al. Madgearu, *„Gesta Hungarorum" despre prima pătrundere a ungurilor în Banat,* in *Revista Istorică* (Bucureşti), VII, 1996, 1-2, p. 20.

BIBLIOGRAPHY:

Anonymus, *Gesta Hungarorum*, in G. Popa-Liseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. I, Bucureşti, 1934.

Balás, V., *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XV, 1963, 1-4, p. 309-336.

Bálint, Cs., *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert* (Herausgegeben F. Daim), Wien-Köln, 1989.

Bálint, Cs., *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

Bálint, Cs., *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, Budapest, 1991.

Bóna, I., *VII. Századi Avar Települések és Árpád-kori Magyar Falu Dunaújvárosban*, Budapest, 1973.

Bóna, I., *A honfoglalás elötti kultúrák és népek*, in *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra*, Nyíregyháza, 1993, p. 115-121.

Bóna, I. , *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*, in *Honfoglalás és Régészet (Szerkesztette L. Kovács)*, Budapest, 1994, p. 67-75.

Caplovic, D., *Central Europe in the 8th-10th*, in *Central Europe in 8th 10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert, International Scientific Conference, Bratislava, October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995*, Bratislava, 1997, p. 7-14.

Cilinská, Z. , *Soziale differenzierung und ihre spiegelung im Bestattungsritus des 7.-8. Jahrhunderts in der Slowakei*, in *ActaArchCarp*, XXX, 1991, p. 187-212.

Comşa, M., *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX-X*, in *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960, p. 69-81.

Comşa, M., *Cultura materială veche românească (Aşezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploieşti)*, Bucureşti, 1978.

Comşa, M., *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 219-230

Cosma, C. , *Consideraţii privind structura vieţii economice în spaţiul vestic şi nord-vestic românesc în secolele VIII-X d. H.*, in *Crisia*, XXVI-XXVII (1996-1997), 1997, p. 67-79.

Cosma, C., *Vestul şi nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002.

Dumitraşcu, S., *Ceramică românească descoperită în Crişana (sec. VIII-XI)*, in *Crisia*, VIII, 1978, p.51-111.

Dumitraşcu, S., *Biharia. Săpături arheologice (1973-1980)*, I , Oradea, 1994.

Dumitraşcu, S., *Note istoriografice privind anul 800 e.n.*, in *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 719-724.

Edroiu, N., *Formaţiuni statale pe teritoriul României. Procesul de constituire a formaţiunilor statale pe teritoriul României (secolele VIII-XI)*, Cluj-Napoca, 1999.

Fiedler, U., *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhaganat. Versuch eines Vergleichs*, in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis. 11. Jahrhundert, Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník)*, Bratislava 1996, p. 195-214.

Fusek, G., *Formanalyse vollständiger Gefäbe oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäbe aus der Slowakei zu klassifiziern*, in *Slawische Keramik*, 1995, p. 15-33.

Gáll, E., *Tipologia mormintelor de secol X cu însemne de rang din Bazinul Carpatic*, in *Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti*, Alba–Iulia, 7, 2001, p. 121-150.

Galuška, L., *Great Moravia*, Brno, 1991.

Galuška, L., *Keramik des Marchtyps*, in *Slawische Keramik* 1995, p. 97-106.

Garam, É., *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung, in Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 191-202.

Garam, É., *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen), in Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung (Herausgegeben W. Schuller)*, Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 171-181.

Heitel, R. R., *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.

Horedt, K., *Contribuţii la Istoria Transilvaniei*, Bucureşti, 1958.

Horedt, K., *Das Awarenproblem in Rumänien*, in *Studijné Zvesti* (Nitra), 16, 1968, p. 103-120.

Horedt, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

Horedt, K., *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (Herausgegeben von B. Hänsel)*, *Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 11-26.

Iambor, P., *Vase cu gât canelat descoperite în aşezări feudale timpurii din Transilvania*, in *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 589-598.

Iambor, P., *Izvoarele istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX-XIII*, in *ActaMN*, 26-30, II, 1989-1993, p. 11-24.

Istvánovits, E., *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*, Nyíregyháza, 2003.

Kürti, B., *Honfoglalók a Maros-torok táján, in Honfoglalás és Régészet (Szerkesztette L. Kovács)*, Budapest, 1994, p. 161-170.

Madgearu, Al., *Contribuţii privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi Regele Ştefan I al Ungariei*, in *Banatica*, 12, II, 1993, p. 5-12.

Madgearu, Al., *„Gesta Hungarorum" despre prima pătrundere a ungurilor în Banat*, in *Revista Istorică* (Bucureşti), VII, 1996, 1-2, p. 5-22.

Madgearu, Al., *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.

Medgyesi, P., *Néhány megjegyzés a közép és a késö avar kor idörendjéhez*, in *A nyíregyházy Jósa András Múzeum. Évkönyve, XXX-XXXII (1987-1989)*, Nyíregyháza, 1992, p. 253- 267.

Mesterházy, K., *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai*, in *FolArch*, XXVI, 1975, p. 99-117.

Ovcarov, D., *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert (Herausgegeben von B. Hänsel)*, *Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 171-190.

Pinter, Z. K., *Piese de armament şi echipament militar de proveniență carolingiană de pe valea Mureşului*, in *SCIVA*, 49, 1998, 2, p. 135-144.

Pinter, Z. K., N. G. O. Boroffka, *Neue Mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăştie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8.* in *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen Zur Älteren Geschichte es Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt, (herausgegeben von N. Boroffka und. T. Soroceanu)*, Verlag Marie Leidorf GmbH - Rahden/Westf, Berlin, 1999, p. 313-330.

Pinter, Z. K., N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciumbrud de la Orăştie-„Dealul Pemilor", Punct X8*, in *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 319-346.

Pleinerová, I., *Brezno. Experiments with building old slavic houses and living in them*, in *PamArch*, LXXVII, 1986, p. 101-176.

Pop, I. A., *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.

Révész, L., *Vezéri sirok a Felsö-Tisza vidékén, in Honfoglalás és Régészet (Szerkesztette L. Kovács)*, Budapest, 1994, p. 139-150.

Rusu, M., *Transilvania şi Banatul în secolele IV-IX*, in *Banatica*, 4, 1977, p. 169-213.

Rusu, M., *Cetăţile Aradului*, in *Ziridava*, XII, 1980, p. 165-178.

Rusu, M., *Aspecte ale genezei târgurilor şi oraşelor medievale din Transilvania*, in *Historia Urbana*, II, 1994/1, p. 23-42.

Rusu, M., *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568*, in *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca 1997, p. 177-450.

Rusu, A. A., *Consideraţii istorice asupra cetăţilor medievale timpurii din judeţul Sălaj*, in *ActaMP*, II, 1978, p. 89-103.

Rusu, M., Şt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Şirioara*, in *File de istorie*, Bistriţa, 1972, p. 47-66.

Šalkovský, P., *Frühmittelalterliche Volkshausbaukultur im Mitteldonaugebiet*, in *Central Europe in 8th-10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert, International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995*, Bratislava, 1997, p. 98-104.

Schulze-Dörrlamm, M., *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lčs-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 n. Chr.)*, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 3. Jahrgang 1984, p. 473-514.

Schulze-Dörrlamm, M., *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35. Jahrgang 1988, p. 373- 478.

Schulze-Dörrlamm, M., *Bemerkungen zum Beginn der ungarischen Landnahme*, in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis. 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník)*, Bratislava 1996, p. 361- 365.

Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert, Band I, (Herausgegeben von C. Stana), Kolloquim Mikulcice, 25.-27. Mai 1993, Brno, 1994.

Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung, Band II, (Herausgegeben von L. Polácek), Kolloquim Mikulcice, 24.-26. Mai 1994, Brno, 1995.

Spinei, V., *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985.

Spinei, V., *Migraţia ungurilor în spaţiul carpato-dunărean şi contactele lor cu românii în secolele IX-X*, in *ArhMold*, XIII, 1990, p. 103-148.

Stadler, P., *Die Seriation awarischer Gürtelgarnituren, unverhoff*, Diss., Univ. Wien, 1985, apud Medgyesi 1992, p. 253-267 şi Szameit 1993, p. 217.

Stadler, P., *Die zeitliche Einordnung des awarischen Fundmaterials von Baardorf, Grabelsdorf, St. Peter bei Grafenstein und vom Kanzianiberg* in *Kärnten anhand der Seriation des gesamten awarischen Fundmaterials aus Männergräbern*, Annexe to Szameit 1993, p. 235-242.

Stanciu, I., *Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nuşfalău-Someşeni (Nordwesten Rumäniens)*, in *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 245-263.

Stanciu, I., *Teritoriul nord-vestic al României şi Khaganatul avar*, in *ActaMP*, XXIII/I, 2000, p. 403-541.

Stanciu, I., *Cercetarea arheologică a epocii migraţiilor şi perioadei de început a epocii medievale timpurii (sec. V – IX S. Chr) în teritoriul nord-vestic al României*, in *Studia Archaeologica Et Historica Nicolao Gudea Dicata (Editori C. Cosma, D.Tamba, A. Rustoiu)*, Zalău, 2001, p. 479-498.

Szameit, E., *Das frühmittelalterliche Grag von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten. Ein Beitrag zur Datierung und Deutung awarischer Bronzen im Ostalpenraum*, in *ArchAust*, 77, 1993, p. 213-242.

Szöke, B. M., *A Kárpát-medence a 9. században, in Honfoglalás és Régészet (Szerkesztette L. Kovács)*, Budapest, 1994, p. 77-84.

Takács, M., *Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts Kleinen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XLVIII, 1996, 1-3, p. 135-195.

Văjarova, Z., *Slajawski i slajvanobrlgarski selista v bălgariskite zemi VI-XI vek / Slawische und slawisch-bulgarische Siedlung auf dem territorium Bulgariens vom Ende des VI-XI Jahrhundert*, Sofia, 1965.

Văjarova, Z., *Strednovekovnobo selisce s. Garvan silistrensku okrg. VI-XI vek / Mittelalterliche Siedlung Garvan, Bezirk Silistra (VI-XI. Jhd.)*, Sofia, 1986.

Vida, T., *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh), Varia Archeologicca Hungarica*, VIII, Berlin-Budapest, 1999.

Wolfram, H., Der *Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit, in Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben von W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 209-223.

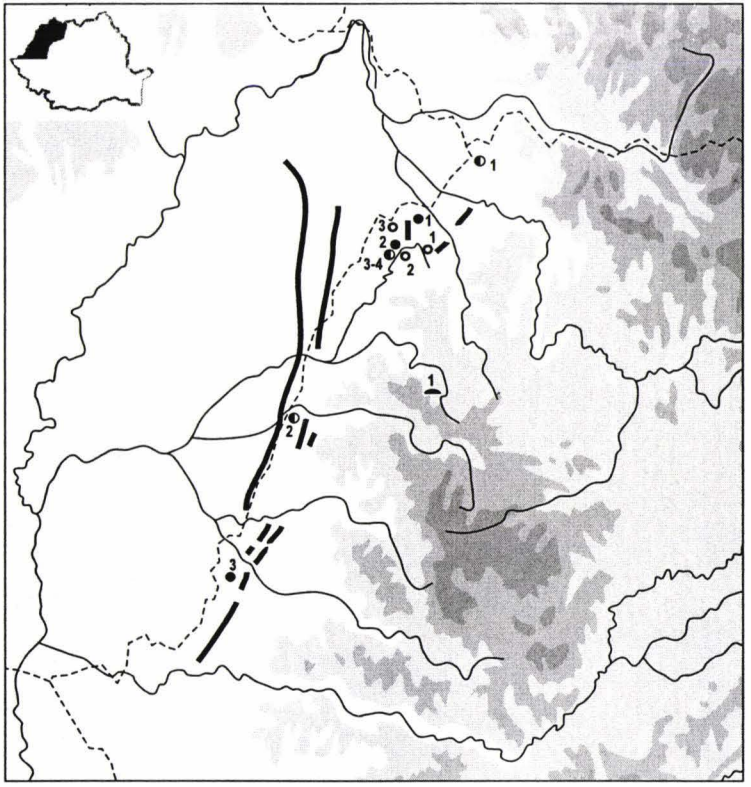

Ill. 1.1 - Funeral Discoveries of the Eighth Century.

- ● - Avar isolated graves and inhumation necropolises of the first half of the 8th century: 1 Cheşereu; 2 Căuaş; 3 Valea lui Mihai.
- ● - Avar isolated graves and inhumation necropolises of the second half of the 8th and the first three decades of the 9th century: 1 Dindeşti; 2 Săcuieni; 3 Socodor.
- ▬ - Slav incineration necropolis of the 8th and the first three decades of the 9th century: 1 Nuşfalău.
- ◐ - Uncertain funeral discoveries of the 8th century: 1 Cicârlău; 2 Girişul de Criş; 3-4 Săcuieni.

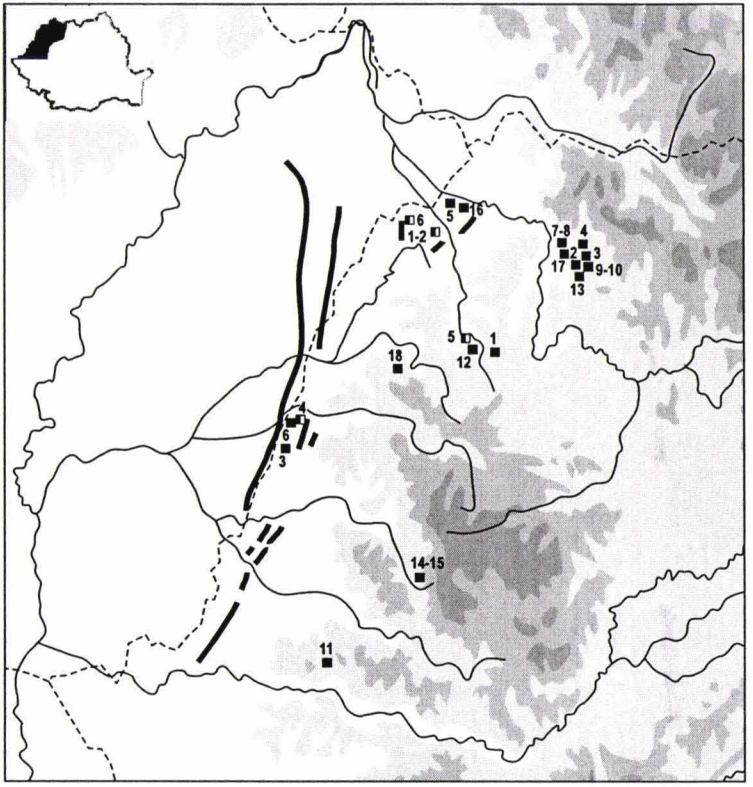

Ill. 1.2 - Settlements of the Eighth Century.

- ◧ - Settlements of the second half of the 7th and the first half of the 8th century: 1-2 Berea; 3 Bozânta Mică; 4 Girişul de Criş; 5 Nuşfalău; 6 Sanislău.
- ■ - Settlements of the 8th century: 1 Badon; 2 Bozânta Mică; 3 Cefa; 4 Chechiş; 5 Culciu Mic; 6 Girişul de Criş; 7-8 Lăpuşel; 9-10 Mesteacăn; 11 Moroda; 12 Nuşfalău; 13 Oarţa de Jos; 14-15 Petrani; 16 Tătărăşti; 17 Vălenii Şomcutei; 18 Voievozi.

Illustration 1 - Archaeological Discoveries of the Eighth Century

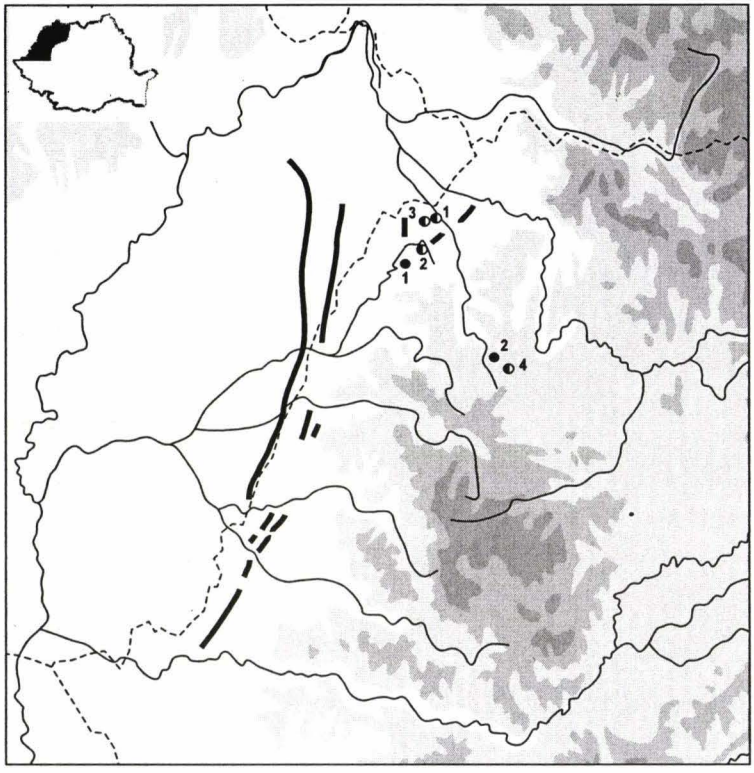

Ill. 2.1 - Funeral Discoveries of the Eighth-Ninth and the First Half of the Tenth Centuries.

◐ - Uncertain funeral discoveries of the 8th-9th centuries: 1. Dindeşti; 2 Ghenci; 3 Irina; 4 Moigrad.

● - Köttlach inhumation necropolises of the first half of the 10th century: 1 Sălacea; 2 Zalău.

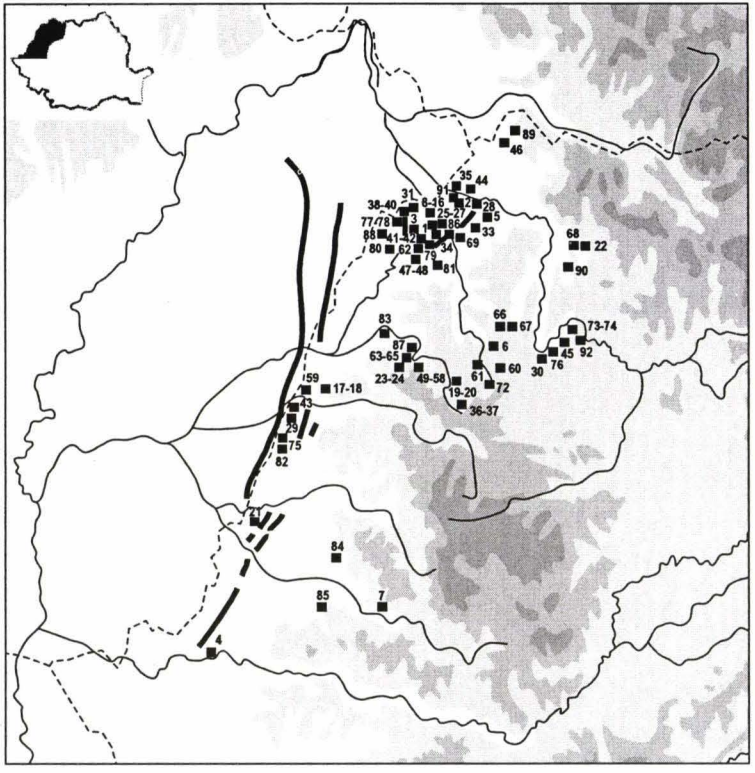

Ill. 2.2 - Settlements of the Eighth-Ninth Centuries.

■ - 1 Acâş; 2 Aliza; 3 Andrid; 4 Arad; 5 Baba Novac; 6 Badon; 7 Beliu; 8-16 Berea; 17-18 Biharia; 19-20 Boghiş; 21 Boiu; 22 Boiu Mare; 23-24 Bozieş; 25-27 Carei; 28 Căpleni; 29 Cefa; 30 Ciocmani; 31 Ciumeşti; 32 Cociuba Mare; 33 Crişeni; 34 Dindeşti; 35 Dorolţ; 36-37 Drighiu; 38-40 Foieni; 41-42 Ghenci; 43 Girişul de Criş; 44 Lazuri;45 Lemniu; 46 Livada; 47-48 Mişca; 49-58 Nuşfalău;59 Oradea; 60 Panic; 61 Pericei; 62 Pir; 63-65 Plopiş; 66 Popeni; 67 Popeni/Cuceu; 68 Prislop; 69 Rădulești;70-71 Râpa; 72 Recea; 73-74 Rogna; 75 Roit; 76 Rus; 77-78 Sanislău; 79 Săcăşeni; 80 Săcuieni; 81 Sărăud; 82 Sânnicolaul Român; 83 Suplacul de Barcău; 84 Şicula; 85 Tauţ; 86 Unimăt; 87 Valcău de Jos; 88 Valea lui Mihai; 89 Vama; 90 Vălenii Şomcutei; 91 Viile Satu Mare; 92 Zalha.

Illustration 2 - Archaeological Discoveries of the Eighth-Tenth Centuries.

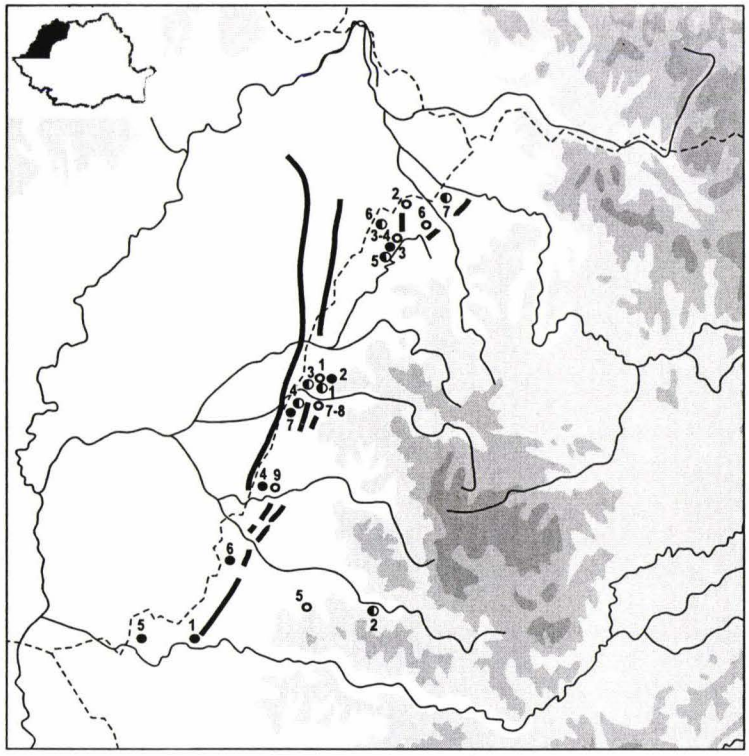

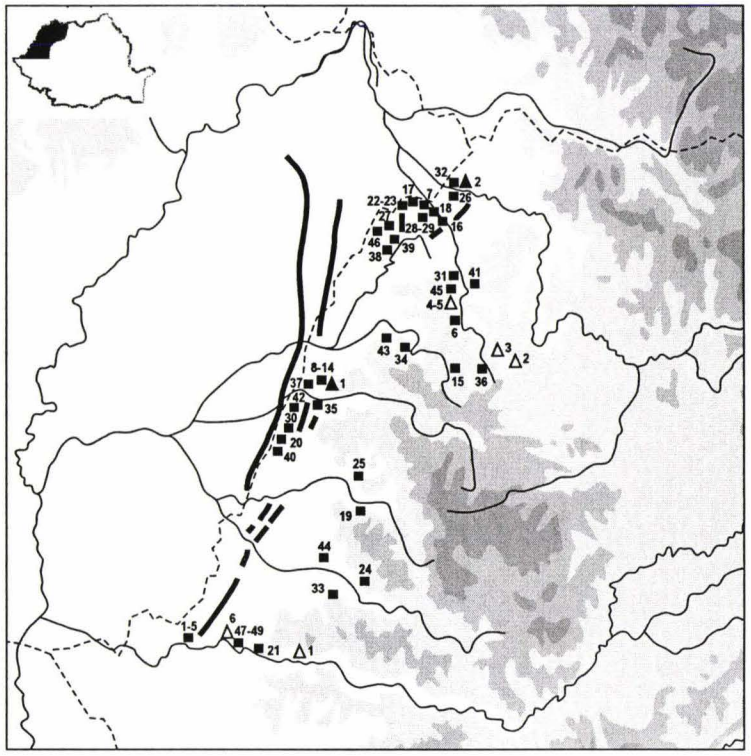

Ill. 3.1 - Funeral Discoveries of the Tenth Century

- ● - Bjelo-Brdo necropolises and isolated graves of the second half of the 10th century: 1 Biharia; 2 Ciumeşti; 3-4 Curtuieşeni; 5 Mâsca; 6 Moftinu Mic; 7 Oradea; 8 Oradea; 9 Salonta.
- ○ - Uncertain funeral discoveries of the 10th century: 1 Cauaceu; 2 Răpsig; 3. Santăul Mic; 4 Sântandrei; 5 Tarcea; 6 Valea lui Mihai; 7 Vetiş.
- ◐ - Hungarian necropolises and isolated graves of the first half of the 10th century:1 Arad; 2 Biharia; 3 Galoşpetreu; 4 Salonta; 5 Şeitin; 6 Şiclău;7 Tărian.
- ■ -Settlements of the 9th-10 centuries: 1-5 Arad;6 Bădăcini; 7 Berea; 8-14 Biharia; 15 Boghiş; 16 Carei; 17 Cămin; 18 Căpleni; 19 Cărăsău; 20 Cefa; 21 Cicir; 22-23 Ciumeşti; 24 Clit;25 Cociuba Mare; 26 Culciu Mare; 27 Curtuişeni;

Ill. 3.2 - Settlements and Strongholds of the Ninth-Tenth Centuries.

28-29 Ghenci; 30 Girişul de Criş; 31 Giurtelecul Şimleului; 32 Lazuri; 33 Moroda; 34 Nuşfalău; 35 Oradea; 36 Recea; 37 Santăul Mic; 38 Săcuieni; 39 Sălacea; 40 Sânnicolaul Român; 41 Sâncraiul Silvaniei; 42 Sântandrei; 43 Suplacul de Barcău; 44 Şicula; 45 Şimleul Silvaniei; 46 Valea lui Mihai; 47-49 Vladimirescu.

- ▲ - Strongholds of the 10th century (the dating could possible goes back as early as 10th centuries): 1 Biharia; 2 Satu Mare ?.
- △ - Strongholds of the second half of the 10th century and the first decades of the 11th century: 1 Cladova; 2 Moigrad; 3 Zalău/Ortelec; 4-5 Şimleul Silvaniei.

Illustration 3 - Archaeological Discoveries of the Ninth-Tenth Centuries.

ALEXANDRU MADGEARU

TRANSYLVANIA AND THE BULGARIAN EXPANSION IN THE 9TH AND 10TH CENTURIES

The victories of the Frankish armies over the Avars in the late 8th century opened a new era in the history of Central Europe. The qaganate was divided between the Frankish Empire and Bulgaria; new Slavic ethnies and polities came into being in the peripheral regions escaped from the Avarian control (Moravia, Croatia, and Serbia). The history of the Middle Danubian basin in the 9th century will be the history of the shifting power balance in which were involved the Frankish Empire, Bulgaria, and Moravia (a new state born in one of the former peripheries of the Avarian qaganate).

Transylvania was peopled by sedentary communities subjected to the Avars, who were interested in the rich salt resources, around whom were concentrated their cemeteries[1]. The ethnicity of the sedentary people is difficult to discern by archaeology, since the most finds consist in slow wheel made pottery, an artifact spread all over Central and Eastern Europe after the 8th century (the so-called *Donau-Typus*), which cannot be associated with a single ethnicity. Recent researches suggest however that other kind of pottery, worked on the fast wheel, can be ascribed to the Romance population, because the Slavs did not borrow this technique of Roman origin[2]. More suitable for ethnic identifications are the cemeteries, but even in this case, the situation is fuzzy. Most cemeteries belong to the Mediaş group, a local variant of funeral discoveries spread over large areas in Central Europe peopled by Slavs[3]; there is no clear evidence for the existence of a not Slavic population on the basis of the funeral rite or of the inventory of these graves. There is no doubt that Transylvania was settled by Slavic tribes after the end of the 6th century, but the presence of the Romance population that became later the Romanian people remains a conundrum, if it is searched only through archaeology. In fact, the study of the Roman continuity in Transylvania requires a comparative approach that includes archaeological, linguistic, and ethnological data.

The subjection of the local population to the Avar masters meant the payment of a tribute, but not only. There are some indications that a local military force has appeared in the 8th century Transylvania within the Avarian qaganate. The cooperation of the Slavic chiefs with the Avars is attested elsewhere (especially in Slovakia). In Transylvania, two spurs dated in the

---

[1] M. Rusu, *Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romane de Transylvanie (VIe-Xe siècles)*, in *Les Slaves et le monde méditerranéen, VIe-XIe siècles (Symposium international d'archéologie slave, Sofia, 23-29 avril 1970)*, Sofia, 1973, p. 196; K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 66-72; A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania*, in *EphNap*, 11, 2001, p. 271-273.

[2] I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în aşezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, in *AMed*, 3, 2000, p. 127-191.

[3] K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 60-66.

8th century (at Şura Mică and Medişoru Mare[4]) could testify the existence of a military force that was not of Avarian origin (the Avars did not use spurs), but still under Avarian control. Both sites are located near salt mines (Ocna Sibiului and Praid). The end of the Avarian domination gave freedom to these small local chiefs, but for a short time, because the southern Transylvania entered under another domination, the Bulgarian one.

Some historians placed the moment when the Bulgarians conquered Transylvania in 804, when it is supposed that the Bulgarian qan Krum (813-814) moved his armies against the eastern and southern parts of Avaria[5]. Another opinion emphasizes that no contemporary source supports this idea, and that the Avars recorded as fighters in the Bulgarian army in 811 where allies and not subjects. According to this viewpoint, the extension of the Bulgarian domination in Transylvania took place at once with the conquest of the territory between Tisza and Danube (previously a no man's land), fulfilled by the Bulgarian qan Omurtag (814-831) in 827; before this offensive, the Transylvanian Avars were supposed to be under Frankish sovereignty[6]. The offensive western policy of Omurtag (who launched a campaign up to Sirmium in 827[7]), the troubles attested in the Timok area between 818 and 824[8], and the

---

[4] A. Madgearu, *Pinteni datați în secolele VIII-IX descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei*, in *Mousaios*, 4, 1,1994, p. 155-157; A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare*, p. 276.

[5] A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 12; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975, p. 68; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981, p. 235-236; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988, p. 322; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction*, in *Byzantine Studies, NS*, 3, 1998, p. 96.

[6] K. Horedt, *"Zeligrad"-Blîndiana. Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens im 9.-10. Jahrhundert*, in Idem, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 126; V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs.*, in *Byzantinobulgarica*, 2, 1966, p. 20-25; S. Brezeanu, *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister" à la lumière des sources écrites médiévales*, in *EB*, 20, 4, 1984, p. 123; I. Fodor, *Die Bulgaren in den ungarischen Ländern während der Ansiedlungsperiode der Ungarn*, in *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, 6, 2,1984, p. 47; A. Schwarcz, *Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem Ostfränkischen Reich und den Bulgaren*, in *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, ed. by W. Pohl, H. Reimitz (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 287), 2000, p. 100-101; B. M. Szöke, *Political, Cultural and Ethnic Conditions in the Carpathian Basin at the Time of the Magyar's Conquest*, in *Europe's Centre around AD 1000. Contributions to History, Art and Archaeology*, ed. by A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart, 2000, p. 137; C. Szalontai, *Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica*, 6, 2000, p. 265.

[7] V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen*, p. 25-34; W. Pohl, *Die Awaren*, p. 327; H. Bulin, *Aux origines des formations étatiques des Slaves du Moyen Danube au IXe siècle*, in *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie, 1968, p. 168-170; A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung*, p. 12-13, 18-19; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 284-286; C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991, p. 100; A. Schwarcz, *Pannonien im 9. Jahrhundert*, p. 102-104.

[8] The so-called *Timociani* took refuge in the Frankish Pannonia because their land was occupied by Bulgaria. See *Annales Regni Francorum*, a. 818 (*Fontes ad Historiam Regni Francorum Aevi Karolini illustrandam*, ed. by R. Rau, Berlin, 1960, I, 116); A. Bărcăcilă, *"Dacia de la Dunăre" a analelor franc din secolul al IX-lea. Evenimente şi probleme*, Craiova 1947, p. 6-11; V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen*, p. 25; H. Bulin, *Aux origines*, p. 173; A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armeneşti*, in Idem, *Relații româno-orientale*, Bucureşti, 1978, p. 51; W. Pohl, *Die Awaren*, p. 327.

reestablishment of the Bulgarian-Frankish boundary on Tisza after 832[9] are showing that Bulgaria moved its western frontier on Tisza. The space between Tisza and Danube was left neutral[10]. This westward extension implies that also Transylvania was in the core of the Bulgarian interests at least since the reign of Omurtag. Bulgaria had the same reason like the Avars to master this territory: the salt (and perhaps gold) resources.

The Frankish annals recorded in 824 that the people called *Abodriti*, neighbors of Bulgarians, settled in Dacia near the Danube (*contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*), were attacked by Bulgaria[11]. Einhard has specified that this Dacia was located on the other bank of the Danube, in front of Pannonia (*...utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubiae ripa Datiam*)[12]. He had in mind the Banat and not Dacia Ripensis. For the western authors of that century (the Anonymous Geographer from Ravenna, or Alfred the Great), Dacia was only the North-Danubian province. On the other hand, the Bulgarian domination was already extended in the former Dacia Ripensis. The territory conquered by Bulgaria in 824 was therefore somewhere in Banat[13].

How far to the north was extended the Bulgarian territory along the Tisza River? In several 9th century settlements from the Hajdu-Bihar and Békés Counties (north-eastern Hungary) was found a kind of pottery very similar with the Dridu A type[14], but it was later observed that these sites belong to the Saltovo-Majack culture, because the amphoroidal jugs are missing, while other types specific for the Saltovo area were found[15]. The Dridu culture was specific for the Lower Danubian area. Its sources were Roman, Slavic and Protobulgarian, but the result was a poliethnic culture, under the influence of the Byzantine civilization. The Dridu culture was not Romanian or Bulgarian. It was the archaeological expression of a certain level of civilization and economic life, spread in the area where the products of the pottery workshops located in the lower Danubian area were able to penetrate. This is the reason why this pottery was not found south of the Balkan Mountains (where the Byzantine influence was much stronger and the economy was better developed). If these pots do not illustrate relations with the Lower Danubian area, they cannot be used as a proof for an extension of Bulgaria

---

[9] V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 286; A. Schwarcz, *Pannonien im 9. Jahrhundert*, p.103-104.

[10] C. Szalontai, *Kritische Bemerkungen*, p. 268-274, has demonstrated that no archaeological data can support the Bulgarian domination in the region between Danube and Tisza.

[11] *Annales Regni Francorum*, a. 824, *loc. cit.*, p. 138.

[12] Einhardi, *Vita Karoli*, c. 15, *loc. cit*, p. 184.

[13] A detailed discussion in A. Madgearu, *Geneza şi evoluţia voievodatului bănăţean din secolul al X-lea*, in *Studii şi materiale de istorie medie*, 16, 1998, p. 194-195. The North-Danubian location of Dacia is also supported by A. Bărcăcilă, *"Dacia de la Dunăre"*, p. 22-25; P. P. Panaitescu [A. Grecu], *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, in *Studii şi cercetări de istorie medie*, 1, 1, 1950, p. 229; H. Bulin, *Aux origines*, p. 169; P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen und die Altmagyaren*, in *Študijné Zvesti archeologického ústavu Slovenskej Akadémie*, Vied, 1968, p. 214, footnote 17; S. Brezeanu, *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister"*, p. 123; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9 Jahrhundert*, Stuttgart 1996, p. 64-65.

[14] K. Mesterházy, *Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiß im 9 Jh.*, in *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1, 1979, p. 539-541; B. M. Szöke, *Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert im Lichte der Siedlungsforschungen*, in *Trudy V mezhdunarodnogo kongressa arkheologov slavistov* (Kiev, 1985), 4, Kiev, 1988, p. 199-201.

[15] B. M. Szöke, *Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert*, p. 202; C. Szalontai, *Kritische Bemerkungen*, p. 272.

north of the confluence Mureş-Tisza[16]. The region called Crişana was most probable out of the Bulgarian sphere of interests, since what mattered was the control over the salt traffic on the Mureş valley. The relations with the Saltovo-Majack culture can be explained as an archaeological evidence of the settlement of the Khazars or Kavars in this area, recorded by *Gesta Hungarorum*. The territory escaped from the Avarian domination at the beginning of the 9th century, and evolved as a duchy about which we know that it was ruled by Menumorout in the early 10th century[17].

Downstream on the Danube, Bulgaria has occupied another region. The precise date when an area from Wallachia came under the Bulgarian domination is not known, but it certainly happened before 813, when Krum has deported there thousands of prisoners taken from Adrianople and Macedonia. The Byzantine sources recorded that they were settled in the so-called "Bulgaria beyond the Danube"[18]. The location of this territory caused many discussions that cannot be detailed here. The right solution was given by the archaeological evidence: 9th century artifacts of Byzantine urban origin (clay water pipes, bricks, and a kind of pottery specific for the Byzantine towns) were found especially in several points west and north-west of Oltenița (Chirnogi, Căscioarele, Greaca, Radovanu, Curcani, Mironești), but also in other places from Wallachia. They can be ascribed only to these Byzantine people moved north of the Danube, on the road to the salt mines of the present day Prahova and Buzău Counties[19]. Similar objects were found in some points (Dragosloveni, Budești, Câmpineanca, Gugești, Șendreni) near the mouth of Siret River, the end of other salt roads[20]. The brick fortress of Slon (Prahova County) was built for Bulgaria by these Byzantines resettled beyond the Danube. The fortress was located in the Prahova salt area to defend the Tabla Buții pass (an important way to Transylvania)[21].

The North-Danubian territories from Wallachia and southern Moldavia were conquered for the salt resources (vital for any medieval society), but also for strategic reasons (defence against the Khazars, next against the Hungarians and the Byzantine outpost installed at the Danube's mouths). The Byzantine sources are showing that this North-Danubian region was ruled by its own commanders, but the control was not very strong. The prisoners escaped quite easily in 838, because the Bulgarian forces were weak[22].

Another Bulgarian buffer area was located in the southeastern corner of Moldavia (the so-called Bugeac). Its mission was the defence against the Khazars. Some older works consider

---

[16] Admitted by Gh. I. Brătianu, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, in *Acta Historica. Societas Academica Dacoromania*, München, 10, 1972, p. 109; K. Mesterházy, *Die ethnischen Probleme*, p. 539-541; S. Brezeanu, *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister"*, p. 129-130; H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, in *EB*, 22, 2, 1986, p. 69.

[17] A. Madgearu, *Voievodatul lui Menumorout în lumina cercetărilor recente*, in *Analele Universității din Oradea. Istorie-arheologie*, 11, 2001, p. 38-43.

[18] P. P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării*, p. 226-227; S. Brezeanu, *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister"*, p. 121-122; D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles n.e.*, in *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, Iași, 24, 2, 1987, p. 2-3.

[19] D. Gh. Teodor, *Quelques aspects*, p. 9-12; O. Damian, *Considérations sur la citadelle en brique de Slon-Prahova*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, 9, 2003, p. 485-487.

[20] M. Comșa, *Un drum care lega ținutul Vrancei de Dunăre și existența unui cnezat pe valea Putnei în secolele IX-X*, in *Vrancea. Studii și comunicări*, 5-7, 1987, p. 39-44.

[21] O. Damian, *Considérations*, p. 487-491 (with previous bibliography).

[22] V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 354; S. Brezeanu, *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister"*, p. 128-129; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 87-90.

that this was the single North-Danubian region dominated by Bulgaria and that the Byzantine prisoners were settled there[23], but the archaeological discoveries are clearly showing the place where the prisoners were moved[24].

An extension of the Bulgarian control over Transylvania, a land so rich in salt, was the natural continuation of this expansionist policy. If Bulgaria mastered the Tisza-Mureş confluence, it can be supposed that the Mureş valley was a way of penetration toward Transylvania. Transylvania was out of the Frankish sphere of interests. After 832, between Bulgaria and the Frankish Empire were established peaceful relations that lasted until the end of the Frankish domination in Pannonia. The territories of these powers were separated after 832 by a neutral area between Tisza and Danube, called by a 10th century source *Avarorum et Pannoniorum solitudines*[25]. The word *solitudines* refers to a region out of political organization, a buffer area, and not to an uninhabited area[26]. The name of the Avars is only reminiscence and it does not prove the survival of an Avarian power center[27].

A major change in the political situation in the Middle Danubian area that had consequences also for Transylvania was the emergence of Moravia. The following discussion will pay attention to this state not only because it was a new factor in the international relations, but also because the location of Moravia is crucial for the understanding of the position held by Transylvania in the Bulgarian expansionist policy.

The Slavs settled in the territories conquered by the Franks from the Avars were organized under the rule of several chiefs. Among them, the Moravians became the most prominent. The first known ruler of Moravia was Moimir, around 830. He occupied in 833 the neighboring duchy of Nitra led by Privina. In 838, Privina found refuge in Pannonia, under the Frankish protection. His duchy included the western Pannonia (the residence was at Mosapurg – Zalavár). The next Moravian ruler, Rastislav (846-870) was put as a vassal in the place of Moimir by the emperor Ludovic the German, but he rebelled in 855. Confronted in 863 with a new Frankish aggression, Rastislav asked the Byzantine Emperor Michael III (842-867) for a Christian mission. His country was already the field of a missionary activity exerted by the German bishoprics and by the patriarchate of Aquilea. Rastislav wished a strong ally – Byzantium – against the Franks and the Bulgars, who closed an alliance against Moravia in 863. The emperor has sent the Saints Constantine and Methodius, who established the Slavic church in Moravia. Included in the Christian world, Moravia emerged soon as a major threat for the Frankish possessions in Pannonia, but also for Bulgaria, and a valuable partner for the Byzantine Empire. The expansion of this state occurred during the reign of Svatopluk (871-894). Based in Nitra, he conquered the principality of Rostislav and next a large part of the Frankish Pannonian possessions. His state became thus a neighbor and enemy of Bulgaria. The end of Moravia was the result of the Hungarian inroads. These steppe warriors were first allied

---

[23] N. Bănescu, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, p. 29-31; Idem, *Les frontières de l'ancien État bulgare*, in *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest, 1948, p. 6-10; A. Decei, *Românii*, p. 45-59; S. Brezeanu, "*La Bulgarie d'au dela de l'Ister*", p. 128-129.

[24] Without knowing this archaeological evidence, P. P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării*, p. 228, has shown the impossibility of the location of the North-Danubian Bulgaria in Bugeac (the settlers were agricultors, and that area is not suitable for this occupation).

[25] Regino, *Chronicon*, a. 889 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 601).

[26] N. Pétrin, *Philological Notes for the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 72, 2000, p. 37-38.

[27] W. Pohl, *Die Awaren*, p. 324.

with Svatopluk[28], but later, in 892, they were summoned by the German king Arnulf against Moravia, when a new war began, in cooperation with Bulgaria. At the end of the 9th century, the Moravian state was divided between the sons of Svatopluk, collapsed, and its core was occupied by the Hungarians. The last ruler, Svatopluk II, reigned between 894 and 906 over a lessened state, unable to be defended against the Hungarians[29].

Until 1971, nobody doubted that Moravia, the state where the Saints Cyril and Methodius fulfilled their mission, was located in the present-day region of the Czech Republic. A reexamination of the Western, Slavonic and Byzantine sources suggested to an American scholar of Hungarian origin, Imre Boba, the idea that this country was located in Serbia, near the Morava River, that its political and religious center was Sirmium, and that the expansion in the northern Moravia and Slovakia was a later achievement, after 870[30]. Many historians, especially Slovaks and Czechs, rejected the theory, while other researchers provided new arguments for a southern location of Moravia, but with different solutions than Boba. The most important adherent of Boba is Martin Eggers, who wrote a large book that concludes that, before its expansion toward north and west, Moravia was located in the lower Tisza basin, and that its capital Moravon was the same with Morisena (Cenad). Its population was composed from South-Slavic colonists from Serbia and Bosnia settled there as defenders of the boundary in the service of the Franks, who finally rebelled against their masters. Senga Toru has proposed (before Eggers and with some differences) a location in the southern area between Tisza and Danube, while Charles Bowlus has argued that the defence of the Pannonian Frankish possessions was directed to south-east, hence Moravia should be located there. He developed Eggers' ideas, but he failed too in explaining the absence of any fortress in the area where he thinks it was Moravia, although he acknowledged that Moravians won in 855 because they used strong fortifications[31]. The Slavicist Horace G. Lunt denied the usual identification of the principality of Rostislav, but he recognized that none of the proposed relocations is convincing[32]. The most recent contribution, based on the identification of Moravon with

---

[28] S. Nikolov, *The Magyar connection or Constantine and Methodius in the steppes*, Byzantine and Modern Greek Studies, 21, 1997, p. 79-92 suggests that the Hungarians became in 861 Byzantine allies against Bulgaria and the Frankish Empire, after the diplomatic mission of Sts. Constantine and Methodius in Khazaria. Moravia was included together with the Hungarians into a coalition directed against the rival empire and Bulgaria. The first Hungarian raids in the Frankish Empire (862 and 863) were most probable stimulated by the Byzantine envoys.

[29] H. Bulin, *Aux origines*, p. 173-204; A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung*, p. 29-42 (for Privina); M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 302-305, 316; C. R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788-907*, Philadelphia, 1995, p. 104-267; D. Čaplovič, *Central Europe in the 8th-10th Centuries*, in *Central Europe*, 1997, p. 9-11; P. Barford, *The Early Slavs: culture and society in early medieval Eastern Europe*, Ithaca, 2001, p. 108-111.

[30] I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971. He developed the theory in many other studies published until his death in 1996 (also a posthumous one in 1999).

[31] S. Toru, *La situation geographique de la Grande Moravie et les Hongrois conquerants*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 30, 4, 1982, p. 533-540; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*; C. R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars* (the affirmation about the fortifications at p. 119). M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 168-180 considered that the fortifications consisted only in the earthen walls of Roman origin, but this is unthinkable. The sources are clearly speaking about strongholds.

[32] H. Lunt, *Cyril and Methodius with Rastislav Prince of Morava: where were they ?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 87-112.

Morisena, supposes that the Moravian city Dowina was the Transylvanian Deva[33]. One consequence of this theory on the location of Moravia is the rejection of the Bulgarian domination in the Belgrade-Morava area and in Banat[34]. If its supporters would be right, than the political map of 9th century Central Europe would radically change.

Short time after Boba has put forward his ideas, many historians and linguists have shown their inconsistency. Besides the Czech and Slovak historians (disturbed by the removing of Moravia from their history), other scholars brought solid arguments against the Boba-Eggers-Bowlus theory. Because we do not have space here for an extensive commentary, we will refer only to two of them. One of the most important specialists in Slavic philology, Henrik Birnbaum, has emphasized the linguistic proofs for the composing of the early Slavonic texts in the Bohemian environment (a consequence of the mission in Moravia), and in the same time the undoubted meaning of the archaeological discoveries made in the northern Moravia and Slovakia for the location of the Sts. Constantine and Methodius' mission. He also pointed that valuable contemporary sources like the Bavarian Geographer (845) or the so-called English Orosius (written by Alfred the Great in 890) do really support the North-Danubian location of Moravia[35]. Another outstanding scholar, a historian, Herwig Wolfram, has demonstrated that the knowledge of Constantine Porphyrogenitus about the Middle Danubian area was so poor that his information on the southern location of Moravia (invoked by Boba and Eggers for their theories) was just a confusion between the land of Svatopluk and another region, called with the same name, that was indeed located in the northern Serbia. He also has proved that the attribute 'Great' given by the emperor concerns its position outside the former frontiers of the Roman Empire, and not the size or its ancientness in comparison with the other Moravia[36]. The inconsistency of the arguments put forward by Eggers was also examined by Eduard Mühle, who emphasized, among other instances, that the area between Danube and Tisza has no archaeological relics that can justify the location of the Moravian state[37].

We agree that the theory introduced by Boba cannot be accepted and we think that any discussion about the location of Moravia should take into account three certain premises, which are based not only on the written evidence, but also on archaeological arguments (usually ignored or misunderstood by Boba and his supporters):

1- The only churches that can be ascribed to the Byzantine mission in Moravia (but also to the previous missions started from the Frankish Empire) were discovered in the northern Moravia and Slovakia. The archaeological researches performed since the '50-ies and especially in the last decade are clearly showing that the churches from Uherské Hradište-Sady, Mikulčice, and Nitra were built in the 9th century, and that they could accommodate a

---

[33] N. Trunt, *In quadam civitate, quae lingua gentis illius Dowina dicitur*, in *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 61, 1, 2002, p. 1-24.

[34] M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 57-69 denied the Bulgarian domination in Banat and Transylvania with the clear purpose to find a space for his Great Moravia.

[35] H. Birnbaum, *Where was the Center of the Moravian State ?*, in R. Maguire, A. Timberlank (ed.), *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists (Bratislava, August-September 1993). Literature, Linguistics, Poetics*, Columbus, 1993, p. 11-24; Idem, *Where was the Missionary Field of SS. Cyril and Methodius ?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 47-52.

[36] H. Wolfram, *The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus*, in *Constantine VII Porphyrogenitus and his age*, ed. by A. Markopoulos, Athens, 1989, p. 8-11.

[37] E. Mühle, *Altmähren oder Moravia? Neue Beiträge zur geographischen Lage einer frühmittelalterlichen Herrschaftsbildung im östlichen Europa*, in *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 46, 2, 1997, p. 205-223.

Byzantine mission. Moreover, the most recent finds suggest that even the grave of St. Methodius was at Uherské Hradište. These churches were built in the area where the excavations fulfilled in the second half of the last century unearthed several fortresses which continued 8th century sites. In the same area was found a large amount of 9th century spurs that testify the existence of a strong military organization and also various rich artifacts[38]. On the contrary, the area between Danube and Tisza did not produce such finds. The concentration of spurs is crucial for the location of a military center.

2- Belgrade was mastered by Bulgaria during the whole history of Great Moravia. This fact was denied by Nicole Pétrin[39], who thinks that there is no proof that the bishop Sergius recorded in the letter of Pope John VIII to King Michael (878) was under Bulgarian jurisdiction. In fact, the letters said that the superior of Sergios was a certain George. She did not know that sometimes between 866 and 893, the archbishop of Bulgaria was called George[40]. The list of the participants at the Constantinople Council of 879 is showing that the bishop of Moravon (Morava on the Danube) was too in Bulgaria[41]. On the other hand, from *Vita S. Clementi* results that Belgrade was the residence of a Bulgarian commander Radislav, who bore the title of *Bori Tarkhan*[42]. Therefore, Belgrade and Morava were in Bulgaria when the state of Svatopluk reached its largest area. Eggers thinks that the *Bori Tarkhan* was settled at Belgrade after 882 when Bulgaria has attacked Moravia, and that the city of Belgrade recorded in the letter of Pope John VIII was Berat in Albania[43], but he has no arguments for these statements. On the contrary, Boba admitted that Belgrade was controlled by Bulgaria[44]. Likewise true can be a continuous Bulgarian occupation of Belgrade since 827 (and until the end of the Bulgarian state). Eggers also denied that Bulgaria occupied the territory between Tisza and Danube, because this does not fit with his ideas.

3- The area between the lower Tisza valley and Danube could not be the core of Moravia because it was not a territory proper for sedentary populations. There are no archaeological finds that can illustrate the emergence of a state. The identification of Morava city with Morisena is impossible. The river name *Mureş / Moris* is too different from *Morava*, and the excavations made at Morisena (Cenad) do not support the existence of a church since the 9th century. The church of Morisena was built around 1000 for Ahtum. As for the identification of Dowina with Deva, this idea is a big fantasy.

---

[38] J. Poulík, *Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Großmähren*, in *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*, ed. by J. Poulík, B. Chropovský, Prague, 1986, p. 24-27, 65-79; T. Štefanovičová, *Das Großmährische Reich zwischen Ost und West*, in *Central Europe*, 1997, p. 135-140; L. Galuška, *The Sacral Area in Uherské Hradište-Sady and its Significance to the Beginning of the Moravian State in the 9th Century*, in *Central Europe*, 1997, p. 142-147; J. Poulík, *Zur Frage der Lokalisierung der "ineffabilis munitio" und "urbs antiqua Rastizi" nach den Fuldauer Annalen*, in *Central Europe*, 1997, 122-131.

[39] N. Pétrin, *Caranthani Marahenses: Philological Notes on the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 70, 1998, p. 44, 56.

[40] I. Jordanov, *Korpus na pečatite na srednovekovna Bălgarija*, Sofia, 2001, p. 79-81.

[41] A. Kuzev, *Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870*, in *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method*, ed. by K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (Selecta Slavica, 13), Neuried, 1988, p. 187-188.

[42] V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 352; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 101, 103-104.

[43] M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 55-60.

[44] I. Boba, *Moravia's History*, p. 85.

We can conclude that there were two regions called Morava. One of them was placed in the present Czech Republic: the core of the state of Rostislav and Svatopluk. Another one was located around the Morava River in northern Serbia; the latter was in the 9th century a part of Bulgaria and it had no relation with the evolution of the state where Saints Constantine and Methodius acted as missionaries. The northern Moravia became for a while, under Svatopluk, a regional power, that achieved the conquest of some territories in the Pannonian Frankish marches and in the buffer space between those and Bulgaria. The land south of the Danube (in the present Serbia) remained under Bulgarian control during all the 9th and 10th centuries, up to the Byzantine conquest.

The expansion of Moravia during the reign of Svatopluk made this state a neighbor of Bulgaria along the Tisza valley. This fact explains why Bulgaria was attracted in the Frankish-Moravian conflicts after 863. Bulgaria was interested to preserve the control over the rivers used for salt traffic and perhaps to extend its domination north of the Mureş valley, in Crişana, where the Moravian and Bulgarian spheres of interest interfered. The name of Menumorout mirrors some relations between his duchy and Moravia, even his ethnic origin was most probable Khazarian. The conflicting relations between Bulgaria and Moravia started in 863, when the Frankish emperor Ludovic the German asked Boris for cooperation in the war against Rostislav, but Bulgaria was not able to support the Franks because it was attacked by Byzantium. The first true Bulgarian attack over Moravia occurred in 881 or 882, most probable through the disputed area of Crişana. The Moravians defeated the Bulgarians, and the result was the expansion of Svatopluk's realm in the region between Danube and Tisza[45]. It was supposed that Moravia also acquired "the left-bank along the Middle-Tisza territory including the salt route on the lower Maros river", an area called "unbaptized Moravia" by Constantine Porphyrogenitus, whose position is defined by the rivers mentioned in *De Administrando Imperio*, chapter 40[46]. This would mean that the western Banat and Crişana were included in Moravia, but we cannot be sure about that. No artifacts testifying a Moravian influence were found until now in these regions, although many 9th centuries settlements and funeral assemblages were researched. The single fact that can suggest the extension of Moravia in Crişana is the name of the ruler Menumorout.

An 11th century Persian source (Gardizi) that preserved data from the last decades of the 9th century gives some geographical details about the position of Moravians. We are quoting here the last English translation: "Above the Nandur [Bulgarians] along the banks of the river there is a great mountain [range]. Beyond that mountain [range] there are a people belonging to the Christians and they are called the Moravians [Morvat]. Between them and the Nandur is a ten days journey. They are a numerous people. Their clothing resembles that of the Arabs, [consisting] of a turban, shirt and waistcoat. They have agriculture and vines for they have [an abundance of] water. Their water runs over the ground for they have no ditches. It is reported

[45] P. Ratkoš, *The Territorial Development of Great Moravia (Fiction and Reality)*, in *Studia Historica Slovaca*, 16, 1988, p. 145-147; L. E. Havlík, *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome*, in *Palaeobulgarica*, 13, 1, 1989, p. 16; Idem, *Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts*, in *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum*, ed. by W. Katzinger, G. Marckhgott (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, 4), Linz, 1991, p. 112.

[46] P. Ratkoš, *Territorial Development*, p. 147, 149. See also B. Dostál, *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, in *Magna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae*, Prague, 1965, p. 370; P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen*, p. 195-198; L. E. Havlík, *Bulgaria and Moravia*, p. 18; L. E. Havlík, *"He megale Morabia" and "he chora Morabia"*, in *Byzantinoslavica*, 54, 1, 1993, p. 78.

that their number is greater than [that of] the Byzantines. They are two separate [religious] communities and the greater part of their commerce is with the West"[47]. The description was used in order to establish the distance between Bulgaria and Moravia at about 350-400 km, measured along the buffer space between Danube and Tisza[48]. However, it can be observed that the relation is quite confusing. It is not possible that the Moravians were much more numerous than the Byzantines. The description of their dressing seems to be equally wrong, unless it concerns an Oriental people like the Kavars settled in Crişana. Even the ten days could be a stereotype, since the same distance is mentioned between Pechenegs and Khazars, between Hungarians and Saqlabs, and between Pechenegs and Saqlabs. The moment of the description is not certain (before or after the eastern expansion of Moravia in 882). In these circumstances, we consider that this source cannot provide certain facts about the position of Moravia, even if it contains several details.

More clear is the description made by Alfred the Great in 890 (translation in modern English made by R. Ekblom): "...these Moravians [Maroara] have west of them the Thuringians, and Bohemians, and part of the Bavarians; and south of them, on the other side of the Danube, is the country of Carinthia, south to the mountains called the Alps. Towards the same mountains lie the boundaries of the Bavarians and the Swabians; then east of the country of Carinthia, beyond the wilderness [westenne[49]], is Bulgaria, and east of it is Greece; and east of Moravia is the Vistula country, and east of it are the Dacians, who were formerly Goths"[50]. The data reflect the situation around 871, when the English Wulfstan has visited Ratisbona[51]. From this contemporary description results without any doubt that Moravia was located east of Bohemia. Bowlus made no comment on this passage, while Boba and Eggers tried to interpret the name *Moroara* as a reference to a different Slavic people, *Moricani*[52] (but the Moricani are attested on the lower Elbe and they can not be identified with a people with such a location[53]).

After this discussion about the location of Great Moravia, we arrive at our main concern: the evidence for a Bulgarian domination in Transylvania. The main argument is based on an event occasioned by the Frankish-Moravian wars. In 892, the emperor Arnulf asked the Bulgarian tzar Vladimir to stop the salt export in Moravia. This was a condition of the new alliance treaty[54]. To be effective, this embargo required the existence of a total Bulgarian control over the salt resources in the areas close to Moravia, otherwise the German demand would be meaningless. Of course, the salt was transported from Transylvania, which suggests that this region was mastered by Bulgaria. Some historians thought that Bulgaria was able to set this embargo only because it exerted a control over the mouth of Tisza, or over its middle valley[55]. This opinion ignores the

---

[47] P.A. Martinez Martinez, *Gardizi's two chapters on the Turks*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 161.

[48] P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen*, p. 196-197; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 48; P. Ratkoš, *The Territorial Development*, p. 149-150; Cs. Bálint, *Südungarn*, p. 101.

[49] This word concerns the buffer space between Danube and Tisza (*Avarorum et Pannoniorum solitudines*, see footnotes 25 and 26).

[50] R. Ekblom, *Alfred the Great as Geographer*, in *Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology*, Uppsala, 14, 1941-1942, p. 117. Alfred meant that Greece lies south-east of Carinthia, and Dacia south-east of Moravia (*Ibidem*, p. 122, 142).

[51] P. Ratkoš, *The Territorial Development*, p. 146.

[52] I. Boba, *Moravia's History*, p. 157-158; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 116-121.

[53] P. Ratkoš, *The Territorial Development*, p. 128.

[54] Annales Fuldenses, a. 892 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 408).

[55] N. Bănescu, *L'ancien état bulgare*, p. 47-48; Idem, *Les frontières*, p. 11-13; A. Decei, *Românii*, p. 54; D. Gh. Teodor, *Quelques aspects*, p. 7.

fact that even in this case the Moravians could receive salt, by the way that reached Slovakia along the Someş valley and by Szolnok. We consider that only a Bulgarian domination over the Transylvanian salt mines could explain the clause included in the treaty of 892[56].

The Bulgarian domination in the salt mines area is illustrated by archaeological facts. The fine gray polished pottery discovered in some 9th century sites concentrated around Alba Iulia (Alba Iulia[57], Blandiana[58], Câlnic[59], Sânbenedic[60], Sebeş[61]) indicates the existence of a cultural enclave (this pottery is not specific for the rest of the Transylvanian cemeteries and settlements, but is common in the Lower Danubian area, where it is known as the Dridu B type). A similar pottery was also found in the south-eastern corner of Transylvania, at Poian and Cernat[62]. In these sites were also found amphoroidal jugs, which are too specific for the Dridu culture, but not also for the Saltovo-Majack culture, which is too defined by the same gray pottery. This means that the Transylvanian sites are indeed related with the Dridu culture. Several archaeologists have emphasized that the presence of the fine gray polished pottery and especially of the amphoroidal jugs into an isolated area in Transylvania testifies the penetration of the Dridu culture in that area[63]. Contrary to a quite common idea, the Dridu culture was not spread all over Romania, because the B type of pottery was not found in Moldavia or in the most part of Transylvania. Only the existence of this type defines this culture, because the A type (with carved decoration) is a local form of the *Donau-typus* pottery[64].

We consider that the penetration of the pottery produced in the Lower Danubian area into a well-defined area around Alba Iulia (and in a lesser extent in the south-eastern Transylvania) could testify close contacts with Bulgaria. Both areas belong to the regions with high density of salt mines. Two cemeteries found in the first area, at Ciumbrud and Orăştie, are very significant for the problem of the Lower Danubian influences in this central part of Transylvania. The

---

[56] P. P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării*, p. 229-230 stressed this.

[57] R. R. Heitel, *Unele consideraţii privind civilizaţia din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, in *SCIVA*, 34, 2, 1983, p. 103-107; Idem, *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia, NS*, 38-39, 1994-1995, p. 407-408; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 37, 43; H. Ciugudean, *Catalogul expoziţiei "Anul 1000 la Alba Iulia - între istorie şi arheologie"*, Alba Iulia, 1996, p. 4-8.

[58] K. Horedt, *"Zeligrad"-Blîndiana*, p. 112-118; I. A. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)*, in *Apulum*, 19, 1981, p. 145-149; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 72-78; Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)*, in *Apulum*, 24, 1987, p. 179-196; R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 407; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 60.

[59] R. R. Heitel, *Unele consideraţii*, p. 104; Idem, *Die Archäologie*, p. 415; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 80-81.

[60] I. Bóna, *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271-895)*, in *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 104; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 173.

[61] V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 167; N. M. Simina, *Consideraţii asupra mormintelor medievale timpurii descoperite în anul 1865 la Sebeş (jud. Alba)*, in *AMed*, 4, 2002, p. 47-50.

[62] Z. Székely, *L'aspect de la culture matérielle des VIIIe-Xe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie, in Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle* (Mitteilungen des Archaeologisches Instituts der Ungarische Akademie der Wissenschaften, Beiheft 1), Budapest, 1972, p. 127-128; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 50; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 415.

[63] M. Rusu, *Notes sur les relations*, p. 198; R. R. Heitel, *Unele consideraţii*, p. 103-104; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 49; P. Diaconu, *Extension du premier État bulgare au Nord du Danube (VIIIe-Xe siècles). La culture materielle*, in *EB*, 21, 1, 1985, p. 110; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 75-76; N. M. Simina, *Consideraţii*, p. 52.

[64] P. Diaconu, *Extension*, p. 108-110.

cemetery from Ciumbrud consists from 32 graves W-E oriented, disposed in lines. The inventory included earrings, pendants, beads, knives, but not also pottery or weapons[65].

The argument for the Moravian origin of the people buried at Ciumbrud was the similarity between some of the earrings found in the graves and a kind of earrings said to be specific for the Great Moravian sites in Slovakia. Based on this archaeological evidence, several researchers inferred that the Ciumbrud cemetery belonged to a Moravian colony settled for the salt traffic or to a group of refugees, expelled from Moravia because their faith or as a consequence of the Hungarian inroads[66].

When the Ciumbrud cemetery was published, the knowledge about the Moravian earrings was not well developed. The Nitra type (which is indeed a close analogy for the Ciumbrud pieces) was not yet defined by B. Chropovský (in 1962). More recent studies have shown that the so-called Nitra type earrings (fig. 4) were indeed produced in the area around Nitra, but their models were borrowed from northern Serbia. They are different than the usual adornments found in northern Moravia and Slovakia and, as has supposed Tatiana Štefanovičová, they could testify an immigration of a southern Slavic group in the Nitra area, sometime in the second half of the 9th century, after the troubles occasioned by the expansion of Moravia under Svatopluk[67].

The analogies between the Nitra earrings and several pieces found in the northern Serbia (Vinča, Kurvingrad, Prahovo) were also remarked since long time ago, and explained as the result of the cultural unity shaped by the Great Moravian state[68]. Other earrings of Nitra type were found in cemeteries from Wallachia (Obârşia Nouă, Sultana), Moldavia (Arsura, Răducăneni), and Bulgaria (Trojan, Galice)[69]. The cemetery of Sultana provided seven pieces of this kind, associated with pottery and other objects dated in the 9th and 10th centuries[70]. This shows that the earrings discovered at Ciumbrud are not necessary Moravian imports. They belong to a cultural area that included Bulgaria and Great Moravia, two areas influenced by the

---

[65] A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud*, in *MCA*, 6, 1959, p. 605-610.

[66] A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice*, p. 610-611; M. Comşa, *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologische Forschungen*, in *Dacia, NS*, 4, 1960, p. 419; B. Dostál, *Zur Interpretation der grossmährischen Funde in den Nachbarländern*, in *Ier Congrès international d'archéologie slave*, 3, Varsovie, 1970, p. 188-189 (but he accepted a Byzantine origin); M. Rusu, *Notes sur les relations*, p. 200; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 78, 80; R. R. Heitel, *Unele consideraţii*, p. 106, 113; A. Madgearu, *Pinteni daţi*, p. 158-159; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 408; Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăştie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8*, in *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, hrsg. von N. Boroffka, T. Soroceanu, Rahden, 1999, p. 328; N. M. Simina, *Consideraţii*, p. 52.

[67] T. Štefanovičová, *Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert*, in *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 15, 1990, p. 215-219.

[68] M. Ćorović-Ljubinković, *Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbiens im IX. Jahrhundert*, in *SlovArch*, 18, 1, 1970, p. 113-115. For Prahovo: M. Janković, *Some informations on production of non-ferrous metals in the Region of Ključ in the Danube Valley from 9th to 11th C*, in *Zbornik Narodnog Muzeja, Arheologija*, Beograd, 11, 1, 1983, p. 103, T. II/5.

[69] B. Dostál, *Das Vordringen*, p. 405; V. Grigorov, *Obeştite v starobălgarskata kultura na sever ot Dunav (Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgaire au nord du Danube)*, in *Arheologija*, 40, 3-4, 1999, p. 24-36 (a tipology of the earrings), especially 34 for the earrings as testimonies of the Bulgarian domination in the southern Transylvania).

[70] B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, in *Dacia, NS*, 32, 1988, Pl. 1/5/3, 2/7/3, 3/20, 3/28, 10/82/7, 15/127/3, 18/158/5.

same Byzantine civilization. By this reason some researchers are thinking that the cemetery of Ciumbrud is Bulgarian, not Moravian[71].

More recent researches unearthed a similar cemetery at Orăştie-Dealul Pemilor, point X8. Ten inhumation graves with the orientation W-E were found in the excavations fulfilled in 1991-1994. The bones were so bad preserved that the anthropological analysis is not possible. Only the inventory can suggest the gender and the age of some skeletons. Seven graves have inventory, consisting from bronze temple-rings (*Kopfschmuckringe*), glass beads, silver earrings, lead and bronze pendants, bronze necklaces, and an iron knife[72]. The chronology and the typology of the temple-rings show that the cemetery was used in the 9th century, by a population that had relations with the spreading area of the Köttlach culture, i.e. with the West Slavic milieu. The inventory presents many similarities with that of the Ciumbrud cemetery, and by this reason the excavators have called their discovery a "necropolis of Ciumbrud type". The most interesting pieces are five silver earrings, found together in the grave number 7 (the richest in the cemetery). They have hammered crescent pendants with small ovoid sub-pendants (fig. 5). This type of earrings is of Byzantine fashion (evolved from the earrings with star-shaped pendant), but it was found in many sites in the area of Great Moravia. Similar earrings are also known at Ciumbrud, but also at Sultana[73]. As well as those from Orăştie, they were hammered and not cast, like the crescent-shaped earrings typical for the Köttlach culture[74].

Similar crescent-type earrings were also found in the cemetery Alba Iulia II[75], a site defined by a significant presence of the fine gray polished pottery. This means that these earrings were associated in the same cultural milieu with the pottery of Lower Danubian fashion, not present in Moravia or Slovakia. The coexistence of the Dridu B pottery with crescent-type earrings in the 9th century site of Alba Iulia means that the community buried in the cemetery Alba Iulia II used both artifacts.

To the same cultural group belongs the cemetery of Ghirbom-Gruiul Măciuliilor, dated in the 9th century on the basis of the gold earrings that can be included in the Nitra type [76].

Another artifact specific for the Lower Danubian area but also for Moravia is the lead interlaced circular pendant. These pendants were found at Ciumbrud and Orăştie. Another one comes from Berghin (the discovery place is near the cemetery of Ghirbom-Gruiul Măciuliilor)[77]. This kind of pendants was used between the 9th and the 11th century, mostly in the north-eastern Bulgaria. The new discovered piece from Berghin seems to be later than those from Ciumbrud and Orăştie, because its ornamentation indicates a relationship with the pieces

---

[71] I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 49-50; I. Bóna, *Völkerwanderung*, 104.

[72] Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber*, p. 313-327.

[73] B. Mitrea, *La nécropole*, Pl. 2/14/2, 3/28a; V. Grigorov, *Obeştite v starobălgarskata kultura*, p. 31-32.

[74] Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber*, p. 325.

[75] Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul*, p. 195; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 408; H. Ciugudean, *Anul 1000*, p. 8.

[76] I. A. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (comuna Berghin, jud. Alba)*, in *Apulum*, 18, 1980, p. 154, 173; E. Stoicovici, M. Blăjan, *Objets de parure en metal précieux découverts à Ghirbom (dep. de Alba)*, in *Acta Musei Porolissensis*, 14-15, 1990-1991, p. 237-247; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 100. The real chronology was established by R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 410 and Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruiul Fierului)*, in *Apulum*, 34, 1997, p. 270.

[77] A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice*, p. 608, fig. 3/8; Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber*, p. 321, Abb. 7/7; S. Nemeti, *Un pandantiv bizantin de la Berghin, jud. Alba*, in *EphNap*, 12, 2004 (forthcoming).

dated in the last decades of the 10th century and in the 11th century[78]. Even so, the pendant from Berghin suggests that the contacts between the area around Alba Iulia and the Lower Danubian region continued after the restoration of the Byzantine administration.

The earrings and pendants found around Alba Iulia testify the inclusion of this area into a space of cultural exchanges that encompassed the Lower Danubian region and Moravia. The circulation of these prestige goods in all these areas was a consequence of the trade that linked them, namely the salt trade. The above-mentioned salt embargo implies a significant amount of this trade and, therefore, an outcome that meant exchange of other goods.

Because the geopolitical situation examined in the first part of our study suggests a Bulgarian domination in Transylvania or in some points of this region, it can be inferred that the sites that provided artifacts with Bulgarian analogies can be ascribed to a population originated from Bulgaria or with strong relations with this kingdom[79]. However, it is high probable that Bulgaria has exerted its domination with the aid of the local population subjected to the tribute, Romanian and Slavic. This indirect way of control seems to be a general feature for all the North-Danubian regions dominated by Bulgaria. It consisted in the delegation of the power to subjected or allied populations settled in the peripheral areas. Some researchers consider that the North-Danubian territories were ruled by a kind of governors that enjoyed autonomy (for instance, Glad, recorded by *Gesta Hungarorum* in Banat)[80]. The same model could be true for Transylvania.

The pair of 9th century Frankish spurs from Tărtăria (Alba County) is not Moravian imports[81]; they belong to a group of pieces came in Transylvania from the Frankish eastern possessions, as like as the Köttlach type earrings from Sălacea and Zalău[82]. The same grave discovered at Tărtăria included weapons of Frankish origin: a sword, a spearhead and a javelin head[83]. The grave was located few kilometers from the settlement of Blandiana. Other 9th century spurs were found in the settlement of Iernut (Mureş County), together with horse gear and

---

[78] S. Nemeti, *Un pandantiv bizantin*, with previous bibliography. A typological study on these pieces was prepared by Stela Doncheva, *The Lead Medallions – Amulets or Elements of Decoration (About Some New Finds from Bulgaria)*, paper presented at the international conference "Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos", Călăraşi, 4th October, 2004.

[79] K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad- Alba Iulia*, in *SCIV*, 5, 3-4, 1954, p. 496; M. Comşa, *Die bulgarische Herrschaft*, p. 397, 411-412; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 49-50; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 75-76, 94; Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul*, p. 195; I. Bóna, *Völkerwanderung*, p. 103-105; A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 190-194.

[80] R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 87; P. Koledarov, *Administrative Structure and Frontier set up of the First Bulgarian Tsardom*, EB, 14, 3, 1978, p. 135, 137; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 354; Dimitrov 1986, 69; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 85: "this control was often very nominal and in many cases delegated to allied but internally autonomous non-Bulgarian ethno-political units".

[81] As has considered K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 80, 103, 185.

[82] The Köttlach earrings are not Moravian objects, as considers I. M. Ţiplic in his book review at A. Madgearu, *Românii* (*Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, 2002, p. 217-218). The Köttlach culture was spread in Austria, Slovenia and Croatia, during the Frankish domination; the specific objects found in cemeteries from Crişana and Transylvania testify the presence of people came from the Frankish possessions, not from Moravia.

[83] N. M. Simina, *Descoperiri aparţinând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, in *Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti. Arheologie-istorie*, Alba Iulia, 2, 1996, p. 155; Z.-K. Pinter, *Im Miereschtal entdeckte Bewaffnungsstücke und Teile militärischen Ausrüstung karolingischer Herkunft*, in *AMed*, 2, 1998, p. 145-153.

weapons and, very significant, with pottery made on the fast wheel[84]. It can be observed that Iernut is not too far from another salt area (the mines of Praid and Ocland). This association between salt mines and spurs is significant for the relation between salt trade and warfare[85].

We have already seen that local military elite appeared in Transylvania during the Avarian domination. These sedentary warriors introduced the use of the spurs. After the Bulgarian expansion, they turned to the new masters, preserving their positions and military skills. The Frankish spurs were imported in this area as a consequence of the good Frankish-Bulgarian relations. The grave can be ascribed to one of those warriors who defended the salt road on the Mureş valley.

The center of the Bulgarian Transylvanian enclave was the former Roman city of Apulum (Alba Iulia), where several groups of graves dated in the 9th and 10th centuries and a settlement from the same period were researched. The sites of Blandiana, Sebeş, Orăştie and Ciumbrud are all around Alba Iulia[86]. The old Romanian name of the city was *Bălgrad*. It was supposed that this name of Slavic origin was given because the ancient ruins made of white stone still existed in the early Middle Ages[87]. Of course, this can be true, but we should observe that other such Roman ruins were still visible (for instance, at Sarmizegetusa) and they were not called in the same way. Nobody thought until now that a relation can be established between this name and the other Belgrade, the former Singidunum. As we have already mentioned, Belgrade was in the 9th century a Bulgarian border town and the residence of a bishop. If we admit that the Transylvanian Bălgrad belonged too to Bulgaria, then we can suppose that this pair of names is not a coincidence. The color white can refer to the position of the cities, because for the Türkic populations, the West was symbolized by this color[88]. The Bulgarians continued to preserve Türkic traditions and institutions even after the Christianization. Our opinion is that both fortresses received their name because they were placed in the western corners of the Bulgarian state. The Transylvanian Bălgrad was the residence of the ruler who exerted the power on behalf of Bulgaria. It cannot be excluded that this power center emerged just after the breakdown of the Avarian qaganate, as a polity organized by the local Romanian and Slavic population, subjected by Bulgaria after some time, most probable in the 830s[89].

The survival of the Roman precinct of Apulum was the reason why this place became the center of the Bulgarian enclave. The most interesting discovery from Alba Iulia is the round chapel or baptisterium (*rotonda*), identified under the 12th century church through the excavations made by Radu R. Heitel. This monument shows the existence of a power center, whatever was the ethnic origin of its ruler[90]. It was ascribed first to the Byzantine mission fulfilled in 948 by the bishop Hierotheos among the Hungarians, but later researches have shown that the area where Hierotheos exerted his activity was located elsewhere, which means that the monument from Alba Iulia could have another origin. Taking into account the Frankish model of this kind of chapel and the archaeological context, the building of the monument

[84] I. Stanciu, *Despre ceramica medievală*, p. 137, 155, Pl. IX/4-7.
[85] A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare*, p. 279; N. M. Simina, *Consideraţii*, p. 53.
[86] I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 51-52; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 75; N. M. Simina, *Consideraţii*, p. 54.
[87] Gh. Anghel, *Alba Iulia*, Bucureşti, 1987, p. 21.
[88] O. Pritsak, *Orientierung und Farbsymbolik*, in *Saeculum*, 5, 1954, p. 377 (Idem, *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum, London, 1981, I).
[89] K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad*, p. 491-492, 504.
[90] Gh. Anghel, *Alba Iulia*, p. 21 sustained that Alba Iulia was the center of a Romanian pricipality.

could also be placed in the 9th century, during the Bulgarian domination[91].

The Mureş River was the northern limit of the territory dominated by Bulgaria in Transylvania[92]. The most advanced point was perhaps Ocna Mureş, the salt mine located near the cemetery of Ciumbrud. Within the area between Mureş and the Southern Carpathians there is a significant concentration of Old Bulgarian place-names[93]. A small creek called Preslav on the territory of Ohaba village[94] is located just few kilometers east of the cemeteries of Berghin and Ghirbom. This unusual place-name that recalls the name of the Bulgarian capital was therefore preserved in the area that provided artifacts with close Bulgarian analogies. The cemetery and the settlement from Blandiana are located in a place called Ţeligrad or Ţiligrad, whose name comes from the Old Slavic word *celi* "entire". The same place-name is attested two more times in Transylvania, near the medieval fortress Cetatea de Baltă and at Dăbâca[95]. We do not know why the inhabitants gave this name to the hill of Blandiana, since no fortress exist there. However, the existence of a name derived from the Slavic word that means "fortress" suggests that the settlement was considered quite important in the period when the name was given.

The northern half of Transylvania remained free, although it had too important salt resources (for instance. the mines of Sic and Cojocna). The analysis of the data recorded by *Gesta Hungarorum* in comparison with other sources and with the archaeological finds allowed us to prove that a Romanian and Slavic polity emerged in the region of the Someşul Mic valley, around Cluj, sometimes in the 9th century. Its birth and development were too enabled by the salt traffic[96]. This free territory was perhaps inhabited by what Alfred the Great has called "Dacians". Of course, they were not the ancient Dacians. The name was geographic, and it was given by the author according to its source, Orosius. The existence of a distinct "Dacian" polity results from the explanation provided by Alfred: "the Dacians, who were formerly Goths"[97]. For the early medieval authors, such ethnic labels reflect the mastership over a territory and not the population itself. If the Goths were the masters in the time of Orosius, things changed in the age of Alfred. The new masters are called with the old name of the province.

The building of several fortifications in this northern part of Transylvania was considered a result of a Moravian influence[98]. The fortresses of Dăbâca, Ortelec and Şirioara display indeed similarities with the *Burgwall*-type Moravian fortresses, but their chronology is not yet established. In fact, there is no clear evidence for their building before the downfall of Svatopluk's state[99]. It is also true that such analogies do not necessary mean a Moravian presence, since similar contemporary fortresses are known in areas certainly not dominated by Moravia (for instance, in Bukovina).

---

[91] A. Madgearu, *Românii*, p. 194, with previous bibliography. In his last work, R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 417, 427 chose the later date, in the middle of the 10th century.

[92] The same opinion at L. Makkai, *Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jahrhundert*, in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, ed. by K. Benda, I, München, 1987, p. 36, 44-45.

[93] E. Petrovici, *Daco-slava*, in *Dacoromania*, 10, 2, 1943, 269; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 50; V. Frăţilă, *Lexicologie şi toponimie românească*, Timişoara, 1987, p. 113.

[94] V. Frăţilă, *op. cit.*, p. 113.

[95] *Ibidem*.

[96] A. Madgearu, *Românii*, p. 159-205; Idem, *Salt Trade and Warfare*, p. 280.

[97] P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen*, p. 196 sustained that "das Gebiet am oberlauf der Theiß bildete eine nicht näher bekannte, aber etwa unabhängige provinz - Dazien".

[98] Heitel, *Unele consideraţii*, p. 95; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 416, footnote 85.

[99] A. Madgearu, *Românii*, p. 159-181.

The end of the Bulgarian domination in Transylvania was a consequence of the Hungarian land-taking of Pannonia, but it did not happen very soon. The first attacks of the Hungarians in the last years of the 9th century were directed against Moravia and next against the Frankish possessions in Pannonia. Another target was the western part of Bulgaria (most probable the area around Belgrade). The source that remembers these inroads said that the Hungarians ravaged *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*[100]. I. Fodor has supposed that Simeon closed an alliance with the Pechenegs in order to defend Transylvania against Hungarians[101], but there is no clear proof for this assumption. In the next years after the occupation of Pannonia, the Hungarians directed their invasions only to the west, until they suffered a first defeat at Merseburg in 933. In the following year occurred the first inroad against Bulgaria and Byzantium. The invaders crossed by the duchy of Banat led by Glad, a polity split from Bulgaria few years before, in the aftermath of Symeon's defeat and death[102].

The Hungarian aggression in Banat signified the end of the Bulgarian hegemony north of the Danube. The Hungarians were already the masters of the area between Danube and Tisza. The Hungarians entered in Transylvania by north-west, but they succeeded to conquer also the area around Alba Iulia. The excavations made at Alba Iulia attest the burning of the settlement developed in the 9th century. The destruction level was followed by another one defined by Hungarian relics. Bălgrad was conquered by a Hungarian group of warriors, who established a new power center, ruled by the bearer of the title of *gylas*. We consider that this happened soon after 934, when the Hungarians began the eastern campaigns[103].

If the Bulgarian territories from Wallachia survived most probable until 971, those from Banat and Transylvania were lost as a consequence of the Hungarian inroads started in 934. There is no evidence for the existence of local rulers subordinated to Bulgaria after Glad[104]. Both regions changed subjection from south to west. It is true that the Bulgarians were still the eastern neighbors of Hungarians across the Danube in a passage from *De Administrando Imperio*, ch. 40, written around 950, but the date of the source used by Constantine Porphyrogenitus is not sure. For instance, it can be placed in 927, when a monk Gabriel visited the Hungarians[105], and when Bulgaria was indeed extended east of the Danube, in Banat and Transylvania.

The recent idea expressed by a young Bulgarian scholar from USA that the Hungarian chief established at Bălgrad accepted the Bulgarian sovereignty has no proofs[106]. He tried to extend as much as possible in space and time the Bulgarian domination north of the Danube, sometimes with valid arguments, but sometimes with exaggerations[107]. More likely seems to be the opinion of F. Makk, who supposed that the local Bulgarian ruler from Bălgrad kept the

---

[100] Regino, *Chronicon*, a. 889 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 601).

[101] I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 51.

[102] A. Madgearu, *Geneza şi evoluţia voievodatului bănăţean*, p. 197-199.

[103] I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 52; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 407-408; H. Ciugudean, *Anul 1000*, p. 8-11; A. Madgearu, *Românii*, p. 142-145, 153-157; N. M. Simina, *Consideraţii*, p. 55-56.

[104] Except the period of the short revival of the Bulgarian state under Samuel, when the duke Achtum was his vassal. See A. Madgearu, *Geneza şi evoluţia voievodatului bănăţean*, p. 205-207.

[105] L. E. Havlík, *"He megale Morabia" and "he chora Morabia"*, in *Byzantinoslavica*, 54, 1, 1991, p. 110-111.

[106] I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 124.

[107] He ignores (I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 106, footnote 137) that the document of 1231 that remembered a *terra Bulgarorum* in the southern Transylvania is a 19th century forgery (N. Bănescu, *L'ancien état bulgare*, p. 49-50).

power under Hungarian control (he located at Alba Iulia the residence of Kean, the duke from the period of Stephen I, allied with Gyula)[108]. A similar idea was put forward by G. Kristó: Kean was a ruler of Bulgarian origin subjected by Stephen I[109]. In any case, even if this Kean was indeed a duke somewhere in Transylvania[110], this does not mean that his territory was still under Bulgarian domination.

BIBLIOGRAPHY:

Aldea, I. A., H. Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)*, in *Apulum*, 19, 1981, p. 145-149.

Aldea, I. A., E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (comuna Berghin, jud. Alba)*, in *Apulum*, 18, 1980, p.151-177.

Anghel, Gh., *Alba Iulia*, Bucureşti, 1987.

Anghel, Gh., *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruiul Fierului)*, in *Apulum*, 34, 1997, p. 255-271.

Anghel, Gh., H. Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)*, Apulum, 24, 1987, 179-196.

Bálint, C., *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

Barford, P., *The Early Slavs: culture and society in early medieval Eastern Europe*, Ithaca, 2001..

Bănescu, N., *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947.

Bănescu, N., *Les frontières de l'ancien État bulgare*, in *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest, 1948, p. 4-14.

Bărcăcilă, A., *"Dacia de la Dunăre" a analelor france din secolul al IX-lea. Evenimente şi probleme*, Craiova, 1947.

Beševliev, V., *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981.

Birnbaum, H., *Where was the Center of the Moravian State ?*, in R. Maguire, A. Timberlank (ed.), *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists (Bratislava, August-September 1993). Literature, Linguistics, Poetics*, Columbus, 1993, p. 11-24.

Birnbaum, H., *Where was the Missionary Field of SS. Cyril and Methodius ?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 47-52

Boba, I., *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971.

Bóna, I., *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271-895)*, in *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 62-106.

Bowlus, C. R., *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788-907*, Philadelphia, 1995.

Brătianu, Gh. I., *Le théme de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, in *Acta Historica. Societas Academica Dacoromania*, München, 10, 1972, p. 105-112.

Brezeanu, S., *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister" à la lumière des sources écrites médiévales*, EB, 20, 4, 1984, p. 121-135.

Browning, R., *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975.

Bulin, H., *Aux origines des formations étatiques des Slaves du Moyen Danube au IXe siècle*, in *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie, 1968, p. 149-204.

Čaplovič, D., *Central Europe in the 8th-10th Centuries*, in *Central Europe*, 1997, p. 7-14.

[108] F. Makk, *Relations hungaro-bulgares au temps de prince Géza et du roi Étienne Ier*, in *Hungaro-Bulgarica, V. Szegedi Bolgarisztika*, Szeged, 1994, p. 29. Kean was located in the south-western Transylvania, but not at Alba Iulia, by K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad*, p. 505-506.

[109] G. Kristó, *Les Kean dans le bassin carpatique*, in *Hungaro-Bulgarica, V. Szegedi Bolgarisztika*, Szeged, 11-24, 1994, p. 11-18.

[110] Other historians identified him with Samuel.

Central Europe in 8th-10th Centuries. International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995, Bratislava, 1997 (*Central Europe*).

Chropovský, B., *Das Großmährische Reich*, in *Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*, ed. by J. Herrmann, München, 1986, p. 161-182.

Ciugudean, H., *Catalogul expoziției "Anul 1000 la Alba Iulia - între istorie și arheologie"*, Alba Iulia, 1996.

Comșa, M., *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologische Forschungen*, in *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 395-422.

Comșa, M., *Un drum care lega ținutul Vrancei de Dunăre și existența unui cnezat pe valea Putnei în secolele IX-X*, in *Vrancea. Studii și comunicări*, 5-7, 1987, p. 39-44.

Ćorović-Ljubinković, M., *Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbiens im IX. Jahrhundert*, in *SlovArch*, 18, 1, 1970, p. 113-117.

Damian, O., *Considérations sur la citadelle en brique de Slon-Prahova*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, 9, 2003, p. 483-496.

Dankanits, A., Ferenczi I., *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud*, in *MCA*, 6, 1959, p. 605-615.

Decei, A., *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, in Idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 15-117.

Diaconu, P., *Extension du premier État bulgare au Nord du Danube (VIIIe-Xe siècles). La culture materielle*, in *EB*, 21, 1, 1985, p. 107-113.

Dimitrov, H., *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, in *EB*, 22, 2, 1986, p. 61-77.

Dostál, B., *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, in *Magna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae*, Prague, 1965, p. 361-416.

Dostál, B., *Zur Interpretation der grossmährischen Funde in den Nachbarländern*, in *Ier Congrès international d'archéologie slave*, 3, Varsovie, 1970, p. 184-191.

Eggers, M., *Das 'Grossmährische Reich'. Realität oder Fiktion ? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9 Jahrhundert*, Stuttgart, 1995.

Ekblom, R., *Alfred the Great as Geographer*, in *Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology*, Uppsala, 14, 1941-1942, p. 115-144.

Fodor, I., *Die Bulgaren in den ungarischen Ländern während der Ansiedlungsperiode der Ungarn*, in *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, 6, 2, 1984, p. 47-54.

Frățilă, V., *Lexicologie și toponimie românească*, Timișoara, 1987.

Galuška, L., *The Sacral Area in Uherské Hradište-Sady and its Significance to the Beginning of the Moravian State in the 9th Century*, in *Central Europe*, 1997, p. 142-148.

Gjuzelev, V., *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs.*, in *Byzantinobulgarica*, 2, 1966, p. 15-39.

Grigorov, V., *Obeștite v starobălgarskata kultura na sever ot Dunav (Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgaire au nord du Danube)*, in *Arheologija*, 40, 3-4, 1999, p. 21-42.

Havlík, L. E., *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome*, in *Palaeobulgarica*, 13, 1, 1989, p. 5-20.

Havlík, L. E., *Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts*, in *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum*, ed. by W. Katzinger, G. Marckhgott (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, 4), Linz, 1991, p. 105-120.

Havlík, L. E., *"He megale Morabia" and "he chora Morabia"*, in *Byzantinoslavica*, 54, 1, 1993, p. 75-82.

Heitel, R. R., *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, in *SCIVA*, 34, 2, 1983, p. 93-115.

Heitel, R. R., *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia*, NS, 38-39, 1994-1995, p. 389-439.

Horedt, K., *Voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia*, in *SCIV*, 5, 3-4, 1954, p. 487-512.

Horedt, K., *"Zeligrad"-Blîndiana. Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens im 9.-10. Jahrhundert*, in Idem, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 112-137.

Horedt, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

Janković, M., *Some informations on production of non-ferrous metals in the Region of Ključ in the Danube Valley from 9th to 11th C*, in *Zbornik Narodnog Muzeja, Arheologija*, Beograd, 11, 1, 1983, p. 99-118.

Jordanov, I., *Korpus na pečatite na srednovekovna Bălgarija*, Sofia, 2001.
Koledarov, P., *Administrative Structure and Frontier set up of the First Bulgarian Tsardom*, in *EB*, 14, 3, 1978, p. 132-140.
Kristó, G., *Les Kean dans le bassin carpatique*, in *Hungaro-Bulgarica, V. Szegedi Bolgarisztika*, Szeged, 1994, p. 11-24.
Kuzev, A., *Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870*, in *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method*, ed. by K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (Selecta Slavica, 13), Neuried, 1988, p. 187-192.
Lunt, H., *Cyril and Methodius with Rastislav Prince of Morava: where were they?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 87-112.
Madgearu, A., *Pinteni datați în secolele VIII-IX descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei*, in *Mousaios*, 4, 1, 1994, p. 153-163.
Madgearu, A., *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, in *Studii și materiale de istorie medie*, 16, 1998, p. 191-207.
Madgearu, A., *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.
Madgearu, A., *Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania*, in *EphNap*, 11, 2001, p. 271-283.
Madgearu, A., *Voievodatul lui Menumorout în lumina cercetărilor recente*, in *Analele Universității din Oradea. Istorie-arheologie*, 11, 2001, p. 38-51.
Makk, F., *Relations hungaro-bulgares au temps de prince Géza et du roi Étienne Ier*, in *Hungaro-Bulgarica, V. Szegedi Bolgarisztika*, Szeged, 1994, p. 25-33.
Makkai, L., *Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jahrhundert*, in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, ed. by K. Benda, I, München, 1987, p. 33-50.
Martinez, A. P., *Gardizi's two chapters on the Turks*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 109-217.
Mesterházy, K., *Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiß im 9 Jh.*, in *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1, 1979, p. 539-541.
Mitrea, B., *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, in *Dacia*, NS, 32, 1988, p. 91-139.
Mladjov, I., *Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction*, in *Byzantine Studies*, NS, 3, 1998, p. 85-128.
Moga, V., H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.
Mühle, E., *Altmähren oder Moravia? Neue Beiträge zur geographischen Lage einer frühmittelalterlichen Herrschaftsbildung im östlichen Europa*, in *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 46, 2, 1997, p. 205-223.
Nemeti, S., *Un pandantiv bizantin de la Berghin, jud. Alba*, *EphNap*, 12, 2004 (forthcoming).
Nikolov, S., *The Magyar connection or Constantine and Methodius in the steppes*, in *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21, 1997, p. 79-92.
Panaitescu, P. P. [A. Grecu], *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, in *Studii și cercetări de istorie medie*, 1, 1, 1950, p. 223-236.
Pétrin, N., *Caranthani Marahenses: Philological Notes on the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 70, 1998, p. 39-63.
Pétrin, N., *Philological Notes for the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 72, 2000, p. 29-111.
Petrovici, E., *Daco-slava*, in *Dacoromania*, 10, 2, 1943, p. 233-277.
Pinter, Z.-K., *Im Miereschtal entdeckte Bewaffnungsstücke und Teile militärischen Ausrüstung karolingischer Herkunft*, in *AMed*, 2, 1998, p. 145-153.
Pinter, Z.-K., Boroffka, N., *Neue mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8*, in *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, hrsg. von N. Boroffka, T. Soroceanu, Rahden, 1999, p. 313-330.
Pohl, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988.
Poulík, J., *Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Großmähren*, in *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*, ed. by J. Poulík, B. Chropovský, Prague, 1986, p. 9-89.
Poulík, J., *Zur Frage der Lokalisierung der "ineffabilis munitio" und "urbs antiqua Rastizi" nach den*

Fuldauer Annalen, in *Central Europe*, 1997, p. 121-132.

Pritsak, O., *Orientierung und Farbsymbolik*, in *Saeculum*, 5, 1954, p. 376-383 (Idem, *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum, London, 1981, I).

Ratkoš, P., *Die grossmährischen Slawen und die Altmagyaren*, in *Študijné Zvesti archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied*, 1968, p. 193-219.

Ratkoš, P., *The Territorial Development of Great Moravia (Fiction and Reality)*, in *Studia Historica Slovaca*, 16, 1988, p. 121-156.

Rusu, M., *Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romane de Transylvanie (VIe-Xe siècles)*, in *Les Slaves et le monde méditerranéen, VIe-XIe siècles (Symposium international d'archéologie slave, Sofia, 23-29 avril 1970)*, Sofia, 1973, p. 189-201.

Szalontai, C., *Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica*, 6, 2000, p. 263-286.

Schwarcz, A., *Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem Ostfränkischen Reich und den Bulgaren*, in *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, ed. by W. Pohl, H. Reimitz (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 287), 2000, p. 99-104.

Simina, N. M., *Descoperiri aparţinând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, in *Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti. Arheologie-istorie*, Alba Iulia, 2, 1996, p. 155-161.

Simina, N. M., *Consideraţii asupra mormintelor medievale timpurii descoperite în anul 1865 la Sebeş (jud. Alba)*, in *AMed*, 4, 2002, p. 47-58.

Sós, A. C., *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973.

Stanciu, I., *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în aşezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, in *AMed*, 3, 2000, p. 127-191.

Stoicovici, E., M. Blăjan, *Objets de parure en metal précieux découverts à Ghirbom (dep. de Alba)*, Acta Musei Porolissensis, 14-15, 1990-1991, p. 237-247.

Székely, Z., *L'aspect de la culture matérielle des VIIIe-Xe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, in *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle* (Mitteilungen des Archaeologisches Instituts der Ungarische Akademie der Wissenschaften, Beiheft 1), Budapest, 1972, p. 125-128.

Szöke, B. M., *Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert im Lichte der Siedlungsforschungen*, in Trudy V mezhdunarodnogo kongressa arkheologov slavistov (Kiev, 1985), 4, Kiev, 1988, p. 199-204.

Szöke, B. M., *Political, Cultural and Ethnic Conditions in the Carpathian Basin at the Time of the Magyar's Conquest*, in *Europe's Centre around AD 1000. Contributions to History, Art and Archaeology*, ed. by A. Wieczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart, 2000, p. 137-139.

Štefanovičová, T., *Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert*, A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 15, 1990, p. 215-230.

Štefanovičová, T., *Das Großmährische Reich zwischen Ost und West*, in *Central Europe*, 1997, p. 133-141.

Teodor, D. Gh., *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles n.e.*, in *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol"*, 24, 2, 1987, p. 1-16.

Thessaloniki-Great Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16-19 October 1997, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki, 1999 (*Thessaloniki-Great Moravia*).

Toru, S., *La situation geographique de la Grande Moravie et les Hongrois conquerants*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 30, 4, 1982, p. 533-540.

Trunt, N., *In quadam civitate, quae lingua gentis illius Dowina dicitur*, in *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 61, 1, 2002, p. 1-24.

Wolfram, H., *The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus*, in *Constantine VII Porphyrogenitus and his age*, ed. by A. Markopoulos, Athens, 1989, p. 5-14.

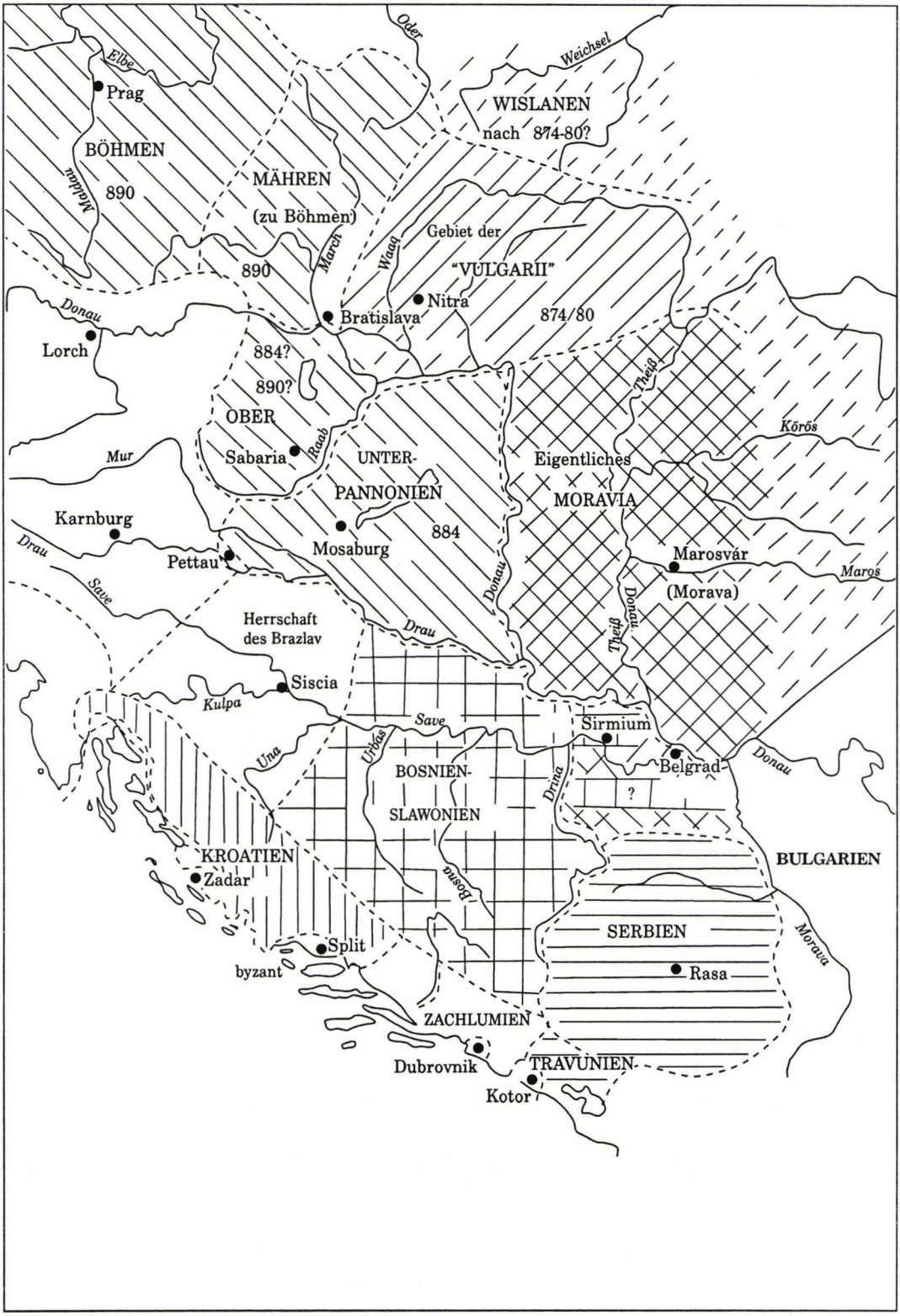

Fig.1. Moravia according to Eggers 1995, map 18.

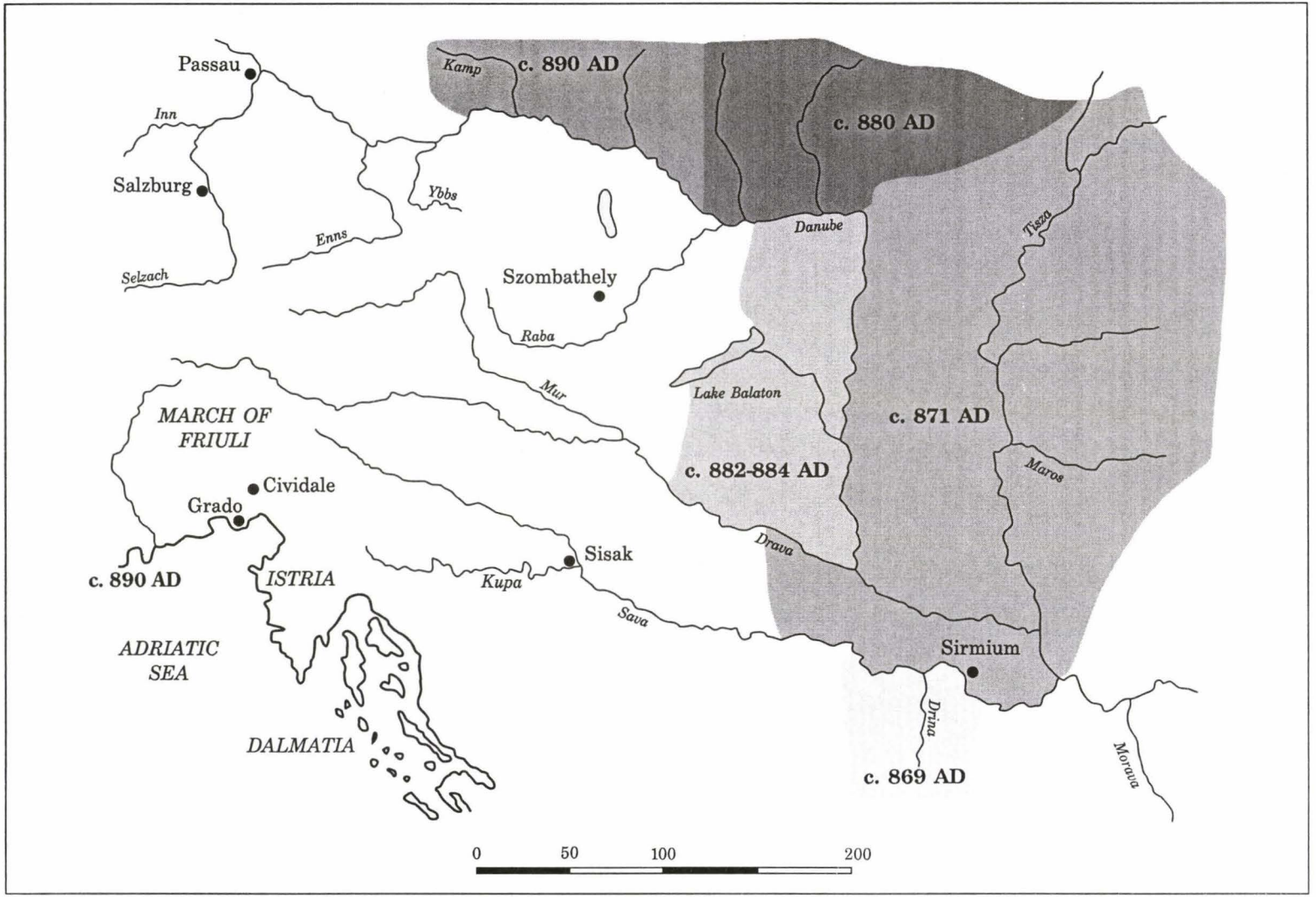

Fig.2. Moravia according to Bowlus 1995, 198.

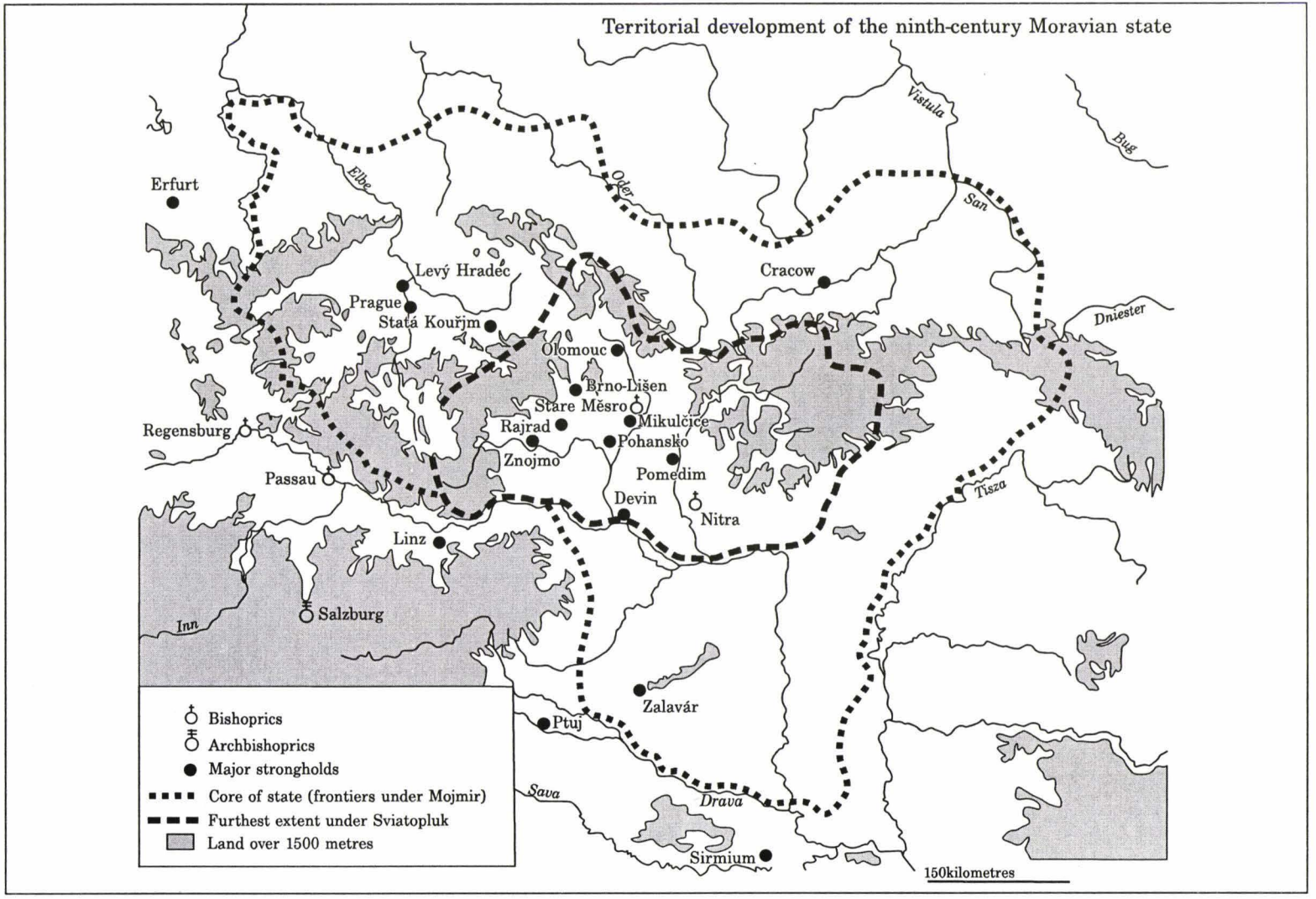

Fig.3. The real extension of Moravia (after Barford 2001, fig.33).

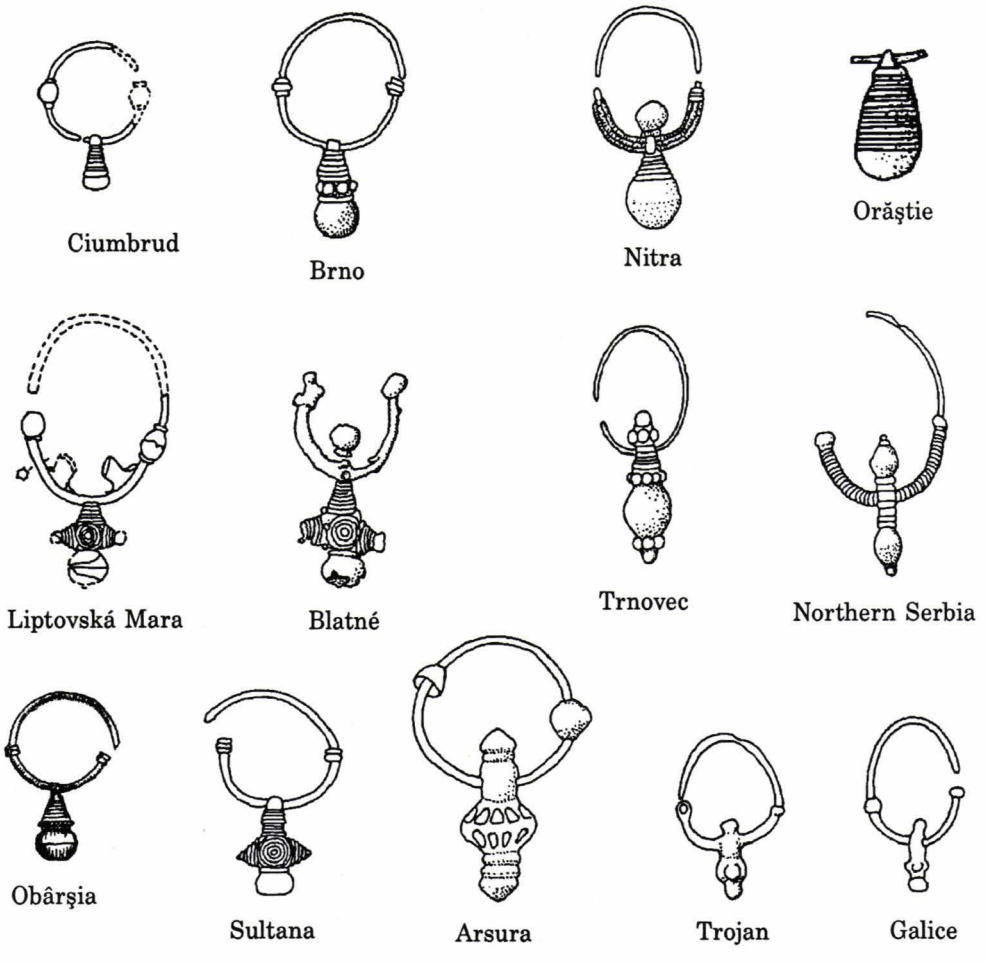

fig.4

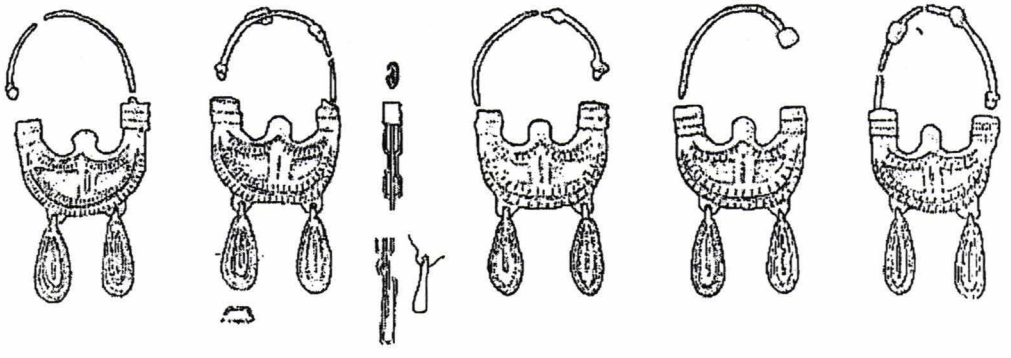

fig.5

Fig.4. Earrings of Nitra-type (after Dostál 1965, 405, Abb. 7; Štefanovičová 1990, 223, 227-229; Pinter, Boroffka 1999, 317, fig. 4/6);
Fig.5. Earrings of Orăştie-type.

TUDOR SĂLĂGEAN

TERRA ULTRASILVANA. STRUCTURI TERITORIALE ŞI REALITĂŢI POLITICE ÎN NORDUL TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE IX-XI

Dintre cele trei formaţiuni politice menţionate de *Gesta* Notarului Anonim al regelui Bela în regiunile de la răsărit de Tisa, *terra ultrasilvana* condusă de *Gelou, dux blacorum* este aceea care a ridicat în faţa criticii istorice cele mai dificile probleme de interpretare. Acestea sunt departe de a se limita la controversa – perfect inutilă, de vreme ce nu există nici un izvor istoric medieval care să pună afirmaţiile lui Anonymus sub semnul întrebării – generată de menţionarea rolului conducător pe care românii (*blaci, blachi*) îl deţineau în cadrul respectivei formaţiuni statale şi a originii etnice a conducătorului ei (*Gelou quidam blachus*). Generos în relatarea împrejurărilor în care s-a produs cucerirea „ţării ultrasilvane", Notarul Anonim este, în schimb, mai puţin precis în privinţa unor informaţii care ar fi putut contribui în mod substanţial la restituirea istoricităţii ei. În primul rând, el nu ne oferă o descriere a întinderii şi a limitelor teritoriale ale acestei ţări, aşa cum procedează în cazul „ducatelor" lui Menumorout şi Glad, sau a stăpânirii lui Salanus. De asemenea, el nu indică denumirea cetăţii de reşedinţă a „ducelui" Gelou, oferindu-ne doar o localizare aproximativă a acesteia (*castrum suum iuxta fluuius Zomus positum*).

Omisiunile Notarului Anonim au fost făcute din diferite cauze: ignorarea unor detalii care nu mai erau îndeajuns de bine cunoscute în secolul al XII-lea şi cărora nu li se mai acorda suficientă importanţă; trecerea sub tăcere a unor realităţi istorice care ar fi putut pune sub semnul întrebării drepturile casei regale Arpadiene; relativa lipsă de interes pentru o regiune care, în epoca anterioară colonizării săseşti (care nu este menţionată în *Gesta*, foarte probabil datorită faptului că ea nu avusese încă loc), era doar o provincie de graniţă, un teritoriu periferic, încă incomplet controlat de către Regatul Ungar. În perioada în care Anonymus îşi redacta opera, acestei *terra ultrasilvana* îi era încă pusă sub semnul întrebării apartenenţa la patrimoniul de drept al urmaşilor lui Árpád, în calitatea, autoasumată de aceştia, de moştenitori ai stăpânirii lui Attila[1].

Indiferent de cauzele cărora le sunt datorate, omisiunile lui Anonymus se află la originea unui lung şir de speculaţii istoriografice asupra întinderii ţării lui Gelou şi a localizării reşedinţei acestuia. În ceea ce priveşte aprecierea întinderii acestei formaţiuni statale, istoricii s-au dovedit, în general, extrem de generoşi, considerând că *terra ultrasilvana* ar fi acoperit fie întreg Ardealul, fie părţile nordice ale acestuia, având, în orice caz, o suprafaţă comparabilă cu

---

[1] Această realitate pledează pentru datarea *Gestei* în preajma anului 1150, şi pentru calitatea lui *P. dictus magister* de notar al regelui Béla al II-lea; argumente în sprijinul acestei datări au fost aduse recent de Alexandru Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 19-25; v. şi S. Brezeanu, *„Romani" şi „Blachi" la Anonymus. Istorie şi ideologie politică*, în *Revista de Istorie*, 34, 7/1981, p. 1313-1340.

aceea a „ducatelor" lui Menumorout sau Glad. Primele tentative de valorificare a datelor rezultate din cercetarea toponimiei în vederea identificării limitelor teritoriale ale acestei „țări" au fost făcute, cu rezultate promițătoare, de Ladislau Makkai, care a propus ca limită sudică a teritoriului transilvănean cucerit inițial de maghiari (și, prin urmare, a țării lui Gelou) înălțimile dintre Cluj și Turda[2]. În remarcabilul său studiu consacrat etapelor cuceririi Transilvaniei de către maghiari – asupra căruia vom reveni în cele ce urmează – Kurt Horedt[3] a aprofundat investigarea toponimiei, inaugurând în istoriografia medievistică transilvăneană o direcție de cercetare care se anunța promițătoare. Acest curs al cercetării, care reușise să ofere rezultate credibile și semnificative, a fost însă abandonat în anii '60 ai secolului al XX-lea, care au fost martorii unei entuziaste relansări a arheologiei medievale din spațiul transilvan. Încă lipsiți de criterii metodologice ferme, cercetătorii acestei perioade nu au avut prea multe ezitări în a data cetățile de pământ și lemn din Transilvania centrală și de nord în conformitate cu propria lor viziune asupra istoriei acestei provincii. Ca urmare, aproape invariabil, începuturile acestora au fost plasate în secolul al IX-lea[4]. Mai mult decât atât, ei au considerat, ca pe un lucru de la sine înțeles, că așezările fortificate databile în această epocă trebuie să fi aparținut stăpânirii lui Gelou, fără ca, aparent, să își fi pus vreodată problema că lucrurile ar fi putut sta și altfel. S-a ajuns astfel la includerea în (sau, cel puțin, la sugerarea apartenenței la) teritoriul stăpânit de Gelou nu numai a cetăților de la Cluj-Mănăștur, Dăbâca, Șirioara sau Cuzdrioara, dar și a acelora de la Moldovenești, Moroești, Dedrag și Chinari. Mai mult chiar, s-a sugerat apartenența la această stăpânire a cetăților de la Moigrad și Ortelec-Zalău[5], deși Anonymus, care menționează această din urmă localitate, îi indică cu destulă claritate situarea în țara lui Menumorout[6]. În acest fel, s-a putut afirma că țara lui Gelou se întindea „până la marginea sudică și estică a Podișului Transilvaniei"[7], ba chiar că ea ar fi putut include Bălgradul (Alba

---

[2] L. Makkai, *Erdély népe a középkorban* [Populația Transilvaniei în evul mediu], Budapest, 1934, p. 323.

[3] K. Horedt, *Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, în Idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 109-131.

[4] M. Rusu, *The Autochtonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th-11th Centuries*, în *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucharest, 1975, p. 201-218; Idem, *Cetățile transilvănene din secolele IX-XI și importanța lor istorică*, în *Ziridava*, 10, 1978, p. 159-171; Idem, *Considerații privind situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *ActaMN*, 21, 1984, p. 181-195; R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, în *SCIVA*, 34, 1983, p. 93-115. Cercetări la principalele obiective arheologice: Șt. Pascu, M. Rusu și colab., *Cetatea Dăbâca*, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 153-202; P. Iambor, Șt. Matei, *Cetatea feudal-timpurie de la Cluj-Mănăștur*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, 18, 1975, p. 291-304; P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur (sec. IX-XIV)*, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 215-224; M. Rusu, Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, în *File de istorie*, Bistrița, 2, 1972, p. 47-66. Cetatea de la Cuzdrioara nu a fost cercetată arheologic. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X dH*, Cluj-Napoca, 2002, restrânge, în orice caz, datarea cetății de la Moigrad (p. 201) și a așezării fortificate de la Ortelec-Zalău (p. 210-212) la a doua jumătate a secolului al X-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea.

[5] Lista cetăților puse în legătură cu stăpânirea lui Gelou atinge amploarea maximă la M. Rusu, *The Autochtonous Population and the Hungarians*, p. 204. V. și Th. Nägler, *Românii și sașii până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, 1997, p. 22-23; Idem, *Transilvania între 900 și 1300*, în *Istoria Transilvaniei*, I, *(până la 1541)*, coord. I.-A. Pop, Th. Nägler, Cluj-Napoca, 2003, p. 204-205; N. Edroiu, *Formațiuni statale pe teritoriul României (sec. VIII-XI)*, Cluj-Napoca, 1999, p. 84-87.

[6] *Et sic ascendentes usque ad zyloc peruenerunt, contra eos nemine manum leuante; qui dux menumorout et sui non sunt ausi pugnare contra eos sed fluuium cris custodire ceperunt* – Anonymus XXII.

[7] Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 31.

Iulia)[8] şi, în consecinţă, aproape întreg teritoriul voievodatului transilvănean din secolele centrale ale evului mediu.

În ceea ce priveşte reşedinţa fortificată a lui Gelou (*castrum suum*), propunerile de localizare a acesteia la Dăbâca sau la Cluj-Mănăştur nu au putut fi întrutotul confirmate de rezultatele cercetărilor arheologice desfăşurate în cele două aşezări[9]. Aceste ipoteze s-au sprijinit, de altfel, doar pe informaţia directă oferită de *Gesta* (*iuxta fluuius Zomus positum*) – faţă de care, trebuie s-o spunem, varianta Dăbâca este una mai degrabă improbabilă[10]. Ele nu au ţinut seama de *ansamblul* operei lui Anonymus, de *contextul* în care aceasta a fost redactată şi, mai cu seamă, de calitatea de *notar regal* (!) al autorului acesteia. În secolul al XII-lea, când a fost redactată *Gesta*, aceste două localităţi erau cu siguranţă – prin funcţiile lor administrative, militare şi ecleziastice, prin rolul lor economic şi politic – cele mai importante centre din nordul Transilvaniei. Ele se numărau de asemenea, alături de Alba Iulia şi Turda, printre cele mai importante patru localităţi din întreaga provincie intracarpatică. În consecinţă, este extrem de dificil de acceptat ideea că un fost notar regal – care se dovedeşte, pretutindeni, excelent informat în legătură cu localităţile mai mult sau mai puţin importante de pe întreg cuprinsul regatului[11] – ar fi putut să le ignore denumirea. Nu există, practic, nici un alt loc în *Gesta* în care Anonymus să treacă cu vederea denumirea reşedinţei fortificate a unui conducător local; de asemenea, nici un alt loc în care el să ignore denumirea unui centru de comitat din epoca sa. Aşadar, faptul că Anonymus nu menţionează numele cetăţii (*castrum*) lui Gelou pare a avea o singură explicaţie plauzibilă: locul în care fusese situată aceasta devenise atât de puţin important în secolul al XII-lea încât, cel puţin din punctul de vedere al unui notar al cancelariei regale, denumirea sa nu mai era cunoscută şi nu mai prezenta interes.

După 1990 cercetătorii au revenit la poziţii mai prudente în legătură cu întinderea ţării lui Gelou, restrângându-şi referirile la aria geografică în care sunt localizate toponimele şi hidronimele menţionate de Anonymus. Istoriografia nu a abandonat însă cu totul mai vechile interpretări arheologice pe care noile generaţii de cercetători ai culturii materiale le privesc cu destulă circumspecţie. Firesc, o cercetare arheologică inspirată dintr-o anumită viziune asupra istoriei nu îşi putea exercita în mod credibil rolul de martor obiectiv al trecutului; ea nu putea accepta şi produce decât concluzii favorabile propriei sale viziuni. Alexandru Madgearu, în recenta sa monografie consacrată *Gestei* Notarului Anonim, a fost în măsură să realizeze o analiză coerentă a acestor date arheologice. El a arătat că, pentru o parte a aşezărilor fortificate incluse de cercetători între hotarele „ţării ultrasilvane", informaţiile arheologice nu pot susţine datarea lor în secolul al IX-lea. El a realizat, de asemenea, una dintre cele mai credibile determinări ale întinderii stăpânirii lui Gelou de până în acest moment; aceasta ar fi cuprins, în

---

[8] *Ibidem*, p. 46

[9] Analiza acestora la A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 159-172. Fortificaţia de la Dăbâca nu pare a fi anterioară secolului al X-lea, chiar dacă pe platoul cetăţii există urme de locuire din secolul al VIII-lea (p. 159-168). Pentru fortificaţia de la Cluj-Mănăştur este admisă şi posibilitatea datării în secolul al IX-lea; ea este însă considerată a fi doar una de refugiu, improprie pentru rolul de reşedinţă a unei formaţiuni statale (p. 168-172). Această ultimă apreciere este, firesc, discutabilă.

[10] O formulare similară din cap. XI – *castro suo iuxta Morisio*, unde este vorba despre Cenad, localitate situată *pe* cursul Mureşului – ne oferă indicii asupra sensului pe care Anonymus îl dă acestui adverb de loc. Castrul lui Gelou ar trebui astfel căutat *pe* Someş sau în imediata sa apropiere, şi nu la Dăbâca, aşezare situată pe o valea laterală, a Lonei, la cca 11 km de vărsarea acesteia în Someşul Mic. Alte argumente împotriva acestei localizări la I.-A. Pop, *Românii şi maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, ed. a II-a, revăzută şi adăugită, Cluj-Napoca, 2003, p. 177; A. Madgearu, *op. cit.*, p. 165.

[11] Pentru care oferă, uneori, şi denumirile trecute: v. cap. XI (*castrum Ohtum ... quod castrum nunc Sunad nuncupatur*) sau XXI (*quod primo castrum Thosu nominatum fuit nunc uero Saruuar uocatur*).

opinia sa, „actualul județ Cluj, precum și părți din județele limitrofe Sălaj, Bistrița-Năsăud și Mureș". El nu exclude însă posibilitatea ca cetatea de la Șirioara să fi fost, la rândul ei, inclusă în această stăpânire; el crede, de asemenea, că Gelou ar fi controlat, pe lângă ocnele de sare de la Sic și Cojocna, și pe acelea de la Dej și Turda[12].

Experiența ultimelor decenii a arătat că arheologiei nu îi poate fi atribuit un statut mai important decât acela pe care îl are în realitate. Ea este nici mai puțin, dar nici mai mult decât o disciplină auxiliară a istoriei. Aportul său la cercetarea acestei epoci poate fi unul foarte important. Ea poate oferi soluții pentru clarificarea a numeroase probleme, dar nu rezolvări miraculoase ale tuturora. Pe de altă parte, generozitatea de care istoricii au dat dovadă în aprecierea întinderii acestei țări se află într-o stridentă contradicție cu datele oferite de *Gesta* Notarului Anonim. O serie de indicii foarte clare, prezente în opera lui Anonymus, ne arată că „țara ultrasilvană" cucerită de Tuhutum era una cu o întindere modestă.

Notarul Anonim despre *terra ultrasilvana*. Să analizăm, pe rând, aceste indicii:

1. Terra ultrasilvana este, potrivit *Gestei*, singura formațiune statală cucerită de *un singur conducător tribal ungar* (*Tuhutum*), și aceasta ca urmare a *unei singure expediții armate*.

Într-adevăr, nici o altă cucerire relatată de Notarul Anonim nu pare să fi fost mai puțin dificilă. Pentru cucerirea țării lui Menumorout a fost nevoie de două războaie, desfășurate la un interval de timp apreciabil. Cea dintâi campanie împotriva „ducelui" bihorean, având drept rezultat cucerirea părții nordice a stăpânirii acestuia (*a fluuio Zomus usque ad Crisium*), a fost purtată de trei dintre conducătorii ungurilor: *Thosu*, *Zobolsu* și *Tuhutum*. După plecarea lui Tuhutum către „țara ultrasilvană", petrecută la încheierea celei dintâi faze a acestei expediții, Thosu și Zobolsu, rămași singuri, au eșuat în încercarea de a traversa Crișul Repede, opriți fiind de oștenii lui Menumorout (Anon. XXVIII). Cea de a doua campanie împotriva lui Menumorout a fost condusă de *Usubuu* și *Velec* (*Veluc*), *nobilissimi milites ducis Arpad*, aflați în fruntea unei oștiri puternice (*cum ualida manu*); imediat după trecerea Tisei acestora li s-au alăturat și secuii (*siculi*) (Anon. L,LI). Expediția împotriva lui Zubur, *dux Nitriensis*, a fost purtată de frații *Zuardu* și *Cadusa* – fiii lui *Hulec*, unchi dinspre mamă al lui Árpád – și de *Huba*, *unum de principalibus personis*, cu o oaste destul de numeroasă (Anon. XXXIII, XXXV, XXXVI). În prima fază a campaniei, după cucerirea fortăreței *Varod*, acestora li s-a alăturat un alt conducător tribal, *Borsu* (Anon. XXXIV). Cucerirea fortărețelor *Hung* (urmată de spânzurarea lui *Loborcy*, *duca*, *comes eiusdem castri*) și *Borsoa* – aparținând stăpânirii lui Salanus – a fost făcută cu întregul efectiv al ungurilor, sub comanda directă a ducelui Almus (Anon. XIII), respectiv a succesorului său Árpád (Anon. XIV). Marea campanie împotriva lui Salanus, încheiată prin victoria de la *Portus Grecorum*, a fost purtată, de asemenea, de „întreaga armată a ducelui Arpad" (*totus exercitus ducis Arpad*) (Anon. XXXIX). Continuarea campaniei împotriva lui Salanus (traversarea Dunării și cucerirea Belgradului) este pusă pe seama liderilor *Lelu*, *Bulsuu* și *Botond* (Anon. XLI). Campania împotriva lui *Glad* a fost purtată de comandanții maghiari *Zuardu* (cu fratele său *Cadusa*) și *Boyta*. Campania a fost îndelungată și dificilă, desfășurându-se în nu mai puțin de patru etape. În relatarea sa, Notarul Anonim vorbește despre o luptă sângeroasă în câmp deschis, urmată de cucerirea succesivă a două cetăți (*Keuee* și *Urscia*) (Anon. XLIV). Luptele împotriva garnizoanei „romane" a cetății *Bezprem* au durat 11 zile, campania fiind purtată de doi dintre liderii confederației tribale: *Usubuu* și *Eusee* (Anon. XLVIII).

Multiplicarea acestor exemple este inutilă. Cu excepția țării lui Gelou, nici o altă cucerire relatată în *Gesta* nu a fost realizată de un singur conducător tribal al ungurilor. Până și

[12] A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 184.

victoriile asupra simplilor comandanți de cetate sunt puse pe seama a cel puțin doi conducători maghiari. De asemenea, nici un alt *dux* menționat de Notarul Anonim nu a fost definitiv înfrânt ca urmare a unei singure lupte.

2. Dintre toți conducătorii de "ducate" menționați în *Gesta, Gelou este singurul care iese personal în întâmpinarea invadatorilor, imediat după încălcarea hotarelor stăpânirii sale.* În cazul „ducatelor" lui Salanus și Menumorout, maghiarii au avut de înfruntat, succesiv, o întreagă serie de comandanți locali aflați în subordinea acestora. Nominalizați (cazul *Loborcy*) sau nu, aceștia par să fi reușit să creeze dificultăți atacatorilor, provocându-le uneori chiar înfrângeri, așa cum a fost aceea suferită de Thosu și Zobolsu în încercarea de a traversa Crișul Repede (Anon. XXVIII). Confruntarea directă cu Salanus și, respectiv, atacul împotriva Bihariei au loc mult mai târziu: practic, doar într-un al doilea război purtat împotriva fiecăruia dintre acești conducători. Confruntarea directă cu Glad (la *Vadum Arenarum*) are și ea loc abia după cucerirea prealabilă a teritoriului dintre Mureș și Timiș (Anon. XLIV). Chiar și campania împotriva lui Zubur – a cărei relatare prezintă câteva elemente comune cu aceea desfășurată împotriva lui Gelou – a fost precedată de cucerirea fortăreței *Varod* și de ridicarea cetății *Borsu* (Anon. XXXIV).

Prin comparație, ieșirea lui Gelou însuși în întâmpinarea lui Tuhutum constituie un indiciu al faptului că „țara ultrasilvană" avea, din punct de vedere militar, un nivel de organizare aproape rudimentar. Ea ne arată, de asemenea, că reședința lui Gelou nu se afla la o distanță prea mare de hotarele stăpânirii sale, și că între ea și aceste hotare nu exista nici o fortificație de acoperire.

3. Terra ultrasilvana este *prima „țară" cucerită de maghiari în întregul ei.* Potrivit relatării lui Anonymus, cucerirea acesteia s-a produs la scurt timp după stabilirea maghiarilor în Pannonia, într-o etapă în care ei nu luaseră încă în stăpânire decât teritorii periferice ale „ducatelor" lui Salanus și Menumorout. Abia mai târziu, după consolidarea pozițiilor lor în regiune, maghiarii conduși de Árpád se vor considera în măsură să întreprindă expediții împotriva nucleelor stăpânirilor lui Salanus, Glad, Zubur sau Menumorout. Tot ulterior acestui episod se produc primele confruntări (încununate de succes, potrivit *Gestei*) cu trupele „romane" ale Regatului Franc Răsăritean. Așadar, cucerirea „țării ultrasilvane" s-a produs, potrivit Notarului Anonim, într-o perioadă în care maghiarii nu se simțeau încă destul de puternici pentru a angaja confruntări decisive împotriva unor formațiuni statale cu o structură ceva mai complexă.

4. În cazurile celorlalte cinci formațiuni politice amintite în *Gesta*, întinderea acestora este acoperită aproape în totalitate de toponimele menționate de Notarul Anonim. Chiar dacă Anonymus nu ar fi descris explicit hotarele stăpânirilor lui Menumorout sau Glad, așa cum procedează în capitolul al XI-lea al *Gestei* sale, întinderea acestora s-ar fi lăsat cu ușurință reconstituită prin cartarea toponimelor și hidronimelor pe care el le menționează[13]. Aceeași situație în cazul „ducatului" lui Zubur: chiar dacă reședința acesteia este cucerită de maghiari într-o etapă timpurie a campaniei, Anonymus nu uită să enumere celelalte cinci *castra* – *Stumtey, Colgoucy, Trusun, Blundus et Bana* – luate în stăpânire ulterior, împreună cu numeroase alte toponime (Anon. XXXIII-XXXVII). Or, în cazul „țării ultrasilvane", toponimele și hidronimele menționate de Notarul Anonim (*fluuium Almas* – râul Almaș; *fluuium Zomus* – Someșul /Mic/; *fluuium Copus* – râul Căpuș; *loco... qui dicitur Esculeu* – Așchileu: Anon. XXVI, XXVII) sunt situate într-o arie teritorială foarte restrânsă. Prin comparație, aceasta ar putea sugera faptul că teritoriul „țării" nu putea depăși cu mult arealul în care acestea sunt cuprinse.

[13] Vezi I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p.127-184; hărțile (între p. 128-129).

5. Gelou este considerat a fi *minus tenax* (*et dux eorum Geleou minus esset tenax*), iar oamenii săi sunt caracterizaţi ca *viliores*. Este într-adevăr posibil, aşa cum propun traducerile efectuate până în prezent, ca sintagma *minus tenax* să se refere la „slăbiciunea"[14] lui Gelou, la lipsa sa de „putere"[15], de „statornicie"[16] sau de „fermitate"[17]. Se impune însă precizarea că – spre deosebire de Menumorout, de pildă, care abandonează Biharea asediată pentru a se refugia în pădurea Ygfon – „ducele" român este departe de a se dovedi lipsit de vitejie, el neezitând să iasă în întâmpinarea lui Tuhutum şi să angajeze bătălia cu acesta. Am putea crede mai degrabă că *minus tenax* este o caracterizare care se referă nu atât la personalitatea lui Gelou, la calităţile sale individuale, cât la resursele de care el putea dispune; prin urmare, la stăpânirea acestuia. De altfel, în prima traducere a acestui pasaj în limba română, încă neinfluenţată de precedente, Gheorghe Şincai dă termenului *tenax* sensul de „strângător": „şi povăţuitorul lor, Gelou, nu e strângător şi nu are buni ostaşi lângă sine"[18]. În orice caz, această caracterizare face inacceptabilă ideea că Gelou ar fi stăpânit un teritoriu comparabil cu acela al „ducatelor" lui Menumorout sau Glad. Ea face, de asemenea, foarte puţin probabilă controlarea de către „ducele" român a unui număr mai mare de cetăţi.

Luate fiecare în parte, desprinse din contextul operei, argumentele prezentate mai sus ar putea ridica diferite semne de întrebare, referitoare mai cu seamă la acurateţea reflectării de către Anonymus a unor realităţi anterioare cu două secole momentului redactării *Gestei* sale. Luate însă împreună, aceste afirmaţii şi indicii converg cu hotărâre spre o concluzie care nu lasă loc nici unui echivoc: Gelou era conducătorul unei ţări cu o întindere modestă; învins fără dificultăţi majore, de către un lider tribal care nu putea dispune de efective foarte mari, el nu era un stăpânitor „puternic" (*tenax*); el dispunea, aparent, de un singur *castrum*. Chiar dacă, din punct de vedere al statutului său politic, Gelou este recunoscut ca *dux*, deţinător al unui *dominium*, el nu depăşea, prin forţa şi resursele sale, nivelul unui comandant de cetate din teritoriile stăpânite de Menumorout, Salanus sau Zubur. Datele pe care ni le oferă Notarul Anonim ne obligă, fără nici o rezervă, la acceptarea acestei concluzii. Dimpotrivă, în tot cuprinsul *Gestei* nu poate fi găsit nici cel mai mic indiciu sau detaliu care ar putea sprijini o altă interpretare.

Cel mai semnificativ element al relatării Notarului Anonim, extrem de important pentru reconstituirea realităţilor acestei epoci, este reprezentat de faptul că *maghiarii au cucerit „ţara lui Gelou" în întregul ei*; mai mult decât atât, *stăpânirea acestora a fost recunoscută de notabilii acestei ţări*. Afirmaţia Notarului Anonim ne conduce către următoarele constatări preliminare: a) această „ţară" şi-a păstrat, pentru o anumită perioadă de timp, anumite structuri de bază ale „statalităţii" sale; b) ea a constituit nucleul stăpânirii maghiare în Ardeal; c) structura sa socială a păstrat o serie de elemente ale vechilor realităţi.

O „ţară" este o creaţie umană ce aparţine "duratei lungi" a istoriei. Urmele sale supravieţuiesc întotdeauna mult timp după încetarea funcţiilor „statalităţii" sale, chiar dacă formele pe care le-a îmbrăcat aceasta nu se numără printre cele mai evoluate. Ele se păstrează, timp de mai multe secole, în *toponimie*, în *structura şi evoluţia proprietăţilor*, în *specificul relaţiior sociale* din regiunea în care această formaţiune politică a funcţionat. Reflexe ale

[14] A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 145, nota 5.
[15] I.-A. Pop, *Românii şi maghiarii*, p. 170-171.
[16] Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum / Faptele ungurilor*, traducere, prefaţă, introducere şi note de G. Popa-Lisseanu, ed. a II-a, Bucureşti, 2001, p. 103: „şi ducele lor Geleou e puţin statornic".
[17] P. L. Tonciulescu, *Cronica notarului Anonymus, Faptele ungurilor (traducere de pe fotocopia originalului de la Viena)*, Bucureşti, 1996, p. 55: „şi ducele acestora Geleou este mai puţin ferm".
[18] Gh. Şincai, *Cronica românilor*, ed. F. Fugariu, Bucureşti, 1978, vol. I, p. 128.

acestor realităţi politice sunt adeseori moştenite în *structura sistemului administrativ*. Astfel au stat lucrurile în cazurile „ţărilor" Haţegului, Maramureşului sau Oltului (Făgăraşului), ale căror structuri politice au putut fi reconstituite prin analiza unor informaţii cu mult ulterioare încetării existenţei lor de sine stătătoare.

În cazul „ţării ultrasilvane" menţionate în *Gesta* Notarului Anonim, cea mai importantă lacună metodologică a cercetărilor efectuate până în prezent a fost reprezentată de faptul că informaţiile referitoare la aceasta au fost, de obicei, căutate într-un orizont cronologic mult prea întârziat: acela al secolelor XVIII-XX, în care urmele sale se estompaseră aproape cu desăvârşire. Cercetarea sistematică şi riguroasă a izvoarelor documentare anterioare acestei perioade, cu precădere a acelora din secolele XIII-XIV, face însă posibilă regăsirea unei întregi serii de informaţii care demonstrează realitatea existenţei unor structuri teritoriale care pot fi puse în legătură cu o mai veche organizare politică de tip statal. Ele ne permit să reconstituim configuraţia teritorială a acestei formaţiuni şi ne oferă repere asupra evoluţiei sale istorice. Ele ne oferă, de asemenea, indicii preţioase asupra regiunii în care era situat nucleul său politic.

Importanţa toponimiei. Cea mai importantă contribuţie la studierea liniilor întărite de tipul prisăcilor din Transilvania rămâne, până astăzi, lucrarea *Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, aparţinând istoricului şi arheologului Kurt Horedt[19]. Concluziile sale sunt reluate – uneori fără ca numele autorului lor să mai fie menţionat – în lucrări de referinţă, sinteze, compendii şi manuale şcolare. Kurt Horedt a fost cel dintâi care a aplicat în cercetarea istorică românească o metodă de lucru bazată pe studierea toponimiei, care reflectă existenţa unor forme de fortificare a frontierelor specifice evului mediu timpuriu. El a urmărit deplasarea acestor linii fortificate dinspre nord-vestul către sudul şi sud-estul Transilvaniei, reuşind astfel să reconstituie în mod credibil principalele etape ale cuceririi Transilvaniei de către maghiari. Sporadicele reluări ulterioare ale problemei nu au făcut decât să confirme actualitatea metodei utilizate de K. Horedt, fără să îi aducă, însă, acele finisaje metodologice care ar fi făcut posibilă obţinerea unui surplus de date istorice credibile. Chiar abordările recente[20], care aduc noi argumente în favoarea originii slave a acestui tip de fortificaţii şi contribuie la precizarea configuraţiilor teritoriale ale acestora, nu fac, cu mici excepţii, decât să reutilizeze toponimele identificate de Kurt Horedt în 1958.

Metodei de lucru folosite de Kurt Horedt îi pot fi aduse astăzi câteva inevitabile îmbunătăţiri. Lista de toponime oferită de acesta este, în mod evident, una încă abia schiţată. Ea cuprinde mai cu seamă toponime majore (denumiri de localităţi, cursuri de ape), şi mai puţin date din sfera microtoponimiei, pentru obţinerea cărora este necesară consultarea unor hărţi mai detaliate, completată eventual prin cercetarea de teren. Condiţionat de stadiul în care se afla, în acel moment, publicarea izvoarelor medievale referitoare la istoria Transilvaniei, el a fost nevoit să se mulţumească cu datele obţinute din surse aparţinând secolelor XIX-XX. Cele mai semnificative informaţii din acest domeniu sunt însă oferite de izvoarele mai timpurii, care oferă date de primă mână asupra unor realităţi supuse, în durata lungă a istoriei, unui proces de transformare.

O mare parte a toponimelor prezentate în cele ce urmează au fost identificate în documentele secolelor al XIII-lea şi al XIV-lea. Denumirile existente încă în această epocă au fost, în general, uitate între timp, locurile respective purtând astăzi nume diferite. Am încercat, în limita posibilităţilor existente, verificarea acestor date prin obţinerea unor informaţii din

[19] Publicată în K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Bucureşti, 1958, p.109-131.

[20] I. M. Ţiplic, *Consideraţii cu privire la liniile întărite de tipul prisăcilor din Transilvania (sec. IX-XIII)*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, 2002, p. 147-164.

teren. Am urmărit, în principal, toponimele consacrate[21] – *kapu, gyepű, ör* – fără a exclude altele câteva, semnificative în contextul dat: *reci, récse* („şanţ")[22], indicând o formă timpurie de delimitare a unui hotar, respectiv *katona* („oştean"), mărturie a specializării militare a locuitorilor unei aşezări. Apropiată de sensul termenului *kapu*, însă cu mult mai timpurie ar putea fi denumirea Clujului, derivată de o serie de autori din latinescul *clusa*[23], desemnând, în contextul istoric dat, un loc de trecere străjuit.

Am extins căutarea acestor toponime în întreg nordul Transilvaniei: bazinele Someşului Mic, Someşului Mare, Almaşului, Agrijului, ţinutul Chioarului şi depresiunea Lăpuşului. Atestările sunt însă concentrate, în exclusivitate, în bazinul Someşului Mic şi în jumătatea răsăriteană a actualului judeţ Sălaj. La nord de cursul Someşului şi în cea mai mare parte a actualului judeţ Bistriţa-Năsăud nu au putut fi identificate toponime din categoria celor menţionate[24].

Lista toponimelor. Până în momentul de faţă, am reuşit identificarea următoarelor toponime:

***Kapu* (*Porta*, Poarta): 1.1.** *Porţ* (*Porcz*). Derivat, eventual, de la *Porta Mezesina*[25]. **1.2.** *Vaskapu* („Poarta de Fier", azi Poarta Sălajului, SJ)[26]. Prima atestare: *Waskapw*, 1525[27]. **1.3.** *Kopus*, vale şi „munte", în hotărnicia posesiunilor Sânmihaiu Almaşului şi Sântă Măria, SJ (1334)[28]. Ar putea fi identică cu o *vale a Căpuşului*, situată la V de Sutor (Zutor), SJ, către înălţimile care despart văile Almaşului şi Agrijului[29]. **1.4.** *Poarta de Fier*, deal situat la N de Huedin[30]. **1.5.** *Kopus* (Căpuşu Mare, CJ), poss. episcopală 1282[31]. Pârâu care se varsă în Someş în apropiere de Gilău[32]. **1.6.** *Felkopusi* (Căpuşu Mic, CJ), poss. episcopală 1219[33]. **1.7.** *Kaputat*, pădure, în apropierea pârâului Căpuş[34]. **1.8.** *Kopus*, creastă (*byrch*), la hotarul nord-vestic al posesiunii Băgara (*Bogarteluk*), aparţinând abaţiei din Cluj-Mănăştur (1299)[35]. **1.9.** *Capul*, deal între Hăşdate şi Săvădisla, pe cumpăna apelor dintre valea Hăjdatei şi bazinul

---

[21] Pentru care vezi, mai recent, Kristó Gy., *Ardealul timpuriu (895-1324)*, Szeged, 2004, p. 78-83, 163-165; S. Brezeanu, *Identităţi şi solidarităţi medievale. Controverse istorice*, Bucureşti, 2002, p. 192-260, 274-282. I. M. Ţiplic, *Consideraţii cu privire la liniile întărite*, p. 151-164.

[22] Kristó Gy., *Ardealul timpuriu*, p. 56.

[23] De unde provine şi termenul „clisură", loc întărit între munţi. Pentru *clusa* – Cluj vezi S. Brezeanu, *Identităţi şi solidarităţi medievale. Controverse istorice*, Bucureşti, 2002, p. 278; I. M. Ţiplic, *Consideraţii cu privire la liniile întărite*, p. 157; A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 182.

[24] Cu excepţia Rodnei (sl. *Rogna*, „şanţ" – Kristó Gy., *Ardealul timpuriu*, p. 56); denumire dublată de toponimicul românesc Şanţ, existent în imediata sa apropiere. Aceste toponime nu prezintă însă interes pentru obiectul lucrării de faţă.

[25] K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115.

[26] *Ibidem*.

[27] C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, Bucureşti, 1967, II, p. 47; Petri M., *Szilágy vármegye monographiája* [Monografia comitatului Sălaj], IV, Budapest, 1904, p. 768.

[28] Jakó II. 806: *ab illa valle ascensus fieret supra quendam montem Kopus nuncupatum*.

[29] Informaţia ne-a fost furnizată de istoricul şi arheologul Ştefan Matei, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[30] *Repertoriul Arheologic al judeţului Cluj*, 1992, p. 234.

[31] *DIR* II, p. 239-240.

[32] K. Horedt, *loc. cit.*

[33] *DIR* I, p. 87-88.

[34] K. Horedt, *loc. cit.*

[35] *Prima meta incipit ex plaga occidentali in uno Byrch Kopus nominato, ubi convicinatur cum possessione eiusdem domini abbatis Egeres vocata*: Wenzel V. 219-221; *DIR* II. 473-475; Jakó I. 591 (consideră documentul un fals din secolul al XIV-lea, fapt care nu afectează însă autenticitatea hotărniciei).

Someşului Mic[36]. **1.10.** *Kerthvelykapus* (1307), pe hotarul dintre Giula şi Ciumăfaia[37]. **1.11.** *Kapus*, toponim în hotarul fostei localităţi Someşeni[38]. **1.12.** *Kepus*, posesiune (aşezare dispărută) la SSE de Orman (CJ), pe actualul deal Dumbrava, între văile Ormanului şi Ghiroltului (1338)[39]. Aparţinea comitatului Solnocul Interior. Menţionat pentru prima oară în 1312, sub forma *Kepesteluk*, între Ghirolt şi Orman[40]. În 1620 apare (*Kapus*) în hotărnicia satului Ghirolt (CJ)[41]. **1.13.** *Kapusvölgy*, menţionat în 1576 în hotărnicia satului Bonţ (CJ)[42]. Reapare, ulterior, în hotărniciile satului învecinat Hăşdate: 1715 – *Kapus csereje*; 1754 – *Kapustorok*; 1898 – *Kapus*[43]. **1.14.** *Kapustetö*, menţionat în 1754, într-o hotărnicie a localităţii Sic (CJ)[44]. **1.15.** *locum Kapuus nominatum*, menţionat în 1350, între Suatu (CJ) şi Ţicud (Valea Largă, MS); este străbătut de drumul dintre aceste două localităţi, „lângă pădurea ce ţine de *Arankuth*"[45]. **1.16.** *Kapusd, via*, între Unguraş (*Balwanus*), (CJ), şi Malin (*Malun*), (BN) (1334)[46]. Un deal *Kapus* este menţionat în 1353[47]. Ar putea fi identic cu un deal *Kapus*, semnalat de K. Horedt „lângă pârâul Becleanului"[48]. **1.17.** *Kapus*, menţionat în 1696 în hotarul localităţii Sânmărtin (CJ)[49]. **1.18.** *magnus Kapus* (1329), între Buza (CJ) şi Jimbor (BN)[50]. **1.19.** *Geuchkapusa*, vale, menţionată în 1326, în hotărnicia posesiunii Ghiolţ (*Geuch*)[51]. **1.20.** *Kopur* (Copru, CJ), 1329: *terra Kopur*[52]. **1.21.** *Kapus, mons*, menţionat în 1329 între *Wylak* (Delureni, BN), *Septeer* (Şopteriu, BN), *Budateleke* (Budeşti, BN), *Khychyd* (Miceştii de Câmpie, BN), *Wyzuliateleke* (Vişina, BN), *Zentiwan* (dispărut, CJ)[53]. **1.22.** *Căpuş*, deal, între Mociu şi Zorenii de Vale (CJ)[54].

***Gyepű* (*gepus, indagines*, Presaca): 2.1.** *Presaca*, SJ, deal între vechile comitate Dăbâca şi Crasna[55]. **2.2.** *Gyepesfar* (1576), *Gyepüsfar* (1580), menţionate în hotărnicii ale satului Bonţ (*Boncznyires*, CJ)[56].

---

[36] N. Beuran (coord.), Şt. Poenaru, *Harta fizică şi administrativă a judeţului Cluj*, 1:135.000.

[37] *Deinde vadit versus Chomafaya ad unum Zeek, abhinc ulterius procedendo versus Chamafaya ad Kerthvelykapus et deinde procedendo super Kurzberek versus occidentem inter Gyula et Chomafaya pervenit ad unum Kerekdumb*: *DIR* III. 57-58, 391 (1307, oct. 6).

[38] K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115; L. Makkai, *Erdély népe a középkorban*, p. 323.

[39] *DIR* V. 461, 463-464; Bánffy I. 99-100, 100-101: *et deinde, cum ad faciem possessionis Kepus vocate...*

[40] *DIR* III. 204.

[41] Kádár III, p. 539.

[42] Kádár II, p. 239.

[43] Kádár IV, p. 27.

[44] Kádár VI, p. 423.

[45] *DIR* VI. 555-556; Bánffy I. 173-174: *...silvae suae hereditariae Agaserdeu vocatae, a parte orientali iuxta silvam ad ...kuth pertinentem existentem, a quandam viam incipiens, quae a parte Zuath transit per quendam locum Kapuus nominatum versus Cykud...*

[46] Jakó II. 808: *quandam viam vulgo Kapusd nominatam.*

[47] Kádár III, p. 133.

[48] K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 117.

[49] Kádár VI, p. 432.

[50] Jakó II. 644: *et per idem Beerc vadit usque ad magnum Kapus, quod separat a parte terre Sumbur ad terram Buza et per idem Beerc vadit ad montem Lumpeyrthegese vocatum. DIR* V. 280-281; Anjou II. 394-401.

[51] *DIR* IV. 180-181; *Hazai okl.* 196-199; Jakó II. 556: *in quo Berch per vallem Geuchkapusa descendit ad fluvium Zorwosthou, in quo ascendit versus orientem ad quoddam molendinum, quod est in fine ville Geke.*

[52] *DIR* V. 280-281; Jakó II. 644.

[53] *DIR* V. 280-281; Jakó II. 644: *et in eodem rivulo ascendit ad montem Kapus, ubi ex utraque parte vie in ipso Kapus in Beerc sunt due mete, quarum una dividit a terra Wylak et alia a terra Septer./.../ Abhinc tendit et currit in eodem Beerc usque ad priorem locum Kapus vocatum et sic mete ipsius terre Budateleke terminantur.*

[54] N. Beuran (coord.), Şt. Poenaru, *Harta fizică şi administrativă a judeţului Cluj*, 1:135.000.

[55] K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115.

[56] Kádár II, p. 239.

2.3. *Gyepü, rét* (1622), în hotarul satului Sântejude (CJ)[57]. **2.4.** *Gepusberche* (1334), în hotarul posesiunii *Ligyn* (Legii, CJ). Pe *Gepusberche* / „Dealul Prisăcii" se află un semn de hotar capital (*meta capitalis*), de la care este începută trasarea hotarelor[58]. **2.5.** *Gyapul, terra* (1334), aparţinând domeniului cetăţii Unguraş. Localizată în apropierea hotarului cu *Apanagyfalwa* (Nuşeni, BN)[59]. În 1756 este menţionat, în hotarul Ungurașului, toponimul *Gyepüsajja*[60], a cărui localizare rămâne incertă. **2.6.** *Gyepü*, toponim menţionat în 1754 în hotarul localităţii Strugureni (Veresegyháza, BN)[61]. Pare a fi localizat între văile Jimborului şi Meleşului. **2.7.** *Gepuserdeu* (1326)[62], *silva Gepus* (1336)[63], ţinând de posesiunea *Zenthguthard* (Sucutard, CJ).

***Recea* (*Reche*)**. Azi Recea-Cristur, CJ. Până în secolul al XV-lea, *Reche* şi *Keresztur* erau două localităţi distincte, menţionate ca atare în 1320: Paul de Reche, Kereztur[64]. Cristurul (*Sancta Cruce*) avea în 1332 o parohie catolică şi deci, probabil, populaţie maghiară[65]. Nebeneficiind de asemenea atestări, Recea era, cu siguranţă, o localitate cu populaţie necatolică. Unificarea celor două localităţi, atestată pentru 1478[66], a fost probabil realizată mult mai de timpuriu.

***Ör* (*Eur*, sl. *straža*, rom. *straja*): 3.1.** *Eurmezeu* (Szamosőrmező, Var, SJ), localitate situată la vărsarea Almaşului în Someş. Prima atestare documentară: 1320[67]. **3.2.** *Wrtelek*, aşezare dispărută. Potrivit documentului din 19 aprilie 1320 era situată între *Miluad* (Miluani, SJ) şi *Kyuseskuleu* (Aşchileul Mic, CJ)[68]. În hotarul comunei Aşchileu, deasupra izvorului Borşei, către Dolu (SJ), la cumpăna apelor dintre văile Borşei şi Almaşului, există un deal cu numele *Ortelec*[69]. **3.3.** *Orneghiu* (Ör-nagy, „straja mare"), deal situat în hotarul comunei Sânpaul (CJ), la vest de satul Sânpaul, între acesta şi „Dealul Cetăţii"[70]. **3.4.** *Alewr, Al Ewr* (Urişor, CJ). 1405: *villa hungaricalis Alewr*; 1495: *Al Ewr*; 1582: *Alsó-Eör*[71]. **3.5.** *Vrlman, Vrman, Orman* (Orman, CJ). 1292: *Vrlman*; 1312: *poss. Vrman*; 1333: *sacerdos de Orman*[72]. **3.6.** *Eur* (Iuriu de Câmpie, CJ). 1320: *villa Eur*; 1392-1393: *poss. Eur (filiorum Beke de Ikloud)*; 1448 *kenezius in Ewr commorans*; 1461: *census quinquagesimalis de Ewr*[73]. **3.7.** Straja Mică, Straja Mare – dealuri; Straja – sat. **3.8.** *Fel Ewr, Felewr* (Uriu, Uriu de Sus, CJ). 1405: *villa Felewr*; 1495: *Fel Ewr*[74].

K. *Katona*, Cătina (CJ). Prima atestare: *Kathana*, 1327[75]. Denumirea, unică în spaţiul transilvănean, pledează pentru o întemeiere mai târzie a acestei localităţi, probabil într-o etapă de consolidare a acestei

---

[57] Kádár VI, p. 341.

[58] *DIR* V. 326-327, 578-579; Jakó II. 817: *Prima enim meta capitalis oritur seu incipit in loco Gepusberche vocato. /.../ Ab illo loco incipiens pergit ad Gepusberche.*

[59] Jakó II. 808: *terre Gyapul vocate pertinentis ad castrum Baluanus prenotatum.*

[60] Kádár II, p. 133.

[61] Kádár VII, p. 95.

[62] *DIR* IV. 180-181; Jakó II. 556: *et ibi reflectitur versus meridionalem et ascendit per montem seu Berch circa silvas Keurusedeu et Gepuserdeu et abhinc protenditur versus occidentalem et descendit ad duas aquas fluentes Ambuzthu nominatas et ibi terminatur.*

[63] *DIR* V. 383, 585-586: *quondam silvam suam Gepus nuncupatam ad villam suam Zenthguthard vocatam pertinentem et prope ac in vicinatu cuiusdam silve Kevruserdew ad villam Geke /.../ predictam silvam Gepus simul cum fundo et terra in qua est situata...*

[64] Jakó II. 369.

[65] Jakó II. 1066.

[66] *Reche-Keresztur*, la Suciu II. 73.

[67] A. A. Rusu, *Începuturile cetăţii medievale de la Bologa*, în *ActaMP*, IV, p. 414-416; Jakó II. 362.

[68] A. A. Rusu, *loc. cit.*; Jakó II. 362.

[69] Informaţie oferită de istoricul şi arheologul Ştefan Matei.

[70] N. Beuran (coord.), Şt. Poenaru, *Harta fizică şi administrativă a judeţului Cluj*, 1:135.000.

[71] Suciu II. 220.

[72] Suciu II. 19; *DIR* II. 384, III. 204, V. 168.

[73] Suciu I. 320.

[74] Suciu II. 220.

[75] Jakó II. 594; Suciu I. 129.

linii fortificate, pe parcursul secolului al XI-lea. Locuitorii acestui sat îndeplineau o funcţie similară acelora din localităţile, evident mai timpurii, care poartă numele *Őr* (sau un nume compus din acesta). Localitatea a fost întemeiată, cu certitudine, pe un pământ "regal". Intrarea sa în posesia neamului Wass s-a petrecut, odată cu întreaga vale a Fizeşului, nu mai devreme de sfârşitul secolului al XII-lea.

Câteva remarci cu privire la originea acestor toponime: persistenţa denumirilor slave sau româno-slave (slave ca origine, asimilate însă în limba română: *straja, presaca, recea*), care coexistă cu cele maghiare (niciodată asimilate în româneşte) oferă argumente solide în sprijinul preluării de la români şi slavi atât a modalităţilor de delimitare, cât şi a traseelor hotarelor. Este interesant de observat că aceste toponime, atâtea câte se păstrează în acest areal, sunt situate la vest de linia de prisăci Bonţ-Mociu. Cazul Clujului este unul singular, în care denumirea din care îşi extrage originea pare să fie una de origine latină. Unicitatea acestui caz impune însă tratarea sa cu precauţie, până la obţinerea eventualelor confirmări.

Interpretare: cumpene de ape. Trebuie să remarcăm, de la bun început, una dintre cele mai semnificative caracteristici ale acestor toponime, extrem de importantă pentru reconstituirea realităţilor istorice specifice evului mediu timpuriu: *ele sunt situate pe cumpenele de ape*. Constatarea se referă atât la cele trei linii de prisăci pe care le vom prezenta în cele ce urmează, cât şi la locurile de trecere şi punctele de strajă atestate în întreg acest teritoriu. Această realitate implică existenţa unor structuri teritoriale legate de *văi*, al căror sistem de organizare a fost păstrat în primele secole ale stăpânirii ungare. Vechile hotare ale voievodatului Transilvaniei respectă şi ele acest principiu.

Nu altfel se explică faptul că zona Călatei, situată la răsărit de izvorul Crişului Repede, aparţinea, în evul mediu, comitatului Bihor. Este destul de evidentă, în acest caz, moştenirea unor realităţi din epoca anterioară cuceririi, reflectată de numeroasele toponime care subliniază importanţa punctului de trecere („poartă", *kapu*) situat în zona Căpuşului (**1.5**, **1.6**, **1.7**). În zona Călatei se regăseşte, dealtfel, şi toponimul *Marothlaka* (Morlaca, CJ), care poate fi pus în legătură cu numele „ducelui" bihorean Menumorout şi a bunicului acestuia, Morut[76]. Însuşi numele localităţii *Kalatha, Kalata* (Călata, CJ), care, prin extindere, a dat numele întregii zone, provine de la termenul turcic *kal'at / kalaat*, cu sensul principal de „cetate"[77]. Nu avem, în această zonă, atestări ale pecenegilor sau cumanilor; toponimul *kalat* ar putea avea, prin urmare, o origine chazară. Trebuie remarcat faptul, singular în Transilvania, că acest toponim nu a suferit transformarea în *Galaţi*, specifică zonelor de convieţuire româno-pecenegă. Această realitate sugerează o suprapunere directă a cuceritorilor maghiari peste un eventual grup chazar de păzitori ai hotarelor, cu excluderea, în acest caz, a oricărei intermedieri româneşti. În ceea ce priveşte posibila localizare a acestei cetăţi, zona Călatei este una destul de generoasă în oferte: un deal Cetăţel, situat între Ciuleni şi Călăţele, a fost considerat de Şt. Ferenczi ca fiind propice pentru ridicarea unei fortificaţii, deşi periegheza efectuată acolo nu a oferit urme arheologice[78]; toponime de tipul „Cetate", „Dealul Cetăţii", „Măgura Cetăţii", „Cetatea de pământ" sau „Cetatea Lupilor" sunt atestate la Huedin, Bicălatu sau Bedeciu[79]. Trebuie să reţinem, de asemenea, şi posibilitatea ca prin termenul *kalat* să fi fost desemnată, în realitate, o tabără întărită sau o altă formă de fortificare ceva mai puţin evoluată, specifică unor războinici ai stepei, care să prezinte doar asemănări minimale cu ceea ce înţelegem astăzi prin

[76] L. Borcea, I. Ţepelea, *Menumorut*, Bucureşti, 1988, p. 95; *Marothlaka*, 1493, v. Suciu I. 408.

[77] Pentru care vezi S. Brezeanu, *Identităţi şi solidarităţi medievale*, p. 131-145, care a scăpat însă din vedere acest toponim.

[78] *RepCj* 113.

[79] *RepCj* 54-55, 232.

termenul „cetate" şi care să nu lase în teren urme arheologice foarte evidente[80]. În ceea ce priveşte denumirea maghiară a acestei regiuni, Kalotaszeg, ar putea fi eventual reţinută interpretarea pe care Stelian Brezeanu o propune pentru termenul *szeg* („sec"): acesta putea desemna, în evul mediu timpuriu, un teritoriu aflat în legătură cu o prisacă sau cu o cetate, o „pustie", o zonă de frontieră militară aflată sub controlul nemijlocit al regelui/suveranului[81]. Acesta a fost, neîndoielnic, şi statutul acestei regiuni: la începutul secolului al XIV-lea, în momentul ridicării cetăţii de la Bologa şi al constituirii domeniului acesteia, cea mai mare parte a aşezărilor zonei Călatei aparţineau încă domeniului regal[82]. Este, în orice caz, destul de clar că acest statut îşi avea originea într-o perioadă în care aici au fost aşezaţi locuitori cu rosturi şi privilegii militare, iar această regiune a fost organizată ca o de zonă de frontieră.

O altă cumpănă de ape este, desigur, cea a Meseşului, limită tradiţională a Transilvaniei de-a lungul evului mediu. Toponimele delimitează însă şi văile interioare: ele se regăsesc între bazinele Agrijului şi Almaşului (**1.2**, **1.3**), Almaşului şi Nadăşului (**1.8**, **3.3**), Almaşului şi Borşei (**3.2**), Almaşului şi Lonei (**R**), Mărului-Ghirolţului şi Ormanului (**1.12**, **3.5**). Linia de prisăci Bonţ-Mociu (**2.2**, **2.3**, **2.4**; **1.13**, **1.14**, **1.15**) urmează, în principiu, cumpăna de ape dintre afluenţii Someşului Mic şi cei ai Fizeşului; ea a fost împinsă însă, în anumite zone, către est pentru a face posibilă cuprinderea exploatărilor de sare de la Sic şi Cojocna. În sfârşit, cea mai estică linie de prisăci din interiorul Transilvaniei de Nord, aceea dintre Unguraş şi Copru/Cătina (**2.5**, **2.6**, **2.7**; **1.16**, **1.17**, **1.18**, **1.19**, **1.20**, **1.21**; **K**), delimitează văile Fizeşului şi Meleşului.

Acest principiu de delimitare a fost păstrat până în secolul al XII-lea. El poate fi regăsit în liniile de delimitare dintre comitatele medievale Dăbâca şi Cluj, pe traseul dintre văile Borşei şi Nadăşului şi, în continuare, între cele ale Fizeşului şi Căianului; de asemenea, între comitatele Cluj şi Turda şi, în segmentul dintre izvorul Lonei şi cursul Someşului Mic, între comitatele Dăbâca şi Solnocul Interior, această din urmă linie de demarcaţie constituind, dealtfel, până în secolul al XIII-lea, limita nordică a Voievodatului Transilvaniei. Dincolo de linia de prisăci dintre Unguraş şi Cătina, pe teritoriile intrate efectiv în administrarea regalităţii Arpadiene după sfârşitul secolului al XI-lea, acest principiu de delimitare nu mai este respectat. În nord-estul şi estul Transilvaniei, liniile de demarcaţie dintre comitatele Solnoc şi Dăbâca, Cluj şi Turda, constituite pe parcursul secolului al XII-lea, secţionează cursurile de ape, încetând să mai includă văile în întregul lor.

Delimitarea pe cumpenele de ape era practicată şi pentru stăpânirile neamurilor nobiliare din nord-vestul Transilvaniei istorice, înainte de ieşirea din indiviziune a diferitelor ramuri ale acestora, petrecută la limita dintre secolele al XIII-lea şi al XIV-lea. În hotărnicia posesiunii *Gyula* (Giula, CJ), din anul 1307[83], este indicată diferenţa dintre vechile hotare capitale (*meta capitalis*), situate pe cumpenele de ape, deasupra izvoarelor cursurilor de apă, şi semnele de hotar obişnuite, care delimitau stăpânirile individuale ale membrilor neamului. În formele lor mai vechi, aceste hotare capitale erau, probabil, continue (*meta continua*); ele aveau aspectul unor *indagines* mai puţin pretenţioase, delimitând teritoriile stăpânite de diferiţi potentaţi. Un astfel de exemplu poate fi surprins, în aceeaşi regiune, în hotărnicia Deuşului (1280)[84].

---

[80] Dacă acceptăm pentru *kalat* doar sensul de „cetate" de tip tradiţional (de pământ-lemn sau piatră), relaţia cuvânt-lucru nu poate fi demonstrată nicăieri în cazurile toponimelor *Galaţi* din Transilvania şi Banat. S. Brezeanu, *Identităţi şi solidarităţi medievale*, p. 135-136, poate oferi în acest sens doar toponime foarte comune, de tipul „Cetatea Veche" (Galaţi/Făgăraş), sau atestări ale unui *castrum* sau *forum* (!) *Byssenorum* (Galaţi/Banat).

[81] S. Brezeanu, *Identităţi şi solidarităţi medievale*, p. 198-260; despre *Kalothazegh*, p. 210, 252.

[82] A. A. Rusu, *Începuturile cetăţii feudale de la Bologa*, în *AMP*, 4, 1980, p. 406-407, 420 (fig. 2).

[83] *DIR* III. 57-58, 391; Jakó II. 68.

[84] *DIR* II. 251-253; Jakó I. 400.

Linii de prisăci. Atestarea toponimică a liniei apusene de *indagines*, cea de pe culmile Meseşului, nu este una impresionantă; este însă extrem de important faptul că ambele toponime semnalate până în prezent, *Presaca* (**2.1**) şi *Porţ* (**1.1**), par, datorită originii lor, să dateze din perioada anterioară cuceririi maghiare. Linia de prisăci de aici constituie, în schimb, o prezenţă semnificativă în izvoarele narative medievale[85]. Culmile Meseşului reprezentau, la sfârşitul secolului al IX-lea, limita răsăriteană a stăpânirii lui Menumorout; pe parcursul secolului al X-lea, acestea s-au transformat în graniţa dintre ducatul lui Árpád şi „ţara ultrasilvană" stăpânită de succesorii căpeteniei maghiare pe care Anonymus o desemnează sub numele Tuhutum. Am putea considera că odată cu integrarea Transilvaniei în Regatul Ungar[86] această linie de fortificaţii ar fi trebuit să îşi piardă rolul. Se pare, însă, că lucrurile nu au stat aşa, de vreme ce atacul peceneg din 1068 ne arată această linie de *indagines* ca fiind în continuare activă[87]. Menţinerea unei graniţe fortificate între Transilvania şi Ungaria la o dată la care dinastia lui Gyula sau ramurile sale colaterale îşi pierduseră vechile drepturi de stăpânitori ai Transilvaniei ar putea fi pusă, eventual, pe seama unei anumite inerţii legate de funcţionarea unui asemenea sistem complex. Ea ar putea indica însă şi persistenţa, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, a unei diferenţe de statut politic care îşi aşteaptă încă explicaţiile.

Mergând de la vest spre est, cea de a doua linie de prisăci, ale cărei urme pot fi surprinse pe traseul Bonţ (**2.2**) – Sântejude-est (**2.3**) – Legii (**2.4**), completată de toponimele care desemnează locuri de trecere (*kapu*) şi puncte de strajă (*őr*) semnalate în fig. 1, trebuie interpretată ca reprezentând limita răsăriteană timpurie (cu siguranţă din secolul al X-lea) a stăpânirilor transilvănene a maghiarilor din grupul Tuhutum-Gyula. Este posibil ca ea să fi fost constituită pe traseul hotarelor răsăritene ale mai vechii stăpâniri a lui Gelou; acest lucru nu poate fi însă afirmat cu siguranţă, de vreme ce nu am reuşit să identificăm, pe acest traseu, existenţa vreunui toponim paralel slav sau româno-slav. *Putem fi, în schimb, cât se poate de siguri că stăpânirea lui Gelou nu depăşea această linie înspre răsărit şi nord.* Poate fi remarcat faptul că această linie lasă în afara sa exploatările de sare de la Dej şi, de asemenea, întreaga vale a Fizeşului; acestea nu făceau parte, prin urmare, din stăpânirea timpurie a grupului maghiar aşezat în Ardeal. Urmând un traseu care depăşeşte în anumite puncte cumpăna apelor dintre bazinele Fizeşului şi Someşului Mic, această linie includea, în schimb, exploatările de sare de la Sic şi Cojocna, importante resurse economice ale acestei formaţiuni statale. Ea includea, de asemenea, întreaga vale a Căianului, făcând apoi o cotitură spre apus, pe cumpăna de ape dintre bazinele Someşului Mic şi Arieşului, unde este marcată prin toponime care indică vechi locuri de strajă: *Ewr* (**3.6**), dublat de forma româno-slavă Straja (**3.7**). Este aşadar plauzibil ca, cel puţin în acest punct, hotarele stăpânirii maghiare să se fi suprapus, pentru o anumită perioadă, peste vechea limită teritorială a stăpânirii lui Gelou.

Cea de a treia linie de prisăci – şi, de asemenea, cea mai răsăriteană dintre acestea – este, în acelaşi timp, şi cea mai bine reflectată de toponimia istorică. Aceasta, firesc, datorită faptului că este mai recentă decât celelalte două, urmele sale fiind mai bine păstrate în izvoarele documentare. Traseul ei, care urmează o altă cumpănă de ape, delimitează bazinele hidrografice ale Someşului Mic şi Someşului Mare. Extrem de bine conturată, această linie

[85] Anonymus XXII; *SRH*, I, p. 366.

[86] Identificarea momentului în care s-a produs această absorbţie – desigur, cândva pe parcursul secolului al XI-lea – continuă să rămână problematică. Legarea acestui eveniment de expediţia lui Ştefan I cel Sfânt împotriva lui Geula Minor (c. 1002) nu poate fi considerată încă o certitudine absolută. Pentru o discuţie legată de această problemă v. T. Sălăgean, *Societatea românească la începuturile evului mediu (secolele IX-XIV)*, în I. A. Pop, I. Bolovan (coord.), *Istoria României. Compendiu*, Cluj-Napoca, 2004, p. 153-155, 162-164.

[87] *Chronicon Pictum Vindobonense*, LV, în *SRH*, I, p. 366.

include exploatările de sare de la Dej şi cetatea de la Cuzdrioara; de asemenea, pe traseul său pot fi surprinse urme ale unor colonizări de populaţie relativ importante, care nu puteau fi operate decât de către regalitatea maghiară, aşadar în epoca de după integrarea Transilvaniei în Regatul Arpadian. Aceleiaşi linii de fortificaţii ar putea să-i aparţină şi cetatea de pământ de la Feldioara (CJ), eventual reutilizată în această epocă, care nu a beneficiat încă de o cercetare arheologică sistematică[88]. Situată la limita dintre localităţile Feldioara şi Buza, această cetate pare să fi avut rolul de a străjui principalul punct de trecere dinspre bazinul Someşului Mic către nord-estul Transilvaniei, desemnat în documente sub forma *Magnus Capus* (**1.18**).[89] Alte puncte de trecere sunt semnalate la Unguraş (CJ) (**1.16**), Sânmărtin (CJ) (**1.17**), Ghiolţ (CJ) (**1.19**), Copru (CJ) (**1.20**) şi *mons Kapus* (BN, vezi nota 53) (**1.21**). Numeroasele „porţi" existente la limita sudică a acestei linii explică, dealtfel, necesitatea apariţiei unei localităţi ai cărei locuitori aveau atribuţii militare: este vorba despre *Katona* (Cătina, CJ) (**K**). „Prisăcile" sunt atestate la Unguraş (**2.5**), Strugureni (BN) (**2.6**) şi Sucutard (CJ) (**2.7**). Linia continua către sud-vest, incluzând „poarta" (*Kapu*) de la Suatu-Ţicud (**1.15**); documentul care o menţionează indică cu claritate faptul că aceasta era mărginită de două „păduri" (vezi nota 45), sugerând, prin urmare, existenţa prealabilă a prisăcilor.

Această linie de prisăci trebuie privită, în orice caz, ca reprezentând limita răsăriteană a stăpânirilor maghiare din nordul Transilvaniei în epoca războaielor cu pecenegii. Ea a funcţionat, cu siguranţă, pe parcursul întregului secol al XI-lea. În absenţa argumentelor care să ateste o instalare semnificativă din punct de vedere numeric a maghiarilor în nord-estul Transilvaniei, devine însă foarte plauzibilă menţinerea în funcţiune a acestei linii de *indagines* până în epoca colonizării săseşti.

În ceea ce priveşte momentul constituirii acestei linii de prisăci, el este evident legat de unificarea, sub una şi aceeaşi stăpânire, a două entităţi politice care au fost până la un moment dat distincte: pe de o parte, *terra ultrasilvana* din bazinul Someşului Mic, iar pe de alta, nucleul reprezentat de exploatările de sare de la Ocna-Dejului şi de cetatea de la Cuzdrioara. Paradoxul reprezentat de menţinerea, în nordul Transilvaniei, a unor importante drumuri de uscat pentru transportul sării[90], de a căror existenţă au fost asociate numeroase privilegii, nu poate fi explicat decât prin rolul istoric al acestora: ele îşi au originea într-o epocă în care entităţile politice din bazinul Someşului Mic gestionau prin propriile forţe extragerea şi comercializarea sării de la Cojocna şi Sic, asigurând transportul acestui produs către centrele de desfacere din Câmpia Tisei. Acest anevoios transport de uscat, grevat de numeroase obligaţii şi impuneri la străbaterea vămilor, funcţiona în paralel cu transportul pe apă al sării extrase la Ocna Dejului. Forţa tradiţiei şi complexul sistem de privilegii asociat acestei importante activităţi economice au asigurat menţinerea drumurilor de uscat ale sării şi în epoca Regatului Arpadian. Ele reprezentau o afacere „transilvăneană", legată aşadar de privilegiile voievodatului autonom; importanţa transportului pe uscat al sării a început, astfel, să scadă abia după alipirea la

[88] *RepCj*, p. 76.

[89] Pe aici trecea principalul drum între nord-vestul şi nord-estul Transilvaniei, încă obligatoriu în secolul al XIV-lea – *DRH* XII. 46-47: *per viam Kalyan versus villas Buza, Teke, Regun, Sarpatak, Monyorow et Forum Siculorum*, dar şi spre *Byztricia* (drumul Căianului, către Buza, Teaca, Reghin, Şarpotoc, Măierău, Târgu-Mureş,... Bistriţa, 23 oct. 1361). Acest drum principal, constituit pe parcursul extinderii teritoriale maghiare spre răsărit, reflectă cu destulă fidelitate direcţia şi etapele acesteia. Faptul că acesta, şi nu altul, era principalul drum de la vest la est este reflectat cu claritate de documentul citat: paradoxal, pentru a ajunge la Bistriţa, negustorii din Dej sau Reteag erau obligaţi să îl străbată, achitând vama la Bonţida (!!!).

[90] Vezi P. Iambor, *Drumuri şi vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 75-86; Cornelia Măluţan, *Drumurile sării din nord-vestul Transilvaniei medievale*, în *AMP*, 8, 1984, p. 249-255.

Transilvania a comitatului Solnoc Interior – aşadar şi a Dejului şi a ocnelor sale –, realizată în preajma anului 1260[91]. Este destul de evident faptul că această dualitate în funcţionarea transportului sării reflectă o diferenţă de statut politic, existentă de timpuriu între aceste regiuni. Faptul că această zonă situată la confluenţa Someşurilor a rămas, până târziu, o regiune exterioară Transilvaniei voievodale constituie, firește, un argument suplimentar în acest sens. Un nucleu politico-militar de tipul aceluia de la Cuzdrioara-Dej – acoperind o arie teritorială restrânsă, protejat de trei puncte de strajă care au lăsat urme în toponimie: *Alewr*, Urişor, CJ (**3.4**); *Vrlman, Vrman, Orman*, Orman, CJ (**3.5**); *Fel Ewr, Felewr*, Uriu de Sus, CJ (**3.8**) – nu putea funcţiona decât în legătură cu un centru politic situat la capătul traseului fluvial al sării, aşadar în Câmpia Tisei. Astfel, sprijinindu-ne pe vechea denumire a centrului fortificat (*Kozar, Kozarvar*, „Cetatea Chazarilor"[92]), căreia i s-ar putea asocia numele localităţii *Chazarteluke* (Cesariu), din aceeaşi regiune[93], pe menţiunea lui Anonymus[94], pe datele toponimice care confirmă legătura dintre chazari şi ţara lui Menumorout[95], vom ajunge, în mod firesc, la ipoteza dependenţei acestui nucleu faţă de ducatul bihorean. Mai sigur este faptul că pe parcursul secolului al X-lea acest nucleu se afla deja sub controlul ducatului ungar din Pannonia, de sub conducerea urmaşilor lui Árpád; hotarul dintre acest nucleu şi „ţara ultrasilvană" a lui Gyula, reflectat de toponimele indicate în fig. 1, a fost dealtfel moştenit de delimitarea administrativă dintre comitatele Dăbâca şi Solnocul Interior, care a constituit, până în secolul al XIII-lea, şi limita nordică a Voievodatului Transilvaniei. Este, aşadar, evident că această linie de *indagines* unică, care proteja atât teritoriul „transilvănean", cât şi pe acela „ungar" de pe teritoriul viitorului comitat Solnoc, a putut fi realizată abia după integrarea „ţării ultrasilvane" în sistemul politic al statului ungar: în orice caz, nu mai devreme de începutul secolului al XI-lea.

Structura internă a „ţării ultrasilvane". Numeroasele toponime „interioare", situate între prisăcile Meseşului şi cele de pe linia Bonţ-Mociu, ne oferă repere pentru reconstituirea structurii interne a „ţării ultrasilvane". Aceasta avea o organizare pe văi – sau, mai exact, pe grupuri de văi –, comună, dealtfel, întregului spaţiu românesc medieval. Cele câteva unităţi interne se lasă surprinse cu destulă uşurinţă:

I. Bazinul superior al Someşului Mic, cu afluenţii acestuia, împreună cu valea Nadăşului. Limita vestică este marcată de toponimele din zona Căpuşului (**1.5**, **1.6**, **1.7**), care marchează, dealtfel, şi hotarul apusean al Transilvaniei medievale. Limita nordică, marcată de toponimele **1.3**, **3.3** şi **1.10**, va supravieţui, la rândul ei, în linia de demarcaţie dintre comitatele medievale Cluj şi Dăbâca. Spre sud, toponimul marcat cu **1.9** ar putea fi considerat mai puţin sigur; acesta se află însă, la rândul său, pe hotarul dintre comitatele Cluj şi Turda. Mai puţin sigură este limita răsăriteană, pentru determinarea căreia s-ar putea dovedi utilizabile doar toponimele *Clusa* – Cluj şi *Kapu* (paralelă maghiară a celei dintâi ?) din apropierea Someşeniului. Semnificaţia primului toponim nu poate fi, deocamdată, considerată sigură, iar localizarea celui de-al doilea este incertă: el se putea afla, în realitate, pe înălţimile de la limita nordică a fostului domeniu Someşeni, şi mai

[91] T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional*, Cluj-Napoca, 2003, p 108, 142-143.
[92] Jakó I. 175 [1234-1235].
[93] Suciu I. 134; *DIR* IV. 102. Dispărută, pe teritoriul actualei comune Ţaga (CJ).
[94] Anonymus XI: *et terram illam habitarent gentes cozar qui dicuntur.*
[95] A. Madgearu, *Voievodatul lui Menumorout în lumina cercetărilor recente*, în *Analele Universităţii din Oradea*, Istorie-Arheologie, 11, 2001, p. 39-41; Idem, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 137. Nu par să existe în schimb, până în acest moment, evidenţe arheologice ale unei prezenţe chazare, v. C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României*, p. 38-42.

puțin probabil pe valea Someșului Mic. În acest caz, această primă unitate se putea prelungi către est, incluzând centrul de exploatare a sării de la Cojocna.

II. Văile Borșei, Lonei, Lujerdiului și Mărului, de la izvoare până la vărsarea lor în Someșul Mic. Limita vestică este marcată de toponimele Ortelec (**3.2**) și Recea (**R**), iar cea nordică de *Vrman* (**3.5**) și *Kapus* (**1.12**). Și în acest caz, limitele sudică și nordică au fost păstrate în hotarele comitatului medieval Dăbâca. După cum se poate cu ușurință constata, așezarea fortificată de la Dăbâca se află în centrul acestei unități teritoriale.

III. Valea Almașului, reprezentând o singură unitate de la izvoare până la vărsare; hotarele sale sunt marcate către vest (**1.2**, **1.3**), sud (**1.4**), est (**1.8**, **3.3**, **3.2**, **R**) și nord (**3.1**). Este interesant de observat că, mai târziu, valea Almașului a fost împărțită între trei comitate (Bihor, Cluj, Dăbâca), vechea sa unitate fiind astfel anulată. Din punctul de vedere al organizării ecleziastice situația va deveni chiar mai complicată, teritoriul său fiind divizat între patru arhidiaconate: Solnoc, Dăbâca, Cluj și Călata, acesta din urmă subordonat episcopiei de Oradea.

Este posibil ca alături de aceste trei unități principale să fi existat alte două. Acestea sunt însă marginale, nesigure și, în orice caz, nu foarte importante. Este vorba despre: **IV.** Valea Agrijului, care însă, datorită îngustimii sale, poate să nu fi fost, în realitate, decât o așa-numită „zonă de prisacă", un teritoriu aflat sub supravegherea apărătorilor liniei de *indagines* de pe culmile Meseșului. Poarta de Fier (*Vaskapu*), situată pe drumul principal dinspre valea Almașului, putea reprezenta, în acest caz, o dublură a principalului punct de trecere de la *Porta Mezesina*. **V.** Valea Căianului, o formațiune marginală cu o identitate destul de bine conturată, aflată însă, foarte probabil, în relație cu prima dintre unitățile menționate mai sus.

Existența acestor linii de demarcație internă, preluate, în bună parte, de limitele administrative ale comitatelor constituite în secolele XI-XII, nu poate avea decât o singură explicație logică: „țara ultrasilvană" nu era o formațiune statală unitară, cu o organizare complexă și cu un grad accentuat de centralizare. Ea reprezenta probabil, în epoca cuceririi maghiare, o uniune de voievodate/cnezate de vale româno-slave, reunite, în anumite raporturi specifice, sub conducerea românului Gelou. Structura și suprafața acestei uniuni de voievodate/cnezate, de aproximativ 7.000 km^2, se încadrează, de altfel, în modelul general al statalității medievale românești incipiente, care poate fi exemplificat prin situația „țărilor" Hațegului, Maramureșului sau Oltului (Făgărașului), în Transilvania, sau prin aceea, reflectată în *Diploma Ioaniților*, a voievodatului oltean al lui Litovoi. Nici o asemenea structură confederativă nu putea reuni un număr prea mare de unități componente; în cazul multiplicării acestora, un asemenea sistem, lipsit de o autoritate centrală puternică, și-ar fi pierdut, firește, funcționalitatea.

Existența unei asemenea structuri este, de altfel, confirmată de una dintre cele mai valoroase și semnificative informații pe care ni le oferă *Gesta*, asupra căreia vom reveni pe larg cu un alt prilej: cea referitoare la „alegerea" lui Tuhutum, învingătorul lui Gelou, ca „domn" al „țării ultrasilvane" de către „locuitorii" acesteia. Iată desfășurarea acestui eveniment în relatarea Notarului Anonim: „Atunci locuitorii țării, văzând moartea stăpânului lor, din propria lor voință, dându-și dreapta, l-au ales domn al lor pe Tuhutum, tatăl lui Horca. Și în acel loc numit Esculeu și-au întărit credința prin jurământ. Iar din acea zi locul acela este numit Esculeu pentru că acolo au jurat. Iar Tuhutum din acea zi a stăpânit acea țară cu pace și cu fericire"[96]. Trebuie să remarcăm că, potrivit acestei relatări, începutul domniei lui Tuhutum este legat nu de momentul victoriei asupra lui Gelou, ci de acela al „alegerii" sale și al primirii jurământului

[96] Anonymus XXVII: *Tunc habitatores terre uidentes mortem domini sui, sua propria uoluntate dextram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horca. Et in loco illo qui dicitur Esculeu fidem cum iuramentum firmauerunt. Et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo quod ibi iurauerunt. Tuhutum uero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter.*

„locuitorilor". Mai mult decât atât, locul în care se desfăşoară această adunare a notabililor „ţării ultrasilvane" este unul excentric faţă de zona în care se desfăşuraseră operaţiunile militare dintre Tuhutum şi Gelou. Prin urmare, de ce Esculeu (Aşchileu)? Consultarea hărţii de la fig. 1 ne pune în faţa evidenţei: Aşchileul se află, după cum se poate constata, exact *în locul de întâlnire a hotarelor celor trei unităţi teritoriale care alcătuiau „ţara ultrasilvană"*. Această adunare de la Aşchileu pare să fi fost, prin urmare, o instituţie fundamentală a sistemului politic al „ţării ultrasilvane"; ea putea avea caracterul unei întâlniri periodice a factorilor de decizie din cele trei voievodate/cnezate. Potrivit *Gestei*, ea avea atribuţii elective, stăpânirea asupra *întregii* ţări putând deveni efectivă doar ca urmare a deciziei componenţilor ei.

Rezultă, prin urmare, că luarea în stăpânire a „ţării ultrasilvane" de către Tuhutum s-a desfăşurat în două etape. În prima dintre acestea, maghiarii l-au învins şi ucis pe conducătorul român al acestei structuri confederative, ocupând teritoriul aflat în stăpânirea directă a acestuia. Acest voievodat sau cnezat, care constituia nucleul „ţării ultrasilvane", a intrat în stăpânirea nemijlocită a lui Tuhutum şi a urmaşilor săi, în baza dreptului cuceritorului. Cele câteva indicii oferite de Anonymus (*fluuius Copus*, posibila asociere a antroponimului *Gelou/Geleou* cu denumirea localităţii Gilău) pledează deja pentru identificarea nucleului „ţării ultrasilvane" cu unitatea teritorială existentă în zona izvoarelor Someşului Mic. O serie de alte argumente transformă această localizare într-una foarte greu de contestat.

În primul rând, în această regiune se află cel mai mare număr de localităţi maghiare sau cu populaţie predominant maghiară din întreaga zonă cercetată, reunite într-o grupare extrem de semnificativă (vezi fig. 2)[97]. Această aglomerare – care acoperă, cu câteva prelungiri spre vest şi sud, regiunile accesibile şi fertile ale unităţii teritoriale din bazinul superior al Someşului Mic (**I.**, fig. 1) – ne indică, cu siguranţă, *cea mai timpurie zonă de aşezare a maghiarilor în Ardeal*. O asemenea instalare masivă de populaţie, având ca rezultat constituirea de aşezări maghiare, era, firesc, posibilă doar ca urmare a dislocării populaţiei locale. Ea putea fi realizată, prin urmare, doar într-o zonă luată în stăpânire ca urmare a unei victorii armate complete, care să anuleze orice fel de drepturi ale stăpânitorilor anteriori; o zonă asupra căreia maghiarii dispuneau, aşadar, de un „drept al cuceritorului". Dimpotrivă, în celelalte două unităţi teritoriale care intrau în alcătuirea acestei „ţări ultrasilvane" timpurii localităţile majoritar maghiare nu reprezintă decât excepţii. Grupurile maghiare prezente în câteva dintre localităţile unităţilor II şi III (fig. 1) şi-ar putea avea originea într-o perioadă ceva mai târzie, posibil în legătură cu procesul de constituire a curţilor nobiliare. Pot fi remarcate, de asemenea, instalările de populaţie maghiară pe traseele liniilor de prisăci din secolele al X-lea şi al XI-lea.

Este, de asemenea, firesc să presupunem că, odată cu înlăturarea urmaşilor lui Gyula şi cu ocuparea de către regalitatea ungară a teritoriilor „ultrasilvane" pe care ei le stăpâneau, proprietăţile directe ale acestora au devenit domenii regale. Or, în bazinul Someşului Mic, singurul domeniu regal întins şi relativ unitar a fost acela din valea superioară a Someşului Mic şi de pe valea Nadăşului (vezi fig. 3). Pe la sfârşitul secolului al XI-lea, după extinderea controlului regal asupra nord-estului Transilvaniei ca urmare a victoriei asupra pecenegilor, acest domeniu regal a fost donat unor instituţii ecleziastice, în principal episcopiei Transilvaniei şi abaţiei benedictine întemeiate, în această perioadă, la Cluj-Mănăştur. Regalitatea a păstrat în stăpânire

[97] B. Crăciun, I. Bolovan, *Consignatio statistico topographica singulorum in magno principato Transylvaniae (Transilvania la 1829-1831)*, Cluj-Napoca, 2003; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1850. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1857. Transilvania*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, 1997; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1880. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1900. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1910. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999.

doar cursul inferior al Someşului Mic, în aval de Apahida; în această zonă ea controla, însă, doar cursul propriu-zis al râului, şi foarte puţin din văile laterale.

În această perioadă timpurie (secolul al X-lea) Gilăul pare să fi avut o importanţă politică şi economică care pledează pentru deţinerea unui rol preeminent. Acest lucru este subliniat, printre altele, de faptul că principala cale de comunicaţie dintre valea Someşului Mic şi cea a Arieşului (cu salinele şi exploatările sale aurifere) era, în această perioadă, drumul dintre Turda şi Gilău. Pe traseul acestuia au fost instalate, din vechime, o întreagă serie de aşezări maghiare, a căror prezenţă într-o asemenea zonă ar fi, în alte condiţii, greu de explicat. Pentru protecţia aceluiaşi drum a fost ridicată cetatea de la Moldoveneşti. Este posibil ca această importanţă politică şi economică a Gilăului să fi fost reflectată în organizarea timpurie a vieţii ecleziastice catolice din teritoriul intracapatic. O tradiţie a situării în această localitate a celui mai vechi sediu al episcopiei catolice a Transilvaniei pare să fi existat încă în secolul al XVI-lea, din moment ce umanistul român Petru More a putut sugera – stârnind reacţia dezaprobatoare a lui Anton Verancsics – transferul la Gilău a scaunului episcopal din Alba Iulia[98].

În cea de a doua etapă a luării în stăpânire a „ţării ultrasilvane", liderului maghiarilor cuceritori i-a fost recunoscut statutul de *dominus* al celorlalte unităţi componente ale acestei structuri confederative, pe baza unei înţelegeri prin care părţile contractante îşi defineau reciproc drepturile şi obligaţiile. Trebuie să remarcăm aici două lucruri. În primul rând, utilizarea formulei *dextram dantes*, unică în întreaga operă a Notarului Anonim, sugerează mai degrabă un raport de parteneriat decât unul de subordonare; această interpretare este întărită de importanţa, subliniată fără înconjur, pe care Notarul Anonim o acordă momentului „alegerii" lui Tuhutum. În al doilea rând, termenul *iuramentum*, specific relaţiilor vasalice din perioada în care a fost scrisă *Gesta*, pledează pentru cunoaşterea de către Anonymus a unei tradiţii legate de existenţa unei clase autohtone de stăpânitori de pământuri, care şi-ar fi păstrat aceste stăpâniri în perioada care a urmat cuceririi maghiare. Or, potrivit datelor de care dispunem în acest moment, unitatea teritorială din văile Nadăşului, Borşei, Lonei şi Lujerdiului reprezintă regiunea de origine a majorităţii familiilor nobiliare autentic transilvănene atestate în evul mediu central şi târziu. Vechimea acestor stăpâniri este, dealtfel, confirmată şi de extrema fragmentare a acestora, constatabilă deja în preajma anului 1200, după cum se poate observa în schiţa prezentată în figura 3.

La un moment istoric dat, în împrejurări pe care nu le cunoaştem, s-a produs o deplasare a centrului de greutate al regiunilor nord-transilvănene către aşezarea fortificată de la Dăbâca. Este posibil, aşa cum sugerează interpretările lui A. Madgearu, ca acest eveniment să poată fi pus în legătură cu războiul dintre Ştefan I şi Geula Minor[99]. Epoca de glorie a aşezării de la Dăbâca va fi însă, în orice caz, legată de confruntările cu pecenegii din cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea.

Concluzii. Cel mai bun mijloc pentru a controla veridicitatea unui izvor istoric (în cazul de faţă: *Gesta* Notarului Anonim al regelui Bela) este verificarea informaţiilor sale prin confruntarea lor cu surse cu totul independente de acesta. Datele toponimice prezentate aici demonstrează existenţa, în nordul Transilvaniei, a trei linii succesive de *indagines*, care marchează etapele progreselor teritoriale realizate de maghiari în această regiune. Cea mai timpurie dintre aceste linii, situată pe culmile Meseşului, este atestată în exclusivitate prin toponime de origine non-maghiară. Teritoriul iniţial de cucerire din provincia intracarpatică,

[98] I.-A. Pop, *Naţiunea română medievală: solidarităţi etnice româneşti în secolele XIII-XVI*, Bucureşti, 1998, p. 124-126; v. şi A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 139-140.
[99] A. Madgearu, *op. cit.*, p. 163.

delimitat de primele două linii de *indagines*, prezintă, din punctul de vedere al structurii sale, trăsăturile unei organizări pe văi, caracteristică formațiunilor politice românești sau româno-slave. Limitele acestei structuri politice confederative, alcătuite prin asocierea a trei unități majore, pot fi surprinse în toponimie; acestea au fost parțial păstrate în organizarea administrativă și ecleziastică a comitatelor și arhidiaconatelor din evul mediu central. Maghiarii au beneficiat de drepturi directe de cucerire în doar una dintre aceste trei unități: cea situată în zona superioară a Someșului Mic și în valea unuia dintre afluenții acestuia, Nadășul – sigura în care se înregistrează constituirea unui grup compact de localități majoritar maghiare. Celelalte două unități teritoriale au avut, în perioada care a urmat cuceririi, un statut diferit. Este, prin urmare, perfect plauzibil ca prima dintre aceste unități să fi constituit stăpânirea directă a unui lider local învins de maghiari pe câmpul de luptă. O serie de indicii pledează pentru localizarea centrului acestei unități teritoriale undeva în zona Gilăului. În actualul stadiu al cercetărilor, varianta Cluj-Mănăștur nu ar trebui să fie nici ea cu desăvârșire exclusă. Nu același lucru poate fi spus, în schimb, despre Dăbâca, pentru a cărei identificare cu centrul de reședință al acestei structuri confederative din perioada anterioară cuceririi nu mai poate fi adus nici un argument acceptabil.

TERRA ULTRASIVANA. TERRITORIAL STRUCTURES AND POLITICAL REALITIES IN NORTHERN TRANSYLVANIA (9TH- 11TH CENTURIES)

Abstract

The Anonymous Notary (*P. dictus magister*) of King Bela II, in his *Gesta Hungarorum*, describes *terra ultrasilvana*, a realm conquered by the Hungarian leader Tuhutum from its previous ruler, *Gelou, dux Blacorum*, as a territorial unit with a modest surface: amongst the early Hungarian conquests, only this one was made by a sole Hungarian leader, after the winning of only one battle; Gelou is the only „duke" mentioned in *Gesta* that fought personally against the invaders, right after they crossed his borders; *terra ultrasilvana* is presented as the first realm integrally conquered by Hungarians; the places mentioned by Anonymus as belonging to the realm of Gelou covers a very small area; „duke" Gelou is described as *minus tenax*.

The historical toponimy of Northern Transylvania confirms this description. Our analysis, conducted on sources belonging to 13th-17th centuries, indicates the existence in this area of three successive lines of *indagines*, signing the territorial progress made by the conquering Hungarians. The early Transylvanian conquered area, having as limits the first two lines of *indagines*, presents all the structural marks of a valley-type organization, having a probable Romanian or Romanian-Slavic background. The territorial limits of this confederative political structure, created through the association of three major units, left obvious traces in the toponimy; also, they were conserved in the administrative and ecclesiastical organization of the medieval counties and arch deaneries. The Hungarians had the full right of conquest in only one of these three units, located in the upper valley of Someşul Mic and in the neighbouring valley of Nadăş. It was the sole area where it was recorded a massive settlement of Hungarian inhabitants, resulting in the creation of a compact group of Hungarian localities. The other two units had, in the first post-conquest period, a more privileged status.

The political center of the realm of Gelou it was, probably, somwhere in the Gilău area; another possibility would be at Cluj-Mănăştur. There is no more proof supporting the previous identification of this center with the stronghold of Dăbâca.

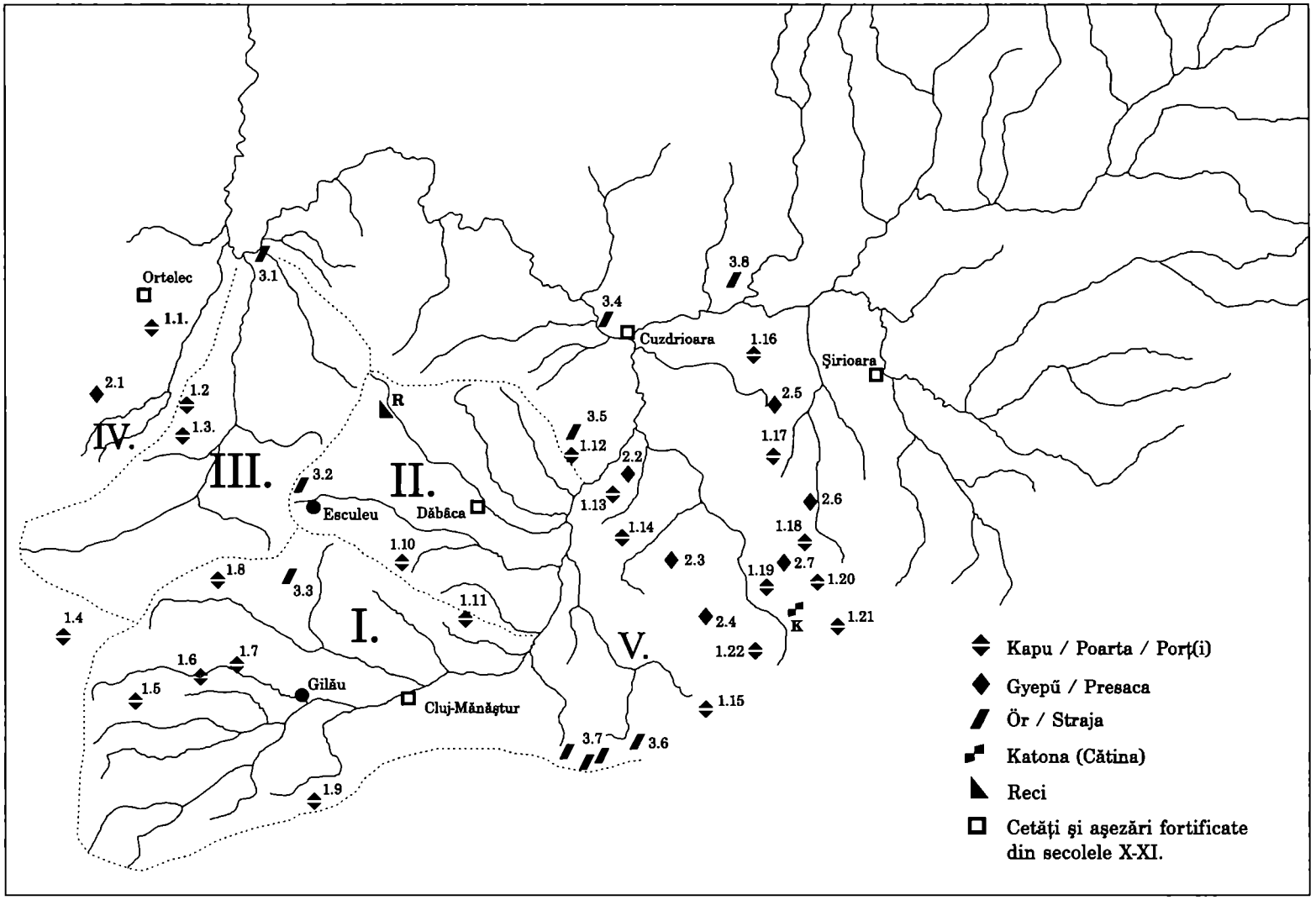

Fig.1. Toponime semnificative pentru reconstituirea structurilor teritoriale. Structura internă a "ţării ultrasilvane".

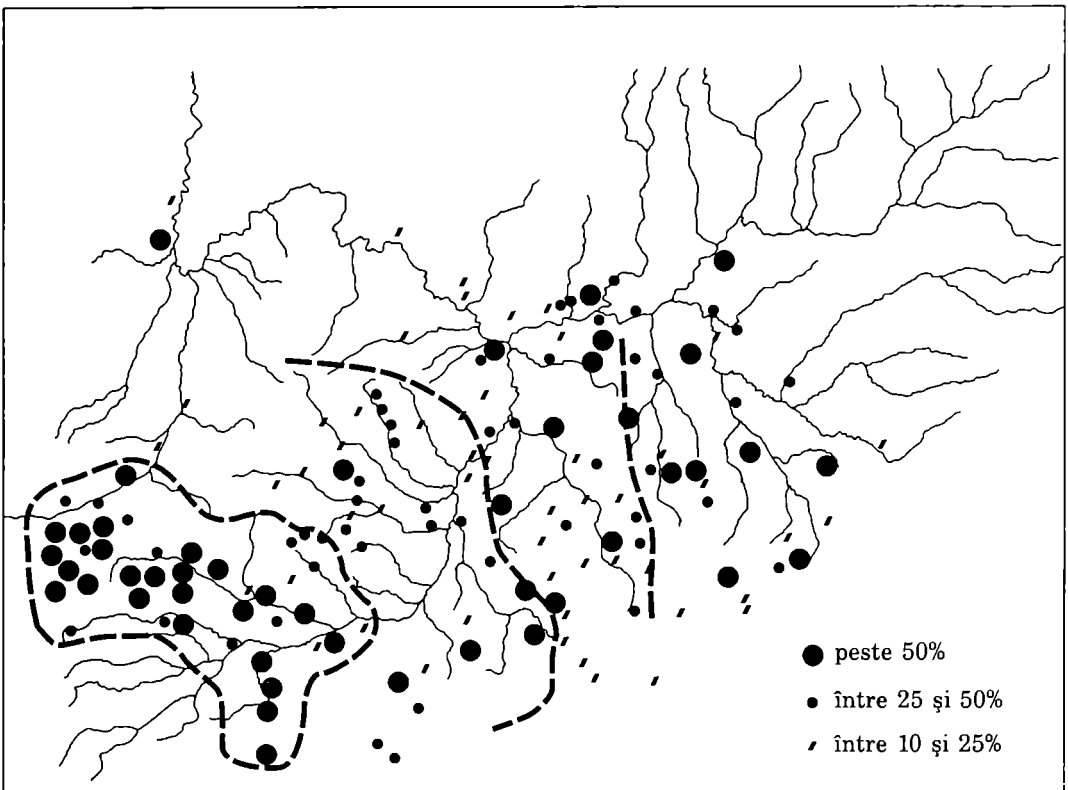

fig.2

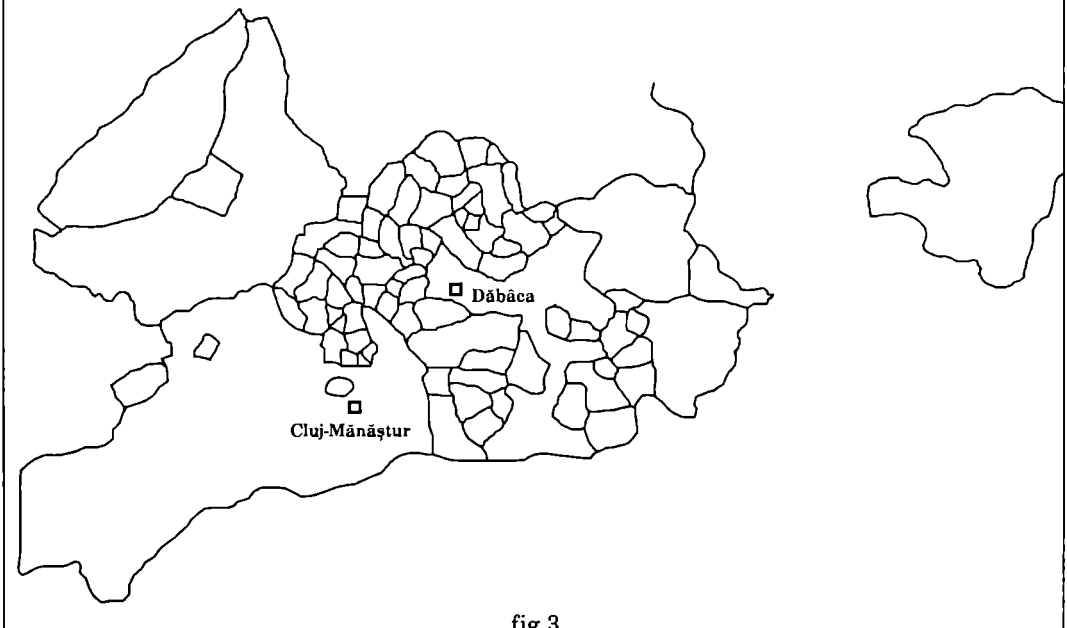

fig.3

Fig.2. Distribuţia teritorială a localităţilor cu populaţie maghiară în nordul Transilvaniei.
Fig.3. Structura proprietăţilor în nordul Transilvaniei în preajma anului 1200.

MARCSIK ANTÓNIA

STUDIU ANTROPOLOGIC AL SCHELETELOR UMANE DESCOPERITE ÎN CIMITIRUL DE SECOL X DIN CLUJ-NAPOCA, STR. PLUGARILOR

Introducere. Ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate în partea sud-estică a municipiului roman Napoca, pe parcursul mai multor decenii, a fost descoperit, aproape în totalitate, un cimitir de mari dimensiuni (sec. II-IV d.Chr.). În anii 1985-1986, la marginea acestui cimitir roman, în partea sud-vestică a acestuia (str. Plugarilor), s-au descoperit 26 de morminte care, cronologic, pe baza ritualului de înmormântare şi a inventarului arheologic, datează din al treilea sfert al secolului al X-lea.

Mormintele erau poziţionate în şiruri ordonate, direcţionate nord-vest – sud-est. Defuncţii au fost aşezaţi cu membrele alungite, culcaţi pe spate. În trei dintre cele 26 de morminte nu a fost descoperit material auxiliar. În mormântul nr. 21 s-au găsit urme de sicriu, iar în mormintele nr. 4 şi 15 resturi de materiale organice, care pot fi identificate ca fiind piei de cai. În mormântul nr. 25, lângă scheletul uman, au fost descoperite craniul şi membrele unui cal, iar în mormântul nr. 11 s-au găsit vase de lut, depuse probabil cu scop ritual. Prelucrarea arheologică a cimitirului nu a fost finalizată până în momentul de faţă. (Informaţiile de mai sus ne-au fost comunicate de către dr. Ioana Hica).

Cercetarea scheletelor umane provenite din săpătura de pe strada Plugarilor, Cluj-Napoca, a fost efectuată în anul 2003, în cadrul unei vizite de studiu la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei. Scopul cercetării a fost studiul antropologic al acestor schelete umane.

Studiu antropologic

Materiale şi metode de lucru. Dintre cele 26 de morminte descoperite au putut fi cercetate 24 de schelete umane. Mormântul nr. 13 nu conţinea oase umane; în cazul mormântului nr. 18, cercetarea nu a putut fi efectuată din cauza poziţiei mult prea izolate a craniului.

Starea de conservare a oaselor se află la un nivel inferior celui mediu. Deteriorările suferite pot fi datorate faptului că, în paralel cu săpăturile arheologice, în zona respectivă s-au desfăşurat şi lucrări de construcţii (informaţii de la dr. Ioana Hica).

Stabilirea vârstei la care s-a produs decesul se face, în cazul copiilor, pe baza erupţiei dinţilor, a dezvoltării rădăcinilor dentare şi a dimensiunilor oaselor lungi[1], în cazul tinerilor pe baza structurii oaselor, iar la adulţi pe baza gradului de uzură a suprafeţei ocluzale a dinţilor, a măsurii de obliteraţie, a schimbării formelor în cazul facies symphyses, coastelor şi capătului claviculei sternale. Stabilirea sexelor s-a făcut pe baza a 22 de caracteristici specifice[2]. În cazul

---

[1] Stloukal, M., Hanáková, H, *Die Läder Längsknochen altslawischer Bevölkerungen – Unter desonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen,* Homo, 29, 1987, 53-69.

[2] Éry K., Kralovánszky A., Nemeskéri J., *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja,* In *Anthrop. Közl.,* 7, 1963, 41-90.

caracteristicilor metrico-morfologice am luat în considerare lucrările elaborate de Martin-Saller[3] şi Lipták[4], pentru determinarea caracteristicilor patologice lucrarea lui Ortner[5], la analiza dentară publicaţia lui Hillson[6]. Stabilirea staturii s-a făcut potrivit metodei lui Sjøvold[7].

Vârstele defuncţilor şi distribuţia pe sexe. Starea de conservare a oaselor nu ne-a permis stabilirea exactă a vârstei, pe care am putut-o încadra doar între anumite intervale. Aceste intervale de vârstă, repartizate în grupuri mai largi potrivit studiilor specifice de antropologie, împreună cu divizarea sexelor pot fi observate în tabelul nr. 1. (Sexul şi vârsta indivizilor este precizată mai jos în descrierea individuală a fiecărui mormânt.)

Tabel nr. 1
grupele de vârstă ale defuncţilor şi distribuţia pe sexe.

Sex:	masculin	feminin	nedeterminat	Total
Grupe de vârstă:				
Infantia I (0-7)	-	-	3	3
Infantia II (8-14)	-	-	4	4
Juvenis (15-22)	-	-	1	1
Adultus (23-39)	1	4	-	5
Maturus (40-59)	4	2	-	6
Senium (60-x)	1	2	-	3
Vârstă nedeterminată (23-x)	1	1	-	2
Total	7 (44%)	9 (56%)	8	**24**
Adulţi	16 (67%)			**24**
Copii şi tineri			8 (33%)	

Profilul demografic al seriei descoperite nu este uniform. În cazul copiilor, grupa de vârstă cuprinsă între 0-1 şi 1-2 ani lipseşte în totalitate, iar pentru grupa juvenis s-au găsit foarte puţine exemple. Decesul bărbaţilor apare la grupa de vârstă cuprinsă între 40 şi 59 de ani, iar cel al femeilor între 23 şi 39 de ani. Din punct de vedere osteoarheologic, distribuţia între adulţi şi copii, de 67% la 33%, poate fi considerată ideală[8]. În cazul adulţilor, între bărbaţi şi femei există un uşor decalaj în favoarea femeilor. La craniile şi scheletele postcraniene cu nr. 5, 17, 21 se observă semne de senilis atrophia.

Descriere metrică şi morfologică (taxonomie, patologie). Stabilirea valorilor metrice în cazul craniilor a fost făcută prin cercetarea a 5 exemplare (3 bărbaţi, 2 femei); pentru stabilirea valorilor staturii au fost analizate 10 schelete (5 bărbaţi, 5 femei). Acest număr este relativ mic pentru stabilirea unor valori statistice (de biometrie); astfel, la caracterizarea individuală şi la aceea a seriei a fost necesară accentuarea caracteristicilor morfologice. Tabelul nr. 2 arată valorile metrice ale craniilor şi oaselor lungi. Caracteristicile metrico-morfologice (taxonomie şi patologie) ale indivizilor au fost descrise la prezentarea mormintelor.

---

[3] Martin, R., Saller, K., *Lehrbuch der Anthropologie, Stuttgart, 1957, 3, Auflage.*
[4] Lipták P, *Embertan és emberszármazástan, Budapest, 1980.*
[5] Ortner, D. J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Second edition, Amsterdam-Tokyo, 2003.
[6] Hillson, S., *Dental Anthropology,* Cambridge, 1996.
[7] Sjøvold, T., *Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation,* In *Human Evol.,* 5, 1990, 431-447.
[8] Éry, K., Marcsik, A., Suskovics, Cs., Rendes, T.K., Tóth, G., *Infant Mortality Patterns in Osteoarcheological Samples,* In *Acta Biol.,* 42, Szeged, 1997, 25-29.

Tabel nr. 2

valorile metrice ale craniilor şi oaselor lungi.

2.1. Dimensiunile craniului:

Nr. mormânt	Sex	1	5	8	9	17	20	40	45	46	47	48	51	52	54	55	65	66	69
2	F	169	95	140	89	133	105		-	-	-	-	-	-	-	-	126	105	34
3	F	180	-	145	101	-	105	-	-	-	-	-	-	-	-	-	115	99	30
4	M	172	-	150	105	-	101	-	-	-	-	-	-	37	-	-	132	118	36
6	M	190	-	143	105	-	111	-	-	102	-	77	40	34	32	56	-	114	41
10	M	188	-	140	103	-	-	-	-	-	-	-	38	34	26	-	-	-	40

2.2. Index cranian:

Nr. mormânt	Sex	8:1	17:1	17:8	20:1	20:8	9:8	52:51	54:55
2	F	82.84	78.69	95.00	62.13	75.00	63.57	-	-
3	F	80.55	-	-	58.33	72.41	69.65	-	-
4	M	87.20	-	-	58.72	67.33	70.00	-	-
6	M	75.26	-	-	58.42	77.62	73.42	85.00	57.14
10	M	74.46	-	-	-	-	73.57	89.47	-

2.3. Dimensiunile oaselor lungi şi statura

Nr. morminte	Sex	humerus		radius		ulna		femur		tibia		fibula		statură
		dreapta	st.	dr.	st.	dr.	st.	dr.	st.	dr.	st.	dr.	st.	
2	F	314	317	-	-	-	255-	432	432	358	360	355	356	164
3	F	302	-	222	224	-	245	415	415	338	-	-	-	159
4	M	-	-	-	253	-	265	-	-	-	-	369	-	(170)
6	M	-	-	257	-	-	-	477	477	383	381	-	-	174
8	F	-	297	-	-	-	-	410	412	335	338	336	338	157
10	M	-	-	-	-	-	-	462	-	377	-	-	-	(171)
22	M	-	-	258	-	-	-	468	470	386	388	-	-	174
23	F	-	-	-	-	-	-	-	393	319	-	316	-	(151)
25	M	333	-	-	-	-	-	468	470	379	378	-	-	173
26	F	-	-	-	-	-	-	430	434	340	342	-	-	161

Descrierea indivizilor pe nr. de morminte:

M 1: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unui copil de 3-4 ani. O mare parte a oaselor membrelor inferioare lipseşte. Pe medialis incisivus inferior, la 2 mm de la marginea inferioară a coroanei, poate fi observată o hypoplasie lineară.

M 2: Oasele craniene şi postcraniene ale unei femei de 30-35 de ani (indicator de sex: – 0.93). Stare de conservare: medie. Craniul este de tip brachycran, hypsicran, metriocran, orthocran, tapeinocran, iar fruntea stenometop. Din punct de vedere taxonomic este europoid brachycran cu uşoare trăsături mongoloide (distanţa biorbitală este de 25 mm, incisivii superiori în formă de „lopată", torus mandibularis, şi linea temporalis îngustată). Profilul cefei curvo-occipital, fossa canina adâncită. Pe ambele oase parietale, paralel cu sutura sagittalis există o porţiune de formă de „sâmbure de prună" de apr. 4 cm lungime şi 2 cm lăţime. O porţiune asemănătoare se observă şi pe obelion, pe sutura sagittalis. Statură: 164 cm. (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 3: Oasele craniene şi postcraniale ale unei femei de 23-30 ani (indicator de sex: -1.73). Stare de conservare: medie. Craniu: brachycran, orthocran, tapeinocran. Fruntea: eurymetop. Din punct de

vedere taxonomic: europoid brachycran. Profilul cefei: curvoccipital. Între sutura sagittalis şi sutura lamdoidea se observă urmele unor formaţii-„pit" (cribra cranii) şi ale unei reţele puternice de artere. Statură: 159 cm (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 4: Oasele craniului şi o parte a oaselor scheletului unui bărbat de 35-39 ani (indicator de sex: +1.5). Stare de conservare: medie. Craniu: hyperbrachycran, orthocran, tapeinocran. Fruntea: eurymetop. Din punct de vedere taxonomic: europoid brachycran cu trăsături cromagnoide. Trigonum mentale de forma unui „T" inversat, partea gonionului foarte accentuată. Lateralis incisivus superior în formă de „lopată". Pe suprafaţa ambelor premolaris occlusionis din partea inferioară există crista margoid. În partea obelionului există o porţiune adâncită de-a lungul suturii sagitale, iar în sutura lambdoidiană se observă oase de tip Worm. Profilul cefei: curvoccipital. Apertura piriformis anthropin, alveolaris prognathis de intensitate medie. La nivelul vertebrelor lombare (în special la L5) se observă urme de osteophytosis accentuat, iar pe corpusul vertebrelor toracale urme de discus hernia. Statură: 170 cm (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 5 : Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unei femei de 50-59 ani (indicator de sex: -). Toate oasele sunt foarte atrofiate, pe suprafaţa mediană a mandibulei. În regiunea spinei mentalis se observă adâncituri pe ambele părţi, dar şi urme ale unei reţele puternice de artere endocraniale care pot fi puse în legătură cu vârsta înaintată.

M 6: Oasele craniene şi postcrene ale unui bărbat de 50-59 de ani (indicator de sex: +1.71). Stare de conservare: medie. Craniu: mesocran, orthocran, tapeinocran. Fruntea: eurymetop. Ochii: hypsikonch. Nas: chamaerrhin. Din punct de vedere taxonomic este europoid, cu caracteristici cromagnoide şi trăsături uşor mongoloide. Oasele sunt robuste, partea gonionului foarte accentuată, corpus mandibula foarte înalt, facies malaris cu umflături. Profilul cefei curvoccipital, fossa prenasalis, fossa canina puţin adâncită, alveolaris prognathia medie, frunte uşor spre spate. Tuberositas deltoidea foarte dezvoltată. Se pot observa urme de entesopathia uşoară pe aspera ambelor linii femurale şi pe suprafaţa patellelor anterioare. Pe vertebrele toracale (Th7-12) se conturează imaginea tipică de idiopathicus skeletalis hyperostosis difuz (DISH). Aceeaşi semne se văd şi pe prima vertebră lombară (L2-L4 lipsesc post mortem), iar pe L5 se observă un spondylitis degenerativ mediu. Statură: 174 cm. (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 7: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unui copil de 12-14 ani.

M 8: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unei femei de 40-59 de ani (indicator de sex: -0.5). Stare de conservare: medie. (Unele trăsături ale craniului sugerează masculinitate, dar oasele scheletului prezintă indiscutabil caracter feminin). Statură: 157 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2)

M 9: Oase craniene şi postcraniene foarte fragmentare ale unei femei adulte (23x ani). (indicator de sex: -)

M 10: Oasele craniene şi postcraniene ale unui bărbat de 40-59 ani (indicator de sex: +1.8). Stare de conservare: medie. Craniu dolichocran, fruntea eurymetop, ochii hypsikonch. Din punct de vedere taxonomic are caracteristici de europoid cromagnoid cu uşoare trăsături mongoloide. Oasele sunt robuste, craniul este archeomorph (fruntea spre spate), partea gonionului foarte accentuată, corpul mandibulei foarte înalt, trigonum mentale de forma unui „T" inversat, facies malaris cu umflături. Pe suprafaţa premolaris occlusios se observă margoid crista. Profilul cefei curvoccipital, apertura piriformis anthropin, fossa canina puţin adâncită, alveolaris prognathia nu există. Există o contradicţie între măsura uzurii dinţilor (foarte mică) şi gradul obliteraţiei (4). Statură: 171 cm. (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 11: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unui bărbat de 40-59 ani (indicator de sex: -). Craniu cu caracteristici europoide. Pe ambele rădăcini M3 perle de smalţ, PM2 stânga în torsiune.

M 12: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unui bărbat adult (23x) (indicator de sex: -). Pe mandibulă trigonum mentale este de forma unui „T" inversat.

M 14: Fragmente de oase craniene şi postcraniene al unui copil de 6-8 ani.

M 15: Dinţii şi fragmente din scheletul unui copil de 8-10 ani. Incisivus şi caninus superiori în formă de „lopată".

M 16: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unui copil de 6-8 ani.

M 17: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unei femei de 60-x ani (indicator de sex: -0.3). Trăsăturile feminine ale craniului nu sunt accentuate. Vârsta înaintată este indicată de lungimea oaselor, atrofierea accentuată a tibiilor, absorbţia totală a alveolei mandibulare.

M 19: Oase craniene şi postcraniene ale unui copil de 7-9 ani, foarte bine păstrate.

M 20: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unui copil de 10-12 ani.

M 21: Fragmente de oase craniene şi postcraniene ale unei femei de 60-x ani (indicator de sex: -1.5) Vârsta înaintată se presupune din atrofierea oaselor şi absorbţia totală a alveolei mandibulare.

M 22: Fragmente de oase craniene şi postcraniene, relativ bine păstrate, ale unui bărbat de 40-59 ani (indicator de sex: -1.5). Din punct de vedere taxonomic este un europoid cu trăsături cromagnoide. Există o contradicţie între măsura uzurii dinţilor (foarte mică) şi gradul obliteraţiei (4). Pe vertebrele lombare spondylitis degenerativ mediu, în articulaţia sacroiliocală fuziune uşoară. Există o adâncitură pe osul frontal (deformare în urma unui traumatism sau urmă de lovitură efectuată cu un obiect tare). Ca urmare se observă o mică umflătură pe suprafaţa endocraniană, şi încă o urmă de traumatism (adâncitură de mici dimensiuni) pe suprafaţa ramus mandibulae. Statură: 174 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr.2)

M 23: Fragmente de oase craniene şi postcraniene, relativ bine păstrate, ale unei femei de 35-39 ani (indicator de sex: -1.25). Profilul cefei curvoccipital, apertura piriformis anthropin, fossa canina puţin adâncită, sutură metopică. Statură: 151 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2).

M 24: Oasele craniene şi postcraniene, relativ bine păstrate, ale unei tinere de 18-20 ani. Incisivii mediali şi laterali superiori sunt în formă de „lopată"; pe incisivus medialis hypoplasie de smalţ linear dublu (de la marginea inferioară a coroanei la 6, respectiv 8 mm).

M 25: Fragmente de craniu şi oase postcraniene, relativ bine păstrate, ale unui bărbat de 60-x ani (indicator de sex: +1.4). Craniu europoid cu trăsături brachymorphe. Torus palatinus. Pe vertebrele lombare spondylitis degenerativ uşor. Statură: 173 cm. Pentru valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2.

M 26: Fragmente de craniu şi oase postcraniene relativ bine păstrate ale unei femei de 25-39 ani (indicator de sex: -41.5). Statură: 161 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2).

Sinteză. Menţionăm că analiza metrică a fost posibilă numai în unele cazuri (vezi tabelul nr. 2). Craniile bărbaţilor sunt: foarte scurt la nr. 4, de lungime medie, respectiv puţin mai lung la nr. 6 şi 10; la măsura nr. 20, în toate cele trei cazuri, înălţimea este medie. Fruntea lată, statura (la 5 indivizi) de 172 cm. Din punct de vedere taxonomic sunt europoizi; între aceştia, în patru cazuri (4, 6, 10, 22) cu caracteristici cromagnoide, iar pe două cranii (6 şi 10) apar şi trăsături uşor mongoloide.

Craniile celor două femei sunt scurte şi de înălţime medie, cu fruntea îngustă, respectiv lată. Statura (media celor 5 schelete feminine): 158 cm. Din punct de vedere taxonomic sunt, de asemenea, europoide (craniul nr. 2 prezintă şi uşoare trăsături mongoloide).

Din totalitatea caracteristicilor morfologice ale ambelor sexe subliniem următoarele: pe partea superioară a craniului, în regiunea obelionului, în două cazuri (2 şi 4) se observă mici adâncituri. Având în vedere vârsta tânără putem exclude osteoporoza; fenomenul poate fi aşadar considerat o variaţie de tip anatomic. Fruntea înclinată spre spate nu este caracteristică tuturor cazurilor din această serie; ea se manifestă doar la craniul cu nr. 10. Lăţirea spre margini a oaselor fălcii este mai accentuată la trei dintre bărbaţi (4, 6, 10); la doi dintre aceştia (6, 10) aspectul scheletului, în ansamblu, pare a fi mai robust. Zona bărbiei este de forma unui „T" inversat, foarte accentuat la bărbaţii cu nr. 4, 10, 12. Incisivii superiori au forma de „lopată". La nr. 2, 4, 15 şi 24, în aspectul oaselor frunţii se observă oase auxiliare. Umflături pe suprafaţa interioară a fălcii se observă doar în unele cazuri (4, 23, 24, 25) iar modificări la dinţii inferiori doar în două cazuri (4, 10). În aspectul craniilor cu nr. 10 şi 22 există o contradicţie între cele două trăsături care determină vârsta: gradul de osificare a craniului şi gradul de uzură a suprafeţei dinţilor. În ciuda vârstei înaintate, uzura dinţilor este minimală. Modificările osoase care apar în urma efortului fizic prea intens nu sunt semnificative, ele putând fi remarcate doar bărbatul cu nr. 6.

Modificările patologice în această serie nu sunt semnificative. O boală gravă, hyperostosis idiopathicus difuz, apare în cazul bărbatului cu nr. 6; în cazul bărbatului cu nr. 4 se

observă un spondylitis degenerativ în stadiu foarte avansat. Aceleaşi semne, dar în stadiu incipient, apar în alte trei cazuri (6, 22, 25). Un caz interesant este acela al bărbatului cu nr. 22. Pe suprafaţa interioară a craniului acestuia, în zona frunţii, poate fi observată o umflătură, rămasă probabil după recuperarea în urma unei lovituri puternice. Această umflătură a generat, cu siguranţă, o presiune asupra zonei respective a creierului. Probleme de alimentaţie primară sau secundară (posibile urmări ale unor boli contagioase sau de altă natură) se observă din hypoplasia smalţului dentar, în cazurile 1 şi 24, şi dintr-o cribra cranii, existentă într-un singur caz (nr. 3).

Concluzii. Având în vedere analiza taxonomică şi caracteristicile morfologice, presupunem că bărbaţii din mormintele cu nr. 4, 6, 10 şi 22 puteau aparţine aceluiaşi grup (cerc de rudenie?); acestuia i s-ar putea eventual asocia nr. 12. Pe craniul bărbatului din mormântul nr. 25 nu se observă nici una dintre trăsăturile morfologice ale grupului mai sus amintit. (Craniul din mormântul nr. 11 este foarte fragmentar). În cazul femeilor, pe baza caracteristicilor taxonomico-morfologice nu este posibilă o grupare a acestora, ca şi în cazul bărbaţilor.

Interesant pentru tot ansamblul seriei este faptul că nu apar tăieturi, fracturi, contuzii rezultate din diferite traumatisme. O singură urmă de lovitură poate fi observată la un singur individ. Aceasta înseamnă fie că membrii grupului erau foarte pricepuţi în luptă, fie că ei evitau folosirea armelor.

Modificări care s-ar putea referi la modul de viaţă al populaţiei din perioadă, cum ar fi efortul fizic excesiv, se observă, de asemenea, într-un singur caz; presupunem, prin urmare, că membrii grupului nu depuneau un efort fizic deosebit. În acelaşi sens pledează şi procentul nesemnificativ al îmbolnăvirii degenerative a vertebrelor: un singur caz ceva mai grav.

În legătură cu obiceiurile alimentare se observă că, în două cazuri, gradul scăzut de uzură a dinţilor este în contradicţie cu vârsta înaintată. Membrii comunităţii respective nu sufereau de malnutriţie sau de lipsuri alimentare. Nu se observă cribra orbitalia, şi avem doar un caz de cribra cranii. Hypoplasia lineară a smalţului dinţilor apare în numai două cazuri.

Nu se observă manifestări de tip osos ale unor boli contagioase de tipul tuberculozei sau leprei, şi nici malformaţii sau modificări în dezvoltarea oaselor.

Discuţie. În diferite regiuni ale Transilvaniei începe, din sec. IX/X, procesul de stabilire a maghiarilor descălecători. Una dintre mărturiile cele mai timpurii este cimitirul descoperit în fosta strada Zapolya (fostă Dostoievski, în prezent Gen. T. Moşoiu), la est de oraşul roman Napoca (Cluj-Napoca). Din această zonă cunoaştem 12 morminte. În cinci dintre aceste morminte s-au descoperit schelete de bărbaţi înarmaţi, piei de cai împăturite, cu harnaşament întreg, sau cai împăiaţi, cu harnaşament, culcaţi lângă defunct. Amintim faptul că unul dintre craniile defuncţilor era trepanat. Vestimentaţia femeilor şi fetelor era ornată cu plăcuţe de argint; ele purtau cercei din argint şi nasturi decorativi. Materialul mormintelor din strada Zapolya este considerat arhaic în şirul altor descoperiri din cultura maghiarilor descălecători (ornamente de harnaşament cordiforme, ornamente de brâie şi harnaşament). Cimitirul a fost deschis imediat după descălecare; se presupune că acolo au fost înmormântaţi membri ai cortegiului militar sau membri ai familiei unei persoane de rang înalt stabilită în interiorul zidurilor romane.

Conform informaţiilor primite de la dr. Ioana Hica, materialul cimitirului din secolul al X-lea din strada Plugarilor este foarte asemănător cu materialul arheologic descoperit în strada Zapolya, între anii 1911-1948. Distanţa dintre cele două cimitire este de numai 200 de metri. Este însă improbabil să fie vorba despre unul şi acelaşi cimitir. Între cele două puncte se află de fapt o pantă, zonă în care sunt situate mormintele cimitirului roman. Compararea acestor două serii de materiale va constitui obiectul unor cercetări viitoare.

Secolul al X-lea este destul de bine reprezentat, în Ungaria, prin descoperiri de schelete. Au fost realizate numeroase studii despre originea şi structura antropologică a acestei populaţii; ea a fost, de asemenea, cercetată şi din punct de vedere regional. Éry[9] a identificat patru, iar mai apoi cinci grupuri diferite pe plan regional, incluzând şi teritorii care nu aparţineau Ungariei (A = zona dintre Dunăre şi Tisa, B = zona Tisei Superioare, C = partea nordică şi estică a zonei de la vest de Dunăre, D = zona dintre Criş şi Mureş, E = zona dintre Vag şi Nitra). Din punct de vedere taxonomic, prezenţa elementelor mongoloide face foarte importante grupurile A şi B. O caracteristică a grupei A este faptul că europoizii sunt prezenţi în procent de 33%, iar europido-mongoloizii de 67%; în cadrul acestora din urmă, turanienii reprezintă 82%. În grupa B europoizii sunt prezenţi în procent de 64%, iar europido-mongoloizii de 36%; în cadrul acestora din urmă este mai frecvent elementul uralian.

În materialul de pe strada Plugarilor, la trei dintre cranii (2, 6, 10), pe lângă caracteristicile europoide se observă şi uşoare trăsături mongoloide: o robusteţe mai accentuată; înălţimea corpului mandibulei, care impune o alungire a feţei. Această serie poate fi, aşadar, aliniată la grupa B, adică la populaţia de secol X din zona Tisei Superioare.

Din lucrarea lui Éry[10] cunoaştem şi statura oamenilor din secolul al X-lea: bărbaţii aveau o înălţime medie de 170,48 cm, iar femeile de 158,71 cm. Materialul de pe strada Plugarilor se încadrează în aceste valori (bărbaţi: 172,4 cm, femei: 158,4 cm).

BIBLIOGRAFIE:

1. Acsádi, Gy., Nemeskéri, J., *History of Human Life Span and Mortality,* Budapest, 1970
2. Brothwell, D.R., *Digging up Bones. The Excavation, Treatment and Study of Human Remains,* London, 1965
3. Éry, K., *Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában.* In *Antropológiai Közlemények,* 22, 1978
4. Éry, K., *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában,* In Kovács, L. coord. *Honfoglalás és régészet,* Budapest, 1994
5. Éry, K., *Lenght of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin* In *Humanbiologia Budapestinensis,* 26, 1998
6. Éry K., Kralovánszky A., Nemeskéri J., *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja,* In *Anthrop. Közl.,* 7, 1963
7. Éry, K., Marcsik, A., Suskovics, Cs., Rendes, T.K., Tóth, G., *Infant Mortality Patterns in Osteoarcheological Samples,* In *Acta Biol.,* 42, Szeged, 1997
8. Hillson, S., *Dental Anthropology,* Cambridge, 1996
9. Lipták P, *Embertan és emberszármazástan, Budapest, 1980*
10. Makkai, L., Mócsy, A. coord., *Erdély története,* I, *A kezdetektől 1606-ig,* Budapest, 1986
11. Martin, R., Saller, K., *Lehrbuch der Anthropologie, Stuttgart, 1957, 3, Auflage*
12. Ortner, D. J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Second edition, Amsterdam-Tokyo, 2003
13. Schinz, H., Baensch, W., Friedl, E., Uehlinger, E., *Ossifikationstabelle,* In *Lehrbuch der Röntgen-Diagnostik,* 5 Aufl. Thieme, G., Stuttgart, 1952
14. Sjøvold, T., *Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation,* In *Human Evol.,* 5, 1990

[9] Éry, K., *Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában.* In *Antropológiai Közlemények,* 22, 1978, 77-86.

[10] Éry, K., *Lenght of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin* In *Humanbiologia Budapestinensis,* 26, 1998, 9-87.

15. Stloukal, M., Hanáková, H, *Die Läder Längsknochen altslawischer Bevölkerungen – Unter desonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen,* Homo, 29, 1987
16. Uberlaker, D. H., *Human Skeletal Remains,* Aldine, Chicago, 1978

Mulţumiri: Dr. Ioana Hica, Dr. Tudor Sălăgean

ANTHROPOLOGICAL STUDY OF HUMAN SKELETONS DISCOVERED AT THE 10TH CENTURY CEMETERY FROM STR. PLUGARILOR, CLUJ-NAPOCA

Abstract

In Plugarilor str., Cluj-Napoca, the archeological research found a cemetery of approximately 26 graves. In 2003, by the occasion of a study-trip, 24 human skeletons were examined from this material. Archeologist dr. Ioana Hica provided information about the discovery. They established that we deal with a 10th century cemetery. The demographical profile of this series seems to be homogeneous, excepting the fact that the group including 0-2 year old persons is missing, and there are just a few individuals representing juveniles. The metrical and morphological values show that these individuals were in general europoide, in four cases cromagnoids, of which in three cases we can define slightly mongoloid characteristics. This taxonomical image links the series by a 10th century populations from Hungary, regionally located in the upper course of Tisa River. In this small community we can identify individuals with traumatic anatomical modifications, cases of idiopathicus hyperostosis and degenerative spondylitis. Key-words: 10th century, material of human skeletons, europoide.

MARIA-EMILIA CRÎNGACI ŢIPLIC, SILVIU OŢA

PIESE INEDITE DIN COLECŢIA MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A ROMÂNIEI DESCOPERITE ÎN NECROPOLA DE SECOL XII DE LA CATEDRALA ROMANO-CATOLICĂ DE LA ALBA-IULIA

Studiul de faţă doreşte să aducă în circuitul ştiinţific, pe cât este posibil, o parte din materialele scoase la lumină în timpul cercetărilor arheologice din anii 1974-1976 conduse de Radu R. Heitel la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia. Ne vom referi, în special, la materialele, ce aparţin de necropola de secol XII şi care au fost publicate doar parţial.

După cum se ştie zona din jurul catedralei romano-catolice de la Alba-Iulia, mai exact colţul de sud-vest al fostului castru roman sau al actualei cetăţii de tip Vauban, a fost supusă decenii întregi restaurărilor şi intervenţiilor arheologice, şi cu toate acestea avem parte doar de o restituire deficitară, lacunară şi contradictorie a rezultatelor cercetărilor.

Pentru o mai bună perspectivă, înţelegere şi justificare a pieselor ce vor fi descrise mai jos, dorim să facem o scurtă prezentare cu referire la ceea ce s-a publicat şi care sunt datele care se cunosc despre necropola de secol XII din jurul catedralei romano-catolice de la Alba-Iulia.

Primele cercetări cu caracter arheologic din jurul sau din interiorul catedralei de la Alba-Iulia au fost desfăşurate înainte de 1918 de către arh. Istvan Möller şi care a emis informaţii, unele eronate, cu referire la fazele de construcţie[1], fără însă a se oferi alte detalii. În anul 1953 D. Protase a încercat stabilirea unor repere stratigrafice în interiorul *Cetăţii Alba-Iulia* prin trasarea a trei secţiuni succesive, în trei puncte diferite: două secţiuni în apropiere catedralei romano-catolice de la Alba-Iulia şi alta în faţa monumentului Custozza.[2] În urma acestor cercetări în secţiunea A au ieşit la iveală 24 de morminte de perioadă arpadiană datate în secolul al XII-lea. Autorul expune situaţia stratigrafică în care se aflau mormintele şi continuă cu o descriere a lor[3] oferindu-ne şi o cartare a mormintelor, care de altfel este şi singura în ciuda descoperirilor ulterioare similare efectuate de R. R. Heitel. Din cele 24 de morminte descoperite 12 erau prevăzute cu elemente de inventar funerar, ce a fost ilustrat complet, şi era compus din piese de podoabă reprezentate prin *foarte multe inele de buclă cu capătul răsucit în formă de S* (15 inele de tâmplă – n. n.), *făcute din bronz şi argint de proastă calitate, inele de argint pentru deget, unele din placă subţire* (1 inel– n. n.), *iar altele cele mai numeroase, împletite* (4 inele – n. n.), *o mărgea fragmentară de pastă, un ac lung de păr cu cap sferic şi monete*[4].

În anul 1968 s-a reînceput pe o scară mult mai largă cercetarea arheologică a catedralei romano-catolice din Alba-Iulia din iniţiativa Direcţiei Monumentelor Istorice prin arheologul

---

[1] Vezi V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, vol I, Bucureşti, 1959, p. 23 sq.; Entz Géza, *A Gyulafehérvári Székesegyház*, Budapest, 1958.

[2] D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în Cetatea de la Alba-Iulia*, în *Studii şi cercetări de istorie*, Cluj-Napoca, , VII, 1-4, 1956, p. 15, Idem, *SCIV*, V, 1954, nr. 1-2, p. 222-224.

[3] *Ibidem*, p. 19-23.

[4] *Ibidem*, p. 34.

R. R. Heitel. După mai mult de un deceniu de cercetare arheologică (1968-1977) rezultatele au fost restituite circuitului ştiinţific parţial şi contradictoriu[5]. În ceea ce priveşte necropola de secol XII singurele informaţii, pe care le deţinem sunt cele publicate de R. R. Heitel în articolele din anii 1972, 1975, 1985, 1986. Din păcate, nu avem parte de un studiu complet al necropolei, ci doar de concluzii care nu sunt precedate, cum ar fi trebuit să fie, de descrieri şi planuri amănunţite care să dovedească cele scrise. Astfel constatăm că, concluziile celor doi autori (D. Protase şi R. R. Heitel), sunt uşor diferite, în detaliu[6]. Dacă D. Protase ne spune că unele morminte au fost deranjate de altele din aceiaşi necropolă[7], R. R. Heitel ne informează, fără o documentaţie verificabilă, că *în toate secţiunile mormintele se suprapuneau fără însă ca mormintele mai vechi să apară ca deranjate, ceea ce arată că cei înhumaţi făceau parte din anumite grupuri familiale, fapt ce ar explica şi densitatea lor mai mare în anumite spaţii*[8]. Apoi, constatăm o discrepanţă a datării fazei finale a cimitirului: dacă ultima monedă emisă din cele 5 (prima este o monedă de la Stefan II) descoperite în inventarul mormintelor de D. Protase este cea a regelui Emeric (1196-1204)[9], ultima monedă din cele 24 (prima este o monedă de la Coloman) descoperite *in situ* de R. R. Heitel este o emisiune a regelui Bela III (1171-1196), autorul subliniind, din nou, fără a confirma sau a nega cele scrise de D. Protase şi fără o documentaţie controlabilă, faptul că între Bela al III-lea şi Andrei al II-lea lipsesc emisiunile de la regii Emeric şi Ladislau al III-lea, hiatusul de 8 ani indicând perioada demantelării bazilicii edificate sub regele Ladislau I, proces ce a condus la oprirea înmormântărilor din arealul bazilicii[10]. Deci, problema care se ridică acum, este dacă într-adevăr înhumările au fost întrerupte în perioada 1196-1204, când s-au început lucrările la actuala catedrală? Căci de o demantelare a bazilicii înaintea terminării măcar parţiale a actualei biserici nu poate fi vorba, pentru că se ştie că se recurgea la demolarea bisericii vechi doar atunci când o parte din noua construcţie, de obicei zona altarului şi al corului, putea să asigure continuitatea oficierii cultului.

Din necropola de secol XII au fost cercetate 315 morminte (24 de către D. Protase şi 291 de către R. R. Heitel)[11]. Necropola este datată în secolul al XII-lea şi pe baza unor serii de monede

---

[5] R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus* Südsiebenbürgen, în *Rev. Roum Hist. Art. Série Beaux-Arts*, IX, 2, 1972, p. 139-160; Idem, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmälern in Siebenbürgen (II)*, în *Rev. Roum Hist. Art. Série Beaux-Arts*, XII, 1975, p. 3-10; Idem, *Contribuţii la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba-Iulia*, în *Muzeul Naţional*, II, 1975, p.343-351;Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba-Iulia (1968-1977). I.*, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 215-231; Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba-Iulia (1968-1977). II. Piesele de metal*, în *SCIVA*, 37, 3, 1986, p. 233-248; Idem, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.

[6] Nu ştim exact care este motivul, dar se pare că R. R. Heitel nu a luat în considerare nici pro nici contra informaţiile publicate de D. Protase, făcând abstracţie totală de articolul cu pricina, ca dovadă şi lipsa citării studiului lui D. Protase din 1956 în articolele din anii 1985, 1986 ale lui R. R. Heitel. Dimpotrivă, observăm preluarea greşită a informaţiilor, de exemplu D. Protase scria de 24 de morminte descoperite de secol XII, iar R. R. Heitel vorbeşte de 26 de morminte de sec. XII.

[7] D. Protase, *Cercetările*, p. 19 sqq, fig. 3.

[8] R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 228.

[9] D. Protase, *Cercetările*, p. 19 sqq, fig. 4.

[10] R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 228; Idem, *Principalele*, 1986 p. 242.

[11] În anii 2001-2002 la Palatul episcopal şi Catedrala romano-catolică în urma restaurărilor au mai avut loc cercetări arheologice executate de Dana Marcu în urma cărora au mai ieşti la iveală printre altele morminte din necropola de secol XII-XIII – vezi D. Marcu-Istrate, A. Istrate, N. M. Simina, *Alba-Iulia, jud. Alba. Punct: Catedrala romano-catolică*, în *CCA. Campania 2001*, p. 28; D. Marcu-Istrate, A. Istrate, *Alba-Iulia,*

descoperite *in situ*, monede ce încep cu emisiuni de la Coloman (1095-1114) şi se încheie fără a înregistra vreo întrerupere, cu emisiuni ale regelui Bela III (1172-1196)[12] sau a regelui Emeric (1196-1204)[13]. Pe lângă monede, din inventarul funerar al mormintelor de secol XII cercetate de R. R. Heitel au mai fost recuperate, conform celor publicate de autor, piese de podoabă din argint sau bronz, şi anume: inele de tâmplă[14] cu un capăt în formă de S sau cu un capăt aplatizat, inele de deget torsadate, un inel lucrat dintr-o singură bară şi un ac de păr cu buton sferic.

O bună parte a pieselor de metal scoase la iveală în urma cercetărilor efectuate în anii 1974-1976 la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia au fost donate de către R. R. Heitel Muzeului Naţional de Istorie a României. Cu toate că R. R. Heitel a dedicat un studiu obiectelor de metal rezultate din cercetările arheologice de la catedrală, totuşi atât publicarea lor, ne referim doar la cele de secol XII, cât şi a necropolei este sumară şi deficitară, iar o bună parte a inventarelor mormintelor este nepublicat. Astfel, este de datoria noastră de a preciza inadvertenţele şi omisiunile materialelor provenite din inventarul mormintelor de secol XII, amintite fugitiv sau doar ilustrate în diferite articole. Misiunea noastră este cu atât mai dificilă cu cât nu deţinem nici o descriere a mormintelor – excepţie făcând inventarul a 4 morminte publicat succint în articolul din 1986[15] – sau măcar o cartare a necropolei, în plus o parte din inventarele mormintelor aflate în colecţiile MNIR fiind amestecat. Lipsa aproape totală a contextului descoperirii podoabelor, în majoritatea cazurilor nu este consemnat numărul mormântului din care provin piesele respective, ne obligă doar la o simplă enumerare a lor prin descriere şi ilustrare fără a putea aborda implicaţiile de ordin arheologic şi istoric legate de descoperirile respective, care de altfel sunt atât de necesare.

Printre materialele de secol XII s-au mai aflat şi câteva piese de metal, o parte dintre ele nepublicate, de perioadă mai timpurie sau mai târzie, şi pe care dorim să le facem cunoscută existenţa lor.

Pentru o utilizare şi o urmărire cât mai facilă, descrierea pieselor am realizat-o într-o ordine cronologică a descoperirii lor şi a locului de descoperire, adică pe secţiuni şi adâncimi. Deşi la fiecare piesă este menţionată secţiunea, caroul şi adâncimea, trebuie specificat că nu suntem siguri de la ce nivel a fost dată adâncimea descoperirii pieselor (probabil de la nivelul de călcare din anii '70), iar caroiajul nu ştim din ce parte a fost numerotat. Teoretic punctul 0 porneşte de la zidul bisericii, însă în articolul său unde publică planurile săpăturilor şi o parte a stratigrafiei punctul 0 porneşte din partea opusă.

Catalogul pieselor:

a. denumirea şi descrierea piesei
b. materialul din care este confecţionată piesa
c. locul descoperirii (A. I. = Alba-Iulia. Catedrala romano catolică, C = secţiunea, □= caroul, –1, 71 = adâncimea)
d. dimensiunile (d. s. = diametrul sârmei, d. i. = diametrul inelului, d. p. = diametrul total al piesei, l. S. = lăţimea "S"-ului)

---

jud. Alba. Punct:str. Mihai Viteazul nr 21 (Palatul Episcopiei Romano-Catolice), în *CCA. Campania 2002*, p. 33 sq.

[12] vezi nota 10.

[13] vezi nota 9.

[14] În ceea ce priveşte utilizarea termenului de „inel de tâmplă" preferăm să folosim în continuare această denumire, întrucât în literatura germană de specialitate îl întâlnim sub acest înţeles (Schläfenring), deşi corect este „inel de buclă", aceste tip de podoabă fiind descoperit nu numai lângă craniu ci şi în zona cutiei toracice sau a abdomenului.

[15] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 242 sqq.

e. starea de conservare a piesei
f. numărul de inventar (M.N.I.R. = Muzeului Naţional de Istorie a României)
g. bibliografie

1. Toate cele 3 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeţ şi provin de la un singur mormânt, pe pliculeţ fiind menţionate doar localitatea, anul, secţiunea, caroul şi adâncimea, numărul mormântului nefiind consemnat.

1.1. a) **Inel de tâmplă** din argint, cu un capăt aplatizat şi îndoit probabil în formă de "S", pe lăţimea "S" nu se observă urme de caneluri (pl. 1/1); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, –1,71 m ; d) d. s.=1,2 mm, d. p. = 13,6 mm, l. S. = 4mm; e) piesa este ruptă, nu s-a păstrat integral; în plic se păstrează două fragmente din verigă şi 4 resturi provenite, probabil, de la restul unei monturi, distruse în urma restaurării; piesa este restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116069; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 244, fig. 4 -15 (?).

1.2. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul are ~3 caneluri greu observabile din cauza restaurării (pl. 1/2); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, –1,71 m ; d) d. s.=1,1 mm, d. p. =13 x 20,1 mm, l. S. = 3,4 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116070; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243.

1.3. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul are 2 caneluri (pl. 1/3); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, –1,71 m ; d) d. s.=1 mm, d. p. = 15,3 x 18,7 mm, l. S. = 4,2 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116071; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243.
Observaţie: Cele trei inele de tâmplă sunt cele amintite de R. R. Heitel în articolul său din 1986 la pagina 243-244, primul (1.1.a) fiind probabil acel inel de tâmplă *din bronz, din păcate cu o parte ruptă din vech (sic!), fragment ce a păstrat pe fragmentul de tijă rămas restul unei monturi, foarte probabil în formă de globuleţ.* (vezi R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 244). În inventarul aceluiaşi mormânt a mai fost găsită o monedă de la Coloman. (R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243).

2. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subţiate şi apropiate. Inelul este realizat dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei şi apoi răsucite (pl. 4/12); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, –1,71 m; d) g. i. =2,4 mm, d. p. = 23 x 21,1 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116081; g) nepublicat.
Observaţie: inelul se afla singur într-un pliculeţ fără altă menţiune în afară de cea de la subpunctul c). Luând în considerare indiciile scrise pe pliculeţ şi comparând datele cu însemnările de la punctul 1 acest inel trebuie să fii făcut parte din inventarul mormântului descris anterior la poziţia 1[16].

3. În interiorul pliculeţului în care se găseau doar cele 4 inele de tâmplă descrise mai jos se afla şi un bileţel pe care era scris: *M5, inel Ag răsucit, 4 inele de tâmplă, monedă Koloman 1095-1116.* Pe exteriorul biletului este tăiat *M5* şi înconjurat cu roşu *14 M.* Inelul de argint răsucit şi moneda de la Coloman menţionate pe bilet nu se mai află în acest plic. Trebuie subliniat faptul că inventarul acestui mormânt este amintit de Radu Heitel în articolul său din 1986[17], dar descrierea pieselor, superficial realizată, nu corespunde cu realitatea, astfel trebuind făcute câteva rectificări. Deci avem de-a face cu 4 inele de tâmplă, toate terminate în S, două dintre ele având "S"-ul rupt (vezi pl. 1/4, 1/6) şi nu, cum precizează R. R. Heitel, *cu unul din capete aplatizat.* Inelul de deget din cadrul acestui inventar credem că este cel descris la poziţia 4 şi care este însă din argint şi nu din bronz.

3.1. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte şi lipseşte; nu se observă caneluri (pl. 1/4); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, –1,68 m ; d) d.

---

[16] R. Heitel specifică în articolul său din 1986 că, *cu excepţia a două dintre ele inelele de deget au apărut numai în morminte în care s-au descoperit şi inele de tâmplă* (vezi R. R. Heitel, *Principalele* 1986, p. 243). De aceea noi încercăm aici, atunci când datele de la subpunctul c) coincid să considerăm inelul/inelele de tâmplă cu inelul de deget ca făcând parte din acelaşi inventar al unui mormânt.

[17] *Într-un mormânt datat cu monedă de la Coloman, au apărut patru inele de tâmplă, două terminate în S şi două cu unul din capete aplatizat, precum şi un inel de deget din bronz* (R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243).

s.=1,4 mm, d. p. = 15,8 x 17 mm, l. S. păstrat = 3,3 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116072; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243, fig. 4-12 (?).

3.2. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri (pl. 1/5); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, –1,68 m ; d) d. s.=1,1 mm, d. p. = 13,5 x 17 mm, l. S. = 4 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116073; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.

3.3. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul este parţial rupt şi lipseşte; se observă 4 caneluri, dar este posibil să fi avut mai multe (pl. 1/6); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, –1,68 m ; d) d. s.=1,9 mm, d. p. (păstrat) = 18,5 x 24,1 mm, l. S. păstrat = 3,8 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116074; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.

3.4. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul pare să fi avut caneluri, dar din cauza restaurării este greu de sesizat (pl. 1/7); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, –1,68 m ; d) d. s.=1 mm, d. p. = 15,5 x 18,1 mm, l. S. = 3 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116075; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.

4. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subţiate şi depărtate. Inelul este realizat prin răsucirea într-o singură direcţie a unei bare de sârmă îndoită pe lung în trei şi apoi răsucite (pl. 4/11); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 3/4, M 5, –1,68 m ; d) g. i. =2,8 mm, d. p. = 22,3 x 21,2 mm; e) piesa este ruptă în trei bucăţi, însă este lipită şi restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116080; g) menţionat R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
Observaţie: inelul se afla singur într-un pliculeţ fără altă menţiune în afară de cea de la subpunctul c). Luând în considerare indiciile scrise pe pliculeţ şi comparând datele cu însemnările de la punctul 3 acest inel trebuie să fii făcut parte din inventarul mormântului descris anterior la poziţia 3, aşa-numitul M14.

5. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat şi îndoit, probabil, în formă de "S". S"-ul este rupt în cea mai mare parte şi lipseşte; se observă pornirea a două caneluri (pl. 2/2).; b) argint de proastă calitate (?); c) A. I. 1974, C XI, □ 4, –1,83 m ; d) d. s.=1,9 mm, d. p. (păstrat) = ~20 x 20,2 mm, l. S. păstrat = 3,9 mm; e) piesa este ruptă în 4 fragmente, este nerestaurată şi prezintă un conţinut mare de cupru f) M.N.I.R. nr. inv. 116058; g) nepublicat.

6. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subţiate şi suprapuse. Piesa este realizată dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei şi apoi răsucite; (pl. 4/9); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, –1,90 m ; d) g. i. =2,9 mm, d. p. = 22,1 x 21 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116079; g) menţionat R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
Observaţie: având în vedere similitudinea cotelor inelului de deget torsadat cu cele ale inelului de tâmplă de la poziţia 5, probabil că aceste două piese au făcut parte din inventarul aceluiaşi mormânt.

7. a) **Inel de tâmplă** torsadat; sârma torsadată a inelului este îmbrăcată parţial, în partea de jos a inelului, cu un fel foiţă realizată din acelaşi metal ca şi veriga; unul din capete este aplatizat şi îndoit în formă de "S". S"-ul se păstrează parţial fiind rupt în cea mai mare parte şi lipseşte; nu se observă urme de caneluri. (pl. 2/1); b) bronz (?); c) A. I. 1974, C XI, □ 2 (?), –1,35 m ; d) d. s.=1,7 mm, d. p. = ~25mm, l. S. păstrat = 3,8 mm; e) piesa este ruptă în 4 fragmente, nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116068; g) nepublicat.

8. a) **Inel de deget** cu capetele desfăcute; veriga inelului pare să fie simplă (pl. 1/12); b) bronz (?) de proastă calitate deoarece piesa este casantă; c) A. I. 1974, C VIIIa, □ 6, –1,22 m ; d) grosimea inelului este irelevantă deoarece nu este curăţat, iar oxizii de cupru sunt în cantitate mare, d. p. = ~20 mm; e) nerestaurată, distrusă şi spartă în patru bucăţi f) M.N.I.R. nr. inv. 116078; g) nepublicat.

9. a) **Verigă de păr**(?) cu capetele ascuţite şi suprapuse; veriga este o platbandă deformată, şi dreptunghiulară în secţiune (pl. 4/3); b) bronz; c) A. I. 1974, C VIIIa, □ 5, –1,40 m ; d) grosimea platbandei = 1,6 x 4 mm, d. p. = ~27 x 28,8 mm e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116056; g) nepublicat.

10. a) Trei fragmente din bronz, din care două nu pot fi identificate ca funcţionalitate; cea de-a treia este un fragment dintr-o piesă mai mare, din tablă de bronz (pl. 1/13-14); b) bronz; c) A. I. 1974, C VIIIa, □ 10, –1,20 m; d) grosimea tablei = 1mm, înălţimea piesei = 14,9 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116082; g) nepublicat.

11. Piesă de metal cu un conţinut ridicat de cupru, probabil este un medalion sau o aplică de harnaşament (?) în formă de pandantiv cordiform, cu un fragment de ureche de prindere în partea superioară; orificiul urechii este circular (pl. 5/5); b) fier; c) A. I. 1974, C VIIIa, □ 9, –2,35 m; d) L. p. = 46,8 mm, l. p. = 29 mm, grosimea = 1,3 mm; e) nerestaurată; piesa este ruptă în două; lipseşte o parte a urechii de prindere; f) M.N.I.R. nr. inv. 116083; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 233, fig. 3-1.
Observaţie: R. Heitel menţionează în articolul său această piesă ca fiind vârf de săgeată roman – sunt amintite de fapt două săgeţi identice care au apărut în bordeiele A şi B din C XVII, datarea lor la începutul secolului al II-lea fiind asigurată[18]. Locul descoperirii al acestui obiect, conform notiţelor de pe pliculeţul diferă faţă de localizarea publicată de R. Heitel.

12. a) **Aplică de bronz de harnaşament**[19], cordiformă, concavă, probabil turnată. Pe spate are 3 picioruşe de fixare pe suport de piele, încovoiate spre interior; cele din partea superioară sunt îndoite în jos spre stânga, iar cel din partea inferioară este îndoit în sus spre dreapta. Este decorată cu motivul "palmetei orientale" în centru, într-un cadru cordiform. În jurul cadrului este un registru de linii paralele şi ele circumscrise la rândul lor într-un cadru. Piesa prezintă urme de uzură, căci acele linii paralele din partea stângă sus şi partea dreaptă mijloc sunt aproape şterse, fiind greu vizibile (pl. 1/8); b) bronz; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 4/5, adâncimea nu este indicată; d) lungimea piesei = 16 mm, lăţimea = 14,2 mm, grosimea = 4,4 mm; e) restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116044; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1985, p. 225, Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243, R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 407 sqq
Observaţie: Având localizarea pe orizontală (C VIIIa, □ 4/5) aproximativă a locului de descoperire a aplicei, am încercat să vedem unde s-ar situa pe planul general al săpăturilor publicat în 1985[20], şi am observat că ar pica la câţiva metri distanţă faţă de zidul de vest al bisericii Ia. Desigur această informaţie rămâne incertă atâta timp cât ne lipseşte un plan amănunţit al săpăturilor arheologice.

13. a) Obiect fier cu urme de la o plăcuţă de metal alb. Pe pacheţelul în care era această piesă scria *Dridu*. Piesa este circulară din tablă de fier, nedecorată, păstrată fragmentar. Pe margine se observă o bordură foarte fină, de jur împrejurul piesei. Pe această bordură a fost montat un cadru de metal alb, păstrat însă doar parţial. Este posibil ca foiţa de metal alb să fii fost o colată peste o parte a piesei. Pe spatele piesei se observă un mic fragment de sârmă de fier lipită pe disc. (pl. 1/10); b) fier; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 5/6, -1,10; d) d. p. = 29,5 x 2,7 mm, gros. p. = 0,4 mm, L. sârmă =14,8 mm, gros. sârmă = 1,5 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116050; g) nepublicat.

14. a) **Obiect semisferic** din bronz, ce pare a fi rupt dintr-o altă piesă. Este o calotă semisferică din bronz de bună calitate. Pe plic este notat *piesă din bronz, semisferică, din umplutură* (pl. 1/11); b) bronz de bună calitate; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 5, -0,77 (pe biletul din interiorul plicului este notat C VIII, □ 15, -0,77); d) d. p. = 19,2 x 20,1 mm, înălţimea piesei = 12 mm, grosime piesei = 1,3 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116051; g) nepublicat.

15. a) **Bolţ de arbaletă** este amintit de R. Heitel în articolul său şi datat în secolele XVI-XVII; b) fier foarte corodat (pl. 5/4); c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 4, - 0,85, profilul de sud; d) înălţimea piesei este greu de

[18] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 233, fig. 3-1.

[19] Asupra descrierii amănunţite şi a contextului de descoperire a piesei nu insistăm, întrucât spre deosebire de celelalte piese ea a beneficiat de o descriere şi publicare corespunzătoare (v. R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 225, Idem, *Principalele*, 1986, p. 243.

[20] Pentru localizarea descoperirii aplicii de harnaşament maghiare vezi Heitel, R. R., *Principalele*, 1985, p. 225.

stabilit deoarece nu se păstrează în întregime, în secțiune este dreptunghiulară; e) nerestaurată, ruptă în patru bucăți; f) M.N.I.R. nr. inv. 116049; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 246.

16. a) **Inel de deget** cu capetele depărtate. Inelul este realizat dintr-o platbandă din bronz, tehnica de execuție fiind ciocănire (pl. 4/6); b) bronz; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 4, -1,25; d) gros. bandei = 1,3 mm x 9,1 mm d. p. = ~24 mm x ~21,5 mm; e) piesa prezintă urme de coroziune și este ruptă în două bucăți, s-a încercat o lipire; stabilizată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116043; g) nepublicat.

17. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele ușor subțiate și suprapuse. Inelul este realizat dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei și apoi răsucite (pl. 4/7); b) argint; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 8, –1,20 m ; d) g. i. = 2 mm, d. p. = 19,5 x 19,5 mm (în plic este un bilețel pe care scrie *umpl. 1974*); e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116040; g) nepublicat.

18. a) **Plumb sigilar** (?) de formă ovală și ușor deformată; în partea superioară are un rest de urechiușă de prindere (?); pe avers se poate observa destul de greu un decor, ce constă într-o *ghirlandă* în formă de "C" cu deschiderea în sus, mai groasă și mai evidentă în partea de jos și subțiată spre extremități; pe revers este lipită o altă plăcuță mică de plumb, fiind greu de precizat forma (pl. 1/9); b) plumb; c) A. I. 1975, C XIV, □ 10, -1,00; d) d. p. = 20,4 x 19,8 mm, grosime plăcuță = 1,5 mm, grosime totală = 2,9 mm, înălțime urechiușă = 2,5 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116047; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 246, fig. 4 – 16a, 16b.

19. a) **Lamă cuțit** din fier păstrat fragmentar, doar lama, fără mânerul de prindere (pl. 5/3); b) fier; c) A. I. 1975, C XIV, □ 11, -0,95; d) L. p. = 70,2 mm, l. p. = 25 mm, gros. tăișului = 2,1 mm, gros. muchiei = 4,3 mm; e) nerestaurată și foarte corodată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116054; g) nepublicat.

20. a) **Pinten cu spin** din fier și cu nituri de prindere. Pintenul de formă semicirculară, are brațele semicirculare și înguste, în secțiune. La extremități brațele sunt prevăzute cu nituri pentru prindere. Spinul, de formă circulară, este relativ înalt, cu vârful rotunjit. Ciudat la acest pinten este faptul că în extrema curburii are un sprijin înalt de 12 mm și având rolul de o mai bună fixare a pintenului pe călcâiul cizmei (pl. 6); b) fier; c) A. I. 1975, C XIV, □ 11, -0,95; d) lățimea = 96 mm; lungimea totală = 88 mm, lungimea spinului = 25 mm, deschiderea pintenului 86 mm; e) nerestaurată și puternic corodată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116053; g) nepublicat.

21. a) **Inel de deget** fix lucrat dintr-o singură bară, prin turnare (pl. 4/5); b) bronz de foarte proastă calitate; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5, -0,85; d) gros. barei = 4 mm d. i. = 21,6 mm x 22 mm; e) restaurat; din cauza coroziunilor, probabil, și apoi a folosirii acizilor pentru curățare a piesei, inelul a suferit modificări, astfel dând impresia că au fost excizate părți din el; f) M.N.I.R. nr. inv. 116041; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243, fig. 2-6, 4 -8. În textul publicat de R. Heitel este menționat și numărul mormântului M 237 în care apare acest inel, precizând în plus că în groapa mormântului *lângă partea dreaptă a maxilarului inferior, a apărut și o monedă din argint de la Geza II (1141-1162).*[21]
Observație: R. Heitel în articolul său consideră acest inel ca fiind *lucrat dintr-o singură bară (foarte probabil prin ciocănire la cald și nu prin turnare) inel decorat – caz unic – prin excizarea unor părți din corp*[22]. Dacă inelul ar fi fost realizat prin ciocănire atunci trebuiau să se vadă capetele inelului, în plus la o atentă observație, pe un segment scurt (vezi pl.4/5, partea de sus a inelului), se vede forma și modelul inelului original, care în același timp trădează folosirea matriței pentru executarea acestui inel.

22. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 3 caneluri. Sârma inelului este în secțiune rombică (pl. 2/8); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5, –0,85 m ; d) d. s. = 1,7 mm, d. p. = 18,8 x 24,9 mm, l. S. = 5 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116037; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-2 (?).

---

[21] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.
[22] *Ibidem*.

Observaţie: inelul de tâmplă se afla singur într-un pliculeţ fără altă menţiune în afară de cea de la subpunctul c). Luând în considerare indiciile scrise pe pliculeţ şi comparând datele cu însemnările de la punctul 21 şi 23 această piesă împreună cu inelul de tâmplă şi inelul de deget[23] ar putea face parte din inventarul aceluiaşi mormânt.

23. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul pare a avea 3 caneluri, greu observabile din cauza restaurării (pl. 3/13); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5, –0,85 m ; d) d. s. = 2,1 mm, d. p. = 21,7 x 25 mm, l. S. = 5,3 mm; e) restaurată şi lipită, piesa fiind ruptă în trei bucăţi f) M.N.I.R. nr. inv. 116033; g) nepublicat.

24. a) **Inel de deget** cu capetele subţiate şi petrecute, în secţiune lenticular. Inelul este realizat dintr-o platbandă de argint, tehnica de execuţie fiind ciocănire şi şlefuire (pl. 4/4); b) argint; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5/6, -1,10 m (pe bileţelul din interiorul pliculuiscrie *M 10*); d) gros. bandei = 4,1 mm x 1,2 mm d. p. = ~20 mm x ~22 mm; e) restaurată, ruptă în trei fragmente; f) M.N.I.R. nr. inv. 116042; g) nepublicat.

25. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat şi îndoit probabil în formă de "S". "S"-ul este rupt şi nu s-a păstrat (pl. 3/9); b) argint; c) A. I. 1975, C XIII, □ 6, –1,10 m (Pe bileţelul din interiorul pliculeţului scrie *inel tâmplă - izolat*); d) d. s.=1,5 mm, d. p. = 19,4 x 20,3 mm, l. S. păstrat = 2 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116036; g) nepublicat.

26. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeţ şi provin de la un singur mormânt. În interiorul pliculeţului se mai afla un bileţel pe care era notat M3 tăiat şi apoi scris M4 (*M 3 4*)

26.1. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit probabil în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte, dar la baza lui se pot observa pornirea a trei caneluri (pl. 2/6); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, –0,96 m ; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 25,8 x 27,9 mm, l. S. păstrat = 4 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116038; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-7.
Observaţie: în urma folosirii acizilor pentru curăţare şi restaurarea piesei, inelul a suferit modificări, având aceleaşi particularităţi ca şi inelul de la poziţia 21, adică dând impresia că au fost excizate părţi din el[24].

26.2. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul are 4 caneluri (pl. 2/7); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, –0,96 m ; d) d. s. = 2 mm, d. p. = ~28 mm, l. S. = 5,4 mm; e) restaurată, ruptă în trei bucăţi f) M.N.I.R. nr. inv. 116039; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-3.

27. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt şi nu se păstrează (pl. 3/14); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, –0,95 m (în interiorul plicului se aflau două bileţele: pe unul din ele scria □ 7 după ce iniţial a fost scris 6, iar pe celălalt scria □ 6); d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 20,1 x 22,9 mm, l. S. păstrat = 3,1 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116034; g) nepublicat.

28. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte, însă la baza lui se pot observa pornirile a două caneluri (pl. 3/8); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, –2,45 m [în interiorul plicului se afla un bileţel pe care era notat *"2,45 (în umplutură)"*]; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 19,2 x 25,9 mm, l. S. = 3 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116035; g) nepublicat.

[23] Vezi nota 16
[24] vezi nota 22.

29. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt aproape integral şi nu s-a păstrat (pl.3/15); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 1, –1,15 m ; d) d. s. = 1,8 mm, d. p. = 17,4 x 17,2 mm, l. S. la bază = 3 mm; e) nerestaurată şi prost păstrată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116007; g) nepublicat.

30. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subţiate şi depărtate. Inelul este realizat dintr-o sârmă de argint pusă în trei şi torsionată; capetele au fost aplatizate prin ciocănire (pl. 4/10); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -1,10 m; d) gros. sârmei = 2 mm, d. p. ext. = 24,8 mm, d. p. int. 16,7 mm, gr. = 5,02; e) restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116020; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-5, 4 –7, p. 243. În textul publicat de R. Heitel este precizat şi numărul mormântului M 209, *mormânt databil pe la mijlocul secolului al XII-lea*, din inventarul căruia mai făceau parte încă *două inele de tâmplă din bronz, de mici dimensiuni*[25]. Cele două inele menţionate de R. Heitel în articol nu se identifică în lotul pieselor aflate în depozitul M. N. R. I.

31. In plic se află două inele de tâmplă ce provin din inventarul aceluiaşi mormânt M 23 din C XVII, □ 2.

31.1 a) **Inel de tâmplă** din bronz de mărime mare cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri şi este rupt aproape pe jumătate, dar segmentul rupt al "S"-ului se păstrează. Capătul bont al inelului se suprapune peste "S" (pl. 4/1); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 23, –1,20 m ; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 34,6 x 45 mm, l. S. = 4,9 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116004; g) nepublicat.

31.2. a) **Inel de tâmplă** din bronz de mărime mare cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri. (pl. 4/2); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 23, -1,20 m ; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = ~38 x 40 mm, l. S. = 5 mm; e) piesa este ruptă în două, restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116005; g) nepublicat.

32. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte şi lipseşte; nu se observă caneluri pe "S. (pl. 3/4); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, –1,23 m ; d) d. s.=1,5 mm, d. p. = 15,6 x 15 mm, l. S. păstrat = 3 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116011; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-8 (?).

33. a) **Inel de tâmplă** din argint cu capetele boante şi depărtate (pl. 2/9); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, –1,70 m ; d) d. s. = 2 mm, d. p. = 23,2 x 23,7 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116017; g) nepublicat.

34. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt aproape pe jumătate; nu are caneluri (pl. 3/5); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, –1,80 m (pe biletul din interiorul pliculeţului este notat *"inel tâmplă umplutură"*); d) d. s.=1 mm, d. p. = 12,7 x 16,7 mm, l. S. păstrat = 2,5 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116014; g) nepublicat.

35. În acelaşi plic se aflau două ţinte aproape identice:

35.2. a) Ţintă din aur (pl. 5/7); b) aur; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, - 2,15; d) d. p. = 19,3 x 20,1; gr. ţintei = 0,5 m e) restaurat; f) M. N. I. R. 116028; g) nepublicat.

35.3. a) Ţintă din aur (pl. 5/8); b) aur; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, - 2,15; d) d.p. = 19 x 18 mm; gr. ţintei = 0,3 mm; e) păstrată parţial; restaurat; f) M. N. I. R. 116029; g) nepublicat.

36. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul are 2 caneluri. În bucla "S"-ului se mai pot observa urme de fibră textilă (pl. 3/6); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 78; -2,25 m ; d) d. s. = 1,2 mm, d. p. = 14,2 x 20,9 mm, l. S. = 3 mm; e) inelul este deformat, nerestaurat f) M.N.I.R. nr. inv. 116012; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-4.

[25] R. R., Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.

37. **Mărgea din bronz / piesă de harnaşament** (?). Piesa pare a fi făcut parte dintr-o alta mai mare pentru că acolo unde are ruptura prezenta urmele unui alt metal (pl. 1/15); b) bronz (?); c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 78; -2,25 m ; d) gros. p. = 2,2, d. p. = 9,7 mm, în secţiune este de formă triunghiulară; e) este distrusă în mică măsură, nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116022; g) nepublicat.

38. **Aplică romană** rotundă, are ca ornament trei cercuri concentrice, în centru fiind perforată; prezintă urme de uzură (pl. 5/6); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -2,45 m ; d) d. p. = 22,2 mm, gros. p. = 1 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116030; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 1-1.

39. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subţiate şi apropiate. Inelul este realizat dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei şi apoi răsucite (pl. 4/8); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 3, –1,76 m; d) g. i. =2 mm, d. p. = 22,9 mm; e) piesa este ruptă în trei bucăţi, unul din capete este rupt şi lipseşte; restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116018; g) nepublicat.

40. a) **Cataramă** circulară din bronz cu spin din bronz. Tehnica de execuţie constă în turnare cadrului şi ciocănirea spinului. (pl. 5/2); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, M 16, -0,80; d) gros. cadrului = 5 x 3,9 mm, d. p. = 41 x 41mm, L. spinului = 41 mm, l. spinului = 4,8 mm; e) nerestaurată, dar bine conservată; spinul este rupt în dreptul sistemului de prindere de cataramă; f) M.N.R.I. nr. inv. 116027; g) nepublicat.

41. a) **Inel de tâmplă** din bronz păstrat parţial (pl. 3/16); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, –1,50 m; d) d. s. = 2 mm, e) se păstrează jumătate din verigă, nerestaurat; f) M.N.I.R. nr. inv. 116010; g) nepublicat.

42. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". Din cauza necurăţării şi nerestaurării piesei pe "S" se distinge cu greutate o urmă de canelură (pl 2/3); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, M 75, –1,72 m (pe biletul din interiorul pliculeţului este notata *"inel tâmplă lângă M75"*); d) d. s. = 1,1 mm, d. p. = ~15 x 16,1 mm, l. S. = 3,8 mm; e) nerestaurată, ruptă în două bucăţi f) M.N.I.R. nr. inv. 116019; g) nepublicată.

43. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeţ şi provin din inventarul aceluiaşi mormânt. Pe pliculeţul în care se află cele două inele scrie A. I. 1976, C XVII, □ 4, –1,73, M 65, iar pe biletul din interiorul plicului este notat *"M73 copil"* şi *"inele de tâmplă + mărgea"*. În pliculeţ mărgeaua amintită era lipsă, însă erau prezente 2 fragmenţele din bronz, cărora nu li se poate da o funcţionalitate (vezi pl. 3/3).

43.2. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul are 3 caneluri (pl. 3/1); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, –1,73 m ; d) d. s. = 1,8 mm, d. p. = 20,1 x 26,5 mm, l. S. = 4,8 mm; e) restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116015; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 4 -6.

43.3. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul are 2 caneluri (pl. 3/2); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, –1,73 m ; d) d. s. = 1,4 mm, d. p. = 16,9 x 20,6 mm, l. S. = 4 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116016; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 4 –5 (?).

44. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeţ şi provin din inventarul aceluiaşi mormânt, pe pliculeţ fiind menţionat A. I. 1976, C XVII, □ 4, M 73, –1,73 m. Pe biletul din interiorul pliculeţului scria *"C 17, □5, M 66 – inel tâmplă"*. Tot în acest plic se afla şi un fragment de bronz (vezi planşa 3/11), probabil mărgeaua, dacă luăm în considerare varianta M73, care este menţionată şi pe bileţelul de la poziţia 43.

44.1. a) **Inel de tâmplă** din bronz de mici dimensiuni cu un capăt aplatizat şi îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri (pl. 3/10); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, –1,73 m ; d) d. s. = 2,3 mm, d. p. = 15 x 17,2 mm, l. S. = 5,1 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116008; g) nepublicat.

44.2. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu capetele boante şi apropiate (pl. 3/12); b) bronz (?); c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, –1,73 m; d) d. s. = 1,5 mm, d. p. = 14 x 14 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116009; g) nepublicat.

45. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeț și provin din inventarul aceluiași mormânt, pe pliculeț fiind menționat: *" A. I. 1976, C XVII, □ 5, –1,70 m, M 65 ".*

45.1. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are cel puțin 2 caneluri, fiind greu de stabilit exact câte caneluri există datorită coroziunilor și nerestaurării piesei (pl. 2/4); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 5, –1,70 m, M 65; d) d. s. = 2 mm, d. p. = 23 x 29 mm, l. S. = 6 mm; e) nerestaurată, cu urme de coroziuni pe ea; f) M.N.I.R. nr. inv. 116002; g) nepublicat.

45.2. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt, dar se păstrează și nu se observă urme de caneluri pe el (pl. 2/5); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 5, –1,70 m; d) d. s. = 2 mm, d. p. = 25,1 x ~28 mm, l. S. = 6 mm.; e) nerestaurată, "S"-ul este rupt de inel; f) M.N.I.R. nr. inv. 116003; g) nepublicat.

46. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este parțial rupt și se pot observa pe el 2 caneluri (pl. 3/7); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 5, –1,70 m, M 66 (pe biletul din interiorul pliculețului scrie *"M 65"*); d) d. s. = 1,3 mm, d. p. = 19,1 x 22 mm, l. S. păstrat = 3,2 mm; e) nerestaurată, ruptă în două bucăți f) M.N.I.R. nr. inv. 116013; g) nepublicat.

47. a) **Cataramă** circulară din bronz cu spin din fier. Tehnica de execuție constă în turnare cadrului cataramei și probabil ciocănirea spinului. (pl. 5/1); b) cadrul din bronz, spinul din fier; c) A. I. 1976, C XVIa, □ 2, M 1, -0,70 (pe biletul din interiorul pliculețului este notat *"zidul fundației aparține lui M 1 cel cu potcoava"*); d) gros. cadrului = 4 x 3,2 mm, d. p. = 41,4 x 39,8 mm, L. spinului = ~ 60 mm; e) nerestaurată, cadrul cataramei este bine conservat, însă spinul din fier este foarte corodat și rupt în 6-7 bucăți; f) M.N.R.I. nr. inv. 116026; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 246.

În lotul pieselor care aparțin de necropola de secol XII de la Alba-Iulia și pe care le-am descris mai sus se aflau 32 de inele de tâmplă din argint sau bronz, 10 inele de deget din argint sau bronz și o mărgea de bronz (?). În același lot erau incluse și alte piese, dar care proveneau din alte niveluri stratigrafice: un medalion din fier (v. poz. 11), o aplică romană (v. poz. 38), două ținte din aur (v. poz. 35), o aplică de bronz de harnașament maghiară (v. poz. 12), un obiect semisferic din bronz (v. poz. 14), un pinten (v. poz. 20), două catarame (v. poz. 40, 47), o lamă de cuțit (v. poz. 19), un bolț de arbaletă (v. poz. 15), un plumb sigilar (v. poz. 18).

Înainte de a trece la interpretarea pieselor care aparțin de necropola de secol XII, dorim să facem câteva mențiuni, fără a intra în detaliu, referitoare la celelalte obiecte. Din C XIV, în care apare și acel val de pământ menționat de Heitel[26], provin o lamă de cuțit, un pinten din fier și un plumb sigilar, ultima piesă împreună cu un bolț da arbaletă descoperit în C VIIIa fiind amintite de R. Heitel ca provenind dintr-un strat databil în secolele XVI-XVII. Pintenul și lama de cuțit sunt din același nivel stratigrafic din care au fost scoase la iveală bolțul de arbaletă și piesa din plumb. Tipul de pinten din fier cu nituri de prindere descris de noi se încadrează probabil în secolele XVII-XVIII. Un pinten oarecum asemănător datat în secolul al XVII-lea , cu nituri de prindere, cu un spin cu capăt lățit dar fără rozetă și la extrema curburii cu un sprijin, a fost descoperit și în cetatea Oradiei[27].

Despre cataramele de fier descrise de noi nu putem să le încadrăm cu certitudine într-o anumită perioadă de timp, întrucât ne lipsește contextul, iar datele scrise de pe pliculeț ne duc la o totală confuzie cu ceea ce a scris R. Heitel în articolele sale din anii '85-'86[28]. Autorul săpăturilor a publicat doar una dintre cele două catarame, și anume catarama cu cadrul din bronz și spin din fier și care, după spusele autorului, a fost descoperită într-un mormânt din secolul al XVIII-lea[29],

---

[26] Idem, *Principalele*, 1985, p. 219-220, fig 1.

[27] A. A. Rusu (coord), *Cetatea Oradea*, Oradea, 2002, p. 169, pl. LXV/b.

[28] R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, fig 1; Idem, *Principalele*, 1986, p. 246.

[29] Idem, *Principalele*, 1986 p. 246. Existența unor morminte datate până în secolul al XVII-lea a fost confirmată și de cercetările din anul 2001 realizate la catedrala romano-catolică (vezi D. Marcu Istrate, *op.cit.*, p. 28).

în text nefiind menţionate alte amănunte. Pe pliculeţul în care se afla piesa este specificat numărul mormântului (M1), secţiunea (C XVIa) şi adâncimea (-0,70), iar pe biletul din interiorul plicului scria *zidul fundaţiei aparţine lui M1 cel cu potcoava*. Credem că este o greşeală de scriere sau pur şi simplu este încurcat inventarul pentru că pe planul general al săpăturilor nu există secţiunea C XVIa, şi nicăieri nu este scris sau desenat cum că în C XVI ar fi un zid medieval, iar în plus într-unul din articolele sale Heitel pomeneşte de un mormânt M I (mormânt în cistă şi cu nişă pentru cap), însă în secţiunea C X (amplasată pe zidul de sud al catedralei), mormânt ce a fost încadrat în necropola de secol XIII[30]. Analogii pe care le-am găsit pentru cataramele descrise de noi sunt cele descoperite în necropola medievală din jurul bisericii de la Kaposvár, din Ungaria, însă acestea au fost datate în secolele XIII-XIV[31]. Iar pentru Transilvania secolelor XII-XIV astfel de cataramе nu au fost descoperite în mormintele în cistă şi cu nişă pentru cap. Oricum încadrarea cronologică a celor două cataramе rămâne incertă.

Ştim că în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia cercetată de R. Heitel au fost descoperite în total 48 de inele de tâmplă din care 45 cu un capăt în formă de S şi 3 cu un capăt aplatizat[32], iar anterior, din cercetările efectuate în 1953 mai avem încă 14 inele de tâmplă cu un capăt în formă de S (vezi pl. 7/4) şi un inel de tâmplă cu un capăt în formă de cerc (vezi pl. 7/4). În lotul nostru, se aflau 32 de inele de tâmplă, din care 30 sunt inele de tâmplă cu un capăt în formă de S, iar celelalte două sunt inele de tâmplă cu capetele simple şi boante. Din cele 3 inele cu un capăt aplatizat menţionate de R. Heitel, 2 sunt de fapt inele de tâmplă cu o parte din capătul în formă de "S" rupt; al 3-lea inel nefiind identificat printre piesele descrise de noi.

Aproape toate cele 32 inelele de tâmplă sunt executate dintr-o sârmă de bronz (15 bucăţi) sau argint (17 bucăţi[33]) în secţiune circulare, un singur inel fiind în secţiune rombic (pl.2/8), iar altul are firul uşor torsadat[34] (pl. 2/1). În ceea ce priveşte dimensiunile inelelor de tâmplă întâlnim dimensiuni foarte variate: grosimea sârmei este cuprinsă între 1–2,3 mm, diametrul total al pieselor variază între 14 x 14 – 45 x 34,6 mm, iar lăţimea "S"-ului diferă între 3 – 6 mm. Capătul îndoit în formă de "S" este decorat aproape în 50% din cazuri cu nervuri longitudinale. Majoritatea inelelor se încadrează în grupul inelelor de format mic (forma II, 4-5 /1-3 Giesler) sau format mare (forma I, 6-7 Giesler)[35]. În cadrul acestei necropole de secol XII, din categoria inelelor mici mai avem şi câte o piesă din forma II, 3/1 (după Giesler)(pl. 3/5) şi II, 4/4 (pl. 3/10), iar din clasa inelelor de tâmplă mari, putem zice chiar *foarte mari* întrucât se diferenţiază categoric de celelalte inele de tâmplă, avem două piese ce provin dintr-un singur mormânt (pl. 4/1-2) – continuând după modelul clasificării inelelor de tâmplă a lui Giesler ele s-ar încadra în forma I, 12/3. Analogii pentru acest tip de inel de tâmplă de format foarte mare

---

[30] R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 228.

[31] E. Bárdos, *Középkori templom és temetö Kaposvár határában*, în *Somogyi Múzeumok Közleményei, IKaposvár*, II, 1978, p. 197.

[32] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.

[33] În articol R. Heitel notează că *dintre inelele de tâmplă numai 6 sunt din argint* (R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243). D. Protase identifică din cele 15 inele de tâmplă descoperite, ca 13 fiind executate din argint de proastă calitate (D. Protase, *Cercetările*, p. 19 sqq.).

[34] În Transilvania analogii pentru tipul de inel torsadat cu un capăt în formă de S avem în necropola (M 54) de la Cluj-Mănăştur (P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj Mănăştur*, în *AMN*, 1981, p. 139). Pentru descoperiri de inele torsadate cu un capăt în formă de S vezi E. Bárdos, *op. cit.*, p. 206 sqq.

[35] J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. u. 11. Jahrhunderts im Karpathenbeckem*, 1981,p. 40.

avem la Zalău Ortelec, unde într-un mormânt (M 9) s-a descoperit un inel cu un capăt în formă de S și cu diametrul de 4,5 cm[36].

În mormintele de la Alba-Iulia, inelele de tâmplă au apărut, în general, câte 1-2 piese, mai rar câte 3 și într-un singur caz câte 4, deseori inventarul funerar fiind completat cu un inel de deget și / sau câte o monedă. În două morminte a apărut și acul de păr cu cap sferic din bronz în conexiune cu unul[37] și respectiv două inele de tâmplă din argint cu un capăt în formă de S[38].

Din punct de vedere al funcționalității nu putem opta pentru opinia lui R. Heitel conform căreia inelele de tâmplă erau folosite pentru fixarea părții din giulgiu ce acoperea capul[39], ci mai de grabă pentru folosirea lor ca podoabe fixate pe fâșii de piele sau de pânză purtate în jurul frunții[40] sau prinse la codițele de păr împletite și care erau strânse spre vârfuri cu câte un inel (exemplele cele mai elocvente sunt mormântul nr 9 de la Moreşti[41], mormântul 58 de la Cluj Mănăștur[42], unde inelele de tâmplă au fost găsite în zona abdomenului sau al bazinului).

Din cele 10 inelele de deget descrise de noi, 6 sunt inele torsadate din argint (forma 30 după Giesler) (pl. 4/7-12), 1 inel din argint cu capetele ascuțite și în secțiune lenticular (pl. 4/4), un inel din platbandă de bronz cu capetele depărtate (pl. 4/6), 1 inel fix turnat din bronz de proastă calitate (pl.4/5) și 1 inel cu capetele desfăcute din bronz (?) (pl. 1/12). R.R. Heitel în articolul său menționează 5 inele[43], dintre care doar două au putut fi identificate cu certitudine în lotul nostru: poziția 21 și 30. La cele 10 inele se mai adaugă încă 5 descoperite în aceeași necropolă de secol XII în anul 1953, și anume 4 inele de deget torsadate și 1 inel lat realizat dintr-o placă subțire de argint[44]. Inelele torsadate și inelele platbandă se întâlnesc frecvent și în inventarul mormintelor de secol XII, mai rar întâlnite pentru perioada amintită fiind inelele cu capetele ascuțite și în secțiune lenticular (pl. 4/4) și inelele fixe simple (pl. 4/5).

Din punct de vedere cultural piesele din inventarele mormintelor aflate în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia aparțin culturii Bijelo-Brdo II/târziu, așa numita fază Citfalău[45]. Particularitățile necropolelor din această etapă târzie a culturii Bijelo-Brdo - Citfalău sunt pe de o parte prezența predominantă a inelelor de tâmplă într-o varietate mare, a inelelor de deget și a monedelor, iar pe de altă parte situarea mormintelor în jurul unei biserici[46].

Răspândirea acestor tipuri de necropole de epocă arpadiană, ce conțin elemente de inventar specifice culturii Bijelo Brdo târziu și care nu țin cont de realitățile etnice, se întâlnesc în Ungaria, Slovacia, Croația, Serbia nordică, Banat, Transilvania etc. În Transilvania necropole ce intră în aria culturii Bijelo-Brdo târziu (faza Citfalău), datate la sfârșitul secolului

---

[36] P. Iambor, *Sondajul arheologic de la Zalău-Ortelec*, în *MCA*, 15, 1983, p. 513-514.
[37] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.
[38] D. Protase, *Cercetările*, p. 22, fig. 4.
[39] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 242.
[40] R Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 64.
[41] K. Horedt, *Moreşti. Bd.2 Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bonn, 1984, p. 54, 63.
[42] P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *op. cit*, p. 138.
[43] R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 236, fig 2-5,6, 239, fig. 4-7,8, 9, 10, 11, p. 242 sq.
[44] D. Protase, *Cercetările*, p. 20, fig. 4.
[45] K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 119.
[46] Creșterea bruscă a numărului cimitirelor la sfârșitul secolului al XI în jurul unor monumente de cult se datorează hotărârii consiliului bisericesc de la Szabolcs din 1092 care a hotărât printre altele ca defuncții să fie îngropați doar în jurul bisericilor. Într-un decret al regelui Ladislau I se preciza că cei care nu respectau hotărârea de a-și înmormânta morții lângă biserică erau obligați la o penitență de 12 zile numai cu pâine și apă, lângă mormânt. Într-un alt decret al lui Coloman, se precizează că înmormântările creștinilor să se facă numai în curțile bisericilor (*Corpus Juris Hungarici*, ed D. Márkus, Budapest, 1899, p. 56, 116).

al XI-lea şi/sau în secolul al XII-lea, unele dintre necropole continuându-le pe cele de secol XI, întâlnim la: Moldoveneşti[47], Dăbâca (necropola din jurul bisericuţei din incinta a IV a fortificaţiei)[48], Moreşti-Citfalău[49], Şirioara[50], Cluj-Mănăştur[51], Cluj-Napoca (Piaţa Libertăţii)[52], Chidea[53], Zalău-Ortelec[54], Streisângeorgiu[55], Simeria (?)[56], Geoagiu[57], Zăbala[58], Peteni[59], Cristurul Secuiesc[60], Târgu Mureş[61], Sângeorgiu de Mureş[62]. O altă serie de necropole de perioadă arpadiană de secol XII, unde s-au mai descoperit monede arpadiene şi / sau „accidental"[63] inele de tâmplă cu un capăt în formă de S sunt cele de la Gârbova[64], Viscri[65],

---

[47] Necropola din jurul bisericii de la Moldoveneşti datată pe baza inelelor de tâmplă, inelelor de deget, mărgelelor şi a monedelor emise de regii Coloman şi Bella II, a funcţionat între sfârşitul secolului al XI-lea şi în cel următor - K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în sec. IV-XIII*, Bucureşti, 1958, p. 140; G. Bakó, *Despre structura populaţiei de la Moldoveneşti*, în *SCIV*, 1969, 2, p. 337.

[48] Necropola este datată pe baza inventarului şi a monedelor între secolul al XI-lea şi sfârşitul secolului al XII-lea. *Cercetările arheologice de la complexul medieval-timpuriu de la Dăbâca au relevat existenţa în trei puncte diferite a tot atâtea biserici cu cimitire în jur, unele faze de funcţionare ale acestora fiind contemporane (secolele XI-XII)* - pentru amănunte vezi P. Iambor, *Aşezări fortificate din Transilvania în secolele IX-XIII* (teză de doctorat), p. 232 sqq.

[49] K. Horedt, *Moreşti II*, p 1984, p 51 sqq.; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 112 sqq. Cimitirul de la Moreşti-Citfalău se particularizează prin descoperirea unui număr mare de ace de păr faţă de celelalte necropole din Transilvania unde s-au scos la iveală 2-3 ace de păr dintr-o necropolă (pentru descoperiri asemănătoare de ace de păr vezi I Bóna, Alba Regia, 16, 1978, p. 136-137. Se pare că această necropolă de la Moreşti-Citfalău a aparţinut unor comunităţi maghiare colonizate aici, ca şi cele de la Sângeorgiu de Mureş, Sf. Gheorghe, Cipău, Cuci Goreni).

[50] M. Rusu, Şt.. Dănilă, *Cetatea feudal timpurie de la Şirioara*, în *File de istorie*, 2 1972, p. 62; K Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 119, 206. Necropola este datată pe baza podoabelor (inele de tâmplă cu un capăt în formă de S, inele de deget circulare, mărgele din pastă ceramică de culoare neagră, albă şi galben) şi a unei singure monede, o emisiune a regelui Bela III (1171-1196), în intervalul dintre sfârşitul secolului al XI-lea şi sfârşitul secolului al XII-lea (P. Iambor, *Aşezări*, p. 247 sq).

[51] P. Iambor, Şt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur*, în *AMN* 1979, p. 602 sqq.; P. Iambor, Şt. Matei, A Halasu, *op.cit*, p.137 sqq.; P. Iambor, Şt. Matei, *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăştur*, în *AMN*, 1983, p. 132 sqq.

[52] I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice în Cluj şi împrejurimi*, în *AMN*, 2, 1965, p. 657; A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, Bucureşti, 2002, p. 392.

[53] I. Sabău, *Circulaţia monetară în Transilvania în secolele XI-XIII în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, 2, 1958, p.287; K. Horedt, *Siebenbürgen*, 205 sq.

[54] P. Iambor, *Sondajul arheologic de la Zalău – Ortelec*, p. 513.

[55] R Popa, *Streisângeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI-XIV în sudul Transilvaniei*, în *RMM-MIA*, 1978, 1, p. 9 sqq; Idem, *Ţara Haţgului*, p. 62 sqq.

[56] R. Popa opta pentru datarea necropolei de la Simeria Veche în secolele XI-XII, bazându-se pe faptul că diametrul mare al inelelor de tâmplă cu capăt în formă de S aparţin unui tip mai nou decât piesele asemănătoare din argint descoperite la Hunedoara (vezi R. Popa, *Ţara Haţegului*, 1988, p. 59).

[57] Gh. Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995)*, în *AMN*, 1996, 33, 1, p. 403 sqq.

[58] Z. Székely, *Korai Középkori temetök Délkelet – Erdélyben*, în *Korunk Évkönyv*, 1973, p. 221-228.

[59] Idem, *Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)*, în *SCIVA*, 41, 1, 1990.

[60] R. Heitel, *Archäologische Beiträge*, 1972, p. 159, fig. 8.

[61] *Ibidem*, p. 154.

[62] A. Zrinyi, *Repertoriul localităţilor din judeţul Mureş cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e. n.*, în *Marisia*, 6, 1976, p. 146.

[63] Desigur, cuvântul "accidental" este poate prea mult spus, dar am preferat să spunem aşa, întrucât inele de tâmplă cu un capăt în formă de S sunt foarte puţine sau nu sunt prezente în necropolele coloniştilor germani, care diferă prin ritul de înmormântare (mormintele cu nişă pentru cap) faţă de celelalte (vezi A. Ioniţă, *Date noi privind colonizarea germană în Ţara Bârsei şi graniţa de est a regatului maghiar în cea*

Drăușeni[66], Feldioara[67], Mediaș[68], Prejmer[69], Orăștie[70], Cricău[71], Sebeș-Alba[72], Săcădate[73], Sighișoara – Biserica din Deal[74], Moșna[75], Sibiu[76].

Pe teritoriul orașului Alba-Iulia necropolele care au funcționat în paralel cu cea din jurul catedralei romano-catolice se pare că au fost necropola situată la nord de cetate, mai exact pe str. Vânătorilor, datată pe baza obiectelor de podoabă (inele, cercei, mărgele, brățări) și a monedelor în secolele XI-XII[77], și necropola aflată la sud-est de cetatea modernă („Grabungsplatz") datată de K. Horedt pe baza inventarelor mormintelor și a monedelor (emisiuni ale regilor Bela II și Bela III) din a doua jumătate a secolului al X-lea și până la sfârșitul secolului al XII-lea[78]. În ceea ce privește atribuirea etnică a necropolei de secol XII din jurul catedralei, Radu Heitel consideră că aparține populației maghiare catolice colonizate, iar cimitirul din exteriorul cetății de pe str. Vânătorilor ar aparține populației autohtone. Contemporane cu necropola de secol XII din jurul catedralei par să fie bordeiele descoperite de Gh. Anghel și care se grupau în partea central-estică a castrului[79], descoperiri ce au fost confirmate și de cercetările ulterioare[80]. Cercetările de lângă

---

de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, în *RI*, V, 3-4, 1994, p. 276; A. Ioniță, D. Căpățâna, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei – Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, p. 29 sqq.; M. E. Crîngaci Țiplic, *Archäologische Funde als Zeugnisse der Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen in Südsiebenbürgen*, în *Forschungen*, 2001-2002, 44-45, p. 162 sqq.).

[64] R. Heitel, *Archäologische Beiträge*, 1972, p. 143, fig. 3.

[65] M. Dumitrache, *Archäologische und Baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend (Viscri-Deutschweißkirch)*, în *Forschungen* 1978, 21, 2, p. 46, fig. 7; Idem, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, în *CA*, IV, 1981, p. 263-264; A. M. Velter, *op. cit.*, p. 186.

[66] Idem, *Cetatea țărănească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973-1977*, în *CA*, III, 1979, pp. 170 sqq, fig. 9/1.

[67] A. Ioniță, D. Căpățâna, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *op. cit.*, p. 38, 44, fig. 53/1.

[68] H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *Die Restaurierung der evanghelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch*, în *Forschungen*, 20, nr. 1, 1977, p. 93.

[69] A.M. Velter, *op. cit.*, p. 349, 449.

[70] Z. K. Pinter, *Rotonda de la Orăștie*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 270.

[71] R. Heitel, Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în *Apulum*, VII, 1968, pp. 487.

[72] R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1969, p. 6sq.

[73] *Ibidem*.

[74] D. Marcu, I. F. Pascu, *Sighișoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p.96; Idem, *Sighișoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 228.

[75] D. Marcu, C. C. Rusu, *Moșna, com Moșna, jud. Sibiu. Punct Biserica evanghelică și cetatea țărănească*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p.65.

[76] P. Munteanu Beșliu, *Sibiu, Jud. Sibiu*, în *CCA. Campania1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 81.

[77] M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba-Iulia – „Stația de salvare"*, în *MCA*, XV, 1983, p. 377 sqq.; M . Blăjan, E. Stoicovici, D. Botezatu, *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba-Iulia – str. Vânătorilor (1979-1980). Studiu metalografic, numismatic și etnologic*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 273 sqq.

[78] K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 62-63; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p.117. Pentru înmormântările efectuate în secolul al XII în acest punct, K. Horedt presupune existența și unei capele de cimitir (*Ibidem*, p. 117). Autorul numește acest punct al descoperirilor „Grabungsplatz", care se afla undeva în zona „Băilor romane".

[79] Gh. Anghel, *Noi descoperiri arheologice în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba-Iulia*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 469 sqq.

palatul Apor din Alba-Iulia au scos la iveală o locuinţă de suprafaţă datată cu siguranţă în a doua jumătate a secolului al XII-lea şi la începutul secolului următor şi care se remarcă printr-un material bogat (ceramică, inele de tâmplă, monede, oase de animale)[81] ce face legătura evidentă cu cei înmormântaţi în jurul catedralei.

Inelele de tâmplă cu un capăt în formă de S şi inelele de deget torsadate reprezintă elementele definitorii ale necropolelor de tip Bijelo Brdo şi nu ţin cont de realităţile etnice. Deşi pentru secolul al XII-lea cimitirele se caracterizează printr-o uniformizare treptată a ritului şi ritualului funerar, totuşi considerăm foarte importantă analiza antropologică şi publicarea integrală, amănunţită şi „matematică" a inventarelor mormintelor şi a cimitirelor aparţinând acestei perioade, deoarece o abordare în detaliu a necropolelor de secol XII cu analiza tuturor particularităţilor şi coroborarea lor cu documentele scrise va permite o cunoaştere şi o interpretare mai corectă a realităţilor etnice şi/sau confesionale din Transilvania.

BISLANG UNVERÖFFENTLICHTE FUNDSTÜCKE AUS DER SAMMLUNG DES NATIONALMUSEUMS FÜR GESCHICHTE RUMÄNIENS, DIE AUS DEM GRÄBERFELD DER RÖMISCH-KATOLISCHEN KATHEDRALE IN KARLSBURG/ALBA-IULIA (12. JH.) STAMMEN

Zusammenfassung

In der vorliegenden Studie wird ein Teil jener Metallfundstücke erörtert, die im Zuge der archäologischen Ausgrabungen der Jahre 1974–1976 im Bereich der römisch-katholischen Kathedrale in Karlsburg / Alba Iulia zutage gekommen sind. Leiter der Ausgrabungen war Radu Heitel. Die betreffenden Metallfunde wurden dem Nationalen Geschichtemuseum Rumäniens zur Verfügung gestellt. Die meisten der untersuchten Fundgegenstände sind bislang unveröffentlicht geblieben. Es handelt sich um Schmuckstücke (Schläfenring mit S-förmigem Ende unterschiedlicher Größe, Fingerringe, eine Bronzeperle), die aus der Nekropole stammen, welche die Karlsburger römisch-katholische Kathedrale umgibt. Die Nekropole konnte auch aufgrund einer ganzen Reihe arpadischer *in situ* entdeckter Münzen in das 12. Jh. datiert werden. Unter den Fundstücken, die in dem Gräberfeld aus dem 12. Jh. zum Vorschein kamen, befinden sich auch Gegenstände, die aus anderen stratigraphischen Niveaus herrühren: ein Medaillon aus Eisen (vgl. Pkt. 11 und Taf. 5/5), ein römischer Beschlag (vgl. Pkt. 38 und Taf. 5/6), zwei goldene Zierstifte (vgl. Pkt. 35 und Taf. 5/7-8), ein Bronzebeschlag eines madjarischen Zaumzeugs (vgl. Pkt. 12 und Taf. 1/8), ein Reitsporn (vgl. Pkt. 20 und 20 Taf. 6), zwei Gürtelschnallen (vgl. Pkt. 40, 47 und Taf. 5/1-2), eine Messerklinge (vgl. Pkt. 19 und Taf. 5/3), ein Armbrustbolzen (vgl. Pkt. 15 und Taf. 5/4), ein Bleisiegel (vgl. Pkt. 18 und Taf. 1/9).

[80] S. Haimovici, M. Blăjan, *Studiul faunei din locuinţele feudale timpurii (secolele X-XIII) descoperite la Alba-Iulia (1982, 1985, 1986)*, în *EpN*, II, 1992, p. 207 sqq.

[81] A. A. Rusu, *Cetatea Alba-Iulia în secolele XI-XV. Cercetări vechi şi noi*, în *EpN*, IV, 1994, p. 345.

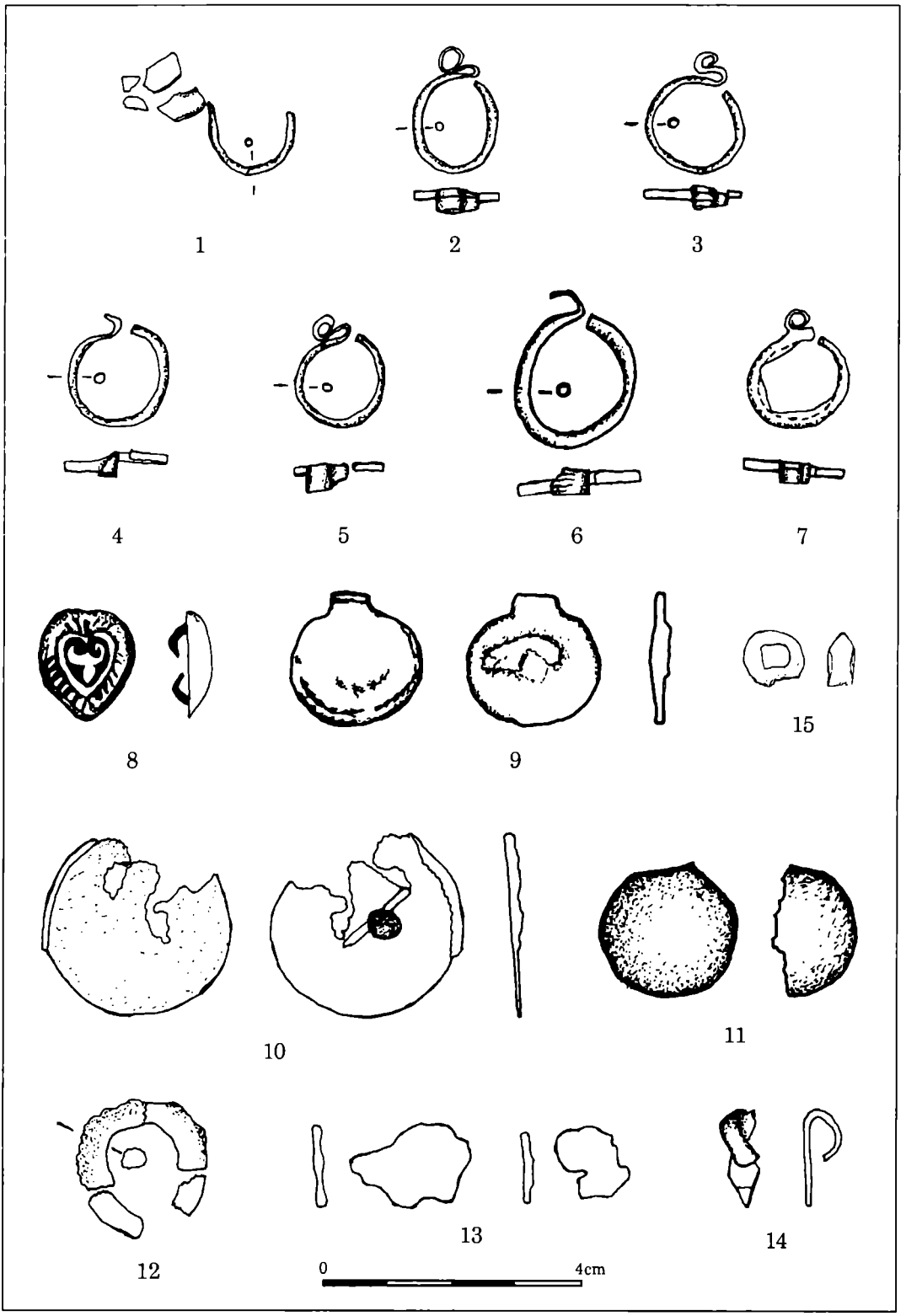

Pl. I. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

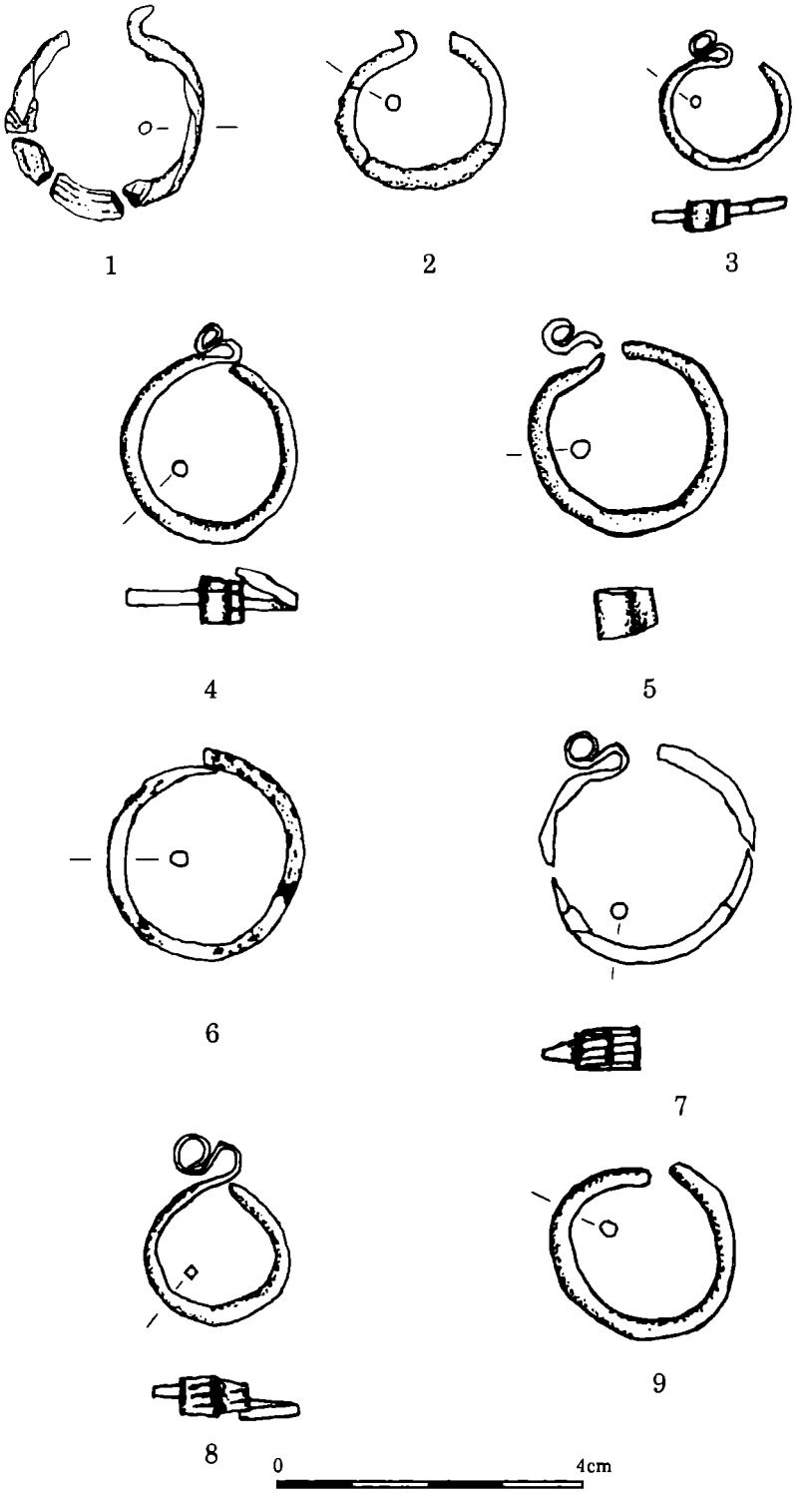

Pl. II. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

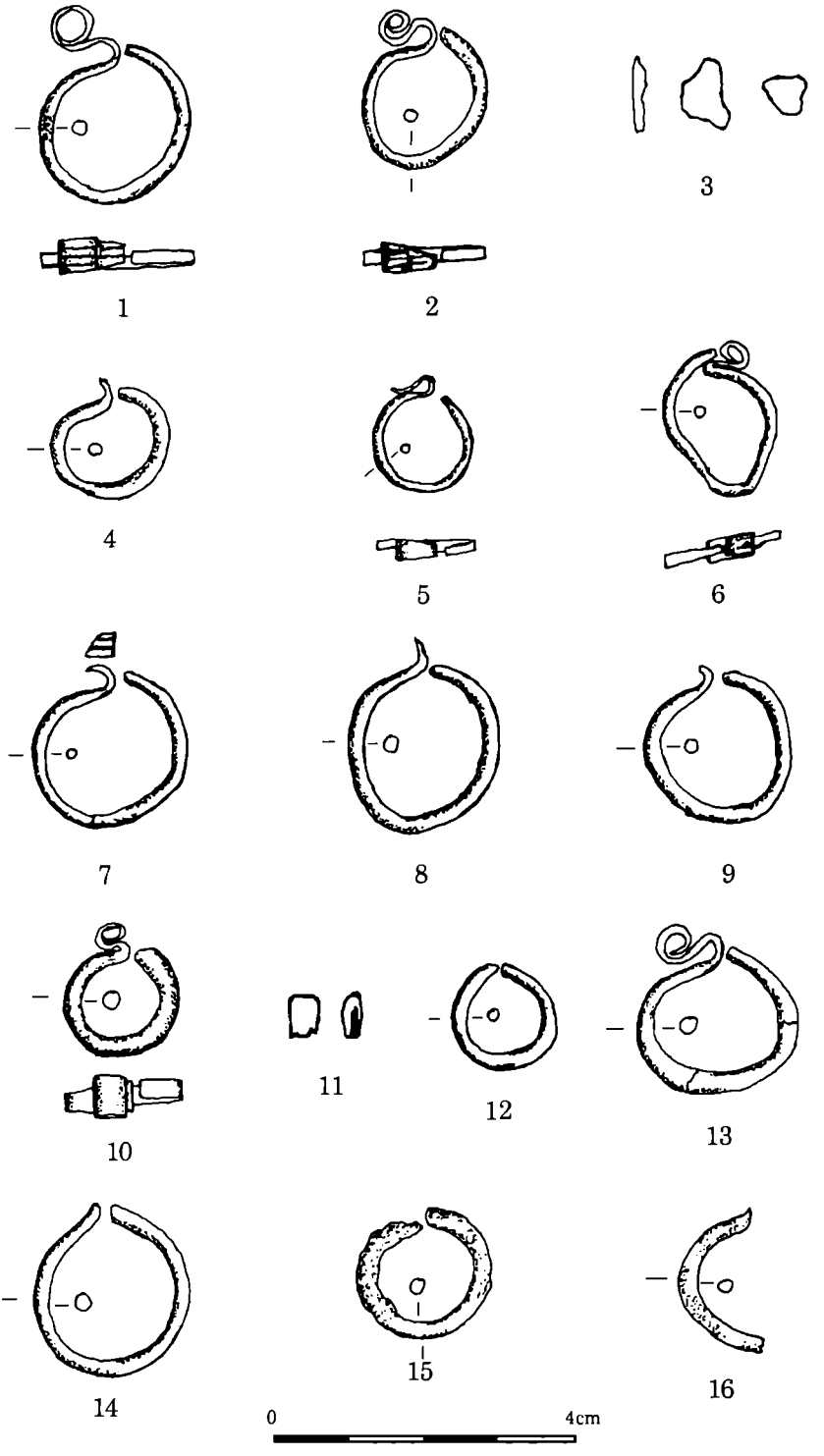

Pl. III. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

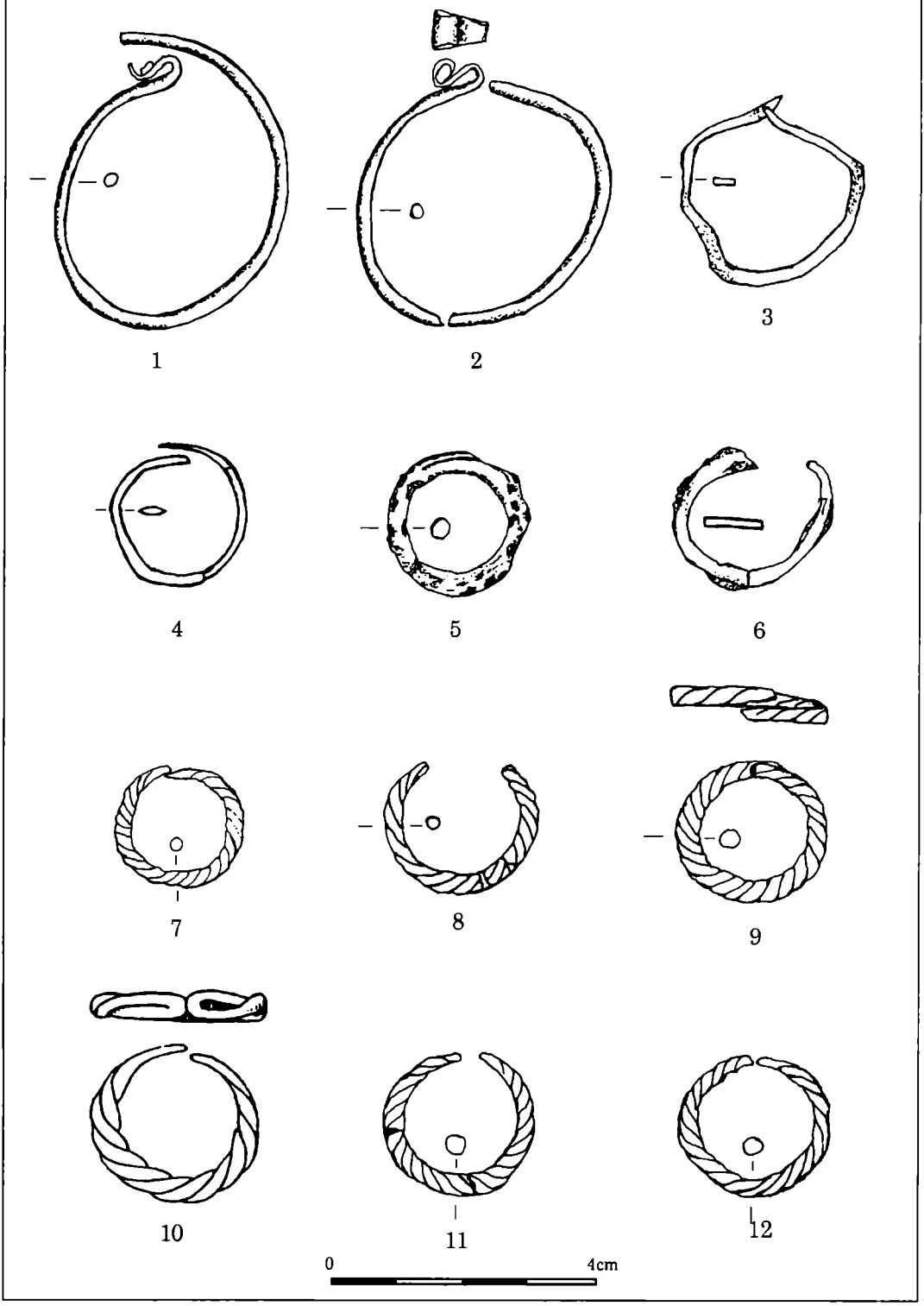

Pl. IV. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

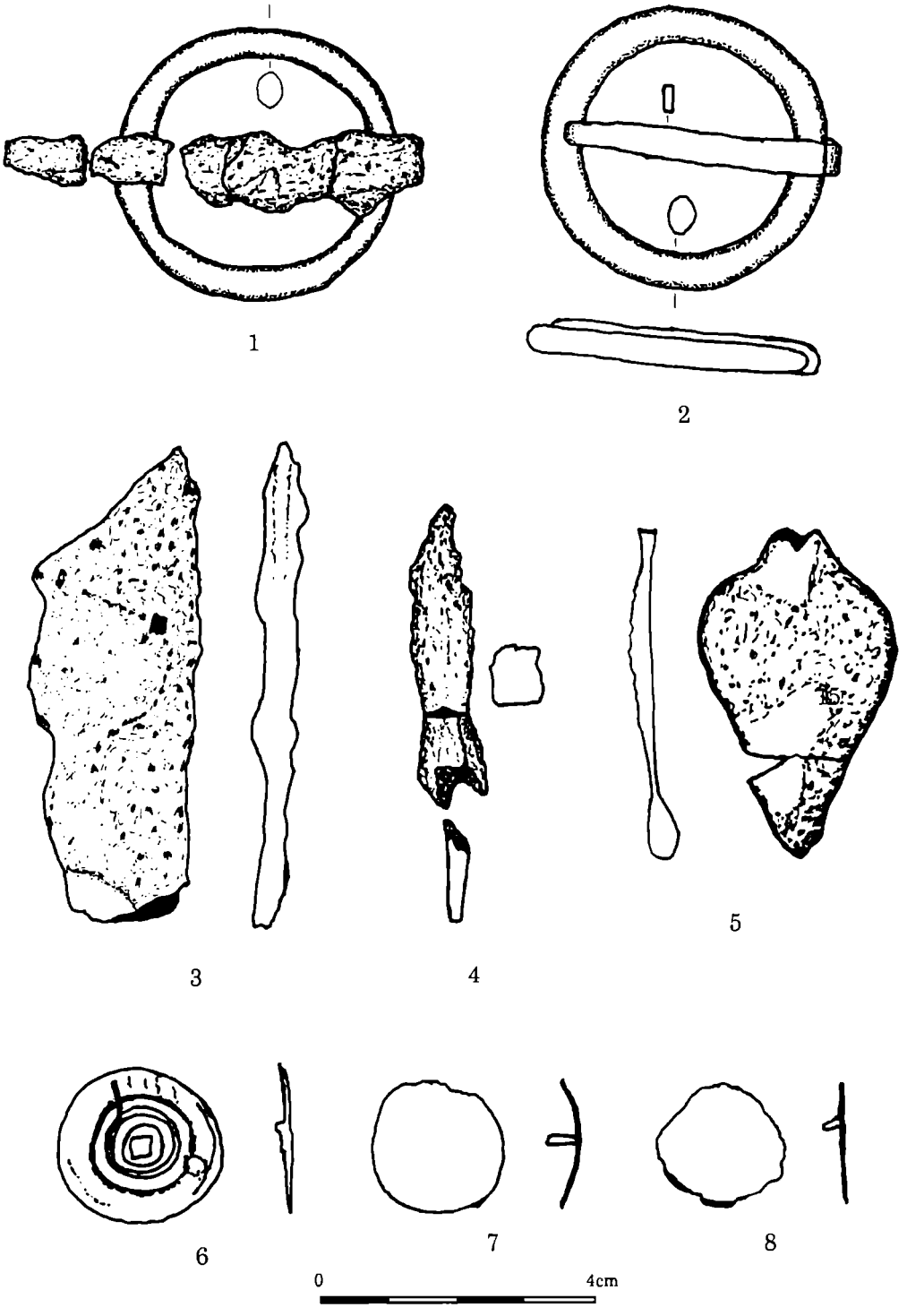

Pl. V. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

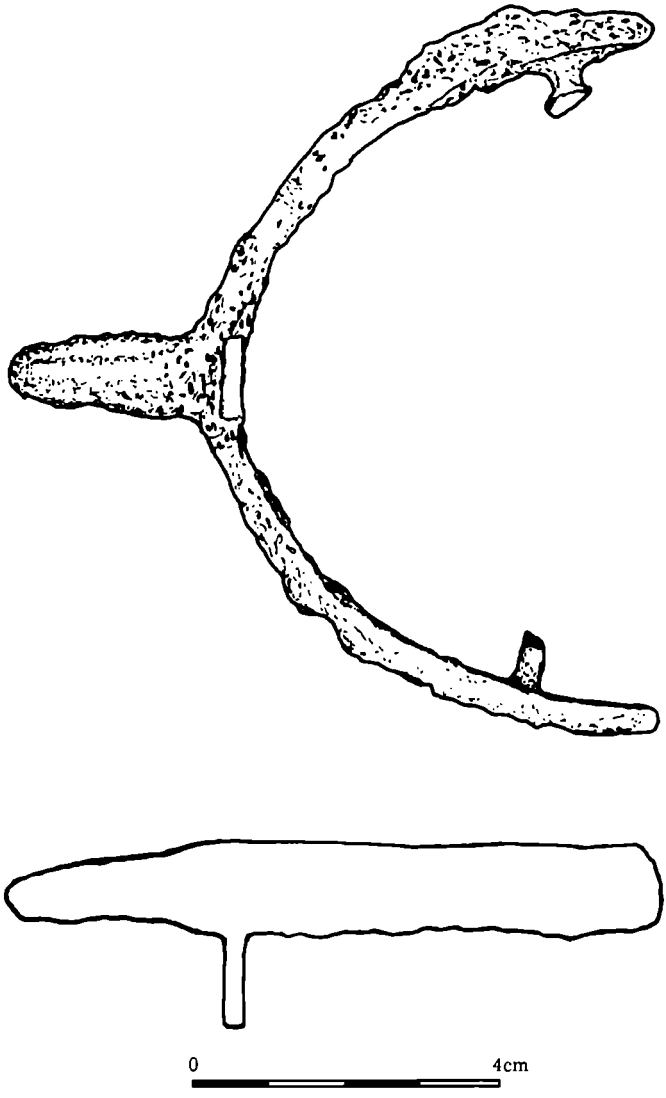

Pl. VI. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

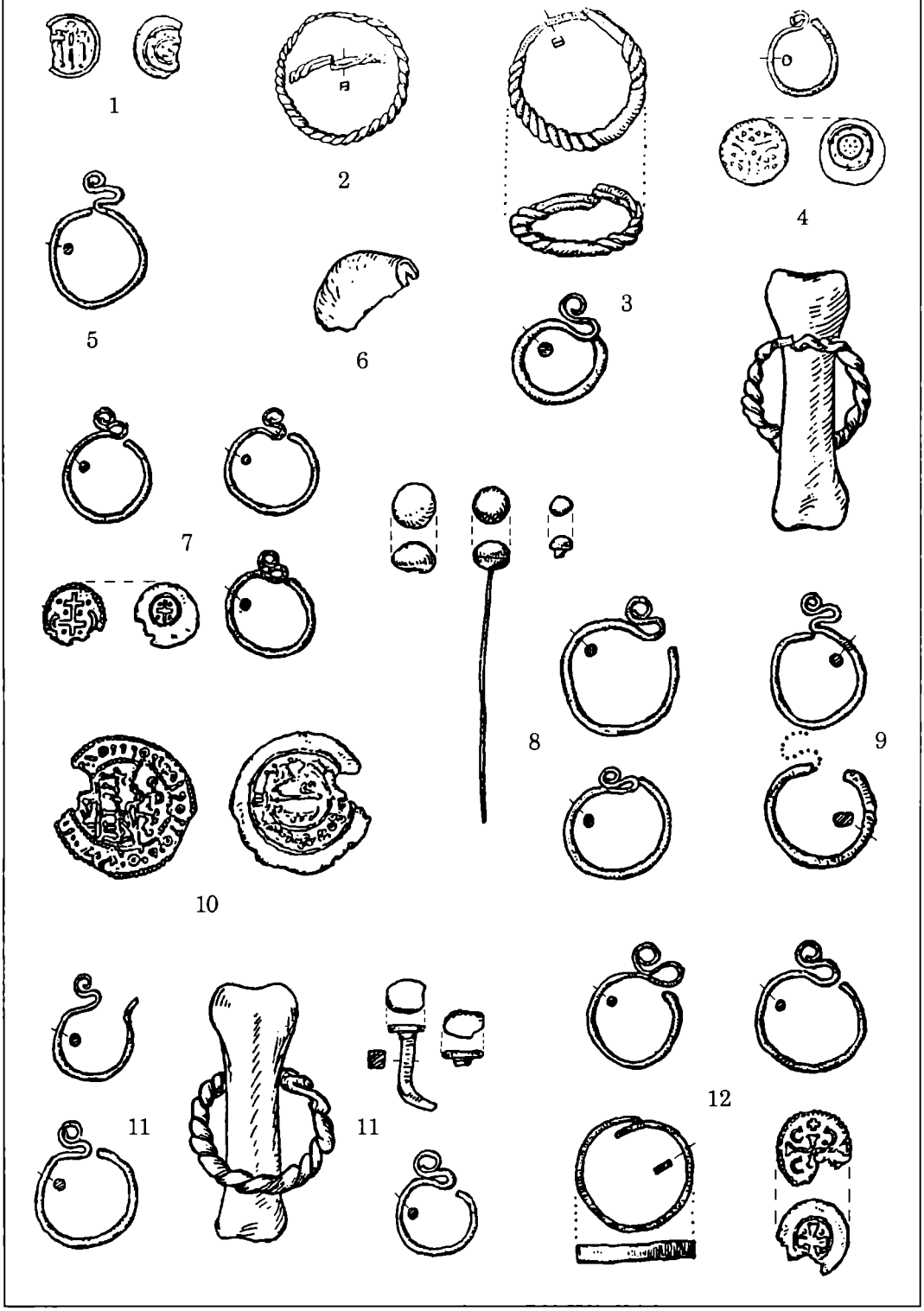

Pl. VII. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică. Inventarul mormintelor din sectiunea A/1953 (după D. Protase, SCIV, 1956).

ADRIAN ANDREI RUSU

CAHLE DIN TRANSILVANIA (III). TREI MOTIVE DECORATIVE MEDIEVALE

Literatura istoriografică privitoare la cahlele medievale şi premoderne începe să devină deja consistentă şi la nivelul Transilvaniei. Faptul se datorează în cea mai mare parte studiilor Danielei Marcu, încheiate de curând cu publicarea sintezei sale doctorale[1]. Pornind de la aceasta, ne propunem să reluăm câteva aspecte de cercetare pentru care avem o serie de puncte de vedere complementare, divergente ori sprijinite de informaţii cu totul noi. Prelungirea ni se pare cu atât mai firească cu cât autoarea a avut la dispoziţie, oferite benevol, o cantitate însemnată de cahle, descoperite în şantierele noastre arheologice, pe care le-a putut manevra interpretativ exact aşa cum a dorit, chiar şi fără să avem consultări de amănunt sau încercări de elucidare ale unor detalii care nu i s-ar fi părut suficient de clare.

Cea dintâi zăbovire am grupat-o în legătură cu piesele care conservă decoraţii inspirate din mentalul medieval, fără ca ele să fie, concomitent, reprezentări religioase manifeste ori recunoscute ca atare, cel puţin la prima vedere. Concepţiile mai vechi afirmau că reprezentările de pe cahle au un sens foarte general[2]. Între timp lucrurile s-au schimbat.

1. **Cavalerul, leul şi dragonul**. Piesele acestei serii au început să răsară la lumină din diferite puncte ale României. Cea dintâi semnalare, care nu a provocat nici un fel de încercări de decriptare a înţelesului decorativ, a fost făcută la cetatea Făgăraş[3]. În faza următoare o serie, calitativ superioară, pornită de la un prototip mai bun ori poate stând chiar la baza inspiraţiei celor de la Făgăraş, a ieşit la lumină la Vinţu de Jos. Primele evaluări spuneau în dreptul decoraţiei că este „o scenă de vânătoare pedestră", care „reprezintă, cu probabilitate, tot o alegorie creştină", dar greşeau când afirmau că ar fi vorba despre „reprezentări unicate, fără analogii în Transilvania"[4], deoarece, cum văzusem mai sus, cahlele de la Făgăraş erau deja publicate. Asocierea pieselor de la Făgăraş şi Vinţu a fost meritul Danielei Marcu[5]. Chiar şi în interpretarea ultimă, tema a rămas a fi considerată ceva mai puţin decât se consideraseră a fi piesele de la Vinţu de Jos, respectiv „scenă de vânătoare a unui animal fantastic de către un cavaler secondat de un leu" şi „scenă de vânătoare a unui animal fantastic"[6], iar, în plan

---

[1] *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004.

[2] Franz Rosemarie, *Der Kachelofen*, Graz, 1969.

[3] Voica M. Puşcaşu, *Plăci ceramice decorative descoperite la cetatea Făgăraşului în anii 1966-1973*, în *Anuar. Muz. Vaslui*, 2, 1980, p. 225, fig. 1.

[4] Adrian A. Rusu, *Gotic şi Renaştere la Vinţu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVI)*, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, p. 55.

[5] Daniela Marcu, *Cahle medievale din Transilvania. Secolele XIV-XVII*, Teză de doctorat, I, Cluj-Napoca, 1998, p. 180; Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, p. 139.

[6] Eadem, *Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 220, 286.

general, totul a fost redus extrem de simplu la „cavaler vânător" de „animal fantastic"[7]. Descoperirile de la Vinţu de Jos stabileau o cronologie fără nici un fel de dubii: secolul al XVI-lea, eventual, cel mai devreme în anii reamenajărilor comandate acolo de cardinalul Martinuzzi, înainte de asasinarea sa, în acelaşi loc, în anul 1551. În condiţiile în care piesele de la Făgăraş fuseseră datate în secolul al XV-lea, fără a ni se oferi nici un fel de justificări, ar fi destul de greu să mai avem ezitări în a le socoti ca aparţinătoare la două secole diferite.

Frapant de asemănătoare ni s-a părut dispoziţia unor personaje de pe o cahlă descoperită la Baia (Moldova), datată şi ea, tot în secolul al XV-lea. Dar, cahla de la Baia are o clară decoraţie de vânătoare, cu câine, în care singurul aspect de anormalitate este înarmarea ursului cu o măciucă sau spadă. O altă colegă de-a noastră care a rediscutat-o, după descoperitori[8], a sugerat doar prezenţa unei „poveşti cu animale ori fabule". Ea recunoştea, de asemenea, legătura dintre cahla moldoveană şi aceea de la Făgăraş, singura care fusese, până atunci, semnalată[9]. Este foarte posibil ca exemplarele de la care am pornit discuţia să fi suferit contaminări pe o filiaţie în care, poate, piesa moldoveană nu fusese inclusă. Căci altfel, cronologia piesei extra transilvane ar trebui supusă unei revizii dintre cele mai radicale.

Vom adăuga dosarului tematic şi o variantă de cahlă interpretată plastic cu multă libertate, probabil dintr-o generaţie posterioară celor din Transilvania, descoperită la Târgovişte (Muntenia). Ea a păstrat doar cavalerul, înarmat cu un buzdugan, împreună cu dragonul, într-o dispoziţie identică cu cele de pe cahlele de la care am demarat discuţia[10].

Drept urmare, în acest moment posedăm deja o „serie" transilvană, bine înrudită şi, evident, pornită de la un prototip care pare a se fi născut probabil la Sibiu, într-o epocă mai veche, dar fără posibilitatea vreunei preciziuni cronologice. Cele mai bine realizate exemplare provin de la Vinţu de Jos, dar rudele lor le vom regăsi şi la Făgăraş. Cele din urmă sunt evident mai stângaci realizate şi mai mici ca dimensiuni, probabil imitate din primele. Datarea celor de la Făgăraş a fost deja corectată, căci secolul al XV-lea nu li se potriveşte[11]. Legăturile acestei serii cu variantele extracarpatice sunt posibile, dar încă prea complicat de demonstrat. Oricum, am putea doar reţine ideea că, iniţial, intenţia de decorare fusese identică, colportorii intervenind serios în redarea identităţii fiecărui membru al trinităţii figurate, evident fără să mai facă legătura cu soluţia reprezentării iniţiale.

Configuraţia decorului mărturiseşte că, în modul cel mai evident, nu este, pur şi simplu, o vânătoare ordinară; nici vânatul (= „animalul fantastic"), nici „câinele" (= leul) său, nu sunt, la rândul lor, comune. Aceasta însemna, din capul locului, transmiterea unui mesaj pe care, cu prudenţă, îl avansasem deja în dreptul Vinţului, atunci când îl denumisem „alegoric". În final însă, va trebui, cum vom vedea imediat, să acceptăm că este vorba despre reprezentarea temei denumite generic „Cavalerul cu leul, în luptă cu dragonul".

Foarte recent, această temă şi primele ei extensii din regatul maghiar, cu mărturii artistice medievale, a fost bine explicată de către Orsolya Réthelyi[12]. Începutul l-a făcut decoraţia unei cărămizi pavimentale de la mănăstirea cisterciană de la Pilis. Inspiraţia este categoric franceză (Chrétien de Troyes, *Chevalier au Lion*) şi s-ar putea data cândva în secolul al XIII-lea. Pe o

[7] Tip V. 4. Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 139.

[8] Lia şi A. Bătrâna, *Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)*, în *Anualul Muzeului Naţional al Bucovinei*, 11-12, 1984-1985, p. 148-149.

[9] Paraschiva-Victoria Batariuc, *Motive decorative de inspiraţie literară pe cahle din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în *Ars Transsilvaniae*, 5, 1995, p. 109-111.

[10] Vezi *Revista Muz. Monum. Monumente Istorice şi de Artă*, 15, nr. 2, 1984, p. 41, fig. 14.

[11] Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 139.

[12] *The Lion, the Dragon, and the Knight: an interdisciplinary Investigation of a medieval Motif*, în *Annual of Medieval Studies at CEU*, 7, 2001, p. 9-37.

filieră încă necunoscută, motivul s-a transferat pe o cahlă angevină, de la cetatea Buda. Este vorba despre o piesă care dezvoltă motivul pe un dreptunghi orizontal[13].

Între piesele din capitala regatului şi cele provinciale, transilvane, pare a nu exista vreo inspiraţie ori contaminare. Lipsesc, de altfel, verigi cronologice serioase. Reapariţia motivului decorativ identic este, însă, o certitudine.

Noi nu putem decât să încercăm să ajutăm acest proces de decriptare, probabil de durată. Este vorba de aflarea acelei etape a difuziunii aranjamentelor artistice care, printre altele, l-au coborât pe cavaler de pe cal şi l-au ridicat pe dragon în poziţie verticală. Desigur, cel mai simplu ar fi să ne imaginăm că „inovaţiile", toate sau pe rând, au rezultat din necesitatea înscrierii scenei pe un registru vertical, nu orizontal, cum se născuse el. Dar, avem un semnal care ne împiedică să acceptăm cenzura tehnică ca soluţie a apariţiei cahlelor transilvane. Am putea discuta aici un motiv decorativ care este aplicat unei cristelniţe de la Spišske Podhradie (Slovacia), unde elementele componente sunt foarte importante; şi, mai cu seamă, înrudite. Cavalerul este pedestru, monstrul are o evidentă alură de biped, iar leul s-a transferat pe scutul cavalerului. În plus, în spatele cavalerului mai regăsim o cetate în interiorul căreia, pe crenelaj, un personaj suflă într-un corn ori trompetă[14]. Acest lucru îngăduie perseverarea în consolidarea ideii de genealogie a motivisticii, implicit pe cahle. „Inovările" au fost, cu adevărat, destul de rare ori nu au fost într-atât de radicale.

Nu ar trebui să pierdem din vedere încă o soluţie în care tema aici discutată a putut fi descompusă. Anume a putut fi vorba, cu mare uşurinţă, de figurarea *separată* a cavalerului, cu sau fără auxiliarul său de ajutor, leul, şi a dragonului. Desigur că, într-o sugerare corectă, cele două plăci diferite trebuiau să fie poate nu doar alăturate, ci şi afrontate. Dar, aşa cum s-a întâmplat adesea, cele două scene au putut progresa separat, în asemenea manieră încât să nu mai amintească deloc de vechea lor relaţionare. Cavalerul a devenit aproape numai un „cavaler în turnir" sau unul doar pedestru, iar dragonul un simbol al Ordinului Dragonului, întemeiat de către Sigismund de Luxemburg în 1408, sau şi altceva.

Despre interpretările pe care contemporanii cahlelor le-au acordat cu adevărat imaginilor figurate, trebuie să ne luăm cuvenite precauţiuni. Suntem în posesia unei zestre extrem de fragmentare din reflexia mentalităţilor circulate la nivel provincial.

2. „Sfârşitul" Melusinei şi „renaşterea" Sirenei bicaudate. Tot Danielei Marcu Istrate îi datorăm discutarea specială a acestui motiv medieval în Transilvania, după ce el fusese deja studiat în Moldova[15]. Reprezentarea, pusă sub acest nume, a fost asociată cu monstrul cu trup feminin şi partea de jos a corpului terminat în coadă dublă de peşte. Vom vedea că identitatea trebuie corectată.

Autoarea noastră nu este „vinovată" pentru persistenţa colportării acestei identificări. În lipsa unui bestiar medieval bine-cunoscut ori, - şi mai corect, - fără literatura de specialitate accesibilă, vietatea despre care scriem a avut o istorie artistică dintre cele mai lungi. Este adevărat, fiind destul de rară în plastica de piatră, nu a provocat, până de curând, nici un fel de „criză" de identitate.

Să vedem mai întâi despre ce discutăm. Repertoriul conceput de Daniela Marcu Istrate (Turea, Cristuru Secuiesc, Densuş, Feldioara) ar merita corijat în primul rând în dreptul Densuşului[16]. Fragmentul care a provocat sugestia de identitate este, fără nici cel mai mic

[13] Végh A., în *Pannonia Regia*, Budapest, 1995, p. 308-309.

[14] J. Spititya, L. Borodáć, *Podoby starého Spiša*, Bratislava, 1975, fig. 50.

[15] Paraschiva V. Batariuc, *Cahle din Moldova* ..., p. 107.

[16] Iniţial este doar un semnal în dreptul discuţiei despre Melusina: „unei imagini înrudite trebuie să îi aparţină un fragment de la Densuş (8) (pl. 47), pe care se poate vedea o coadă de peşte cu aripioara dorsală despicată" (*op. cit.*, p. 90). Destul de inconsecvent, în alt loc, la descrierea propriu zisă a piesei,

dubiu, de asociat, prin chenarul perlat în care este încadrat[17], cu unul identic, în formă de scut, aflat chiar alături, în acelaşi lot de piese[18], în interiorul căruia se găseşte o certă coadă de pasăre[19]. Solzii şi penele sunt cu mare uşurinţă de confundat, într-o redare de plastică mică, cu puţine sensibilităţi la fidelitatea detaliilor. Acelaşi tip de decor, cu scut cu ramă dublă, cu decoraţie interioară perlată, adăpostind, în întregimea sa, o pasăre (poate un Phoenix ?), este prezent la Vinţu de Jos, asociat cu inscripţia de an 1585[20]. Deci, noi vedem la Densuş, nu un umanoid, cu coadă de peşte, ci o simplă pasăre.

În continuare, piesa de la Turea[21] face parte dintr-o altă „specie", este adevărat, extrem de înrudită. Acolo, este frapant de evident că nu sunt doar simple cozi, ci chiar doi peşti independenţi, cu gura încleştată în poala personajul uman. Din aceeaşi grupă tipologică, o cahlă moldoveană mai veche, ne indică chiar despărţirea totală a peştilor de personaj[22].

Mai nou, avem şi o altă semnalare, necunoscută de către colega noastră, care provine de la Mihăileni (jud. Harghita)[23]. Ea este extrem de asemănătoare celei de la Cristur. Vietatea noastră a fost găsită adesea şi în Moldova, la Arbore, Hârlău, Iaşi, Suceava şi Vaslui[24], nu neapărat pe cahle, ci şi pe discuri decorative pentru paramente arhitectonice.

În sfârşit, în urmă cu doar câţiva ani, o descoperire fortuită a scos la lumină câteva fragmente noi de cahle din cetatea Oradea. Sunt piese de o calitate superioară, incomparabilă cu tot ceea ce s-a descoperit până în prezent în România. Cahlele cu sirena cu două cozi sunt asociate cu rac dedesubt, sunt executate cu acurateţe şi acoperite cu un smalţ de foarte bună calitate[25]. Piese similare, datate deja în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, există scoase din palatul regal din Buda[26].

În principal, cea mai veche reprezentare figurată similară, pe care o deţinem pe teritoriul României, este un capitel de piatră de la mănăstirea *Dienesmonostora* (dispărută lângă Ineu, jud. Arad). El s-a datat spre mijlocul secolului al XIII-lea. A intrat în istoriografia noastră sub numele de „sirenă"[27]. Mai întâi au fost istoricii arhitecturii şi istoriei artei medievale târzii moldovene care l-au asociat figurării identice, pe care au întâlnit-o pe paramentele bisericilor lui Ştefan cel Mare. După cum se pare, între cei care au avut ceva serios de scris în acest

identificarea este făcută: „peşte sau animal fantastic?", „sec. XV-XVI" (*Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 212). Dacă, în intenţia autoarei, doar cea de-a doua remarcă a fost corectă, tot ceea ce urmează, critic, nu mai are rost, intrând în clasa erorilor cauzate de neatenţie.

[17] *Op. cit.*, fig. 47/8.

[18] *Op. cit.*, fig. 47/7.

[19] Autoarea s-a lăsat probabil ghidată în identificare şi de cronologia pe care o oferă lotului cunoscut de ea de la Densuş (sf. sec. XV) (*Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 212), poate şi pentru aceea că respectiva pasăre este prezentă, cel puţin la nivelul cunoştinţelor de până în prezent, numai în sau din secolul al XVI-lea. Dar, în lumina descoperirilor de cahle de la curtea nobiliară de lângă biserica Sf. Nicolae de la Densuş (săpătura noastră, inedită), este limpede că lotul găsit întâmplător, în aceeaşi localitate, aparţine secolului al XVI-lea, nu celui de-al XV-lea. Noua datare, conferă şi mai mare credibilitate opţiunii noastre de identificare, pe care o formulăm în continuare.

[20] Vezi Adrian A. Rusu, *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, 19-20, 1996, p. 148, 162, fig. 13.

[21] Imaginea la Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 484, pl. 145/6.

[22] Cea mai veche semnalare, cunoscută de Victoria P. Batariuc (*Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, în *Studii şi cercetări de istoria artei. Artă Plastică*, 42, 1995, p. 12) este cea din anul 1906, semnată de către I. C. Istrati.

[23] *Repertoriul arheologic al judeţului Harghita*, Sf. Gheorghe, 2000, p. 393, pl. 57/13.

[24] Victoria P. Batariuc, *Cahle din Moldova (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1999, p. 107, fig. 32/1, 2,

[25] Nu ne vom ocupa aici, mai amănunţit, de aceste fragmente, întru-cât ele vor face obiectul unor pagini speciale din vol. al II-lea al monografiei arheologice dedicate cetăţii de pe Crişul Repede.

[26] Holl I., în vol. *Budapest Régiségei*, 18, 1958, p. 224, 227, fig. 283; *Budapest in Mittelalte,*. Braunschweig, 1991, p. 275, 483, cat. nr. 403.

[27] V. Vătăşianu, *Istoria artei feudale în ţările române*, Bucureşti, 1959, p. 161-162, fig. 139.

capitol, nu au existat divergenţe terminologice care să lase urme[28]. În literatura cahlelor, apelativul în nou şi propriu, de „Melusina", a fost fixat de către Radu Popa[29], iar de la el s-a răspândit peste tot[30], şi, prin extindere, inclusiv asupra capitelului de lângă Ineu[31], provocând, de curând, o destul de nedreaptă, neexplicată şi scoasă din context, corectură[32]. De aici am putea trage în primul rând concluzia că *nimeni* nu este scutit de erori, iar mai apoi, că verificarea „maeştrilor" nu este o impietate, ci o necesitate a progresului.

Tema iconografică a stârnit un interes deosebit şi în istoriografiile din ţările vecine. O analiză din istoriografia maghiară o putem cu uşurinţă trece cu vederea[33]. În schimb, altă analiză, foarte detaliată, întreprinsă de către Martin Nejedlý[34], ne dezvăluie sistematic traseul marcat de transformarea săptămânală a nimfei cu numele de Melusina într-un şarpe (uneori jumătate şarpe, cu aripi de dragon). Prin ceea ce autorul stabileşte rezultă că, în fapt, greşeala de numire nu aparţine, nici pe departe, doar celor care s-au ocupat de motivistica cahlelor în România, ci a fost una mult mai răspândită, cel puţin şi în Cehia[35]. Poate că, fără să ne indice, Radu Popa, de-acolo preluase identificarea. Dar, peste toate, recunoscând acest fapt, autorul ceh consideră, cu justeţe şi în posesia unor argumente dintre cele mai solide, că ar fi cu totul nedrept să persistăm a o numi drept Melusină, pe adevărata Sirenă cu două cozi. Cele două bestii feminine au un trecut istoric diferit, sirena fiind mai „bătrână" decât Melusina (promovată mai ales din secolul al XV-lea). Deci, de acum înainte, ar trebui să ţinem şi noi seama de această deslușire şi să încercăm să o şi aplicăm cu consecvenţă.

Printre consecinţele de studiu se arată că ceea ce s-a găsit la Turea, are o poveste puţin diferită. Cea mai timpurie analogie de pe cahle, pe care noi o cunoaştem, aparţine celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIV-lea, şi provine tocmai din presupusa „patrie" a cahlelor, adică din Basel[36]. Doi autori cehi care văzuseră identităţi în ţara lor, au încercat să vadă chiar imaginea Profetului Ionah, cel pe cale de a fi înghiţit nu de către peştele cel mare (balena), ci de către doi mai mici. Chiar dacă sorgintea motivului va fi fost diferită, este de asemenea extrem de limpede că artiştii au apropiat într-atât de mult reprezentările, încât epigonii lor au trecut fără probleme la unificarea lor. Cahla de la Feldioara[37] este tocmai cea care tranzitează cele două variante. Acolo se vede cu uşurinţă cum cele două capete de peşte se ascund sub vesmântul personajului, lăsându-

---

[28] Cel puţin aşa rezultă din investigaţia făcută de Victoria P. Batariuc, *Decorul ceramic...*, passim.

[29] R. Popa, *O casă domnească din secolul al XV-lea lângă cetatea Sucevei*, în *SCIV*, 20, nr. 1, 1969, p. 57; Idem, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturii de civilizaţie medievală românească. O casă a domniei şi o sobă monumentală de la Suceava*, Bucureşti, 1979, p. 51. După toate probabilităţile, sorgintea identificării ar proveni de la G. Balş, *Bisericile lui Ştefan*, în *BCMI*, 21, 1925, p. 224 şi urm.

[30] V. Drăguţ, *Ceramica monumentală din Moldova – operă de inspirată sinteză*, în *Revista Muzeelor şi Monumentelor. Monumente Istorice şi de Artă*, nr. 1, 1976, p. 38, mai ales nota 30; apoi majoritatea lucrărilor Victoriei P. Batariuc.

[31] Adrian A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din judeţul Arad*, Arad, 2000, p. 175-176.

[32] Suzana Móré Heitel, *Despre fosta mănăstire de la Dienesmonostora (jud. Arad)*, în vol. *Artă. Istorie. Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 46. Autoarea trimite, pentru identitate, la J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri*, II, Bucureşti, 1995, p. 291.

[33] Pekár Zsuzsa, *A román kori sellő megjelenése a középkori heraldikában és ikonográfiában*, în *Turul*, 69, nr. 3-4, 1996, p. 78-102.

[34] *Od hrásné dívky až k hadům Proměny víly Meluzíny a jejich odraz v ikonografii středověkých pramenů* (From beautiful Maiden to Snakes and Dragons: the Transformation of the Nymph Melusina and its depiction in the Iconography of Medieval Source Material), în *Archeologické rozhledy*, 54, 2002, p. 457-494.

[35] Julie Richterová, *Středověké kachle*, Praha, 1982, tab. 51.

[36] J. Tauber, *Herd und Ofen im Mittelalter*. Olten und Freiburg, p. 328, Typ. 18/5.

[37] De fapt, ar fi fost descoperite 14 exemplare (cf. Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 232). Ni s-a oferit mereu un singur şi acelaşi desen. Totuşi un exemplar a fost înregistrat cu defecte de tipar (*ibidem*). Trebuie să tragem concluzia că celelalte au fost identice şi sunt producţii locale certe.

şi la vedere doar curbura deschiderii branhiilor. După mărturiile moldovene, ambele variante, ale Sirenei şi ale pseudo-Sirenei au circulat simultan, probabil anterior anului 1500, când s-a renunţat la decorul ceramic din exteriorul bisericilor atunci ctitorite.

În mod neaşteptat încă, numele Melusinei ar putea să fie obţinut de alte reprezentări, până acum socotite fără aparentă identitate (= animale fantastice). Cel mai repede ar putea fi vorba despre „sirena pasăre" descoperită la Hârlău[38].

Din discuţia de mai sus s-a putut deja deduce că seria transilvano-moldavă a cahlelor se înrudeşte frapant cu descoperiri din Cehia. Dar, lucrurile nu s-au prezentat, în mod real, doar atât de unilateral. Rudele mai apropiate ale cahlelor transilvane se află la curtea nobiliară de la Pomáz, datate la sfârşitul secolului al XIV-lea[39], şi în conacul regal de lângă Buda, de la Hűvösvölgyi út, Nyék, cu datări între anii 1420-1437[40]. Din informaţiile de până cum ar reieşi destul de bine că monarhii din dinastia de Luxemburg, prezenţi în ambele regate, au deţinut un anume rol în difuziunea lor.

Toate analogiile din Ungaria şi Cehia indică o adevărată explozie a acestui motiv ornamental în şi numai în secolul al XV-lea. Datarea este socotită identică pentru piesa de la Turea şi pentru cele din Moldova; nu însă pentru cea (cele) de la Feldioara[41]. Pentru piesa de la Cristuru Secuiesc, foarte nou, s-a pus la îndoială şi datarea ei iniţială, pledându-se tot pentru un sfârşit al secolului al XVI-lea[42]. Din păcate, argumentele stilistice invocate pentru datarea târzie nu rezistă în faţa grupului de trei monede, urcând până la domnia regelui Ludovic al II-lea († 1526), care au apărut acolo, în casa cu cahle[43]. Pe această greu de respins datare, se bazează şi încadrarea piesei de la Mihăileni, care este o variantă apropiată celei de la Cristur. Dar atunci, ce nu este în ordine? Piesa (piesele) de la Feldioara se depărtează într-atât de mult de întregul lot, încât se datează cu circa un veac mai târziu? Dacă comparăm realizările, toate câte le cunoaştem, rezultă din plin că piesa (piesele) din Ţara Bârsei nu se desparte deloc de ele, dimpotrivă, păstrează, cu multă fidelitate, detaliile şi atributele monstrului, consonant cu cele mai bine realizate şi datate surate ale sale. Există o singură diferenţă majoră: motivul a fost „lungit" şi uşor deformat, de la o încadrare echilibrată, pătrată, într-una dreptunghiulară.

Opinia noastră este aceea că piesa de la Cristuru Secuiesc, împreună cu cea de la Mihăileni, încheie, în adevăr, seria reprezentărilor din provincia intracarpatică. Cât priveşte însă piesele de la Feldioara, ele sunt, în întregimea lor, – nu doar ale reprezentării cu sirenă, - atât de unitar „medievale", prin temele tratate, încât ne îndoim că datarea lor ar fi una corectă. Deci, nu ar trebui să fie vorba în continuare despre un „oarecare" secol XVI, ci, cel mai târziu, începutul său.

3. Lupul predicator. În anul 1988, intra pentru prima dată în circulaţie o cahlă descoperită la Suceava[44]. Victoria Paraschiva Batariuc s-a ocupat mai stăruitor de ea[45], a sfârşit

[38] Victoria P. Batariuc, *Cahle din Moldova* ..., p. 107, 230, fig. 33/2.

[39] Holl I., *Középkori kályhacsempék Magyarországon (IV)*, în *Archaeolgiai Értesítő*, 117, nr. 1, 1990, p. 69-70, fig. 14/3.

[40] Prima dată publicate de Holl I., în *Budapest Régiségei*, 18, 1958, p. 243, fig. 56; ultima semnalare la *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázok. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről (Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete)*, Gyula, 2002, p. 114, nr. 229. Pentru dezvoltarea motivului pe teritoriul Ungariei, vezi Pekár Zsuzsa, în *Turul*, 69, nr. 3-4, 1996, p. 78-102.

[41] Datările colegei noastre sunt următoarele: sec. XVI (p. 90, 232).

[42] Daniela Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last* [!] *Middle Age. Archaeological Contributions to the History of the Settlement in the 15th-16th Centuries*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 310, nota 11: „The high degree of the stylisation [!] and the decoration's profusion are arguments for a late XVIe c. dating".

[43] Benkő E., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992, p. 160.

[44] E. I. Emandi, M. Şt. Ceauşu, în *Suceava*, 15, 1988, p. 165, fig. 50/2.

prin a ne-o reda, în acest mod: „o vulpe călugăr având în faţă un lutrin unde se află deschisă o carte şi care, sprijinită în toiag şi ţinând rozariul, predică unor evlavioase gâşte strânse într-un ţarc"[46]. Fără să cunoască sorgintea piesei, pe care o data anterior anului 1476, autoarea socotea, cum vom vedea, cu foarte mare dreptate, că ar trebui să fie vorba despre figurarea unei „fabule".

După un oarecare timp, Daniela Marcu (Istrate) a publicat mai multe fragmente de cahle descoperite la Feldioara, între care nu a reuşit să întregească un ansamblu aparţinător unei anume piese care ne va sta aici în atenţie. În cea de-a treia reluare a unora şi aceloraşi fragmente[47], autoarea descria două mici bucăţi cu un „animal fantastic" şi „personaj feminin şi păsări" sau „fată cu gâşte"[48]. Dintre cele două capete de animale, vom reţine doar pe primul care ne indică un animal deloc „fantastic", – cel mult oarecum amuzant de rânjit –, din rubedenia caninelor (câine, lup, vulpe), cu botul deschis, plin de colţi şi măsele, având un acoperământ semănând cu o broboadă, cu extrema liberă mult prelungită pe spate. Corpul este aliniat vertical chenarului. Celălalt fragment important, din colţul din dreapta jos, cuprinde un grup de şase păsări, din care, cel puţin trei au gâturi lungi asemănătoare unor gâşte. Spre centrul plăcii, o pereche de linii verticale şi paralele sunt destul de departe de a fi comune unui corp omenesc. În extrema cealaltă, dincolo de forma amorfă discutată, este figurat un corp cu curburi care se despart de la un brâu. Un detaliu asociază acest fragment cu cel deja descris: vârful „broboadei". În felul acesta, scena se recompune într-un mod frapant de asemănător cu cea de la Suceava: un animal de pradă (numai în cazul Feldioarei, cu o „năframă", care se metamorfozează, la noua lectură a imaginii, într-o glugă de călugăr), stă la un pupitru, în faţa unor păsări care, după cea mai verosimilă interpretare, sunt gâşte.

Soluţiile corecte de interpretare provin, aşa cum am putea să ne aşteptăm şi în cazul altor ornamente, din bibliografia străină. Din păcate, ea ne este accesibilă în felul deja cunoscut: cu totul accidental. În tema acum pusă în lumină, Zdeněk Měřínský ne-a pus la dispoziţie cheia problemei şi, în parte, procesul ei de dispersie[49]. Este vorba despre un motiv decorativ tipic medieval, care îl are în vedere tocmai pe lupul travestit în călugăr, predicând gâştelor[50]. Se baza, pe câte se cunoştea până în prezent, pe fabule orale circulate pe o arie extrem de largă, cuprinzând teritoriile germane, italiene, franceze şi engleze. El se întâlneşte, în egală măsură, şi în plastica de piatră. Cahlele germane receptează motivul din secolul al XIV-lea. Cea mai veche reprezentare cehă se data cel mai târziu în prima treime a secolului al XV-lea. Motivul a avut o difuziune destul de însemnată, fiind semnalat la Praga[51] şi Jihlava. El este prezent însă şi în Polonia[52].

---

[45] *Cahle descoperite la curţi domneşti din Moldova*, în *Suceava*, 20, 1993, p. 72, 83, fig. 4/1; *Motive decorative de inspiraţie literară pe cahle din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în *Ars Transsilvaniae*, 5, 1995, p. 111-112, fig. 1/1.

[46] Eadem, *Cahle din Moldova medievală* ..., p. 110, ilustraţie p. 239, fig. 39/1.

[47] Publicaţiile sunt următoarele *Cahle săseşti din sec. XVI-XVII descoperite la Feldioara, jud. Braşov*, în *Revista Monumentelor Istorice*, 61, nr. 1, 1992, p. 27-39; apoi în vol. *Cahle din Transilvania şi Banat...*, p. 90 (generalităţi), 232 (discuţie specială), 420, pl. 82/10; respectiv *Feldioara/Marienburg...*, p. 327, pl. 10/2 şi 5. Notăm doar în treacăt că nu ar fi fost nevoie de multiplă repetiţie pentru a asigura asimilarea informaţiei. Dar, poate autoarea a avut şi alte motive, necunoscute nouă, în perseverarea republicărilor cu atâta consecvenţă.

[48] *Cahle din Transilvania şi Banat* ..., p. 93, 232, ilustraţie la p. 421, pl. 83/11-12, 18.

[49] *Item „ad lupum predicantem"*, în vol. *Život v archeologii středověku. Das Leben in der Archäologie des Mittelalters*, Praha, 1997, p. 459-466. Autorul reia, amplu, prima problematizare tematică care avusese loc în anul 1983, cu prilejul unei iniţiale descoperi de o asemenea factură. Vezi mai jos.

[50] *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom – Feiburg – Basel – Wien, 1994, II. p. 63-65; IV, p. 536-539.

[51] Z. Smetánka, *Ad lupum predicantem. Reliéf pozdně gotického středověkeho kachle jako historický pramen*, în *Archeologické rozhledy*, 36, 1983, p. 326, 360.

[52] Z. Měřínský, *op. cit.*

Este meritul colegei noastre sucevene de a se fi apropiat cel mai mult de mesajul plastic corect. Cele două cazuri moldo-transilvane, acum reunite şi prezente, nu se înrudesc, deocamdată decât prin tematica similară. S-au născut adică separat, fără să derive dintr-un prototip semnalat în literatura istoriografică pe care o cunoaştem. Este foarte posibil să fi vorba despre importuri tematice realizate prin saşi, direct din teritorii germane. Pentru noi este destul de limpede că ele aparţin, împreună, secolului al XV-lea. Dacă ne vom reaminti despre discuţia asupra unei piese diferite (sirena bicaudată), este încă un argument pentru respingerea datării cahlelor de la Feldioara în secolul al XVI-lea şi coborârea lor în secolul anterior.

*

Motivele pe care le-am urmărit în aceste pagini nu au fost singurele care au circulat în provinciile noastre medievale. După ce ni s-a pus la dispoziţie o mare cantitate de material brut, vom putea să facem, în viitor, numeroase alte aprecieri de substanţă şi finețe privind istoria cahlelor produse şi circulate la vest de Carpaţi.

STOVE TILES FROM TRANSYLVANIA (III). THREE MEDIEVAL DECORATIVE MOTIFS

Abstract

The recent publication of a synthetic work on medieval and pre-modern stove tiles gives the opportunity for a more detailed discussion on identification of motifs, dating and circulation of tiles in Transylvania.

1. The knight, the lion and the dragon. Stove tiles depicting this motif have been excavated first at Făgăraş and then at Vinţu de Jos. These pieces are dated to the first half of the sixteenth century. They seem to have as artistic prototypes a couple of thirteenth century floor tiles from the Cistercian monastery of Pilis (Hungary). The textual source of these representations can be found in Chrétien de Troyes (*Chevalier au Lion*). If the first depiction of the motif on stove tiles took place during the sixteenth century in the royal fortification of Buda, later Transylvanian evolutions are yet unknown. The motif was in a first instance modified through a vertical setting. Then, as tiles from outside Transylvania indicate, the elements of the three-character composition were continuously altered (the costume and the weapons of the knight, and the metamorphosis of the animals). Probably in the end line of such alterations, the initial significance of the image was completely obliterated.

2. The "end" of the Melusine and the "rise" of the two-tailed mermaid. The identity and the terminology of this motif are still debated in the Romanian historiography. The name of "Melusine" has been falsely attributed to a mermaid. It needs to be distinguished among other possible motifs, such as the ones inspired by the biblical story of Jonas swallowed by the wale (on stove tiles from Turea and Feldioara). A new, real Melusine, can be found among the Moldavian tiles. The pieces from Densuş and Feldioara need to be re-dated: the first were considered later and not connected to the motif and the latter were considered as earlier.

3. The preaching wolf. Besides a correctly identified tile from Moldavia (Suceava), a second item can be reconstructed from fragments excavated at Feldioara. In both cases, the wolf disguised as preacher, is talking to a group of geese. The motif is the illustration of a popular European fable. The two stove tiles are not related to each other but both can be dated to the second half of the fifteenth century.

List of illustration

Pl. I. The knight and the lion fighting the dragon: a. floor tile from Pilis; b. stove tile from Baia.

Pl. II. The knight and the lion fighting the dragon: a. stove tile from Vinţu de Jos; c. stove tile from Făgăraş; d. stove tile from Târgovişte.

Pl. III. The wolf preaching to the geese: a. stove tile from Feldioara; b. stove tile from Suceava.

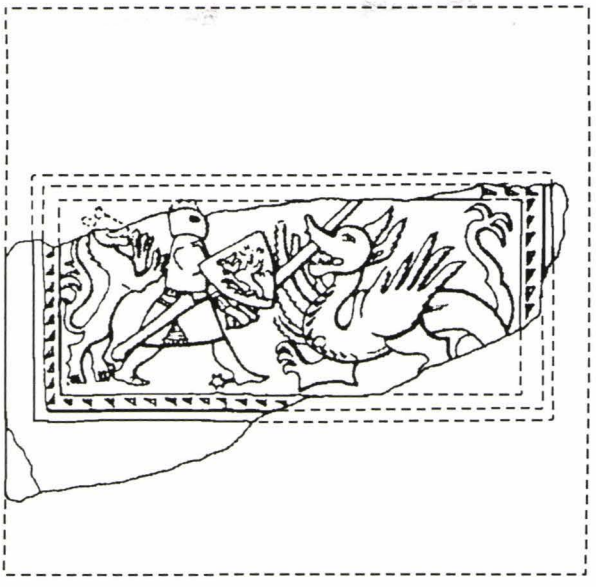

0 10 cm

a

b

Pl. I. Cavalerul şi leul în luptă cu dragonul: a. piesă de paviment de la Pilis; b. cahlă de la Baia.

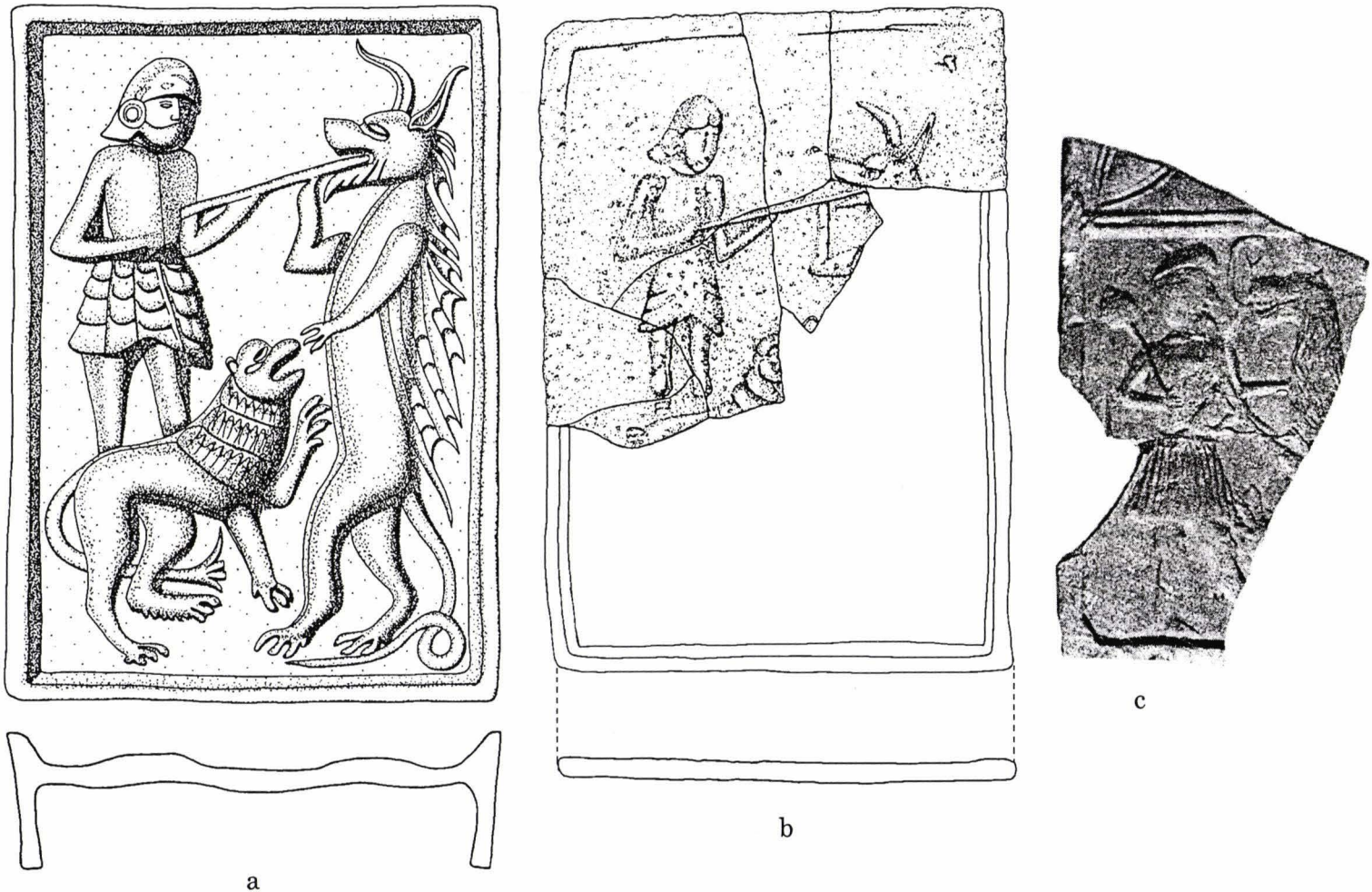

Pl. II. Cavalerul şi leul în luptă cu dragonul: a. cahlă de la Vinţu de Jos; b. cahlă de la Făgăraş; c. cahlă de la Târgovişte.

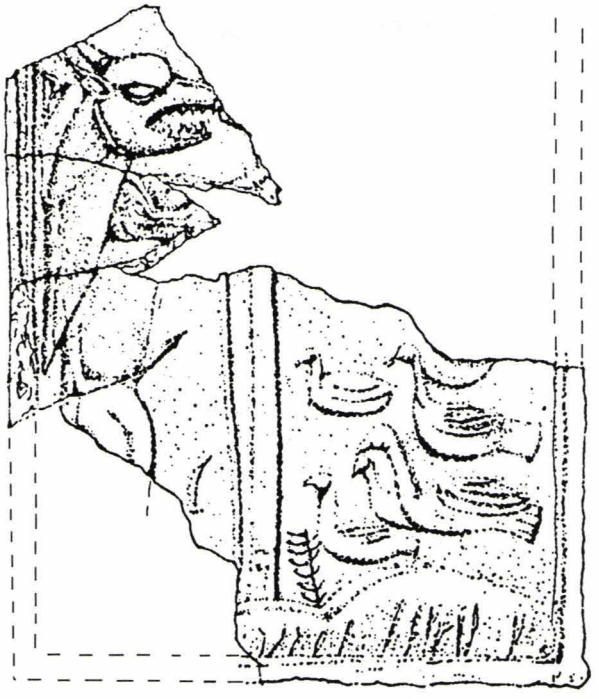

a

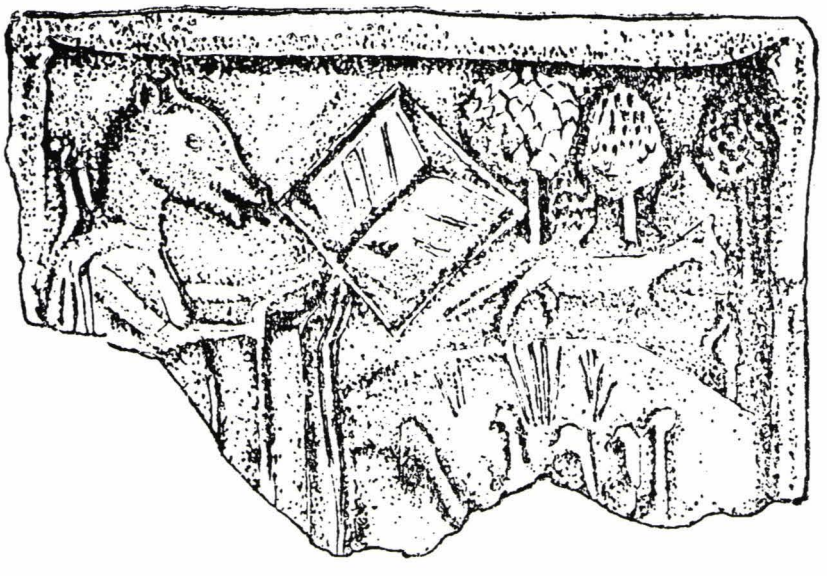

b

Pl. III. Lupul predicând la gâşte: a. piesă de la Feldioara; b. piesă de la Suceava.

MÁRIA LUPESCU MAKÓ

CONSIDERAŢII PRIVIND TESTAMENTELE NOBILIARE DIN TRANSILVANIA LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU

Este bine ştiut că majoritatea izvoarelor scrise din perioada medievală care s-au păstrat până în timpurile noastre sunt de natură juridică, fiind documente ce atestă situaţia unor domenii sau posesiuni. Acest fapt nu este întâmplător. Ele s-au păstrat, deoarece drepturile de proprietate asupra unuia sau mai multor domenii depindea de ele. Din fericire, pe lângă documentele unilaterale referitoare la drepturile de proprietate, au luat naştere şi izvoare a căror concepere a fost motivată din cu totul alte puncte de vedere. Valoarea lor stă, astfel, în însăşi deosebirea lor. Dintre ele se evidenţiază scrisorile care înregistrează momente ale vieţii cotidiene şi testamentele care iau în calcul sfârşitul vieţii. Stilul direct şi personal al acestor două tipuri de surse a contribuit, într-o mare măsură, la răspândirea scrierii în limba maternă: deja la sfârşitul evului mediu avem cazuri în care scrisorile sau testamentele, în loc de limba latină, au fost redactate în limba maghiară.[1] În cele ce urmează, testamentele nobiliare transilvane de la sfârşitul evului mediu (secolul al XV-lea, prima jumătate a secolului al XVI-lea) vor constitui obiectul investigaţiei noastre. Aceste acte de ultimă voinţă constituie o sursă de cercetare deosebit de generoasă.[2] Dintre multiplele probleme ce pot fi tratate prin utilizarea acestor izvoare istorice scrise, vom aborda mai pe larg doar câteva aspecte: evoluţia dreptului testamentar nobiliar în Regatul Maghiar medieval şi structura testamentelor.[3] De asemenea, vom acorda o atenţie deosebită unui obicei mai puţin documentat în literatura istorică: cel al conducerii calului în procesiunea funerară.

Dezvoltarea dreptului testamentar în Europa. De-a lungul timpului, nenumăraţi cercetători au încercat să dea o definiţie conceptuală a testamentului, începând cu Benjámin Nánásy care, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, a dedicat anchetării acestei probleme un volum consistent.[4] În secolul următor, juriştii renumiţi ca Ignác Frank[5] sau Sándor Matlekovics[6] şi-au

---

[1] Cele mai timpurii scrisori şi testamente în limba maghiară sunt publicate de Attila Hegedűs – Lajos Papp (ed.), *Középkori leveleink (1541-ig)*, /Régi Magyar Levéltár 1/, Budapest, 1991, pp. 3-117.

[2] Pentru posibilităţile de exploatare a testamentului ca sursă istorică a se vedea Mária Lupescu Makó, *'Item lego...' Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. Annual of Medieval Studies at Ceu* 7, 2001, pp. 162-164. Interesul pentru acest subiect este ilustrat şi de abordarea lui în forme variate în numărul tematic „Oamenii şi moartea în societatea românească" al *Caietelor de Antropologie Istorică* 3,1-2, 2004.

[3] La tratarea subiectului privind structura testamentelor nobiliare am renunţat la prezentarea capitolului privind bunurile, deoarece abordarea lui a constituit obiectivul unei cercetări anterioare materializate într-un studiu: Mária Lupescu Makó, *Erdélyi késő középkori nemesi végrendeletek tárgytörténeti tanulságai*, în Sándor Pál-Antal – Gábor Sipos – András W. Kovács – Rudolf Wolf (ed.), *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 2003, pp. 317-330.

[4] Beniámin Nánásy, *Testamentom a Magyar Orszagi törvények szerént*, Pest, 1798.

[5] Ignácz Frank, *A közigazság törvénye Magyarhonban*, Buda, 1845, mai ales p. 431-460.

[6] Cartea lui Sándor Matlekovics, *A magyar örökösödési jog alapelvei*. Pest, 1864, este citată de István Rácz, *Debreceni végrendeletek 1595-1847*, Debrecen, 1983, p. 7.

exprimat în scris opinia față de această problematică. În anii '80 ai secolului al XX-lea, Ernő Tárkány Szücs a fost cel care a analizat în profunzime testamentele.[7] Potrivit definiției date de Ernő Tárkány Szücs, testamentul „este declarația unilaterală a testatorului privind moartea sa ce este legată de anumite norme în vigoare, şi pe baza căreia îşi putea împărți averea celor apropiați sau unor persoane străine, chiar şi împotriva legilor privind succesiunea sau dispozițiilor din dreptul cutumiar".[8] Prin urmare, pentru a supune analizei practica testamentară a unei perioade este necesară, pe de o parte, cunoaşterea dreptului succesoral din acea perioadă şi din acea regiune, precum şi cunoaşterea obiceiurilor locale care au reglementat procesul transmiterii averii; pe de altă parte, trebuie scoase la iveală "normele în vigoare" ale testamentelor amintite de Tárkány Szücs. Pe lângă acestea este necesar să ne preocupăm şi de motivațiile care au dus la redactarea testamentelor; aceasta deoarece, prin ultima sa dorință, testatorul dorea să exprime şi acele împrejurări speciale şi legături sentimentale formate în anturajul său pe care dreptul, în formulările sale rigide, le putea desconsidera.[9]

O formulare mai simplă a subiectului prezentei incursiuni, a testamentelor nobiliare, este dată de Hermann Conrad.[10] Astfel, testamentul este o culegere unilaterală şi revocabilă de dispoziții. Din acest punct de vedere el este rezultatul unei lungi evoluții, pe parcursul căreia a asimilat elemente ale diferitor sisteme juridice. Cel mai vechi sistem juridic codificat este cel roman; însuşi termenul *testamentum* derivă din dreptul roman.[11] Potrivit acestuia, testamentul era necesar pentru ca, prin el, să fie desemnată o persoană care moşteneşte întreaga avere, un prim-moştenitor. Prin aceasta erau excluşi automat de la succesiune toți ceilalți pretendenți.[12] Testamentele medievale se puteau limita doar la unele părți, obiecte ale moştenirii, în timp ce asupra părții din avere neamintite în testament se practicau legile succesorale în vigoare. Aceste „abateri" de la dreptul roman sunt explicate prin dreptul cutumiar al popoarelor barbare din cadrul Imperiului Roman sau a acelora aflate într-o strânsă interacțiune cu aceasta. Din punctul nostru de vedere, cea mai importantă contribuție „externă" pare să vină din partea dreptului germanic. Însuşi Tacit, în descrierea sa privind *Germania*, a subliniat diferențele dintre dreptul roman şi cel germanic privind concepția despre testament.[13] Astfel, se pare că dreptul triburilor „barbare" era departe de a numi moştenitori, gradul rudeniei de sânge fiind singura care putea decide soarta averii. Aceasta însemna, de fapt, că averea revenea celor mai apropiate rude de sânge.[14] Destinderea acestui sistem rigid al succesiunii şi, în ultimă instanță, formularea

---

[7] Cele mai importante contribuții ale sale privind această chestiune: Ernő Tárkány Szücs, *Vásárhelyi testamentumok*, Budapest, 1961, pp. 147-187; Idem, *Magyar jogi népszokások*, Budapest, 1981, pp. 726-757.

[8] Ernő Tárkány Szücs, *Végrendelet*, în Gyula Ortutay (ed.), *Magyar Néprajzi Lexikon*, Vol. V, Budapest, 1982, p. 517.

[9] Cp. Tárkány Szücs, *Magyar jogi*, p. 726.

[10] Hermann Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I. *Frühzeit und Mittelalter. Ein Lehrbuch.* Karlsruhe, 1962², p. 420.

[11] Despre originea termenului a se vedea *Sachwörterbuch der Mediävistik*. Hrsg. Peter Dinzelbacher, Stuttgart, 1992, p. 807.

[12] "...caput atque fundamentum intellegitur totius testamenti heredis institutio", Gabriele Schulz, *Testamente des späten Mittelalters aus dem Mittelrheingebiet. Eine Untersuchung in rechts- und kulturgeschichtlicher Hinsicht.* /Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte, 27/, Bonn, 1976, p. 2.

[13] "Heredes tamen successoresque sui cuique liberi, et nullum testamentum. Si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres patrui avunculi..." La germanici, aşadar, succesorii şi moştenitorii sunt însişi copiii lor, fără ca testamentul să mai fie necesar. În cazul în care nu există urmaşi, frații, iar apoi unchii din partea tatălui şi a mamei urmează să moştenească. Publius Cornelius Tacitus, *Germania*. Leipzig, 1976, p. 32.

[14] Potrivit exprimării lui Aders: *Das Gut rinnt wie das Blut*, Günter Aders, *Das Testamentsrecht der Stadt Köln im Mittelalter.* /Veröffentlichungen des kölnischen Geschichtsvereins 8/, Köln, 1932, p. 2.

posibilității liberei testări a fost grăbită de doi factori: destrămarea legăturilor tribale şi influența bisericii. Biserica, ca „locțiitor pământean al lui Cristos", urmând învățăturile despre *caritas* ale Sfântului Augustin, revendica o parte din averea persoanei decedate, garantând în schimb pacea sufletească a acestuia. Astfel, această parte a averii ieşea din raza de acțiune asupra căreia rudele de sânge îşi puteau exercita dreptul.

Aşa cum a subliniat Katalin Szende, această practică nu a fost în totalitate necunoscută.[15] Şi în obiceiurile păgâne exista aşa numitul *Totenteil*, care, fiind oferit zeilor şi garantând necesitățile vieții de dincolo, era ars pe rug odată cu defunctul sau era depus în mormânt (fiind descoperit mai târziu, în urma săpăturilor arheologice, ca inventar funerar). Prin urmare, biserica nu trebuia decât – ca şi în cazul altor rituri – să „creştineze" acest rit păgân, să îl remodeleze conform țelurilor sale. Originea donației pentru mântuirea sufletului, aşa-numitul *Seelgerät*, este văzută de majoritatea operelor de istoria dreptului ca având clare rădăcini în practica funerară păgână.[16] În formarea punctului de vedere exprimat de biserică nu este deloc neglijabil faptul că, în ceea ce priveşte averea personală a clericilor (aceştia neavând urmaşi legitimi), moştenirea urma să fie reglementată prin dispoziții speciale.[17]

Nu trebuie să uităm nici influența dreptului canonic. Competența instanțelor de judecată ale Bisericii s-a extins asupra laicilor într-o mare măsură şi în ceea ce priveşte căsătoria şi succesiunea. Pe această filieră, codul de legi al bisericii, adică dreptul canonic, s-a înfiltrat în dreptul privat, atât prin unele elemente componente cât şi prin viziunea promovată. Practica redactării testamentelor în marea lor majoritate de către plebani, conform dreptului canonic, s-a extins nu numai în rândurile aristocrației şi a nobilimii, ci chiar şi printre orăşeni. În cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, autoritățile orăşeneşti şi-au exprimat hotărât delimitarea de amestecul exagerat al bisericii. O dovadă a acestei atitudini a fost faptul că testamentul redactat fără martori laici, doar în prezența preoților, era declarat nul.[18]

La sfârşitul procesului de cristalizare a reglementărilor juridice testamentare a stat recunoaşterea dispunerii în mod liber de bunurile dobândite. Trebuie avut în vedere că libertatea de principiu nu făcea în continuare necesar ca testatorii să dispună asupra întregii averi. Nu era, de asemenea, necesară nici numirea unui moştenitor principal. La apariția unui număr impresionant de testamente, diferite de cele redactate după principiile dreptului roman, a contribuit într-o mare măsură transformarea raporturilor de proprietate. În cursul acesteia, pe lângă imobilele moştenite, condiționate juridic, a devenit mult mai însemnată proporția bunurilor mobile şi a celor câştigate cu drept de liberă strămutare. De aceea sunt atât de frecvente dispozițiile prin care testatorul sublinia că toate bunurile despre care va dispune au

---

[15] Katalin Szende, *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája). Soproni Szemle* 53.4, 1999, p. 343.

[16] Heinrich Brunner, *Der Totenteil in germanischen Rechten. Abhandlungen zur Rechtsgeschichte. Gesammelte Aufsätze*. Hrsg. von Karl Rauch. Bd. II. Weimar, 1931, pp. 292-294; Alfred Schultze, *Der Einfluß der Kirche auf die Entwicklung des germanischen Erbrechts. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 35, 1914, pp. 75-110.

[17] Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I, p. 420. În Ungaria, se reglementa separat şi riguros dreptul de testare al prelaților, pe de o parte, şi cel al micii preoțimi, pe de altă parte, Ferencz Kollányi, *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története*, Budapest, 1896; Idem, *A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás*, Esztergom, 1900.

[18] Cp. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I, pp. 491-492; Ahasver von Brandt, *Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte des materiellen und geistigen Kultur, Sitzungsberichte des Heidelberger Akademie der Wissenschaften Phil-Hist, Klase* 1973, 3, pp. 5-6; György Bónis, *Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog*, Budapest, 1972, pp. 247-248.

fost acumulate prin muncă grea, singur sau împreună cu soțul (soția); ele nu au fost moștenite și, prin urmare, rudele nu pot formula nici un drept asupra lor.

Reglementarea juridică a testării în Ungaria. Avocatul iluminist mai sus citat, Benjámin Nánásy, arăta, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, că testarea era un obicei foarte vechi, ale cărui urme se pot vedea "în vechile povești sacre și profane" și era un obicei practicat și de predecesori, așa cum legile maghiare o arată.[19] Nánásy intuia bine vechimea dreptului testării. Este cert că, în Ungaria, reglementarea juridică privind averea și apariția principiului testării datează din perioada constituirii statului maghiar. Trebuie însă distinse reglementările asupra categoriilor sociale și asupra tipurilor de avere la care acestea se refereau, precum și asupra beneficiarilor testării și a formei sub care aceștia profitau de posibilitățile asigurate lor. De asemenea, este important de menționat faptul că dreptul de redactare al testamentului este doar un element al dreptului succesoral, fiind strâns legat de evoluția reglementării moștenirilor regale și ale clanului, precum și de ordinea succesiunii legale.[20]

Încă articolul al șaselea din primul cod de legi al regelui Ștefan I (cel Sfânt) stabilea ca drept de bază că oricine are dreptul de a dispune de averea sa, împărțind-o familiei și rudelor sau donând-o bisericii, nimeni necutezând după moartea sa anularea acestei hotărâri.[21] Prin acest articol de lege se dorea facilitarea testării în favoarea bisericii. Punerea în practică a acestui principiu este dovedită de primele documente private, dintre care aproape toate conțin dispoziții privind mântuirea sufletească a donatorului, cu alte cuvinte donații pentru biserică.[22] Al doilea articol din cel de al doilea cod de legi al Sfântului Ștefan stipula că oricine poate dispune liber asupra domeniilor proprii și a celor primite de la rege, fiind exceptate de aici cele aparținătoare episcopatelor sau comitatelor. Legea avea în vedere și decesul proprietarului: în acest caz, fiii lui puteau moșteni aceste bunuri în mod asemănător.[23] De fapt, acest articol de

[19] Nánásy, *Testamentom*, pp. 34-35.

[20] Pe parcursul evului mediu nu au intervenit schimbări radicale privind ordinea succesiunii legale; prin urmare, acest subiect nu va fi tratat în detaliu. Ea a fost determinată de avicitate, și se baza pe un principiu foarte simplu: bunurile paternale le reveneau moștenitorilor paternali, cele maternale moștenitorilor pe linie maternă (*paterna paternis, materna maternis*). Ordinea moștenirii urma în primul rând pe cei din linia descendentă, apoi pe cei din linia ascendentă; în cazul în care aceștia nu existau, urmau la moștenire cei din linia colaterală. Ferenc Eckhart, *Magyar alkotmány- és jogtörténet* /Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok/, Budapest, 2000, pp. 298-299.

[21] "Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat", Levente Závodszky, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege)*, Budapest, 1904, p. 144 (art. 6), cp. p. 20 sau János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney (ed.), *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, Vol. I, 1000-1301, Idyllwild, California, 1999², p. 3 (art. 6) (în continuare DRMH). Dreptul de liberă dispunere a fost interpretat în mod diferit în funcție de ce s-a înțeles prin bunurile ce urmau a fi împărțite. O prezentare de ansamblu a problematicii o găsim la Antal Murarik, *A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben*, *Századok* 68, 1934, pp. 497-509; Bernát Kumorovitz L., *A középkori magyar 'magánjogi' írásbeliség első korszaka (XI-XII. század)*, *Századok* 97, 1963, pp. 16-22.

[22] De exemplu, documentul privat al lui Guden. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, Vol. I, ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, Budapest, 1992, pp. 225-226, cp. László Solymosi, *Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete*, *Veszprémi Történelmi Tár* 1, 1989, pp. 101-104.

[23] "Consensimus igitur peticioni tocius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant. Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam; tunc vero bona illius in regiam

lege avea menirea de a proteja averea individuală față de confiscările regale, acțiuni la baza cărora stătea organizarea sistemului comitatelor regale.[24] Primul cod de legi al regelui Coloman Cărturarul, reprezentând o adoptare a hotărârilor sinodului de la Tarcal, a fost conceput cândva între 1095-1104. Cele 84 de capitole, în marea lor majoritate, reglementează probleme laice. Articolul al douăzecilea face diferență între moștenirea posesiunilor donate de Sfântul rege Ștefan și cele donate de alți regi, reglementând șirul persoanelor care pot beneficia de ele.[25] Istoricii tind să vadă în acest articol de lege prima diferențiere între proprietatea strămoșească și proprietatea dobândită.[26] Următorul articol se referă la posesiunile cumpărate, care erau privite ca avere mobilă și, prin aceasta, puteau fi liber strămutate.[27] Bula de Aur conține și ea referiri privind succesiunea. În articolul al patrulea, regele asigura celor fără fii dreptul de a dispune liber de avere, „așa cum vor", cu excepția pătrimii cuvenite fiicelor. Se reglementa, de asemenea, succesiunea în cazul unei morți neașteptate.[28] Trebuie specificat că această dispoziție a regelui Andrei al II-lea se referea la servienți. Acest capitol de lege este important din două puncte de vedere: este prima menționare a așa-numitei instituții a pătrimii fiicelor[29] și se renunță, parțial, la dreptul regelui de a lua în stăpânire posesiunile nobilului stins fără urmaș, deoarece, așa cum am văzut, regele Coloman reglementa într-un alt fel moștenirea posesiunilor donate. Mai târziu, în anul 1351, regele Ludovic I va anula această normă.[30] În anul 1231, regele Andrei al II-lea reînnoiește Bula de Aur, aducându-i o serie de modificări. În ceea ce privește dreptul succesoral nu au intervenit schimbări; putem observa anumite modificări doar la nivelul formulării.[31] Decretul emis de regele Béla al IV-lea împreună cu fiii săi în 1267,

---

veniant potestatem. Ast si quis in consilio regie mortis aut tradicionis regni legaliter inventus fuerit, ipse vero capitali subiaceat sentencie, bona vero illius filiis innocentibus inremota sint remanentibus salvis." Závodszky, *A Szent István*, p. 153 (art. 2), cp. pp. 45-46 sau DRMH I², p. 9 (art. 2); László Erdélyi, *Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon*, Budapest, 1913, p. 17 passim.

[24] Eckhart, *Magyar alkotmány*, pp. 295-296.

[25] "Possessio quelibet a sancto Stephano data, hum(a)ne successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii eciam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur." Závodszky, *A Szent István*, p. 186 (art. 20) sau DRMH I², p. 26 (art. 20).

[26] Posesiunile donate de Sfântul Ștefan includeau probabil și acele posesiuni alodiale care rămâneau în mâna clanului, și care se moșteneau, potrivit obiceiului tradițional, prin naștere. Pentru donațiile mai târzii legea tinde să limiteze dreptul succesoral prin reglementarea cazului stingerii familiei pe linie masculină. Eszter Waldapfel, *Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban*, *Századok* 65, 1931, pp. 131-167, 259-272.

[27] "*Hereditas empticia nulli heredi aufferatur, sed tantum eodem testimonio confirmetur.*" Závodszky, *A Szent István*, p. 186 (art. 21) sau DRMH I², p. 26 (art. 21). Pentru clarificarea naturii juridice al acestui tip de posesiune a se vedea József Holub, *A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban*, In Sándor Domanovszky (ed.), *Emlékkönyv Károlyi Árpád*, Budapest, 1933, pp. 246-254.

[28] "Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo – sicut ipse voluerit – disponat. Et si morte preventus disponere non potuerit, propinqui sui, qui eum magis contingunt, obtineant. Et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit." DRMH I², p. 32. (art. 4)

[29] Pentru problemele legate de această instituție Antal Murarik, *Az ősiség alapintézményeinek eredete.* /Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából, 6/, Budapest, 1938, pp. 163-192; Ferencz Eckhart, *Vita a leánynegyedről*, *Századok* 66, 1932, pp. 408-415; József Holub, *La 'quarta puellaris' dans l'ancien droit hongrois*, în *Studi in memoria di Aldo Albertoni*, Vol. III, Padua, 1935, pp. 275-297. Mai recent Péter Banyó, *Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére*, *Aetas* 2000/3, pp. 76-92.

[30] Cf. nota nr. 34.

[31] "Si quis serviens noster sine herede decesserit, quartam possessionum filia optineat, de residuo, sicut ipse voluerit, disponat. Et si morte preventus disponere non posset, propinqui sui qui eum magis contingunt, optineant. Et si nullam penitus cognationem habuerit, rex habeat." DRMH I², p. 37 (art. 5).

considerat charta nobiliară sau a treia Bulă de Aur, întărea de fapt drepturile servienților numiți deja nobili. Din cele zece articole, cel de al şaselea clarifică cercul rudelor cu drept de moştenire, întărind dreptul clanului nobiliar asupra posesiunilor şi limitându-l pe cel al regelui. Putem spune că acest articol este de fapt varianta mult mai detaliată a articolului patru al Bulei de Aur din 1222.[32] Decretul ultimului rege arpadian, Andrei al III-lea, din anul 1290, se referă şi el la moştenirea posesiunilor. Prin articolul al nouăsprezecelea se reglementează moştenirea diferitelor posesiuni, regele renunțând totodată în totalitate la dreptul de a lua în stăpânire posesiunile nobililor stinşi fără urmaş, ceea ce însemna, de fapt, dreptul la libera strămutare formulat anterior de bunicul său, regele Andrei al II-lea.[33] Însă, la fel ca articolul al patrulea al Bulei de Aur, nici această lege nu s-a transpus în realitate. Prin urmare, atunci când regele Ludovic I, în introducerea la decretaliul său din 1351, arăta că se preiau dispozițiile Bulei de Aur din 1222, cu excepția celei care se referă la libera dispoziție a posesiunilor în favoarea bisericii sau al altora, nu făcea altceva decât să consemneze o situație dată. Cu alte cuvinte, dispoziția regelui Ludovic I este o transpunere a dreptului cutumiar practicat pe parcursul întregului secol al XIII-lea şi a primei jumătăți a secolului al XIV-lea. Decretul se referă la aşa numita *aviticitas*, însemnând faptul că majoritatea posesiunilor nobiliare nu pot fi liber strămutate, şi asigura o mare libertate dreptului de moştenire al clanului, ceea ce restrângea de fapt posibilitățile de îmbogățire ale bisericii, alimentate de libera testare.[34] Din acest punct de vedere, legea regelui Ludovic I poate fi considerată chiar una îndreptată împotriva bisericii. Importanța ei reiese din faptul că a fost considerată o piatră de hotar în dezvoltarea istorică a problematicii dreptului de testare al nobilimii. Cu toate acestea, multe aspecte ale testării au rămas nereglementate. În multe privințe chiar şi *Tripartitum*-ul lui Werbőczi[35] nu oferă o reglementare mai concretă. Ferenc Somogyi atrăgea atenția asupra faptului că, deşi Werbőczi nu vorbeşte explicit şi în amănunțime despre dreptul de liberă testare, *Tripartitum*-ul său însumează totuşi toate dispozițiile din acea vreme care se referă la dreptul de a face testament, mai puțin la normele redactării şi în ceea ce priveşte rolul martorilor.[36] Ambele probleme vor fi

[32] "Item volumus, quod si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret, possessiones et bona ipsius medio tempore non distrahantur, nulli donentur, nulli conferantur, nulli perpetuentur, donec cognati et generationes eiusdem decedentis ad nostram presentiam evocantur et ipsis ac baronibus nostris presentibus de eisdem ordinetur, sicut dictaverit ordo iuris. Interim autem et possessiones et bona ipsius decedentis cognati et generationes debeant conservare." DRMH I², pp. 40-41 (art. 6).

[33] "Item concessimus, quod si quis nobilium sive Saxonum predictorum sine herede decesserit, possessiones sic decedentis hereditarie, emptitie et etiam acquisite nullatenus debeant confiscari, sed item decedens propinquis suis aut alicui propinquorum seu uxori vel etiam ecclesiis pro remedio anime sue legare in morte et conferre in vita, cuicumque voluerit, liberam habeat facultatem." DRMH I², p. 44 (art. 19).

[34] "... predictas litteras ipsius domini Andree regis, avi et predecessoris nostri karissimi aurea bulla sua roboratas, omni penitus suspicione carentes de verbo ad verbum presentibus insertas acceptantes, ratificantes et approbantes, simul cum omnibus libertatibus in eisdem expressis, excepto solummodo uno articulo modo prenotato de eodem privilegio excluso, eo videlicet, quod nobiles homines sine herede decedentes possint et queant ecclesiis vel aliis, quibus volunt, in vita et in morte dare vel legare, possessiones eorum vendere vel alienare, ymo ad ista facienda nullam penitus habeant facultatem, sed in fratres, proximos et generationes ipsorum possessiones eorundem de iure et legitime, pure et simpliciter absque contradictione aliquali devolvantur..." DRMH II, p. 9. Această dispoziție, devenită lege, va rămâne în vigoare până în 1848. Literatura referitoare la *avicitas* este foarte bogată. O utilă trecere în revistă a problematicii o găsim la Erik Fügedi, *The avus in the Medieval Conceptual Framework of Kinship in Hungary*, *Studia Slavica Academia Scientiarum Hungariae* 25, 1979, pp. 137-142.

[35] István Werbőczy, *Tripartitum. Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve*. Latin-magyar kétnyelvű kiadás, Budapest, 1990.

[36] Ferenc Somogyi, *Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-től 1715-ig*. Pécs, 1937, p. 129. La baza dreptului de testare al nobilimii a stat *Tripartitum*-ul lui Werbőczi. Mai târziu, aceasta a fost

soluţionate legal doar prin legea din anul 1715.[37] Libera dispunere asupra averii nu s-a rezumat însă doar la această categorie a societăţii, ci s-a extins şi asupra populaţiei orăşeneşti,[38] precum şi asupra ţărănimii. *Tripartitum*-ul lui Werbőczi tratează separat dreptul de moştenire al diferitelor categorii sociale. Cel mai amănunţit este tratat cel al nobilimii. Mai multe articole sunt dedicate acestei probleme. De exemplu: cine sunt consideraţi moştenitori şi succesori;[39] care dintre posesiuni sunt acelea de care pot beneficia moştenitorii de ambele sexe şi care sunt acelea de care sunt privaţi cei de sexul feminin;[40] discută în amănunţime modul de divizare al diferitelor posesiuni între fraţi;[41] arată că oricare domn şi nobil are drept de liberă testare asupra bunurilor sale.[42] Alte articole se referă la pătrimea fiicelor, precum şi la dotă şi darurile de nuntă.[43] *Tripartitum*-ul conţine dispoziţii privind diferitele cazuri ale tutoratului.[44] Cu toate că *Tripartitum*-ul lui Werbőczi nu s-a ridicat niciodată la statutul de lege, influenţa lui a rămas covârşitoare secole de-a rândul. Se pare că, în pofida acestor reglementări juridice, practica testării scrise nu s-a răspândit foarte mult. Cauza ar putea fi stabilitatea dreptului cutumiar. Pe parcursul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea se poate observa o creştere a numărului de testamente în rândurile nobilimii; acesta nu va deveni însă un fenomen de masă, ca în cazul testamentelor orăşeneşti.[45]

Aşa cum reiese şi din prezentarea anterioară, s-a purtat o lungă dezbatere asupra acordării dreptului de a redacta testament (cine poate beneficia de acest drept), precum şi asupra bunurilor despre care se putea dispune. Pe lângă autoritatea laică, Biserica a fost cea care era în mod direct interesată de practica testării. Această problemă este strâns legată şi de lupta dusă de Biserică pentru a-şi face recunoscută poziţia în materie de jurisdicţie privind problemele testamentare. Rezultatul acestei lupte a fost un semicâştig pentru Biserică: deşi s-a recunoscut că, în materie de testamente, Biserica are drept de judecată, problemele legate de bunurile imobile din testamente sunt scoase de sub jurisdicţia scaunelor judecătoreşti ale Bisericii. Acest compromis, prin care Biserica a acceptat limitarea dreptului său asupra domeniilor strămoşeşti, a dăinuit apoi pe tot parcursul evului mediu. Acest lucru a condus, mai târziu, la încetăţenirea practicii ca prin testament să se dispună în special de bunurile imobile.[46]

Dincolo de acest aspect, Biserica era motivată în redactarea testamentelor; de aceea ameninţa cu excomunicarea pe cei care interziceau prezenţa preotului la redactarea actului, sau care nu permiteau redactarea în scris a actului de ultimă voinţă. O pedeapsă asemănătoare li se

---

completată prin alte dispoziţii. Dintre acestea, cele mai importante au fost conţinute în *Quadripartitum*-ul redactat în 1553, o colecţie de legi cutumiare, care – asemănător „predecesorului" său – nu s-a ridicat la rang de lege. Multe dispoziţii ale *Tripartitum*-ului au fost corectate şi completate. Influenţa *Quadripartitum*-ului s-a resimţit mai ales în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, perioadă care iese însă din limita cronologică ale acestei analize.

[37] Eckhart, *Magyar alkotmány*, p. 300.

[38] Despre reglementarea dreptului testamentar la orăşenime merită o atenţie deosebită lucrările medievistei Katalin Szende, *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája)*, *Soproni Szemle* 53.4, 1999, pp. 347-356; Eadem, *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*/Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 32/, Budapest, 2004, pp. 66-79.

[39] Werbőczi, *Tripartitum*, pp. 81-83 (art. 17).

[40] Werbőczi, *Tripartitum*, pp. 83-85 (art. 18-19).

[41] Werbőczi, *Tripartitum*, pp. 107-115 (art. 40-46).

[42] Werbőczi, *Tripartitum*, p. 129 (art. 57).

[43] Werbőczi, *Tripartitum*, pp. 171-183 (art. 89-100).

[44] Werbőczi, *Tripartitum*, pp. 197-203 (art. 112 -117).

[45] Szende, *Otthon a városban*, p. 70.

[46] Murarik, *Az ősiség*,, pp. 142-143.

punea în vedere acelor moştenitori sau executori testamentari care nu îndeplineau ultima dorinţă a testatorului în termen de şase luni. Testamentele nobiliare au fost redactate într-o formă mult mai liberă decât cele orăşeneşti. Sinoadele diecezane reglementau, de regulă, condiţiile redactării testamentului. Este însă tot atât de adevărat că în foarte multe cazuri se făcea abstracţie de la acestea. Testamentul, de regulă, era scris de către preotul local sau de către pleban. Sinodul diecezan din Veszprém specifică clar îndatoririle pe care aceştia le aveau. Ei puteau redacta în scris doar acel testament pe care testatorul, aflat în deplinătatea facultăţilor mintale, îl făcea fără nici o constrângere. Testamentul putea fi făcut în prezenţa a şapte bărbaţi, sau împreună cu preotul şi cu cel puţin trei bărbaţi credibili. Donaţiile pioase, potrivit capitolului foarte exact citat din dreptul canonic, putea fi făcute la nevoie şi în prezenţa a numai doi martori.[47] Nu era reglementat însă nici statutul juridic şi nici sexul martorilor, după cum nu era prescrisă nici modalitatea de autentificare. Doar unul dintre martori era însărcinat cu executarea testamentului. S-a stabilit şi structura testamentelor. Ele începeau cu donaţiile sufleteşti şi cu cele pioase, urmate de cele destinate moştenitorilor, şirul fiind continuat cu cele destinate altor persoane. Merită accentuat faptul că punerea pe locul întâi a donaţiilor în scopuri pioase şi pentru mântuirea sufletească reprezintă singurul aspect în care se poate constata o prescripţie hotărâtă privind structura testamentelor. Însă nici respectarea acestei dispoziţii nu era verificată de nici o autoritate; eventual, preotul aflat de faţă (în majoritatea cazurilor confesorul testatorului) putea atrage atenţia asupra ei. Preotul care redacta testamentul avea obligaţia să-i amintească testatorului dacă doreşte să lase ceva şi catedralei episcopale. Preotul care lua parte la actul testării, îşi informa, după deces, superiorul despre donaţiile pioase; acesta din urmă avea sarcina de a ţine socoteala donaţiilor din diaconatul său, pentru ca acestea să nu fie date uitării.[48]

Structura testamentelor. Testatorul care simţea apropierea iminentă a trecerii timpului nu aştepta pasiv momentul final al morţii. Chema preotul pentru a se pregăti de moarte, stare care în acord cu învăţăturile bisericii şi cu percepţia omului credincios era de fapt o trecere în eternitate. Preotul încuraja bolnavul să-şi pună speranţa în milostenia lui Dumnezeu. După ce bolnavul declara că a renunţat la toate duşmăniile şi că s-a împăcat cu soarta sa, preotul îl spovedea şi îl cumineca, iar la final îi oferea sacramentul bolnavilor, adică ultima împărtăşanie.[49] După aceste pregătiri se trecea la redactarea testamentului. Un rol decisiv în acest act îl avea preotul prezent. Pe de o parte, de regulă, preotul sau plebanul local era cel care redacta în scris testamentul. Uneori, calitatea de redactor al testamentului era suprapusă cu cea de martor. Pe de altă parte, el influenţa conţinutul acestuia, deoarece atrăgea atenţia bolnavului că odată cu moartea se încheie definitiv posibilitatea dobândirii de merite. Sosise, deci, momentul final ca pentru răscumpărarea păcatelor să facă un bine, ca pentru mântuirea sufletului său şi fericirea din lumea cealaltă să acţioneze pentru ultima oară în scopul câştigării de merite. Ţinând cont de acestea, testatorul făcea donaţii săracilor, diferitelor instituţii ecleziastice, aşezămintelor ospitaliere.[50]

Potrivit definiţiei date de Tárkány Szücs, testamentele – ca structură – urmăresc documentele medievale, şi potrivit acestora au trei părţi distincte şi importante: introducerea,

---

[47] Se face referire la colecţia de drept canonic al papei Grigorie al IX-lea, mai precis la capitolul 11 din partea care se referă la testamente. László Solymosi (ed.), *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*, Budapest, 1997, pp. 91-94; Idem, *Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből*, în Ágnes Kovács (ed.), *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*, Debrecen, 1999, p. 204.

[48] Solymosi, *A veszprémi egyház*, pp. 91-94, cp. 21-22.

[49] O descrierea amănunţită a pregătirilor în faţa morţii întâlnim în actul de ultimă voinţă al soţiei lui Nicolae Deni din anul 1453. Dl. 30316. (Dl.= Diplomatikai Levéltár. Magyar Országos Levéltár)

[50] Solymosi, *A veszprémi egyház*, p. 21.

conţinutul şi încheierea.[51] Această opinie o putem susţine şi noi în urma analizei a circa cincizeci de testamente transilvane din perioada medievală târzie. Marea majoritate a testamentelor – dar nu toate – încep cu *invocatio*. Este partea în care testatorul "se prezintă" cu: numele său, starea civilă, precum şi data redactării actului de ultimă voinţă.[52] Partea introductivă a testamentului deseori se preocupa într-o meditaţie mai lungă sau mai scurtă de vremelnicia vieţii pământeşti şi cu fericirea din viaţa de apoi. Această parte "filozofică", potrivit învăţăturii Bisericii şi a concepţiei omului creştin, confrunta viaţa pământească cu fericirea din ceruri. Benedict Csáki, având posesiuni în Bihor, prin testamentul său redactat în anul 1490 exprima, într-o maghiară cizelată, speranţa sa faţă de lucrurile care dăinuiesc: "Eu, Benedict Csáki, cu toate că în cele ale trupului sunt bolnav, dar în cele privitoare la mintea mea sunt sănătos şi întreg, gândindu-mă la lumea asta muritoare şi schimbătoare, care nu mult timp va rămâne, şi împreună cu adepţii săi foarte repede, ca apele curgătoare, vor trece, lume, care deseori pe cei neştiutori cu măgulirea sa înşelându-i îi arunca în mari amărăciuni. Gândindu-mă însă la fermecătoarea linişte şi pace din patria mea cerească, care este fără de sfârşit, vreau prin luarea corpului Domnului sfânt să schimb corpul ce se putrezeşte cu unul ce dăinuieşte şi să schimb starea de muritor cu nemurirea, şi să schimb această patrie pământească cu veşnicul palat ceresc."[53]

O bună parte a dispoziţiilor testamentare aveau în vedere asigurarea fericirii din lumea de dincolo. Importanţa donaţiilor de acest tip era semnalată de faptul că odată cu ele începea partea consistentă a testamentelor. Se pare că primul loc din rândul beneficiarilor este ocupat de instituţiile ecleziastice. Puteau primi imobile, animale, obiecte din metale preţioase, diferite obiecte de îmbrăcăminte (cu scopul transformării lor în odăjdii), precum şi bani. Dintre instituţiile ecleziastice erau preferate mai ales mănăstirile şi conventele ordinelor mendicante şi cele pauline, precum şi parohiile şi capelele, în special cele patronate de testator. Mai rar sunt amintiţi printre beneficiari case ale beghinelor şi aşezăminte ospitaliere. Cei care se pregăteau de moarte credeau şi declarau cu tărie că, prin donaţiile pentru mântuirea sufletească destinate slujbelor şi prin cele oferite pelerinajelor, reparării bisericilor sau chiar înzestrării lor, sau prin grija arătată faţă de soarta săracilor şi orfanilor sau prin oricare alt mod se pot scurta chinurile lumii de dincolo, în cazul în care în locul fericirii cereşti îi aştepta temporar purgatoriul. Acest lucru este foarte bine exprimat în testamentul lui Ioan Drágfi din 1526. Pe de o parte a făcut schimbări în ultimul moment în testamentul redactat mai devreme (1524) deoarece "în cele privitoare la mântuire" nu i-au plăcut unele lucruri. Pe de altă parte a cerut insistent executorilor testamentului ca "să aveţi mare grijă de aşezământul ospitalier, săracii din el să nu rabde de foame... Slujbele şi psalmii să

[51] Tárkány Szücs, *Magyar jogi*, p. 735, cp. József Horváth, *A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről*, *Győri Tanulmányok* 8, 1987, pp. 116-122; Idem, *A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17-18. században*, *Soproni Szemle* 53.4, 1999, pp. 360-363.

[52] Un exemplu elocvent ar fi introducerea testamentului lui Nicolae Apafi din 5 noiembrie 1447: "In nomine domini amen. Anno eiusdem domini nostri Jesu Christi millesimo quadringentesimo quadragesimo septimo nos Nicolaus filius Apa de Nagfalu in festo Emerici ducis coram honorabilibus dominis Nicolao de Bethlen, Jacobo de Bozzyas et Petro de eadem Nagfalu plebano non compulsus nec coactus sed propria voluntate pro uberiori reformatione conscientiae nostrae et restauratione nostrorum successorum tale facimus testamentum." Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. I-VII. Hermannstadt – Bukarest, 1892-1991. (în continuare *Ub*) *Ub* V, p. 213.

[53] László Bártfai Szabó (ed.), *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, Vol. I/1, Budapest, 1919, pp. 471-472. A fost publicat mai devreme de către Frigyes Sváby, *Csáky Benedek végrendelete, magyar nyelven, 1490*, *Századok* 7, 1873, pp. 648-649. Se pare că acest testament este, de fapt, o copie mai târzie în limba maghiară. Cp. András Kubinyi, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban*, *Soproni Szemle* 53.4, 1999, p. 341.

nu se împuţineze ... să nu se uite de ele, slujbele dumnezeieşti să nu înceteze pentru că mântuirea sufletului meu din acestea vor fi fost să fie."[54] Vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului a găsit un alt mod de a purcede spre mântuirea sufletului său. Îi lasă capelanului său Toma 25 de florini de aur cu scopul de a merge în pelerinaj la curia romană sau la biserica Fecioarei Maria din Aachen. Specifică, în cazul în care Toma nu s-ar angaja la acest drum, să se caute o altă persoană capabilă pentru o asemenea misiune.[55] În mod asemănător a dispus şi Ladislau Somkereki în testamentul său din 1407. Despre o lădiţă în care ţinea florini de aur şi relicve a dispus ca relicvele să ajungă la bisericile Sângele lui Cristos din Cepari şi Fericita Fecioară din Şintereag, iar banii din lădiţă să fie folosiţi în scopul unui pelerinaj la Roma.[56] În testamentul său, Ladislau Bánfi de Losonc dispune ca din preţul vinului aflat la Dionisie de Baciu să se dea 15 florini în scopul unui pelerinaj la Bâta.[57] Cei din rândul micii nobilimi aveau posibilităţi financiare mai limitate pentru asigurarea mântuirii sufleteşti. Laurenţiu Székely lasă în testamentul său din 1505, pentru scopul amintit, bisericii din Sântejude must în valoare de 1 florin.[58]

Cu toate că prin donaţiile făcute bisericii testatorii s-au străduit să se asigure de mântuirea lor sufletească, este surprinzător faptul că grija pentru cei săraci, o obligaţie de bază a milosteniei creştine, lipseşte aproape cu desăvârşire, în timp ce la orăşeni ea nu a fost deloc o excepţie.[59] Prin urmare, în testamentele nobiliare întâlnim arareori donaţii cu destinaţia *ad usum pauperum* sau *pro usu pauperum*. Ele apar mai ales în contextul donaţiilor lăsate aşezămintelor ospitaliere.

Partea introductivă a testamentului este şi cea care conţine răspunsul la, poate, cea mai frecventă întrebare pusă acestei surse: care a fost motivul redactării ei? În societatea medievală, structurată pe diferite categorii, oricine avea dreptul să-şi facă testament, dacă avea avere personală. Deoarece chiar şi cel mai sărac preot, iobag sau orăşean avea o cât de mică avere mobilă, pe lângă prelaţi, aristocraţi şi nobili şi ei au redactat testamente. Omul medieval era forţat să facă acest gest nu doar pentru că era în vârstă sau foarte bolnav. În numeroase cazuri călătoriile ce comportau pericole de viaţă sau campaniile militare au justificau testarea. Călătoria în evul mediu era foarte riscantă: pe apă sau pe uscat, omul era deopotrivă la discreţia forţelor naturii; pe deasupra, viaţa sa putea fi oricând pusă în pericol de ameninţările tâlharilor. De aceea, dacă cineva pleca la un drum lung, se pregătea pentru o misiune diplomatică sau un pelerinaj, îşi redacta testamentul. Aşa a procedat în anul 1482 şi Petru Sombori, care – înainte de a merge în pelerinaj la Roma – îşi face testamentul împreună cu soţia sa, Sofia.[60]

Era mult mai periculos dacă cineva lua parte la o campanie militară. În aceste cazuri era şi mai recomandată redactarea testamentului. Ladislau Somkereki, familiarul lui Ştefan Lackfi a murit în Moldova, probabil pe parcursul unei campanii. Înainte de deces, în 1407 şi-a

---

[54] Gyula Zolnai, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, 1894, p. 256.

[55] *Ub* VI, p. 220; Zsigmond Jakó (ed.), *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II/, Vol. I-II, Budapest, 1990. (în continuare *KmJkv*). *KmJkv* I, nr. 1676.

[56] "... pixidem ... in quo essent floreni auri et reliquiae sanctorum, ad se recipere deberet et cum florenis illis peragere peregrinationem ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum ac reliquias pro dictis ecclesiis sanguinis Christi de Chepan et beate virginis de Somkerek deberet distribuere..." *Ub* III, p. 427.

[57] *KmJkv* I, nr. 25.

[58] Arhiva Societăţii Muzeului Ardelenean, Arhiva familiei Wass de Ţaga XVI/7 (în custodia Arhivelor Naţionale, Direcţia Judeţeană Cluj). András W. Kovács mi-a atras atenţia asupra acestui testament şi îi mulţumesc şi pe această cale.

[59] Gerhard Jaritz, *Die realienkundliche Aussage der sogenannten 'Wiener Testamentsbücher'*, In *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*. /Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 2. Sb. Ak. Wien, phil-hist. kl. 325/. Wien, 1977, pp. 187-189.

[60] "...sanctorum Petri et Pauli apostolorum limina, Romanamque curiam gratia obtinendarum indulgentiarum adire intendit": *KmJkv* I, nr. 2342.

redactat testamentul întărit cu pecetea voievodului Moldovei. Notarul găsit pentru redactarea testamentului din anturajul voievodului moldovean se pare că nu prea cunoştea nici gramatica latină şi nici dreptul cutumiar maghiar, astfel că mai apoi personalul decanatului din Bistriţa, cei care transcriu pentru prima dată testamentul, îl găsesc destul de ambiguu.[61] Către sfârşitul evului mediu un număr considerabil de testamente poate fi legat de o categorie bine definită şi anume: cei care îşi redactează testamentul înainte de campaniile împotriva turcilor. De exemplu, Ioan Drágfi care în trei rânduri îşi face testamentul, în toate cazurile în limba maghiară (!), odată în 1524 în calitate de comite de Timişoara, iar în 1526 de două ori ca comite suprem perpetuu al comitatelor Solnocul de Mijloc şi Crasna (la vremea respectivă era deja şi judele curiei regale, dar nu aminteşte de această funcţie). Ultimul testament şi l-a formulat pe 27 august 1526 pe câmpia de la Mohács, în tabăra regală, cu două zile înainte de lupta ce s-a dovedit a fi fatală şi pentru el.[62] În mod asemănător procedează, în jurul anului 1539, Nicolae Valkói, care dispune asupra domeniilor sale în cazul în care şi-ar pierde viaţa în lupta pentru ţară împotriva turcilor necredincioşi.[63]

Majoritatea oamenilor dispuneau însă asupra bunurilor lor nu din cauza călătoriei sau a campaniei, ci din motive de sănătate, bătrâneţe, de apropiere iminentă a clipei morţii. Ştefan Ördög de Şoimeni şi-a făcut testamentul pe patul de suferinţă în 1485.[64] În circumstanţe asemănătoare îşi face testamentul şi Sebastian Székely de Aşchileu Mic în 1554.[65] Gheorghe Sándor de Várca şi soţia sa, Ecaterina Móré, îşi redactează testamentul în 1552 deoarece sunt la o vârstă când nu mai pot spera la un moştenitor de sex masculin. Prin urmare, beneficiarii testamentului lor sunt fiica lor, Ana Sándor şi logodnicul acesteia, castelanul de Sebeş, Matia Török.[66] Bătrâneţea şi starea continuă de boală sunt motivele şi pentru Nicolae Ombozi când în 1526 „ca un bun creştin" îşi face testamentul.[67] Ioan Dés de Temesel este nevoit să-şi redacteze testamentul pe drum în 1519. Se întorcea de la Sibiu, unde s-a dus la tratament medical fiind bolnav de oftică, când la Tureni din cauza agravării stării sănătăţii, a fost nevoit să se oprească. Conştient de gravitatea situaţiei, nu a ezitat nici o clipă: a chemat reprezentanţii conventului din

[61] *Ub* III, pp. 426-427. Ladislau Somkereki îşi face apariţia pe scena politică din Transilvania la mijlocul secolului al XIV-lea. Astfel, în anul 1350 este comite de Dăbâca. Data morţii sale este incertă. Confuzia se datorează datării (1407) celei de a doua transcrieri a testamentului său. Mályusz crede că moartea lui a survenit cândva pe parcursul anului 1407, a se vedea Elemér Mályusz, *Az erdélyi magyar társadalom*, Budapest, 1988, p. 63. Csukovits este de părere că moartea lui Ladislau Somkereki s-a produs cândva înainte de 1407, a se vedea Enikő Csukovits, *Középkori magyar zarándokok.* /História könyvtár. Monográfiák, 20/, Budapest, 2003, p. 83.

[62] Din cele trei testamente ale lui Ioan Drágfi (7 iunie 1524, 24 august 1526, 27 august 1526) doar primul s-a păstrat în original, celelalte doar prin copii târzii. Sunt citate mai ales primul şi ultimul, doarece cele din 1526 sunt o „completare" al primului, din 1524. Toate au fost publicate, cele mai bune ediţii sunt (în ordinea cronologică a celor trei testamente): Hegedűs – Papp (ed.), *Középkori leveleink*, pp. 94-101; Br. Mednyánszky, *Drágffy Jánosnak 1526. Esztendőben Mohácsi Táborból kelt utolsó rendelése, Tudományos Gyűjtemény* 8, 1818, pp. 24-32; Zolnai, *Nyelvemlékeink*, pp. 254-258 cp. Hegedűs – Papp (ed.), *Középkori leveleink*, p. 628.

[63] "... considerando etiam presentis temporis miserrimam conditionem presentemque expeditionem contra Thurcos, in qua ipse omni suo conatu non curando ulteriorem vitam propter fidem Christianam et miserrimos Christianos, orphanos, virgines et viduas et propter amorem patrie mortem etiam acerbissimam pati paratus est, si igitur eundem ab hac luce miserabili sic decedere contingat, extunc...." *KmJkv* II, nr. 4734.

[64] *KmJkv* II, nr. 2516.

[65] *KmJkv* II, nr. 5276.

[66] *KmJkv* II, nr. 5130.

[67] *KmJkv* II, nr. 4166.

Cluj-Mănăştur şi şi-a făcut testamentul.[68] Asocierea stării fizice şi psihice ale testatorului este trădată de chiar însuşi formula referitoare la starea testatorului: Bolnav în ale corpului, dar sănătos pe deplin la minte.[69] Confruntarea stării spirituale şi corporale exprima faptul că în ciuda sănătăţii sale precare testatorul este în deplinătatea facultăţilor mintale, a dispus de averea sa fără exercitarea vreunei influenţe asupra sa, din iniţiativă proprie, şi a făcut acest gest liber. Formula ce accentua aptitudinea mintală era menită să împiedice ca mai târziu cineva să pună la îndoială responsabilitatea testatorului şi, sub acest motiv, să anuleze testamentul. Se accentuează însă, că doar corpul este bolnav, mintea este sănătoasă. Este interesant că nu toţi testatorii bolnavi au decedat din cauza bolii, unii au murit peste câţiva ani pe câmpul de luptă împotriva turcilor. De altminteri cei care se pregăteau de luptă nu prea făceau referiri la mintea sănătoasă, în comparaţie cu cei bolnavi. Foarte rar persoane perfect sănătoase şi fără vreun motiv anume îşi fac testamentul. Grija părintească răzbate printre rândurile actului de ultimă voinţă a lui Ştefan Cseh din Rediu: "testamentul scris-am sănătos în viaţă cu propria-m mână spre folosirea şi ocrotirea copiilor mei pentru ca toţi să rămână lângă el".[70]

Tot ca parte introductivă a testamentelor sunt considerate dispoziţiile privind înmormântarea. Informaţiile cele mai des întâlnite sunt cele legate de locul înmormântării, donaţiile de care beneficiază instituţia ecleziastică unde urma să fie înhumat testatorul, eventualele cereri speciale ale testatorului privind ultimul său drum.[71] Se pare că, şi cu ocazia înmormântării, se obişnuia împărţirea unor diverse bunuri printre cei nevoiaşi. Printre ele figurează vin, grâne, şi chiar slănină. Alteori, o anumită sumă de bani este lăsată pentru a fi cumpărat postav, cu scopul de a fi mai apoi împărţit printre săraci cu ocazia înmormântării, sau testatorul cere ca o anumită sumă de bani să fie împărţită săracilor prezenţi la înmormântare. Dispoziţiile privind înmormântarea nu constituie un element de referinţă în testamentele nobiliare. Explicaţia poate consta în faptul că aceşti membri ai societăţii medievale erau, oricum, siguri că vor beneficia de o înmormântare demnă de statutul şi rangul lor social.[72]

---

[68] "...qui cum de civitate Cibiniensi, in quam scilicet se erga fisicos doctores de phthysis infirmitate curanda et medicanda portari fecerat, reversus in itinere suo ... propter gravem eximie infirmitatis molem domum suam proficisci ... nequivisset..." *KmJkv* II, nr. 3749.

[69] Vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului exprima aceasta în felul următor: "... memoratus considerans nos viam carnis universae migraturi, quamquam corpore egrotus et debilis, mente tamen et ratione per omnia sanus de rebus nobis a deo collatis tale condere disposuimus testamentum." *Ub* VI, p. 219.

[70] Hegedűs – Papp (ed.), *Középkori leveleink*, pp. 29-30. Testamentul lui Ştefan Cseh din Rediu a fost descoperit şi publicat de Zsigmond Jakó, *Rődi Cseh István végrendelete 1507-ből*, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 6, 1962, pp. 184-187 cp. Idem, *Rődi Cseh István, az anyanyelvű írásbeliség egyik erdélyi úttörője*, In Idem, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1977, pp. 37-41.

[71] Tratarea ritului înmormântării ar merita o abordare separată. În acest caz prezentarea de asemenea exemple se află în legătură doar cu structura testamentelor medievale nobiliare. Astfel, în 1453, Dionisie Veres de Sfăraş cerea să fie înmormântat în haine franciscane în biserica franciscanilor din Târgu-Mureş, lăsând şi o donaţie considerabilă călugărilor. Dl. 29277 cp. Lupescu Makó, "Item lego...", p. 165. La 28 ianuarie 1525 Leonard Barlabási de Idrifaia, vicevoievodul Transilvaniei şi vicecomitele secuilor, în introducerea actului său de ultimă voinţă dispunea: „...quod ad sepulturam nostram, quam in claustro de Zekel Wassarhel fieri volumus, legamus florenos centum et quinquaginta ac unum equum videlicet maiorem subflavum vulgo keek et arma nostra de Fryzaak. Item supra hoc post animam nostram administrentur iterum floreni centum." Samu Barabás (ed.), *Codex Diplomaticus Sacri Romani Imperii Comitum Familiae Teleki de Szék. A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára*. Vol. I-II. Budapest, 1895. (în continuare *TelOkl*) *TelOkl* II, p. 450;

[72] Acest lucru este sugerat şi de testamentul soţiei lui Nicolae Deni din 1453, caz în care suma de bani pe care testatoarea a destinat-o înmormântării sale trebuia odată "recuperată". Mai precis: soţia lui Nicolae Deni lasă Sofiei, soţiei lui Ioan Geréb de Vingart un pocal zălogit pentru un florin lui Ioan, familiarul lui Nicolae de Ocna Sibiului. După răscumpărare, din preţul pocalului să păstreze un florin, restul urmând să-l folosească pentru înmormântarea ei. Dl. 30316.

Partea cea mai consistentă şi importantă a testamentelor este conţinutul acestora. Este şi partea care variază cel mai mult ca volum. Am fi tentaţi să credem că dimensiunea unui testament este dată de mărimea averii testatorului. Am ajuns însă la concluzia, ca de altminteri şi József Horváth,[73] că factorul decisiv în volumul unui testament îl reprezintă mărimea familiei testatorului şi a relaţiilor sale familiale. Privind structura părţii de conţinut a testamentului, Tárkány Szücs a ajuns la următoarea ordine: "1. Înşiruirea obiectelor de avere din punctul de vedere al aprecierii lor judiciare, 2. Datoriile testatorului, 3. Creanţele testatorului, 4. Dispunerea averii".[74] O asemenea formă clară de conţinut întâlnim însă foarte rar. Cel mai frecvent element care disturbă această structură "clasică" a conţinutului testamentului constă în mixtiunea punctelor 1 şi 4. Mai concret aceasta înseamnă că testatorul în majoritatea cazurilor alături de obiectele lăsate ca moştenire scria şi numele persoanei căreia i se făcea donaţia.

În testamente testatorul preciza concret pentru cine şi ce anume lasă; dacă era necesar, stabilea şi motivul pentru care făcea donaţia. Moştenirea sa consta în donaţii pentru mântuirea sufletului (*donum pro remedio animae*),[75] donaţii pioase, precum şi donaţiile oferite rudelor şi altor persoane.[76] Majoritatea dispoziţiilor se refereau la bunuri mobile şi bani. Acesta este de fapt şi motivul pentru care testamentele sunt deseori comparate ca valoare şi gen de sursă cu conscripţiile de bunuri. Testamentele nu aveau ca ţel prezentarea exhaustivă a stării materiale a testatorului; prin urmare, lucrurile cu o valoare nesemnificativă nu erau de regulă trecute în testamente. Este cu o totul alta, însă, problema valorilor imobiliare. Despre imobile se pomenea mai rar, deoarece testatorul putea dispune liber doar asupra acelor pământuri şi case care erau achiziţiile sale proprii, sau care intraseră în proprietatea sa personală prin donaţii, cumpărări sau schimburi.[77] Acesta este motivul pentru care în testamente figurează, de regulă, doar astfel de bunuri imobiliare. Acest fapt este cu atât mai reprezentativ pentru testamentele nobiliare, cu cât domeniul strămoşesc al familiilor nobiliare era moştenit în acord cu avicitatea, cu practica moştenirii legale a domeniilor nobiliare.[78] Uneori se trecea, totuşi, şi la prezentarea amănunţită a părţii bunurilor nobiliare moştenite, mai precis în cazul în care nu exista un moştenitor de sânge iar regele, renunţând la validarea dreptului său de succesiune, permitea ultimului membru al familiei să dispună liber asupra tuturor domeniilor.[79] Acest gen de testare, făcut cu

---

[73] József Horváth, *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*, Sopron, 2001, p. XXIX.

[74] Tárkány Szücs, *Magyar jogi*, p. 737.

[75] Antal Murarik, *A lélekváltság* (*Donum pro salute animae*), *Regnum* 2, 1937, pp. 155-167; Idem, *Az ősiség*, pp. 114-130. Mai recent Kornél Szovák, *Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum* (Megjegyzések a 14. századi főúri vallásossághoz), în Péter Tusor (ed.), *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, Budapest, 1998, pp. 79-87.

[76] Interesul bisericii în redactarea testamentelor este foarte bine ilustrat şi de faptul că în sinodul de la Veszprém din anul 1515 actul testării era reglementat amănunţit în concordanţă cu practica generală. Solymosi, *A veszprémi egyház*, pp. 93-94.

[77] Vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului, în testamentul său din 1465, a ţinut să accentueze că bunurile despre care dispune nu le-a moştenit, ci le-a dobândit prin diferite servicii, prin urmare să se procedeze întocmai potrivit ultimei sale dorinţe. Se pare că avea, totuşi, rezerve faţă de punerea în aplicare a dispoziţiilor sale testamentare, deoarece a adăugat că, în cazul în care fratele său ar contesta testamentul, cei implicaţi pot dovedi prin documentul emis sub pecetea vicevoievodului Lorand că fratele său a fost satisfăcut mai devreme. *Ub*VI, p. 220; *KmJkv* I, nr. 1676. Teama vicevoievodului, aşa cum s-a dovedit ulterior, nu a fost în totalitate neîntemeiată, însă nu fratele, ci fiul său a fost cel care a atacat unele dispoziţii din testament. Cp. nota nr. 121.

[78] Murarik, *Az ősiség*, pp. 9-112.

[79] Trebuie să atragem atenţia asupra faptului că problema moştenirii este legată de apariţia domeniului privat şi, prin aceasta, are o bogată literatură istorică. Cele mai reprzentative lucrări privind această problemă aparţin lui József Illés, *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában.* /Akadémiai

acordul regelui, a fost practicat mai ales în perioada Arpadiană. Principala caracteristică a acestor testamente constă în trecerea în revistă a bunurilor imobiliare. Testamentul nu oferă însă o simplă enumerare a domeniilor lăsate mai ales instituţiilor ecleziastice, ci se referă şi la mărimea lor, la şeptel şi la locuitori. Odată cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea intervine o schimbare în testamente. De la această dată, bunurile mobile sunt cele care devin predominante în testamente. În comparaţie cu nobilimea, în proprietatea personală a celor din tagma clericală şi orăşenime găsim relativ puţine bunuri imobile. Iar în ce-i priveşte pe locuitorii din *oppida* şi iobagii de la sate este de la sine înţeles că ei nu puteau dispune de pământurile nobililor, pe care ei le aveau doar în folosinţă; în cel mai bun caz, viile şi pământurile defrişate erau bunurile pe care le puteau lăsa altora.[80]

Un bogat material pentru cercetare conţin moştenirile mobile, înşirate adeseori în mod asemănător cu obiectele inventarelor.[81] Cele mai sărace, din acest punct de vedere, sunt testamentele aparţinând celor din rândul micii nobilimi. Pe de altă parte, este tot atât de adevărat că există un prag de valori sub care obiectele nu mai sunt trecute în testamente. Este surprinzător şi faptul că moştenirea materială a nobililor înstăriţi nu diferea prea mult de aceea a aristocraţilor. Este clar, însă, că bunurile mobile înşirate – cu toate că, de regulă, erau luate în considerare doar cele mai preţioase – ne oferă informaţii foarte preţioase despre testatori. Aflăm cum se îmbrăcau, din ce materiale erau croite hainele lor, dacă deţineau bijuterii, cărţi, mobilier de o anumită valoare, tacâmuri preţioase sau arme. Aflăm, totodată, cât vin, ce cantitate de cereale sau câte animale aveau în proprietatea lor, câte obiecte preţioase zălogiseră, de ce sumă de bani dispuneau, ce datorii sau creanţe aveau. Gheorghe Vitéz, în testamentul său din 1504, era preocupat chiar şi de casa sa, aflată încă în stadiul construcţiei; el s-a îngrijit ca aceasta să nu rămână neterminată şi a dispus ca dulgherii, a căror muncă fusese deja răsplătită, să facă şi o scară.[82] În ceea ce priveşte onorarea datoriilor, nu în puţine cazuri o bună parte a dispoziţiilor testamentare se ocupă de această problemă. Datele sugerează că o eventuală "reconstrucţie" a stării materiale a nobilimii de la sfârşitul evului mediu, pe baza datoriilor şi creanţelor, este foarte greu de realizat fără riscul generalizării. Trebuie avut în vedere şi faptul că cei care se pregătesc de luptă de obicei nu pomenesc de bani gata (în numerar), ci mult mai des de datoriile lor (şi, eventual, de creanţe). Exemplele privind această parte a conţinutului testamentelor variază, de la unele foarte detaliate la altele extrem de "tacite". Foarte pregnant, Sebastian Székely de Aşchileu Mic, la întrebarea soţiei sale dacă are cumva datorii, răspunde că nu datorează nimănui nimic.[83] Ioan, fiul lui Toma Farkas de Herina nu ţine să îi înşire pe datornicii săi. Numind-o pe soţia sa Potenţiana moştenitoarea tuturor bunurilor sale de aur şi

---

Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből, XIII/3/, Budapest, 1904; József Holub, *A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban*, *A Szent István Akadémia Értesítője* 5, 1920, pp. 142-150; Idem, *Végrendeleti jogunk kialakulása, Akadémiai Értesítő* 37, 1926, pp. 232-240; Murarik, *Az ősiség*; Bónis, *Középkori jogunk*, pp. 85, 92-95.

[80] Un caz relevant este cel al iobagului Anton Teke din Aghireş (comitatul Cluj) care, în testamentul său redactat cândva înainte de anul 1434, lăsa pentru construcţia bisericii parohiale Sfântul Martin din aceeaşi localitate două treimi dintr-o moară "pro refrigerio atque salute anime sue". Dl. 27157.

[81] András Kubinyi, *Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter*, In *Etudes historiques hongroises punliées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité national des Historiens Hongrois*, Vol. I, Budapest, 1985, pp. 615-643 cp. Idem, *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*, In *Studien zur Geschichte Ungarns*, Bd. I. Herne, 1998, pp. 227-264; Katalin Szende, *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban*, *Aetas*, 1990.3, pp. 69-123.

[82] Dl. 46697.

[83] *KmJkv* II, nr. 5276.

argint, precum şi a banilor, o obligă totodată să-i plătească toate datoriile, precum şi remuneraţiile familiarilor săi.[84] Dionisie Veres de Sfăraş, în testamentul său din 1453, a enumerat datoriile sale, însărcinându-l pe familiarul său, Nicolae Erdélyi cu onorarea lor. Într-un mod foarte precis şi ordonat a înşirat şi creanţele, indicând chiar şi data până la care acestea trebuiau plătite.[85] Nicolae de Ocna Sibiului, în testamentul său din 1465, dispune foarte riguros lista datoriilor şi a creanţelor. Astfel, datoria cetăţeanului din Sibiu, Johann Schaffer, îi revine soţiei vicevoievodului, Cristina. Datoria lui Ladislau Bogáti o lasă fiicei sale Potenţiana şi fiilor acesteia. De asemenea, ia în calcul şi cei 200 de florini cu care îi sunt datori Ioan Cseh de Ocna Sibiului şi soţia sa; însă, pentru serviciile aduse, lasă jumătate din datorie, urmând ca cealaltă jumătate din datorie, de 100 de florini, să o primească tot fiica sa Potenţiana. Afirmă, în continuare, că universitatea celor şapte scaune săseşti îi datorează două ceşti de argint aurit în care sunt zece mărci de argint calculat la zece florini de aur. Nu uită nici de propria datorie. Dispune ca datoria sa către defunctul Gheorghe Rikalf să o primească fiul acestuia, Ladislau, care este totodată nepotul său.[86] Ladislau de Popeşti rezolvă datoriile într-un mod mult mai pragmatic. În testamentul său din 1492 dispune ca datoria sa către biserica Sfântul Andrei din Popeşti să fie plătită printr-un butoi de vin roşu de şaptezeci de vedre. Este evident că prin acest gest testatorul, pe lângă plata datoriei, a avut în vedere şi funcţionalitatea "monedei de plată". De asemenea, sunt enumerate cu precizie diferitele sume de bani pe care le datorează unor orăşeni din Cluj.[87] Ştefan Erdélyi, în testamentul său incomplet din 1485, dispunea ca datoria sa de 50 de florini către Grigorie Bethlen să fie onorată prin posesiunea Nemethy, iar cea de 16 florini către Ana, fiica lui Nicolae Erdélyi să fie plătită din darea (*dica*) din Şintereag.[88] Ladislau Bánfi de Losonc dispune ca în schimbul datoriei sale către magistrul Iacob din Cluj să se plătească, din preţul pădurii, opt florini noi.[89]

Printre preferenţialii testamentului principalul moştenitor (soţ/soţie, copil, etc.) este pomenit global, fără a se detalia ce anume primeşte. În cazul în care sunt mai mulţi moştenitori principali moştenirea se împarte, de la obiecte până la moşii. Ioan Drágfi, care, într-un mod cu totul surprinzător, şi-a legitimat fiul natural,[90] în toate testamentele sale din anii 1524-1526 a dispus în privinţa domeniilor ce îi reveneau fiului ridicat din statutul nelegitim. Pe de altă parte, este tot atât de adevărat că, faţă de cei patru fraţi legitimi ai săi, el a moştenit o parte mai mică din averea tatălui său, trebuind să se mulţumească cu castelul şi domeniul de la Cehu Silvaniei. Pe lângă membrii familiei, printre beneficiarii testamentari figurează rude mai îndepărtate, prieteni, familiari, dar şi persoane de rang inferior, iobagi şi slujitori. Testamentele studiate arată că nobilii testatori se îngrijeau într-adevăr de familiarii lor. Nicolae de Ocna Sibiului, vicevoievodul Transilvaniei, în testamentul său din 1465, dispune ca toţi familiarii săi să fie răsplătiţi pentru serviciile lor. Nu uită nici de notarul său, Ieremia, căruia îi lasă 25 de florini de aur şi zece coţi de postav negru din Verona.[91] Petru Sombori, înainte de a pleca în pelerinaj la Roma, are grijă ca,

[84] Dl. 36391 cp. *KmJkv* I, nr. 648, 649.

[85] Unul dintre datornicii cu cea mai mare sumă a fost episcopul transilvan Matei de Łabiszyn, cu 200 de florini de aur. Dl. 29277.

[86] *Ub* VI, p. 219-220 cp. *KmJkv* I, nr. 1676.

[87] *KmJkv* II, nr. 2832.

[88] Dl. 30910.

[89] *KmJkv* I, nr. 25.

[90] Fiind la Roma, Drágfi a obţinut de la papa Leo al X-lea legitimarea fiului său natural pe nume Francisc. Întorcându-se acasă, pe 7 aprilie1521, în cetatea Ardud, în prezenţa episcopilor aleşi Francisc Várdai de Alba Iulia (!) şi Francisc Perényi de Oradea, a lui Gaşpar Nagyalmási Somi, Nicolae Atkári Apaffy, castelanul din Debrő, Baltazar Zsadányi Spácai, precum şi a plebanilor din Ardud şi Livada a făcut publică această decizie. *TelOkl* II, pp. 448-449.

[91] *Ub* VI, pp. 218-221; *KmJkv* I, nr. 1676.

prin testamentul său, familiarii să fie răsplătiți din darea dată de iobagi de Sfântul Martin.[92] Ladislau Bánfi de Losonc, în testamentul său, își aduce aminte și de familiarul său Petru, dispunând ca, în cazul în care acesta ar dori să plece, să i se dea haine decente.[93] Acest sistem funcționa însă și în sens invers. De exemplu, printre beneficiarii testamentari ai unor familiari sunt pomeniți, frecvent, și domnii lor.

Cu toate că mai rar, iobagii și slujitorii sunt și ei prezenți printre beneficiarii testamentelor. Haine, animale, mai rar sume mici de bani sunt bunurile care le erau lăsate acestora. Acest tip de donație era considerat un act de binefacere care putea ajuta la mântuirea sufletească. Gheorghe Pósa de Bârlea, fără a specifica ce anume, îi roagă insistent pe executorii testamentului său să le dea săracilor săi iobagi ceea ce le-a lăsat lor.[94] Ladislau de Popești, în testamentul său din 1492, pomenește nominal mai multe slugi cărora le lasă, în special, animale de casă. Astfel, slujnicei Ileana îi lasă două vaci, patru boi și patru purcei, iar slujitorului Martin doi viței.[95]

Nu trebuie să credem, însă, că nobilii ce se pregăteau pentru ultimul drum nu puteau avea mustrări de conștiință. Cazul lui Ladislau Bánfi de Losonc, cel puțin, sugerează altceva. În testamentul său, redactat cu mare probabilitate înainte de 27 ianuarie 1430, el dispunea ca lui Matia Szakács, cel pe care l-a bătut, să i se dea 16 florini scurți (*florenos breves*).[96] Ioan Drágfi, în testamentul său, redactat în limba maghiară în anul 1524, cerea ca mama lui Ștefan Károlyi să fie răsplătită cum se cuvine pentru moartea fiului său la care – se pare – contribuise și Drágfi însuși.[97]

Partea de încheiere a testamentelor conține, de regulă, înșiruirea martorilor prezenți, aceasta fiind urmată de formula întăritoare și de semnăturile și pecețile acestora (însă nu în toate cazurile). Prezența martorilor reprezenta o condiție indispensabilă pentru valabilitatea testamentului. Numeroase testamente nobiliare pomenesc martorii, dar nu toate. Apar persoane însărcinate cu punerea în aplicare a prevederilor testamentare, numiți *executores*, și, în final, cei pe care testatorul îi însărcina cu protecția testamentului, numiți *tutores* sau *protectores*. Cu toate că multe testamente enumeră toate aceste trei categorii, existența lor nu era, totuși, o regulă. După statistica lui Kubinyi, doar la jumătate din cele 50 de testamente aristocratice și nobiliare analizate din perioada iagellonă sunt menționați martorii; uneori este pomenit unul singur. Martorii erau de obicei aleși din rândul rudelor, vecinilor, familiarilor; apar însă și slugi sau femei și, mai ales, preoți.[98]

Prezența martorilor a fost extrem de importantă. Pe de o parte, după decesul testatorului, în cazuri contestabile, ei puteau depune mărturie că testamentul oglindește într-adevăr voința defunctului. Pe de altă parte, dispozițiile testamentare ale testatorului puteau fi redactate în scris și ulterior, pe baza mărturiilor martorilor, dacă acest lucru – din cauza lipsei unui știutor de carte sau din alte motive – nu se întâmplase în momentul declarației testamentare a testatorului. Importanța martorilor este ilustrată și de faptul că, în colecția de drept canonic a papei Grigorie al IX-lea din anul 1234, este reglementat chiar și numărul lor. Pe baza dreptului roman, dreptul canonic stabilea ca necesar pentru valabilitatea testamentului un număr de șapte sau cinci martori. Acest

[92] *KmJkv* I, nr. 2342.
[93] *KmJkv* I, nr. 25.
[94] *KmJkv* II, nr. 5328.
[95] *KmJkv* II, nr. 2832.
[96] *KmJKv* I, nr. 25.
[97] Sau este o greșeală de scris, sau Drágfi a avut mai multe conflicte cu cei din familia Károlyi care s-au încheiat în mod tragic cu moartea unuia/unora dintre aceștia, deoarece în testamentul său din 1526 scria ca rudele preotului Matia Károlyi să fie răsplătiți așa cum doresc ei.
[98] Kubinyi, *Főúri és nemesi*, pp. 331-334.

număr ridicat de martori era însă o condiţie de care s-au folosit mulţi pentru a ataca testamentul. Prin urmare, Biserica a încercat să reducă formalităţile redactării testamentului, prima măsură fiind reducerea numărului la doi sau trei martori credibili.[99] Pe această bază, şi în Regatul Maghiar, redactarea unui testament se putea face în prezenţa, de obicei, a şapte, sau cel puţin a trei bărbaţi apţi, împreună cu preotul. Dacă era cazul, donaţiile pioase se puteau face şi în prezenţa a doi martori.[100] Martorii testamentului din 1465 al vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului au fost Valentin, pleban de Sibiu, Petru Veresmarti, magistrul oraşului Sibiu şi Ladislau, fiul lui Henlinus din Sibiu.[101] Ladislau de Popeşti şi-a făcut testamentul pe 1 martie 1492 în prezenţa a numeroşi martori: Filip, pleban de Popeşti, Ioan Máté, judele satului, Paul Fodor, intendentul (îngrijitorul) bisericii (*vitrico ecclesie*),[102] Mihai Máté, slujitorul (*famulus*) lui Ladislau de Popeşti, Blasiu Bakos, Ştefan Tót, Vincenţiu Veres, precum şi alţi bărbaţi şi femei cărora nu le mai este specificat numele. Însemnările lor (*testamentale registrum*) au fost ulterior folosite pentru redactarea testamentului în faţa conventului din Cluj-Mănăştur.[103] Testamentul Ilenei, văduva lui Grigorie Bikli a fost redactat în scris, pe hârtie, de către Francisc, plebanul de Petrisat şi autentificat sub pecetea lui. Martorii dispoziţiilor testamentare ale Ileanei au fost soţia lui Gheorghe Bagdi, Sofia, soţia lui Sigismund Porkoláb de Petrisat şi Ioan Haczaki. Cu toate că plebanul Francisc nu este enumerat printre martori, însăşi prezenţa sa pledează pentru deţinerea acestui statut.[104] Sebastian Székely de Aşchileu Mic, fiind bolnav, îşi redactează testamentul în 1554 în prezenţa a patru martori, dintre care doi erau trimişii conventului din Cluj-Mănăştur, iar a treia persoană era soţia sa. Nu este neglijabil faptul că unul dintre trimişii conventului era diac notar, probabil cel care a redactat testamentul, iar celălalt *frater custos*, deci un reprezentant al bisericii.[105] Gheorghe Pósa de Bârlea îşi face testamentul, prin viu grai, pe 1 noiembrie 1554, în prezenţa a trei martori, dintre care Mihai era pleban de Tioltiur. Ca moştenitor general al averii sale, Gheorghe Pósa îl numeşte pe vărul său, Cristofor Pósa. Acesta, la o săptămână după redactarea testamentului, conduce martorii testamentului în faţa conventului din Cluj-Mănăştur pentru a depune mărturie despre ultima dorinţă a lui Gheorghe Pósa.[106]

Pe lângă martori, un element important al părţii de încheiere a testamentului era numirea executorilor, tutorilor sau protectorilor. Pentru testatorul care privea spre viaţa de apoi era foarte important ca dispoziţiile sale să fie îndeplinite. Din acest motiv, în testamentul său erau numite persoanele însărcinate cu îndeplinirea ultimelor sale dorinţe. În numeroase cazuri, executorii testamentului erau însărcinaţi şi cu grija orfanilor testatorului. Astfel, în 1492, Ladislau de Popeşti numea ca executori ai testamentului său pe Mihai de Bădeşti, Paul şi Petru Gyerőfi, cei doi din urmă fiind numiţi şi tutorii tuturor bunurilor sale. Unul dintre executori, Petru Gyerőfi, este rugat să se ocupe de ocrotirea şi educarea fiului său minor, Ioan. Pentru această sarcină îi lasă lui Petru Gyerőfi şapte iugăre de grâu şi trei cai, cu rugămintea de a-i păstra pe aceştia din urmă pentru fiul său.[107] Sebastian Székely de Aşchileu Mic, în testamentul din 1554, numea ca executori ai testamentului şi ocrotitori ai orfanilor săi pe Anton Kendi,

---

[99] Murarik, *Az ősiség*, pp. 143-145.

[100] Solymosi, *A veszprémi egyház*, pp. 21-22, 91-94.

[101] *Ub* VI, p. 220; *KmJkv* I, nr. 1676.

[102] Pentru apariţia acestei funcţii şi a descrierii atribuţiilor unui *vitricus* a se vedea András Kubinyi, *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*, în Idem, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, /METEM Könyvek, 22/, Budapest, 1999, pp. 283-285.

[103] *KmJkv* II, nr. 2832.

[104] *KmJkv* II, nr. 3808 cp. *KmJkv* II, nr. 4080.

[105] *KmJkv* II, nr. 5276.

[106] *KmJkv* II, nr. 5328.

[107] *KmJkv* II, nr. 2832.

Nicolae Valkai şi Gaşpar Menyhárt.[108] În mod asemănător a dispus şi Ladislau Bánfi de Losonc, care îi însărcinează pe Ştefan, Ladislau şi Gheorghe, fiii lui Gyerő, precum şi pe Ioan, Ladislau şi Nicolae, fiii lui Mikola cu ocrotirea văduvei, a copiilor săi, precum şi a domeniilor sale.[109] Alteori, executorii şi persoanele însărcinate cu ocrotirea văduvei şi a orfanilor sunt alte persoane. Este cazul lui Ştefan Ördög de Şoimeni, care, în testamentul din 22 aprilie 1484, numeşte ca executori pe Mihai, pleban de Şoimeni, pe soţia sa Margareta şi pe Simion Ördög. Pe soţia sa, Margareta şi pe copiii săi îi lasă în grija voievodului Ştefan Báthori, a fratelui său Simion Ördög şi a lui Petru Sombori.[110] În testamentul său din 24 august 1526, Nicolae Ombozi de Mureşenii de Câmpie numeşte ca executori pe Francisc Apafi, Gal Kendi, Paul Podvinyai, precum şi două persoane din tagma clericală: Sandrin, canonic de Alba şi plebanul de Lechinţa.[111] Ileana, văduva lui Grigorie Bikli, îl însărcinează pe Petru Tót nu doar cu ocrotirea fiului său Gheorghe, ci şi cu a celor patru iobagi şi a slujnicei sale Elisabeta, pe care este rugat să îi aibă în grijă ca un *pater nutritivus*. Este interesant şi faptul că doamna Ileana pomeneşte, pe lângă ocrotirea persoanelor foarte dragi ei, şi de cea a documentelor vechi privind domeniile sale.[112] În cazul unor averi mari se numeau şi protectori ai testamentului. Rangul protectorilor este cu atât mai mare cu cât creşte rangul testatorului. Această situaţie poate fi observată mai ales în rândurile aristocraţiei. Ioan Drágfi, în 1524, îi numea ca protectori pe regele Ludovic al II-lea, pe voievodul Szapolyai şi pe prelaţii Francisc Várdai, episcop de Transilvania şi Francisc Perényi, episcop de Oradea. În cel de al doilea testament, din 1526, s-a mulţumit doar cu protecţia voievodului Szapolyai. În numeroase cazuri, demnitarii nobili îi însărcinează cu protecţia pe aristocraţi. Executorii şi protectorii testamentului vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului au fost voievodul Transilvaniei Ioan Pongrácz de Dindeşti, Ladislau Dezső de Losonc, Ioan Geréb de Vingart, Mihai Suki, fratele său Nicolae de Ocna Sibiului şi Mihai Székely de Voivodeni.[113] Cu toate acestea, nu putem afirma că numirea martorilor, executorilor şi protectorilor a fost reglementată în mod concret. Eventual putem afirma că majoritatea aristocraţilor considera indispensabilă numirea ca protectori a regelui şi a demnitarilor de bază ai ţării. Protectorii – inclusiv regele – primeau adeseori, pe baza testamentelor, obiecte valoroase sau altceva. Cu toate că nu avem date concrete că din sarcina protecţiei a rezultat o problemă reală, posibilitatea ei nu poate fi exclusă. Este sigur însă că dacă un magnat era acela care apela pentru protecţia sau execuţia testamentului, persoana căreia i se adresa era tot un aristocrat, sau făcea parte din rândul rudelor sau aliaţilor săi politici.

Toate acestea sugerează că pentru validitatea testamentului nu era obligatorie exclusivitatea limbii latine; nici reguli legate de formă nu prea se impuneau, doar dacă nu se refereau la ele dispoziţii juridice legate de înstrăinarea domeniului. Lipsa unei reglementări riguroase a fost motivul foarte probabil pentru care, în numeroase cazuri, testamentele erau transcrise de notari publici sau de locurile de adeverire. Alteori, ele au fost redactate de la început prin notari publici sau au fost transcrise ulterior de către locurile de adeverire. De exemplu, actul de ultimă voinţă aparţinând lui Ladislau de Popeşti a fost transcris mai târziu de către conventul din Cluj-Mănăştur. Se pare că moştenitorii doreau să se asigure şi cu o copie autentică a documentului, chiar şi atunci când în testament nu era vorba decât de bunuri mobile. Pe de altă parte se pare că în cazul în care testatorul, pe lângă averea imobiliară, dispunea şi de

[108] *KmJkv* II, nr. 5276.
[109] *KmJkv* I, nr. 25.
[110] *KmJkv* II, nr. 2516.
[111] *KmJkv* II, nr. 4166.
[112] Interesant în sensul că este rar pomenită într-un mod atât de explicit soarta documentelor privind domeniile. Altminteri nu trebuie să ne mire acest gest, deoarece în evul mediu (dar şi mai târziu) documentul era actul care atesta proprietatea cuiva. *KmJkv* II, nr. 3808.
[113] *Ub* VI, 220; *KmJkv* I, nr. 1676.

bunuri mobile, de regulă nu se adresa locurilor de adeverire. În cazul acestor testamente, dacă se ajungea la proces, scaunele de judecată ale Bisericii erau competente în judecarea lor. Ele dispuneau şi în cazul în care testatorul îşi exprimase verbal ultima dorinţă. În aceste cazuri, scaunele de judecată ale Bisericii ordonau depoziţii ale martorilor şi decideau în consecinţă.[114] Prin urmare nu este accidental faptul că doar o parte a testamentelor nobiliare au fost eliberate de instituţii care aveau pecete autentică. O siguranţă în plus era obţinută de testatori prin numirea executorilor, însărcinaţi cu punerea în aplicare a prevederilor testamentare, precum şi a tutorilor (alteori, protectorilor) care vegheau asupra celor cuprinse în testament. Se pare că, pentru asigurarea validităţii testamentului, era de ajuns pecetea oricui. Actul de ultimă voinţă a lui Ladislau de Popeşti a fost redactat în numele său, la persoana întâia singular; din text reiese însă că, de fapt, confesorul său sau un alt preot fusese acela care l-a scris, şi chiar l-a pecetluit. Testamentul vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului a fost scris de o altă persoană, însă a fost pecetluit sub ambele sale sigilii, cel mare şi cel mic.[115] Semnătură proprie găsim pe puţine testamente, cum ar fi cele aparţinând lui Ioan Drágfi. Din depoziţia ulterioară a surorilor Iuliana, soţia lui Blasiu de Ghirolt şi Ursula aflăm că testamentul de dinainte de 1539 al fratelui lor Benedict de Ghirolt a fost întărit cu două peceţi.[116]

Oferind un tablou al testamentelor medievale din Transilvania, nu putem încheia această incursiune fără a aminti pe scurt despre revocarea testamentelor şi despre soarta lor ulterioară, prin acest lucru înţelegând îndeplinirea celor cuprinse în ultimele acte de voinţă. Motivul revocării lor este, uneori, legat chiar de cauza redactării testamentelor. În 1555, văduva lui Mihai Farna, Ecaterina Szilvási, revocă şi anulează testamentul redactat cu un an în urmă, când era pe patul de moarte din cauza epidemiei de pestă. Atunci, pentru protecţia fiului său şi a domeniilor sale, a dat câteva sesii altora. Acum însă, însănătoşindu-se, interzice acestora folosirea lor în continuare.[117] Alteori, testatorul şi-a dat seama că nu au fost respectate condiţiile de bază ale redactării testamentului, adică condiţia stării mintale sănătoase şi neinfluenţabilitatea martorului. Astfel, Bernat, fiul răposatului Paul de Iara, revocă pe 22 decembrie 1517 testamentul său, redactat anterior, pe data de 5 august a aceluiaşi an. Ca motiv este invocat faptul că a fost bolnav şi nu foarte întreg la minte (*quasi non integra mente*), precum şi faptul că a fost influenţat de Francisc de Rimetea. Ceea ce nu este greu de crezut, având în vedere faptul că protecţia familiei şi domeniilor sale fusese însărcinată nimănui altcuiva decât aceluiaşi Francisc de Rimetea. După această anulare numeşte un nou protector, în persoana lui Grigorie de Copăceni. Adaugă că aşa ar fi procedat şi mai devreme dacă, în timpul în care el a fost bolnav, Grigorie de Copăceni s-ar fi aflat în părţile transilvane, şi nu în Ungaria.[118] Sunt şi cazuri în care testatorii nu împărtăşesc motivul revocării testamentului. În ianuarie 1449 Ioan, fiul lui Toma Farkas de Herina, revocă testamentele sale redactate anterior, fără a preciza vreun motiv, şi face noi dispoziţii.[119]

În ceea ce priveşte punerea în aplicare a dispoziţiilor testamentare, în materialul cercetat de noi am găsit date pentru ambele variante posibile şi anume: îndeplinirea lor sau nesatisfacerea lor. Într-un document emis la 12 ianuarie 1555 aflăm că executorii testamentului lui Gaşpar Pesti, adică Francisc Mikola de Someşeni, Nicolae Sarlai din Cluj şi Ioan Vadai, cămăraş din Turda au

---

[114] Un bun exemplu pentru ilustrarea acestei situaţii a fost prelucrat de către András Kubinyi, *Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai*, *Történelmi Szemle* 39, 1997, pp. 401-410.

[115] *Ub* VI, p. 220; *KmJkv* I, nr. 1676.

[116] *KmJkv* II, nr. 4697.

[117] "... in lecto egritudinis sue morbo videlicet pestilentico, qui tunc universaliter grassabatur, in agonie prope mortis decubuisset..." *KmJkv* II, nr. 5369.

[118] *KmJkv* II, nr. 3650 cp. *KmJkv* II, nr. 3632-3635.

[119] Dl. 36391 cp. *KmJkv* I, nr. 648, 649.

satisfăcut în totalitate dispoziţiile testatorului.[120] Un caz opus acestuia este legat de testamentul vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului, din 1465. Fiul acestuia a atacat testamentul tatălui său, împiedicându-i pe dominicanii din Sighişoara să intre în posesia proprietăţilor lăsate prin testament de către vicevoievod. Diferendul dintre cele două părţi a durat aproape o jumătate de veac şi s-a soluţionat printr-un compromis.[121] Dacă ar fi să măsurăm pe o balanţă imaginară testamentele ale căror dispoziţii au fost satisfăcute şi cele ale căror punerea în vigoare a fost întârziată, acul balanţei ar înclina în favoarea primei variante. Şi asta, pentru că bunurile despre care se dispunea în testamente nu reprezentau, de regulă, o valoare care să suscite neînţelegeri, conturându-se deja în obiceiul vremii cine şi ce anume urma să primească, pe de altă parte executorii aveau tot interesul să respecte cele formulate în testament.

Calul ca *mortuarium* ecleziastic. Este bine cunoscut obiceiul conducerii calului în procesiunea funerară, ce constituia o parte intrinsecă a înmormântărilor nobiliare maghiare din evul mediu. În cele din urmă, de regulă, calul era dăruit instituţiei ecleziastice (biserică parohială sau mănăstire) în care persoana îşi alesese locul de odihnă veşnică. Unii tind să găsească rădăcinile acestui obicei în practica înmormântării elitei maghiarilor descălecători, aceasta fiind ilustrată de numeroasele morminte (aparţinând ambelor sexe) în care defunctul era înmormântat cu calul său. Acest obicei, aşa cum o demonstrează descoperirile arheologice din cursul secolului al X-lea, dispare cu începutul în secolul al XI-lea, odată cu trecerea la creştinism şi consolidarea noii religii, cea a creştinismului occidental.[122] Însă, de la sfârşitul secolului al XII-lea, tot mai multe izvoare înştiinţează despre faptul că testatorul sau rudele sale donează personalului instituţiei ecleziastice unde şi-a ales loc de înmormântare un cal. Este însă prea puţin probabil ca dăruirea cailor bisericii să fie de fapt o formă creştinată a ritualului păgân al înmormântărilor cu cai. Se pare că acest obicei era practicat şi în Europa creştină din Occident, prin urmare este mult mai posibil ca acesta să fi reprezentat de fapt o preluare din practica funerară creştină occidentală.[123] Fără a fi devenit o obligativitate, obiceiul dăruirii calului către instituţiile ecleziastice va cunoaşte o evoluţie ascendentă. Pomenit destul de rar în secolele XIII-XIV, acesta devine o apariţie familiară în testamentele de la sfârşitul evului mediu, adică din secolul al XV-lea şi prima jumătate a secolului al XVI-lea. Calul, ca dar, apare în testamentele nobiliare în două ipostaze:

---

[120] *KmJkv* II, nr. 5338.

[121] Pentru evoluţia diferendului a se vedea *Ub* VI, p. 331, VII, pp. 239-240, 300-301; Karl Fabritius, *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete Desselben ehedem Befindlichen Orden*, Hermannstadt, 1875, nr. 228.

[122] János Karácsonyi, *A meghalt, magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása*, *Ethnographia* 7 1896, pp. 114-115; Bernát Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai*, *Ethnographia* 7, 1896, pp. 298, 314, 319; Gyula László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944, pp. 450-486; Csanád Bálint, *A ló a pogány magyar hitvilágban*, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1970/1, pp. 32-33; Idem, *Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois aux IXe-XIe siecles*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 1982, pp. 5-36; Gyula Kristó, *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben*, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata*, *Acta Historica* 71, 1981, p. 26; Idem, *A honfoglaló magyarok életmódjáról*, *Századok* 129, 1995, p. 31.

[123] Acest lucru este sugerat şi de Károly Tagányi, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családjog és az öröklési jog köréből*, Budapest, 1919, pp. 46-48; Márta Belényesy, *A ló becse a középkorban. [Egy XV. századi végrendelet tanulságai]*, *Ethnographia* 68, 1957, pp. 337-342; László Solymosi, *Középkori végrendeleteink forrásértékéről*, *Tiszatáj* 1974/6, pp. 28-29; Idem, *A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása*, *Történelmi Szemle* 19, 1976, pp. 136-137; Idem, *Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11-14. századi Magyarországon*, *Századok* 121 (1987), pp. 553-555, 559-560, în special nota nr. 30. O trecere în revistă a problematicii a fost efectuată de curând de József Szarka, *Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról*, în Boglárka Weisz – László Balogh – József Szarka (ed.), *Tanulmányok a középkorról*, Szeged, 2001, pp. 113-123.

odată ca dar pentru construcţia sau renovarea unor instituţii bisericeşti, fiind probabil o formă mai modestă a intenţiei fondării. În aceste cazuri donatorul – dincolo de speranţa mântuirii sufletului său, datorată în parte şi acestui dar – dobândea anumite prerogative patronale, cum ar fi intrarea printre membrii unei confraternităţi sau obţinerea dreptului de înmormântare în instituţia ecleziastică care se bucura de dar. În majoritatea cazurilor, calul dăruit era folosit în construcţie. Prima menţiune în Regatul Maghiar a dăruirii calului bisericii cu ocazia înmormântării datează din perioada domniei regelui Béla al III-lea. Bethlehem, fiul lui L. şi al Christianei,[124] aflându-se la Paris pentru studii, decedează cândva între 1177-1181, fiind înmormântat în abaţia Sfânta Genoveva. Părinţii lui dăruiesc abaţiei pariziene ca semn de recunoştinţă pentru înmormântarea fiului lor două odăjdii din mătase, un steag, o marcă de argint, un ban de aur şi cinci *solidi*, precum şi un cal alb folosit la transportarea pietrei pentru construcţia bisericii.[125] Ştefan Ördög de Şoimeni, în testamentul său din 22 aprilie 1484, dispune ca să fie folosit calul său cu numele comun Szár pentru construcţia capelei ridicate în cinstea Sfinţilor Fabian şi Sebastian. Adaugă totodată ca în cazul în care acesta nu ar fi suficient pentru cheltuielile construcţiei, calul Bordi să fie destinat aceluiaşi scop.[126] De obicei, caii dăruiţi pentru construcţii nu sunt cei care sunt conduşi în procesiunea funerară; s-a întâmplat însă ca, prin vânzarea calului din procesiune, preoţii să beneficieze de o anumită sumă pe care să o poată folosi pentru propriile nevoi. Aşa a procedat Margareta, văduva lui Anton Imecs, care a lăsat prin testamentul său din 1523, preţul unui cal alb urmând să fie împărţit în mod egal între mănăstirea Fericitei Fecioare din Harale şi biserica Sfântul Emeric din Imeni.[127]

O a doua ipostază a calului ce apare în testamentele nobiliare este cea deja pomenită, în care calul defunctului era condus în procesiunea funerară în faţa sicriului, urmând ca după slujba religioasă calul să fie dăruit instituţiei ecleziastice în care va fi înmormântat. Testamentele nobiliare din Transilvania nu pomenesc explicit despre conducerea calului în procesiunea funerară, însă îi întâlnim ca daruri oferite bisericilor. În testamentul său din 7 august 1465 vicevoievodul Transilvaniei Nicolae de Ocna Sibiului dispune ca soţia sa, Cristina, să dăruiască în fiecare an plebanului din Gusu un cal în cinstea Sfântului Anton, fără să precizeze însă scopul concret pentru care calul va fi folosit.[128] Ladislau de Popeşti dăruieşte în testamentul său din 1492 fraţilor dominicani din Cluj, unde şi-a ales loc de odihnă veşnică, un cal *flavei coloris*, care putea fi galben şi albastru/gri deopotrivă.[129] Testamentul lui Leonard Barlabási de Idrifaia, vicevoievodul Transilvaniei şi vicecomitele secuilor, datează din 28 ianuarie 1525. Mănăstirii franciscane din Târgu Mureş, pe care şi-a ales-o ca loc de înmormântare, îi lasă printre altele calul mai mare *subflavum vulgo keek*, probabil de culoarea gri.[130] În 24 august 1526, Nicolae Ombozi de Mureşenii de Câmpie îşi redactează testamentul. Pentru fondarea rectoratului de altar din capela Sfintei Fecioare Maria din Suatu lasă opt cai de herghelie, iar pentru biserica Sfintei

[124] Tradiţia maghiară leagă persoana lui Bethlehem de familia transilvăneană Bethlen, însă deocamdată acest lucru nu poate fi afirmat cu certitudine.

[125] Zsigmond Jakó (ed.), *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, Vol. I, 1023-1300, Budapest, 1997, nr. 15, 16 cp. Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, Vol. III, Budapest, 1938, nr. 2181-2182, 4698; Gyula Kristó – Ferenc Makk (ed.), *III. Béla emlékezete*, Budapest, 1981, pp. 105-106.

[126] *KmJkv* II, nr. 2516.

[127] Géza Entz, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár, 1996, p. 521.

[128] *Ub* VI, p. 218; *KmJkv* I, nr. 1676.

[129] *KmJkv* II, nr. 2832. Pentru posibilele variante privind culoarea cailor Iván Boronkai – Kornél Szovák (ed.), *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*, Vol. IV, Budapest, 1993, p. 108.

[130] *TelOkl* II, p. 450.

Ecaterina din Mureşenii de Câmpie zece cai de herghelie. S-a gândit şi la înmormântarea sa: pentru aceasta lasă paisprezece cai, tot de herghelie.[131]

Acest gen de dar nu trebuie însă confundat cu cele de tipul posesiunilor, slugilor sau altor bunuri oferite de testator bisericii. În acest caz este vorba mai degrabă de o oferire, dăruire. Conducerea calului în procesul funerar subliniază, în sine, rangul defunctului. Chiar şi culoarea calului servea la stabilirea diferitelor trepte ale rangului său. Culoarea albă era considerată cea mai reprezentativă pentru aristocraţi.[132] Deseori sunt amintite şi culorile aşternuturilor de pe cai.[133] Era posibil ca, după înmormântare, preotul, rudele sau alţii să purceadă la răscumpărarea calului dăruit, suma astfel obţinută urmând apoi a fi împărţită între preoţi. Chiar şi la înmormântarea regelui Albert de Habsburg, în anul 1439, s-a condus cal în procesiunea funerară. Cu toate acestea, în testamente se pomeneşte destul de rar despre acest obicei. Prin urmare aristocraţii, nobilii, familiarii de rang înalt sunt cei în testamentele cărora calul apare în conexiune cu procesiunea funerară, însă nu în mod exclusiv.

Obiceiul conducerii calului în procesiunea funerară, urmată de dăruirea lui instituţiei ecleziastice unde testatorul şi-a ales ca loc de odihnă veşnică a supravieţuit perioadei medievale. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea conducerea calului apare deseori la înmormântările principilor. În procesiunea funerară din mai 1588, de la Cracovia, a lui Ştefan Báthory, regele Poloniei, se aminteşte de un cal negru, acoperit cu o pătură de cal brodată cu blazonul regal, calul fiind însoţit de oameni mergând pe jos.[134] Acest exemplu este interesant şi pentru faptul că vine în susţinerea ideii originii occidentale a conducerii calului, care s-a răspândit în întreaga lume catolică. În procesiunea funerară a principelui Gheorghe Rákóczi I apărea, de asemenea, un cal condus, acoperit cu o pătură de cal din catifea neagră.[135] Mai târziu, Péter Apor, descriind obiceiurile înmormântării la vechii transilvăneni, pomeneşte şi el de conducerea calului acoperit doar cu o pătură de cal neagră.[136] Este interesantă şi relatarea lui Jenő Binder, de la începutul secolului al XX-lea, potrivit căruia în familia conţilor Károlyi se mai păstra încă, la acea dată, obiceiul ca, la înmormântarea unui membru al familiei, caii care trăseseră carul mortuar până la cavoul familiei din Căpleni să fie dăruiţi călugărilor de acolo.[137]

Această sumară incursiune în lumea testamentelor medievale din Transilvania secolului al XV-lea şi a primei jumătăţi a secolului al XVI-lea ne arată că actele de ultimă voinţă redactate de către sau în numele reprezentanţilor nobilimii au cunoscut o evoluţie ascendentă. De la primul testament transilvănean cunoscut[138] până la sfârşitul evului mediu

---

[131] *KmJkv* II, nr. 4166.

[132] În anul 1497 Ioan Héderváry dispunea în testamentul său ca în procesiunea sa funerară să fie condus un cal alb. Solymosi, *A helytörténet*, p. 136.

[133] În procesiunea funerară a regelui Carol I au fost conduşi cai acoperiţi cu pături de culoarea purpuriei. Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I.Textus*. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. Budapest, 1985, pp. 156, 158. Ioan Ernuszt dispunea ca la înmormântarea sa să fie condus un cal acoperit cu o pătură neagră din mătase sau postav "aşa cum se cuvine pentru un baron al ţării". Imre Nagy – Dezső Véghely – Gyula Nagy (ed.), *Zala vármegye története. II. Oklevéltár*. Budapest, 1890, p. 608.

[134] Klára Jakó, *Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez*, In András Kovács – Gábor Sipos – Sándor Tonk (ed.), *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1996, p. 240.

[135] Péter Szabó, *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé, Irodalomtudományi Közlemények* 102, 1998, p. 756, cp. Ildikó Horn, *Ismeretlen temetkezési rendtartások a 16-17. századból, Irodalomtudományi Közlemények* 102, 1998, p. 764.

[136] Péter Apor, *Metamorphosis Transylvaniae*, Bukarest, 1978, p. 130.

[137] Jenő Binder, *A meghalt magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása, Ethnographia* 13, 1902, p. 237.

[138] Primul testament nobiliar transilvănean datează din 13 iulie 1300 şi aparţine Elisabetei, văduva lui Herbord, fiul lui Henning de Vinţul de Jos. Testamentul conţine dispoziţii privind acordarea de bunuri unor instituţii ecleziastice din Transilvania. *Ub* I, pp. 216-217.

testamentul a devenit mijlocul practic al integrării în perspectiva creştină a unei bune morţi. Pregătirea din timp a acesteia dă notă şi despre grija testatorilor de a contribui la consolidarea statutului social al moştenitorilor. Redactarea testamentelor, ţinând cont de reglementări mai mult cutumiare, au avut un dublu ţel: de a-şi asigura postmortem rugăciunile celor vii în sprijinul mântuirii lor (acestui scop servindu-i donaţiile pentru mântuirea sufletului) şi de a-şi regla afacerile terestre. Cu unele excepţii, actele de ultimă voinţă, prin structura lor, nu se deosebeau de cele redactate în alte părţi ale Regatului Maghiar. Chiar şi conducerea calului în procesiunea funerară şi dăruirea de cai instituţiilor ecleziastice unde şi-au ales loc de odihnă veşnică trădează un obicei destul de larg răspândit, încetăţenit deopotrivă printre reprezentanţii micii şi marii nobilimi. Analiza dispoziţiilor testamentare ne conduce însă spre o concluzie finală: omul medieval credea cu tărie în forţa mântuitoare "ascunsă" a testamentului şi făcea tot posibilul ca, la trecerea în nefiinţă, să îşi vadă reglate atât afacerile terestre, cât şi pe cele cereşti.

REMARKS CONCERNING LAST WILLS AND TESTAMENTS IN LATE MEDIEVAL TRANSYLVANIA

Abstract

The emergence of last wills, in the form we know them from the Late Middle Ages, was a gradual process involving the amalgamation of elements from several legal systems. The most archaic element of any medieval legal system was common law. In its original form it was fully based on oral actions and settled the conflicts within the community without written codebooks. This applied to the inheritance customs as well, where the ties of lineage were the principal regulating forces in redistributing movable an immovable property of the deceased, who had little say in questions concerning the time after their death. The loosening of tribal and family ties, however, made it necessary to provide guidelines for cases when the traditional system of inheritance did not apply or was insufficient.

The first model was provided by Roman law, in which the expression „testament" also originated. But apart from the word itself, medieval wills had very little in common with their Roman counterparts, since they did not nominate one general heir for the whole property, but listed selected items that were bequeathed to various persons. The influence of canon law on the system of medieval bequests was more decisive because the Church claimed authority over legal matters concerning birth, marriage, and death – in order to safeguard the salvation of the deceased and to ensure the appropriate donations to the relevant ecclesiastical institutions. Also, since Hungary was outside the territory of the Holy Roman Empire, it was canon law, rather than Roman law that could transmit the influences of European legal development. The codification of the common law of the country by the jurist Stephan Werbőczi in 1517 also devoted some paragraphs to the consequences of making or not making wills, and the conditions were also treated in the synodal decrees, among which the decrees of the Veszprém diocese represent an example from the beginning of the sixteenth century.

Legal regulations were precise in describing the conditions of making wills, defining who was entitled to make an authentic will, when, how, and in front of whom. However, real life produced more varied circumstances than foreseen in the laws and the authorities implementing the laws usually showed greater flexibility than those who had made them. Wills in medieval Transylvania were usually composed only shortly before the testator's death, or in some few cases in critical situations or before risky enterprises like going on a pilgrimage, or joining a military campaign. The last of these instances was the most frequent. For example, several noblemen made their wills in August, 1526, before the fatal battle of Mohács.

The right of the nobility to dispose over their property by their own free will goes back to the eleventh century, the first century of Hungarian statehood. Because of the stability of customary law, putting their wills into writing started to increase among the nobles only from the late fifteenth century. As far as the form of the wills was concerned, the most significant difference was that those of the nobility were much less standardized and consistent than their urban counterparts. There was no local

tradition or established form they had to refer to, only regulations of canon law were kept in mind, but were seldom followed very strictly.

According to our analysis based on the wills from the second half of the fifteenth century and first half of the sixteenth century, there were very few testaments issued as a charter by a body with an authentic seal, and employing public notaries for this task was not common either. Often the testators issued their will under their own seals. Signatures became more widespread after 1500. The language used was mostly Latin, with which the testators usually needed some assistance. From the 1510s onwards we also have some examples of the vernacular (Hungarian), which could render the actual words of the testator more accurately. Witnesses played an important role. They were usually relatives, neighbors, familiars and even servants or women, and especially clerics. Their number was not controlled too strictly: theoretically canon law would require seven persons, but for instance the synodal decrees of the Veszprém bishopric from 1515 prescribed three, and if a testament contained only pious bequests, two persons were enough. Beside the witnesses, the testators also appointed executors who were responsible for distributing the bequests and tutors or protectors whose duty was to defend the wills with their authority.

The majority of noble wills were written in the first person singular. Some of these, as the texts themselves indicate, formulated in the testators' name by confessors or other clerics, but with most testaments we do not know who put them in writing, and sometimes it is even uncertain whose seal was put on the document. Some wills were later transcribed by public notaries or convents entrusted with notarial functions (*loca credibilia*), showing that the heirs wanted to have a proper legal document at hand. As far as the content of the noble wills was concerned, were less standardized and regulated, unless they concerned landed property acquired through inheritance or donation, the bequeathing of which required royal consent.

Some parts of the testators' bequests went to the burial institution, the place where he or she had decided that his or her body would rest until the Day of Judgments. Closely connected to one's funeral service was the gift of a horse. It is known that leading a horse was an intrinsic part of the funeral procession during medieval Hungarian noble funerals. Later, the same horse was bequeathed to the church where the nobleman was buried.

This concluding survey answers a few problems concerning last wills and testaments in late medieval Transylvania. With its limited geographical and chronological scope, this article can only be a first tentative approach to the legal background of testaments, to their structures and some aspects concerning the tenor of the wills. Since wills were a universal phenomenon in medieval Europe, it would be possible to make comparative studies in this field.

CĂLIN FELEZEU

RELAŢII BILATERALE POLITICO-DIPLOMATICE TRANSILVANO-OTOMANE

Istoria relaţiilor bilaterale româno-otomane nu reprezintă pentru istoriografia română o revelaţie de dată recentă. Studiul raporturilor bilaterale în perioada medievală, abordarea lor din perspectivă juridică au permis cunoaşterea şi aprofundarea statutului de autonomie al principatelor noastre în relaţiile cu Imperiul Otoman. Faptul explică stăruinţa cu care cercetătorii au revenit asupra problemei, fie că ei aveau ca obiectiv temeiurile politico-juridice ale contactelor româno-otomane, fie că vizau surprinderea evoluţiei în timp a acestora[1]. De fiecare dată, apropierea de această temă s-a dovedit a fi benefică, contribuind nu numai la lămurirea destinului istoric al cercetării ci şi la încărcarea cu noi informaţii şi nuanţe interpretative a istoriei raporturilor româno-otomane, sau chiar a celei general româneşti[2]. Din acest excelent motiv şi având în vedere tematica lucrării noastre, ne propunem o detailare a problematicii româno-otomane, urmărind segmentul transilvănean, ştiut fiind faptul că acesta a fost mai puţin abordat. Prin urmare vom face o încercare de tratare sintetică şi comparatistă a acelor elemente referitoare la ideea de frontieră, problemele de protocol şi sistemul de reprezentare, din cadrul îndelungatelor şi complexelor raporturi ale Transilvaniei cu Poarta[3].

Ideea de frontieră. Teritoriu aparent „închis în sine" prin coordonatele sale geografice, depozitar al unei civilizaţii tradiţionale, dar şi loc de interferenţe etnice, Transilvania a jucat un rol important în ansamblul istoriei româneşti şi central europene. Beneficiind de o poziţie strategico-militară de excepţie, principatul transilvan a fost o zonă de maxim interes pentru cele două imperii, otoman şi habsburgic, care-şi disputau întâietatea mondială în secolele XVI-XVII. Stat tampon, aflat după 1541 sub suzeranitatea otomană, la fel ca şi Moldova şi Ţara Românească, Transilvania devine locul de desfăşurare a expediţiilor militare şi a conflictelor propriu-zise dintre cei doi adversari[4]. Din aceste considerente vizând dobândirea supremaţiei, atât otomanii, cât şi imperialii au înţeles să se folosească de resursele politice interne ale Principatului, căutând să promoveze pe tronul de la Alba Iulia reprezentanţi ai facţiunilor nobiliare cu orientarea dorită de aceştia. Astfel se explică de ce interesele celor două mari puteri sunt direct racordate la situaţia Transilvaniei, de controlul căreia depindea succesul uneia sau alteia dintre părţi în politica expansionistă central-europeană[5].

Una dintre problemele care a interesat constant mai ales partea otomană a fost aceea legată de graniţele Principatului şi de implicarea acestuia ca susţinător moral şi material al

---

[1] M. Maxim, *Ţările Române şi înalta Poartă*, Bucureşti, 1993, p. 17-23.
[2] T. Gemil, *Românii şi Otomanii*, Bucureşti, 1991, p. 17-22.
[3] Şt. Pascu, *Transilvania în epoca Principatului*, Cluj, 1948, p. 110-117; G. Müler, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, Hermanstadt, 1923, p. 32-70.
[4] Susana Andea, *Începuturile domniei lui Mihai Apafi şi relaţiile sale cu Grigore Ghica şi Eustaţie Dabija*, în *Studia Universitas Babeş-Bolyai. Historia*, 37, 2/1992, p. 23-49.
[5] *Ibidem*.

ofensivei Porții pe direcția Belgrad – Buda – Viena – Roma[6]. O asemenea idee s-a impus datorită faptului că, de-a lungul întregii sale domnii – de la prima campanie (1521), până la ultima (1566) –, Süleyman Magnificul a dus o politică de supremație în Europa Centrală. Efortul a fost considerabil, însumând treizeci de campanii care, direct sau indirect, au vizat Regatul Ungariei[7]. În acest context, politica de vasalizare a Transilvaniei și de transformare a sa într-un vârf de lance al intereselor otomane se impunea cu necesitate. Într-o asemenea postură, Principatul nu putea și nu avea dreptul să apară în ochii contemporanilor decât ca un stat vasal Porții, dar cu o vasalitate îndulcită de poziția sa geo-politică și de garanțiile oferite prin acte de către suveranii otomani. Se impunea din partea puterii suzerane atât recunoașterea unui statut de largă autonomie, cât și garantarea hotarelor, ca unică modalitate de conservare a structurilor interne specifice, atât de importante în susținerea intereselor otomane în zonă[8].

Într-un recent studiu consacrat „problemei transilvane" în cadrul politicii maghiare a lui Süleyman Magnificul[9], Mihnea Berindei afirma că, încă din timpul stăpânirii ungurești, Transilvania beneficiase de o structură autonomă bazată pe o configurație geografică solidă și pe o organizare unitară, cuprinzând șapte comitate la care se adăugau scaunele săsești și secuiești și districtele românești[10]. În opinia aceluiași istoric, după 1541, ca urmare a constituirii eyaletului de Buda, otomanii au utilizat numele de Transilvania pentru un teritoriu mai vast decât cel al voievodatului. Având granițe sensibil mai mari decât voievodatul, Principatul cuprindea Transilvania propriu-zisă, ansamblul teritoriilor de la est de Tisa – Banatul, comitatele situate între Tisa și voievodat (Cenad, Arad, Zarand, Solnoc, Békes, Bihor, Crasna, Szabolca) – și comitatele din nord (Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Maramureș, Ugocea și Bereg)[11]. Ulterior, în deceniile de după 1541, aceste teritorii vor fi ocupate de Habsburgi (comitatele din nord) și de otomani (Banatul și comitatele din sud). Practic, după prăbușirea Regatului feudal maghiar, Transilvania, devenită principat sub suzeranitatea Porții, se găsea într-o nouă perioadă a existenței sale, perioadă marcată de reașezarea poziției sale geopolitice[12].

Transilvania în epoca Principatului corespundea ca întindere, cu oarecare aproximație, provinciei românești de azi, fiind împărțită din punct de vedere administrativ în comitate, scaune și districte. Numărul comitatelor transilvănene, la fel ca și în perioada voievodatului, ajungea la șapte și anume: *Solnocul interior* cu patru orașe și o sută nouăzeci și trei de sate; *Dăbâca* cu un oraș și o sută șaizeci și trei de sate; *Cluj* cu cinci orașe și o sută nouăzeci și șapte de sate; *Turda* cu șase orașe și o sută șaizeci și patru de sate; *Alba* cu treisprezece orașe și două sute treizeci de sate; *Târnava* cu două orașe și o sută șaptesprezece sate și *Hunedoara*, cel mai mare dintre comitate, cu cinci orașe și două sute nouăzeci și patru de sate[13].

Pe lângă cele șapte comitate, Principatul mai cuprindea și trei districte ce se bucurau de o oarecare autonomie administrativă: *Făgărașul* cu un oraș și șaizeci și două de sate, *Brașovul* cu două orașe și douăzeci și două de sate și *Bistrița* cu trei orașe și patruzeci și șase de sate[14]

În Transilvania, pe lângă cele șapte comitate și trei districte, mai existau încă șaisprezece, mai apoi paisprezece scaune. Dintre acestea, șapte la început și mai târziu nouă

---

[6] *Soliman le Magnifique et son Temps*, ed. G. Veinstein, *La Documentation Franchise*, Paris, 1992, p. 437-484.

[7] *Ibidem*, p. 454.

[8] *Ibidem*, p. 484-487.

[9] M. Berindei, *La probleme transilvain dans la politique hongroise de Süleyman I-er*, în *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris, 1987, p. 505-511.

[10] *Ibidem*, p. 505.

[11] *Ibidem*, p. 506.

[12] *Ibidem*.

[13] I. Benkö, Transilvania sive Magnus Transilvanie Principatus, vol. I, Cluj, 1834, p. 378.

[14] Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 111.

erau scaune săseşti, iar şapte, mai târziu reorganizate în cinci erau scaunele secuieşti.

Scaunele săseşti, fixate de regulă în jurul unui oraş şi a teritoriului agricol adiacent, erau următoarele: *Orăştie*, cu un oraş şi unsprezece sate; *Sebeş*, un oraş şi cinci sate; *Sibiu*, cu un oraş şi treizeci de sate – cel mai mare şi mai important dintre scaunele săseşti, având în plus două filiale la Sălişte şi Tălmaciu; *Miercurea*, cu un oraş şi zece sate; *Altina*, cu un oraş şi douăsprezece sate; *Mediaş*, cu trei oraşe şi douăzeci şi patru de sate; *Sighişoara*, cu două oraşe şi şaisprezece sate; *Rupea*, cu un oraş şi şaptesprezece sate; *Cincul Mare*, cu două oraşe şi douăzeci de sate[15].

În ceea ce îi priveşte pe secui, din punct de vedere administrativ, aceştia erau organizaţi tot în scaune. Numărul scaunelor secuieşti a variat până în 1562, când secuii au fost concentraţi în cinci scaune. *Ciucul*, cu două filiale, *Gurghiu* şi *Caşin*, cuprindea două oraşe şi cincizeci şi unu de sate. *Trei Scaune* a luat fiinţă prin contopirea, în anul 1562, a celor trei scaune mai vechi: Kézdi, Sepsi şi Orbai, la care mai târziu s-a adăugat şi un al patrulea, Miklosvár. Ca unitate administrativ-teritorială, *Trei Scaune* avea în componenţă patru oraşe şi optzeci şi trei de sate. Scaunul *Mureş* cuprindea oraşul *Târgu-Mureş* împreună cu o sută douăzeci şi şase de sate, în timp ce scaunul *Odorhei*, cu două filiale la Cristur şi Brăduţ, cuprindea două oraşe şi acelaşi număr de sate ca şi Mureşul. Ultimul scaun secuiesc, cel al *Arieşului*, era despărţit de zona secuiască propriu-zisă, alcătuind o enclavă în comitatul Turda; avea în componenţă două oraşe şi douăzeci de sate[16].

O situaţie specială o reprezentau comitatele şi districtele din *Partium*. În regiunea numită Partium existau patru comitate şi două districte, la care, începând cu 1608, s-au mai adăugat alte patru comitate. Dintre comitatele din Partium cel mai întins era *Maramureşul*, extins mult înspre nord. Din 1556, Maramureşul a fost ataşat Principatului, rămânând în această situaţie în tot timpul suzeranităţii otomane. Un alt important comitat este *Solnocul de Mijloc*, care cuprindea şi districtele Chioar şi Crasna. Împreună cu acestea, comitatul Solnocului de Mijloc avea două oraşe şi o sută patruzeci şi patru de sate. *Bihorul* era şi el un comitat relativ întins, cuprinzând două oraşe. În perioada anilor 1556-1660 – cu excepţia unui scurt interval de timp cuprins între 1598-1606 – Bihorul a fost o parte componentă a Transilvaniei propriu-zise. După ocuparea cetăţii Oradea Mare, la 31 august 1660, de către amiralul Ali Köse paşa, şi până la 1688, cea mai mare parte a comitatului Bihor ajunge sub stăpânirea Porţii otomane. *Zarandul*, în epoca Principatului, era un comitat destul de întins şi însemnat. Cuprindea depresiunile vestice ale Munţilor Apuseni, cu un oraş şi nouăzeci şi două de sate. După 1556, jumătatea vestică a comitatului Zarand intră sub ocupaţie otomană, fiind transformat în sangeac[17]. Prin pacea habsburgo-otomană din 1606, principele Ştefan Bocskay mai primeşte din partea Habsburgilor încă patru comitate, pe care le adaugă celorlalte din Partium: *Bereg*, cu cetatea Munkacs; *Ugocea*, cu cetatea Szölös; *Sătmar*, cu trei oraşe, şi *Szabolcs*, cu cetatea Kallo[18].

În cadrul acestor unităţi administrative, organizate de puterea oficială în comitate, scaune şi districte, în unele părţi ale Transilvaniei, mai ales cele de margine, se păstrează şi în timpul Principatului vechile organizări tradiţionale româneşti, cu caracter politic, juridic şi administrativ: voievodatele. Ele au supravieţuit pe domeniile cetăţilor importante, menţinându-se ca atare până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Astfel, pe domeniul cetăţii Ciceului se cunosc, în jurul anului 1553, şapte voievodate; de asemenea, domeniul cetăţii Chioarului, care forma un district românesc, era împărţit la 1556 în douăsprezece voievodate, atestate şi la 1603; pe domeniul cetăţii Şimleu, în 1594, sunt prezente 10 voievodate; la fel, în Crasna există trei,

[15] G. Reichersdorff, *Chronographia Transylvaniae*, Viena, 1550, p. 8.
[16] *Ibidem*, p. 4; I. Benkö, *op. cit.*, p. 399.
[17] I. Benkö, *op. cit.*, p. 378.
[18] Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 115.

iar în Beiuş nouă voievodate[19].

După 1541, o situaţie aparte au avut-o teritoriile bănăţene. Dispuse în extremitatea vestică a Principatului, teritoriile bănăţene şi cele din dreapta râului Mureş ajung după 1552 sub ocupaţie otomană, fiind organizate într-un eyalet cu reşedinţa la Timişoara. Noua provincie otomană, condusă de un beylerbei, era împărţită din punct de vedere administrativ în şase sangeacuri: Gyula, Ineu, Lipova, Cenad, Timişoara, Moldova Nouă (Modava, Modova)[20].

Succinta prezentare a structurii şi organizării interne a Principatului în epoca suzeranităţii otomane a fost necesară pentru fixarea în timp şi spaţiu a unităţilor administrativ-teritoriale din componenţa sa şi urmărirea evoluţiei pe care acestea au avut-o. Existenţa lor a fost marcată de fluctuaţiile raporturilor bilaterale transilvano-otomane, cu atât mai mult cu cât în Banat şi Transilvania nu a existat o graniţă stabilă, o demarcaţie strictă între teritoriile administrate direct de funcţionarii otomani şi Principatul Transilvaniei. Graniţele dintre Principat şi Imperiul otoman depindeau „de cât de lungă era sabia turcului şi până unde ajungea *defterdarul* Porţii cu strângerea dării sultanului"[21]. Scurgerea a aproape trei decenii (1541-1571), caracterizate prin ciocniri mărunte cu beylerbeii otomani din ţinuturile de margine, i-a adus pe principii ardeleni la concluzia că delimitarea frontierelor trebuie decisă nu prin registrele Porţii (*defiere*) la bunul plac al autorităţilor otomane, ci prin eliminarea acestor deftere[22].

Privită prin prisma statutului de *dar-al-ahd*, problema respectării graniţelor şi integrităţii teritoriale cuprinde două aspecte complementare. Ele derivă din principiul fundamental al concepţiei şi practicii politice islamice de instaurare a dominaţiei asupra statelor nemusulmane: ocuparea punctelor strategice principale. Prin urmare, primul aspect al problemei respectării hotarelor Principatului autonom priveşte litigiile teritoriale dintre Poartă şi Transilvania, ivite în cadrul acţiunilor cu caracter antagonic: pe de o parte, de constituirea şi extinderea treptată a eyaletului de Timişoara după 1552, iar pe de altă parte, de recucerirea şi eliberarea unor cetăţi importante (Ineu, Lipova) în cursul domniei antiotomane a lui Sigismund Báthory. Poarta nu putea renunţa din principiu la ţinuturile amintite, intrate în proprietatea fiscului otoman, cu atât mai mult cu cât erau în joc punctele strategice ale Transilvaniei. Problema integrităţii teritoriale, şi în primul rând respectarea graniţelor şi posesiunilor transilvane, s-a pus pentru Imperiul otoman numai din prisma confruntării cu tendinţele expansioniste ale Habsburgilor. Factorii de decizie otomani au susţinut şi apărat integritatea teritorială a Principatului autonom, atâta timp cât aceasta le-a servit propriilor interese. Acţiunea de a impune Curţii de la Viena respectarea hotarelor Transilvaniei, decurgând din principiul cu caracter reversibil, de a fi prieten prietenilor şi duşman duşmanilor, a avut în vedere menţinerea intactă a zonei de influenţă otomană în centrul Europei şi apărarea teritoriilor în Ungaria.

Intervenţiile otomane pentru retrocedarea cetăţilor de margine Hust, Chioar, Ecsed, Baia-Mare şi Tăşnad, ocupate de imperiali, reprezintă cel de-al doilea aspect complementar al problemei respectării integrităţii Principatului. Atitudinea Porţii faţă de acest aspect al autonomiei Transilvaniei a dobândit un caracter contradictoriu, în sensul în care aceasta, uzând de calitatea de putere suzerană, i-a obligat pe Habsburgi să restituie cetăţile de margine ocupate în 1613, silind apoi Dieta să consimtă la predarea, în 1616, a cetăţii Lipova. Respectarea integrităţii Transilvaniei a evidenţiat capacitatea reală a principatului autonom de a se opune

[19] Şt. Meteş, *Contribuţii nouă privitoare la voievozii români din Ardeal şi părţile ungureşti în veacul al XVI-lea – al XVII-lea*, Cluj, 1922.
[20] T. Bîrăescu, *Banatul sub turci*, Timişoara, 1934, p. 25.
[21] M. Maxim, *Teritorii româneşti sub administraţia otomană în sec. XVI*, în *Revista de istorie*, nr. 8, 1983, p. 815-816.
[22] I. Lukinich, *Erdély területi*, Budapest, 1918, p. 176.

unor pretenții teritoriale otomane, invocând tradiția (cutuma) primelor acte otomane acordate de însuși sultanul Süleyman Magnificul[23].

Apelul la tradiție în relațiile Transilvaniei cu Poarta otomană presupune o raportare multiplă a acestora la fenomenul cutumiar. Analiza izvoarelor, care menționează raporturile bilaterale transilvano-otomane, evidențiază elementele specifice pentru stabilirea relațiilor interstatale. Acestea aparțin practicii comune internaționale[24], cele mai concludente exemple fiind: plata tributului în schimbul protecției; ajutorul militar; politica externă comună; garanții pentru respectarea unor înțelegeri; daruri protocolare; reînnoirea tratatelor; inviolabilitatea solilor și, nu în ultimul rând, respectarea integrității teritoriale. Acest din urmă aspect, regăsit în mai toate actele acordate de sultani principatului autonom, reflectă garanțiile pe care Poarta, în calitatea sa de putere suzerană, se angaja să le ofere și să le respecte ca atare. Orice încălcare a sarcinilor asumate de către otomani apare, prin urmare, o încălcare a practicii comune, a obiceiurilor care își aveau originea în primele ahd-nâme-le acordate Transilvaniei de sultanul Süleyman[25]. Faptul că Poarta a făcut, uneori, abstracție de tradiție trebuie pus pe seama conjuncturii politice și a intereselor otomane de a contrabalansa influența habsburgică în zonă.

Problemele sunt deosebit de complexe și contradictorii în același timp. Din această cauză, vom căuta să elucidăm etapele mai importante ale litigiilor teritoriale dintre Poartă și Principatul autonom.

Cercetarea atentă a evenimentelor derulate în perioada 1541-1688, prin confruntarea informațiilor furnizate de izvoarele osmane cu știrile provenite din documentele europene și românești, ne îngăduie să surprindem momentele principale ale evoluției raporturilor de frontieră transilvano-otomane. Nu este lipsit de importanță faptul că fiecare din aceste momente este marcat cronologic de datele între care Principatul autonom s-a aflat sub suzeranitatea otomană. În fața principilor Transilvaniei și a notabilităților nobiliare, după ocuparea Budei, a Ungariei centrale și sudice de către otomani (1541), stăteau câteva obiective fundamentale legate de conservarea noului statut de autonomie și de menținerea prin orice mijloace a hotarelor Principatului. Aceste obiective, absolut necesare, vor îmbrăca un întreg efort de rezistență în fața implantării unor instituții și forme de viață social-politică, economică și culturală proprii societății otomane sau habsburgice[26]. Apărarea frontierelor și menținerea unor relații echitabile cu conducătorii provinciilor otomane de margine a fost prioritară, fenomenul avându-și importanța sa politică și militară. Până la intervenția habsburgică în Transilvania din 1551, Principatul și-a păstrat funcția primordială de stat tampon, concomitent cu integritatea teritorială consfințită după 1541. Intervenția imperialilor și riscul unor complicații majore au atras intervenția directă a Porții[27], care nu-și putea permite pierderea controlului asupra unei zone majore pentru ofensiva spre centrul Europei. În consecință, cercurile politice conducătoare otomane au acționat pentru scoaterea Habsburgilor din Transilvania în paralel cu ocuparea unor ținuturi din extremitatea sud-vestică și nord-vestică a principatului autonom. Acest proces de expansiune în dauna Transilvaniei avea ca scop formarea unor unități administrativ-teritoriale otomane cu sarcina expresă de a supraveghea Principatul, dar și de a preîntâmpina evenimente

[23] V. Panaite, *Cutuma în relațiile româno-otomane*,în *Anuarul Institutului „A.D. Xenopol" Iași*, 30, 1993, p. 508-509.

[24] V. Al. Georgescu, V. Hanga, V. Șotropa, *Izvoarele dreptului feudal, structura generală și trăsăturile lui stilistice*, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 202-232.

[25] M. Maxim, Capitulațiile în istoria relațiilor româno-otomane în Evul Mediu, București, 1984, p. 101.

[26] Cristina Feneșan, *Problema instaurării dominației otomane asupra Banatului*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 222-238.

[27] I. Totoiu, *Contribuții la problema stăpânirii turcești în Banat și Crișana*, în *Studii*, XIII, nr. 1, 1960, p. 5-35.

de felul aceluia din 1551[28].

Pătrunderea şi supunerea treptată a unor teritorii de către otomani s-a desfăşurat cu predilecţie în zona Banatului şi a comitatului Bihor. Acest proces începe cu cucerirea oraşului şi cetăţii Timişoara (1552) urmată de ocuparea unui şir însemnat de cetăţi, în regiunea delimitată de cursurile Dunării, Timişului şi Mureşului, în mai puţin de un an şi jumătate[29].

Intrarea în Transilvania a 7.000 de soldaţi imperiali sub comanda generalului marchiz Giovanni Castaldo şi ocuparea oraşului Cluj, la 4 iunie 1551[30], îl va determina pe sultanul Süleyman să reînceapă războiul cu Habsburgii. În acest sens, el trimite 80.000 de militari în frunte cu beylerbeiul Rumeliei, Sokollu Mehmed paşa, cu titlul de *Maciaristan serdari* (Serdarul Ungariei) să atace Transilvania. Executând ordinul, comandantul otoman trece Dunărea şi Tisa, reuşind să ocupe Becse, Becicherecul, Cenadul, Felnacul şi Aradul, pentru ca apoi să cucerească, la 8 octombrie 1551, puternica cetate Lipova. Cu tot timpul înaintat (sfârşitul toamnei), ofensiva vijelioasă a trupelor sale i-a permis serdarului Sokollu Mehmed paşa declanşarea asediului Timişoarei la 1 noiembrie 1551. Lipsa tunurilor de asalt, regruparea armatelor austro-transilvane de către Castaldo şi Nádasdy şi, mai ales, recucerirea Lipovei de către aliaţii creştini, la 4 noiembrie, îi determină pe otomani să ridice asediul la 16 noiembrie. Eşecul parţial al campaniei demonstra necesitatea unei mai bune colaborări între comandanţii otomani şi, de asemenea, începerea campaniei mai din timp.

Campania otomană din 1552 debutează încă din februarie, când beylerbeiul de Buda, Hadim Ali paşa, ocupa Seghedinul, iar la 11 aprilie Veszprémul. După aceste succese notabile, efortul otoman principal, susţinut şi de 36 tunuri mari, se îndreaptă asupra Banatului, în special asupra Timişoarei. Început la 12 aprilie 1552, asediul Timişoarei a fost caracterizat prin lupte înverşunate şi prin avantajul furnizat otomanilor de vara deosebit de călduroasă, care a secat mlaştinile din jurul cetăţii. Lipsa unui ajutor din afară, precum şi trădarea comandantului spaniol al cetăţii Lipova, Aldana, care nu a venit în ajutorul asediaţilor, va determina capitularea Timişoarei. Aproape concomitent cu acest eveniment, otomanii vor intra nestingheriţi în Lipova, părăsită de garnizoana imperială.

După cucerirea Timişoarei şi a cetăţilor de pe Mureş a fost constituită o nouă unitate administrativ-teritorială şi militară, denumită *Temeşvar eyalet*, deosebită de eyaletul Budei, care cuprindea câmpia Banatului de la Dunăre la Tisa până aproape de Lugoj-Caransebeş, trecând dincolo de Mureş până la Crişul Alb. Eyaletul era condus de un beylerbei cu rang de paşă sau de vizir, care răspundea de armată şi de administraţie şi care avea în subordine mai mulţi bei de sangeacuri. Primul beylerbei al Timişoarei a fost Kasim paşa, care fusese mai înainte beylerbei de Buda.

Între 1552-1614 eyaletul de Timişoara a avut 4 sangeacuri cu 4 sangiac bei: Timişoara cu beylerbeiul, Lipova, Cenad şi Moldova. După 1614 figurau sangiacurile Gyula şi Ineu, iar de la 1660 şi sangeacurile Caransebeş, Lugoj, Făget, Arad şi Becicherec[31].

Instalarea de garnizoane otomane în principalele cetăţi cucerite, foste cetăţi de margine ale Principatului Transilvaniei, a însemnat de fapt constituirea unor nuclee capabile să asigure, din punct de vedere militar, continuarea cuceririi de noi teritorii prin infiltrarea şi supunerea treptată a satelor din vestul Transilvaniei[32]. Această politică ofensivă dovedeşte că procesul de

---

[28] L. Borcea, *Unele aspecte ale stăpânirii otomane în Bihor*, în *Crisia*, 4, 1974, p. 191-211.

[29] Cristina Feneşan, *op. cit*, p. 223.

[30] Clujul rămâne sub ocupaţie habsburgică până în anul 1556.

[31] L. Szalay, *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-ik században* [Contribuţii la istoria naţiunii maghiare în sec. al XVI-lea], Pesta, 1861, p. 198; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman*, Bucureşti, 1978, p. 191-193.

[32] I. Totoiu, *op. cit*, p. 5-10.

expansiune teritorială, prin crearea de unități administrative, era privit de otomani ca bază de atac împotriva Ungariei și Transilvaniei. El s-a desfășurat datorită împrejurărilor ivite în cursul expedițiilor otomane din Ungaria – cum ar fi cea din 1566, întreprinsă de sultanul Süleyman Kanunî, când au fost ocupate cetățile Șiria, Ineu și Gyula[33], evidențiind că acest segment al ofensivei otomane s-a datorat mai mult autorității centrale de la Istanbul decât acțiunilor de pază întreprinse de beyii de la hotare[34]. De altfel, după mărturiile cronicarilor otomani, emirii de margine nu au fost în stare nici măcar să reocupe unele cetăți eliberate în 1595 de oastea banului Lugojului și Caransebeșului, G. Borbély.

Procesul complex de instaurare a dominației otomane în Banat și constituirea eyaletului Timișoara a condus, pe de o parte, la implantarea unor instituții proprii societății otomane[35] și pe de altă parte la constituirea unor noi unități administrative ale Imperiului otoman, având ca scop protejarea eyaletului și crearea unor zone tampon cu Principatul autonom. Supunerea unui șir de cetăți din spațiul delimitat de Dunăre, Timiș și Mureș începea, așa cum am arătat, încă în 1552, când izvoarele otomane consemnează cucerirea Lugojului și Caransebeșului[36]. Cuceririle s-au datorat lui Kasîm pașa, primul beylerbei al Timișoarei, care era deosebit de interesat în constituirea unei centuri de protecție a provinciei sale. Acest lucru este dovedit de consemnările unui martor ocular al evenimentelor, Mustafa Gelalzade[37], autorul unuia din izvoarele cele mai importante pentru istoria otomană în epoca înfloririi sale.

Cucerirea Lugojului și apoi a Caransebeșului de către Kasîm pașa s-au datorat, mai ales, victoriei repurtate la Timișoara de către oastea otomană care a suprimat orice posibilități de rezistență, contribuind la scăderea substanțială a moralului creștinilor. Dacă Timișoara și împrejurimile sale au fost transformate în eyalet, în ceea ce privește Lugojul și Caransebeșul nu putem vorbi de o cucerire efectivă în 1552, ci numai de instaurarea unei suzeranități caracterizate în primul rând prin plata haraciului[38]. Această acțiune reprezintă deci o primă etapă a procesului de cucerire a ținutului amintit. Că lucrurile stau în acest fel ne-o demonstrează modelul propus de profesorul Halil Inalcik[39], în opinia căruia cucerirea otomană este un proces complex în care se discern două etape principale care se succed în chip firesc și necesar. În prima etapă otomanii își instaurau un fel de suzeranitate asupra statelor și teritoriilor vecine, caracterizată prin supunerea conducătorilor locali, plata haraciului și participarea la expedițiile întreprinse de sultan[40]. În faza a doua avea loc ocuparea propriu-zisă, în funcție de împrejurări, prin speculare dificultăților sociale, politice și economice generate de fărâmițarea feudală din fiecare regiune. În mod concret, ea se realiza prin eliminarea autorităților locale, instaurându-se controlul otoman efectiv prin introducerea administrației proprii. Baza acestei administrații o forma acțiunea metodică și sistematică de înregistrare în condici imperiale – *defter-i hakâni* – a populației și a tuturor bunurilor și veniturilor impozabile[41].

Limitarea întinderii principatului Transilvaniei în urma constituirii eyaletului Timișoara a determinat reacția concertată a Stărilor generale, a Autorității princiare și a Habsburgilor. Dieta reunită la Sebeșul Săsesc, în 21 septembrie 1552, a încercat, prin vocile reprezentanților stărilor privilegiate, să nu accepte o situație impusă pe calea armelor. Stările au cerut sultanului

[33] M. Guboglu, Mustafa Ali Mehmed, *Cronici turcești*,Extrase, vol. I, București, 1966, p. 356.
[34] Cristina Feneșan, *op. cit*, p. 224.
[35] T. Birâescu, *op. cit*
[36] Cristina Feneșan, *op. cit*, p. 224.
[37] Maria M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, M. A. Mehmed, *Călători străini despre Țările Române*, București, vol. V, 1976, p. 533; M. Guboglu, M. A. Mehmed, *op. cit*, p. 286.
[38] Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 227.
[39] Halil Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, în *Studia islamica*, nr. 2, 1954, p. 101.
[40] *Ibidem*, p. 108, 109.
[41] *Ibidem*, p. 107.

otoman restituirea teritoriilor care aparţinuseră Principatului şi care fuseseră ocupate de armatele otomane, oferind în schimb supunerea nelimitată a tuturor aianilor (notabililor) ardeleni[42]. Eşecul acestei încercări, coroborată cu acţiunile militare otomane ce se continuă până în 1553, sunt consemnate cu amărăciune de articolele promulgate la 13 iulie 1553 de către Dieta întrunită la Turda[43].

În acelaşi context, Ferdinand I Habsburg nu s-a putut abţine să nu înfăţişeze, în scrisoarea adresată principelui Transilvaniei, mecanismul de instaurare a dominaţiei otomane asupra Lugojului şi Caransebeşului[44]. Aceasta nu înseamnă că Imperialii ar fi renunţat la pretenţiile lor de dominaţie asupra Transilvaniei şi nici la speranţa de a redobândi cetăţile de importanţă strategică ocupate de otomani.

Sub presiunea imperialilor situaţia devine dramatică, fapt ce va determina pe regina Isabella, mama principelui Ioan Sigismund Zápolya, să ceară sultanului Süleyman intervenţia sa directă pentru rezolvarea crizei. În consecinţă, sultanul, printr-o "lovitură de maestru", conferă în martie 1554 fostului comite de Timişoara, Petru Petrovici[45], principalul aliat al lui Zápolya, Lugojul şi Caransebeşul cu titlul de posesiune şi nu de sangeac. Era o transpunere în terminologia proprie sistemului administrativ otoman a faptului că cetăţile şi ţinuturile lor înconjurătoare constituiau o unitate administrativă distinctă de cea a eyaletului Timişoarei[46].

Acţiunea sultanului Süleyman însemna, pentru moment, aşezarea în vecinătatea Transilvaniei a principalului susţinător al politicii de alianţă faţă de otomani, care lupta şi pentru reînscăunarea lui Ioan Sigismund Zápolya. Principala consecinţă a gestului lui Süleyman Magnificul a fost reintrarea banatului Lugojului şi Caransebeşului în sfera de exercitare a autorităţii Principatului autonom. Totodată, acordarea banatului Lugojului şi Caransebeşului comitelui Petru Petrovici a însemnat şi stabilirea unui hotar între Transilvania şi eyaletul Timişoarei, hotar care a cunoscut fluctuaţii de mică însemnătate[47]. „Tocmai în această zonă, ca şi în alte regiuni de contact cu noile posesiuni otomane, pot fi surprinse elementele care, deşi nu sunt prea numeroase, definesc fenomenul de condominium"[48].

Reintrarea banatului Lugojului şi Caransebeşului în graniţele Principatului nu a însemnat o renunţare a beylerbeilor de Timişoara la pretenţiile lor asupra acestor teritorii. S-a ajuns, spre exemplu în 1589, să se pună în discuţie însuşi dreptul principelui Sigismund Báthory asupra regiunii respective. De altfel, în instrucţiunile solului Gavay Miklós, trimis la beylerbeiul de Timişoara, se prevedea ca în cazul în care otomanii manifestă pretenţii să se precizeze felul în care fuseseră retrocedate Transilvaniei cele două cetăţi[49].

O situaţie similară cu aceea din Banat o regăsim şi în părţile comitatului Bihor, aflat şi el în centrul atenţiei exercitate personal de sultan sau de către beylerbeii de margine. Acest proces, declanşat după formarea eyaletului de Timişoara, va înregistra cote alarmante în ultimul pătrar al secolului al XVI-lea. Astfel, când Ştefan Báthory a fost ales principe, în mai 1571, sultanul Selim al II-lea i-a „dăruit" toată Transilvania, cu părţile alipite de Ioan Sigismund, mai

---

[42] N. Densuşianu, E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor,* Bucureşti, vol. IL, 1891, nr. XX, p. 35.

[43] S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia,* vol. I, nr. III, p. 493.

[44] *Ibidem*, nr. XVL, p. 531.

[45] N. Densuşianu, E. Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. LXXVII, p. 183.

[46] Cristina Feneşan, *op. cit,* p. 230.

[47] I. Lukinich, *Erdélyi területi,* p. 139-140. Aici sunt enumerate aşezările care intrau în posesiunea Lugojului şi Caransebeşului.

[48] Klâra Heggy, *Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongrois,* în *Actes du Ier Congres international des Etudes Balakaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia, 1969, vol. III, p. 594-603.

[49] Este aici vorba despre faptul că soluţia retrocedării celor două cetăţi fusese adoptată de însuşi sultanul Süleyman, în anul 1554.

puţin teritoriile înscrise în defterul lui Khalil-beg[50]. Noul principe s-a străduit să obţină pentru satele necuprinse în defter scrisori de asigurare, precum şi acceptul sultanului că beylerbeii de margine nu vor mai face cuceriri în detrimentul Principatului[51]. Acest lucru, acceptat de către Selim al II-lea, va fi ulterior întărit şi de sultanul Murad al III-lea. Pentru a împiedica noi pierderi teritoriale, locţiitorul lui Ştefan Báthory, devenit şi rege al Poloniei, Cristofor Báthory, i-a dăruit beylerbeiului de Buda, Mustafa paşa, două sate din comitatul Bihorului: Bicaciu şi Rădvanul Mare, promiţându-i încă trei sate dacă va interveni pe lângă sultan pentru menţinerea integrală a domeniului cetăţii Oradea[52].

Situaţia se va complica în primăvara anului 1575, când pretendentul la scaunul Transilvaniei, Gaspar Békés, pentru a obţine bunăvoinţa Porţii, i-a promis acesteia cetăţile Oradea, Cherechiu, Bajon, Zsáka, Sarkad, împreună cu Lugojul şi Caransebeşul. Încercările, fanteziste, dacă ne gândim că Békés viza şi majorarea haraciului, vor rămâne fără rezultat, ceea ce nu a însemnat că cetăţile promise nu vor rămâne în atenţia otomanilor[53].

Tendinţele de supunere treptată sunt din ce în ce mai evidente în Bihor după 1573, când sangeacbeiul de Szolnok şi-a manifestat dorinţa de a ocupa satele Olosig, Albeşti şi Ciuhai. În 1583 acelaşi bei de Szolnok, împreună cu spahii săi, a pustiit satele Galoşpetreu, Tarcea Mică, Tarcea Mădăraş, Şilindru, Apathy, Sălacea şi Văşad, pentru ca în 1586 să jefuiască Belfirul unde "au tăiat un om" şi au dus în robie cincizeci[54].

Unele aşezări din comitatul Bihorului apar înregistrate în defterele sangeacului de Szolnok încă din 1572. Astfel, în defterdarul *náhieului* de Debreţin, aparţinând de sangeacul de Szolnok, sunt înscrise 15 sate din comitatul Bihorului, cu 504 case care plăteau haraci otomanilor. În aceeaşi perioadă, *náhieului* de Nagykálló, din acelaşi sangeac, îi erau tributare 4 sate, cu un total de 31 de case[55].

Războiul purtat de coaliţia antiotomană între 1593-1606, punctat de numeroase victorii creştine, a uşurat recucerirea Ineului şi a slăbit dominaţia otomană în Partium, supunerile forţate încetând aproape complet. La această stare de lucruri a contribuit şi eşecul otomanilor sub zidurile Oradiei (1598), precum şi trecerea comitatului Bihor sub controlul Habsburgilor. Astfel, în anul 1599, doar 52 de porţi mai plăteau dări otomanilor, şi acelea fiind în sud, în fostul comitat al Zarandului[56].

La începutul secolului al XVII-lea, extinderea graniţelor eyaletului Timişoara, atât prin înglobarea banatului Lugojului şi Caransebeşului, cât şi prin reocuparea unor cetăţi importante, Lipova, Ineu şi Oradea, deveniseră o preocupare majoră pentru conducătorii politicii otomane[57]. Astfel în ahd-nâme-ul acordat de sultanul Ahmed I principelui Gabriel Báthory, în decembrie 1607, se sublinia că: "... cei ce au plătit dări până la moartea marelui nostru înaintaş, sultanul Murad, şi în continuare tot aşa să dea dări..."[58]. Precizarea sultanului Ahmed I, înscrisă într-un act oficial, face referiri exprese la lista înregistrată în defterul lui Kalil beg, listă în care sunt înscrise un număr important de sate care aparţineau domeniului cetăţii Oradea[59]. Satele respective au fost un permanent subiect de dispută între beylerbeii de Timişoara şi Buda şi

[50] I. Lukinich, *Erdélyi területi,* p.. 174-175.
[51] L. Szalay, *Erdély és a Porta* [Ardealul şi Poarta], Budapest, 1862, p. 50.
[52] I. Lukinich, *Erdélyi területi,* p. 174-175.
[53] L. Borcea, *op. cit.,* p. 193.
[54] I. Lukinich, *Erdélyi területi,* p. 176-178.
[55] Satele respective erau următoarele: Simian cu 20 de case; Cheşeru cu 4 case; Săcuieni cu 4 case; Văşad cu 3 case. Actul otoman a fost redactat de Hagi Sinan bin Mohamed, cadiul din Szolnok, la 30 iulie 1572.
[56] L. Borcea, *op. cit,* p. 194.
[57] W. Bethlen, *História,* vol. H, p. 338.
[58] I. Mikó, *Erdély történelmi adatok* [Date privind istoria Transilvaniei], Cluj, 1885, vol. IL, p. 335.
[59] *Ibidem.*

principii Transilvaniei, partea otomană insistând fără încetare asupra drepturilor sale faţă de aşezările rurale respective. Cererile otomane nu au fost satisfăcute de principii ardeleni, mai ales că, în perioada 1595-1616, Transilvania a putut redobândi o serie de cetăţi strategice importante şi, de asemenea, a putut exploata cu abilitate rivalitatea ce se manifesta în zonă între habsburgi şi otomani. Cedarea cetăţii Lipova, care a fost hotărâtă de Dieta reunită la Alba Iulia, la 17 aprilie 1616, a avut loc într-un moment în care nu s-au mai putut neutraliza tendinţele de expansiune ale celor două imperii, într-o vreme în care pretendentul George Homonnay, sprijinit de Habsburgi, era capabil să cedeze Porţii mai multe cetăţi decât ar fi solicitat ea atunci[60]. Gestul cedării cetăţii Lipova era în contradicţie cu precizările făcute în ahd-nâme-lele acordate principilor, care garantau integritatea teritorială a principatului autonom. În consecinţă, actul din 1616, parafat de stările privilegiate, ne apare ca un abuz din partea Porţii, care sacrifica astfel, în numele propriilor interese, angajamentele asumate faţă de Principat de-a lungul timpului. Într-o scrisoare din 23 ianuarie 1616, Gabriel Bethlen se plânge unui paşă din vecinătatea Transilvaniei în legătură cu pretenţiile acestuia faţă de căpitanul cetăţii Oradea ca acesta să-i predea unele sate şi oraşe, căci "altfel le va avea de grijă"[61]. Tot în 1616 se înregistrează alte incursiuni otomane în părţile Beiuşului, pentru a supune mai multe sate[62], dar şi în aceste condiţii grave abia câteva sate au ajuns sub controlul Porţii: Suplacul de Tinca, Sânnicolaul de Beiuş şi Mocirla[63].

Cu toate cazurile de încălcare flagrantă a drepturilor Principatului şi de nerespectare de către otomani a precizărilor din tratate privitoare la integritatea teritorială a Transilvaniei, Gabriel Bethlen, împreună cu principii care i-au urmat, au reuşit să limiteze doar la atât (Lipova plus unele sate) îndeplinirea pretenţiilor teritoriale ale Porţii, deşi cu tot atât de multă insistenţă fusese cerută şi predarea cetăţii Ineu. Punct strategic important atât pentru supravegherea Transilvaniei cât şi pentru apărarea posesiunilor otomane din Ungaria, Ineul este considerat de către cronicarii otomani „... cheia ţărilor ghiaure... Ocuparea şi întărirea acestei fortăreţe fiind mai importantă decât toate..."[64]. Predarea cetăţii a constituit obiectul unor discuţii neîntrerupte între principii Transilvaniei şi beylerbeii otomani din Buda şi Timişoara. De altfel, mai târziu, în 1658, ocuparea cetăţii Ineu va fi cauza ultimă şi în parte şi scopul expediţiei întreprinse de marele vizir Küprülü Mehmed paşa.

La fel de presante s-au arătat a fi şi problemele legate de desele incursiuni prădalnice în Transilvania ale cetelor armate trimise de sangiacbeii de margine. Astfel, principele Gheorghe Rákoczy I se adresează Porţii, în 1632, cerându-i să „poruncească la Timişoara, Lipova, Gyula şi Szolnok" să nu i se mai jefuiască satele de la graniţa Principatului autonom şi, în plus „... acele sate care înainte nu au fost supuse, pe acelea să nu le silească la supunere"[65]. În continuare, principele cerea ca „... aceia care se supun atât turcului cât şi ungurului, aceştia să dea în toate părţile impozitul, zeciuiala, spahii şi altfel de oameni înstăriţi în aceea să nu se opună, şi ungurii să se ţină la fel. Iar acele sate supuse ce se află în spatele cetăţilor turceşti; acelea să datoreze stăpânului ungur numai suma; tot aşa satele care se află în spatele cetăţilor ungureşti şi acelea să datoreze stăpânului lor turc numai suma, care sumă una din părţi să n-o ridice mai sus decât cum este obiceiul, ca sărmana sărăcime să nu se pustiască..."[66].

---

[60] I. Lukinich, *Erdélyi területi*, p. 245-249.

[61] K. Szabó, *Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése* [Corespondenţa politică a principelui Gabriel Bethlen], în *Történelmi Tár*,1880, p. 710-711.

[62] Á. Szilády, S. Szilágyi, *Török magyarköri*, Budapest 1869, vol. I, p.201-202.

[63] S. Szilágyi, *Monumenta Comitialia*, Budapest 1877, p. 201-202, vol. XIV, p. 463.

[64] M. Naima, *Tarih*, în M. Guboglu, *Cronici turceşti*, vol.II, p. 298.

[65] *Történelmi Tár*, Budapesta, 1889, p. 435.

[66] *Ibidem*.

Într-o altă scrisoare, din 3 ianuarie 1643, același principe se plânge cercurilor conducătoare otomane că „turcii din vecini au început să treacă peste frontieră, nu știm din ce motiv, au început să piardă sărăcimea, să-i supună la dări, astfel unele sate care, conform obiceiului, au avut dări, acum le cer de două ori mai mult; pe săracii care nu pot să îndeplinească dorințele lor îi pierd sau îi schingiuiesc; din care cauză multe sate au rămas pustii"[67].

Numeroasele apeluri ale principilor Transilvaniei pe lângă Înalta Poartă evidențiază grija cu care aceștia se preocupă de soarta așezărilor de la hotare. Nu este vorba de protejarea propriilor contribuabili ci, în fapt, de asigurarea inviolabilității hotarelor prea des penetrate de cetele otomane înarmate. Pentru a-și sublinia îngrijorarea și, totodată, pentru a solicita intervenția autorității centrale otomane, cel mai adesea, în demersurile lor diplomatice, principii ardeleni invocă tratatele bilaterale, ahd-nâme-urile acordate de către sultani. De cele mai multe ori, scrisorile principilor subliniază faptul că privilegiile acordate de sultani și parafate de actele emise de cancelaria imperială nu sunt respectate și, mai grav, sunt sistematic eludate de beii otomani deveniți la, mijlocul secolului al XVII-lea, supărător de independenți. Nerespectarea tratatelor de către otomani, în privința hotarelor și a siguranței așezărilor din această zonă, precum și blocarea Transilvaniei la tratativele de pace de la Westfalia (1648) vor înăspri raporturile bilaterale și chiar vor îndemna pe unii principi, mai ales Gheorghe Rákoczy I și II la nesupunere. Politica principelui Gheorghe Rákoczy II, de a constitui un nucleu de rezistență antiotomană a Țărilor Române, în jurul Transilvaniei, va determina Poarta și personal pe marele vizir Küprülü Mehmed pașa să acționeze pentru realizarea a două obiective majore. În primul rând înlocuirea principelui devenit indezirabil după campania din Polonia din 1657 și în al doilea rând ocuparea unor puncte strategice importante (Ineu, Lugoj, Caransebeș), care să neutralizeze centrul de rezistență antiotomană creat în Principat. Bănuind intențiile marelui vizir, principele avea dreptate în a atrage atenția Dietei asupra pericolului de a crea un precedent prin predarea cetății Ineu, deoarece aceasta nu era decât o fază în procesul de dezintegrare al Transilvaniei, urmată de cedarea Lugojului și Caransebeșului: „Acum va vrea Ineul, apoi repede Lugojul, apoi poate va voi Brașovul sau Sibiul și la sfârșit Oradea"[68]. Clarviziunea politică a principelui a fost confirmată de desfășurarea ulterioară a evenimentelor, care au demonstrat justețea previziunilor sale privind direcția de expansiune otomană: Ineu, Caransebeș, Lugoj și Oradea.

În raport cu cererea formulată de otomani, de a preda cetățile mai sus amintite, Gherghe Rákoczy al II-lea a luat o atitudine intransigentă, subliniind că nu era dispus să dăruiască Porții nici măcar o șatră de țigani, și nicidecum cetățile și teritoriile aferente acestora[69]. Atitudinea principelui era cu atât mai tranșantă, cu cât asupra Lugojului și Caransebeșului era îndreptată, constant, atenția beylerbeiului de Timișoara, care nu se sfia să se adreseze pe un ton imperativ căpitanilor ardeleni din ținuturile de margine, sau chiar principilor țării. Așa s-a întâmplat în 1665, când Hasan pașa, beylerbeiul de Timișoara, adresa mustrări căpitanului soldaților sârbi din Lipova, care se hotărâseră să nu se supună sultanului Ahmed I[70].

Pericolul permanent al înglobării Lugojului și Caransebeșului, precum și a posesiunilor lor, în eyaletul de Timișoara explică insistența cu care banul acestor cetăți, Acațiu Barcsay, ceruse de nenumărate ori principelui Gheorghe Rákoczy II eliberarea iobagilor pentru a spori astfel numărul luptătorilor din această zonă[71]. Deși acest fenomen s-a produs în 1654, la 29

[67] Á. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit.*, vol. I, p. 183-185.
[68] *Ibidem*, vol. V, nr. CCXLL, p. 449.
[69] I. Lukinich, *Erdélyi területi*, p. 322.
[70] L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palahns Nicolaus Eszterházy 1606-1645*, Budapesta, 1932, nr. 3, p. 424.
[71] Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, Budapesta, 1883, vol. IV, nr.571, p. 349.

septembrie, efortul s-a dovedit a fi tardiv, el nereuşind să salveze cetăţile.

Procesul instaurării dominaţiei otomane asupra celor două ţinuturi de margine este un rezultat concret al expediţiei marelui vizir Küprülü Mehmed paşa împotriva lui Rákoczy II, din iunie 1658. Chiar dacă la 28 iunie 1658, în lupta de la Ineu, principele repurtase o victorie asupra otomanilor, intrarea în Transilvania, spre sfârşitul lunii august, a tătarilor şi a beylerbeiului de Silistra au determinat predarea cetăţilor prin înţelegere, la prima somaţie formulată de asediatori[72].

Campania otomană din 1658 a avut consecinţe deosebit de grave pentru Transilvania, în sensul în care ea a însemnat nu numai pustiirea Principatului, ci şi impunerea condiţiilor pentru alegerea noului principe, precum şi mărirea haraciului de la 15.000 la 40.000 de galbeni, plata despăgubirilor de război şi cedarea cetăţilor Lugoj şi Caransebeş[73]. Cronicile osmane referitoare la modul în care s-au purtat tratativele între Kenan paşa, beylerbeiul de Buda, şi Acaţiu Barcsay, Francisc Daniel şi Johannes Lutsch oferă un excelent tablou al acestor realităţi tulburătoare. Cu toate condiţiile deosebit de dure, solii Transilvaniei au avut a atitudine demnă faţă de pretenţiile lui Kenan paşa, insistând asupra faptului că, în calitatea pe care o au, ei nu pot să-şi asume răspunderi care nu le intrau în competenţă. Acest lucru reiese şi din jurnalul personal al lui Johannes Lutsch[74], care confirmă însemnările din cronica lui Mustafa Naima: „Vă rugăm de la pământ până la cer, ca atât pentru aceste cetăţi cât şi pentru aceste pământuri să arătaţi milă acestor robi, să nu se ceară ce nu putem săvârşi, căci altfel făgăduind că le vom da, s-ar putea să nu fie cu putinţă să dăm ceea ce ne-am obligat"[75].

Demn de remarcat este că pentru reprezentanţii diplomatici otomani baza de discuţii în vederea fixării noilor hotare ale Principatului o constituia situaţia anterior creată, în urma expediţiilor întreprinse de sultanul Süleyman Magnificul. Pentru cronicarii otomani, în cazul nostru pentru Naima, era vorba de restabilirea, pe baza defterelor, a unor hotare vechi: „Rugămintea noastră este doar ca graniţa veche înregistrată în condicile împărăteşti ca eyalet să fie luată ca drept bază şi să nu se îngăduie călcarea ei"[76]. Interesant că această remarcă nu privea numai ţinuturile din jurul Ineului, ci şi pe cele aparţinând oraşelor Lugoj şi Caransebeş. În faţa presiunilor otomane, solii, în frunte cu Acaţiu Barcsay, au invocat un argument de ordin juridic, pentru apărarea integrităţii teritoriale a principatului, care făcea apel la prevederea înscrisă în ahdnâme-ul acordat Transilvaniei de sultanul Süleyman, de a nu se mai cere alte cetăţi şi pământuri[77].

Ocuparea Lugojului şi Caransebeşului reprezenta un element al planului de cucerire iniţiat asupra ţinuturilor de margine ale Transilvaniei de către Küprülü Mehmed paşa. Izbucnirea răscoalei gelaliilor şi progresiva înrăutăţire a situaţiei din Anatolia l-a silit pe marele vizir să renunţe, pentru moment, la cererea de cedare şi a cetăţii Oradea şi să caute o rezolvare urgentă a situaţiei politice din principat. În consecinţă, Acaţiu Barcsay, ultimul ban al Lugojului şi Caransebeşului, a fost numit principe, primind la 14 septembrie 1658 însemnele puterii în schimbul acceptării condiţiilor otomane: despăgubiri de război, mărirea haraciului şi, în plus, o serie de cedări teritoriale[78]. În opinia vestitului călător otoman Evlya Celebi, în 1658 au intrat în hotarele eyaletului de Timişoara alte şapte oraşe alături de Ineu, Caransebeş şi Lugoj[79]. Această

[72] M. Naima, *op. cit*, p. 353.
[73] *Ibidem*, p. 358.
[74] Johannes Lutsch, *Diarium*, ed. J. Kemény, în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Cluj, 1839, vol. I, p. 297, 301.
[75] M. Naima, *op. cit*, p. 358.
[76] *Ibidem*.
[77] *Ibidem*.
[78] M. Naima, *op. cit*, p. 354-355.
[79] Maria M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, M. A. Mehmed, *op. cit*, p. 341.

stare de lucruri este menționată de însuși Mustafa Naima, care susține că în afara cetăților amintite au mai fost predate și alte orașe[80]. Cât privește cedarea Lugojului și Caransebeșului, ea reprezintă consecința dramatică a unor condiții grele impuse lui Acațiu Barcsay, care presupuneau pe lângă predarea întregului teritoriu și restituirea țăranilor ce se refugiaseră în Transilvania[81].

Cedarea banatului Caransebeșului și Lugojului a reprezentat un moment deosebit în istoria principatului autonom și a trebuit sancționat, vrând-nevrând, de către Dieta reunită la 12 octombrie 1658[82]. Ocuparea celor două cetăți, împreună cu măsurile punitive impuse Transilvaniei, demonstrează noua orientare politico-militară a Porții și pierderea treptată de către principat a funcțiilor sale militare și economice de stat tampon. Anul 1658 a avut atât de grele urmări, încât Ali pașa Küprülü, cuceritorul Oradiei, a făgăduit la 27 august 1660 să mijlocească la Poartă o reducere a obligațiilor[83].

Tragismul existenței Principatului Transilvaniei s-a accentuat în anii următori prin cucerirea Oradiei și transformarea Bihorului în eyalet otoman. La 27 august 1660, după un asediu care a durat 46 de zile, Oradea a fost cucerită. După cucerirea Oradiei și înființarea eyaletului otoman de aici, s-a instalat o puternică garnizoană militară precum și un numeros aparat birocratic-funcționăresc. În noua provincie otomană, pentru asigurarea cu bani și alimente, s-au conscris 12.000 de case din satele din Crișana și Satu-Mare[84]. Această stare de lucruri a determinat vehemente proteste din partea principelui Transilvaniei, care, în corespondența sa cu diferiți demnitari ai Porții, dar mai ales cu noul beylerbei de Oradea, invocă mereu „scrisoarea de credință" a lui Ali pașa, dată locuitorilor cetății cu ocazia predării ei[85]. În primul punct al acestei scrisori se preciza că în afară de Oradea și de bunurile sale, otomanii nu vor lua nici un fel de alte teritorii sau cetăți[86]. Trebuie subliniat că documentul emis de Ali pașa nu preciza clar ce se înțelegea de către partea otomană, prin "Oradea și bunurile ce-i aparțin". Orădenii credeau că acest aspect se referă la domeniul orașului, în timp ce otomanii credeau că este vorba despre toată Crișana, inclusiv cele cinci comitate din nord-vestul Transilvaniei care fuseseră subordonate din punct de vedere militar marelui căpitan de Oradea. Așa se explică prezența unor importante contingente militare otomane în zonă și, totodată, încercarea noilor autorități de a-și exercita controlul asupra Partium-ului de la nord de Crișul Alb.

În anii ce au urmat cuceririi Oradiei, sultanul Mehmed IV a trimis aici un reprezentant personal, pe defterdarul Piri-pașa, să întocmească un registru în care să fie cuprinse toate satele ce vor aparține Oradiei. Pentru a justifica prezența otomană în zonă, Piri-pașa a trecut în defterul său și sate care nu au aparținut comitatului Bihor, ci Crasnei, Solnocului de Mijloc și din Lăuntru, Dăbâca, Cluj[87]. Protestele localnicilor, dimpreună cu cele ale principelui Mihail Apafi, nu au încetat să se facă simțite și s-au concentrat, cu predilecție, în instrucțiunile date solilor ardeleni trimiși la Poartă. Din păcate, protestele transilvănene nu au putut opri abuzurile noilor autorități otomane, care au introdus în detfterul lui Piri-pașa mult mai multe sate decât ar fi fost normal. Ca urmare a acestor abuzuri repetate, problemele teritoriale devin foarte acute, căci cucerirea cetății Oradea a însemnat din punct de vedere militar pentru Transilvania pierderea unei însemnate cetăți de margine. Din punct de vedere teritorial, principalele localități ale eyaletului erau: Pomezău, Tileagd, Beiuș, Sarkad și Bajom[88]. În funcție de acestea eyaletul otoman era divizat în sangea-

[80] M. Naima, *op. cit,* p. 301.
[81] S. Szilágyi, *op. cit,* vol. XII, nr. 3, p. 70,
[82] Á. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit,* vol. V, nr. CLXXVI, p. 487.
[83] G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665,* București, 1965, p. 372- 374.
[84] Á. Szilády, S. Szilágyi, *op. cit,* vol. V, p. 244-245.
[85] *Ibidem*, vol. IV, p. 486-488.
[86] L. Borcea, *Unele aspecte*, p. 200.
[87] S. Szilágyi, *Erdelyorszag*, pag. 306.
[88] Idem, *Monumenta Comitialia*, XVI, pag. 92.

curile de Şinteu, Sîniob, Pomezău şi Beiuş[89]. Partea de nord a fostului comitat Bihor, adică cetatea Săcuieni cu satele aparţinătoare, au rămas ale Transilvaniei până în anul 1685 când au fost preluate sub administraţie habsburgică[90].

Pentru a avea un tablou complet asupra întinderii stăpânirii otomane în vestul Principatului autonom, trebuie să subliniem că aceştia au reuşit să cuprindă în întregime şi comitatele Solnocul din Lăuntru (69 sate) şi Crasna, cu excepţia cetăţilor Hodod, Şimleu şi Cehu-Silvaniei. În comitatul Dăbâca, dacă în 1664 stăpâneau trei sate, din 1670 numărul lor s-a ridicat la 44, în timp ce ţara Chioarului, cu excepţia cetăţii Chioar, plătea şi ea dări otomanilor. De asemenea, comitatul Maramureş era supus în mare parte, până la Câmpulung la Tisa şi Sighet[91].

O situaţie similară o regăsim şi în sud-vestul Transilvaniei, unde otomanii au pătruns până la Haţeg. Acest lucru reiese din plângerile unor slujbaşi ai comitatului Hunedoarei, în contextul în care 400 de spahii au lovit Hălmagiul[92].

Tabloul este cutremurător şi el evidenţiază o stare de fapt datorată noului curs al evenimentelor de după 1657-1658, când statutul principatului se diminuează simţitor, racordându-se la notele specifice celui acordat de Înalta Poartă Moldovei şi Ţării Româneşti.

Se poate concluziona că evoluţia raporturilor transilvano-otomane este cel mai bine surprinsă prin însăşi derularea „ideii de frontieră" şi a impactului pe care aceasta a avut-o asupra Principatului autonom. Integritatea teritorială a Transilvaniei, deşi garantată prin prevederi exprese înscrise în actele oficiale otomane şi apărată cu cerbicie de principi, a contat doar atâta timp cât ea s-a intersectat cu interesele politice, economice şi militare otomane în zonă. În momentul în care interesele Porţii au făcut necesare unele amputări teritoriale, sultanii nu au ezitat să ocolească prevederile din ahd-nâme-le vizând garantarea hotarelor. Lucrurile au exprimat, prin „limbajul" dur al faptelor, fluctuaţia intereselor şi opţiunilor politico-militare otomane. În timp, mai ales după 1658, ele vor deveni pretexte pentru limitarea autonomiei Transilvaniei, autonomie ce se va diminua continuu pe măsura eludării statutului de stat tampon între Imperiile Otoman şi Habsburgic.

THE BILATERAL DIPLOMATIC AND POLITIC RELATIONS BETWEEN TRANSYLVANIA AND THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

The evolution of the idea of frontier and its impact it is best illustrated marks the relations between the autonomous Principality of Transylvania and the Ottoman Empire. The territorial integrity of Transylvania, although guaranteed by the accurate stipulations from he official Otoman documents and strongly defended by the princes, mattered as long as it converged with the political, economical and military interests of the Ottoman Empire in this area. From the moment when the Ottoman interests dictated territorial reconfigurations the sultans didn't hesitate to elude the stipulations of ahd-nâme which guaranteed the borders.

In time, especially after 1658, they became excuses for the limitation of the autonomy of the Principality Transylvania. It continuously decreased along with the elusion of the principality statute of buffer state between the Ottoman and the Hapsburg Empires.

[89] I. Karacsony, *Evlia Cselebi török vilagutozo Magyarorszagi utozasai* [Călătoriile prin Ungaria ale călătorului turc Evlia Celebi], Budapest, 1904, p. 232.
[90] I. Lukinich, *Erdélyi területi*, p. 469.
[91] *Ibidem*, p. 469-471.
[92] Á. Sziládyi, S. Szilágyi, *op. cit,* vol. IV, 474-475.

IONUȚ COSTEA

SUB SEMNUL LUI IANUS. RELAȚIILE DINTRE NOBILIME ȘI PRINCIPE ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Secolele XVI și XVII în istoria Transilvaniei din perspectiva istoriei sociale marchează o perioada tensionată, unde Reforma și Contra-Reforma se întâlnesc pe fondul dezmembrării regatului medieval maghiar, al conflictelor de interese dintre Otomani și Habsburgi. În mod special cele mai afectate de această turnură a evenimentelor politice din Europa centrală au fost elitele sociale, nobilii, care și-au văzut statutul subminat. Se constată o agravare a insecurității în contextual unei epoci măcinată și de alte temeri spirituale. Datorită războiului aproape permanent se accentuează sărăcia, distrugerile se înmulțesc, se pierde încrederea în viitor. Mai mult decât o renovare instituționlă a societății epoca aduce în atenție o serie de motive culturale ce deconspiră această insecuritate: nevoia de dreptate, justiție, patrie, rege, credință. La nivelul literaturii au fost consacrate portretele mitice ale eroilor antichității, regii Vechiului Testament, dar și personaje din panteonul istoric al regatului, Attila și Matia Corvinul. La început motive culte, cu timpul au fost asimilate în conștiința populară, devenind repere pentru mentalul colectiv al secolului. Prezența otomanilor sporește nedreptatea socială, injustiția, dar, în aceeași măsură, îl determină pe transilvăneanul secolului al XVI-lea să-și reconsidere raportul cu divinitatea în vederea mântuirii.

Evoluția Transilvaniei se încadrează proceselor istorice din Europa centrală, caracterizate prin afirmarea Reformei și prezența amenințătoare a turcilor în regiune. Lumea creștină își pierde unitatea dând naștere diverselor confesiuni protestante. În același timp, lumea creștină din centrul continentului, suportă cucerirea turcească, o redimensionare a geografiei politice. Secolul al XVI-lea a dat naștere „problemei maghiare", confruntării dintre Habsburgi și Otomani pentru stăpânirea teritoriului fostului regat ungar medieval. Această dispută permite consolidarea și afirmarea Transilvaniei pe harta politică a Europei, un stat aflat sub suzeranitatea Inaltei Porți, dar cu o largă posibilitate de acțiune și implicare în evenimentele majore din regiune. Desigur, nu doar regatul Ungariei, ca o consecință a cuceririi turcești cunoaște procesul de reconfigurare politică, regatul Poloniei trece printr-o redimensionare similară, uniunea Polono-Lituaniană a fost realizată la 1569. Asemănările din perspectiva evoluției entităților politice din epoca premodernă configurate în Europa centrală se regăsesc și în ascensiunea în planul politicii interne al nobilimii, surclasarea suveranului, transformarea, sau tendința pronunțată, a regimului politic într-unul al stărilor. Dispariția regatului medieval, apariția unei Ungarii sub dominația habsburgică și a „celeilalte Ungarii", a Transilvaniei sub suzeranitatea Porții, a avut corespondent în plan religios separarea între catolici și protestanți, dar consecințele sale au afectat și viața culturală și sistemul educațional. Această afirmare dual, de natură politică și confesională, i-a determinat pe istoricii culturii și literaturii maghiare să denumească epoca printr-un termen semnificativ, *Kettészakadás*

(Cele două direcții)[1], ea s-a constituit într-o trăsătură distinctă a epocii dominând ideologia politică și religioasă. Suporterii orientării catolice, sprijiniți de Habsburgi, dar nu întrutotul de accord cu pretențiile acestora, precum Péter Pázmány, Miklós Zrinyi și ceilalți, au fost animați de alte idealuri intelectuale și culturale decât orientarea pro-otomană. Relația nu se fundamenta pe convingerea acestora, ci era alimentată dinspre un realism politic, evidențiindu-se Ștefan Bocskai, Gabriel Bethlen ale căror idei s-au regăsit în limitele *Weltschaung-ului* protestant. Cardinalul Péter Pázmány (1570-1637), fost iezuit și primat al Ungariei la începutul secolului al XVII-lea, și Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei în același timp, s-au afirmat ca personaje cheie nu doar pentru evoluția din plan politic și religios, ci în ansamblul culturii și educației evidențiate în rândurile maghiarilor din Ungaria habsburgică sau Transilvania.

Antinomismul a constituit cadrul dominant, politic și confesional, în care a evoluat societatea maghiară de-a lungul unui secol și jumătate, până la Reconquista de la pragul dintre veacurile XVII și XVIII. În plan politic opoziția generică dintre Habsburgi-Otomani a generat în prima jumătate a secolului conflictul pentru moștenirea tronului între Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, apoi confruntarea de la mijlocul secolului când generalul Castaldo a ocupat Transilvania, Războiul de 15 ani și insurecția lui Ștefan Bocskai, participarea principatului în tabăra protestantă la Războiul de 30 de Ani, în timpul domniilor lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I. În același context se încadrează și complotul eșuat al nobilimii de la 1664 și, mai cu seamă, acțiunile lui Imre Tököly din deceniul nouă al secolului. Evenimentele politice în care s-a implicat Transilvania s-au raportat nu doar strict la acest spațiu, ci au avut în vedere, în ansamblu, fostul regat medieval maghiar. În acest timp, asistăm la repetate reconfigurări politico-geografice, permanente negocieri cu Habsburgii și Turcii, pentru păstrarea anumitor teritorii în granițele statului. Relația cu geografia politica din Europa centrală depășește fluctuația frontierelor, a fost mult mai profundă, structurală, etalând și o anumită dispoziție confesională. La acest nivel, sfârșitul secolului al XVI-lea și veacul următor, au impus atitudini tranșante, polemici și dispute între partizanii catolicismului și ai religiilor Reformate, dar și în rândurile protestanților. Timpul „misticului și medievalului" Luther, a umanistului Erasmus din Rotherdam a trecut, spiritul militant fiind profesat de Calvin, de o parte, și Ignațiu de Loyola, de cealaltă parte. Am asistat la o competiție, dominată de convertiri și reconvertiri, cu strategii și interese din ambele părți. Inceputul secolului al XVII-lea a remarcat în Transilvania polemica dintre Pázmány și Alvinczi, sau disputa generală din cadrul culturii maghiare dintre catolici și protestanți. Antinomismul a generat paseismul, un prezent dominat de eșec comparat cu un trecut glorios, Mohács-ul a fost contrapus lui Attila și Matia Corvinul. La fel, a stimulat onirismul, imaginarul, Transilvania devenind un pământ al făgăduinței, tărâm al zânelor (*Tünderkért*) asediat de forțele răului, păgânii turci, dar și „fățarnicii papistași".

Formarea și stabilizarea principatului, într-o formațiune politică ce dispunea de un statut internațional definit, suzeranitatea față de Înalta Poartă (1566), și configurarea structurilor constituționale caracteristice în plan intern, un regim bazat pe trei stări („națiuni") privilegiate – nobilii, sașii, secuii – și patru religii recepte – catolică, calvină, luterană, unitariană –, s-a petrecut într-un interval de trei decenii, între 1541, cucerirea Budei de către Soliman Magnificul și divizarea regatului Ungariei, și 1571, pacea de la Speyer dintre Maximilian de Habsburg și Ioan Sigismund, tratat prin care primul recunoștea frontierele principatului, cuprinzând Transilvania voievodală și Partiumul sau regiunile anexe, în timp ce al doilea renunța la titlul de rege al Ungariei, luându-și-l pe cel de principe. În acest interval de timp s-a stabilit o dietă comună (1544), ordinele privilegiate obținând dreptul de *libera electio* (1552), și

[1] Gyula Farkas, *A magyar irodálom története*, Budapest, 1934, p. 52-102.

s-a reuşit consolidarea sistemului confesional prin hotărârile succesive ale dietelor ţării (1556, 1564, 1568, 1571).[2] Consolidarea principatului s-a realizat într-o dublă perspectivă, politică şi religioasă, confesionalizarea de care vorbesc istoricii în ultimele decenii, evidenţiind raporturile dintre politic şi confesiune în definirea identităţilor statale în epoca premodernă, adâncindu-se în relaţie cu tensiunile acumulate în regiune.[3]

Viaţa politică internă a fost dominată de dihotonomia dintre puterea centrală, suveran, şi nobilime. Principatul a rămas un stat medieval care-şi dezvoltă relaţiile de putere prin contacte personale dintre suveran şi supuşi, administraţia nedevenind o instituţie modernă, bazată pe un corp de profesionişti. Dieta ţării, corpul reprezentativ şi legislativ, fără un loc fix de adunare şi date sigure de convocare, regrupa delegaţii privilegiaţilor, ai nobilimii, ai Universităţii săseşti şi pe cei ai secuilor. În atari condiţii dialogul politic se poartă între principe şi stări, dialog fundamentat pe un jurământ de credinţă, de-o parte, şi respectarea unui şir de condiţii, de cealaltă parte. Astfel, s-a constatat o oscilaţie între afirmarea unei tendinţe absolutiste, susţinută din perspectiva puterii centrale, sau a impunerii regimului de stări, o tendinţă sprijinită de către ordinele privilegiate.[4]

Puterea politică a aristocraţiei variază în egală măsură. Cu toate că adesea Transilvania a fost catalogată ca fiind integrată spaţiului de la est de Elba, a remarcat în ceea ce priveşte autoritatea nobilimii unele detaşări. În primul rând Transilvania nu a cunoscut o aristocraţie comparabilă cu cea din câmpia Ungariei. Nobilimea care s-a afirmat de-a lungul secolelor aici, fie în epoca medievală cât şi în cea premodernă, a fost în majoritate formată din nobilimea mijlocie şi mică, marile familii provenind din afara ţării (cum se defineşte Transilvania în epoca principatului, într-un sens diferit de *regnum*-ul medieval), şi pot fi numărate pe degetele de la o mână. Ca urmare, pentru epoca premodernă, aflată în atenţia noastră în această cercetare, n-a dispus de potentaţi care să se afirme drept concurenţi ai puterii centrale. Există, desigur, grupări, alianţe care-şi dispută tronul, dar nobilimea n-a reuşit să surclaseze pe principe, ea a fost nevoită să acţioneze în limitele constituţionale ale ţării, un regim bazat pe cele trei naţiuni privilegiate şi sistemul religiilor recepte.

În parametrii în care istoriografia defineşte statul modern, cu referire la absolutism şi birocratizare[5], principatul Transilvania se dovedeşte a-şi conserva esenţa medievală. Nici unul

---

[2] Cristina Feneşan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, Bucureşti, 1997, p. 79-118 şi 234-243; Barta Gábor, *Az Erdélyi fejedelemség szüleéese*, Budapest, 1979, p. 177-194.

[3] Graeme Murdock, *Church building and discipline in early seventeenth-century Hugary and Transylvania*, în vol. Maag, Karin(ed.), *The Reformation in Eastern and Central Europe*, Scolar Press, 1997, p. 136-154.

[4] Caracterul statului transilvănean în secolul al XVII-lea este disputat în istoriografie. Unii istorici vorbesc despre o formulă de „absolutism precoce" favorizat de absenţa organizării eficiente a stărilor şi de lipsa disensiunilor religioase între stări şi puterea centrală. Cf. Evens, R.J.W., Thomas, T.V.,(eds.), *Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London, 1991, p. XXII-XXIII. Pe de altă parte, Z.Trócsányi vorbeşte de un stat feudal centralizat. Cf. Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*, p. 416. Katalin Péter, la rândul ei, se referă la domniile lui Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczi I-ul ca fiind monarhii absolute (Die Gesellschaft unter absoluter Fürstenmacht). Cf. *Kürze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 334. Tibor Wittman consideră că avem de-a face cu o monarhie moderată şi o concepţie de autocraţie patriarhală. T.Wittman, *L'ideologie de centralisation de la principaute de Transylvanie et ses rapports* européens, în vol. *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, p. 435: *L'idéologie du règne du prince de Transylvanie en Hongrie est une théorie de la monarchie moderée, une conception d'autocratie patriarcale au service de la religion reformée.*

[5] Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan. Building States and regimes in Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 1998, p. 6-34.

din cele două aspecte menţionate de F.Chabod nu are acoperire în Transilvania, observaţie argumentată deja de Zs.Trócsányi în lucrarea sa despre instituţiile centrale ale principatului.[6] Chiar dacă unii istorici vorbesc despre semnele unei politici absolutiste în timpul lui Gabriel Bethlen sau Gheorghe Rákóczi I-ul s-a dovedit că elemente fundamentale pentru o astfel de caracterizare a celor două domnii lipsesc. Se constată, mai degrabă, uşoare derapaje ale principilor amintiţi, atitudini şi comportamente autoritare, care au degenerat în abuzuri, dar nu au modoficat în mod esenţial raportul de forţe de pe scena politică.

Autoritatea centrală se reconfigurează în urma Războiului de 15 ani şi a insurecţiei antihabsburgice a lui Ştefan Bocskai prin forţă militară, într-o primă fază (Ştefan Bocskai, Gabriel Báthory), şi printr-o fortificare a resurselor economice şi a bazei sociale, în perioada domniei lui Gabriel Bethlen şi Gheorghe Rákóczi I-ul.[7] În schimb, în vremea principelui Mihail Apafi, care n-a dispus nici de ingeniozitatea primului şi nici de potenţialul funciar al celui de-al doilea, soluţia aleasă a fost întărirea autorităţii centrale prin apelul la populaţia domeniilor fiscale, dispusă să se angajeze în servicii militare, în schimbul scutirii de sarcinile iobăgeşti, cu o consecinţă gravă, sesizată în repetate rânduri de dietă, scăderea forţei de muncă de pe domeniile fiscale. Gabriel Bethlen a avut iniţiative mercantiliste, a promovat o politică a monopolurilor comerciale, a impulsionat dezvoltarea oraşelor libere regeşti, a sprijinit înfiinţarea manufacturilor şi a mineritului şi prelucrarea metalelor, a colonizat Transilvania cu o populaţie calificată în aceste domenii[8]; Gheorghe Rákóczi I-ul s-a dovedit un feudal, *in fundamentum*, fiind cel mai important proprietar de pământuri şi iobagi din Transilvania. Politica sa de consolidare a puterii princiare a fost axată pe acapararea de posesiuni cât mai numeroase şi întinse, prin orice mijloace – legale şi abuzuri –, şi accentuarea spolierii populaţiei aservite.[9] Situaţia principelui Mihail Apafi s-a agravat datorită contextului în care a ajuns pe tronul Transilvaniei şi a incapacităţii sale de a înfrunta partidele nobiliare.[10] Din această cauză s-au acumulat tensiuni sociale la nivelul nobilimii care au degenerat în fatalităţi.

De-a lungul secolului al XVII-lea s-a pus în scenă o ideologie politică ce a anturat autoritatea princiară constituită pe motive ale gândirii politice tipic medievală.[11] Este mai ales cazul principelui Gabriel Bethlen, care se plasează în ipostaza eroului „naţional" salvator. E vorba de o maghiarime care s-a văzut deposedată de regatul Sf. Ştefan, eveniment ce a implicat o profundă „criză de conştiinţă" proiectată în motivul *Querella Hungariae* sau al ieremiadei. Principele este prin excelenţă justiţiar, caracteristică medievală a suveranului, reevaluată în ambianţa valorilor protestante. Dar el nu mai este intangibil, nu are o natură divină *in rem*, este mai degrabă un *primus inter pares* supus greşelilor şi condiţiei umane. Acest fapt a devenit un topos în memorialistică şi s-a prelungit şi în diplomatica vremii: „după moartea lor regii şi principii sunt la fel şi împreună cu toţi ceilalţi oameni" (*post mortem suae regibus et princibus aeque ac caeteris omnibus communis est*).[12] Vitejia este una dintre virtuţile fundamentale ale principelui potenţată în contextul Războiului de 30 de Ani. Modelele de comparaţie se profilează din universul creştin (Vechiul Testament) pe filiera propagandei calvine, dar şi din

---

[6] Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata.*

[7] Kálmán Benda, *Les bases sociales du pouvoire des pronces de Transylvanie*, în vol. *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, p. 439-447.

[8] Vera Mráz, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikaja*, *Századok*, LXXXVII(1953), p. 512-564.

[9] Makkai László, *I.Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648)*, Budapest, 1954.

[10] *Kürze Geschichte*, p. 359-362; Sebestyen Mihály, *Erdélyi fejedelmek*, Târgu-Mureş, 1994, p. 52-56.

[11] Tibor Wittman, *L'ideologie de centralisation*, p. 433; László Makkai, *Gabor Bethlen et la culture européene*, *Acta Academiae Scientiarum Hungariae*, 28, 1982, p. 37-71; P. Kléber Monod, *The Power of Kings*, Yale University Press, New Haven and London, 1999.

[12] Feneşan, *Documente*, nr. 83, p. 183 şi 187.

orizontul panteonului istoriei naţionale (Attila, Sf. Ştefan, Matia Corvinul). Toate la un loc, dau suprafaţa unui *vellus Pannonium*[13]. După domnia lui Gabriel Bethlen interesul pentru o propagandă princiară a dispărut. Pe acest fond, problema absolutismului princiar în Transilvania rămâne lipsită de fundament.

La fel, din punct de vedere instituţional principatul Transilvania n-a dezvoltat o structură birocratică modernă. Instituţional a avut ca model regatul medieval maghiar. Principele, numit simbolic până la 1550 ca rege ales al Ungariei şi deţinător al coroanei, juridic până la tratatul de la Speyer (1571), a fost secondat de un Consiliu intim[14] format din rândurile stărilor în matie 1543, după ce, naţiunile transilvănene îşi reînnoiseră cu un an înainte, uniunea postulată juridic în secolul al XV-lea (1437, 1457, 1467). Organizarea şi atribuţiile Sfatului princiar se bazează pe principii medievale, corespunzând acelui *consilium et auxilium*. Membrii sfatului, numărul lor a fost stabilit de către dietă (1543, 1548, 1556, 1658), au provenit din rândurile celor trei naţiuni privilegiate ale ţării, dar fără a avea mandat de reprezentativitate din partea stărilor, ci erau numiţi şi recuzaţi de către principe. În acelaşi timp, consilierii (*tanácsurak*) nu aveau decât un rol consultativ, ei îl sfătuiau şi îi sugerau principelui anumite decizii, care aparţineau în totalitate suveranului. Prin urmare, controlul de către stări a autorităţii centrale, implicit din partea nobilimii, era indirect şi fără posibilitatea de a se opune şi cenzura hotărârile principelui.

Organismul legislativ al principatului fost dieta[15], dominată şi ea de regalişti, nobili desemnaţi de principe pentru a participa la dezbateri şi a vota hotărârile, care odată adoptate aveau caracterul normelor juridice. Dieta a funcţionat şi ca tribunal, curte de apel pentru pricinile de *les majeste*. Ea avea două adunări ordinare pe an, pâna la 1622, când „dieta scurtă", din toamnă, a fost desfinţată, la care se puteau adăuga altele, extraorinare, în funcţie de conjuncturile politico-militare din regiune. Dieta n-a avut un loc fix de întrunire, s-a desfăşurat acolo unde o convoca principele.

Guvernarea propriu-zisă era asigurată prin intermediul cancelariei[16], ei îi reveneau atribuţii curente privind administrarea, fiscalitatea, chestiunile conflictuale, problemele juridice şi îndeplinirea ambasadelor. De cancelarie ţineau tezaurarul, directorul fiscal, arendatorul dijmei. Problemele juridice erau gestionate de Tabla princiară, care avea în frunte un

---

[13] M.O.L., Libri regii, F 1, 1581-1680, rola 39241/1627: Odă închinată lui Gariel Bethlen de János Horváth de Páloczi: Vive virtutes species decoram/ Gabriel, magnum solem gradivi/ Vive lux mundi tua sceptra cernant/Saecula mille// Floreat vostro moderatia natu/ Pannonium vellus suicet inter omnes/ Nomen Hunnorum velut inter astros/Luna minores// Dacie fines dominentur orbi/ Hostis ad famam suat ominis alter/ Nominis splendor super potentes/Orbis honores. Traducere: Trăiască virtuţile care-l împodobesc pe/ Gabriel, marele soare/ Trăiască lumina lumii cernută de sceptrul tău/ In vecii vecilor.// Înflorească cumpătarea cu care v-aţi născut/ Flamura Pannoniei fluture deasupra tuturor/ Numele humilor rămână între stele,/ Ca şi luna.// Stăpânind hotarele Daciei/ Duşmanii să-ţi ştie de teamă mai mult ca de oricine/ Faima-ţi să strălucească între puternicii,/ Faimoşii omenirii. Cf. László Makkai, *Gabor Bethlen et la culture européene*, p. 40-58; Tibor Wittman, *L'ideologie de centralisation*, p. 432-435.

[14] Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*, p. 19-146.

[15] *Ibidem*, p. 147-180; Idem, *Az Erdélyi fejedelemség koranak országgyülesei*, Budapest, 1976, p. 180-208; Alexandru Herlea, *Instituţia dietei în Transilvania autonomă*, în vol. *Studii de istoria dreptului*, I, Cluj-Napoca, 1983, p. 46-60. De obicei au fost convocate două diete pe an, una, primăvara după Sfântul Gheorghe, alta, toamna după Sfântul Mihail. Aceasta din urmă a fost numită şi „dieta scurtă". Dieta era compusă din trei categorii de participanţii: 1) consilierii princiari împreună cu funcţionarii principatului; 2) marea nobilime convocată prin regalis, după avere şi rang; 3) reprezentanţii comitatelor, scaunelor, universităţii săseşti şi ai oraşelor libere regale.

[16] Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*, p. 181-305.

preşedinte, acesta era şi preşedintele şedinţelor dietei. Membrii acestor instituţii erau şi membrii cancelariilor princiare, la fel ca în evul mediu.

În faţa acestor realităţi, urmărind cele două ipostaze pentru caracterizarea statului, formulate de F. Chabod, se constată din punct de vedre al regimului politic, un regim constituţional în care prerogativa legislativă este împărţită între principe şi stări întrunite în dietă. Din punctul de vedere al guvernării şi gestionării chestiunilor curente, sistemul instituţional al principatului s-a dezvoltat în limitele paternalismului. Oficialii principatului erau în mod direct legaţi de principe. Ca urmare, responsabilitatea îndeplinirii obligaţiilor de natură administrativă, fiscală, juridică în slujba ţării s-a agregat în formula relaţiei personale dintre slujbaş şi principe. Această relaţie se fundamentează pe loialitate şi credinţă faţă de principe, o temă obsedantă în memoriile nobiliare ale vremii. Ieşirea din limitele loialităţii a condus la tensiuni sociale şi conflicte deschise, considerate ca acte de infidelitate şi trădare (*per notam infidelitatis*).

În acest context, relaţia dintre nobilime/stare – principe nu este identică cu cea dintre nobil – principe, nobilimea a folosit strategii paralele, individuale şi corporative, pentru a-şi apăra şi înmulţi privilegiile, ori pentru ridicarea pe o treaptă cât mai înaltă a ierarhiei sociale.[17]

Relaţia dintre nobilime (stare)/principe are o dimensiune structurală localzată în configurarea instituţională, în infrastructura statului (de tip patrimonial), şi la nivelul regimului politic bazat pe cele trei „naţiuni" şi patru religii recepte (constituţionalism), se fundamentează din punctul de vedere al ideilor politice pe dreptul stărilor de a alege principele (*libera electio*) şi pe impunerea unui număr de condiţii acestuia la urcarea pe tron, pe pactul social încheiat între suveran şi stări. În plan teoretic Transilvania poate fi caracterizată ca o monarhie electivă moderată.

Dreptul de a alege principele a fost considerat o idee cheie pentru gândirea politică din principatul Transilvania.[18] Interesul faţă de monarhia electivă se originează în teoria calvină a dreptului de rezistenţă împotriva tiraniei, dar are un suport şi în practica politică medievală din regatul Ungariei, care a însumat principiul lui *jus resistendi*, în timp ce *de iure* regele devenea legitim prin încoronare pe câmpul de la Rákos şi prin aclamarea din partea dietei ţării. Codificată de juristul István Werbőczi în *Tripartitum*, ideea alegerii suveranului a devenit o constantă a gândirii politice maghiare şi se regăseşte în legislaţia transilvăneană sistematizată la 1653 în Aprobate unde se afirma că „libera alegere a principelui a rămas o regulă până în zilele de acum"[19]. *De facto*, principiul liberei alegeri a fost revitalizat într-un moment de criză a relaţiilor dintre Transilvania şi Inalta Poartă. Când trupele imperiale au invadat Transilvania, între 1550-1556, otomanii au încercat o cooperare cu stările pentru a redresa situaţia şi a le stârni într-o răscoală împotriva Habsburgilor. Preţul acestor tratative cu nobilimea a fost acceptarea la 1552 a dreptului de liberă alegare a suveranului de către stări, Inaltei Porţi revenindu-i doar dreptul confirmării acelui ales. Exprimarea acestui drept în cadrul dietei, de-a lungul secolului al XVII-lea, a fost influenţată prin presiunea armatelor, candidaţii care au reuşit să ocupe tronul au avut sprijinul haiducilor sau pe acela al Otomanilor.[20] Viaţa politică în principat a însemnat o

[17] Antoni Maczak, *The Nobility-State Relationship*, în vol. *Power Elites and State Building*, edited by Wolfgang Reinhard, European Science Foundation, Clarendon Press,1996, p. 190.

[18] Graeme Murdock, *Freely Elected in Fear: Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania*, în *Journal of Early Modern History*, VII(2003), 3-4, p. 213-244; Pentru sistemul politic al Tranislvaniei medievale vezi Konrad Gündisch, *Autonomie de stări şi regionalitate în Ardealul medieval*, în vol. *Transilvania şi saşii ardeleni în istoriografie*, Sibiu, 2001, p. 33-53.

[19] *Constituţiile Aprobate*, partea I, secţiunea 2.

[20] Gabriel Báthory a fost sprijinit de haiduci; Gabriel Bethlen de către turci şi voievozii din Ţările Române; Gheorghe Rákóczi I-ul cu ajutorul haiducilor; Mihail Apafi cu ajutorul turcilor şi al românilor din cele două voievodate.

întrepătrudere de evenimente şi acţiuni fundamentate pe tradiţia constituţională şi pe forţa armată.[21] Asasinarea principelui, ca gest violent de împotrivire provocat de comportamentul său „tiranic" nu a întrunit asentimentul stărilor, şi al nobilimii, în consecinţă. Asasinarea lui Gabriel Báthory este un episod semnificativ. Cu toate că principele a reuşit să stârnească dezacordul şi opoziţia stărilor şi a turcilor, deopotrivă, eliminarea sa violentă a fost pedepsită de către dietă, asasinii fiind prinşi şi condamnaţi la pedeapsa capitală.[22] Dezacordul faţă de asasinarea principelui se găseşte şi în scrierea lui Nicolae Bethlen; în ciuda slăbiciunilor lui Mihail Apafi şi a nedreptăţilor la care a fost supus, el şi alţi nobili de vază ai principatului, Bethlen a respins ferm posibilitatea atentatului la viaţa suveranului.[23] Justificarea acestei atitudini de respingere a asasinatului princiar are resurse în ideile politice promovate de protestanţi, persoana principelui fiind văzută ca o întruchipare a voinţei divine („trebuie să consideraţi poziţia mea de astăzi ca o voinţă intimă a lui Dumnezeu"[24], susţinea, ca exemplu, Ştefan Bocskai). Justificarea aceasta se fundamentează pe consensul confesional dintre stări/nobilime şi principe şi a condus la reevaluarea principiul *jus resistendi*. Împotrivirea la acţiunile suveranului pierde posibilitatea îmbrăcării formei *manu militari*, ea se proiectează într-o variantă „constituţională", *legitima via juris*, de aceea stările vor accentua pretenţiile respectării privilegiilor juridice, dreptul de a fi judecaţi şi de a compărea în faţa dietei, având posibilitatea liberei exprimări. Forţa militară era justificată atunci când suveranul era un străin, în afara naţiunilor ţării şi de altă confesiune decât cea reformată. Desigur, fundamentarea programului politic pe apărarea privilegiilor juridice poate apărea superfluă în condiţiile în care acuzatorii erau în aceeaşi tabără cu judecătorii:

„. . . cât fac sufragiile transilvane, mai ales într-un proces de necredinţă în care Principele şi cei din frunte sunt, ca judecători, adeseori acuzatori şi martori şi până la urmă executorii de sentinţă."[25]

Cu aceeaşi origine, o prelungire a tradiţiei medievale maghiare şi o reevaluare în contextul gândirii politice protestante de sorginte calvină se găseşte în viaţa politică a Transilvaniei ideea pactului social, ilustrat de „condiţiile" pe care stările le-au impus celui ales pe tron şi de jurământul de credinţă al stărilor în contra partidă. Ideea statului corporativ, simbolizat de doctrina Sfintei Coroane, formulată de juristul István Werböczi, marchează relaţia intimă dintre stările privilegiate şi suveran. În timp ce regele reprezintă capul corpului social, nobilimea nu era decât membrele acestuia. În consecinţă, funcţionalitatea corpului social se fundamenta pe exerciţiul puterii centrale şi al stărilor, un exerciţiu politic complementar. Cu toate că simbolul acestei simbioze, Coroana, dispare din orizontul politic al stărilor transilvănene, ideea a fost transferată principatului şi conjugată noilor parametrii politici în funcţie de care Transilvania şi-a desenat identitatea statală, raporturile cu Inalta Poartă. Precedentul s-a petrecut în perioada de formare instituţională şi a regimului politic al Transilvaniei, în timpul domniei lui Ioan Sigismund Zápolya, cu prilejul dietei întrunite la Cluj, în toamna anului 1556.[26] Deşi documentul care ar fi însumat „condiţiile" puse de stări nu s-a păstrat, contextul politic, întoarcerea lui Ioan Sigismund Zápolya din pribegia poloneză şi acceptarea din partea stărilor, ne determină să considerăm posibilă apariţia precedentului înţelegerii dintre suveran şi stări, a pactului social.

Dacă pentru secolul al XVI-lea existenţa acestor documente care să menţioneze acordul dintre principe şi stări nu ni s-a păstrat, veacul următor a fost mai generos. De la

[21] Graeme Murdock, *Freely Elected in Fear*, p. 243.
[22] Kemény, p. 41; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, Bucureşti, 1965, p. 35.
[23] Bethlen, p. 156: „Principele nu poate fi înlăturat, e o nebunie să te gândeşti la asta, e şi un păcat."
[24] Kálmán Benda, p. 159.
[25] Bethlen, p. 137.
[26] Cristina Feneşan, *Constituirea principatului*, p. 177-184.

Sigismund Rákóczi la Mihail Apafi, „condițiile" puse de stări la urcarea pe tron au fost conservate, ele fiind incluse în culegerile de legi ale Transilvaniei, Aprobate și Compilate. Aceste condiții circumscriu autoritatea princiară într-un dublu registru, al politicii externe (vis-à-vis de Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic, Țările Române) și cel al politicii interne (respectarea sistemului constituțional, apărarea privilegiilor și libertăților „națiunilor" țării, numirea în demnități și oficii a fiilor patriei).[27] Rolul din ce în ce mai pronunțat al stărilor în afacerile statului și limitarea autorității princiare se configurează în urma înmulțirii, de-a lungul secolului al XVII-lea, a „condițiilor"[28], o mai mare precizie în identificarea problemelor disputate. Programul politic al stărilor pe care-l ilustrează aceste texte a rezultat în urma exercițiului vieții politice, pe lângă o serie de constante, ele includ și elemente inedite, de la un caz la altul. Constante se remarcă a fi probleme precum bunele raporturi cu turcii, habsburgii și țările vecine, cu accente asupra relațiilor cu otomanii în funcție de conjunctura militară – Gabriel Bethlen, o domnie post 1613 și a tensiunilor ivite în timpul principelui Gabriel Báthory; momentul post 1658, domniile principilor Rhédei, Barcsai, Kemény, Apafi în urma încălcării de către Gheorghe Rákóczi al II-lea a dorinței Porții de a nu se amesteca în conflictul din Polonia – ori, în plan intern, *libera electio*, libertatea de exprimare, respectarea autonomiei stărilor (nobili, secui, sași), respectarea sistemului confesional bazat pe cele patru religii recepte. Ca precizări noi, ele apar ca urmare a litigiilor dintre principe și stări ivite în timpul domniei care s-a încheiat: lui Gabriel Báthory[29] i s-a impus „înțelegerea cu dorobanții viteji" care nu vor „leza niciodată pe noi de la mic până la mare, țara, cele trei națiuni împreună cu <partium Hungariae>, nici în credința noastră, nici în libertatea legilor noastre, nici în persoanele noastre, nici în bunurile sau averea noastră de orice fel"[30]; lui Gabriel Bethlen[31] i se cerea consolidarea domeniilor fiscale și respectarea prerogativelor conferite la înscăunare („Ce fel de titluri acordăm acuma ca țară demnității princiare să nu le sporească nici să nu le schimbe fără știrea țării."[32]); cazul Ecaterinei de Brandenburg a fost unul atipic, ea a „moștenit" tronul, iar stările îi limitează autoritatea prin impunerea unui guvernator și a tezaurierului care să rânduiască modalitățile de cheltuire a banilor pentru treburile țării în conformitate cu sfatul guvernatorului și al consiliului[33]; lui Gheorghe Rákóczi I[34] i se impunea respectarea statutului lui István Bethlen, interzicând posibila răzbunare a principelui, interzice, de asemenea, înstrăinarea cetăților de graniță și menționează rolul Sfatului princiar în chestiunile de politică internă și externă, accentuează respectarea privilegiilor juridice ale nobilimii, respectarea autonomiei săsești și secuiești. În cazul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea[35] „condițiile" au fost similare cu cele oferite tatălui său, el fiind ales ca principe ca și coregent la o vârstă minoră, la

[27] Susana Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice*, Cluj-Napoca, 1996, p. 72-87; *Constituțiile Aprobate*, partea a II-a, p. 474-481; MCRT, XI, p. 321-325; *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvenyek 1540-1848 evi Erdélyi törvenyek*, ediție Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen, Budapest, 1900, p. 28-33 și 258-276. Acest postulat care prevedea conservarea deciziei politice în mâinile autohtonilor își află rădăcinile în diplomele privilegiale medievale, unde străinii, indentificați ca alteritate confesională (evrei, ismaieliți) sau etnică, erau excluși de la obținerea acestor beneficii.

[28] La urcarea pe tron a lui Gabriel Báthory au fost 8, pentru Gabriel Bethlen 10, pentru Gheorghe Rákoczi I-ul 15, pentru Gheorghe Rákóczi al II-lea 15, Francisc Rhédei 20, Acațiu Barcsai 21, Ioan Kemény 21, Mihai Apafi 24.

[29] *Constituțiile Aprobate*, partea a II-a, art. II, p.475-476.

[30] *Ibidem*, p. 475.

[31] *Ibidem*, art. III, p. 476.

[32] *Ibidem*, p. 476.

[33] *Ibidem*, art. IV, p. 477.

[34] *Ibidem*, art. V, p. 478-479.

[35] *Ibidem*, art. VI, p. 479-481.

1642. Pentru Francisc Rhédei[36], alături de creşterea numărului condiţiilor la 20, au fost menţionate în mod expres referiri la relaţiile cu Inalta Poartă, o mai precisă departajare a chestiunilor privind autonomiile naţiunilor privilegiate, stabilirea numărului consilierilor princiari la 12, obligativitatea consultării Consiliului în cazul trimiterii soliilor şi a plănuirii confederaţiilor cu puterile străine, introducerea unui *thesaurarius*. Aceeaşi atenţie se regăseşte şi în situaţia lui Acaţiu Borcsai[37] privitor la relaţiile cu turcii, se revine asupra integrităţii teritoriale, se conservă puterea Consiliului şi se menţionează din nou tezaurarul. Principelui Ioan Kemény[38] i-au fost reconfirmate, în termeni identici, condiţiile impuse celor doi principi anteriori. În ultimul caz, aflat în discuţie, al principelui Mihail Apafi[39] se constată o accentuare a controlului stărilor asupra autorităţii princiare. „Condiţiile" au sporit la număr şi readuc în discuţie libertăţi şi privilegii mai vechi ale stărilor precum dreptul de a sluji după putinţă, participarea la oaste doar în cazul defensivei (*intra limites regni*) şi luarea deciziilor în consens cu stările. Apărarea integrităţii teritoriale revine cu o tot mai mare acuitate între primele „condiţii", deoarece existaseră precedente de cedări (Lipova, Lugojul şi Caransebeşul), sau pentru a împiedica folosirea acestui argument de către pretendenţii la tronul Transilvaniei în câştigarea sprijinul demnitarilor otomani şi pe cel al sultanului.

În general, aceste „condiţii" au reprezentat programul politic al stărilor şi, implicit, au ilustrat punctul de vedere al nobilimii. În schimb, câteva dintre „condiţii" par să privească în mod direct nobilimea, libertăţile şi privilegiile sale corporative. Unele dintre ele ţintesc privilegiile politice, prezenţa nobililor în instituţiile principatului (Consiliu, Dietă, diverse slujbe) şi libera exprimare a voinţei lor; altele au circumscris libertăţile sociale şi economice, stările au cerut în toate cazurile principelui „să respecte . . . toate ordinile, nobilimea, vitejii . . . să respecte donaţiunile, privilegiile, cesiunile, diplomele principilor dinaintea sa"[40], cu completări ulterioare de redactare, în sensul precizării originii acestor libertăţi în decretul regelui Sf.Andrei; se mai adaugă apoi, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, condiţii restrictive cu privire la posesiunile care urmau să fie incluse în cadrul domeniului fiscal din cauza trădărilor (*per notam*) sau a lipsei moştenitorilor legali (*deffectum*), cele căzute în contul fiscului să fie dăruite *bene merita*, altfel, ele să rămână moştenitorilor legali, acolo unde existau, soţiei sau copiilor (*feleségére vagy gyermekére való maradása felöt*)[41]. Începând cu domnia lui Gheorghe Rákóczi I-ul s-au inclus între „condiţii" prevederi cu referire la privilegiile juridice: „Că nu va face niciodată să fie arestat înainte de judecată, sub nici un pretext sau mod, la acuzarea nimănui, vreunul dintre domni, nobili şi alte ordine care beneficiază de libertate, ci prin citare legală, după regula legii va face să fie apărat sau condamnat, şi nu va admite să se săvârşească nici o violenţă din partea oricăruia din supuşii săi, ci în această privinţă va face să fie observat articolul referitor dat în ultima adunare ţinută la Alba Iulia în anul 1613, cu ocazia investirii preafericitului principe."[42] Mai mult, principelui Mihail Apafi i s-a impus o condiţie ce viza privilegiile militare, fără acordul Porţii principele nu mai putea ridica nobilimea (stările) pentru campanii militare *extra limites regni*.[43]

---

[36] *MCRT*, XI, p. 321-325.
[37] *Corpus Juris Hungarici*, art. I, p. 259-266.
[38] *Ibidem*, art. IV, p. 266-271.
[39] *Ibidem*, art. V, p. 271-276.
[40] *Constituţiile Aprobate*, art. II/3, p. 475; art. III/5, p. 476; art. V/7, p. 478; art. VI/7, p. 480; MCRT, XI, condiţia 10, p. 322; *Corpus Juris Hungarici*, art. I/10, p. 261; art. IV/10, p. 276; art. V/10 şi 12, p. 272, 273.
[41] MCRT, XI, condiţia 20, p. 325; *Corpus Juris Hungarici*, art. I/21, p. 264; art. IV/21, p. 270 şi 12, p. 268; art. V/21, p. 275.
[42] *Constituţiile Aprobate*, art. V/8, p. 478; art. VI/8, p. 480; MCRT, XI, condiţia 11, p. 323; *Corpus Juris Hungarici*, art. I/11, p. 261; art. IV/11, p. 268; art. V/11, p. 273.
[43] *Corpus Juris Hungarici*, art. V/23, p. 275.

Într-o primă instanță, se poate observa o reconstruire progresivă, de-a lungul veacului, a sumei de privilegii și libertăți obținute la începutul secolului al XIII-lea, în vremea regelui Ungariei, Andrei al II-lea. Este semnificativă această valorizare a privilegiului original marcată formal prin referirea la regele Andrei al II-lea în formula „Sf.Andrei", or, el nu a fost sanctificat, iar pentru o nobilime protestantă în marea majoritate, calvină, semnificarea menționată pare cu atât mai paradoxală.[44] În fapt, putem afirma, asistăm la o valorizare a privilegiilor și libertăților stărilor care a suferit o mutație de sistem referențial. Apelul la regele Andrei al II-lea înseamna accentuarea caracterului „constituțional" al raporturilor dintre stări și suveran și transferul în plan secundar al unor valori precum fundarea regatului creștin maghiar (Sf.Ștefan) și a funcțiilor militare predominante (sfinții militari, Sf.Ladislau). În timp ce simbolurile și tradițiile regatului medieval au fost transferate unei literatturi care valorifică motive ca istorismul, antiteza trecut/prezent, nostalgia vremurilor trecute, angajamentul propangandistic, lupta împotriva turcilor etc., legitimarea puterii stărilor a revenit momentului de consacrare al privilegiilor și libertăților acestora, domnia lui Andrei al II-lea, reflectat în conștiința epocii ca un rege sacru. În al doilea rând, se constată o presiune maximă a stărilor (nobilimii) asupra autorității centrale în momentul venirii pe tron a principelui Mihail Apafi. Acum, tabloul privilegiilor și libertăților nobiliare se prezintă în forma sa cea mai cuprinzătoare: privilegii de ordin politic (în politica externă și internă), de natură socială și economică, juridică și militară; de asemenea, era prevăzută prohibiția pentru străini de a accede la demnități și oficii. Toate acestea corespund sistemului constituțional al principatului bazat pe cele trei națiuni privilegiate și patru religii recepte.

La celălalt nivel de analiză, a relației nobil – principe, avem de-a face cu o relație individuală, care la rândul ei, s-a dezvoltat într-un sens dublu. Pe de o parte, este o relație care s-a bazat pe loialitate și credință și s-a afirmat prin intermediul familiarității, a serviciilor și slujbelor îndeplinite pe timp de pace și război. Pentru nobilime relația a implicat beneficii de natură politică, prestigiu social și putere economică.[45] În acest sens, curtea princiară a constituit un adevărat „izvor al favorurilor", toate personalitățile vieții politice transilvănene au debutat ca paji, slujbași ai curții sau oficiali ai cancelariilor (educația și instrucția tinde să scurteze distanța spre consacrarea socială deplină). Apropierea de persoana principelui, intrarea în grațiile acestuia, slujirea cu iscusință și credință, însemnau premisele unei cariere politice ilustre și ale fortificării prestigiului social.[46] Pe de altă parte, se găsesc la polul opus, situațiile de criză în relațiile individuale dintre principe și nobilime. Ele au fost clasate ca acte de trădare și pedepsite în consecință. Aceste situații limită nu au lipsit din timpul domniei nici unui principe, dar se acutizează și se înmulțesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când, datorită lipsei de autoritate a lui Mihail Apafi, mediul politic a fost propice intrigilor și luptei pentru putere între nobili. Astfel de situații tensionate, uneori au fost provocate de abuzurile principilor, alteori de ambițiile nobililor.

---

[44] Gábor Klaniczay, *Le culte des saints dans la Hongrie medievale*, în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 29, 1983, p. 61-63.

[45] Robert Descimon, *Power Elites and the Prince: The State as Enterprise*, în vol. *Power Elites and State Building*, p. 101-102: „The ties which bound the sate to the power elites appear to be threefold – political, social, and economic. Political in respect of the legitimation of forms domination; social in respect of the recruitment of state servants and of the emergence of new social groups connected to the growth of the state; economic in respect of the alienation of public power and the forms of remuneration for state servants."

[46] Apropierea de principe nu s-a datorat întotdeauna unor servicii publice, loialitatea putea fi convertită în amiciție, prietenie sau chiar lingușire: Wolfgang Kamuti, János Imrefi, János Boros. Cf. Kemény, p 39, 292. Nicolae Bethlen ne oferă un exepmlu ilustrativ: „Székely László, un nobil sărac din Ineu cu doi cai, diriginte de poștă, a fost atât de drag Principelui că înainte de el nu făcură atâta nici nevastă-sa, toate neamurile și sfetnicii." Cf. Bethlen, p. 129.

Aceste dispute au generat o confruntare ideologică între machiavelism şi exerciţiul politic ca *summa moralia*, fundamentat pe dreptul natural şi în consens cu teoria politică a cărui exponent a fost Lipsius.[47] Din aceste motive, a proiectării ideilor şi acţiunilor politice pe fundalul confesional, conspiraţia, complotul, conjuraţia şi trădarea poartă însemnele alterităţii confesionale, în cazul Transilvaniei se prezintă ca o încercare catolică de uzurpare a drepturilor protestanţilor, a „adevăratei credinţe". Semnificativ a fost momentul revoltei împotriva habsburgilor condusă de Ştefan Bocskai, în care stările, şi în special nobilimea, uzând de dreptul de *jus resistendi* s-au opus unui monarh catolic. Bocskai apărea în ochii contemporanilor săi ca un eliberator cu voia lui Dumnezeu, un apărător al adevăratei credinţe ortodoxe contra „tiranului care răstălmăceşte legea lui Dumnezeu". Această bulversare a „ordinei lui Dumnezeu" putea fi înlăturată prin restaurarea drepturilor şi privilegiilor tradiţionale ale nobilimii. În acest sens, calvinismul s-a identificat cu aspiraţiile nobilimii.[48] Datorită consensului confesional dintre nobilime şi principe în Transilvania nu s-a impus principiul dreptului la rezistenţă împotriva suveranului în condiţiile nerespetării pactului social.

Ascensiunea socială, acumularea prestigiului şi obţinerea demnităţilor administrative, juridice sau militare erau motivate prin performanţele individuale (*bene merita*), faptele de credinţă şi loialitate faţă de ţară şi principe. Formal, ele pot fi reconstituite prin interceptarea diplomelor de înnobilare. Cel mai adesea, acest demers nu aduce decât precizări generale, stereotipii ale stilionarului, foarte rar, actele oferă amănunte şi naraţiuni nemijlocite despre serviciile îndeplinite. Mult mai eficiente sunt, sub aceste aspecte, memoriile şi autobiografiile nobiliare, care prin tonul lor justificativ accentuează în primul rând loialitatea autorului faţă de principe şi valorile politice fundamentale ale ţării. Se remarcă scrierea lui Ioan Kemény şi autobiografia nobilului Nicolae Bethlen. Destinele lor acoperă în succesiune întregul secol al XVII-lea; apoi, reprezintă două personalităţi politice întru câtva distincte, Kemény, era un militar prin excelenţă, în timp ce Bethlen a fost un om politic cultivat, cu preocupări de natură juridică, interesat de problemele comerţului Transilvaniei. Amândoi, în schimb, exprimă cu intensitate ataşamentul şi loialitatea faţă de principe şi ţară, chiar dacă uneori nararea desfăşurării evenimentelor a fost construită în aşa fel încât să disculpe acţiunile reprobabile ale memorialiştilor. Tocmai de aici se deduce, o dată în plus, valoarea pozitivă atribuită actelor de loialitate şi credinţă faţă de principe la nivelul ideologiei politice nobiliare. Expresii care descriu angajamentul nobilimii în acţiunile politice sunt frecvente cu referire la credinţa faţă de principe: „numai să nu fie în contra lui Dumnezeu, a îndatoririlor mele faţă de stăpânul meu şi patria mea"[49], sau în alt loc, în caracterizarea personajelor memorialistul utilizează expresia „credinţa sa era îndoielnică"[50]. Orizontul loialităţii nobiliare mărturiseşte un dublu angajament.

---

[47] Tibor Wittman, *L'ideologie de centralisation*, p. 434; Corespondenţa politică cifrată se găseşte la nobilii din Transilvania, un mijloc eficient de a complota şi organiza conjuraţii. Cf. MCRT, XVI, p. 678-683: *Kulcs Teleki Mihály titkos leveleihez.*

[48] Kálmán Benda, *Le droit de resistance de la Bulle d'Or*, p. 155-161: Calvin susţine că suveranul a fost investit nu pentru a-şi servi propriul interes, ci pentru satisfacerea binelui public. Suveranul trebuie să se asigure de binele poporului său şi să promoveze adevărata credinţă. În consecinţă, puterea nu este legală decât dacă suveranul se achită de obligaţiile prescrise de Dumnezeu. Dacă se opune nu este un suveran legitim, ci un tiran. Nobilimea nu era decât elementul social prin care Dumnezeu limita tirania. În cazul revoltei lui Bocskai, conflictele dintre catolici şi calvini joacă un rol important, dar cauzele trebuie privite într-un mod mai nuanţat. Ele au fost, în opinia noastră, mult mai practice şi directe, decât de natură ideologică şi cu referire la *jus resistendi*, un principiu care pare uitat în colbul vremurilor, în afară de diploma lui Andrei al II-lea, el nemeifiind amintit în nici un alt act.

[49] Betheln, p. 130.

[50] *Ibidem*, p. 257.

Pe de o parte, se compune dintr-o componentă a conştiinţei creştine, *să nu fie contra lui Dumnezeu*, o conştiinţă acutizată de mesajul Reformei în vederea mântuirii individului. Pe de altă parte, loialitatea se conturează în jurul a două elemente de natură politică, principele şi ţara. Prezenţa în topica expresiei a termenului stăpân înaintea „ţării" semnifică o valorizare tipic medievală a relaţiilor din viaţa politică.

Aceştia au provenit dintre apropiaţii suveranului, dar se regăsesc şi în cercul familiilor aristocratice ale Transilvaniei, familii care s-au bucurat de influenţă în viaţa politică şi au beneficiat de un capital de prestigiu social exemplar. Desigur, aceste familii s-au afirmat printr-o potenţare a relaţiilor cu principele, sistemul vieţii publice dezvoltându-se mai departe în cadrele medievale. Astfel, la dieta din 1654 se găsesc între cei 26 de regalişti nu mai puţin de 21 care provin din marile familii nobiliare[51], pentru ca la dieta din 1687, numărul lor să fie de 59 din cei 81 enumeraţi.[52] Între aceste două repere cronologice, la 1667, într-un document regaliştii erau în număr de 15 din cele 21 de nume menţionate.[53] Se observă, în aceste condiţii, afirmarea marii nobilimi transilvănene la nivelul instituţiilor reprezentative, prin aceasta impunându-şi controlul asupra vieţii politice şi al afacerilor publice. Faptul că au fost prezenţi în rândurile regaliştilor evidenţiază caracterul relaţiilor dintre puterea centrală şi ordinul nobiliar, autoritatea de care s-au bucurat în negocierea şi controlul afacerilor statului.

În contextul instituţional al Transilvaniei, cel mai apropiat organism de puterea princiară l-a constituit Consiliul intim sau Sfatul princiar. Rolul acestuia era doar cosultativ, având ca preocupări principale chestiunile de politică externă (războiul şi pacea), şi cele domestice. Spre exemplu, dacă sondăm rândurile principalilor colaboratori ai pricipelui Gabriel Bethlen, se observă că sfătuitorii săi se regăsesc din numărul familiilor nobilare importante în epocă: cei doi cancelari Simon Pécsi, István Kovacsóczi, Ferencz Rhédei, căpitanul Orăzii, István Petneházi, căpitanul haiducilor, János Bornemisza, vice căpitan al trupelor principatului şi cei doi căpitani ai secuilor, Kelemen Béldi şi Farkas Kamuthy.[54] Prezenţa aristocraţilor între membrii Consiliului princiar atestă influenţa de care s-au bucurat şi autoritatea şi prestigiul în faţa stărilor şi a suveranului, deopotrivă. Din numărul celor 215 nume de consilieri princiari cunoscuţi, cea mai mare parte a provenit din rândurile aristocraţilor: Apafi (42 ani), Bánffy (52 ani), Bethlen (40 ani), Haller (80 ani), Kemény (32 ani), Kornis (34 ani), Barcsai (peste 10 ani). Printre consilierii intimi ai principelui s-au aflat şi Boldizsár Macskási (1686-1690) şi Ştefan Naláczi (1671-1690).[55]

---

[51] Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 25, nota 12: Ferencz Kornis, György Kapy, István Wesselenyi, Pál Haller şi János, Sámuel Gyulaffy, Mihály Bethlen, István Apafi şi Boldiszár, Zsigmond Bánffy şi György Bánffy, Zsigmond Tohroczkai, Boldizsár Kemény, Pál Nagy, István Keresztessi, János Gyeroffy, Ferencz Pekri, László Ebeni şi István, Ibranyi Mihály, Ferencz Darláczi, Mihály Ládányi şi Gergely, Mihály Inczedi, Mihály Kálnoki şi Márton Boldvai.

[52] *Ibidem*, p. 26, nota 15: Wesselenyi Pál, Serédi Benedek, Gyulaffy László, Bethlen Miklós şi Samuel, 4 Bánffy, Vay Mihály, Mikola László, Rhédei István, 5 Thoroczkai, Kollatovich György, 2 Mikes, 4 Barcsai, Lugosi Ferencz, Toldalagi János, 2 Daniel, 2 Kendeffy, Desfalvi Farkas, 2 Donat, 2 Daczo, Balintith Zsigmond, Josika Gabor, almasi Bánffy György, Folti Bálint, Vitéz Ferencz, Kemény Boldizsár, Kereszturi János, Rácz István, Torma Kristóf, Szalanczi István, 2 Kún, 3 Vas, 3 Henter, Buda János, Kabos Gabor, Balogh Boldizsár, Maxai Ferencz, 2 Suki, Orban Pál, Thordai Gabor, Ajtoni István, Harinai Ferencz, Nadudvári István, Maurer Mihály, Nagy Pál şi István, Nápolyi Péter, Sárosi János, Zeyk László, Szikszai György, Boros László, Ugron Pál, Szentiványi Sámuel, Széki István, Mihálcz János, Gereb János, Sándor Ferencz, Radak István, Bodoni Balazs, Jánko Péter.

[53] *Ibidem*, p. 25, nota 14: Nagy Tamás, Bethlen Gergely, Torma György, Bánffy Gabor, Kristof şi Farkas, Rhédei István, Toldalagi János, Naláczi Ştefan, Paskó Kristóf, Thoroczkai Péter şi Mihály, Barcsai Péter, Mihály, Tamás, István, Makray Péter, Nádudvári István şi Rácz István.

[54] L. Démeny, *Bethlen Gábor és kora*, Bucureşti, 1982, p. 30.

[55] Trócsányi, *Erdély központi*, p. 22-45.

Principala instituție cu ajutorul căreia principele guverna a fost Cancelaria, condusă de un cancelar ce deținea calitatea de consilier princiar. Cancelaria reprezenta structura administrativă care a dezvoltat activități în două direcții, juridice și fiscale.[56] Personajele care au alimentat aceste oficii au avut competențe diverse, unii au provenit din rândurile nobilimii, alții dintre cei instruiți, dar cu o origne socială inferioară. Intre demnitarii care au revenit cu insistență în rândurile judecătorilor regali s-au remarcat familiile Kálnoky și Toldalagi. În fruntea acestei instituții s-au remarcat familiile Bethlen cu 5 reprezentanți, Toldalagi tot cu același număr, iar Kálnoky cu 4 reprezentanți.[57] În timpul domniilor lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I-ul, un membru al familiei Kálnoky a deținut, de asemenea, și demnitatea de director fiscal, consacrând la cel mai înalt standard autoritatea și prestigiul acestei familii. În mediile celor două familii, se observă, formația juridică a devenit o tradiție, contribuind la ridicarea și consolidarea prestigiului social.

În același timp, diplomații transilvăneni s-au recrutat din cercul familiilor nobiliare de seamă. Printre capuchehăile Transilvaniei la Constantinopol de-a lungul secolului se întâlnesc nume ca Tolgaladi, Mikes, Réthi, Sebesi, Rácz, Jozsika, Balog, Baló etc., în timp ce soliile la Poartă adaugă familiile Bánffy, Bethlen, Gyeroffy, Inczedi, Székely, Mikó, Szilvási, Rhédei, Barcsai, Naláczi, Kornis, Haller, Szalanczy, Bornemisza etc.[58]

Pentru Transilvania se pot regăsi în listele demnitarilor principatului peste 80 de familii din rândul cărora au provenit aceștia. Dar, ca și în Ungaria de sub dominația habsburgică, doar un număr restrâns de familii nobiliare au reușit să se impună de-a lungul principatului autonom în demnitatea de comiți, să dețină această demnitate timp de mai multe generații sau cumulând oficiul în mai multe comitate. Dintre acestea se disting câteva care au dominat în mai multe comitate și generații de-a rândul: Bánffy de Losoncz (în comitatul Alba Bánffy Zsigmond și Bánffy György; în comitatul Cluj, Bánffy György, Bánffy Kristóf, Bánffy Mihály, Bánffy Dénes și un alt Bánffy György, fiul lui Dénes; în comitatul Turda, Bánffy Boldizsar și Bánffy Gabor; în comitatul Dăbâca, Bánffy Farkas, Bánffy György, Bánffy Zsigmond, Bánffy Dénes, Bánffy György, Bánffy Gabor și Bánffy Farkas; în comitatul Solnocul Inferior, Bánffy Zsigmond), Bethlen de Keresd, de Bethlen și Bun (în comitatul Alba, Bethlen Ferencz, Bethlen Mihály, Bethlen Farkas și Bethlen János; în comitatul Târnave, Bethlen Farkas, Bethlen Gergely, Bethlen Sámuel; în comitatul Turda, Bethlen János, în comitatul Dăbâca, Bethlen Mihály; în Făgăraș, Bethlen Gergely), Apafi de Apanagyfalu (în comitatul Târnave, Apafi Gergely, Apafi Miklós, Apafi Gergely; în comitatul Dăbâca, Apafi Gergely; în comitatul Solnocul Inferior, Apafi István; în Făgăraș, Apafi István), Haller de Haller (în comitatul Alba, Haller Péter, în comitatul Târnave, Haller Gabor, Haller István, Haller Péter, Haller Pál; în comitatul Turda, Haller János, Haller István; în comitatul Solnocul Inferior, Haller Zsigmond,

---

[56] Trócsányi, *Dignitäradel*, p. 16. Cancelaria avea două subdiviziuni, cancelaria mare și cea mică. În prima dintre ele, două treimi din numărul scribilor erau transilvăneni sau din Ungaria. 22, 6 procente aveau o origine urbană – numele a 16 procente îi arată din Transilvania, 3,3 procente din Ungaria, iar 3,3 procente erau nume săsești. Pentru ceilalți a fost dificil să se desemneze categoria socială din care au provenit, erau nobili, libertini, chiar țărani dependenți. Este important de subliniat că după nume rezulta că 26,6 procente au fost secui, mai cu seamă fii de preoți protestanți din Trei Scaune – 53 de procente au venit de acolo. De asemenea, elementele nobilimii mărunte, au constituit o majoritate în cadrul cancelariei mari. În cel de-al doilea caz, cancelaria mică, distribuția scribilor în funcție de originea socială evidențiază că 29,1 procente proveneau din orașe – 18,2 din Transilvania și Partium, 6,1 din Ungaria, 3,5 din orașele săsești. Elementele burgheze au fost în acest caz mult mai numeroase. Din secuime, după nume, par să fi provenit 20,9 procente. Și în acest caz, o relativă majoritate aveau o origine în mica nobilime.

[57] *Ibidem*, p. 14.

[58] C. Felezeu, *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Înalta Poartă (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 336-355.

Haller István; în Făgăraş, Haller Gabor), la care se adaugă familiile Kemény, Vitéz, Bornemisza, Török, Wesselenyi, Csáky, Kornis, Béldi, Barcsai, Naláczi, Teleki etc.

Oficiile de la curtea princiară în Transilvania au căpătat o importanţă semnificativă pentru consolidarea materială a nobilimii, cât şi în ce priveşte prestigiul familiilor. Într-un fel sau altul, toate familiile nobiliare importante s-au exersat la curtea princiară. Destinul nobilimii ardelene se leagă în mod intim de succesul la curte. În condiţiile în care resursele domaniale nu se dovedeau suficiente pentru a putea suporta pretenţiile de mărire a unor nobili, apropierea de principe şi obţinerea demnităţilor a însemnat o formulă alternativă de întregire a averii şi prestigiului social. În fruntea curţii princiare (*főudvarmesterek*) s-au aflat personaje aparţinând aristocraţilor: Alia Farkas, Kekedi Zsigmond, Betlen Ferencz, Pettki István sau Ştefan Naláczi. Între adjuncţii acestora (*aludvármesterek*) s-au remarcat nobili care au ajuns consilieri princiari, precum Ferencz Mikó, au aparţinut familiilor aristocratice, Gerendi şi Dániel, sau din rândurile diplomaţilor şi nobilimii militare, precum Balog Máte; din afara Transilvaniei, din rândurile nobilimii mijlocii din Ungaria a deţinut această demnitate, în timpul principesei Zsuzsanna Lorántffy, Görgei Jób.[59] La fel, între cei şapte care au ocupat demnitatea de comis, cunoscuţi, s-au situat în rândurile familiilor nobiliare de cea mai mare însemnătate, care se bucurau de un prestigiu exemplar la momentul respectiv. Huszár Matyas a fost simultan şi consilier princiar, în timp ce alţii doi, Serédi István şi Ebeni István, vor ajunge în această postură mai târziu. Tot din rândurile înalţilor demnitari au provenit şi Kemény Boldizsar, căpitan al oştilor curţii, comite al Clujului şi Dăbâcăi, administrator al curţii princiare; Balassi Ferencz, la rândul său a fost simultan şi căpitan al scaunului Odorhei.[60] Cei care răspundeau de aprovizionarea curţii princiare (*főetekfogomesterek*) au provenit din rândurile aristocraţiei: Bethlen Ferencz, Huzsár Mátyas, Kemény Boldizsar, Béldi Pál, Ladislau Naláczi.[61] Între paharnicii principelui îi întâlnim pe doi membri ai unor familii de vază ale aristocraţiei transilvănene, Kornis János şi Barcsai Pál.[62] Frecvenţa numelor familiilor aristocratice în deţinerea acestor demnităţi de curte, coroborată cu celelalte oficii civile şi militare pe care aceiaşi nobili le-au ocupat, arată rolul proeminent deţinut în viaţa publică centrală a principatului de către aristocraţie, beneficiile obţinute nefiind doar de natură simbolică, ele s-au concretizat în avantaje directe de natură economică şi socială.

Demnitatea de judecător al nobilimii principatului (*itelomestere*), a fost deţinută pentru secolul al XVII-lea de familiile aristocraţiei: Fráter István, Kovacsóczi István, Cseffey László, Kiss Ambro, Veres Ambro, Alvinczi Péter, Mikes Kelemen, Sarpataki Márton, Sárosi János, Gencsy László, Toldalagi János, Kassay István, Kassay Ferencz, Apor Lázár, Lázár György, Lugosy Ferencz, Nadányi Mihály.[63] Membrii tablei princiare (*a fejedelmi tabla ülnokei*) evidenţiază proporţia majoritară a aristocraţilor. Dintre cei 110 cunoscuţi, 43 au provenit din rândurile vechii aristocraţii (Barcsai Mihály, 2 din familia Bánffy, 5 din familia Bethlen, Béldi, 3 din familia Daczó, 4 din familia Dániel, Ebeni, Gyeroffy, Haller, Huzsár, Kassai Ferencz, 2 din familia Kemény, Keresztessi, Kún, Lázár, Macskási, 2 din familia Mikes, Naláczi Andras, 2 din familia Nemes, Pekry Lorinc, 2 din familia Pettki, Rhédei Ferencz, 2 din familia, Szentpáli István şi 2 din familia Ugron). Din rândurile noilor familii care au pătruns în cercul aristocraţiei au provenit 6 demnitari (Apor, Gerendi, Kornis, Petrityevith Horvath, Sulyok, Theke). Alţi 12 demnitari ai tablei princiare au fost recrutaţi din rândurile nobilimii comitatense

[59] Trócsányi, *Erdély központi*, p. 391-392.
[60] *Ibidem*, p. 393.
[61] *Ibidem*, p. 394.
[62] *Ibidem*.
[63] K. Hodor, *Erdély itélómesterei (1365-1848)*, în *Történelmi Tár*, I(1878), p 693-694.

(Also, Balasházy, Gavay, Haranglabi, Inczedi, Kendeffy, 2 din familia Maksai, Mikó, Szilvási Bálint, Walkay).[64]

De o remarcabilă importanţă s-au bucurat funcţiile militare centrale, generalii supremi ai oştilor principatului, căpitanii curţii princiare şi vicecăpitanii acesteia. Importanţa demnităţii de general suprem (*ország generalisai*) rezultă din recrutarea lor din rândurile consilierilor intimi în majoritatea cazurilor: Kornis Gaspar şi Kornis Zigmond, Sennyei Pongrác, Zólyomi Dávid, Bornemisza Pál, Kemény János, Haller Gabor, Ebeni István, Barcsai Gaspar, Béldi Pál, Teleki Mihail. Aceleaşi personaje nobiliare s-au aflat şi în fruntea oştilor curţii princiare, lor adăugându-li-se din familia Bethlen, Gabriel şi István, Mihály a fost reprezentantul familiei Barcsai, şi din familia Bánffy, György.[65] Celelalte demnităţi superioare evidenţiază tablouri asemănătoare. Tezaurarierul, păzitorul coroanei sau comiţii (főispán) au provenit în toate cazurile din rândul magnaţilor. Tabloul ocupării demnităţii de tezaurarier al Transilvaniei remarcă o trăsătură esenţială socotit pe secvenţele secolului al XVI-lea şi al XVII-lea. În primul caz, un grup de familii nobiliare au deţinut demnitatea, pentru ca în secolul următor familiile care s-au afirmat în rândurile aristocraţiei în această perioadă să obţină şi funcţia respectivă. În secolul al XVII-lea, oficiul a fost atribuit familiilor Haller, Kálnoky, Wesselenyi, Kamuthy, Szilvási, Rhédei, Mikóla, Kemény, Sulyok, Béldi, Thuri, Cserei.[66] Aceeaşi soartă au avut-o şi slujbele de arendator al dijmei (*tizedfőarendator*) şi cea de prefect (*fejedelmi prefectus*).[67] Aceste oficii au constituit de-a lungul timpului, prin subordonarea faţă de principe, o cale de acces a nobilimii comitatense în rândurile aristocraţiei.

Existenţa acestor motive fundamentale ale colaborării dintre nobilime şi principe nu exclude tensiunile, conflictele deschise sau încercările de diminuare a influenţei ori eliminarea violentă a nobililor. Că au existat derapaje, conjuraţii nobiliare care au avut ca obiectiv persoana principelui sau eliminarea unor potentaţi este în afara oricărei îndoieli. Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-a conturat o partidă ostilă familiei Báthory coagulată în jurul familiilor Kendy şi Kovacsóczy, în 1594, capii acestei partide fiind executaţi.[68] Lupta pentru tron în primul deceniu al secolului al XVII-lea a fost dominată de astfel de acţiuni conspirative: otrăvirea lui Ştefan Bocskai, forţata eliminare din competiţie a lui Bálint Homannai, asasinarea lui Gabriel Báthory, complotul nobilimii îndreptat împotriva acestuia la 1610; un alt complot l-a avut în atenţie pe Gabriel Bethlen la 1616 şi din nou la 1628, urzitorii fiind descoperiţi şi pedepsiţi în ambele cazuri. În timpul lui Gheorghe Rákóczi I-ul au fost „slăbiţi din graţii", cum scrie memorialistul, István Bethlen, Francisc Mikó, Sigismund Prépostvári, Moise Székely, Dávid Zólyomi, István Haller, Francisc Petki, Simon Pécsi.[69] Exprimarea autorităţii de către principe într-un mod abuziv l-a determinat pe Ioan Kemény să considere că tratamentul aplicat lui Dávid Zólyomi şi Moise Székely a încălcat libertăţile şi privilegiile stării nobiliare. În cazul lui Dávid Zólyomi, memorialistul nota: „Intre timp, fu judecat Zólyomi şi, cum fu prins fără citaţie, şi mai mult, în mod ilegal şi fără sentinţă, împotriva libertăţii nobiliare, dieta fu multă vreme de părere să fie eliberat şi urmărit în libertate *legitima via juris*"[70], dar în mod abuziv a fost deposedat de bunuri, condamnat şi închis la Chioar, unde a şi murit cu toate eforturile depuse spre a-l elibera din partea unor demnitari otomani, habsburgi ori maghiari („au căutat

[64] Trócsányi, *Erdély központi*, p. 361.
[65] Trócsányi, *Erdély központi*, p. 337-340.
[66] *Ibidem*, p. 320-324.
[67] *Ibidem*, p. 325-332.
[68] Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 195.
[69] Kemény, p. 158-170. Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 197-200. Pentru acuzarea lui Simon Pécsi în vremea domniei lui Gheorghe Rákóczi I-ul vezi şi MCRT, X, p. 182-190.
[70] Kemény, p. 169. Cf. MCRT, IX, p. 340-374.

să-l slobozească pe el, nenorocitul, şi cu mijloace drăceşti"[71]). La fel, judecata lui Moise Székely s-a făcut prin eludarea *legitima via juris*: „fu pedepsit şi Moise Székely într-un mod nemaiauzit", asistându-se la „ciuntirea absurdă a libertăţii nobiliare, împotriva legilor dumnezeieşti şi lumeşti."[72] O imagine comprehensivă şi sugestivă a comportamentului lui Gheorghe Rákóczi I-ul este oferită şi de o altă cronică a vremii: „După ce principele Rákóczi tatăl a încheiat pace cu István Bethlen şi după ce au murit câţiva dintre domnii cei mai de seamă, care s-ar fi putut împotrivi, el a căutat toate mijloacele şi căile pentru a se îmbogăţii. Principele a poruncit să fie făcute legi foarte aspre mai ales pentru nobilime şi, îndată ce un nobil păcătuia cu ceva, era chemat în repetate rânduri în faţa judecăţii şi urmărit; pentru o greşeală sau abatere mică, foarte multor nobili le-au fost confiscate şi luate, din porunca lui, toate bunurile mobile şi imobile."[73] „Tonul" acuzator al memorialistului la adresa acţiunilor princiare s-a fundamentat pe apelul la valorile politice acceptate atât de stări cât şi de puterea centrală. Libertăţile nobiliare erau integrate într-o ordine „dumnezeiască şi lumească", cele două ipostaze ale orizontului politic care justifica loialitatea şi credinţa faţă de principe şi ţară. Abuzul, contrar dreptului natural, invocat de către teoria politică protestantă, era considerat o încălcare a legilor tradiţionale „dumnezeieşti şi lumeşti". În acelaşi sens, se observă, în comparaţie cu portretul făcut lui Gabriel Bethlen, o declasare a prototipului princiar din ce în ce mai gravă prin cei doi Rákóczi şi o degradare totală în cazul lui Mihail Apafi („Principele e doar cu numele" sau „sub un principe care nu simte nimic, nu se îngrijeşte de nimic, nu domneşte peste nimic, nu e în stare de nimic"[74]).

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar mai cu seamă în vremea domniei lui Mihail Apafi, conspiraţiile politice nu au ţintit direct spre persoana principelui, „nu pentru a-l răsturna pe principe, ci pentru a-l elibera de sub jugul şi asediul lui Teleki şi a clicii sale şi pentru a restabilii justiţia, legile şi libertatea patriei"[75]. Se asistă la o luptă intestină, la comploturi şi confruntări, plănuite şi conduse de către Mihail Teleki şi apropiaţii săi în vederea discreditării şi eliminării de pe scena politică a celor mai influente personaje, concurenţi incomozi pentru supremaţie în principat („Atât principele, cât şi consiliul şi fruntaşii, ca şi dieta şi stările depind de Teleki"[76]). Acţiunile plănuite şi conduse de Teleki s-au îndreptat împotriva lui Dénes Bánffy (1674)[77], Pál Béldi (1678)[78], Mihály Barcsai (1684)[79] sau Imre Tököly

[71] Kemény, p. 166. Acuzarea de implicare a forţelor supranaturale, drăceşti, vrăjitoria, în sprijinul celor înprocesuaţi în cazurile *per notam infidelitatis* a devenit un topos în secolul al XVII-lea. Un precedent l-a oferit principele Gabriel Bethlen prin procesul de vrăjitorie intentat Annei Báthory. Cf. MCRT, VI, p. 413 şi Nagy László, *Erdélyi „boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában*, în *Századok*, 112(1978), 6, p. 1097-1141. Într-un mod analog s-au petrecut lucrurile şi cu soţia lui Pál Béldi, Zsuzsanna Vitéz. Vezi Bethlen, p. 163: „. . . prin multele ei fapte crunte şi fără de nici un Dumnezeu şi infirmaţiile pe care le-a cules de la vrăjitoare despre principat, a cauzat în mare măsură nenorocirea pentru bărbatul ei." Cf. Herner János, *Bornemissza Anna megbüvöltetése*, Budapest, 1988, p. 46-67; Komárony Andor, *Magyarországi boszorkányperek okleveltára*, Budapest, 1910, p. 139-170.

[72] Kemény, p. 170. Cf. MCRT, IX, p. 377.

[73] Kraus, p. 98. În dieta din aprilie-mai 1633, în art, 18, se face referire la imunitatea şi scutirea de găzduire a nobilimii (Az nemes házaknak szállaktól való immunitátsa és az erövel való gazdalkodtátas), iar în art. 20, se întărea privilegiul cârciumăritului. Toate acestea au fost acţiuni care fortificau poziţiile nobilimii. Cf. MCRT, IX, p. 324.

[74] Bethlen, p. 155.

[75] *Ibidem*, p. 156. Pentru detalii vezi p. 128-181. Cf. Cserei, p. 67-169; Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 200-206.

[76] Bethlen, p. 155.

[77] MCRT, XV, p. 456-459 şi XVI, p. 511-514, 579-591.

[78] *Ibidem*, XVI, p. 276-277 şi 342-353.

[79] *Ibidem*, XVIII, p. 282-310.

(1686)[80]. Incălcarea abuzivă a libertăților nobiliare („asta-i libertatea nobilului") a provocat o degradare a ordinii naturale, atât autoritatea suveranului a fost asediată, cât și privilegiile nobilimii. Mai mult decât intrigile și acuzațiile mincinoase ale unor răuvoitori, era vorba de o pedeapsă divină circumscrisă registrului moralei protestante: „dar Domnul voia să păstreze și să pregătească patria asta atât de păcătoasă, ca o Sodomă".[81]

Solidaritatea politică afirmată la nivelul diferitelor „partide" nobiliare și disputele la care au luat parte întrevăd motivații diverse. La 1630, regruparea nobililor înjurul lui István Bethlen și a Ecaterinei de Brandenburg a urmărit un criteriu confesional, dar apare și ca o consecință a permanentei tensiuni dintre o nobilime „veche" și una „nouă".[82] În a doua jumătate a veacului al XVII-lea acumularea prestigiului politic (principe al Principelui și al tuturor) a născut o concurență acerbă care s-a soldat cu condamnarea, uciderea și deposedarea de anumite bunuri (în afara posesiuilor avitice) a mai multor nobili (Dénes Bánffy, Pál Béldi, János Haller etc.). O altă cauză a conjurațiilor a fost dorința unor nobili de a aduna cât mai multe și întinse domenii. Astfel, anularea donațiilor și privilegiilor făcute de principele Acațiu Barcsai, prevăzută la 1684 a determinat eliminarea fizică a urmașului său, Mihály Barcsai, și îndepărtarea din țară prin trimiterea în solii a posibililor opozanți (Ștefan Nálaczi). Nu în ultimul rând, tensiunile dintre nobili au fost generate de afinitățile politice filo-habsburge sau filo-otomane (disputa Teleki – Tököly). Această tipologizare a disputelor internobiliare are un caracter general, fiecare caz în parte se prezintă ca o acumulare de justificări nuanțate și ca o conspirație ce a antrenat numeroși nobili și, nu de puține ori, a mobilizat forțe armate. În spiritul moralei protestante și al încercării de dislocare a credințelor populare și implementarea discursului teologic oficial, procesele politice au fost anturate și de acuze de vrăjitorie aduse apropiaților celor împricinați. Acestea aveau darul de a-i discredita, o dată mai mult, și de a justifica pedepsele aplicate.

Din rândurile nobililor cu origine românească au fost implicați în astfel de conspirații și conjurații doar câteva personaje, care prin cariera lor politică s-au apropiat de persoana principelui și s-au bucurat de grația acestuia. În conflictul dintre Bálint Homonnai și Sigismund Rákóczi a fost implicat și Francisc Mácskasi, motiv pentru care a zăcut în fiare o vreme, după aceea, eliberat, „s-a înors la stăpânul său"[83], ascensiunea sa fiind datorată relației de familiaritate cu Gabriel Bethlen (a doua soție a sa a fost Judit Bethlen). Același Francisc Mácskasi s-a aflat în tabăra protestantă și autohtonă, în sprijinul lui István Bethlen, împotriva grupării nobiliare din jurul Ecaterinei de Brandenburg.[84]

În timpul domniei lui Mihail Apafi, celălalt om politic al familiei Mácskasi, Boldizsar a luat parte la „liga" organizată de Mihail Teleki împotriva lui Dénes Bánffy, la 1674; la cererea acestuia a redactat „exemplarul bun" al scrisorii de conjurație, semnat printre alții, și de Ștefan Nálaczi.[85] Maestrul-șef de ceremonii al curții, Ștefan Nálaczi s-a ales în urma uciderii și confiscării posesiunilor lui Dénes Bánffy cu satele Batiz și Chintăul. Disputa cu Dénes Bánffy e posibil să fi fost provocată și de o umilință pe care o trăise nobilul originar din Hațeg, acuzat de

[80] *Ibidem*, p. 280-281.
[81] Bethlen, p. 156.
[82] Kemény, p. 118: În tabăra lui István Bethlen erau Dávid Zólyomi, Pavel Nagy, Francisc Mácskasi, Francisc Mikó, Balthazar Kemény, Francisc Balasi, „toți crescuți de principe". În tabăra opusă, fideli principesei, s-au aflat Sigismund Kornis, István Haller, István Kovacsóczy, István Erdélyi, Wolfgang Cserényi, Gaspar Szunyog, Listius, Keglevith, Ratkai.
[83] Kemény, p. 38.
[84] *Ibidem*, p. 118.
[85] Bethlen, p. 130.

acesta de necredință și fățărnicie în fața principelui.[86] Pe acesta îl găsim implicat și în intrigile îndreptate împotiva lui Nicolae Bethlen și Pál Béldi din anul 1676.[87] Ștefan Nálaczi s-a aflat în grațiile principelui Mihail Apafi, puțini dintre nobilii principatului din această vreme au avut o atât de mare trecere și influență asupra suveranului[88] și a celui mai de seamă om politic, Mihail Teleki. Atunci, când, s-a presupus că era incomod uneia dintre acțiunile plănuite de Teleki, recuzarea donațiilor și diplomelor acordate de Acațiu Borcsai, a fost îndepărtat cu abilitate, trimițându-l în solie la Poartă.[89] Personalitatea sa apare în memorialistica și cronistica vremii caracterizată de oportunism, fiind dispus la gesturi mai puțin virtuoase, cum era lingușirea: îngenunchează și sărută veșmântul princiar sau, altă dată, bea primul un pahar de vin oferit de István Apor lui Teleki pentru a testa ca acesta să nu fie otrăvit.[90] Desigur aceste remarci nu sunt lipsite de interes și malițiozitate, atât Nicolae Bethlen, cu care era și înrudit prin alianță, cât și Mihály Cserei s-au aflat pe poziții politice opuse cercului din jurul lui Mihail Teleki.

Un alt personaj care s-a bucurat de sprijinul anturajului principelui Mihail Apafi a fost Sigismund Boer din Făgăraș, implicat, la rândul său, într-o acțiune de discreditare a lui János Bethlen, Dénes Bánffy și Andreas Fleischer, judele regesc al sașilor. Supus unei pedepse de ordin moral, și-a cerut iertare în fața dietei într-un gest de smerenie, îngenuncherea, a fost, în scurt timp, numit pârcălab-șef la Făgăraș.[91]

Raporturile dintre principe și nobilime în Transilvania secolului al XVII-lea s-au încadrat în limitele unui stat a cărui viață politică a fost dominată de un regim constituțional. În schimb, nu întreaga perioadă a fost marcată relații uniforme și omogene, au existat domnii autoritare (Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I-ul), timp în care rolul principelui a devenit hotărâtor, dar avem de-a face și cu principi dominați de stări, în cazul lui Mihail Apafi. Proiectarea vieții politice pe fundalul constituționalismului (cele trei națiuni privilegiate și sistemul religiilor recepte) a favorizat conservarea privilegiilor stărilor *legitima via juris*, dar și dezacordul față de eliminarea violentă a suveranului. În acest context, relațiile dintre principe și nobilime s-au integrat caracterului infrastructurii statului, un caracter paternalist, tipic medieval. De aceea, relația a oscilat între loialitate și procese *per notam infidelitatis*.

UNDER THE SIGN OF JANUS. RELATIONS BETWEEN NOBILITY AND PRINCE IN 17TH CENTURY TRANSYLVANIA

Abstract

Magyar and Romanian historiographers showed receptiveness towards this issue especially at the end of the 19th century and the beginning of the 20th, and then neglected this subject due to various reasons. Researches focused on a genealogical perspective and heroic history of some exponential families, or on printing sources that referred to the evolution of different aristocratic families from Transylvania. Important contributions and synthesized works did their best to provide an overall image of the nobility having a Romanian origin, all under the circumstances of the political debate for national engagement that stormed its way through the epoch and the countries of Central Europe. On the other hand, the researchers' focus on aristocracy represented, for historians, an access problem to sources. While the aristocrats attended schools, printed their own journals and memories, had a lively

[86] *Ibidem*, p. 154.
[87] *Ibidem*, p. 145: „. . . bietul meu cumătru nărod și, pe cât știam, om al meu de bine Nálaczi, nu făcu decât să iscălească."
[88] Cserei, p. 6, 75-76.
[89] Bethlen, p. 178.
[90] Cserei, p. 169.
[91] Bethlen, p. 129.

correspondence, issued administrative papers concerning the domains they possessed and those of rich subjects, the small nobility – ignorant in its majority – with no domains and no subjects, remained a quiet world, difficult to reach by the historian.

In this context, under the national ideological impulse that the historical writings were fed with, the Romanian social elite in possession of the noble status was considered alienated from the ethnic point of view, as it became Magyar and Catholic or passed to a Protestant confession. The 14th century led to the ending of a historical process asserted centuries ago, that of an ethnic and confessional metamorphosis of the Romanian social elite from Transylvania. This opinion, imposed under the authority rule at the beginning of the century, constituted a commonplace of the 19th century historiography. Consequently, an analysis of the nobility within this region did not call the researchers' attention, other theses taking the lion's share. Of course, there were exceptions as well, especially lately, when researchers came close to this issue either through the printing of archive sources, or by elaborating studies that brought into discussion at least outside problems of Transylvanian nobility. The underlined preoccupations were the equivalent, at least at mental level, of a psychological discharge from the constraints of some prejudices.

The social-political evolution of Transylvania in the medieval and early modern period showed a complex nobiliary pattern, dynamic and constantly adapting. The nobility was not a static pattern; it suffered profound transformations in spite of the legal proclamation of the second order's unity and homogeneousness at the beginning of the 16th century. The new political status of Transylvania, the breaking up of Hungary and the set up of the autonomous principality, meant, as far as the nobility was concerned, making way for the setting up of a Transylvanian aristocracy directly linked to the central power, to the prince of Alba Iulia. Such a circle of nobiliary elite was more difficult to draw in the voievodship's times, under the circumstances of the region's integration to the kingdom of Hungary's administrative unity. The aristocracy focused on the central power from which it drew its benefits, liberties and privileges. Or, Transylvania was on the outskirts of the kingdom, a location that provided the specificity of its organization in a medieval world where local and regional specificities and features had a common trait, the region's elite not being able to compete with the nobility of Hungary, neither by wealth nor prestige, authority or influence in the political life of the kingdom. Outstanding cases of social accession and penetration of aristocratic Magyar patterns within some Transylvanian families have been underlined many times, but they did not change the meaning of the general trend of this group's evolution. This segregation of the nobility, the identification of the nobiliary-social scenery in its diversity – an essential problem of Transylvania's early modern age determines, in the proposed research pattern a typological analysis of the privileged, ranging from the setting up and affirmation of aristocracy (fully strengthened in the 18th century) to county nobility and half-noble categories. This investigation focuses on the identification of nobiliary elements that came from Romanians, in the attempt to outline their accession and the economic and prestige resources they benefited from.

OVIDIU MUREŞAN

UN BEST-SELLER ITALIAN DE LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVII-LEA CU PRIVIRE LA ORAŞELE ŞI CETĂŢILE DIN BANAT ŞI VESTUL TRANSILVANIEI

Configuraţia politică europeană pe parcursul secolelor XVI-XVII. Proiectele de configurare a unei monarhii universale, inspirate de cazul paradigmatic al Imperiului Roman – forma exemplară de dominaţie mondială a Antichităţii, extinsă, ca tip de civilizaţie, la dimensiuni tricontinentale –, care au animat obsesiv gândirea politică medievală şi premodernă, de la *De monarchia* dantescă la *De monarchia hispanica* a lui Tommaso Campanella (1568-1639), încep să se estompeze progresiv, deja pe parcursul secolului al XVI-lea, fiind contrazise flagrant de conjuncturile, tacticile şi mentalităţile politice ale vremii.[1]

Modelul politic predominant care se impune la scară continentală este cel al statelor-naţiune, suverane, ataşate de ideea conservării independenţei lor reciproce şi preocupate de menţinerea unui echilibru de putere în peisajul diplomatic al epocii. Noţiunea de concordanţă a puterilor nu este o inovaţie istoriografică. Principiul echilibrului a fost uzitat iniţial în conflictele interne ale republicilor comunale şi ale principatelor italiene. Politica de balanţă a puterilor, inspirată din practica statelor italiene, a fost extinsă în sfera relaţiilor internaţionale pe parcursul secolului al XVI-lea. Coaliţia Spaniei, Germaniei, Veneţiei, Milanului şi a Statului Papal împotriva Franţei (1495), Liga de la Cambrai împotriva Veneţiei (1507) sau Liga de la Cognac care-l viza pe Carol Quintul (1526) sunt expresia aplicării respectivului principiu la nivelul politicii interstatale. Campioana prin excelenţă al strategiilor de contrabalansare a puterilor politice preponderente a fost republica veneţiană. Noţiunea de echilibru s-a conturat în Franţa, pe parcursul domniei lui Francisc I, în Anglia sub dinastia Tudorilor şi a obţinut consacrarea cu ocazia păcilor încheiate în Westfalia (1648) şi la Utrecht (1713).[2]

În jocul politic european al secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, combaterea sistematică a tentativelor de instaurare a unei hegemonii, devine principiul precumpănitor în jurul căruia îşi articulează coaliţiile puterile statale secundare, de obicei vexate de ascensiunea vertiginoasă în plan militar, economic sau colonial a unui vecin ambiţios şi ameninţător. Tentativele universaliste iniţiate pe plan european în veacurile XVI-XVII au eşuat întotdeauna finalmente, fiind contracarate de coaliţii adverse. Pe de altă parte, Europa n-a beneficiat niciodată, în acest interval de timp, de un veritabil echilibru între marile puteri. E drept, a aspirat spre o asemenea conformaţie politică. În realitate, spectrul politic al epocii a cunoscut o succesiune de hegemonii care au suscitat tot atâtea alianţe potrivnice.[3]

Coliziunile survenite între pulsaţiile hegemonice ale puterilor tutelare, aflate în faza de afirmare sau în cea de declin şi tendinţele de instaurare a unui echilibru au favorizat geneza

---

[1] G. Soulier, *L'Europe.Histoire, civilisation, institutions*, Paris, 1994, p.56.

[2] *Ibidem*, p.56; A. Oţetea, *Renaşterea şi Reforma*, Bucureşti, 1968, p.158-160; C. Mureşan, *Europa modernă*, Cluj-Napoca, 1997, p. 37-39.

[3] G. Solier, *op.cit.*, p. 56-57.

statelor moderne, în acea Europă clasică, sfâşiată de conflicte, ambiţii şi tensiuni aporetice. Rivalitatea pentru preponderenţă continentală depăşeşte dimensiunea politică şi economică. Confruntarea se derulează pe planuri multiple: tratate secrete sau manifeste, alianţe care se compun şi se descompun, conflicte militare şi navale transferate în colonii, intervenţii discrete în afacerile şi echilibrul intern al diverselor state prin intermediul corupţiei, practicată fără scrupule şi cu o uluitoare abundenţă de mijloace. Scopul urmărit nu este doar anihilarea militară a adversarului, ci şi izolarea diplomatică, limitarea pieţelor de desfacere şi paralizarea traseelor de aprovizionare ale acestuia. Pe de altă parte, răspândirea fără precedent a tiparului şi procesul masiv de alfabetizare sunt fenomene care au facilitat cu certitudine amplificarea dimensiunii spiritual-culturale a hegemoniilor.[4]

În primele decenii ale secolului al XVI-lea, Casa de Austria a fost încarnarea tipică a puterii dominante. Extinderea prodigioasă a posesiunilor acesteia în sfera occidentală a continentului a imprimat regatului învecinat al Franţei un acut sentiment de insecuritate, panică şi anxietate. Simţindu-se izolată, precum o cetate asediată, monarhia franceză a încercat să disperseze încercuirea habsburgică, angajându-se într-un diferend durabil cu rivala sa hispano-germanică, caracterizat prin confruntări dure şi alianţe surprinzătoare. Sub auspiciile conflictului respectiv, Francisc I (1494-1547), regele Franţei, încheie o criptoalianţă cu sultanul otoman Suleiman al II-lea Magnificul/Legiuitorul (1494-1566), pe durata a două decenii. Artizanii acestor tratative, ramificate ulterior spre Transilvania voievodului Ioan Zápolya (1487-1540) şi spre litoralul Africii de Nord, stăpânit de fostul corsar, Khair-ad-Din Barbarossa, aliatul suveranului de pe malurile Bosforului, numit *kapudân-i deryâ* – "căpitanul mării" – mare amiral – au fost emisarul croat Ioan Frangipani, spaniolul trecut în serviciul Franţei, Antonio Rincòn, gentilomul din Auvergne, Jean de la Forest, eruditul Guillaume Postel, autorul unei excelente descrieri a Imperiului Otoman în vremea lui Suleiman şi căpitanul Polin, baron de Lagarde.[5]

În urma celor opt războaie, purtate între 1520 şi 1559, s-a semnat pacea de la Cateau-Cambrésis, în virtutea căreia Casa de Valois renunţa la pretenţiile sale de dominaţie asupra Italiei, dar şi asupra altor teritorii precum Artois, Flandra, Tournai şi Navarra şi restituia Savoia stăpânitorului de drept, prohabsburgic, al ducatului. Franţa reţinea doar Burgundia şi aşezările frontaliere Metz, Toul şi Verdun. În schimb, întreaga peninsulă italică intra în sfera de influenţă hispano-germanică prin confirmarea posesiunii Habsburgilor asupra Milanului şi a Neapolelui. Prevederile păcii includeau căsătoria lui Filip al II-lea (1527-1598), regele Spaniei, cu Elisabeta, fiica lui Henric al II-lea (1519-1559), regele Franţei. Tratatul încheia confruntarea dintre casele domnitoare Habsburg şi Valois. Iniţial un conflict intern german între protestanţi şi catolici, Războiul de Treizeci de Ani (1618-1648) a devenit în scurt timp o conflagraţie continentală, în care protagonistele sunt din nou cele două dinastii rivale, Bourbonii şi Habsburgii. Disputa a luat sfârşit cu pacea westfalică (1648), a cărei principal beneficiar a fost Franţa. Deşi Austria fusese temporar eliminată din competiţia pentru hegemonie, războiul a continuat contra Spaniei până la încheierea păcii Pirineilor (1659), care prevedea căsătoria regelui Ludovic al XIV-lea cu infanta Spaniei şi consacra achiziţii teritoriale semnificative pentru coroana franceză.[6]

Intervalul de timp dintre 1559-1659 a fost proclamat, de către numeroşi istorici, în mod convenţional, drept „o epocă a preponderenţei spaniole" în istoria politică europeană.

---

[4] *Ibidem*, p. 57; R. Finzi, *L'età moderna*, Bologna, 1990, p. 387-388.

[5] Fr. Cardini, *Europa şi islamul. Istoria unei neînţelegeri*, Iaşi, 2002, p.186-187; A. Clot, *Soliman Magnificul*, Bucureşti, 1997, p. 154-171; Ph. Gosse, *Istoria pirateriei*, Bucureşti, 1975, p. 31-43; F. Majoros, B. Rill, *Das Osmanische Reich 1300-1922*, p. 56-57; H. Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, Bucureşti, 1996, p. 81-83.

[6] G. Solier, *op.cit.*, p.57; St. Mac Donald, *Carol Quintul: suveran, dinast şi apărător al credinţei, 1500-1558*, Bucureşti, 1992, p. 95; S. Bernstein, P. Milza, *Istoria Europei*, vol. III, Iaşi, 1998, p. 156-167.

Aceasta ar debuta cu pacea de la Cateau-Cambrésis, finalizată între Franţa şi Spania în 1559 şi s-ar încheia cu pacea de la Pirinei, survenită între aceeaşi adversari în 1659. În virtutea altor opinii autorizate, "marele secol" al monarhiei hispanice (1500-1600) s-ar datora unui surplus de vitalitate, furnizat de desăvârşirea unificării statele, în urma unui vast proces de încorporare, orientat dinspre regiunile flancate de versantul meridional al Pirineilor spre periferiile peninsulei. Artificialul simptom de plenitudine, instaurat în vremea lui Ferdinand Catolicul (1452-1516), odată cu încheierea acelei inautentice cruciade, supranumită Reconquista, în 1492, a favorizat o subită şi glorioasă ascensiune politică, valorificată magistral prin expansiunea de sorginte ecumenică a "conquistei" transoceanice. Regii Ferdinand şi Isabela au fost marii actori ai acestui destin. Secolele de aur (al XVI-lea) şi de de fier (al XVII-lea) ale Spaniei corespund agregării unui imperiu imens şi improbabil, în care din Filipine până-n Americi soarele nu apunea niciodată. Această somptuoasă performanţă expansionistă fără precedent şi fără succedent în istoria omenirii se extinde de la Carol I alias Carol Quintul (1500-1558), animatorul incontestabil al cruciadei târzii, la fragilul şi debilul Carol al II-lea (1661-1700). Practic, mai bine de un secol şi jumătate, o parte a lumii a trăit în ritmul dictat de imperiul Habsburgilor hispanici. Hegemonia internaţională a Spaniei în perioada amintită nu are însă dimensiunea unei supremaţii categorice.[7]

Procesului ascendent şi acumulativ al regatului iberic, care ajunge să domine o treime din planetă, culminant în timpul domniei lui Filip al II-lea (1527-1598), îi succede un fenomen ireversibil de dezintegrare care avansează riguros de la periferie spre centru. După succesul maritim antiotoman, extrem de fragil, de la Lepanto (1571), celebrat ca o victorie antiislamică a întregii creştinătăţi, care a realimentat potenţialul moral şi elanul dominator al monarhiei iberice, eşecul "Invincibilei Armada" (1588) în faţa "ereticei" flote elizabetane, specializată de câteva decenii în spolierea Imperiului hispano-american, pierderea resurselor bugetare virate de fiscalitatea Ţărilor de Jos, în urma rebeliunilor şi secesiunilor declanşate în provinciile respective, după 1566, precum şi gestionarea catastrofală, frauduloasă a colosalelor resurse economice transoceanice au accentuat declinul lent dar ireversibil al Habsburgilor hispanici. Recesiunea din secolul al XVII-lea se manifestă în America hispanică prin restrângerea livrărilor de metale preţioase şi a altor "culturi de export". Cele două decenii de pace dintre 1600 şi 1620 corespund unei stagnări a economiei europene în epicentrul ei iberic. Criza determină abandonarea Oceanului Indian în favoarea impetuosului trafic comercial olandez. În ciuda dezastruoasei politici a lui Filip al II-lea, care acţionase simultan pe două fronturi, cel al catolicităţii antiprotestante şi cel al creştinătăţii antiislamice sau a accentuării mizeriei, în urma expulzării populaţiei industrioase a maurilor, prin decretul lui Filip al III-lea (1578-1621), din 1610, teoria "decadenţei spaniole", de după 1620, are mai mult un parfum de legendă. Datorită iniţiativelor promovate de prim-ministrul regelui Filip al IV-lea (1621-1665), ducele Gaspar de Guzmán Olivares (1587-1645), un Richelieu iberic, promotor al birocraţiei complexe, dar fără aportul unei nobilimi de robă, Spania a rămas, încă vreme de câteva decenii – chiar şi după ce Portugalia, care configurase un imperiu de cuceriri prezumtive, compus din imense întinderi teritoriale transoceanice posedate doar veleitar, şi-a redobândit independenţa (1640), pierdută în 1580 –, o forţă continentală de prim rang, atât în calitatea de redutabilă putere colonială, cât şi în postura de port-drapel al Contrareformei, întrucât orice edificiu gigantic pretinde timp pentru a fi demolat. Pe de altă parte, pacea de la Cateau-Cambrésis e considerată, din perspectiva altor

[7] H. Hauser, *La prépondérance espagnole (1559-1660)*, Paris, 1933, p. 2; C. Mureşan, *Relaţiile internaţionale europene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Studii şi articole de istorie*, XVIII (1972), Bucureşti, p. 24-25; José Ortega y Gasset, *Spania nevertebrată*, Bucureşti, 1997, p. 47; F. Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraniană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, Bucureşti, 1986, p. 320-332; S. Bernstein, P. Milza, *op. cit.*, p. 190-197.

verdicte, mai mult "un triumf al principiului echilibrului european", decât un veritabil succes al politicii iberice, întrucât a consemnat nu numai decizia monarhiei franceze de a abandona pretenţiile de dominaţie teritorială şi politică asupra Italiei, dar şi paralizarea aspiraţiilor Casei de Habsburg de a articula, sub autoritatea sa, o monarhie pancontinentală.[8]

Prin analogie, a doua jumătate a veacului al XVII-lea a fost numită, de reprezentanţi notorii ai breslei istoricilor, „o perioadă de hegemonie continentală a Franţei". Tratatele din Westfalia, semnate în octombrie 1648, – operă de incontestabilă eficacitate a jocurilor diplomatice orchestrate de cardinalul Mazarin – au consacrat fragmentarea politică şi religioasă a Imperiului German, au asigurat Franţei recunoaşterea oficială a episcopatelor Metz, Toul, Verdun, ocupate din 1552, încorporarea Alsaciei, cu excepţia oraşelor Strasbourg şi Mulhouse şi au facilitat instaurarea unei perioade de preponderenţă franceză pe plan european şi mondial, mult mai evidentă pe plan politic şi intelectual decât dominaţia spaniolă care a precedat-o sau influenţa engleză care a succedat-o. Pe de altă parte, după Războiul de Treizeci de Ani, în timp ce Imperiul German cunoştea un recul demografic fără precedent, monarhia franceză devenea statul cu cel mai masiv potenţial uman din întreaga Europă. Prin pacea de la Pirinei, încheiată în noiembrie 1659, de Luis de Haro şi Mazarin (1602-1661), Filip al IV-lea abandona Franţei provinciile Roussillon, Hainaut şi Artois şi-i acorda lui Ludovic al XIV-lea (1643-1715) mâna fiicei sale, infanta Maria Tereza, care renunţa la toate drepturile succesorale asupra coroanei spaniole.[9]

Istoricii au numit prin consens, cei cincizeci de ani care au urmat momentului cronologic 1661, „veacul lui Ludovic al XIV-lea". Marele Secol oferă spectacolul mobilizării integrale a forţelor unei naţiuni, sub coordonarea unui principe luminat, care o conduce şi o încarnează. Acel imperiu visat de Ludovic al XII-lea (1462-1515) sau Francisc I şi anticipat de Henric al IV-lea (1553-1616), întruchipare a unei splendide universalităţi, „frumos spectacol menit să farmece gândirea" – după spusele lui Victor Hugo –, e inaugurat acum de Ludovic al XIV-lea. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Regele Soare şi-a impus supremaţia asupra suveranilor rivali din epocă prin forţa armelor sau prin diverse strategii diplomatice, iar ulterior le-a înfruntat şi suprimat coaliţiile sau conspiraţiile ostile. El şi-a întemeiat pretenţiile hegemonice pe o diplomaţie extrem de activă, care, printr-un permanent joc de culise, deseori cinic, urmărea să impună primatul coroanei franceze în întreaga creştinătate. Politica externă a Franţei iluministe e în ultima instanţă o tentativă de organizare a lumii în maniera unui sistem heliocentric, având oraşul de pe Sena drept protagonist gravitaţional. În virtutea acestui proiect politic, expresie a geniului universalist al francezilor în Secolul Luminilor, instaurarea unei constelaţii de naţiuni inteligente şi paşnice, care să-şi contureze orbita în sfera de atracţie a Parisului devenea o premisă imperativă. Pe lângă ambasadorii oficiali ai Franţei, acreditaţi la curţile principilor şi suveranilor continentali, un corp distinct de trimişi speciali şi agenţi militari, de extracţie nobiliară sau plebeiană, explora, distribuind pensii, subsidii şi promisiuni, care rareori erau onorate, posibilităţile încheierii unor alianţe şi tranzacţii politice inedite. Banii erau argumentul suprem al acestei febrile activităţi diplomatice. Doar Marele Pensionar al

[8] L. Bély, *Les relations internationales en Europe (XVIIe – XVIIIe siècles)*, Paris, 1992, p. 23; J. Béranger, *Istoria Imperiului Habsburgilor (1273-1918)*, Bucureşti, 2000, p. 210 ; C. Mureşan, *Relaţiile internaţionale europene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Studii şi articole de istorie*, XVIII, (1972), Bucureşti, p. 24-25; Salvador de Madariaga, *Englez, francez, spaniol*, în *Itinerarii spirituale*, Bucureşti, 1983, p. 311-314; P. Chaunu, *Civilizaţia Europei clasice*, vol. I, Bucureşti, 1989, p. 97; Im. Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, vol. III, Bucureşti, 1993, p. 210-217; E. Papu, *Barocul ca tip de existenţă*, vol. I, Bucureşti, 1977, p.201-205.

[9] J. Carpentier, Fr. Lebrun, *Istoria Franţei*, Iaşi, 2001, p. 207; Sz. Pillorget, *Apogée et déclin des sociétés d'ordres 1610-1787*, Paris, 1969, p. 150-151; I. Grămadă, *Franţa lui Richelieu şi Mazarin*, Iaşi, 1971, p. 326-379; P. Chaunu, *op.cit.*, p.162-163; R. Wilkinson, *Franţa şi cardinalii 1610-1661*, Bucureşti, 1999, p.113-122.

Provinciilor Unite a derutat până la ezitare stratagemele politicii externe franceze, manifestându-şi totala insensibilitate faţă de clasicul argument financiar. În ciuda unor inerente rateuri, care au ritmat contactele internaţionale ale Franţei, acest dublu sau triplu aparat diplomatic a impresionat şi a persuadat atât personalul cât şi anturajul curţilor străine aliate sau ostile. La începuturile epocii moderne, politica externă a Franţei era laică şi indiferentă faţă de preceptele religioase, fără a fi întrutotul machiavelică. În numele acestui principiu guvernant, Francisc I a fost primul monarh creştin care a iniţiat o alianţă cu Marele Turc, Henric al IV-lea a considerat că Parisul merită o liturghie, iar Ludovic al XIV-lea şi-a pus flota la dispoziţia trupelor otomane din Anatolia, convocate la asediul Vienei, în 1683.[10]

Aspiraţia Regelui Soare de a extinde supremaţia franceză asupra continentului european se întemeia pe vasta forţă militară organizată şi dotată de Michel şi Louvois Le Tellier, pe redutabilele centuri de fortăreţe proiectate de Vauban, pe marina regală reorganizată de Colbert şi pe soluţiile strategice eficiente utilizate de generalii Turenne şi Condé cu ocazia triumfurilor de la Nijmegen, Saint-Germain şi Fontainbleau (1678/1679). Însă cea mai semnificativă inovaţie a fost constituirea unei birocraţii civile pentru administrarea armatei. Acest serviciu administrativ, *l'intendance*, apăruse în vremea lui Richelieu sub forma unui corp de inspectori sau supraveghetori. În secolul lui Ludovic al XIV-lea, oficialii respectivului compartiment, care fondaseră depozite de provizii şi muniţie în diverse zone ale Franţei, negociau şi supravegheau toate contractele pentru hrană, arme şi echipament ale armatei atât pe timp de pace, cât şi în timpul campaniilor. Populaţia prefera rechiziţiile organizate de aceşti intendenţi, jafurilor efectuate de soldaţi în vreme de război.[11]

După ce Italia o exercitase în timpul Renaşterii, iar Spania în secolul ei de aur, Franţa a preluat hegemonia intelectuală la scară continentală în epoca lui Ludovic al XIV-lea. Sub auspiciile respective, franceza triumfă asupra adversarelor în „războiul pentru succesiunea limbii latine". Lexicul ei invadează toate limbile europene. Latina retrogradează în planurile diplomatic şi ştiinţific, fiind înlocuită cu franceza, care ajunge limba uzitată de savanţi, filosofi şi, în general, de mediile cultivate. Stilul francez cucereşte întreg continentul, impunând o adevărată „francomanie". Numeroşii emigranţi francezi care se instalează în ţările europene contribuie la răspândirea gustului pentru ceea ce e franţuzesc. Saloanele literare pariziene devin oficine de poezie preţioasă şi galantă. Scriitorii francezi clasicizanţi sunt traduşi, citiţi şi imitaţi în Italia, Germania, Anglia sau Spania, contribuind pe această cale din plin la rafinarea societăţii „marelui secol". În consonanţă cu ascensiunea Regelui Soare, Franţa devine treptat expresia supremă a culturii europene, chiar un moment-far al civilizaţiei mondiale, iar Parisul capitala incontestabilă a cunoaşterii. Impusă sub absolutismul acestuia, compromisă de dezastrele financiare şi militare care au acompaniat perioada crepusculară a domniei sale, Europa franceză a persistat şi după Revoluţia franceză şi a atins apogeul o dată cu Imperiul napoleonian, care a anexat Franţei aproape întregul continent. Splendorile prestigioasei arte franceze sunt imitate pretutindeni. Pentru arhitectura nenumăratelor reşedinţe regale şi princiare europene castelul de la Versailles a constituit un model tutelar.[12]

În virtutea unor criterii similare, sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor au fost declarate „o eră de ascensiune a Austriei la rangul de mare putere europeană", pe fondul

---

[10] R. Mandrou, *L'Europe „absolutiste". Raison et raison d'Etat 1649-1775*, Paris, 1977, p. 63-64; Sz. Pillorget, *op. cit.*, p. 150-151; Salvador de Madariaga, *op.cit.*, p.314-316.

[11] M. Howard, *Războiul în istoria Europei*, Timişoara, 1997, p. 77; J. Carpentier, Fr. Lebrun, *op.cit.*, p. 217-218; P. Chaunu, *op. cit.*, p. 163-167.

[12] L. Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, 1971, p.12-23; G. Mongrédien, *Viaţa de toate zilele în vremea lui Ludovic al XIV-lea*, Bucureşti, 1972, p.208-215; P. Hazard, *Criza conştiinţei europene*, Bucureşti, 1973, p. 55-57, S. Berstein, P. Milza, *op.cit.*, p. 245-248 şi 315.

anihilării pericolului otoman, al progreselor înfăptuite de Contrareformă şi al instaurării unei civilizaţii baroce cu numeroase trăsături originale, în perimetrul posesiunilor Casei de Austria. În amintitul interval de timp, Europa Centrală se caracterizează printr-o suită de fenomene specifice, precum: o explozie demografică spectaculoasă, în ciuda deceselor masive provocate de epidemia de ciumă din 1679, o economie agrară care progresează chiar şi în absenţa unor inovaţii tehnice eficiente, un paternalism imobil care consacră dominaţia marii aristocraţii funciare şi a clerului monahal, declinul micii nobilimi, afirmarea anemică a burgheziei urbane, reprimarea libertăţilor cetăţeneşti şi triumful contraofensivei catolice. Sub norocoasa domnie a lui Leopold I (1658-1705), trupele habsburgice reintegrează bazinul dunărean, menţinut într-o stare de hibernare sub stăpânirea otomană, în curentele atlantice ale istoriei europene, extinzând teritorial cu aproximativ 50% statele austriece. În urma bilanţului catastrofal schiţat de tratatele din Westfalia, Austria se transformă într-un incontestabil pol de concentrare federală a Germaniei catolice. Practic, după 1660, trama politicii externe a Casei de Austria devine războiul cu turcii, invadatorii lumii creştine. În perioada amintită, Leopold I cumpără Oppeln şi Ratibor de la Polonia, moşteneşte Tirolul, neutralizează aristocraţia ostilă, parţial protestantă, din Ungaria austriacă, întăreşte capacitatea de ripostă a statului, organizând un aparat militar permanent şi impune o inflexibilă fiscalitate indirectă. Începuturile acestei redresări pluriforme a Austriei au provocat în bună măsură nesăbuitul atac otoman, încheiat cu un răsunător eşec la Kahlenberg, în vecinătatea Vienei. Nici după evacuarea stăpânirii turceşti din bazinul dunărean şi dezamorsarea atmosferei de anxietate instaurată, vreme de un secol şi jumătate, de constanta ameninţare militară a Semilunii, respectivul ansamblu dinastic nu a încercat niciodată să se transforme, în manieră occidentală, într-un stat unitar, centralizat, omogen, dar a facilitat, în schimb, contactele dintre regiuni şi a favorizat geneza şi consolidarea unei civilizaţii comune specifice, situată pe axa frontalieră care demarca protestantismul de catolicism.[13]

Rivalitatea politică austro-otomană în Europa Centrală pe parcursul secolelor XVI-XVII. Relaţiile austro-turce au devenit antagoniste, mai ales pe parcursul secolului al XVI-lea, după victoria câştigată de soldaţii Semilunei la Mohács (29 august 1526) şi în urma alianţei statornicite de regele Franţei, Francisc I (1494-1547), din raţiuni de stat, cu sultanul Soliman al II-lea Magnificul/Legiuitorul (1494-1566). După încheierea păcii de la Zsitvatorok (1606), ostilităţile dintre Habsburgi şi otomani s-au restrâns la hărţuieli, exercitate de-a lungul frontierei militare. Cele două puteri care rivalizau în zona Europei Centrale au fost, până în jurul anului 1660, distrase de alte evenimente politice majore. Habsburgii au fost antrenaţi în Războiul de Treizeci de Ani, în timp ce Imperiul Otoman s-a angajat într-un conflict de durată cu suveranii safavizi ai Persiei, Abbas I cel Mare (1588-1626), Safi I (1629-1642), adversarii săi redutabili din regiunea Orientului Mijlociu. În plus, dezastrele suportate de trezoreria publică turcească, în urma unei crize economice şi fiscale de anvergură, generată de "revoluţia preţurilor", cu întregul ei cortegiu de cicluri inflaţioniste, au produs nemulţumirea ienicerilor, corp de elită în plină diluţie, care a iniţiat o suită de revolte endemice, schimbând sultani şi viziri, stârnind seisme în universul seraiului şi a celebrului său harem sau terorizând populaţia. Regimul politic stagnant a încurajat vechile particularisme, manifestate prin gesturile de insubordonare ale paşalelor provinciale, a favorizat anemierea latentă a autorităţii centrale şi a contribuit la restrângerea comerţului de tranzit şi exterior, la amplificarea cheltuielilor publice şi la deteriorarea sistemului funciar şi financiar. Pe de altă parte, declinul suferit de Imperiul

[13] V.L. Tapié, *Monarhie et peuples de Danube*, Paris, 1969, p. 145-146; Idem, *Barocul*, Bucureşti, 1969, p. 130-137; E. Zöllner, *Geschichte Österreichs von Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien, 1984, p. 25o-252; P. Chaunu, *op.cit.*, p. 40-41 şi 178-180; St. Vajda, *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*, Wien, 1980, p. 297-300.

Otoman, după "epoca de aur" a lui Soliman Magnificul, în raport cu ritmul de dezvoltare al Europei Atlantice se datorează, în bună măsură, incapacității sale de a se lansa în epopeea Marilor descoperiri geografice, ceea ce a condus la pierderea monopolului comercial pe care-l deținea asupra comerțului cu produse asiatice. În ciuda acestor simptome îngrijorătoare, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, degringolada Imperiului Otoman părea o ipoteză nebuloasă, improbabilă, poate chiar himerică. Componentele cutumiare ale particularismului otoman erau încă suficient de vitale pentru a alimenta veleitățile de dominație universală, maniile expansioniste și fobiile anticreștine ale sultanilor de pe malurile Bosforului. Excedată de surprinzătoarele progrese ale Occidentului, civilizația otomană își asuma rolul unui client pasiv, reacționând la provocările sistemului economic vest-european prin importuri masive de tehnologie și specialiști, dispuși să-și renege apartenența la creștinism.[14]

Criza de autoritate a puterii centrale din Istanbul s-a încheiat odată cu venirea la putere, în cursul anului 1656, a vizirilor albanezi. Perioada de dominație politică a acestor renegați, mai ales albanezi – cazul vizirilor Köprülü –, convertiți la islam voluntar sau cu forța, nu a ocazionat însă o simbioză autentică între cele două populații predominante, creștină și musulmană, aflate sub stăpânirea padișahului. Renașterea imperialismului otoman s-a declanșat imediat ce marele vizir, Ahmed Köprülü (1661-1676), a început să guverneze autoritar, în numele tânărului sultan, Mehmet al IV-lea (1648-1687).[15] Prima victimă a respectivului reviriment militar și politic a devenit Republica Veneția, în acea vreme încă o putere de prim-rang în lumea Mediteranei. După o epuizantă confruntare de uzură, extinsă pe parcursul unui sfert de secol (1645-1669), în care au pierit 30 000 de oameni și s-au cheltuit 4,4 milioane de ducați, Serenissima a fost constrânsă să cedeze turcilor Creta, după ce garnizoana din Candia (astăzi Heraklion), comandată de Francesco Morosini, capitulează în 6 septembrie 1669, după un asediu de peste două decenii, deși fusese sprijinită de Spania, cavalerii de Malta, Genova, papa Alexandru al VII-lea (1655-1667) și de contingente militare piemonteze, toscane, lombarde, germane și franceze. Rezistența îndelungată s-a datorat flotei de război venețiene, care, beneficiind de galioane, bastimente mult mai moderne și mai eficiente decât galerele otomane, a paralizat căile de aprovizionare ale asediatorilor musulmani. Simbolic, venețienii reușesc să păstreze, până la sfârșitul secolului al XVII-lea și chiar până la începutul secolului al XVIII-lea, trei minuscule posesiuni, Grabusa – pierdută în 1691 –, Suda și Spinalonga, amplasate în puncte practic inaccesibile ale litoralului cretan. Astfel, după lupta de la Lepanto, ofensiva maritimă a turcilor izolează și lichidează, într-un secol, 1571-1683, ultimele supraviețuiri ale inutilului domeniu oriental al Veneției.[16]

A doua victimă a fost Transilvania, care jucase, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, grație unor voievozi energici, Gabriel Bethlen (1613-1629) și Gheorghe I Rákóczi (1630-1648), un rol disproporționat față de potențialul său real economic, demografic și militar, profitând de o conjunctură politică favorabilă: poziția ambiguă a principatului scindat între pretențiile habsburgice și cele otomane și intervenția trupelor ardelene de partea protestantă în

---

[14] C. Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*, București, 1998, p. 134-178; M. Devèze, *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1970, p. 49-51; F. Cardini, *Europa și Islamul. Istoria unei neînțelegeri*, Iași, 2002; A. Miquel, *Islamul și civilizația sa*, vol. I, București, 1994, p. 350-351; R. Mantran, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 2001, p. 194-206; M. Soreanu, *Marii viziri Köprülü (1656-1710)*, București, 2002, p. 11-27; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, 1976, p. 205-218; A Decei, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 1978, p. 350- 387.

[15] M. Soreanu, *op.cit.*, p. 43-82; R. Mantran, *op.cit.*, 206-210; M. Devèze, *op.cit.*, p. 49-51.

[16] M. Soreanu, *op.cit.*, p.36 și 97; A. Decei, *op. cit.*, p. 392-410; Ph. Longworth, *Aufstieg und Fall der Republik Venedig*, Wiesbaden, 1978, p. 310 și 315; R. Mantran, *op.cit.*, 207-208; Ch. Diehl, *Veneția*, București, 1941, p. 290-294.

Războiul de Treizeci de Ani. După ce principele Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648-1660) se lasă angrenat într-un război cu imperialii, pe teritoriul Poloniei, fără asentimentul sultanului şi atrage asupra ţării sale de baştină, drept represalii, un raid pustiitor al tătarilor, Principatul redevine, după moartea liderului său politic intempestiv (1660), un modest pion al Istoriei, la periferia marilor imperii ale vremii, până la sfârşitul domniei mediocre a lui Mihail I Apafi (1661-1690).[17]

Cea de-a treia victimă a revirimentului otoman a fost monarhia austriacă. Numirea lui Mihail I Apafi în fruntea Transilvaniei, cu largul concurs al Porţii, recuzată de împăratul Leopold I, care trimite un corp expediţionar pentru a ocupa principatul (1661), a fost cauza imediată a războiului austro-otoman din anii 1663-1664. Cu ocazia contraofensivei pe care o organizează, armata otomană ajunge, în toamna anului 1663, până la Pressburg (Bratislava), ameninţând Viena. După o campanie iniţial dezastruoasă – înfrângerea de la Gran –, iar apoi victorioasă – succesul de la Sankt Gotthard (1664), pe râul Raab, datorat, în parte, feldmareşalului de origine italiană, Raimondo di Montecuccoli (1609-1680) –, imperialii încheie o pace defavorabilă cu turcii la Vasvár (1664). Principalii păgubiţi au fost aliaţii lor maghiari. În consecinţă, simţindu-se frustraţi şi trădaţi, magnaţii maghiari organizează o conjuraţie sub conducerea palatinului Francisc Wesselényi, a contelui Francisc Nádasdy, a banului Croaţiei, Petru Zrínyi (1621-1671) şi a cumnatului acestuia, Francisc Frangepán (Fran Krsto Frankopan), recurgând mai întâi la ajutorul Franţei şi al Poloniei, iar ulterior, la cel al Imperiului Otoman. Mişcarea a fost reprimată de austrieci printr-o intervenţie militară în Ungaria Superioară, iar conducătorii rebeliunii, majoritatea de orientare calvină, au fost suprimaţi fizic .[18]

Persecuţiile la care au fost supuşi nobilii maghiari, în mare parte de confesiune protestantă, în ciuda faptului că unii dintre ei nici nu participaseră la revoltă, au contribuit la declanşarea aşa-numitei insurgenţe a *kuruţilor* (cruciaţilor/răsculaţilor), mişcare anticatolică şi antiimperială, sprijinită cu subsidii şi trupe auxiliare de Transilvania şi Franţa. Denumirea generică a rebelilor maghiari, recrutaţi din rândurile ţărănimii şi a micii nobilimi calvine, provine fie de la latinescul *crux* (cruce), fie din osmanul *khurudş* (răsculat, războinic independent). În 1676 conducerea insurecţiei e preluată de contele Emeric (Imre) Thököly (1657-1705). Acţiunea acestuia a fost favorizată de evoluţia conjuncturii internaţionale, care l-a determinat pe Ludovic al XIV-lea (1643-1715) să reactiveze conflictul dintre Poartă şi Casa de Austria. [19]

În urma negocierilor franco-maghiare din 1677, rebelilor li se vărsau subsidii, în valoare de un milion de livre, din partea regelui Franţei. La instrucţiunile monarhiei franceze, Thököly refuză să participe la dieta de la Sopron (1681), unde împăratul Leopold I (1658-1705) spera să realizeze o înţelegere de compromis cu toate cercurile dizidente maghiare.[20]

Din anul 1682, insurgentul maghiar este sprijinit asiduu şi de Poarta otomană, care, pregătind un conflict cu Habsburgii, îşi căuta un aliat în regiunea central–europeană. Vizirul Kara Mustafa (1676-1683), un veritabil „câine al războiului", îi acordă rebelului Thököly demnitatea regală, precum şi o coroană în numele sultanului (1682) şi blochează tentativele internunţiului papal Caraffa de a negocia reînnoirea armistiţiului pe douăzeci de ani, încheiat la Vasvár.[21]

---

[17] R. Mantran, *op. cit.*, 260; *Istoria Românilor*, vol. V, Bucureşti, 2003, p. 88-95 şi 181-2001; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 311-334 şi 353-365.

[18] L. Bély, *op.cit.*, p. 219-222; St. Vajda, *op.cit.*, p. 300-302; J. Miller, *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*, London, 1990, p. 166-170; J. Béranger, *op. cit.*, p. 253-256; Fr. Cardini, *op.cit.*, p.210; S. Wandycz, *Preţul libertăţii*, Bucureşti, 1998, p. 95-96; I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă şi orientarea politică a ţărilor române la sfârşitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 2-3.

[19] St. Vajda, *op.cit.*, p.302; S. Wandycz, *op.cit.*, p. 96-97; M. Soreanu, *op.cit.*, p. 115

[20] L. Bély, *op.cit.*, p. 268-269;

[21] J. Béranger, *op.cit.*, p.257; L. Bély, *op.cit.*,p.269-270; I. Moga, *op.cit.*, p. 88-91.

Asediul Vienei (1683) şi contraofensiva austriacă. În campania care viza asedierea Vienei, pregătită încă din primăvara anului 1683, turcii au mobilizat un efectiv de aproximativ 110 000 oameni, din care 40 000 trupe de elită şi 70 000 de provinciali. În replică, imperialii, care nu dispuneau decât de 60 000 de oameni, încheie un tratat de alianţă cu Polonia şi obţin importante ajutoare pecuniare din partea Curiei pontificale.[22]

Armata turcă, sprijinită de cei 20 000 de maghiari ai lui Thököly, de 6 000 de soldaţi transilvăneni şi de alţi 6 000 de moldo-vlahi, a început asediul capitalei austriece, părăsită de Curtea imperială şi de guvern, la 14 iulie 1683. Apărarea a fost condusă de contele Ernst Rüdiger von Starhemberg, de bătrânul conte, cu rang de general, Caspar Zdenko Kapliř, un văr al lui Wallenstein, originar din Boemia şi de primarul Johann Andreas von Liebenberg. În ciuda eforturilor depuse de trupele lui Kara Mustafa, Viena rezistă vreme de 59 de zile. Ducele Carol de Lorena (1643-1690) reuşeşte, la 31 august, să realizeze joncţiunea cu contingentele din Bavaria, Saxonia, Suabia, Franconia şi cu cei 20 000 de cavalerişti polonezi, antrenaţi în acţiunea militară de deblocare a Vienei de către suveranul lor, care îşi condiţionase participarea la eveniment de achitarea unei compensaţii ce se ridica la 500 000 de guldeni. Salvarea reşedinţei Habsburgilor se datorează, de altfel, în bună măsură, şi sprijinului financiar, în valoare de 2 500 000 de guldeni, furnizat de papa Inocenţiu al XI-lea (1676-1689), Spania, Portugalia, Toscana şi Genova. În urma amintitei operaţiuni militare, forţele austro-germano-poloneze, situate în proximitatea capitalei asediate, se ridică la 70 000 de soldaţi. La 12 septembrie 1683, trupele de salvare, conduse de regele Poloniei, Ioan al III-lea Sobieski (1674-1696), îi învinge pe asediatori, în bătălia de la Kahlenberg, mizând, în parte, şi pe efectul de surpriză.[23]

După eliminarea pericolului iminent, imperialii, chiar dacă ezită iniţial, se decid, pentru prima dată în istoria conflictelor cu otomanii, să declanşeze o ofensivă masivă spre est. În această ordine de idei, sunt derulate o suită de operaţiuni militare în Ungaria, pe parcursul anului 1684, care se încheie cu un asediu nefinalizat al Budei, capitala istorică a Ungariei.

În anul următor, 1685, trupele austriece îşi extind controlul asupra Ungariei Superioare răsăritene, ajungând până la fortăreaţa Munkács (Munkačevo), care aparţinea Elenei Zrinyi, soţia lui Thököly, fiica eroului Petru Zrinyi, executat, la 30 aprilie 1671, pentru participarea sa la "conspiraţia magnaţilor" împotriva Casei de Austria şi mama viitorului lider al mişcării rebelilor *kuruţi*, Francisc Rákóczi al II-lea (1704-1711). Se încep, totodată, tratative cu Mihai Teleki (1634-1690), cancelarul principelui transilvan Mihail Apafi.[24]

Campania din 1686 răstoarnă decisiv situaţia în favoarea Habsburgilor, mai ales după ce, în septembrie, e cucerită Buda de către trupele lui Carol de Lorena. Evenimentul capătă o anvergură continentală, fiind celebrat în întreaga Europă creştină. Pe fondul acestor succese militare eclatante se amplifică în permanenţă curiozitatea occidentalilor faţă de regiunile care deveniseră teatrul recentelor confruntări militare, cu atât mai mult, cu cât ţările respective se aflaseră vreme de aproape două secole în captivitate otomană. În consecinţă, sunt tipărite o serie de lucrări menite să completeze informaţiile lacunare ale lumii vest-europene despre universul Europei central-orientale, care îngloba atât Banatul Timişoarei, stăpânit încă de turci,

---

[22] L. Bély, *op.cit.*, p. 270-272; E. Zöllner, *op. cit.*, p.252; J. Béranger, *op.cit.*, p. 257-258.

[23] J. Béranger, *op.cit.*, p. 258-26o; E. Zöllner, *op.cit.*, p. 252-254; St. Vajda, *op.cit.*, p. 305-314; N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, Iaşi, 1998, p. 268-269; Al. Duţu, *Ţările române - în timpul şi după asediul Vienei*, în "Magazin istoric" (XVII), nr.7/1983, p. 4-9; V. Ciobanu, *Asediul Vienei*, în "Magazin istoric"(IV), nr.1/1970, p. 52-56; C. Mureşanu, *Semiluna coboară spre apus...*, în "Magazin istoric"(XXXIII), nr. 1, 1999, p. 75-79; I. Moga, *op. cit.*, p. 91-95; F. Cardini, *op. cit.*, p. 211-212.

[24] P. Cernovodeanu, *O viaţă închinată luptei pentru libertate*, în *Magazin istoric* (X), nr.3/1976, p. 34-36; V.L. Tapié, *Les relations entre la France et l'Europe centrale de 1661 à 1715*, vol. II, Paris, 1958, p. 159-162; E. Zöllner, *op. cit.*, p. 254; E. Rezachevici, *op. cit.*, p. 210-217.

cât şi Transilvania, situată practic între două fronturi. Printre acestea am putea aminti: G. Kuniz, *Diarium welches am Türkischen Hoff un hernah beym Gross Vesier in der Wienerischen Belägerung gewester kayserlichen Resident Herr Baron K. Eigenhändig beschrieben nebst aussfuhrlichen Relation der Wienerischen Belägerung...*, Viena, 1684, Pierre à Vaelkeren, *Vienne assiégée par les Turcs et délivrée par les chrestiens ou Journal du siège de Vienne*, Bruxelles, 1684, Isthvánffi Nicolaus Pannonius, *Historiarum de rebus Hungaricis libri*, Colonia,1685, G. Kreckvitz, *Totius regni Hungariae Descriptio*, Frankfurt, 1685, *Hungarisch-Türkische Chronik*, Nürenberg, 1685 *Histoire des trubles de Hongrie*, Paris, 1685, Ottone Sponcir Kav', *Historia delle Attioni de re dell'Ungaria*, Venetia, 1685, *Histoire de l'état present du Royaume de la Hongrie*, Colonia, 1686, *Theatrum novellarum mundi alterum*, Augsburg, 1686 (din colecţia de istorie universală *Theatrum Europeum*), P. Rycaut, *The present state of the Ottoman Empire containing the Maxims of the Turkisch Polity* – in three Books, London,1687, Vanel, *Histoire et description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie, et des autres États qui ont été, ou qui sont encore ses tributaires*, Paris, 1688. Ştim totodată că, la cererea viitorului domnitor Constantin Brâncoveanu (1688-1714), pe atunci doar mare logofăt, cărturarul grec Ieremia Cacavela (1643-1698) a tradus în limba greacă o lucrare italiană despre asediul Vienei, scrisă de un autor anonim, care a fost, ulterior, pusă la dispoziţia domnitorului Şerban Cantacuzino.[25]

Ercole Scala şi pretinsele realităţi transilvane ale secolului al XVII-lea. În seria respectivelor lucrări de popularizare se înscrie şi *L'Ungheria compendiata*, publicată la Modena şi dedicată ducelui Francesco al II-lea d'Este, în anul 1685, de contele Ercole Scala. Prima ediţie are 96 de pagini, acompaniate de 19 gravuri şi cuprinde o serie de referiri, mai ales cu privire la aşezările întărite din părţile vestice ale Transilvaniei (Partium) şi cele din Banat. Absolut întâmplător şi periferic sunt evocate şi câteva localităţi fortificate din regiunea centrală a Principatului. E oarecum perceptibilă dorinţa de a prezenta în mod prioritar teritoriile şi centrele urbane aflate încă, la ora respectivă, sub controlul Semilunii. Desigur, informaţiile sunt vagi şi uneori inactuale, fără a mai lua în considerare erorile, deseori, de-a dreptul flagrante.[26]

În ciuda acestor infirmităţi, lucrarea pare să fi fost receptată cu interes de cititorii italieni. În anul 1686 e retipărită, într-o versiune oarecum liliputană, la Milano. Textul reia conţinutul din prima ediţie, completat cu evenimentele campaniei austriece din Ungaria şi se extinde pe 332 de pagini. Gravurile sunt însă sensibil diferite faţă de ediţia princeps. O a treia variantă din *L'Ungheria compendiata* vede lumina tiparului, la Veneţia, în 1687. Formatul cărţii e din nou mai generos şi, în consecinţă, numărul de pagini scade la 166. Gravurile care ilustrează anumite aspecte ale textului se ridică la 20.

Informaţiile noastre cu privire la autorul lucrării *L'Ungheria compendiata* , contele Ercole Scala, sunt extrem de austere, în ciuda unor investigaţii realizate în bibliotecile şi lexicoanele italiene. Am descoperit doar că, în anul 1670, deci cu un deceniu şi jumătate mai devreme, a tipărit la Modena o operă scenică, intitulată *L'Alerinda*, dedicată principelui Cesare d'Este , care se extinde pe 160 de pagini. Presupunem, în consecinţă, că era un literat care gravita în cercul familiei princiare d'Este. E posibil ca numele său să fie un pseudonim literar, iar titlul nobiliar o impostură. De altfel, am sesizat că, în anul 1688, apare în Franţa o lucrare cu

[25] *Biblioteca Bethlen din Aiud*, Bucureşti, 1957, p. 24-25; V. Zaborovschi, *Politica externă a Celor Trei Principate*, Bucureşti, 1925, p. 3-16; Al. Duţu, *Călătorii, imagini, constante*, Bucureşti, 1985, p. 105; C. Şerban, *Asediul Vienei din 1683 oglindit în câteva manuscrise româneşti şi străine*, în "Revista Arhivelor" (LX), vol. XLV, nr. 3/1983, p. 262-266; I.A. Pop, S. Şipoş, *Imaginea ţărilor române într-o lucrare franceză de la 1688*, în *Analele Universităţii din Oradea* (X), 2000, p. 51-60.

[26] E. Scala, *L'Ungheria compendiata*, Modena , 1685, p. 1-45.

autor anonim, intitulată *Histoire et Description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie.* Evident, şi în această monografie sunt descrise o serie de regiuni şi centre urbane din Transilvania, chiar mai amănunţit decât o face Ercole Scala.[27] Prin urmare, e limpede că, după asediul Vienei, cititorii contemporani consumă masiv publicaţii care furnizează *in extenso* date cu privire la peisajul sau mediul în care se derula conflagraţia austro-turcă.

Revenind la best-seller-ul lui Ercole Scala, acesta evocă, în mod explicit, de la nord la sud, suita de cetăţi fortificate, situată în extremitatea vestică a Transilvaniei, adică pe fâşia teritorială aflată încă, la ora respectivă, sub stăpânirea Imperiului Otoman. Desigur, unele informaţii sunt fabuloase, ca să nu spunem fabulaţii. Astfel, vorbind de fortăreaţa Sătmarului, pe care o consideră mărginită de Tisa, autorul italian o plasează în comitatul cu acelaşi nume, cedat de turci împăratului, în urma păcii de la Vasvár, din anul 1664, după ce fusese cucerită (1660), contrar prevederilor cuprinse în tratatatele prealabile cu Poarta, de către contele Louis de Souches, comandant al trupelor imperiale din Ungaria. Evitând cu nonşalanţă să furnizeze eventuale informaţii de ordin urbanistic sau strategic, el preferă să evoce opulenţa agricolă a regiunii, care excela în culturi viticole şi cerealiere. Fertilitatea solului, susţine Ercole Scala, e atât de ridicată, încât şi terenurile necultivate furnizează recolte semnificative, datorită semînţelor rămase pe câmp de la culesul din anul precedent. Aceste exagerări capătă accente de-a dreptul mirifice când sunt evocate terenurile viticole din împrejurimile Sătmarului : *„Viile, care se văd în mare număr în acel ţinut, par a fi doici generoase pentru aur, care acolo se află din belşug, mult mai mult decât în alte părţi şi până şi apele care-i scaldă împrejurimile îl furnizează din abundenţă. Şi la rădăcina butucilor de vie se găsesc grăunţe de aur, care provin poate din picăturile ce se scurg de pe viţe şi care nu sunt preţuite la o mică valoare."*[28]

Următorul obiectiv important descris de Ercole Scala este cetatea Oradea, pe care o numeşte Città di Varadino, dar subliniază că, germanii au botezat-o Grosswardein. Amplasată pe râul Criş, aşezarea e formată din trei cartiere, protejate de o nouă incintă regală – afirmă autorul italian –, iar " *biserica acestei mari fortăreţe a slujit spre a fi depuse în ea trupurile regilor Ladislau şi Sigismund* – recte Ladislau cel Sfânt (1077-1095) şi Sigismund de Luxemburg (1387-1437) –, *dar mai apoi o parte a locuitorilor, căzuţi în nelegiuirea calvinismului, au dărâmat odată cu biserica şi mormintele(...)".* A fost capturată de turci în anul 1660, după ce, o jumătate de secol mai devreme, în toamna anului 1598, apărătorii ei respinseseră 12 asalturi, efectuate de cei 60.000 de luptători otomani, dirijaţi de Omar Paşa, datorită vitejiei dovedite de Melchior de Redern şi Kirel (Király ?) George, care i-au comandat. Se pare că, în realitate, apărarea cetăţii a fost condusă de Paul Nyáry, unul dintre ofiţerii fideli ai împăratului Rudolf al II-lea (1552-1612), sau, în conformitate cu alte surse, de contele Isolani, iar atacul a fost iniţiat şi coordonat de serdarul Setirci Mehmed Paşa, ajutat de tătarii crimeeni ai lui Gazi Giray al II-lea (1588 – noiembrie 1596 şi 1596-1608). În privinţa celui de al doilea asediu, Ercole Scala susţine că apărătorii Orăzii au capitulat condiţionat la 7 august 1660, întrucât comandantul garnizoanei, colonelul Rátz János, murise în luptă. Ali Paşa, conducătorul celor 50.000 de atacatori otomani, a permis curajoasei garnizoane, precum şi locuitorilor oraşului, adăpostiţi în cetate, să se refugieze spre Debreţin, în 300 de căruţe. Se pare că, într-adevăr, apărătorii Orăzii au rezistat atacurilor iniţiate de turci, de la 14 iulie până la 17 august 1660, când au cerut pace, iar serdarul Köse Ali Paşa, comandantul asediatorilor, impresionat de rezistenţa lor dârză (supravieţuiseră doar 300 de soldaţi din cei 1.000 de apărători), le-a permis să se retragă, la 27 august 1660. Bazându-se pe respectivele amănunte,

[27] S. Callimachi, *Din cărţi vechi. Pagini privitoare la istoria românilor*, Bucureşti, 1946, p.114-122.
[28] E. Scala, *op. cit*, p. 32-33.

numeroşi istorici consideră că Oradea a rezistat atunci, vreme de 44 de zile, în faţa soldaţilor Semilunei. Alţii vorbesc chiar de 46 de zile.[29]

În continuare, autorul italian, dorind să ofere informaţii despre cetatea Gyula, din Ungaria, o confundă pe aceasta, parţial, cu Alba Iulia (Gyula Fehérvár) din Transilvania. Fragmentul următor e o dovadă peremptorie în acest sens:" *Între fortăreaţa Gyula /*recte Alba Iulia*/ şi Lipova /*Lippa*/ se pot întâlni, în afară de castelul Rab supus /*principelui*/ Ardealului, pe lângă care trece râul Mureş, /*apoi*/ cele două cetăţi Sebeş /*Millenbach*/ şi Orăştie/*Brotz*/, dependente în mod egal de stăpânirea ardelenilor şi a nemţilor, iar într-o vale, nu departe, numită Poarta de Fier /*Nascapo*/, marele Huniade, sub flamura Sfintei voastre cruci, şi-a pus în primejdie mica sa oaste, împotriva celei numeroase a turcilor, doborând din rândurile acesteia mai mult de 40 000 de oameni, prin neasemuita sa vitejie."*[30]

În privinţa cetăţii Lipova, Ercole Scala consideră că, amintita fortificaţie a fost ridicată pe malul Mureşului de ginerele regelui maghiar Matia Corvin, marchizul George de Brandenburg. Afirmaţia e vădit eronată, întrucât respectivul monarh al Ungariei nu a avut nici o fiică din cele două căsătorii ale sale. În rest se menţionează doar, cu unele inexactităţi, procesul istoric de pendulare a fortăreţei Lipova de sub stăpânirea ardelenilor sub cea otomană şi invers, până la sfârşitul secolului al XVII-lea: *„Datorită fugii laşe a lui Ioan Pethö /Giovanni Peteo/, care comandase fortăreaţa, turcii au reuşit să o ocupe în anul 1551. Dar au stat puţine luni în ea fiindcă a fost recucerită de fratele George şi de Castaldo, generalul împăratului. În anul următor, în legătură cu faptul că turcii au adus sub stăpânirea lor cetatea Timişoara, ei au incendiat şi Lipova .După ce au reconstruit-o şi au ţinut-o în stăpânire vreme de 40 de ani, a fost ocupată de ardeleni, care o au şi astăzi."* Autorul italian se înşeală şi în acest caz. Timorat de vestea capitulării apărătorilor cetăţii Timişoara,ofiţerul spaniol Aldana, comandantul garnizoanei cantonate în fortificaţia de pe Mureş de către generalul Gian-Batistta Castaldo, guvernator al Transilvaniei (1551-1555), în anul 1551, a abandonat Lipova, fără luptă, în anul următor. Totodată, Ercole Scala pare să nu-şi amintească episodul cedării Lipovei de către principele Transilvaniei, Gabriel Bethlen (1613-1629), în anul 1613. Pe de altă parte, nu poate intui că turcii vor fi alungaţi din fortăreaţa de pe Mureş, în anul 1688, de către trupele generalului napolitan Antonio Caraffa (? – 1693), aflat în slujba Habsburgilor, în calitate de feldmareşal.[31]

În continuare Ercole Scala evocă cetatea episcopală a Cenadului precum şi ruinele faimosului pod al lui Traian. În ambele cazuri informaţiile sunt culese din surse indirecte, unele destul de vechi. Despre cetatea Cenadului detaliile sunt strict cronologice. E relatată disputa dintre otomani şi principii Transilvaniei pentru stăpânirea străvechiului centru episcopal. Deşi destul de explicite şi nuanţate, amănuntele referitoare la podul lui Traian sunt în bună măsură discutabile sau chiar inexacte. Astfel, autorul italian consideră că edificiul construit la iniţiativa suveranului roman n-ar fi traversat doar apele Dunării, ci şi cursul râului Zul (?), hidronimic inspirat de un împărat roman purtând numele respectiv. Probabil apocrifă e şi inscripţia latină, menţionată de Ercole Scala ca fiind gravată într-una dintre ruinele podului: "PROVIDENTIA. AUGUSTI./ VERE. PONTIFICIS./ VIRTUS. ROMANA. QUID./ NON. DOMAT./ SUB. IUGUM./ ECCE. RAPITUR./ DANUBIUS", adică (*Prin grija augustului şi adevăratului pontifice, virtutea romană a supus aici Dunărea cea neîmblânzită*). Acelaşi text, inscripţionat pe o tablă de marmură, situată într-unul din forturile amplasate lângă podul lui Traian, pe malul dacic, e menţionată şi de Francesco Griselini, în celebra sa *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei.* Eruditul veneţian se îndoieşte însă de autenticitatea

[29] *Ibidem*, p. 35-38; M. Guboglu, *Cronici turceşti privind Ţările Române*, Extrase vol. II, sec. XVII-începutul sec. XVIII, Bucureşti, 1974, p. 314-317.
[30] E. Scala, *op. cit.*, p. 39-40.
[31] *Ibidem*, p. 40-41.

inscripţiei, invocând în acest sens opiniile unor colecţionari şi savanţi ai epocii cu certă autoritate în domeniu. În schimb, un contemporan al lui Ercole Scala, Komáromi János, partizan fervent şi secretar al notoriului rebel antihabsburgic, Emeric Thököly, descrie în paginile lucrării, *Jurnal otoman şi experienţe, 1697-1705,* ruinele podului lui Traian, pe care-l consideră a opta minune a lumii, dar nu menţionează falsa inscripţie.[32]

Ultima aşezare majoră din Banat descrisă în perimetrul *Ungheriei compendiata* este cetatea Timişoara. Autorul schiţează din nou un amplasament geografic uşor eronat, susţinând că zidurile oraşului sunt înconjurate de râurile Timiş şi Bega. Organizarea municipală a localităţii în perioada precedentă cuceririi otomane este de asemenea fantezistă. Greu de presupus ca Timişoara să fi fost condusă de un Consiliu Aulic şi un Consiliu Public într-o manieră extrem de democratică. Relatarea cu privire la asediul fortăreţei (1552) – apărată eroic de comandantul Ştefan Losonczi –, precum şi celelalte comentarii adiacente sunt relativ corecte, mai puţin unele amănunte. Trupele turceşti erau conduse de Ahmed paşa şi nu de Mehmed paşa, iar conflictul dintre Matia Corvin şi voievodul transilvan Ioan de Szentgyörgy nu s-a derulat în 1463, ci în anul 1467.[33]

Desigur, lucrarea lui Ercole Scala, nefiind rezultatul unei investigaţii directe în zona de conflict, conţine frecvente erori, omisiuni, false localizări şi pseudoetimologii. Confuziile şi formulările ambigue sunt numeroase şi doar ocazional pot fi clarificate. În ciuda acestor infirmităţi patente, cartea autorului italian pare să fi trezit un real interes în rândurile compatrioţilor săi, din moment ce a fost reeditată cu obstinaţie, vreme de trei ani. *L'Ungheria compendiata* a contribuit neîndoielnic în epocă la stimularea interesului opiniei publice din Peninsula italică pentru realităţile politice şi etnice din Europa centrală şi orientală, care, până la finele secolului al XVII-lea, agonizaseră la periferia lumii creştine continentale, într-o pregnantă izolare impusă de umbra nefastă a Semilunii.

AN ITALIAN BEST-SELLER FROM THE END OF THE 17TH CENTURY ON THE TOWNS AND CASTLES FROM BANAT AND WESTERN TRANSYLVANIA

Abstract

The 17th century author Ercole Scala was literate affiliated to the Italian family d'Este. It is possible that his name was a literary pseudonym, ant the supposed noble title an imposture. Nevertheless one of his books, *L'Ungheria compendiata*, printed in no less than three editions between 1685 and 1687, had an important role in stimulating the interest of the Italian public opinion for the political and ethnical realities from Central and Eastern Europe at the end of the 17th century.

[32] *Ibidem*, p. 41-32; Fr. Griselini, *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*, Timişoara, 1984, p. 222; *Utazások a török birodalomban*, Bucureşti, 1983, p. 156.
[33] E. Scala, *op.cit.*, p. 43-44; A. Decei, *op. cit.*, p. 194-195.

OVIDIU MUNTEAN

POLONIA ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ DIN PERIOADA UNIRII PRINCIPATELOR

Polonia şi lupta revoluţionară a patrioţilor polonezi s-au bucurat de atenţia presei româneşti şi în deceniul care separă Revoluţia de la 1848-1849 de Unirea Principatelor, preocupare pe care de altfel am regăsit-o şi în perioada anterioară[1]. După înăbuşirea revoluţiei, odată cu restabilirea Regulamentului organic în Principate şi instaurarea regimului absolutist în Transilvania se abrogă principiul libertăţii tiparului. Regulile draconice de cenzură, instituite în Moldova de domnitorul Mihail Sturdza, extinse apoi de regimul căimăcămiei şi în Ţara Românească, patenta imperială din anul 1852 din Transilvania, întăreau şi înmulţeau restricţiile, măsurile preventive şi represive împotriva presei. În aceste condiţii, după încetarea apariţiei publicaţiilor revoluţionare, numărul ziarelor şi revistelor a fost extrem de redus, iar puţinele care au continuat sau au fost admise să apară erau lipsite de caracter politic.

La Iaşi, în anul 1850 a apărut *Zimbrul*, care, iniţial, se mărginea a mulţumi "curiozitatea publicului în privinţa noutăţilor din străinătate cum şi a celor dinlăuntru", declarând că în ceea ce priveşte "interesele ţării" ele vor fi abordate numai atât cât e îngăduit unui jurnal a o face"[2]. Foiletonul literar al acestui ziar ne prezintă portretul generalului polonez Iosif Bem, pe care-l califică "general de aventură, nu erou în felul francezului Dumouriez", arătând mai apoi că "s-a făcut musulman deoarece era prea nepăsător"[3]. În paginile acestui ziar mai regăsim informaţii despre emigranţii polonezi refugiaţi în Turcia. Ştirile readuc în prim-plan figura generalului Henryk Dembinski care, se spune, va părăsi capitala Turciei urmând a pleca la Paris[4]. De asemenea, ziarul publică informaţii despre amnistia dată polonezilor pentru "delicte politice" şi este convins că "mulţi poloni ce petrec în străinătate în cea mai mare mizerie se vor grăbi a se folosi de această amnistie politică ce se dă în Rusia şi Polonia"[5].

Informaţii despre emigraţia poloneză se regăsesc şi în ziarele din Transilvania care, în această epocă a puterii discreţionare a statului absolutist austriac, traversează o perioadă grea. Astfel, în condiţiile severe de supraveghere a legilor marţiale, *Gazeta de Transilvania* este suspendată în perioada februarie – septembrie 1850 pe motiv că nu a respectat instrucţiunile cenzurii. Mai târziu, prin noua lege a presei, intrată în vigoare în anul 1852, s-a cerut pentru publicarea unui ziar o cauţiune bănească mare, sumă de care nu dispunea nici redactorul nici

---

[1] Vezi studiile noastre *Imaginea Poloniei în presa românească din Transilvania până la Revoluţia din 1848*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Historia, an XXXVIII, 1993, nr. 1-2, p. 123-131 respectiv *Polonia şi revoluţionarii polonezi în presa paşoptistă românească*, în *Acta Musei Napocensis*, II, nr. 35-36, 1998-1999, p. 69-77.

[2] Nicolae Iorga, *Istoria presei româneşti*, Bucureşti, 1922, p. 102.

[3] T. Codrescu, *Amintiri din bivuacuri şi din câmpiile bătăliei în cursul războiului din Ungaria*, în *Zimbrul*, nr. 1, 3 iulie 1850, p. 2.

[4] *Zimbrul*, nr. 72, 2 aprilie 1851, p. 288.

[5] *Ibidem*, nr. 19, 2 septembrie 1850, p. 78.

editorul publicației brașovene. Ca să poată subzista mai departe gazeta a trebuit să devină o foaie oficială având obligația de a reproduce toate dispozițiile guvernamentale. Ori, în această situație, George Barit nu mai putea fi redactorul ei și trebuia găsit un om maleabil, în care autoritățile să aibă mai multă încredere. Persoana numită în această funcție a fost Iacob Mureșanu, care are meritul de a fi reușit să salveze gazeta într-o perioadă atât de grea[6].

La începutul anului 1851, *Gazeta de Transilvania* inserează articolul intitulat *O aruncătură de ochi peste starea Europei în 1850,* în care se arăta printre altele ca: "1850 ține de o perioadă ce, începând cu 1789, nu e nicidecum încheiată iar cuprinsul ei este lupta ideilor liberale". După ce se trece în revistă starea Europei de după anul 1815 se evidențiază că "scularea Poloniei se sfârși cu ștergerea acestei națiuni slave din cartea popoarelor"[7]. Gazeta reproduce mai apoi un comentariu al ziarului vienez *Lloyd* în care se evidențiază strânsa colaborare a celor trei puteri ale Nordului (Prusia, Rusia și Austria) în reprimarea tulburărilor revoluționare ale ungurilor și polonezilor, alianță care, se spune "nu se face din prietenie politică ci numai din strâmtorare politică"[8]. Exemplul oferit mai întâi este "războiul revoluționar al polonilor din 1830" când a funcționat alianța ruso-prusiană iar apoi în timpul revoluției pașoptiste când "câte o putere prietenă lua asupră-și asigurarea operațiunilor", având în vedere "neapărata trebuință iar nu o favoare sau o nefavoare". În toți acești ani gazeta cuprinde note și informații privitoare la activitatea emigrației poloneze și maghiare pe care le vede într-o strânsă legătură, mai ales în Anglia cuprinsă de "entuziasmul kosutian"[9]. Atenția acordată emigrației maghiare din Anglia este comparată cu situația "de după revoluția polonă din 1831" când "se vorbea numai de Polonia căzută fără să se fi făcut ceva". De asemenea, sunt publicate informații despre legiunea poloneză, din care unele unități se refugiază în țări străine iar altele se reîntorc în patrie trecând prin Transilvania[10].

În anii următori pe primul plan al politicii internaționale apare din nou problema orientală. În fața refuzului Turciei de a rezolva această problemă în modul preconizat de Rusia, aceasta, mizând pe o conjunctură diplomatică favorabilă, rupe relațiile cu Turcia, iar în octombrie 1853 se dezlănțuie practic războiul Crimeii (1853-1856). În acest context internațional publicația brașoveană evidențiază în paginile sale dezbaterile asupra "chestiunii orientale" din parlamentul de la Londra, subliniind că "Turcia este în mare pericol" se inserează un discurs al lui John Russel care declara că "speră că nu se va găsi nici un englez care să voiască a lua parte la o asemenea faptă cum fu împărțirea Poloniei"[11]. Comentariile gazetei reiau pasaje din prestigiosul ziar englez *Times* care, după ce face o paralelă între "desmădularea Turciei și împărțirea Poloniei", arată consecințele dezmembrării statului polonez pentru situația Europei[12]. Polonezii urmăreau evenimentele cu multă atenție, încercând să influențeze diplomația europeană în favoarea cauzei lor. Vorbind despre emigrația poloneză din capitala Franței gazeta va nota în toamna anului 1853: " Prințul Ciartorițchi a încheiat sărbătorea care se ține în toți anii în memoria revoluției poloneze cu o cuvântare care făcu o profundă întipărire la numeroșii auditori ce s-au adunat la Hotel Lambert. Căruntul prinț vorbi despre direcția pe care

---

[6] Gheorghe E. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii ardelene din secolul al XIX-lea,* Cluj-Napoca, 1977, *passim.*

[7] *Gazeta de Transilvania,* nr. 5, 15 ianuarie 1851, p. 17, (mai jos *Gaz. Trans.).*

[8] *Ibidem,* nr. 79, 1 octombrie 1851, p. 326.

[9] *Ibidem,* nr. 86, 25 octombrie 1851, p. 356. Este elogiat spiritul liberal ce domnește în Anglia unde fiecare opinie politică se poate liber manifesta. Vezi și *Gaz. Trans.*, nr. 39, 14 mai 1851, p. 168

[10] "La 21 mai trecură prin Oradea către Lemberg 18 inși din legionul polonic, ce fugiră în Turcia, având voie de la stăpânire de a se reîntoarce la ale sale." *Gaz. Trans.*, nr. 44, 31 mai 1851, p. 188.

[11] *Ibidem,* nr. 20, 11 martie 1853, p. 79.

[12] " Împărțirea Poloniei a fost nimicirea unui stat care avea să joace un rol în istoria și propășirea secolului nostru". *Gaz. Trans.* nr. 21, 14 martie 1853, p. 83.

au luat-o acum lucrurile în Europa cu o bucurie care exprimară fără voie speranţele ce emigraţia polonă le lega de această stare a lucrurilor"[13].

Rapiditatea cu care se desfăşurau evenimentele, în ajunul războiului Crimeii, reclama iniţiativa atât din partea românilor, cât şi a polonezilor, iar situaţiile similare în care se găseau Ţările Române şi Polonia impuneau acţiuni comune. Trupele ţariste ocupaseră Principatele Române în iulie, iar la 16 octombrie 1853 Turcia declară război Rusiei. În luna noiembrie emigranţii români s-au întâlnit la Paris cu generalii polonezi Josef Wysocki şi Ludwik Mieroslawski iar în timpul discuţiilor s-a ajuns la un acord de colaborare a acţiunilor atât în relaţiile cu Poarta cât şi în interiorul Principatelor[14].

Emigraţia polonă de după 1830 nu a fost unitară, fiind confruntată de curente contradictorii, divergenţe, reprezentate prin numeroase organizaţii şi în organe de presă. Atât în timpul revoluţiei de la 1848 cât şi în perioada următoare au fost active gruparea de la Hotel Lambert condusă de prinţul Czartoryski, cât şi Societatea democratică poloneză (T.D.P.). Ultima a propus Porţii participarea sa la război şi această propunere a fost reluată de generalul Wysocki în noiembrie 1853, dar turcii au refuzat-o în special din cauza opoziţiei Austriei, care deţinea teritorii poloneze şi nu dorea noi complicaţii. În schimb Michel Czajkowski – care din 1850 s-a convertit la islamism devenind Mehmet Sadâk Paşa – a obţinut de la guvernul turc aprobarea pentru organizarea unei formaţii de cazaci şi numirea sa în funcţia de hatman al acestei unităţi militare[15]. Surprins de poziţia fostului său subaltern, prinţul Adam Czartoryski îl trimite imediat la Constantinopol pe Wladyslaw Zamojski cu scopul de a organiza o legiune poloneză pe care să o contrapună cazacilor lui Sadâk-Paşa, dar şi pentru a zădărnici planurile democraţilor.

Aceste manevre de culise ale polonezilor sunt reflectate în paginile gazetei braşovene, care surprinde divergenţele dintre ei prin faptul că "au de gând să înfiinţeze două legiuni ca să mulţumească partidele în care sunt dezbinaţi ei", iar tonul ziarului este critic faţă de această situaţie: "Mai poftim oameni, care au dat cu capul de atâtea nenorociri şi încă tot nu se înţeleg altfel decât să facă două legiuni deosebite"[16]. În continuare, arătând că "nu numai românii emigranţi de la 1848 ca Eliade, Goleştii, Tell ci şi o samă de boieri patrioţi mai buni au rugat de repetate ori pe sultan şi pe Poarta ca să li se dea şi lor voie a conlucra cu sabia în mână la scoaterea ruşilor din patria românilor", gazeta prezintă activitatea exilaţilor români care au ajuns în tabăra de la Sumla a comandantului turc Omer-Paşa[17]. Românii voiau să-şi organizeze corpul de voluntari la Vidin, cu sprijinul lui Omer-Paşa care avea intenţia de a dobândi domnia în Moldova şi Ţara Românească. În acest scop, Omer-Paşa a adunat dovezi că e român, descendent dintr-un centurion al legiunilor romane - Latus, iar veleităţile îi erau stimulate de scrierile lui Ion Eliade Rădulescu[18].

---

[13] *Gaz. Trans.*, nr. 97, 3 decembrie 1853, p. 380.

[14] Ion Petrică, *Confluenţe culturale româno-polone (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, Bucureşti, 1976, p. 73.

[15] Nicolae Ciachir, *Istoria modernă a Poloniei*, Bucureşti, 1987, p. 118.

[16] *Gaz. Trans.*, nr. 38, 14 mai 1855, p. 147.

[17] "Poarta a hotărât ca să nu se mai opună ca patrioţii români din Principate să conlucreze cu ea împreună. În urma acestora porni în 18 (ianuarie) generalul Tell cu patru ofiţeri români în lagărul lui Omer-Paşa. Ei vor să opereze în Valahia mică. Generalul Tell e un ofiţer eroic. În 1848 fu membru al locotenenţei în Valahia: El a fost unul ce a subscris protestul în contra Convenţiei de la Balta-Liman". *Gaz. Trans.*, nr. 11, 6 februarie 1854, p. 43. Protestul contra Convenţiei de la Balta-Liman, despre care aminteşte gazeta, este broşura intitulată *Lettre au ministre des Affaires étrangers de la France sur l'occupation des principautés danubiennes par la Russie*, apărută în Franţa în anul 1849, ce îi are ca semnatari pe Chr. Tell, Nicolae Golescu şi Ion Heliade Rădulescu.

[18] Biblioteca Academiei Române, *Arhiva Sadyk-Paşa, Résumé de mes souvenirs de la la guerre de 1854 par Michel Czajkowski (Mehmed Sadyk Pacha)*, I, mss. 1, f. 14.

Intenţia românilor de la Sumla găseşte ecou în gazeta braşoveană din 17 martie 1854 unde se arăta că "sultanul chemă pe I. Eliade şi pe Tell (maior până la 1848 apoi general) şi le dete voie a merge la Vidin şi a organiza un corp de ostaşi români". Dar de teama revoluţiei şi a implicaţiilor politice, Omer-Paşa nu a primit seviciile exilaţilor români. Pe marginea acestor evenimente, gazeta va informa cititorii că "Grigore Sturdza, fiul fostului Domnitor al Moldovei (...) nu s-a ocupat de înrolarea unui corp român deosebit şi în loc de acela el şi Creţulescu se alăturară lângă Sadâk-Paşa (polonul Ciaikovski), comandantul noii trupe de cazaci creştini, şi pe puţinii ostaşi români îi întrupară cu escadroanele lui Sadâk". Informaţii interesante ne oferă Sadâk- Paşa asupra relaţiilor sale cu românii. În *Memorii* sunt menţionaţi principalii săi colaboratori români, sunt confirmate legăturile dintre emigranţii români şi populaţia de pe malul stâng al Dunării, relaţiile lui Sadâk-Paşa cu Grigore Ghica şi Barbu Ştirbey, încercările emigranţilor români de a forma legiuni proprii organizându-se "asemănător cu polonezii". Bine apreciaţi de el sunt ofiţerii români, îndeosebi Grigore Sturdza (Mouchlis Pacha) şi maiorul Dimitrie Creţulescu[19].

Ceea ce a contribuit la sporirea neîncrederii, nu numai a lui Sadâk-Paşa ci şi a românilor, în emigranţii polonezi din gruparea aristocratică a lui Adam Czartoryski, şi în Wladyslaw Zamojski îndeosebi, a fost memoriul alcătuit de către acesta din urmă privind reconstituirea Poloniei cu ajutorul Austriei, instalarea unui arhiduce pe tronul Poloniei, în schimbul "anexării celor trei provincii româneşti Basarabia, Moldova, Ţara Românească la Ungaria sub sceptrul împăratului Austrei"[20]. Memoriul a fost remis de generalul austriac Coronini, care l-a expediat la Viena. Această iniţiativă a lui Zamojski a stârnit indignare în rândul patrioţilor români[21], contribuind la slăbirea simpatiei faţă de polonezi, mai ales că nu după multă vreme, publicarea broşurii *Lettre à l'Empereur*[22] a confirmat maşinaţiunile partidei lui Adam Czartoryski. Ecouri ale acestei broşuri se regăsesc şi în presa românească. "În cursul anului trecut a apărut în Franţa o broşură intitulată *Lettre à l'Empereur*. Această broşură, scrisă după toate probabilităţile de un emigrant polon, se ocupă de politica generală a Europei cu tendinţa ca să demonstreze dreptul şi restatornicirea vechii Polonii", va nota *Gazeta de Transilvania* la începutul anului 1855[23]. Deoarece autorul broşurii a vorbit de Basarabia într-un "limbaj dispreţuitor", gazeta va publica o scrisoare de răspuns pe care cărturarul G. Sion a adresat-o redacţiei jurnalului *La Presse*, cu menţiunea că " această epistolă o socotim demnă de a o trece în coloanele foii noastre". Combătând aserţiunile autorului presupus polonez al broşurii, care afirma că "naţionalitatea basarabeană este cu totul neputincioasă căci cum s-ar face să reînvie un lucru care nu a existat niciodată", G. Sion face aici o interesantă comparaţie cu situaţia polonezilor din ducatul Posen, arătând că aici "nu a existat naţionalitate poseniană ci numai polonă". "La fel naţionalitatea română care de 17 secole există pe pământul Basarabiei nu cere ca să facă cineva să reînvie, ea este acolo ca în cea dintâi zi, când veteranul roman veni şi puse stăpânire pe acest avanpost", va scrie autorul şi în continuare face o lungă demonstraţie cu argumente istorice pentru a arăta "existenţa politică a Basarabiei"[24].

În urma retragerii trupelor ruseşti din Principate (vara anului 1854) şi pătrunderea celor otomane şi austriece, centrul activităţii lui Sadâk-Paşa s-a aflat în zonele Brăila şi Galaţi, adică oraşele în apropierea cărora se aflau dislocate trupele sale care făceau legătura cu Dobrogea[25].

---

[19] B.A.R., *Arhiva Sadyk-Paşa*, I, mss. 1, f. 14, f. 50 şi f. 61.

[20] Ibidem, I, mss. 1, f. 43d.

[21] Ion Eliade Rădulescu l-a ridiculizat pe Zamojski numindu-l "Ciclopele tristei figure". Vezi Ion Petrică, *op. cit.*, p. 75.

[22] *Lettre à l'Empereur sur la question d'Orient (20 septembre)*, Paris, H. Dumineray, 1854.

[23] *Gaz. Trans.*, nr. 23, 23 martie 1855, p. 91.

[24] Ibidem; Vezi şi *Gaz. Trans.*, nr. 24, 26 martie 1855, p. 94.

[25] Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 118-119.

În presa românească regăsim în această perioadă note informative despre activitatea acestui emisar polonez, care adresează proclamații locuitorilor de aici[26] și felicită miliția românească că nu a urmat armata rusă în retragerea ei[27]. Părăsind Principatele în ianuarie 1855, acesta a dat un comunicat oficial preluat de ziarele vremii: "Combinațiile politice și militare ne cheamă aiurea și noi părăsim cu părere de rău frumoasa voastră țară; căci noi am crezut că sarcina noastră va fi de a apăra în contra dușmanului și de a asigura pentru totdeauna propășirea acestor provincii vasale ale grațiosului nostru Împărat"[28]. După întoarcerea în Turcia, Sadâk-Pașa era necontenit în corespondență cu prietenul său Ion Ghica, care se afla atunci la Samos[29].

Razboiul Crimeii a demonstrat că problema poloneză a fost folosită abil atât de împăratul Napoleon al III-lea, cât și de Lordul Palmerston pentru avantaje proprii și nu pentru refacerea statului lor național. Gazetele românești informează despre protestele pe care le fac polonezii la contele Alexander Walewski, ministrul francez de externe, pentru că "li s-au neglijat interesele lor de către Congresul de la Paris"[30]. Aceeași poziție o au și polonezii aflați în capitala Angliei, despre care presa informează că "cer ca să nu se pună capăt conferințelor până când nu se vor lua în considerare și starea și pretențiile Poloniei, fiindcă fără favorizarea poziției Poloniei Europa nu poate fi scutită de atacurile ruseşti"[31].

Înfrângerea Rusiei în războiul Crimeii, criza sistemului feudal, poziția liberală a noului țar Alexandru al II-lea (urcat pe tron în anul 1855), amnistierea și întoarcerea majorității condamnaților polonezi legați de evenimentele din anii 1830, 1846, 1848 precum și reformele preconizate în Polonia sunt subiecte ce reținatenția presei românești din această perioadă. Din *Gazeta de Moldavia* aflăm că noul țar "a îndulcit cenzura în Polonia" iar mai apoi periodicul lui Gh. Asachi prezintă generozitatea țarului față de familia poetului polonez Adam Mickiewicz (1798-1855). Printr-un rescript imperial, dat al Varșovia, cititorii aflau că "țarul a ordonat libera tipărire a scrierilor lui Mițchievici (afară de cele în contra regulilor cenzurii) și acea ediție să se considere ca o proprietate de drept a fiilor poetului până la a lor maturitate"[32]. De asemenea, numeroase notițe informative relatează despre noul curs al politicii favorabile a țarului Alexandru al II-lea față de polonezi care a avut drept rezultat amnistierea deținuților politici[33] precum și o liberalizare în domeniul învățământului. În acest sens este amintită înființarea unei Academii de Medicină la Varșovia, iar *Gazeta de Moldavia* publică ucazul de înființare a acesteia prezentând entuziasmul polonezilor care "speră că se vor statornici și alte facultăți pentru ei"[34]. Această liberalizare timidă[35] va permite patrioților polonezi să se organizeze mai bine în vederea acțiunilor viitoare și, după respingerea unor petiții adresate țarului de nobilimea poloneză, ziarul va scrie: "Speranțele polonilor s-au împuținat de când lumea a început a

[26] B.A.R., *Arh. Sadyk-Paşa*, I, mss.3, f. 356.

[27] *Gaz. Trans.*, nr. 73, 11 septembrie 1854, p. 291; "Turcii se află concentrați în Brăila și Sadâk-Pașa cu 7000 a înaintat către Prut". *Gaz. Trans.*, nr. 101, 22 decembrie 1854, p. 405; *Gazeta de Moldavia*, nr. 55, 15 iulie 1854, p. 217.

[28] *Gaz. Trans.*, nr. 4, 13 ianuarie, 1855, p. 94.

[29] St. Lukasik, *Relațiunile lui M. Czajkowski- Sadâk-Paşa cu românii*, în *Revista istorică română*, nr.2, 1932, p. 232.

[30] *Gaz. Trans.*, nr. 41, 24 mai 1856, p. 159.

[31] Ibidem, nr. 22, 17 martie 1856, p. 86.

[32] *Gazeta de Moldavia*, nr. 73, 16 septembrie 1857; *Gaz. Trans.*, nr. 63, 9 august 1856, p. 244.

[33] *Gaz. Trans.*, nr. 42, 27 mai 1856 și nr. 89, 11 noiembrie 1856, p. 347; *Zimbrul*, nr. 111, 25 mai 1856; *Gazeta de Moldavia*, 22 iulie 1857, p. 228; *Telegraful Român*, nr. 72, 12 septembrie 1856, p. 288.

[34] *Gazeta de Moldavia*, nr. 61, 5 august 1857, p. 242 și suplimentul ei din 19 august 1857.

[35] Sunt prezentate seria de petiții adresate țarului de către nobilimea poloneză, petiții respinse în marea lor majoritate. Vezi *Gazeta de Moldavia*, nr. 58, 25 iulie, 1857, p. 230.

înţelege că autonomia şi cea mai mare neatârnare în administraţie, care se visa pentru regat, nu se pot realiza, cu toate că în general guvernul e mult mai blând"[36].

Congresul de pace de la Paris din anul 1856, care a pus capăt războiului Crimeii, a trebuit să ţină seama de aspiraţiile românilor şi a înlăturat protectoratul ţarist asupra Principatelor, menţinând suzeranitatea otomană, dar punându-le sub garanţia puterilor europene, a redus simţitor rolul Turciei şi a deschis perspectivele unirii lor într-un singur stat. Ideea unirii punându-se la ordinea zilei, aceasta va da şi principalul conţinut politic al celor mai însemnate publicaţii care apar în Principate în această perioadă sau a unora dintre cele deja existente. În acest context, exemplul negativ al Poloniei, dispărută de pe harta Europei ca urmare a disensiunilor interne şi a despotismului nobilimii, revine de nenumărate ori în coloanele presei unioniste care discută viitoarea organizare a Principatelor. Ziarul *Românul*, cel mai important periodic bucureştean apărut în aceşti ani, cuprinde în paginile sale un articol semnat de redactorul său, C. A. Rosetti, care pledează impotriva despotismului. "Să ne uităm în istorie şi să vedem unde au condus naţiile mâinile de fier ce au guvernat?" scria autorul şi referindu-se la Polonia mai arăta: "Polonia era o naţie mare şi puternică şi mâna de fier a aristocraţiei a condus-o astfel încât poporul aştepta invaziile străinilor ca pe o speranţă că poate ei îl vor mai uşura de despotismul şefilor pământeni"[37]. Făcând o paralelă între destinul istoric al celor două ţări, ideea era reluată apoi într-un alt articol unde se afirma că "principiul guvernământului era în Polonia nobilii iar în România 70 de boieri şi ... străinul"[38].

În această perioadă presa era considerată ca "un adevărat organ al intereselor naţionale care va veni în ajutorul tuturor silinţelor ce se vor uni ca să dea cele mai bune soluţii tuturor chestiunilor importante de reorganizare şi de reforme"[39]. Străduindu-se să formeze opinia publică, publicaţiile unioniste dezbat poziţia marilor puteri în raport cu problema unirii Principatelor. Se comentează poziţia Angliei care susţine că Principatele, despărţite de Turcia, ar fi puse sub influenţa rusească şi ar putea să aibă soarta Poloniei[40], evidenţiindu-se în acest caz, principiul naţionalităţilor[41] care ar trebui respectat de marile puteri şi justeţea cauzei românilor. *Steaua Dunării*, cea mai combativă publicaţie unionistă, cuprinde în paginile sale o serie de informaţii şi articole despre situaţia polonezilor din teritoriile aflate sub ocupaţie rusească. La rubrica *Curier exterior* sunt inserate numeroase ştiri despre reformele ţarului care, se spune, "dau noi speranţe polonezilor pentru un dialog cu rosienii". Se mai arată că polonezii cer mai ales elaborarea unei Constituţii ca fiind "singurul mijloc care învoieşte a făptui emancipării lor"[42]. Ziarul relevă justeţea acestor cereri poloneze făcând apel la istorie şi amintind de "făgăduielile făcute de ţarul Alexandru la deschiderea Dietei poloneze din anul 1818"[43].

După tratatul de pace de la Paris, emigraţia poloneză a rămas un timp în expectativă. Prinţul Adam Czartoryski a evitat să se manifeste cât timp Anglia şi Franţa erau în contradicţie; în schimb, Michel Czajkowski (Mehmet Sadâk-Paşa), apărând interesele Turciei s-a arătat de la început potrivnic unirii Principatelor[44]. În acest timp, Grigore Sturdza, "poftitor la domnie", încercase, cu sprijinul lui Sadâk-Paşa şi al maiorului polonez Nieczuja Wierzbicki, să obţină

[36] Ibidem, nr. 81, 14 octombrie 1857, p. 323.
[37] C.A. Rosetti, *Mâna de fier*, în *Românul*, nr. 62, 19 august 1858, p. 246.
[38] *Românul*, nr. 78, 2 octombrie1858, p. 310.
[39] E. Angelescu, *Presa română*, în *Naţionalul*, nr. 35, 10 aprilie 1858, p. 133.
[40] *Naţionalul*, nr. 42, 5 mai 1858, p. 161.
[41] I.C. Brătianu, *Naţionalitatea*, în *Românul*, nr. 33, 30 noiembrie 1857
[42] *Steaua Dunării*, nr. 245, 10 decembrie 1859.
[43] Ibidem.
[44] St. Lukasik, *op. cit.*, p. 251-256.

funcţia de caimacam în Moldova[45]. Ofiţerul polonez N. Wierzbicki fusese aghiotantul lui Grigore Sturdza în timpul războiului Crimeii[46] şi în perioada alegerilor din Moldova era agentul fostului său general la Constantinopol.

Grigore Sturdza, candidat la tronul Moldovei în anul 1859, era susţinut în campania electorală de ziarul ieşean *Constituţionalul,* redactat de Gr. Balş. Un articol ce combate candidatura sa la domnie, apărut în coloanele ziarului *Steaua Dunării,* îl acuză pe Grigore Sturdza că s-a deznaţionalizat deoarece în timpul războiului Crimeii a purtat numele turcesc Muchlis Paşa. În replică, *Constituţionalul* susţinea, invocând exemplul generalului polonez Koscielski (Sefer-Paşa), că aceste nume au fost luate nu ca renegaţi ci ca generali creştini în armata otomană[47].

La începutul anului 1859, maiorul polonez Niecuja Wierzbicki a venit în Moldova, împreună cu alţi polonezi, gata să-l susţină pe Grigore Sturdza care le promisese funcţii înalte în stat, dar eşecul candidatului lor îi descumpăneşte şi îi împinge la un act necugetat: complot împotriva domnitorului nou ales – Alexandru Ioan Cuza – pentru aducerea pe tron a favoritului lor. Complotul eşuează, la 22 ianuarie 1859 unul dintre complotişti dezvăluie autorităţilor planul lui Wierzbicki şi imediat o serie de polonezi din Moldova sunt arestaţi. Complotul lui Wierzbicki a pornit din cercul lui Sadâk-Paşa care era acuzat de relaţii cu antiunionişti ca N. Vogoride[48], T. Balş şi de propagandă împotriva unirii Principatelor, aşa cum reiese şi dintr-o corespondenţă din Iaşi către *L'Etoile du Danube* unde se relatează despre un discurs împotriva unirii ţinut de Sadâk-Paşa la Galaţi[49] .

Pe marginea acestor evenimente, *Steaua Dunării* dezlănţuie o virulentă campanie de presă împotriva lui Grigore Sturdza pe care-l acuză de complicitate la complot[50]. În scrisoarea de răspuns către redacţia ziarului, Grigore Sturdza dezminte acuzaţiile care afirmau că s-ar fi amestecat în complotul polonez împotriva domnitorului Unirii, iar faptul că şeful complotului, maiorul Niecuja Wierzbicki, a fost aghiotantul său în anii războiului Crimeii, spune el, "nu implică pentru mine nici o solidaritate în cele ce ar judeca de cuviinţă a face dumnealui Verjbitski"[51]. În continuare, el arăta că proclamarea imediată a Unirii la Focşani de către un guvern provizoriu "ar arunca în mari învăluiri interne ţara căci ea este constituită în privirea socială ca şi Galiţia la 1846". Exemplul răscoalei galiţiene îndreptată împotriva aristocraţilor polonezi era încă viu şi la mai bine de un deceniu de la acele tragice evenimente. De aceea, Grigore Sturda avertiza că "nu se poate încerca şi la noi o mişcare politică şi naţională fără ca acea mişcare să devină îndată, ca şi în Galiţia, o mişcare socială dintre cele mai crunte".

Disputele cu privire la complotul polonez vor continua în presa românească în perioada următoare. Referitor la scrisoarea lui Grigore Sturdza, redacţia îşi menţine punctul de vedere, declarând că "toate faptele ce le-am publicat nu sunt născocirile noastre ci declaraţiile polonezilor arestaţi". Dar complotul a stârnit dezaprobarea celor mai mulţi polonezi aflaţi în Moldova, iar unul dintre ei, Habdanak Piotrowski, a condamnat public această tentativă într-o scrisoare apărută la 29 ianuarie 1859 în *Steaua Dunării*: "Daţi-mi voie, domnule, de a protesta

---

[45] Date bogate cuprinde lucrarea lui Gh. Duzinchevici, *Beizadea Grigore Sturdza şi polonii (legăturile româno polone în anii 1858-1859),* Bucureşti, 1941.

[46] B.A.R., *Arhiva Sadâk-Paşa*, I, mss.1, f. 50.

[47] *Constituţionalul*, nr. 1, 10 noiembrie 1858.

[48] Este menţionat frecvent în *Memoriile* din timpul războiului Crimeii ale lui Sadâk- Paşa; B.A.R., *Arhiva Sadâk-Paşa*, I, mss.1, f. 61.

[49] Corespondenţă din Iaşi către *L'Etoile du Danube* din 13 iulie 1857.

[50] "Fapt pozitiv este că acest complot a fost urzit de străini, că între conjuraţi nu se vede până acum a fi amestecat numele unui singur alt pământean afară decât numele d-lui Grigore Sturdza". *Steaua Dunării,* 28 ianuarie 1859.

[51] *Steaua Dunării*,14/ 26 ianuarie 1859.

în numele meu şi în numele compatrioţilor mei, ofiţeri din divizia poloneză, în contra acestui nume de poloni, dat cu atâta uşurinţă unor oameni fără căpătâi, aventurierilor plătiţi prin aurul unui alt aventurier. Toată naţia română cunoaşte istoria nefericitei mele patrii. Nu, domnule, aventurierii amestecaţi în această laşă conspiraţie nu sunt poloni, noi suntem nişte bravi soldaţi dar niciodată ucigaşi!".

Unirea Moldovei cu Ţara Românească sub sceptrul unui singur domnitor[52] precum şi războiul declanşat de către Piemont şi Franţa împotriva Austriei i-a entuziasmat pe polonezi, reaprinzându-le "jarul speranţei", cum afirma ziarul *Reforma*[53]. Pentru ei, începutul deceniului şapte al secolului al XIX-lea coincide cu un nou avânt al mişcării naţionale care va culmina cu insurecţia naţională din anii 1863-1864[54].

LA POLOGNE DANS LA PRESSE ROUMAINE PENDANT LA PÉRIODE DE L'UNION DES PRINCIPAUTÉS

Résumé

Après la défaite de la Révolution 1848, les nouvelles autorités ont institué une sévère censure sur la presse et dans ces conditions plusieurs journaux ont cessé leur apparition. En Transylvanie, la presse roumaine a présenté l'activité du général polonais Iosif Bem. Dans ses analyses, elle a montré qu'il a été un officier aventureux lorsqu'il a conquis la Transylvanie à la tête de l'armée révolutionnaire hongroise.

Pendant la guerre de Crimée (1853-1856), les journaux ont donné des informations sur la querelle permanente qui existait entre les polonais émigrées, en ce qui concerne les modalités de participation à ce conflit. Nous avons rencontré également plusieurs informations sur Michel Czajkowski (Mehmet Sadyk-Paşa) qui a été nommé par la Turquie commandant en chef d'une légion de Cosaques.

En janvier 1859, après l'élection du prince Alexandru Ioan Cuza sur le trône de Principautés de Moldavie et de Valachie, les autorités ont découvert un complot contre lui, qui a été organisé par l'officier polonais Niecuja Wierzbicki. Dans ces conditions, le journal L'Etoile du Danube a déclanché une campagne de presse contre un autre candidat au trône – le prince Grigore Sturdza. Dans de nombreux articles, Grigore Sturdza est accusé de liaisons avec les conspirateurs, parce que l'officier polonais avait été son aide de camp pendant la guerre de Crimée.

La presse roumaine a considéré que les nouvelles circonstances politiques - notamment l'attitude favorable envers les polonais du tzar Alexandre II et la guerre de la France contre Autriche en 1859 étaient favorables à l'unification de la Pologne.

[52] Presa poloneză a adoptat o atitudine favorabilă Unirii Principatelor iar mişcarea unionistă a fost amplu reflectată aici. Vezi Ion Petrică, *op.cit.*, p. 84.

[53] "Această epocă de temeri, de aspiraţie, de nelinişte şi de contradicţii este o epocă din acelea în care o naţiune poate să câştige totul de va şti să fie matură să profite de cursul evenimentelor sau să piardă totul de va sta în amorţire şi nu va veghea şi nu se va pregăti pentru a preîntâmpina pericolul". *Reforma*, nr. 2, 10 ianuarie 1860, p. 5.

[54] Referitor la atitudinea presei româneşti faţă de aceste evenimente vezi articolul nostru *Presa românească şi Polonia în perioada de renaştere a mişcării naţionale (1861-1864)*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Historia, an XLI, 1996, nr. 1-2, p. 69-80.

DANIELA COMŞA

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD ÎNTRE CONTESTARE, IGNORARE ŞI RECONSIDERARE (1872-1950)

La fel ca toate marile personalităţi ale istoriei noastre şi Alexandru Vaida Voevod a avut parte în viaţă de aprige contestări, după moarte personalitatea sa a fost aşezată într-un voit con de umbră, pentru ca după căderea regimului comunist să-i fie redescoperite marile merite în făurirea României Mari. Biografia sa se înscrie paradigmatic printre destinele celor care au luptat şi realizat actul unirii de la 1 Decembrie 1918, alături de Iuliu Maniu, Ioan Lupaş, Emil Haţieganu. Redescoperirea istoriografică a personalităţii lui Alexandru Vaida Voevod s-a produs după 1990 prin contribuţiile lui Liviu Maior[1], Mihai Racoviţan[2], Alexandru Şerban[3], şi Mircea Vaida Voevod.[4]

Documentele pe care le publicăm pentru prima oară, sunt mărturii foarte interesante despre ultimele zile de viaţă ale marelui patriot aflat în domiciliu forţat şi apoi avatarurile penibile pentru găsirea unui loc de veci care să fie ferit de vigilenţa Securităţii. În cele din urmă, după căderea regimului comunist, doctorul Alexandru Vaida Voevod şi-a găsit odihna binemeritată în cimitirul bisericii „Dintre Brazi", din Sibiu alături de George Barițiu, dr. Ioan Raţiu, Alexandru Papiu Ilarian, ale căror idealuri patriotice l-au călăuzit în viaţă.[5]

Dacă nu s-ar fi stins din viaţă în martie 1950, cu siguranţă ar fi fost victima valului de arestări care s-a abătut asupra demnitarilor statului român de dinainte de 1944, arestări ordonate şi executate de Direcţia Generală a Securităţii Poporului în mai 1950.[6] La penitenciarul din Sighet au fost închişi şi supuşi unui regim de exterminare[7] vechi colaboratori ai lui Alexandru Vaida Voevod, precum Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Ilie Lazăr, Voicu Niţescu, Mihai Popovici, Nicolae Carandino.[8]

Însemnările publicate acum, vin să completeze alte documente şi mărturii scoase la iveală de rudele apropiate ale marelui om politic[9], toate alcătuind un testimoniu de o mare valoare documentară pentru o justă apreciere a personalităţii lui Alexandru Vaida Voevod.

---

[1] Liviu Maior, *Alexandru Vaida Voevod între Belvedere şi Versailles, (însemnări, memorii, scrisori)*, Cluj- Napoca, Edit. Sincron, 1993,

[2] Mihai Racoviţan, *Alexandru Vaida Voevod între Memorandum şi Trianon,* Sibiu, 2000

[3] Alexandru Vaida Voevod, *Memorii,* 4 volume, prefaţă, ediţie, note şi comentarii de Alexandru Şerban, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1994-1998

[4] Alexandru Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferinţa de Pace,* ediţie îngrijită, studiu introductiv Mircea Vaida-Voevod, Edit. Multi Press Internaţional, Cluj-Napoca, 2003

[5] Vezi Anexa; MNIT, Fond *Vaida,* nr. inv. C_4 544, C_4 545

[6] Vezi *Decapitarea elitelor. Metode, mijloace, mod de acţiune* de Andrea Dobeş, Ioan Ciupea, în *Memoria închisorii Sighet,* Fundaţia Academia Civică, 1999, p. 151-238

[7] Aceeaşi problemă este tratată în studiul *Contribuţii privind distrugerea elitelor politice româneşti* de Claudiu Secaşiu, în *Memoria închisorii Sighet,* Fundaţia Academia Civică, 1999, p. 239-266

[8] Andrea Dobeş, Ioan Ciupea, *op. cit.*, p. 192-193

[9] Adina German, Ioan German, *Mărturii despre Alexandru Vaida-Voevod* în *Acta M N,* 35-36, Istorie, II, 1998-1999, p. 149-170

Viitorul tribun al românilor ardeleni s-a născut la 27 februarie 1872 în satul Olpret (astăzi Bobâlna) lângă Dej, într-o veche şi bogată familie românească. Strămoşii săi, originari din Gârbou au fost înnobilaţi de către principele Transilvaniei, Gabriel Bethlem, la 15 noiembrie 1627, de unde provine şi titlul de Voevod pe care-l poartă alături de numele său.[10] Familia sa se înrudea cu mari personalităţi politice şi bisericeşti din trecutul Transilvaniei, precum episcopii greco-catolici Ioan Bob şi Ioan Leményi, iar bunicul său a fost avocatul Alexandru Bohăţel (1816-1897), cunoscutul luptător paşoptist, ulterior căpitan suprem al districtului românesc al Năsăudului, deputat în Dieta de la Sibiu din 1863-1864 şi în cea de la Cluj (1865-1866), în care protestează împotriva anexării Transilvaniei la Ungaria, în 1867, prin pactul dualist austro-ungar.[11] Tatăl său, Dionisie Vaida, posesor al unei mari averi, sprijinitor moral şi material al mişcării naţionale, a rămas văduv de timpuriu şi i-a crescut cu multă afecţiune pe cei doi fii, Alexandru şi Ioan.

Şcoala primară şi prima clasă de liceu le-a făcut la Cluj, unde Alexandru Vaida Voevod învaţă la perfecţie limba maghiară. În continuare frecventează liceul german de la Bistriţa, apoi liceul românesc „Andrei Şaguna" din Braşov şi revine la Bistriţa pentru ultima parte a cursurilor liceale.[12]

În 1890 se înscrie la Facultate de Medicină de la Viena, pe care a absolvit-o în 1899, obţinând doctoratul în medicină. A lucrat ca balneolog la Karlsbad (Karlovivary), făcând şi medicină generală, după uzanţa timpului.[13]

Mentorul său spiritual a fost Aurel C. Popovici (1863-1917), conlucrarea pe terenul luptei naţionale între cei doi începând în timpul elaborării „Replicii" din 1892, iniţiată de Popovici, ca răspuns dat de studenţii români din Imperiu la „Memoriul" plin de insulte la adresa românilor, elaborat de studenţii maghiari de la universităţile din Cluj şi Budapesta. Vaida, alături de alţi studenţi români din monarhie, a cules date şi informaţii pentru o cât mai completă documentate a „Replicii". Tipărită în cinci limbi de circulaţie europeană şi răspândită pe continent, „Replica" s-a bucurat de un mare succes în rândul opiniei publice internaţionale.[14]

Tot în anul 1892, anul în care devine membru al Partidului Naţional Român, studenţimea română din Viena, grupată în societatea „România Jună", sub conducerea lui Vaida, a constituit un comitet pentru primirea delegaţiei care aducea *Memorandul naţiunii române din Transilvania şi Ungaria* pentru a-l înmâna împăratului Francisc Iosif. Se cunoaşte atitudinea monarhului care a refuzat să-i primească în audienţă pe reprezentanţii românilor şi a trimis *Memorandul*, nedesfăcut, guvernului de la Budapesta. Alexandru Vaida Voevod a fost implicat în procesul „Replicii", desfăşurat la Cluj, în urma căruia Aurel C. Popovici a fost condamnat la 4 ani de închisoare şi mai ales în celebrul proces la memorandiştilor, tot la Cluj, în mai 1894, când Vaida a mobilizat studenţii şi a fost corespondent de presă. El semnează alături de Vasile Lucaciu, secretarul general al Partidului Naţional Român, manifestul *Cuvântul poporului român din Transilvania*, trimis opiniei publice europene chiar în zilele procesului.[15]

În anii studenţiei participă la viaţa politică vieneză fiind un suporter înfocat al preşedintelui Partidului Creştin-Social, faimosul Karl Lueger,[16] la alegerea căruia, ca primar al

[10] Liviu Maior, *op. cit*, p. 25
[11] Mihai Racoviţan, *op. cit*, p. 28
[12] *Ibidem*
[13] *Ibidem*
[14] *Ibidem*, p. 29
[15] *Ibidem*, p. 32
[16] Bibliografia de bază despre Karl Lueger şi Viena la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX se găseşte în lucrările colecţiei *A treia Europă* a editurii Polirom. Cele mai importante şi incitante titluri sunt: Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu, *Europa Centrală, Nevroze, Dileme, Utopii*, Iaşi, Edit.

Vienei, îşi va aduce contribuţia prin angajarea directă în campania electorală. Doctrina creştin-socialismului austriac nu i-a fost niciodată străină, deşi ea nu va constitui dominanta concepţiilor sale politico-naţionale. Oricum, ea a lăsat urme în gândirea sa, explicând în bună parte accentele de antisemitism ce datează din această perioadă. De fapt, sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea au fost marcate de resurecţia antisemitismului în întreaga zonă central şi est europeană.[17] Agrarianismul a devenit principalul purtător de cuvânt al antisemitismului. El a debutat în această parte a Europei prin apelul la luptă împotriva marelui capital internaţional considerat, cu naivitate, drept cauza principală a „exploatării naţiunilor". S-a produs, concomitent, o alterare considerabilă a noţiunilor, o schimbare a sensurilor: „internaţionalism", „cosmopolitism" erau sinonime cu „evreu", în timp ce „naţional", „naţionalism", „creştin" îi desemna pe neevrei. Naţionalismul central şi est-european a avut această componentă antiliberală, mai cu seamă după Primul Război Mondial, când antisemitismul îl domina.[18]

În disputele din sânul Partidului Naţional Român, până la moartea lui Ioan Raţiu, Vaida s-a situat în gruparea care-l susţinea pe preşedinte, deşi nu împărtăşea întru totul metodele şi tactica încercatului conducător al mişcării naţionale. El era o expresie fidelă a noii generaţii plină de dinamism, dornică să se angajeze în viaţa politico-parlamentară şi să scoată partidul din inerţia în care intrase după 1895.

Închegarea grupării neoactiviste din jurul ziarului *Libertatea,* apărut la Orăştie la 1 ianuarie 1902, marchează trecerea lui Alexandru Vaida Voevod în tabăra curentului politic decis să reorganizeze partidul, să adopte un program şi o tactică nouă, corespunzătoare schimbărilor produse în Imperiu şi mai cu seamă, în sânul societăţii româneşti.[19] A făcut parte din grupul „Orăştie", alături de Aurel Vlad, Ioan Micu, Victor Bontescu, Iuliu Maniu, Nicolae Comşa, Aurel Cosma, Lucian Borcea, Valer Moldovan, principalii iniţiatori ai renunţării la pasivism, împreună cu arădenii Vasile Goldiş, Mihai Veliciu, Ştefan Ciceo-Pop, Petru Truţia, Ioan Suciu, Roman Ciorogariu, Ioan Russu Şirianu ş.a. De altfel, gruparea de la Orăştie, ale cărei acţiuni erau dirijate din umbră de Ioan Micu, mare moşier, preşedinte al importantei bănci „Ardeleana" din oraş, acţionar principal la „Albina", a sprijinit, în 1903, alegerea lui Aurel Vlad în Parlamentul de la Budapesta, din partea circumscripţiei Dobra, fapt care a marcat începutul procesului de reorganizare a Partidului Naţional Român.[20]

Alexandru Vaida Voevod s-a implicat în pregătirea şi desfăşurarea conferinţei PNR din 10 ianuarie 1905 de la Sibiu unde s-a adoptat noul program al partidului şi noua tactică activistă. Dezideratul fundamental al programului din 1905 era introducerea votului universal, cu ajutorul căruia românii ardeleni sperau să-şi pună în valoare superioritatea numerică şi să-şi promoveze drepturile naţionale în cadrul instituţiilor statului. La conferinţă, Vaida a propus includerea dreptului de vot şi pentru femei, însă nu a fost ascultat. S-a creat totuşi un precedent

---

Polirom, 1997; Jacques Le Rider, *Mitteleuropa,* Iaşi, Edit. Polirom, 1997; Carl E. Schorske, *Viena fin-de siécle. Politică şi cultură,* Iaşi, Edit. Polirom, 1998; Michael Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită,* Iaşi, Edit. Polirom, 1998; Adriana Babeţi, Cornel Ungureanu, *Europa Centrală, Memorie, paradis, apocalipsă,* Iaşi, Edit. Polirom, 1998; William M. Johnston, *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală şi socială 1848-1938,* Iaşi, Edit. Polirom, 2000

[17] Jaques Le Rider, *Modernitatea vieneză şi crizele identităţii,* Iaşi, Edit. Universităţii „Al. I. Cuza", 1995; Idem, *Mitteleuropa,* Iaşi, Edit. Polirom, 1997; A. J. P. Taylor, *Monarhia habsburgică 1809-1919. O istorie a Imperiului austriac şi a Austro-Ungariei,* Bucureşti, Edit. Allfa, 2000; Brigitte Hamann, *Viena lui Hitler,* Bucureşti, Edit. Vivaldi, 2001

[18] Liviu Maior, *op. cit.,* p. 26-27

[19] *Ibidem,* p. 30

[20] Mihai Racoviţan, *op. cit.,* p. 42

care va fi valorificat în Rezoluţia Marii Adunări de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918, când votul universal era cerut şi pentru femei, ceea ce oferă ardelenilor întâietatea în promovarea drepturilor politice ale femeilor în statul român.

După eşecul din prima campanie electorală desfăşurată în 1905, la mai puţin de un an, prin decretarea de alegeri anticipate, Vaida a fost ales în Parlament, reuşind să-şi menţină mandatul până în anul 1918, când Imperiul s-a destrămat. Activitatea sa parlamentară poate fi împărţită în două etape distincte, 1906-1908 şi 1908-1918, chiar dacă ea cuprinde două cicluri parlamentare: 1906-1910 şi 1910-1918. În primii ani, până la incidentul legat de poeziile citite în parlament, s-a dovedit extrem de activ sub raportul interpelărilor sau al discursurilor rostite pe diferite probleme de interes major pentru soarta românilor şi a naţionalităţilor oprimate din Ungaria.

Atât în perioada interbelică cât şi în timpul regimului comunist Alexandru Vaida Voevod a fost acuzat de atitudini favorabile habsburgilor şi de implicare în cercurile politice din jurul moştenitorului tronului, arhiducele Franz Ferdinand. Acesta, începând cu 1895, a afirmat cu insistenţă că introducerea sistemului dualist din 1867 a avut efecte dezastruoase şi că la urcarea sa pe tron intenţiona să restabilească centralismul ca formă de guvernare, dar cu o largă autonomie a naţionalităţilor, cochetând cu un federalism în planurile sale de reorganizare a Imperiului. Pentru punerea în aplicare a planurilor sale, prin intermediul cancelariei militare, al inteligentului maior Karl von Brosch, arhiducele a atras, fără dificultăţi în anturajul său de la palatul Belvedere personalităţi de prim rang din rândul naţionalităţilor. Alături de grupul românesc, cel mai numeros, au mai făcut parte din cercul său intim Milan Hodza, Carol Stodla, J. Frank, C. Zagorac, Lányi, Linder, precum şi conducerea Partidului Creştin Social al lui Karl Lueger, miniştrii şi foşti înalţi funcţionari, generalul Conrad von Höetzendorf, , prelaţi. etc.[21] Apropierea lui Vaida de cercul vienez al arhiducelui s-a produs la începutul anului 1905 şi iniţiativa i-a aparţinut lui A. C. Popovici care terminase lucrarea *Statele Unite ale Austriei Mari* şi dorea să prezinte manuscrisul înainte de publicare lui Franz Ferdinand. Din 1907 Vaida a fost cooptat în anturajul moştenitorului tronului unde îşi regăseşte cunoştinţe din anii studenţiei şi unde are ocazia să-şi manifeste antihegemonismul bazat pe convingerea că starea de inferioritate în care românii erau menţinuţi se datora în exclusivitate cercurilor conducătoare maghiare.

În conjunctura politică de la începutul secolului al XX-lea, plină de convulsii, preocupările istoricilor, politologilor, ale oamenilor de cultură pentru reformarea Imperiului proliferaseră. O teoretizare însoţită de un plan complet de reorganizare a oferit prietenul lui Vaida, A.C. Popovici, în lucrarea *Statele Unite ale Austriei Mari,* tipărită la Leipzig în 1906.[22] Planurile de federalizare ale Imperiului propuse de Popovici au stârnit interesul grupului din jurul lui Franz Ferdinand şi au suscitat numeroase comentarii în publicistica vremii. Maghiarii şi cehii au respins ideile din lucrare fiind tributari unei concepţii federaliste, bazată pe criterii istorice, ceea ce Popovici combătea cu argumentele dreptului natural şi al ponderii numerice pentru fiecare naţiune din Imperiu.

Planul lui A.C. Popovici a fost îmbrăţişat cu multă căldură de Alexandru Vaida Voevod. Pe lângă sprijinul material obţinut din România pentru tipărirea cărţii, el l-a reluat în mai multe articole apărute în reviste şi ziare din Austria, precum şi în paginile *Luptei*. Formula federalistă comentată de Vaida nu aducea nimic nou faţă de teoretizările lui Popovici, doar că a căutat să o popularizeze şi să o apere în faţa atacurilor venite mai cu seamă din partea politicienilor maghiari.

---

[21] Liviu Maior, *op. cit.*, p. 48

[22] A. C. Popovici, *Stat şi naţiune. Statele Unite ale Austriei Mari,* Bucureşti, Edit. Fundaţiei pentru literatură şi artă „Regele Carol II", 1939

Vaida nu a negat niciodată dinasticismul său şi al românilor din Ardeal. A făcut caz de această convingere în Parlament, stârnind enervarea unora dintre deputaţii maghiari, deşi politica dinastică la români cunoaşte la începutul secolului XX mutaţii semnificative.

Atitudinea împăratului Francisc Iosif faţă de mişcarea memorandistă, refuzul său după 1867 de a trata cu liderii politici ai românilor au dus la apariţia unui curent antiimperial, ceea ce nu însemna totuşi respingerea ideii dinastice în ansamblul ei, din moment ce opţiunea rămânea legată de persoana moştenitorului tronului.

În perioada 1910-1914, premergătoare Primului Război Mondial, Alexandru Vaida Voevod a fost implicat în mai multe runde de negocieri cu guvernanţii maghiari. Aceştia încercau ca prin concesii minore să determine schimbarea atitudinii PNR şi a românilor în general, faţă de sistemul politic dualist şi, în acelaşi timp, să reducă îngrijorările conducătorilor din România faţă de situaţia românilor transilvăneni. În ciuda insistenţelor venite de la Berlin unde se dorea menţinerea statului român în cadrul Triplei Alianţe, conducătorii maghiarilor prin aroganţă şi atitudini inflexibile au provocat eşecul acestor negocieri.

Izbucnirea războiului, declararea neutralităţii României, a însemnat pentru Vaida, cel puţin până la intrarea alături de Antantă în conflict (august 1916), o perioadă în care s-a străduit oficial să sprijine curentul progerman, militând pentru angajarea Vechiului Regat alături de Puterile Centrale.[23] Adevărul în legătură cu rosturile politice îndeplinite de Vaida în timpul neutralităţii au fost dezvăluite mai târziu, dovedindu-se că Ionel I. C. Brătianu şi curtea regală au sugerat acest joc politic complicat. Pentru premierul român şi pentru alţi lideri politici, ca o alternativă în perioada neutralităţii era menţinerea dialogului cu Puterile Centrale, posibil şi prin intermediul fruntaşilor PNR-ului, îndeosebi al acelora dintre ei care aveau relaţii cu cercurile politice germane şi austriece. Vaida a fost unul dintre cei care trebuiau să adopte o asemenea atitudine, facilitând lui Brătianu posibilitatea de a fi credibil în raporturile ce cele două imperii.[24]

În toamna anului 1918, criza politică din monarhia austro-ungară a atins punctul culminant. În timp ce lupta popoarelor oprimate submina din interior monarhia bicefală, situaţia militară şi strategică a Puterilor Centrale pe toate fronturile se apropia de dezastru. La Oradea, în ziua de 12 octombrie 1918, Alexandru Vaida Voevod, a participat la şedinţa Comitetului Executiv al PNR şi a propus textul[25] *Declaraţiei de autodeterminare a Transilvaniei şi ruperea de Ungaria*, declaraţie stilizată şi tradusă în limba maghiară de Vasile Goldiş.[26]

Documentul din 12 octombrie a stat la baza întregului proces de luptă a românilor din Transilvania până la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia. El avea să fie, totodată, un răspuns la manifestul împăratului Carol, ultimul habsburg, *Către popoarele mele credincioase"*, din 16 octombrie 1918, unde se propunea „rezolvarea" problemelor naţionale ale imperiului prin constituirea unei federaţii de şase regate „independente" sub sceptrul habsburgilor. Fruntaşii mişcării naţionale l-au desemnat pe Vaida să prezinte *Declaraţia* în Parlamentul de la Budapesta. Discursul său din 18 octombrie 1918 a fost primit cu vădită ostilitate. Rând pe rând deputaţii maghiari îl întrerupeau cu violenţă: „provocare" (Szilagyi Lajos), „fraze goale" (Richter János), „cuvântarea anti-naţională" (Bela Kun), „calomnie ordinară" (Josej Szterényi) etc.[27]

---

[23] Mihai Racoviţan, *op. cit.*, p. 91

[24] Ibidem, p. 92

[25] O convingătoare demonstraţie asupra paternităţii lui Alexandru Vaida Voevod în elaborarea *Declaraţiei de la Oradea* din 12 octombrie 1918 face istoricul Mihai Racoviţan în monografia citată la paginile 115-119

[26] *Ibidem*, p. 116

[27] Liviu Maior, *op. cit.*, p. 47

Riscul, temeritatea, dârzenia, curajul dus până la limită l-au făcut pe Vaida să pronunţe cel mai celebru discurs din viaţa sa parlamentară, cel mai frumos şi mai expresiv moment al carierei de deputat începută în 1906. A fost ora sa „astrală" pe care nu şi-a permis să o piardă.[28]

Alexandru Vaida Voevod a participat la pregătirea şi desfăşurarea Marii Adunări Naţionale de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918 şi a colaborat la redactarea *Rezoluţiei de unire a Transilvaniei cu Regatul României.* Vaida a propus cu acest prilej constituirea Marelui Sfat Naţional şi a Consiliului Dirigent ca instrumente ale noii puteri româneşti. În cadrul Consiliului a fost desemnat în funcţia de şef al resortului de politică externă, iar în zilele de 12-13 decembrie a făcut parte din delegaţia Ardealului care a prezentat regelui Ferdinand hotărârea de unire cu România. Era încununarea unei cariere politice spectaculoase, mai cu seamă că lui Vaida i-a fost hărăzit să continue lupta, de data aceasta pe plan diplomatic.

La începutul anului 1919, Alexandru Vaida Voevod a fost inclus în delegaţia română la Conferinţa de Pace de la Paris, în calitate de reprezentant al Consiliului Dirigent de la Sibiu pentru a susţine interesele Transilvaniei. Delegaţia condusă de primul ministru Ion I. C. Brătianu îşi asuma responsabilitatea extrem de dificilă de a obţine recunoaşterea de către marile puteri învingătoare a deciziilor plebiscitare luate la Chişinău, Cernăuţi şi Alba Iulia, într-un cuvânt confirmarea pe plan internaţional a României Mari.[29]

Reprezentând Consiliul Dirigent, Vaida în mod firesc a trimis sistematic lungi rapoarte lui Iuliu Maniu, preşedintele Consiliului, informându-l asupra desfăşurării Conferinţei şi consultându-l în luarea deciziilor. Documentele respective,[30] de o inestimabilă valoare pentru istoria României, relevă frământările, gândurile sale cu privire la situaţia ţării, efortul depus în vederea atingerii ţelului propus.

Refuzând să semneze tratatul de pace cu Austria, la 12 septembrie1919, guvernul liberal condus de I. I. C. Brătianu a demisionat, motivând că nu-şi poate pune semnătura pe un tratat „incompatibil cu demnitatea şi independenţa naţională". În urma primelor alegeri parlamentare care au avut loc în România Mare, în noiembrie 1919, s-a format guvernul „blocului parlamentar" condus de Alexandru Vaida Voevod. Ca urmare, noul guvern l-a împuternicit pe delegatul României la Conferinţa de Pace, generalul Coandă, să semneze la 10 decembrie 1919 Tratatul cu Austria, Tratatul minorităţilor şi Tratatul cu Bulgaria. Beneficiind de ascendentul creat de semnarea acestor tratate, Vaida va insista tot mai mult asupra problemei Basarabiei şi a recunoaşterii ei ca parte componentă a statului român. Chestiunea s-a bucurat de împrejurările favorabile determinate de sugestia Angliei şi Franţei ca ţările vecine Rusiei Sovietice să-si soluţioneze problemele cu acest stat. Vaida a demarat discuţii exploratorii cu autorităţile sovietice pentru repatrierea prizonierilor români din Siberia. Intenţiile şi atitudinea lui au fost apreciate de Consiliul Suprem şi s-a deschis calea recunoaşterii unirii Basarabiei cu România. La 3 martie 1920, Marile puteri au recunoscut apartenenţa teritoriului dintre Prut şi Nistru la statul român. Era un mare succes politic pentru Alexandru Vaida Voevod. Prestigiul câştigat în cercurile Conferinţei şi solidele sale cunoştinţe diplomatice l-au ajutat enorm să facă faţă atacurilor venite din partea delegaţiei maghiare condusă de contele Apponyi Albert. Trimişii Ungariei au încercat prin cele mai variate metode să convingă Consiliul Suprem de nedreptatea care se pregătea „milenarului stat maghiar" şi au contestat legitimitatea hotărârilor de autodeterminare a naţiunilor asuprite din fostul imperiu. Acestei propagande ostile şi foarte bine orchestrată i-a răspuns documentat şi prompt Vaida, în calitatea sa de prim ministru şi de

---

[28] *Ibidem*

[29] *România în relaţiile internaţionale (1699-1939),* Edit. Junimea, Iaşi, 1980, p. 445-453

[30] Alexandru Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferinţa de Pace, Paris-Versailles, 1919-1920,* ediţie îngrijită, studiu introductiv de Mircea Vaida Voevod, Cluj-Napoca, Edit. Multi Press Internaţional, 2003

luptător pentru drepturile românilor ardeleni. Activitatea sa la Conferința de Pace a pregătit triumful semnării Tratatului de la Trianon, cu Ungaria, la 4 iunie 1920, chiar dacă nu mai era şeful guvernului, fiind înlocuit la 13 martie 1920 cu generalul Averescu.[31]

În anii crizei economice a condus trei guverne şi a fost titularul mai multor ministere. De asemenea, în perioada 1919-1929 a fost, fără întrerupere, membru al Parlamentului României. A contribuit la fuzionarea în 1926 a Partidului Național Român cu Partidul Țărănesc al lui Ion Mihalache, formându-se Partidul Național Țărănesc. În PNȚ a fost vicepreşedinte al partidului şi preşedinte al organizației PNȚ din Ardeal şi Banat.

După 1930 Alexandru Vaida Voevod evoluează spre o concepție politică accentuat naționalistă şi de dreapta, ceea ce va duce la ruptura din 1935 cu Iuliu Maniu, la excluderea sa din PNȚ şi la întemeierea propriului său partid politic „Frontul Românesc", care a sprijinit tendințele dictatoriale ale regelui Carol al II-lea.[32] După 23 august 1944 Alexandru Vaida Voevod a fost arestat câteva luni în 1945 pentru ca apoi să i se fixeze domiciliu forțat în Sibiu, până la moartea sa, la 19 martie 1950.

Realizarea României Mari în decembrie 1918, a fost opera unor personalități care au marcat indubitabil prima parte a secolului al XX-lea. Opera vieții lor, care ar fi reclamat recunoştința întregii națiuni, a avut parte, din păcate, de crude dezamăgiri şi de un tratament pus sub semnul ingratitudinii. Atât istoria, „care nu a mai avut răbdare", cât şi oamenii „aflați sub vremi", au demonstrat că memoria colectivă este de multe ori voit lacunară şi că istoricului onest îi revine sarcina de a o reîmprospăta cu exemple care pot uneori să complexeze timpul prezent. Alexandru Vaida Voevod este un astfel de model care are tot dreptul să ne judece cu asprime de la înălțimea faptelor sale.

ANEXA

«Însemnările lui Victor Radu despre moartea lui Alexandru Vaida-Voevod.»[33]

11 III '50.

Îl găsesc în pat. Arată destul de bine. Culoarea feții, ca de obicei. Era însă extrem de agitat. Se tot mişca de pe o parte pe alta şi – fără să se plângă – făcea impresia că are dureri mari.

Mi-a spus că i se face tratament cu penicilină.

Am vorbit despre alegerile din Anglia. Mi-a povestit lupta dusă de Lloyd George pentru votul femeilor.

«În Anglia sunt, cred, peste un milion de voturi feminine. Or, acest lucru influențează foarte mult rezultatul general. »

La plecare m-a rugat să-i duc ceva de citit.

13 III '50, ora 6.

S-a schimbat destul de mult. Nu stă un moment liniştit. Se plânge de dureri mari în piciorul drept. Nu a dormit deloc. L-a rugat pe prof. St[urza] să-i facă injecții cu morfină ca să mai scape de durerile îngrozitoare din picior. Prof. St[urza] ar fi refuzat sub motivul că slăbeşte rezistența fizicului şi că evită să obişnuiască corpul cu morfină.

---

[31] Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire,* vol. II, partea I, 1918-1933, Edit. Ştiințifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986, p. 244-253

[32] Ioan Scurtu, *Viața politică din România 1918-1944,* Edit. Albatros, Bucureşti, 1982, p. 159-160

[33] MNIT, *Fond Vaida,* nr. inv. $C_{4\,544}$

«Sunt de 78 de ani. Ce mai am de trăit? Poate o lună. Aş vrea însă ca acest timp să nu mă chinuiesc aşa de mult.»

Când s-a liniştit puţin mi-a arătat 10 cărţi înşirate pe pat.

«Este ciudat cum se schimbă cu trecerea vremii gustul literar al omului. Înainte cu 20 de ani mi-ar fi făcut mare plăcere să citesc unele din aceste cărţi pe care mi le-a adus o vecină. – Îmi pare însă bine de revistele pe care mi le-ai adus.»

Îi dusesem mai multe numere vechi (1940-41) din revista franceză «L"Illustration». Îi dusesem şi o carte de literatură. N-a amintit nimic de ea.

Vorbea destul de greu, cu pauze între fraze, ba chiar şi între cuvinte. Mi s-a părut că s-a schimbat ceva în expresia feţei. Nu-mi dădeam bine seama ce anume. I s-au albit sprâncenele stufoase!

Înainte de boală avea păr şi mustăţi albe şi sprâncene negre.

Seara urma să-i i se dea injecţii calmante prescrise de prof. St[urza].

15 III '50, ora 6.

Întâlnesc la poartă pe Caius B[rediceanu], care mă roagă să nu mai intru, fiindcă este atât de agitat încât nu ar fi bine să-l deranjez.

Am plecat cu el în oraş. Pe drum îmi spune că injecţiile i-au mai calmat durerile, dar că l-au năucit complet, aşa încât abia îşi dă seama câteodată ce face.

16 III '50.

L-am găsit dormind. «N-a dormit aşa bine de când e bolnav. Doarme adânc şi liniştit», îmi spune Dna Gherman.

Nu se mai plânge de dureri în picior, ci de dureri în stomac.

17 III.

Dr. Ag[? ? ?] care mergea de mai multe zile să-i facă injecţii, înainte cu penicilină, iar de două zile cu ceva calmant, îmi spune să nu merg acum să-l văd, fiindcă nu se poate vorbi cu dânsul.

18 III.

Starea continuă să fie gravă îmi spune Ag[? ? ?] – Gândire tulbure. Nu se poate vizita. Ieri seară a sosit Nucu[? ? ?].

19 III '950

Vin acasă la ora 10 seara. Îmi spune Gusta[? ? ?] că m-a căutat Nucu[? ? ?] să-mi comunice c-a murit la amiazi. A avut cancer, probabil la ficat.

Plec imediat acolo. De faţă Ileana [German]*, Nicu, Mircea [Vaida-Voevod] şi ceva mai târziu, Nucu.

Intru în dormitor. Era întins pe pat, cu falca legată, îmbrăcat în negru. Făcea impresia că doarme. Arăta foarte bine. Credeai că trăieşte.

Am mers cu Nucu [? ? ?] în oraş la preot. Pe drum îmi spune mai multe despre boala de care a suferit. A avut probabil cancerul de 1-2 ani, dar s-a dezvoltat foarte încet. (În vara 1949 se plângea f[oarte] des de dureri de stomac.) Agravarea a venit cu o iuţeală uimitoare. A stat în pat doar 3 săpt[ămâni]. Grav de tot şi cu dureri mari n-a fost decât vreo 7-8 zile.

Întorşi la locuinţa lui, am mai stat cam un ceas de vorbă cu Mircea [Vaida-Voevod] şi cu Nucu.

21 III '950

Caius B[rediceanu] s-a întors de la Buc[ureşti] la ora 10. Trec pe la el la amiază ca să fixăm o oră când să mergem împreună la familie, căci pe el l-am transportat ieri la morga din Cimitirul Central. Caius îmi spune că vine să mă ia după ora 4.

Ne-am dus însă la cimitir.

Familia era acolo împreună cu M[arioara] Şerban cu cei 3 băieţi ai ei.

A venit şi [Ioan] Lupaş şi [Petre] Ciolan. În morgă l-am văzut. Cele două zile l-au schimbat puţin. Era galben, tras şi avea câteva cute
pe faţă. Nucu voia să-i facă masca. Dar s-a cam întunecat şi a amânat pe a doua zi dimineaţă.

Mâine, 22 III va avea loc înmormântarea de la Capelă la cripta F[amiliei]. Serviciul va fi oficiat de Scorobeţ.

Aceste scurte însemnări au fost făcute de

/semnătură/ Victor Radu

* Ileana, căsătorită German, n. 1910, dom. Sibiu, str. A. Tolstoi, nr. 26, al treilea născut în familia Alexandru Vaida-Voevod, după Mircea Alexandru, n. 1902, dom. Timişoara str. Zugrav Nedelcu, nr. 10, Aurel Ioan, n. 1903, dom. Bucureşti, b-dul Gen. Magheru, nr. 43 şi înainte de Alexandru, n. 1920, dom. Sebeş, str. Fl. Bagdasar, nr. 28.

«Înmormântarea bunicului meu Alexandru Vaida-Voevod»[34]

Era prin februarie 1950. Bunicul meu nu se simţea prea bine în ultima vreme şi era cam palid şi slăbit. Cu doi sau trei ani în urmă avusese o aprindere de plămâni şi fusese la un pas de lumea de dincolo, dar penicilina – acel medicament miracol, îl salvase. Se refăcuse repede.

Într-o zi, cred că în jurul amiezii, bunicul s-a sculat din fotoliul său unde citea fumând şi l-am văzut mergând cu paşi nesiguri la fereastră, deschizând-o şi plecându-se în afară să ia aer. Deodată l-am văzut că îşi pierde echilibrul şi se ţine de marginea ferestrei. Mama şi noi copiii am sărit în ajutorul lui şi l-am dus în patul său. Am telefonat după nenea Sturza, prietenul şi medicul său. A venit imediat şi după ce l-a examinat, am văzut după faţa lui că situaţia nu e bună. A chemat şi pe alţi medici şi au ţinut un consiliu. După câteva zile am aflat că situaţia bunicului e fără speranţe, căci are cancer generalizat – la ficat, stomac şi se pare că şi la oase.

Din pat bunicul nu s-a mai putut scula şi situaţia lui s-a agravat din zi în zi.

Era în 19 martie, înainte de masă cred, când i-am văzut pe mama şi pe tata foarte agitaţi. Noi nu am mai avut voie să intrăm în dormitorul bunicului în ultimele zile, îl auzeam doar gemând de durere. I se făceau injecţii cu morfină şi ca urmare se liniştea. La un moment dat tata a ieşit din dormitorul bunicului, alb la faţă, şi mi-a şoptit: «Acum a murit Moşu.» Până în clipa aceea, eu, cu mintea mea de adolescent şi cu iluzia atotputerniciei ştiinţei omeneşti, sperasem că bunicul va scăpa, că se va face bine.

A fost un şoc pentru mine, m-am dus fără să spun un cuvânt în curte, în spatele casei unde era o tufă mare de soc lângă gard. Acolo nu mă vedea nimeni. Eu, bărbat de aproape 16 ani, am plâns în linişte şi singur, sub socul meu, pe bunicul care îmi fusese atât de drag. Moşu, cum îi spuneam noi, fusese atât de bun, înţelept, vesel şi plin de viaţă, un om care crea în jurul lui o atmosferă aparte, o lume pe care prin farmec o crea în poveştile sale de o vedeai cu ochii, parcă era aevea. Şi, dintr-o dată, Moşu nu mai exista. Era un lucru de neînţeles.

[34] *Idem*, C_4 545

Deci, Alexandru Vaida-Voevod a murit în Sibiu, pe strada Moldovei [devenită A. Tolstoi], nr. 26, în 19 martie 1950.

În mormântarea cred că a avut loc pe 22 martie, în Cimitirul Central Sibiu. Bunicul meu cred că a avut noroc că a murit atunci. Nu după multă vreme urmaseră în țară arestările tuturor oamenilor politici «burghezi», și sunt sigur că ar fi fost și el arestat, înjosit, batjocorit, chinuit și ar fi sfârșit undeva departe de noi, singur doar printre călăi.

Moșu fusese arestat în primăvara lui 1945, după câteva luni eliberat și ținut sub supraveghere cu domiciliu obligator. Dar era cu noi, putea citi, putea asculta radio, putea spera.

Dar să revin la înmormântare. Era problema unde îl înmormântăm. Familia noastră nu avea bani pentru un cavou sau criptă. Să-l înmormântăm într-un mormânt obișnuit ne era teamă ca mormântul să nu fie batjocorit și profanat, după ce A. V. V. fusese persecutat în presa acelor ani ca un criminal fascist, prolegionar, criminal de război etc, etc.

Prin cunoscuți, familia a luat legătura cu d-na Floaș care avea în cimitirul din Sibiu un cavou mare, o adevărată capelă cu multe firide goale, în subsol. Familia Floaș, celebri comercianți din mărginimea Sibiului, proprietarii marelui magazin din centrul Sibiului, de lângă telefoane, oameni care fuseseră oameni foarte bogați, o familie românească de frunte, s-au arătat a fi adevărați patrioți români.

D-na Floaș ne-a spus că pentru ea și familia ei va fi o mare cinste să-l găzduiască pe A. V. V. până când vremurile ne vor permite să-l așezăm acolo unde i se cuvine să stea pe veci.

În Capela cimitirului un preot ortodox a ținut slujba de înmormântare. A fost o slujbă scurtă, foarte simplă, fără nici o vorbire despre cel ce urma să fie în înmormântat, despre viața și opera sa.

Familia noastră, o veche și cunoscută familie greco-catolică, nu am putut să-l înmormântăm pe cel mai de seamă membru al familiei noastre, în legea noastră, dată fiind scoaterea în afara legii în acei ani grei a bisericii noastre.

La înmormântare au participat cel mult 15-20 persoane, și anume: părinții mei, noi trei copiii, unchii mei, familia Sturza, vreo doi vecini și o fetiță (săsoaică) din vecini, pe care Moșu o îndrăgea mult și care i-a pus pe sicriu un buchețel de flori de primăvară. (Desigur că erau de față și vreo doi inși necunoscuți, civili, cu figuri reci și distante, de bună seamă securiști trimiși să supravegheze și să raporteze cine a participat și ce s-a vorbit la înmormântare.)

După slujbă, sicriul a fost dus în cavoul Floaș, pus în firida de beton și zidit. Nu i s-a pus nici o inscripție.

Aici a stat liniștit 24 ani. În 1974, d-a Floaș murise de mult, un nepot al ei, medic în Sibiu, i-a vizitat pe părinții mei și le-a pus în vedere că are nevoie de firida din cavoul pe care îl moștenise, așa că în cel mai scurt timp bunicul să fie mutat.

Grea problemă pentru părinții mei. Situația nu se schimbase în fond. Erau aceleași probleme cu mormântul bunicului ca și în 1950. Fratele meu, Ucu, a luat legătura cu părintele Onofrei. Părintele Onofrei, un adevărat erou al Bisericii Greco-Catolice, un om care pentru credința și patriotismul său a fost martirizat de unguri la Cluj în 1940, care pentru credința și patriotismul său a fost martirizat mai târziu de comuniști, nu a cedat niciodată, și în clandestinitate a continuat să-și predice legea.

Prin părintele Onofrei, Ucu și părinții mei au luat legătura cu conducerea Bisericii [Romano] Catolice din Sibiu. Aceștia s-au arătat foarte amabili și înțelegători. A fost de fapt și un gest de curaj din partea lor. Ne-au pus la dispoziție, pe timp nedefinit, o firidă în subsolul Capelei Catolice din Cimitirul Sibiu.

Deci, în 1974, A. V. V. a fost scos din cavoul Floaș și reînhumat în subsolul Capelei Catolice. Au asistat doar mama, tata, Ucu și unchiul meu Alexandru Vaida. Slujba de înmormântare a fost făcută de preotul greco-catolic Onofrei. Și a mai stat 17 ani liniștit.

Cu vreo 15 ani în urmă, tata a preluat de la o familie săsească cunoscută, un cavou în Cimitirul Catolic Sibiu. L-a luat pe gratis cu condiţia ca morţii să rămână la locul lor, [iar]cavoul întreţinut.

Părinţii şi noi cei trei copii ai lor am cheltuit bani mulţi cu repararea şi întreţinerea cavoului. Erau vreo 6 firide goale în cavou, unde voiau să fie înmormântaţi tata, mama, şi părinţii voiau ca să-l mute şi pe Moşu acolo.

Mama şi tata m-au dus la Capela Catolică să-mi arate firida unde era Moşu, zidită şi fără nici o inscripţie, doar cu numărul 18 marcată. Mi-au spus să o ţin bine minte firida cu Moşu şi când voi putea să-l mut şi pe Moşu în cavoul care acum era al familiei noastre. Dar nu a fost să fie aşa.

În decembrie 1989 a venit revoluţia. La scurtă vreme după revoluţie, în perioada tulbure care a urmat, hoţi de morminte au spart cavoul Floaş şi au spart Capela Catolică din Cimitirul din Sibiu. În subsolul Capelei sunt cam 100 de firide din care hoţii au spart 17, cele cu nume mai răsunătoare ca Prinţesa Sturza sau bogatul dentist Fecht din Sibiu. Firida 18 a rămas neatinsă, fără nume nu prezenta interes, cine nu are bani nici pentru o inscripţie ...

În 1990, fiind în vizită la unchiul meu [Alexandru Vaida-Voevod] la Brad, am discutat despre un mormânt definitiv pentru moşu. Am socotit că a venit timpul pentru această faptă. Unchiul socotea că la Alba Iulia s-ar cuveni să odihnească A.V. V. (Alexandru Vaida Voevod), ca unul ce a contribuit atât de mult la unirea românilor. Tot unchiul meu Alexandru Vaida mi-a spus că moşu, o dată într-o discuţie cu el în parcul Sub Arini, i-a spus că dacă moare în Sibiu ar dori să fie înmormântat la micuţa biserică greco-catolică, Biserica dintre Brazi. Atunci am hotărât cu unchiul meu ca că încercăm deci să-l înmormântăm pe moşu fie la Alba Iulia, fie la Sibiu la Biserica dintre Brazi, fie dacă nu se poate altfel, atunci în cavoul nostru din cimitirul catolic Sibiu. Unchiul meu a tatonat terenul la Cluj şi a văzut că nu găseşte înţelegere şi sprijin pentru proiectul Alba Iulia.

Ca urmare soţia mea Dina şi cu mine am plecat pe 21 august la Sibiu ca să încercăm varianta cu Biserica dintre Brazi. Primul pas a fost să iau legătura cu prof. Mihai Racoviţan de la Muzeul de Istorie Bruckenthal, istoric care se ocupă de activitatea lui A.V.V. până la 1920. La domnul Racoviţan nu am găsit doar înţelegere pentru problema mea, ci pur şi simplu înflăcărare şi elan pentru rezolvarea ei.

Primul pas a fost un frumos articol scris în Tribuna, în care face biografia lui A.V.V. în termeni adecvaţi şi încheia cu un apel ca A.V.V. să se poată odihni pe veci în cimitirul Bisericii dintre Brazi, unde îi este locul sortit. Pe urmă tot d-nul Racoviţan a obţinut ca să fim primiţi în audienţă la prefectul judeţului. L-am chemat pe unchiul meu şi împreună cu d-nul Racoviţan am fost la începutul lui septembrie în audienţă la prefectul Nicolae Nan. Acesta ne-a primit cu multă amabilitate şi ne-a promis tot concursul.

Problema dificilă însă era că cimitirul Bisericii dintre Brazi era monument istoric, că de multe zeci de ani nu se mai înmormântează în el, că acest fost locaş de cult greco-catolic este în prezent ortodox, că greco-catolicii îl revendică şi ortodocşii nu vor să-l cedeze.

Ca urmare am cerut audienţă la mitropolitul ortodox Plămădeală. Unchiul meu plecase înapoi la Brad aşa că am fost în audienţă doar eu şi d-nul Racoviţan.

Mitropolitul a fost amabil şi plin de înţelegere pentru problema noastră. De altfel, vorbise în prealabil cu el prefectul. Dar a pus câteva condiţii, şi anume: 1) ca nu cumva cu ocazia înhumării credincioşii greco-catolici să ocupe biserica; 2) ca să nu se ţină vorbiri cu caracter incitator confesional; 3) ca parohul ortodox al bisericii să slujească alături de preotul greco-catolic pe care îl vom aduce. Am acceptat toate condiţiile.

În continuare am mers la canonicul greco-catolic Onofrei, cu care vorbisem cu câteva zile înainte. Părintele Onofrei s-a arătat însă inflexibil. A spus că Biserica dintre Brazi este

greco-catolică, zidită de greco-catolici, că cimitirul este greco-catolic, proprietatea familiilor greco-catolice. Că el face slujba de înmormântare, dar nu slujeşte alături de un preot ortodox, decât dacă acesta nu vine în odăjdii. Cum condiţiile puse de greco-catolici nu erau compatibile cu cele puse de ortodocşi, şi cum fără aprobarea mitropolitului nu se putea face nimic, am fost obligat să renunţ la slujba greco-catolică.

Ne-a mai trebuit aprobarea poliţiei, procuraturii, sanepidului, primarului. Până la urmă le-am obţinut pe toate. Ajutorul d-lui Racoviţan a fost esenţial şi substanţial în rezolvarea tuturor acestor probleme.

În continuare eu am stabilit data înhumării pe 8 octombrie la ora 14, am anunţat familia şi am dat un anunţ la ziar. Domnul Racoviţan a dat şi el un frumos anunţ patriotic la Tribuna.

Am fost la oficialitatea catolică din Sibiu ca să obţin aprobarea de deshumare şi să le exprim mulţumirile noastre că în vremuri atât de grele au avut curajul şi omenia să ne ajute.

A urmat partea cea mai grea psihic-deshumarea. Cu parohul ortodox al Bisericii dintre Brazi, Mihai Sămărghiţan, cu cantorul, cu paznicul capelei catolice, cu trei gropari ţigani, Dima, unchiul meu, vărul meu Alexandru Vaida şi cu mine, am coborât în catacomba subsolului capelei. Eu am arătat firida zidită, fără nici o inscripţie. Când zidul închizător a fost spart şi s-a luminat în interior, s-a văzut capacul sicriului dat într-o parte şi craniul de culoare galben-maronie era în plină lumină. Am crezut că hoţii spărseseră firida bunicului, dar nu era aşa, partea de jos a sicriului putrezise pe o parte şi astfel se desfăcuse capacul. A fost sinistru când un ţigan bătrân, burduhănos, a început să scotocească în sicriu căutând oasele. Hainele erau ca pânza de păianjen prăfoasă, doar ghetele, negre, înalte cum purta bunicu iarna, erau întregi.

Am dus sicriul în Biserica dintre Brazi, l-am pus pe catafalc şi l-am acoperit cu un frumos steag românesc vechi din secolul trecut, ţesut de o harnică ţărancă ardeleancă. Ţiganii au săpat groapa în spatele mormântului lui Papiu Ilarian.

Obosiţi am plecat toţi acasă şi epuizaţi ne-am culcat. Pe mine ziua respectivă mă cam lichidase, Dina cu pregătirile pentru pomană şi pentru masa de după înmormântare era şi ea cam terminată şi ceilalţi la fel. Nu credeam că voi reuşi să dorm,totuşi ceva am dormit.

La înmormântarea a fost destul de multă lume, oameni de pe vremuri care îl ştiau pe moşu, cunoscuţi mai tineri ai noştri, curioşi şi săracii care vin de obicei la pomană.

Slujba de înmormântare a fost ţinută de prorectorul teologiei, Abrudan, şi de cei doi preoţi ai parohiei. Prorectorul a vorbit foarte frumos. Corul teologiei a cântat splendid.

Au adus coroane de flori diversele ramuri ale familiei, PNŢCD al jud. Sibiu şi garnizoana militară Sibiu care şi-a trimis o delegaţie de trei ofiţeri.

Au ţinut vorbiri patriotice foarte frumoase şi adecvate momentului: prof. Mihai Racoviţan, conf. Alexandru Şerban din Cluj şi adv. Dejeu, preşedintele PNŢCD-Sibiu.

Din partea familiei a mulţumit tuturor celor care contribuiseră la efectuarea acestui act de reparaţie istorică, unchiul meu, Alexandru Vaida.

Mi-am dorit foarte mult să realizez acest lucru, să-l pot înmormânta pe bunicul meu într-un loc potrivit lui. Şi până la urmă am reuşit. Îmi pare rău că mama mea, care l-a iubit şi admirat atât, nu a putut participa. Ar fi fost foarte fericită.

Nu a fost ceea ce merita bunicul meu din partea poporului nostru, nu au fost funeraliile naţionale. Dar nu a fost nici jalnica înmormântare din 1950. A fost ceea ce se putea face astăzi, şi locul de veci este demn de bunicul meu.

Astfel, bunicul meu, Alexandru Vaida Voevod, se odihneşte astăzi alături de alţi mari români, ca: Gheorghe Bariş, Alexandru Papiu Ilarian, Iosif Şterca Şuluţiu, baron Urs de Margina, Ioan Raţiu, în micul cimitir din Sibiu.

Năprasnice şi crude vremi au mai trecut peste el la bătrâneţe; l-au silit ca mort să aibă trei morminte. De acum încolo, pe cât socotesc eu, va avea linişte.

Am scris aceste rânduri ca să rămână în amintirea familiei.

Piteşti, 19. 10. 1991

Ioan German

P. S. Fiul meu, Alexandru Adrian German, a realizat un frumos şi valoros film înregistrând cea mai mare parte a ceremoniei înmormântării. Filmul l-a copiat în trei exemplare: unul pentru noi, unul pentru d-nul Al. Şerban şi unul pentru d-nul Racoviţan.

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD BETWEEN CONTESTATION, IGNORANCE AND RECONSIDERATION (1872-1950)

Abstract

Alexandru Vaida Voevod was one of the leaders of the Transylvanian Romanians' struggle for national emancipation during the Austro-Hungarian Empire. Born in 1872 in the village of Colpret, near Dej, in a family with a long tradition in the battle for national rights, Alexandru Vaida Voevod stood out as a combative, intransigent personality in endorsing the Romanians' rights, as early as his student years in Vienna. Together with A. C. Popovici, his spiritual friend and mentor, he took part in drafting the « Replica » newspaper (1892) and in the trial of the famous memorandum promoters in Cluj, 1894. He was very close to the Belvedere Palace group formed around the inheritor to the Empire throne, the archduke Franz Ferdinand. Inspired by A. C. Popovici's work *Statele Unite ale Americii Mari* (*United States of Greater America*), Alexandru Vaida Voevod militated for a federative organization of Austro-Hungary.

In 1918, he put all his energies to work for separating Transylvania from the Hungarian state and for uniting the province with the mother kingdom of Romania. After the Great union of December 1, 1918, he became member of the Ruling Council as assignee with external affairs, and he was included in the Romanian delegation to the Paris Peace Conference, as a representative of Transylvania. After the parliamentary elections of November 1919, he was the designated prime minister, pursuing his diplomatic efforts to obtain international acknowledgement of the frontiers of greater Romania at the Peace Conference.

Just like any other politicians in the inter-war period, Alexandru Vaida Voevod was persecuted by the newly installed communist regime, in the aftermath of the Soviet occupation. Had he not passed away in March 1950, he would surely have been arrested and imprisoned in the Sighet prison, where many a brethren of him suffered their martyrdom.

The appendix contains first-time published documents which cast a light on the last days in the life of the great statesman, as well as his relatives' attempts to find him a final resting place away from the oppressive vigilance of the former Romanian Intelligence Service. After 1989, Alexandru Vaida Voevod's personality was rediscovered by historiography and his merits were evinced by thorough studies.

IOAN CIUPEA

O ÎNCERCARE VIZÂND OBȚINEREA DE REPARAȚII PENTRU VICTIMELE OCUPAȚIEI ȘI RĂZBOIULUI, CLUJ, 1946

Datorită dramaticului curs istoric derulat între anii 1940-1945, partea de Nord-Vest a Transilvaniei, prezenta, la încheierea războiului, o extrem de complexă situație[1]. Reinstalarea administrației românești în teritoriul cedat în 1940 nu mai putea reprezenta o reluare a vechilor raporturi dintre instituțiile statului și societate, deoarece în conținutul ambilor termeni ai relației antebelice se petrecuseră însemnate schimbări. Societatea ardeleană din teritoriul ce fusese sub ocupație străină era considerabil traumatizată, cu sute de mii de cetățeni ce lipseau din configurația etno-demografică a regiunii – evreii deportați și exterminați în lagărele naziste, sașii deportați, românii refugiați, deportați și expulzați, ultimei categorii adăugându-li-se numărul acelora asasinați și maltratați, dar și al miilor de înrolați în unități combatante și de muncă forțată –, cu alte sute de mii care avuseseră de suferit deposedări de drepturi și discriminări economico-sociale și cultural-religioase. După ce războiul se încheiase, populația își dorea ceea ce în mod natural i se cuvenea – pacea și liniștea necesare vindecării marilor traume suferite, o normalizare treptată a condițiilor de viață, prin eliberarea de privațiunile anilor de ocupație și război, o mult râvnită revenire la acea viață cotidiană pe care cele două decenii antebelice o normaseră cu habitudini și o jalonaseră cu modele, acum idealizate. Părea

---

[1] Câteva titluri privind problema: Gheorghe I. Bodea, Vasile T. Suciu, Ilie I. Pușcaș, *Administrația militară horthystă în Nord-Vestul României*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1988; Idem, *Tragedia evreilor din Nordul Transilvaniei – 1944*, Editura Hiparion, Cluj-Napoca, 2001; Aurel Socol, *Furtună deasupra Ardealului*, Biblioteca „Tribuna", Cluj-Napoca, 1991; Rueben Markham, *România sub jugul sovietic*, în românește de George Achim, Fundația Academia Civică, București, 1996, cu referire specială la cap. *Transilvania în fierbere*, p. 401-426; Liviu Țârău, *Transilvania la sfârșitul celui de al doilea război mondial*, în vol. Anton Drăgoescu, ed. *Istoria României. Transilvania*, vol. II (1867-1947), Cluj Napoca, 1999, p. 1597-1642; Ion Silviu Nistor, *Constituirea și activitatea Comisariatului pentru administrarea Transilvaniei eliberate (octombrie 1944-martie 1945)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* Cluj-Napoca, XXVI, 1983-1984; Marcela Sălăgean, *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944-martie 1945)*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2002; Dumitru Șandru, *Regimul cetățeniei locuitorilor din Nordul Transilvaniei*, în vol. *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944-1950)*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1996, p. 65-76; Virgiliu Țârău, *Problema Transilvaniei în ecuația comunizării României*, în vol. *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944-1950)*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1996, p. 87-93; Idem, *Viața politică și problema locuințelor la Cluj în anii 1945-1946*, în vol. *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, coordonatori Sorin Mitu și Florin Gogâltan, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 313-323; Antonio Faur, *Comportamentul militarilor sovietici în județele din Vestul României (1944-1945)*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2000; Dănuț Pop, *Județul Sălaj în timpul administrației militare sovietice (noiembrie 1944-martie 1945). Aspecte ale vieții economice*, în vol. *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944-1950)*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1996, p. 103-106.

posibilă şi o reaşezare a vieţii politice în vechile ei făgaşe, prin revenirea multora dintre lideri şi prin reactivarea structurilor organizatorice tradiţionale. Vechile partide politice româneşti regăseau suportul popular, în special al ţărănimii şi în bună măsură al intelectualităţii, studenţilor revenindu-le un rol dinamizator. De aici, pe fondul marii satisfacţii româneşti a reintegrării teritoriului ce fusese sub ocupaţie, se va ajunge la o stare de spirit dominată de un marcat optimism, în pofida incidentelor, unele violente, şi a multor alte fapte îngrijorătoare.

O importantă parte a celeilalte componente etnice principale a regiunii în discuţie – maghiarii – plasată sub semnul exacerbării vechiului litigiu româno-maghiar, era angajată în exploatarea în propriu beneficiu a noilor coordonate geo-politice sub imperiul cărora avea să se desfăşoare cursul istoric. Confruntarea, mai mult sau mai puţin făţişă, dintre aspiraţiile naţionaliste ale celor două părţi sporea complexitatea situaţiei din regiune.

*

Grupajul de mărturii care urmează îşi propune să marcheze câteva tuşe ale contextului în care s-a născut iniţiativa constituirii unei asociaţii ce ar fi urmat să vină în sprijinul acelora care au avut de suferit de pe urma dramaticelor desfăşurări de după august 1940.

[Mihai Marina, consul al României la Oradea] ... *în ghetourile înfiinţate de horthyşti se aflau aproximativ 150.000 evrei. Unele date ne erau furnizate chiar de membrii poliţiei ungare, care, slb salarizaţi şi nemulţumiţi de cele ce se întâmplau, au colaborat, în unele cazuri, cu noi*...[Gheorghe I. Bodea, *Tragedia evreilor din Nordul Transilvaniei – 1944*, Editura Hiparion, Cluj-Napoca, 2001, p. 252]

[Alexandru Popan, din Rogna, Ileanda] *Eu am fost luat în armata maghiară la 8 septembrie 1943, la unitatea de artilerie antiaeriană de la Someşeni, ...În august* [1944], *după ce unitatea de antiaeriană a plecat pe front, am fost băgaţi şi noi în cazarmă şi s-au format din noi şi din alţii, adunaţi de pe la alte unităţi, un batalion de muncă de vreo 200 de români, care a fost de asemenea trimis pe front la săpat tranşee... În ianuarie 1945 eram prin Slovacia, în munţi, dezbrăcaţi, fără încălţăminte, fără mâncare. Dormeam prin grajduri, pe frig, pe zăpadă, plini de păduchi... Am început să ne îmbolnăvim de febră tifoidă, cădeam unul după altul prin grajduri şi nu ne mai puteam scula. ...la început, în fiecare zi mureau 2-3 inşi....*

[Alexandru Anca] [*Lübeck, 1945*] *Ne-am dus întâi să vedem lagărul românesc propriu-zis. Am găsit aici mai mulţi bătrâni nord-ardeleni, un număr de de tineri ostaşi români „foşti prizonieri de război" şi câteva fete romînce mai purtând fustele vineţii ale serviciilor auxiliare ale Wermachtului...În lagăr mai erau câteva familii de maghiari şi câţiva evrei maghiarizaţi. Un bărbat arătând mai în vârstă decât cei cca 45 de ani cât avea în realitate venea mereu la Bubi* [Hoffman, evreu] *să se intereseze de viaţa şi sănătatea lui...Mergea mult aplecat înainte, ducând parcă şi acum în spinare greutatea unui destin tragic, amintirea ghetoului şi a deportării, a trecerii prin Auschwitz şi a supravieţuirii într-un lung marş al morţii. Era zguduitoare evocarea acestui convoi fără sfârşit de schelete ambulante, din care cine rămânea în urmă era împuşcat, de aceea mărşăluitorii, bărbaţi şi femei, luptau până la ultima picătură de vlagă să continue, epuizaţi, torturaţi de foame şi de sete, încercând să se hrănească cu rădăcini, cu ierburi, cu râme şi cu gândaci... Bubi* [Hoffman] *se mira sincer de zelul nostru nestrămutat pentru întoarcere. Argumentele mele pentru modul nou de viaţă socialist care se făurea în răsărit îl lăsau rece. Odată scăpat de sub apăsarea dictaturii naziste, nu mai dorea să trăiască în nici un fel de regim totalitar, autoritar, fie el şi al dictaturii proletariatului...*

[Bergerdorff, 1946] *O dată cu polonezii au sosit în lagăr şi câteva din cele 7 fete din satul Simişna de pe Someş, trimise la lucru în Germania hitleristă de horthyşti,...Una venise şi cu un prunc frumos, blond şi cu ochi albaştri, al cărui tată polonez n-a vrut s-o însoţească în România. Împreună cu ea s-au întors în ţară şi Ileana Pop, Anişca Pop şi Ileana Coroian, în*

timp ce celelalte trei aveau să trimită carte, peste ani, părinților din satul natal, de undeva din îndepărtata Brazilie!...

[George Anca, Dej, 1944-1947] *Încă de a doua zi* [24 august 1944], *au început să ne ridice și să ne adune la Tribunal* [Penitenciarul Tribunalului] *pe toți intelectualii români mai cunoscuți în oraș. Apoi, au început să-i aducă și din cuprinsul județului pe preoți, învățători, oameni mai răsăriți, conducători ai populației românești. Eram ținuți sub supraveghere în penitenciar în așteptarea unor noi dispoziții... Gardienii nu s-au purtat rău cu noi. Am fost alimentați reglementar ca toți pușcăriașii... Viața ne era în pericol, dar atmosfera din penitenciar, între noi era optimistă, încrezătoare. Într-adevăr, după câteva zile ne-au dat drumul cu avertismentul de a nu încerca să facem agitație, tulburări, fiind cu toții consemnați sub arest la domiciliu...*[Alexandru Anca, *Destin ardelenesc*, ediție de Gheorghe I. Bodea, Editura Clusium, 2001, p. 230-231, 247-250, 238, 304-305]

[Dumitru Braharu] *Era anul 1945, iar atunci când se apropia primăvara, am fost chemat la ministru, care, fără nici o introducere, mi-a spus că s-a hotărât învestirea mea ca inspector general-șef al Inspectoratului școlar al Transilvaniei pentru învățământul primar și secundar. Știam că nu e o treabă ușoară.* [...] *La scurt timp m-am prezentat la Cluj...Era aici multă armată, o lume pestriță,* [...] *Dintre prietenii apropiați mai rămăsese la Cluj un croitor, Corondan. M-am dus la el...Mi-a povestit lucruri cutremurătoare: a fost bătut, torturat, izgonit pentru a i se lua casa, jefuit...* [Constantin Mustață, *În vâltoarea vremurilor*, Editura Militară, București, 1988, p. 156-157]

[David Prodan] *În 1945 am fost printre primii universitari reveniți la Cluj. Eram bibliotecar arhivist la Biblioteca Universității pe atunci. Făceam parte dintr-o delegație restrânsă de partid. Eram printre primii universitari activiști de partid...*

Spectacolul Clujului, peste care trecuse și războiul, nu era deloc atrăgător. În bucuria noastră de a fi revenit la matcă se amestecau mereu și imagini, momente penibile. Case devastate sau locuite de populație improvizată, adusă de la sate, ca locul să fie cât mai ocupat. Nu te mirai dacă găseai purcelul în baie. Casele locuibile din centru supralocuite. Cu greu am putu găsi adăpost în spațiul unui învățător, unde ne-am ales după plecarea lui cu o cameră a noastră.

[...] *Cea mai mare ticăloșie a vieții mele am făcut-o în 1946, la alegerile celebre din acel an... Pentru alegeri, la stăruința imperativă în numele disciplinei de partid, după multe insistențe am primit o circumscripție, Tămașa* [Cuzăplac, Sălaj]. ... *Și de acum se știa că suntem hărăziți rușilor...Rezultatul adevărat, ars pe loc, pe care l-am raportat la întoarcere era aproximativ de 85% pentru opoziție (național-țărăniștii în frunte), 15 % formațiile guvernamentale, cu o exgerare și aceasta. ...Alegătorii, bărbați, femei, încolonați, până seara târziu intrau câte patru în cabine și prompt, fără pierdere de vreme își dau votul (cu ștampila) și lăsau locul următorilor. O ordine și disciplină uimitoare, o conștiință neprevăzută, impresionantă, vădind o maturitate politică care m-a uimit și un „nu" categoric. M-a întărit pentru toată viața mea în încrederea în maturitatea politică a țărănimii,...* [David Prodan, *Memorii*, text îngrijit și adnotat, cu o postfață de Aurel Răduțiu, Editura Enciclopedică, București, 1993, p. 52, 54-55]

[iulie 1947] *Viața de partid stagnează peste tot. Noi și național-țărăniștii suntem, în actuala situație în imposibilitate să activăm pe teren și deschis. Așa, de la om la om, și ocazional, mai ales în târguri și piețe, printre țăranii cunoscuți. Spiritul e tare și dârz, și la țară e mai tare și mai dârz decât la orașe, mai ales după arestările ce s-au operat și printre țărani. Cea mai tare valută o poartă șeful național-țărăniștilor, dar nici noi nu stăm mai slab. Oamenii credincioși ideii liberale și de libertate așteaptă numai momentul ca să facă gardă sau să sară în acțiune atunci când va fi momentul politic prielnic și când vor primi ordinul*

conducătorilor lor politici. [Ioan Ciupea, Virgiliu Țârău, *Organizația PNL Cluj. Documentar*, în curs de apariție.]

[Onisifor Ghibu, martie 1946] Revenirea la casa de vacanță de la Stana, proprietatea atât de dragă lui și familiei sale, după timpul scurs din august-septembrie 1940, când au fost obligați să o părăsească, îl pune pe profesorul clujean în situația unor constatări din cele mai triste. Devastărilor produse de trupele sovietice li se adăugau și altele. Câteva încăperi erau folosite ca birouri ale șantierului de construcții CFR, iar despre inventarul mobil, *este un fapt indiscutabil că nădăşenii au devastat vilele din Stana. Cu excepția lui* [a preotului] *și a vreo alți patru inși, toți locuitorii comunei au luat parte la devastare. E plin Nadeşul de „sufragerii", de saloane, de fotolii. Îmi spune: „Chiar și de piane!". Apoi ce de mai lenjerie, haine etc.! Îi spun preotului că la o ocazie potrivită, va trebui să le spună oamenilor într-o predică că sunt datori să înapoieze lucrurile luate de la alții într-un moment de beție sufletească. Preotul îmi răspunde că acum încă nu e momentul potrivit...*

În ce privește recolta de mere etc., ea a fost întreagă confiscată de muncitori, pe motivul că eu fiind în lagăr [detenție Sibiu-Caracal, 22 III-30 X 1945] *sunt dușmanul poporului. Ce barbarie s-a săvârșit aici în toamna anului 1944! S-a devastat totul și nu numai de unguri, ca și la mine. La Ferenczy, Eszaky, Bene și Gyergyai s-au devastat într-un mod vizibil plantațiile de copaci. Ți se sfâșie inima. Din vile s-a furat totul, ca și la mine, cu deosebirea că vilele erau toate pline: proprietarii lor le-au părăsit în ultimul moment, neputându-și lua nimic cu sine. Au rămas numai vilele domnișoarei Eszaky, ai cărei frați au murit de suferințe și de emoții. Iată o imagine înspăimântătoare. Te miri cum trăiesc de la o clipă la alta. Bene este în Austria. A scris nu de mult o scrisoare îngrijitorului său că se va înapoia nu peste mult. În vilele lor este o jale cumplită. În sufrageria vilei noi se țin adunările Sindicatului muncitorilor de la tunel, unde afirmativ se pot auzi cele mai neînchipuite bazaconii. Sala este împodobită numai cu chipul lui Stalin. În schimb, în vila mea, unde sunt birourile șantierului, tronează numai chipul Regelui Mihai și al Reginei Mame. În camera inginerului Licher, când am intrat, sâmbătă seara, am găsit pe un scrin volumul de „Poezii" al „fascistului" O. Goga..."* [Onisifor Ghibu, *Pagini de jurnal. (1935-1963)*, vol. I, Ediție îngrijită de Miralena Mamina, Romeo Dăscălescu, Octavian O. Ghibu, Editura Albatros, București, 1996, p. 115-127]

[Legiunea de Jandarmi Sălaj, 3 septembrie 1945] *Suntem informați că coloniștii români, care au părăsit gospodăriile în anul 1940 sau le-au vândut forțat, fiind obligați a părăsi Ardealul de Nord, când se întorc acasă nu li se cedează de unguri nici măcar gospodăriile părăsite, necum să ma i știe, să audă de Decretul-Lege care anulează vânzările silite, făcute în Ardealul de Nord.* [Antonio Faur, *Manifestări ale spiritului revizionist în județele din Nord-Vestul României (1944-1945). Studiu și documente*, Editura Univesității din Oradea, 2003, p. 229]

[septembrie 1944] *Eram în Cucerdea, Mureș, și la venirea rușilor mulți din sat s-au refugiat prin pădurile din jur. Soțul era mobilizat la munci. Plecând vecinii, am pus și eu copiii în car, cu hrană și haine mai groase și am plecat cu ei. La reîntoarcere, cineva mi-a umblat prin casă și mi-a luat mașina de cusut. Am aflat ulterior la cine din sat a ajuns mașina mea...*[Informații de la dna Maria Cernea, Cluj-Napoca]

În luna ianuarie 1945, au fost trimiși muncitorii și funcționarii de la Poșta Română din Tg. Mureș, refugiați în septembrie 1940, să-și ocupe posturile avute. I-au ținut vreo două zile pe coridoarele Poștei, apoi i-au trimis înapoi pe motivul că n-au posturi vacante. Ba mai mult, când, după ce dr. Petru Groza a luat conducerea guvernului român cu ajutorul sovietelor, la 6 martie 1945, prin luna mai, au fost retrimiși foștii funcționari de la Administrația Financiară, refugiați în septembrie 1940, nici n-au voit să stea de vorbă cu ei și când a intervenit dl prefect

Groza Victor, fratele primului ministru, i [s]*-a răspuns că toate posturile sunt ocupate. Și-au luat sărmanii oameni calea-ntoarsă.* [Iosif Pop, *Credință și apostolat – Memorii* –, prefață de Liviu Sabău, ediție îngrijită și post față de Dimitrie Poptămaș și Melinte Șerban, Fundația Culturală „Vasile Netea", Târgu Mureș, 2004, p. 142]

Veștile neplăcute nu îl ocoleau totuși. La Bistrița. „grădina și gospodăria, prăpăd. Casa de la Vatra Dornei a fost aruncată în aer de nemți în retragere" – o informa Lucian Blaga pe Domnița Gherghinescu –, nu înainte însă ca administratorul vilei „Belvedere" să adune tot ce se putea lua din locuință: cearceafuri, pături, lenjerie, veselă, dar și lucrurile aduse de la Bistrița în septembrie 1940, și să fuge cu ele la Lugoj. [Ion Bălu, *Viața lui Lucian Blaga*, vol. III, – aprilie 1944-iunie 1947 – , Editura Libra, București, 1997, p. 73]

*

În aceste condiții, sumar schițate mai sus, un proiect de organizare a unei asociații care își propunea sprijinirea victimelor ocupației și războiului avea darul de a aduce o semnificativă mărturie a ceea ce încă se mai credea a fi posibil într-o societate aspirând la justiție, la normalitate.

Ar putea fi apreciată ca o încercare a ceea ce, în termenii de azi, ar fi numită societate civilă, atunci o societate asediată de inamici văzuți și nevăzuți care o vor îngenunchea și remodela după canoanele unei alte filosofii, impusă de sovietici prin folosirea unei largi game de mijloace. Din mijlocul unui asemenea segment al societății românești ce se afla în dificilul proces de reașezare după anii de absență obligată sau de violare gravă a climatului vieții sociale antebelice, a căpătat formă instituționalizată o legitimă nevoie de a fi obținute reparații materiale și morale pe seama celor care au avut de suferit.

Așa a luat ființă „Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord" [Vezi anexa]. Actul constitutiv este datat, 12 mai 1946. Sediul Asociației: Cluj. Documentul poartă semnătura a 30 de fondatori ai asociației, deveniți membri ai Consiliului de Administrație și ai Comisiei de Cenzori. Președinte C. A.: preot dr. Epaminonda Lucaciu, inspector CEC, vicepreședinți, prof. univ. Alexandru Borza [fost rector al Universității „Regele Ferdinand I", 1944-1945][2], avocat dr. Constantin Xantopol, dr. Teodor Vidican, inspector general sanitar, secretar general prof. Ioan Văleanu, casier dr. Adrian Iacob, industriaș, președinte al Consiliului de Cenzori, avocat dr. Teodor Giurgiu.

Primul articol din statute înscria că: *Membrii Asociației sunt: Toți foștii refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord, în urma stărilor create prin Dictatul de la Viena.* Aliniatul următor prevedea că: *Mai pot face parte din Asociație și următoarele persoane rămase sub ocupațiunea maghiară din Transilvania de Nord:* cei deposedați de bunuri, alungați din proprietăți, arestați și întemnițați, maltratați, precum și membrii familiilor (soți, părinți și fii) ai celor uciși de instituțiile statului ocupant, de bandele organizate sau persoane particulare, *pentru atitudinea lor de români, sau pentru simplul fapt că au fost români.* Condiția înscrierii în Asociație era prezentarea documentelor oficiale – carnetul de refugiat sau dovada oficială de la primărie care să ateste calitatea de refugiat, expulzat sau deportat –, iar pentru categoria victimelor rămase sub ocupație, acte doveditoare ale prejudiciului sau vătămării. Probabil intuind dificultatea obținerii unor astfel de acte doveditoare, statutul înscria și posibilitatea efectuării de cercetări proprii pe teren, *pentru documentare*, de către chiar Comitetul Central al Asociației.

Conform actului constitutiv și statutelor, Asociația își propunea să asiste juridic gratuit, să intervină în justiție pentru repunerea în drepturile avute și în posesiunea proprietăților pentru

[2] Și președintele Asociației, preot dr. Epaminoda Lucaciu, și vicepreședintele acesteia, prof. univ. Alexandru Borza aveau experiența organizării unor asemenea organizații a refugiaților ardeleni, primul la Cernăuți (informație de la dr. Vasile Lucaciu), al doilea la Timișoara (informație de la prof. Viorica Lascu).

membrii deposedaţi abuziv, şi cu obţinerea de despăgubiri pentru perioada folosinţei bunurilor. Se dorea şi obţinerea de despăgubiri pentru familiile celor ucişi sau decedaţi în urma violenţelor, precum şi a celor maltrataţi de autorităţile statale sau de particulari.

Reţinem şi un alt obiectiv înscris în statutele Asociaţiei: *lupta cu toate mijloacele legale pentru sistarea tuturor actelor abuzive îndreptate contra intereselor lor de orice fel*, formulare care lasă să se înţeleagă şi o extensie a scopurilor urmărite nu doar la obţinerea de restituiri de bunuri şi despăgubiri, ci şi la sfera apărării membrilor săi în contextul momentului, suficient de tulbure pentru a face posibile prejudicierea intreselor acestora.

Articolul 5 din statute preciza apăsat clauza neafilierii politice, *sub nici o formă*, a Asociaţiei. Aici se impune observaţia că majoritatea fondatorilor Asociaţiei, a Consiliului de Administraţie şi a Biroului de conducere (5 din 7 membri, excepţie făcând prof. univ. Alexandru Borza şi dr. Adrian Iacob) erau fruntaşi ai organizaţiilor, municipală şi judeţeană, ale PNL Cluj.[3] Noblețea scopurilor Asociaţiei i-a determinat pe fondatori să acopere, atât din punct de vedere politic, cât şi confesional (greco-catolici şi ortodocşi), deosebirile existente între iniţiatori şi viitorii membri.

Din articolele privitoare la modul în care a fost concepută organizarea în perspectivă a Asociaţiei, care ar fi urmat a se extinde la nivel regional, cu filiale pe judeţe şi despărţăminte pe comune, reiese nota de suplețe organizatorică gândită de fondatori.

Şansa cunoaşterii unuia dintre membri fondatori, dr. Vasile Lucaciu – atunci student medicinist şi activ şef al tineretului liberal de la Facultatea de Medicină din Cluj, fiu al preşedintelui Asociaţiei, preot dr. Epaminonda Lucaciu, descendenţi direcţi ai marelui luptător naţional Vasile Lucaciu – ne-a oferit indiciul începerii efective a activităţii pentru care a fost constituită Asociaţia. Domnia sa a depus la CEC o sumă de bani ce reprezenta cotizaţiile depuse de primul lot de înscrişi. Mai mult decât atât, un document arată explicit până unde s-a ajuns în iunie 1947, la un an de la constituire: *Asociaţia foştilor refugiaţi, expulzaţi şi deportaţi din Transilvania de Nord nu mai activează, deoarece, cei mai buni ai ei sunt, ori arestaţi, ori fugiţi, plecaţi de aici, sau intimidaţi de evenimente. Ea vegetează, pregăteşte material şi ... aşteaptă. Refugiaţii, expulzaţii şi deportaţii români, cei mai mulţi, întorşi la vetrele lor, se zbat în cea mai neagră mizerie, nu pot intra în bunurile lor, pe cari le folosesc, ca stăpâni, ungurii lui Horthy. Proiectul de lege ce am înaintat a ajuns până la la Cons. de Miniştri, mai departe nu ştiu ce s-a făcut.*[4]

Speranţele fondatorilor acestei Asociaţii, şi alături de ei şi ale altor cercuri intelectuale şi politice, care luaseră pulsul majorităţii tăcute în timpul campaniei electorale şi sperau într-o rezolvare favorabilă a conflictului fundamental dintre mase şi forţele ce se puseseră în slujba celor de diriguiau, mai mult sau mai puţin ocult, înstăpânirea regimului comunist, aveau să fie dramatic risipite în lunile următoare. Marea fraudă electorală din noiembrie 1946[5], tot cortegiul de violenţe şi arestări din toamna anului 1946, vor culmina în anul următor cu întemniţarea a mii de opozanţi ai instalării noului regim.[6]

---

[3] Ioan Ciupea, Virgiliu Ţârău, *Organizaţia PNL Cluj. Documentar*, în curs de apariţie.

[4] *Ibidem*. Acolo, informaţii mai curprinzătoare despre liberalii fondatori ai Asociaţiei, inclusiv despre detenţia celor mai mulţi dintre ei. Pentru situaţia fostului rector, prof. univ. Alexandru Borza, vezi Viorica Lascu, *Exilul intern al profesorului Alexandru Borza*, în Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica, an XLIX, tom 3, 2004, p. 25-28.

[5] Virgiliu Ţârău, *Campania electorală şi rezultatul real al alegerilor din 19 noiembrie 1946 în judeţele Cluj, Someş şi Turda*, în Sorin Mitu, Florin Gogâltan, eds., *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional şi deschidere europeană*, Cluj-Napoca, 1994, p. 204-212.

[6] D. Şandru, *Deţinuţii politici de la Gherla în 1947*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, XXXIV, 1995, p. 271-282.

Același document citat mai sus oferă imaginea marelui oraș transilvănean, datată: Iunie 1947: *Clujul se transformă cu încetul și pe nesimțite. Pe străzi multă lume streină, cu intelectuali români abia te mai poți întâlni, sunt duși sau fugiți. Cei ce mai sunt circulă grăbiți și numai strict timpul necesar treburilor zilnice, mai mult prin străzi lăturalnice, iară, la învăluitul serii întâlnești câte pe un intelectual român grăbit, în aparență indiferent, nu însă spre casă, ci în alte direcții. Sunt cei ce dorm pe la cunoscuți, pentru a nu fi surprinși noaptea în pat. La birouri, prin magazii sau la uzine la orice scârțâite de ușe tresar, oare nu intră cei ce ridică?*

Pe stradă se circulă în tăcere. Doi-trei, când se întâlnesc, își vorbesc în șoapte, privind împrejur, iar dacă treci pe lângă ei, constați că nu-și spun nimic. Și nu te surprinde această atitudine pentru că încet devine și felul de a fi al tău și al fiecăruia din cetățeni.

După încă un an, prin 1948, preotul dr. Epaminonda Lucaciu îi spunea fiului său: *Nu vă mai expuneți. Va fi nevoie de voi, după ce trece urgia!* Pentru dr. Vasile Lucaciu a mai urmat o scurtă detenție în 1952, după aceea din iulie-septembrie 1946.

ANEXA[7]

ACT CONSTITUTIV

Noi subsemnații membri fondatori ai Asociației foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord, înființăm prin prezentul act constitutiv această asociație, care are sediul în Cluj, și urmărește următorul scop:

a. Apărarea intereselor materiale ale membrilor prin consultații juridice gratuite, intervenții în justiție, etc.

b. Lupta cu toate mijloacele legale pentru punerea membrilor în posesiunea drepturilor răpite de regimul horthyst în urma Dictatului de la Viena și anume: punerea în posesia drepturilor materiale, morale, culturale și religioase a membrilor reîntorși în teritoriul Transilvaniei de Nord; sistarea tuturor actelor abuzive îndreptate contra intereselor lor de orice fel.

c. A interveni pe căi legale pentru acordarea de despăgubiri materiale pentru folosința de către Stat, Județ, Comună, Asociații sau particulari, a bunurilor refugiaților, expulzaților și deportaților, de orice fel ar fi ele.

d. A lupta pentru restituirea bunurilor confiscate pentru pretinse acte politice și a bunurilor expropriate în scopuri politice șoviniste și rasiale, precum și anularea tuturor împroprietăririlor, fie ele făcute direct, fie prin vânzări deghizate, în scopuri politice șoviniste sau rasiale, de către autoritățile horthyste și naziste, sau de către instituții create în același scop.

e. A cere despăgubiri materiale pentru cei închiși, bătuți, maltratați, schingiuiți, înjugați sau internați de autoritățile hortyste sau de particulari.

g. A cere să se acorde despăgubiri materiale familiilor sau rudelor celor uciși, sau decedați în urma rănirilor și maltratărilor sau a altor acte de violență săvârșite de autorități, armată, jandarmerie, poliție, agenți, etc. hortysto-naziste sau de particulari, precum și tuturor acelora care au ocaziunea refugiului sau a expulzării și deportării lor peste graniță, au fost jefuiți de armată, jandarmerie, bande organizate, sau de particulari.

Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați se înființează pe perioadă nelimitată.

Asociația va fi condusă de adunarea generală și consiliul de administrație /comitetul central/ ales de adunarea generală pe o perioadă de trei ani. Consiliul de administrație își alege un președinte, patru vicepreședinți, un secretar general, doi secretari de ședințe și un casier; și de un comitet de cenzori ales de adunarea generală conform statutelor și compus din trei cenzori și doi supleanți.

2.

[7] Documentele s-au păstrat în resturile rămase pe urma percheziților și confiscărilor Securității în arhiva preot dr. Epaminonda Lucaciu. Mulțumiri dlui dr. Vasile Lucaciu pentru păstrarea lor.

Asociaţia azi dispune de un fond de 100.000 /una sută mii/ lei, care sumă s-a depus la CEC, la cont nr. 40.236.

Activitatea Asociaţiei se va asigura din fondul ce se va compune din cotizaţiile membrilor de câte 5.000 /cinci mii/ lei anual, stabilite pe un an de adunarea generală constitutivă.

Adunarea generală a ales pe durată de trei ani cu unanimitate de voturi următorul Consiliu de administraţie: dr. Epaminonda Lucaciu, insp. CEC; dr. Alexandru Borza, prof. univ.; dr. Constantin Xantopol, avocat; dr. Teodor Vidican, insp. gen. sanitar; dr. Adrian Iacob, industriaş; dr. Alexandru Buia, decan Fac. Agric.; dr. Nicolae Vasiu, prof. protopop; Lya Pop-dr. Popoviciu, artistă; dr. Ioan Stoica, secr. gen. primărie, Ion Văleanu, prof.; Ştefan Mierlaş, insp. gen. muncă; Vasile Chintăoan, insp. şcolar pens.; Iuliu Pop, funcţ. poliţie, Telemach Rădulescu, insp. gen. PTT; Aurel Vonica, comerciant; Gavril Boca, geamgiu; Teodor Târziu, frizer; Vasile Crişan, comerciant; Gheorghe Pleşa, pensionar; Ioan Dăneţ, pensionar; drd. Mircea Săsărman, medicinist; Vasile Lucaciu, stud. univ.; Gheorghe Suciu, protopop ort.; Ion Bilţiu-Dăncuş, prof.; dr. Vasile Dâncu, dir. Şc. Norm.; şi următorul consiliu de cenzori: dr. Traian Giurgiu, avocat[8]; Vasile Petrişor, industriaş; Alexandru Anca, librar; supleanţi: Atanasie Popa, prof. şi Enea Ramonţian, prof..

Consiliul de administraţie, cu unanimitate de voturi, şi-a ales următorul birou: preşedinte: dr. Epaminonda Lucaciu, insp. CEC; vicepreşedinţi: dr. Alexandru Borza, prof. univ.; dr. Constantin Xantopol, avocat; dr. Teodor Vidican, insp. gen. sanitar; secretar general: Ion Văleanu, profesor; casier: dr. Adrian Iacob, industriaş; iar consiliul de cenzori şi-a ales ca preşedinte pe dr. Teodor Giurgiu, avocat.

3.

În baza prezentului act constitutiv şi a statutelor ce fac parte integrantă din prezentul act, declarăm asociaţia constituită sub rezerva acordării personalităţii juridice de către Tribunalul Cluj, conform art. 3 din Legea persoanelor juridice, din 5 februarie 1924.

4.

Pentru obţinerea deciziunii Tribunalului în sensul arătat, împuternicim pe Dl. dr. Constantin Xantopol, avocat în Cluj, str. Nicolae Iorga, nr. 2, să se înfăţişeze personal sau asistat de un avocat, în faţa oricărei instanţe judecătoreşti şi autorităţi, să facă şi să semneze orice acte, cereri, declaraţii, apeluri, recursuri pentru acordarea personalităţii juridice a Asociaţiei, cu un cuvânt să facă tot ce va fi şi va crede necesar în scopul arătat mai sus.

Cluj, la 12 mai 1946

1. Dr. Lucaciu Epaminonda, insp. CEC, Cluj, str. Grigorescu 84, semnătura.
2. Dr. Borza Alexandru, prof. univ. Cluj, Grădina Botanică, semnătura.
3. Dr. Xantopol Constantin, avocat, Cluj, str. N. Iorga 2, semnătura.
4. Dr. Giurgiu Teodor, avocat, Cluj, str. Francisc David 2, semnătura.
5. Dr. Vidican Teodor, insp. gen, O. S. Cluj, str. Berthelot 5, semnătura.
6. Dr. Adrian Iacob, industriaş, Cluj, str. Horea 11, semnătura.
7. Dr. Buia Alexandru, decan, Fac. Agr. Cluj, Acad. Agr., semnătura.
8. Dr. Vasiu Nicolae, prof. avocat, Cluj, str. Gen. Greceanu 11, semnătura.
9. Lya Popoviciu-Pop, artistă, str. Avram Iancu 68, semnătura.
10. Dr. Stoica Ioan, secr. gen. primărie, Cluj, str. Alecsandri 6, semnătura.
11. Popa Atanasie, profesor, Cluj, str. Take Ionescu 34, semnătura.
12. Văleanu Ion, profesor, Cluj, str. Gen. Grigorescu 68, semnătura.
13. Mierlaş Ştefan, insp. Muncii, Cluj, str. Armatei Roşii 18, semnătura.
14. Chintăoan Vasile, insp. şcolar, pens. Str. Regală 32, semnătura.
15. Pop Iuliu, funcţ. poliţie, Cluj, str. Grozăvescu 12, semnătura.
16. Rădulescu Telemac, insp. PTT, Cluj, str. Horea 24, semnătura.

[8] Probabilă eroare de dactilografiere a prenumelui dr. Teodor Giurgiu. În lunga listă a avocaţilor clujeni din anii premergători războiului este înscris şi un avocat dr. Traian Giurgiu, cf. Virgil Dalea, *Ghidul oraşului Cluj, 1939*, Cluj, p. 82.

17. Vonica Aurel, comerciant, Cluj, Pţa Mihai Viteazul 41, semnătura.
18. Boca Gavril, geamgiu, Cluj, str. Tunarilor 39, semnătura.
19. Anca Alexandru, librar, Cluj, str. Regina Maria 43, semnătura.
20. Târziu Teodor, frizer, str. Ştefan cel Mare 15, semnătura.
21. Crişan Vasile, comerciant, Cluj, str. Memorandului 2, semnătura.
22. Petrişor Vasile, industriaş, Cluj, str. Steluţei 5, semnătura.
23. Pleşa Gheorghe, pensionar, Cluj, str. Regina Maria 30, semnătura.
24. Dăneţ Ioan, învăţător, Cluj, str. Visarion Roman 1, semnătura.
25. Dr. Mircea Săsărman, medic, Cluj, str. Pata 4?, semnătura.
26. Vasile Lucaciu, stud. medicină, Cluj, str. Grigorescu 84, semnătura.
27. Gheorghe Suciu, protopop ortodox Cluj, str. Greceanu 3, semnătura.
28. Ramonţian Enea, profesor, Cluj, str. Vulcan ?, semnătura.
29. Ion Bilţiu-Dăncuş, profesor, Cluj, str. Romei 25, semnătura.
30. Dr. Vasile Dancu, prof. dir. Şc. Norm., Cluj, str. Romei 25, semnătura.

*

ASOCIAŢIA FOŞTILOR REFUGIAŢI, EXPULZAŢI ŞI DEPORTAŢI DIN TRANSILVANIA DE NORD

STATUTE

Art. 1. Se constituie Asociaţia foştilor refugiaţi, expulzaţi şi deportaţi din Transilvania de Nord.

Membrii Asociaţiei sunt: Toţi foştii refugiaţi, expulzaţi şi deportaţi din Transilvania de Nord, în urma stărilor create prin Dictatul de la Viena.

Mai pot face parte din Asociaţie şi următoarele persoane rămase sub ocupaţiunea maghiară din Transilvania de Nord:

Cei deposedaţi de bunuri, alungaţi din proprietăţile lor, cei arestaţi, bătuţi, maltrataţi, schingiuiţi şi întemniţaţi, precum şi soţii, părinţii şi fiii celor ucişi de armata fascistă de ocupaţie, de jandarmerie, poliţie, bande organizate sau persoane particulare, pentru atitudinea lor de români sau pentru simplul fapt că au fost români.

Membrii vor fi înscrişi în Asociaţie pe baza carnetului lor de refugiat sau dovada oficială de la primăria unde au fost refugiaţi, că posedă această calitate de refugiat, expulzat sau deportat.

Membrii ceilalţi vor produce acte doveditoare că au fost: deposedaţi de bunuri, alungaţi din proprietăţile lor, arestaţi, bătuţi, maltrataţi, schingiuiţi, înjugaţi, întemniţaţi; că soţii, fiii sau părinţii lor au fost ucişi. Primirea acestora se va face de Comitetul Central după o prealabilă examinare a actelor. Comitetul poate să facă cercetări pe teren, pentru documentare, înainte de a se pronunţa.

Nu pot fi membri ai Asociaţiei acele persoane care au suferit o condamnare pentru fapte infamante, fie în cursul refugiului, fie înainte sau după refugiu.

Calitatea de membru se pierde prin: a. Demisie şi b. Prin excludere. Excluderea o pronunţă adunarea generală pentru fapte infamante definitiv calificate de instanţele judecătoreşti sau pentru fapte care prejudiciază interesele Asociaţiei şi ale membrilor ei.

Art. 2. Numirea Asociaţiei este: Asociaţia foştilor refugiaţi, expulzaţi şi deportaţi din Transilvania de Nord. Toate scriptele emanate de la Asociaţie şi sigiliul vor purta această inscripţie.

Art. 3. Sediul şi durata Asociaţiei, filialele şi despărţăminte.

Sediul Asociaţiei este în Cluj, cu filiale în judeţe şi despărţăminte pe comune.

Comitetul Central al Asociaţiei va putea înfiinţa, după necesitate, în capitalele de judeţ şi alte centre, filiale. Comitetele filialelor vor putea înfiinţa despărţăminte pe comune.

Atât filialele, cât şi despărţămintele, stau sub autoritatea şi conducerea directă a adunării generale şi a Comitetului Central.

Durata Asociaţiei este nelimitată.

Art. 4. Scopul Asociaţiei este:

a. Apărarea intereselor materiale ale membrilor, prin consultaţii juridice gratuite, sfaturi, intervenţii în justiţie, etc.

b. Lupta cu toate mijloacele legale pentru punerea membrilor în posesiunea drepturilor răpite de regimul horthyst în urma dictatului de la Viena şi anume: punerea în posesia drepturilor materiale, morale, culturale şi religioase, a membrilor reîntorşi în teritoriul Transilvaniei de Nord; sistarea tuturor actelor abuzive îndreptate contra intereselor lor de orice fel.

c. A interveni pe căi legale pentru acordarea de despăgubiri materiale, pentru folosinţa de către Stat, Judeţ, Comună, asociaţii sau particulari, a bunurilor refugiaţilor, expulzaţilor şi deportaţilor, de orice natură ar fi ele.

d. A lupta pentru restituirea bunurilor confiscate pentru pretinse acte politice şi a bunurilor expropriate în scopuri politice şoviniste şi rasiale, precum şi anularea tuturor împroprietăririlor, fie ele făcute direct, fie prin vânzări deghizate, în scopuri politice şoviniste sau rasiale, de către autorităţile horthyste şi naziste sau de către instituţiile create în acelaşi scop.

e. A interveni pentru acordarea de despăgubiri materiale ad valorem pentru bunurile rechiziţionate de autorităţile horthyste sau asociaţii în acelaşi scop.

f. A cere despăgubiri materiale pentru cei închişi, bătuţi, maltrataţi, schingiuiţi, înjugaţi şi internaţi, de autorităţile hothyste sau de particulari.

g. A cere să se acorde despăgubiri materiale familiilor sau rudelor celor ucişi sau decedaţi în urma rănirilor şi maltratărilor sau a altor acte de violenţă săvârşite de autorităţi, armată, jandarmerie, poliţie, agenţii, etc. horthysto-naziste sau de particulari, precum şi tuturor acelora care cu ocaziunea refugiului sau a expulzării şi deportării lor peste graniţă, au fost jefuiţi de armată, jandarmerie, bande organizate sau de particulari.

II.

Art. 6. Conducerea Asociaţiei, mijloace materiale: Asociaţia este condusă de adunarea generală şi Comitetul Central ales de adunarea generală. Comitetul Central are sediul în Cluj.

1. Adunarea generală se compune din toţi membrii la zi cu cotizaţia. Ea se convoacă de Comitetul Central la data şi în localitatea fixată de adunarea generală precedentă. Comitetul Central poate convoca adunarea generală extraordinară, ori de câte ori e necesar. Convocarea se face prin publicitate. Membrii din provincie pot să fie reprezentaţi prin delegatul lor cu plenipotenţă în regulă. Adunarea generală poate lucra cu oricâţi membri sunt prezenţi, iar hotărâri valabile poate aduce cu majoritate de voturi.

2. Comitetul Central se compune din cel puţin zece membri aleşi de adunarea generală. Membri de drept în comitet sunt toţi preşedinţii filialelor, precum şi foştii preşedinţi ai organizaţiilor de refugiaţi de sub autoritatea Comisariatului General al Refugiaţilor.

3. Comitetul Central alege din sânul său, pe o perioadă de trei ani, Biroul Central care se compune din: un preşedinte, patru vicepreşedinţi, un secretar general, doi secretari de şedinţe, un casier şi trei membri delegaţi.

4. La propunerea Comitetului Central, adunarea generală poate aclama ca preşedinţi de onoare în semn de recunoştinţă, personalităţi proeminente culturale ale neamului românesc, rămase pe timpul ocupaţiei horthyste în Transilvania de Nord şi care au adus servicii naţiunii române prin activitatea lor.

5. Comisia de cenzori se compune din trei membri aleşi de adunarea generală.

6. Adunarea generală reînoieşte din an în an, o treime din membrii aleşi de adunarea generală, în Comitetul Central şi Comisia de cenzori, prin tragere la sorţi, eventual prin vacanţe. Membrii ieşiţi la sorţi pot fi realeşi.

7. Filialele se vor înfiinţa pe judeţe după necesitate, ele vor fi conduse de un comitet şi un birou. Comitetul filialelor va avea maximum 25 membri, care vor alege un preşedinte, doi vicepreşedinţi, un secretar general, doi secretari de şedinţe, un casier, doi membri delegaţi şi o comisie de doi cenzori.

8. Preşedintele filialei este de drept membru în Comitetul Central al Asociaţiei, unde poate fi reprezentat prin delegaţie.

9. Comitetele comunale se pot înfiinţa în comune unde sunt cel puţin 20 de membri. Decizia de înfiinţare a despărţămintelor pe comune, precum şi compunerea Comitetelor comunale cade în competenţa Comitetelor judeţene respective.

10. În sânul Comitetului Central se vor organiza următoarele comisii: 1. Juridică; 2. Economică; 3. Culturală şi religioasă; 4. Control şi legătură cu organele exterioare. Aceleaşi comisii se vor înfiinţa şi în sânul Comitetelor judeţene. Şefii comisiilor sunt de drept membri în comitetele respective.

11. În sânul Comitetului Central se înfiinţează de la început Comisia juridică pentru satisfacerea imediată a nevoilor membrilor.

Art. 7. Venitele Asociaţiei se compun din: cotizaţii obligatorii fixate de adunarea generală din an în an, donaţii, colecte, danii benevole, serbări, reprezentaţii şi eventual subvenţii. În caz de necesitate, Comitetul Central poate recurge la o impunere extraordinară moderată asupra membrilor mai înstăriţi. Aceste impuneri nu sunt executorii, ele sunt benevole.

III.

Art. 8. Dizolvarea Asociaţiei. Asociaţia se dizolvă prin: votul secret a cel puţin 75% din voturile exprimate în adunarea generală convocată în acest scop; prin sentinţă judecătorească şi prin încetarea cauzelor care i-au dat fiinţă.

În caz de dizolvare, averea Asociaţiei trece la instituţia culturală desemnată de adunarea generală, iar arhiva trece în posesia Arhivelor Statului din Cluj.

IV.

Art. 9. Dispoziţiuni tranzitorii şi finale: Statutele Asociaţiei se pot modifica prin votul adunării generale, la propunerea Comitetului Central.

Prima adunare generală se va convoca îndată după primirea deciziei prin care se acordă personalitate juridică Asociaţiei.

Art. 10. Adunarea generală constitutivă votează statutele şi alege Comitetul Central sub conducerea unui birou ales ad-hoc. Acest birou ad-hoc, după votarea statutelor şi după alegerea Comitetului Central îşi depune mandatul şi predă agendele Comitetului ales.

Cluj, la 12 mai 1946. Preşedinte, dr. Epaminonda Lucaciu, semnătura; Secretar general, Ion Văleanu, semnătura; Verificatori: dr. Teodor Giurgiu, semnătura, dr. Constantin Xantopol, semnătura, Vasile Chintăouan, semnătura.

ATTEMPT TO OBTAIN REPARATIONS FOR THE VICTIMS OF THE OCCUPATION AND WAR, CLUJ, 1946

Abstract

The article represents an approach to the issue of gaining legitimate reparations for the victims of the occupation of northern Transylvania and those who were affected throughout the Great War. The "Association of Former Refugees, Banished and Deported from Northern Transylvania" was established in May 1946, in Cluj. Most of its thirty founding members were personalities of the Romanian society in the pre-war Cluj, professors, priests, lawyers, traders, industrialists, craftsmen, small employers. Most of them were members of the National Liberal Party.

According to the constitutive document and the regulations, the Association intended to provide free juridical assistance and to carry out all necessary juridical actions to enable restoration of rights and properties of its members, and obtaining damages for estrangement of assets. In addition, damages had to be paid to the families of the victims killed, deceased or mistreated during the violence. Yet such an attempt was not in accordance with the new political and social realities of a country that was changing its ideology to match the communist principles imposed by the Soviet Union, different than those in the pre-war period.

The Association succeeded in getting legal recognition, receiving a group of members and drafting a law project forwarded to Dr. Petru Groza's government; one year later, nothing else was known of the project.

Most founders were eventually set to communist prisons.

MISCELLANEA

OVIDIU PECICAN

IDEOLOGIE CREŞTINĂ ŞI PROPAGANDĂ PENTRU CRUCIADA TÂRZIE: CIRCULARA LUI ŞTEFAN CEL MARE CĂTRE PRINCIPII CREŞTINI (25 IANUARIE 1475)

Cercetări recente se interesează de manifestările medievale a ceea ce astăzi numim – cu termeni moderni, utilizaţi îndeobşte pentru realităţi moderne – „ideologie", „propagandă" şi „opinie publică"[1]. În aparenţă, asemenea abordări nu sunt decât actualizări abuzive. De fapt, însă, realităţile circumscrise de noţiunile menţionate au preexistat vocabularului specializat care le desemnează, iar surprinderea lor în diversitatea manifestărilor din trecut nu poate decât să ajute la înţelegerea mai adecvată a unor realităţi suficient de îndepărtate pentru a fi diferite, dar destul de apropiate pentru a se regăsi, prin unele trăsături, şi în lumea de azi.

Literatura de propagandă de război era, în evul mediu occidental, bogată şi diversificată. „Dacă rolul pe care l-a putut juca literatura de propagandă în formarea sentimentului naţional în secolul al XIV-lea şi în al XV-lea nu mai trebuie demonstrat, mai trebuie mult până când această literatură să fie cunoscută în întregime. Este adevărat că ea acoperă un câmp extrem de vast, câtă vreme multe tratate, multe poeme care exaltă cutare sau cutare naţiune, pe cutare sau pe cutare prinţ, pot fi considerate ca piese de propagandă"[2]. După cum rezultă din citatul de mai sus, propaganda a avut în Occident un rol în forjarea sentimentului de coeziune comunitară a supuşilor (autoarea vorbeşte despre formarea unui sentiment naţional în acel interval de timp). Pe de altă parte, genurile în care propaganda se ilustrează sunt tratatele, poemele dedicate etniilor (iarăşi, autoarea le numeşte pe acestea „naţiuni").

Faţă de acestea însă, literatura subsumabilă propagandei în Moldova ştefaniană se dezvoltă pe coordonatele altor genuri decât cele menţionate, în cronici de curte, în anale şi în corespondenţa diplomatică. Toate ar merita o analiză detaliată, împreună, în pofida diferenţelor de tratament literar datorate apartenenţei la genuri diferite, cu regimuri de discurs diferite. În cele ce urmează însă nu îmi propun decât să aduc în discuţie numai una dintre modalităţile de propagandă la care apelau capetele încoronate ale Europei medievale într-o epocă în care nu existau încă nici tiparul, nici strămoşii timpurii ai viitoarelor ziare (acele *avvisi* care, de pildă, raportau, în finalul secolului al XVI-lea, faptele mirabile ale epopeii lui Mihai Viteazul). Este vorba despre corespondenţa oficială, izvorâtă din cancelaria princiară a Moldovei în timpul lui Ştefan cel Mare, având drept destinatar puterile apusene şi relatând evenimente politico-militare de importanţă majoră pentru destinul întregii Creştinătăţi.

---

[1] Nicole Pons, *La propagande de guerre française avant l'apparition de Jeanne d'Arc*, în *Journal des Savants*, Avril-Juin 1982, p. 191-214; Bernard Guenée, *L'opinion publique à la fin du Moyen Age d'après la „Chronique de Charles VI" du Religieux de Saint-Denis*, Paris, Ed. Perrin, 2002; Idem, *Information et propagande politiques en France à la fin du Moyen Age*, în *Institut de France. Seance publique annuelle des Cinq Academies*, mardi 22 octobre 1991, Paris, Palais de l'Institut, 1991, p. 14-24.

[2] Nicole Pons, *La propagande...*, *loc. cit.*, p. 191.

Pentru a înțelege mai bine care putea fi funcția propagandistică a unei asemenea corespondențe îi voi da cuvântul, pentru început, istoricului Alain Demurger: "Scrisorile au o funcție *excitatoria*: ele trebuie să-i emoționeze pe occidentali în ce privește nenorocirile creștinilor din Orient, astfel încât să declanșeze ajutoare. Din cincizeci și una de scrisori trimise din Țara Sfântă unor corespondenți englezi în secolul al XIII-lea, nouăsprezece emană de la templieri, șaptesprezece de la ospitalieri, una de la ordinul englez Sfântul Thomas. În ele, reprezentanții ordinelor se adresează cu prioritate fraților lor din Anglia; dar pe urmă, *aceste scrisori sunt difuzate, așa cum sunt scrisorile trimise de alți corespondenți* [*subl. O. P.*] (patriarh, episcopii dn Țara Sfântă). Cronicarul Matthieu Paris, benedictin din mănăstirea de la Saint Alban din Anglia, este astfel în centrul unei rețele de informatori prin care obține copia acestor scrisori. El le reproduce în lucrările sale istorice. Multe dintre scrisori ajung și la serviciile curiei pontificale și sunt difuzate prin grija acesteia. Înfrângerea de la La Forbie din 17 octombrie 1244 a fost cunoscută în Occident prin opt scrisori: trei emanau de la ordinele Templului și Spitalului, una de la maeștrii acestor ordine asociați altor demnitari din Țara Sfântă, două de la patriarh și, ultimele două, de la împăratul Frederic al II-lea, pe care îl informaseră teutonii. Natural, transmiterea de știri era supusă peripețiilor navigației. Știrea dezastrului de la La Forbie nu a ajuns la Roma decât în ianuarie 1245; Ludovic al IX-lea nu era deci informat cu privire la aceasta când a prestat jurământul de cruciat în decembrie 1244"[3].

Cum se vede, Alain Demurger se referă la realitățile propagandistice ale secolului al XIII-lea. Numai că distanța în timp față de epoca lui Ștefan cel Mare nu contează aici, câtă vreme din punctul de vedere al răspândirii informațiilor, al căilor de comunicație și al mijloacelor de transport nu s-au înregistrat progrese notabile. Cum menționam, abia apariția și răspândirea tiparului va modifica această situație, dar până atunci mai trebuia să treacă un răstimp istoric.

Chestiunea propagandei ștefaniene a iscat deja discuții în istoriografia română. Ele s-au legat mai ales de existența cronicii de curte a lui Ștefan cel Mare, în care s-a identificat un instrument de răspândire nu numai a informațiilor de interes general cu privire la guvernarea țării și rezolvarea chestiunilor esențiale – mai ales de politică externă, cu mijloace diplomatice sau *manu militari* -, dar și a viziunii glorificatoare cu privire la prestația voievodală. De fapt, însă, nu se știe cu precizie nici până astăzi dacă și în ce măsură cronica a servit altfel decât cel mult incidental, ocazional, un asemenea rol complex[4]. Exista un alt instrument, pentru producerea căruia nu erau necesari anii de acumulări și elaborarea pe care o presupunea scrierea unei narațiuni istorice, fie și inspirată de evenimentele domniei în curs. Acest instrument erau tocmai scrisorile de informare cu privire la evenimente, al căror stil specific permitea și influențarea – cu mijloacele retoricii și prin intermediul unor idei programatice – destinatarului în sensul dorit.

Din toată propaganda epistolară orientată spre vest a lui Ștefan cel Mare s-au păstrat doar trei piese susceptibile de a fi îndeplinit un asemenea rol. În primul rând, este vorba despre scrisoarea trimisă papei Sixt al IV-lea din tabăra de la Vaslui la 25 noiembrie 1474. Ea a fost publicată de C. Esarcu în 1873 după o copie din Biblioteca Marciană din Veneția[5], intrând astfel devreme în circuitul științific românesc. Până în prezent, această scrisoare a fost identificată într-o singură copie, ceea ce nu înseamnă că n-ar fi putut circula mai multe în epocă.

---

[3] Alain Demurger, *Cavalerii lui Christos. Ordinele religios-militare în Evul Mediu (sec. Al XI-lea – al XVI-lea)*, Chișinău, Ed. Cartier, 2003, trad. de Ovidiu Pecican, p. 127.

[4] Vezi Ovidiu Pecican, *Scrieri istorice, intenții ideologice și uzanțe diplomatice în Moldova medievală*, în *Realități imaginate și ficțiuni adevărate în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, EFES, 2003, p. 129-136.

[5] G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 89, n. 18.

Cu totul alta – mult mai clară – este situaţia scrisorii circulare adresate principilor creştini şi dogelui Veneţiei din Suceava, la 25 ianuarie 1475. Aceasta s-a păstrat în trei copii diferitem provenind toate dintr-o traducere italiană mai veche. Două dintre ele se află la Biblioteca Ambroziană din Milano şi au fost publicate de C. Esarcu în 1876, a doua fiind mai completă. O terţă copie, găzduită de Biblioteca Marciană din Veneţia, a apărut la Budapesta, în 1887, reprodusă în *Monumenta Hungariae Historica*. Există însă şi o traducere germană incompletă din secolul al XV-lea, într-un manuscris al Bibliotecii de Stat din Viena şi publicată de N. Iorga în *Acte şi fragmente*, volumul al III-lea. Din această ultimă traducere a împrumutat Jacob Unrest fragmentul conţinând numele paşilor care au comandat trupe otomane în timpul bătăliei de la Vaslui, reproducându-le în *Chronicon Austriacum* (Braunschweig, 1724). Despre această scrisoare circulară îi scria Iacob Bonarelli din Cremona ducelui milanez Galeazzo-Maria Sforza la 14 aprilie 1475: „Novamente, d'Ancona ho ricevuto littere et in quelle incluxa una copia d'una lettera del capitaneo generale [...] chiamato Stefano Voyvoda, *directiva a tutti le principi christiani* (*subl. ed.*), pur la rotta del Turcho. La quale copia mando qua incluxa a la Vostra Excellentissima Signoria..."[6]. Chiar din detaliile bibliografice furnizate în aceste rânduri se întrezăreşte cu claritate arealul geografic pe care scrisoarea l-a acoperit (intră aici cel puţin Germania şi Italia) şi rolul pe care l-a jucat (de izvor istoric şi de „ziar" privitor la confruntarea creştino-turcă din Moldova).

În fine, mai este şi scrisoarea inclusă în transcrierea soliei lui Grigore Ioan Ţamblac la dogele Veneţiei. Această epistolă, făcând parte dintr-o ambasadă, a fost în mod evident compusă cu gândul de a exprima punctul de vedere al emiţătorului în chestiuni politice de cel mai mare interes european şi, totodată, de mare actualitate.

Cum se vede, cele trei epistole importante care au îndeplinit o funcţie propagandistică în Occident, făcând cunoscute aici ideile, faptele de arme şi viziunea lui Ştefan cel Mare asupra confruntării cu păgânii şi a necesităţii alianţei cu Occidentul şi a sprijinului sosit din Apus, se leagă de momentul marii încleştări cu turcii, anii 1474-1475. Procedura curţii voievodale în materie este mai uşor de urmărit în cazul primei, mai puţin răspândită, după toate aparenţele, în vestul Europei. În legătură cu aceasta s-a păstrat mărturia unui istoric polonez, valoroasă prin bogăţia informaţiei şi prin detaliile relatării.

"Ştefan trimise şi papei Sixt al IV-lea câţiva prinşi şi câteva steaguri luate de la duşman, cerând ajutorul Înalt Preasfinţiei Sale pentru înăbuşirea furiei ce le-a rămas turcilor. Asemenea, trimise Ştefan şi lui Matia, regele Ungariei, astfel de daruri, ca să câştige ajutorul lui. Dar acesta, trăgând pe partea sa toată măreţia acestui triumf şi atribuindu-şi-l sieşi, scrise papei şi împăratului, scrise şi celorlalţi regi şi principi ai pământului, cu trufaşă mândrie, că a strivit o puternică oştire a turcilor cu armata sa, al cărei comandant este Ştefan"[7]. Cronicarul surprinde aici o întreagă strategie diplomatică a domnitorului moldovean, care solicită ajutorul puterilor creştine cele mai direct interesate – papalitatea, Ungaria şi Polonia –, procedând conform unei uzanţe diplomatice care era în practică/vigoare (după cum poate fi constatat încă în vremea lui Mihai Viteazul, ce urma proceduri similare): el trimite prizonieri de război, drapele (probabil tuiuri) şi, desigur, după cum se subînţelege, o solie dotată cu necesarele scrisori oficiale, de propagandă. Papei îi trimite faimoasa epistolă din 25 noiembrie 1474, dar ceea ce rezultă din relatarea lui Dlugosz este că, tot cu acelaşi prilej, el i-a expediat una – cu acelaşi conţinut şi după acelaşi tipic – şi regelui maghiar Matias Corvin. Esenţialmente aceeaşi, această epistolă – astăzi dispărută – trebuia să fie, totuşi, diferită în anumite detalii de natură diplomatică. Din nefericire astăzi nu mai posedăm nici o copie.

---

[6] *Ibidem*, n. 19.

[7] Jan Dlugosz, *Historia polonica*, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt, 1504-2004. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 165.

Este de semnalat aici că, după istoricul polon, prima grijă a regelui Ungariei a fost să își atribuie meritele victoriei antiotomane în epistole direcționate aceluiași papă, dar și împăratului german și altor regi și principi (cel polonez, cel francez, unii prinți italici, poate, după cum indică notița mai sus redată a lui Iacob Bonarelli din Cremona, din aprilie 1475). Informarea curții polone dinspre Ungaria survenea însă după ce Ștefan, mai prompt, trimisese și acolo o epistolă proprie, probabil cu același conținut general, dincolo de diferențele specifice din formula de adresare și poate la nivelul altor amănunte, ceea ce a permis curții polone – și lui Dlugosz însuși – o estimare mai corectă. Acțiunea de informare a acestora de către Matias Corvin s-a desfășurat, prin urmare, între finalul lui noiembrie 1474 și luna aprilie 1475, mai probabil după trecerea sărbătorilor de iarnă când și diplomația își va fi oferit un moment de răgaz.

Matias Corvin a deturnat, el însuși, pe cât i-a stat în putință, sensul corespondenței ștefaniene, dublând-o în unele cazuri (la curia papală și în Polonia știm sigur, respectiv cu mare probabilitate, că s-a întâmplat) și amplificând mistificarea printr-o informare partizană în folos propriu. Tehnic vorbind, Ștefan cel Mare era, într-adevăr, vasal al Ungariei, deci se putea spune că armata pe care o condusese la victorie îl reprezenta pe suveranul său. Dar interpretarea lui Matias rămânea forțată, altminteri Dlugosz n-ar fi denunțat-o ca atare. Jocul cancelariilor diplomatice – și îl includ aici nu doar pe cel al lui Ștefan însuși și pe al lui Matias Corvin, ci și pe cel al regelui Poloniei, care prin pana lui Jan Dlugosz a dezamorsat acțiunea de propagandă a maghiarilor, recunoscându-i lui Ștefan meritele – era astfel alert și se înscria înjtr-o competiție propagandistică redutabilă, a cărei miză era prestigiul de apărător al creștinătății.

Dar voievodul Moldovei nu și-a îndreptat ambasadele numai către vest. După același cronicar polon, "Nici nu se mulțumi Ștefan al Moldovei numai cu aceste solii pe la prieteni, ci trimise o solie însemnată, cu daruri mari, chiar și la cel mai vajnic dușman al său, la Mohamed, împăratul turcilor. Se plânse că niște tâlhari, niște izgoniți și surghiuniți [din imperiul turcesc – *n. ed.*], fără știrea sultanului, au năvălit asupra sa, cu mare vrăjmășie, pricinuindu-i pagube mari, și că el, cu ajutorul lui Dumnezeu, care totdeauna cauza cea dreaptă o ajută, a nimicit acea ceată de hoți și de surghiuniți și cerea ca pe cei care au mai rămas din acești tâlhari, dacă cumva se vor fi refugiat prin părțile sultanului, să-i dea pe mâna lui, ca să-i pedepsească cu aceleași meritate pedepse, ca și pe ceilalți.

Mai mult supărat decât îmblânzit de o astfel de solie, sultanul, călcând dreptul ginților, aruncă pentru câtva timp pe soli la închisoare, apoi, despuindu-i de tot ce aveau, îi trimise acasă, în Moldova, pe jos și aproape goi"[8].

Solia la sultan și conținutul ei relevă câteva aspecte nesemnalate încă privitoare la marele voievod. În primul rând, este vorba despre atitudinea lui profund ironică, ba chiar sarcastică, la adresa puternicului său inamic. Încă nu s-a discutat în istoriografia noastră chestiunea ironiei, a formelor sale de expresie și a vechimii ei, în pofida existenței unor cărți dedicate acestei atitudini[9]. Solia trimisă la Poartă de către Ștefan cel Mare după înfrângerea turcilor rămâne, așa cum o consemnează Jan Dlugosz, un surâs în barbă și, totodată, o palmă pe obrazul puternicului învins. Ea pare să îl fi făcut pe Ștefan cel puțin la fel de faimos și de demn de admirație în mediile polone ca însăși victoria repurtată pe câmpul de luptă.

Ștefan l-a umilit pe sultan nu doar considerându-l stupid, incapabil să-i înțeleagă demersul, ci și minimalizându-i politica militară și puterea efectivă. El a pretins că atacatorii musulmani acționaseră fără știrea stăpânului lui de drept, insinuând, cu alte cuvinte, că acesta din urmă era incapabil să guverneze cu suficientă autoritate pentru a-i ține în frâu. Totodată, el

[8] *Ibidem*.

[9] Amintesc aici, dintre autorii români, doar pe Constantin Noica și eseul lui Ioan Buduca. Dintre contribuțiile străine traduse românește, cartea lui Vladimir Jankelevich dedicată ironiei rămâne poate cea mai importantă.

cerea extrădarea acelor răufăcători – înşişi comandanţii militari care îl atacaseră la porunca lui Mahomed al II-lea –, dorind să îi pedepsească el însuşi pe cei care îi scăpaseră cu prilejul ripostei sale. Altfel formulat, Ştefan se arăta dispus să aplice cuvenita justiţie pe care, după toate semnele, capul încoronat al Semilunii nu părea în stare să o aplice.

Desigur, solia îşi însoţea cuvintele cu multe daruri, dar acestea rămâneau derizorii în raport cu sfidarea voievodului moldovean.

Reacţia sultanului a fost furibundă. El i-a pus în obezi pe ambasadori, încălcând flagrant uzanţele diplomatice şi probându-şi, de fapt, slăbiciunea printr-o reacţie de mânie nedomolită de calităţi aflate la mare trecere printre aristocraţii medievali (sângele rece, curtenia, mila faţă de cei inferiori şi lipsiţi de apărare). Ulterior, el a dispus despuierea boierilor respectivi şi trimiterea lor la stăpânul lor, înapoi în Moldova, ceea ce arată mai degrabă dispreţ, oprobriu şi, nu mai puţin, batjocură, într-o încercare disperată de revanşă morală. Efectul însă se vede în chiar pagina de cronică polonă: în timp ce cutezanţa lui Ştefan dobândeşte recunoaştere şi admiraţie implicită, reacţia lui Mahomed al II-lea este reţinută ca una inadecvată. În acest fel, în ochii terţilor, sultanul pierdea şi din prestigiu, nu numai sub raport militar, iar efectul obţinut de Ştefan nu putea decât să-i confere acestuia o nouă victorie, de astă dată una morală.

ANEXĂ

"Către Coroana ungurească şi către toate ţările în care va ajunge această scrisoare, sănătate. Noi, Ştefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Ţării Moldovei, mă închin cu prietenie vouă, tuturor cărora le scriu, şi vă doresc tot binele, şi vă spun Domniilor Voastre că necredinciosul împărat al turcilor a fost de multă vreme şi este încă pierzătorul întregii Creştinătăţi şi în fiecare zi se gândeşte cum ar putea să supună şi să nimicească toată Creştinătatea. De aceea, facem cunoscut Domniilor Voastre că, pe la Boboteaza trecută, mai sus-numitul turc a trimis în ţara noastră o mare oştire, în număr de 120.000 de oameni, al cărei căpitan de frunte era Soliman paşa beglerbegul; împreună cu acesta se aflau toţi curtenii sus-numitului turc, şi toate popoarele din Romania, şi domnul Ţării Munteneşti cu toată puterea lui, şi Assan beg, şi Ali beg, şi Schender beg, şi Grana beg, şi Oşu beg, şi Valtival beg, şi Serefaga beg, domnul din Sofia, şi Cusenra beg, şi Piri beg, fiul lui Isac paşa, cu toată puterea lui de ieniceri. Aceşti mai sus-numiţi erau toţi căpitanii cei mari, cu oştile lor.

Auzind şi văzând noi acestea, am luat sabia în mână şi, cu ajutorul Domnului Dumnezeului nostru Atotputernic, am mers împotriva duşmanilor Creştinătăţii, i-am biruit şi i-am călcat în picioare, şi pe toţi i-am trecut sub ascuţişul sabiei noastre; pentru care lucru, lăudat să fie Domnul Dumnezeul nostru. Auzind despre aceasta, păgânul împărat al turcilor îşi puse în gând să se răzbune şi să vie, în luna lui mai, cu capul său şi cu toată puterea sa împotriva noastră şi să supună ţara noastră, care e poarta Creştinătăţii şi pe care Dumnezeu a ferit-o până acum. Dar dacă această poartă, care e ţara noastră, va fi pierdută – Dumnezeu să ne ferească de aşa ceva – atunci toată Creştinătatea va fi în mare primejdie. De aceea, ne rugăm de Domniile Voastre să ne trimiteţi pe căpitanii voştri într-ajutor împotriva duşmanilor Creştinătăţii, până mai este vreme, fiindcă turcul are acum mulţi potrivnici şi din toate părţile are de lucru cu oameni ce-i stau împotrivă cu sabia în mână. Iar noi, din partea noastră, făgăduim, pe credinţa noastră creştinească şi cu jurământul Domniei Noastre, că vom sta în picioare şi ne vom lupta până la moarte pentru legea creştinească, noi cu capul nostru. Aşa trebuie să faceţi şi voi, pe mare şi pe uscat, după ce, cu ajutorul lui Dumnezeu celui Atotoputernic, noi i-am tăiat mâna cea dreaptă. Deci, fiţi gata, fără întârziere.

Dată în Suceava, în ziua de Sfântul Pavel, luna ianuarie în 25, anul Domnului 1475. Ştefan voievod, domnul Ţării Moldovei."

CHRISTIAN IDEOLOGY AND CRUSADE PROPAGANDA: THE CIRCULAR LETTER OF STEPHEN THE GREAT FOR THE CHRISTIAN RULERS (JANUARY 25, 1475).

Abstract

The paper focuses on the ideological propaganda for Christian war elaborated by Stephen the Great (1457-1504), the prince of Moldavia, at the Christian courts. Which were the means used by the Moldavian chancellery? What was the role of the diplomatic correspondence in the war and political propaganda of the late 15th century in the South-Eastern and Central Europe between the Orthodox and Catholic countries?

ALEXANDRU SIMON

ÎNTRE PORTURI ŞI CER. CHILIA, CETATEA ALBĂ, ISTAMBUL ŞI VENEŢIA ÎN VARA ANULUI 1484

Istoria cruciată a lui Ştefan cel Mare este sânge şi bani. Nu este cea mai simplă ori completă dintre formulări, ca să nu mai insistăm pe mesajul transmis de ea, dar ea surprinde esenţa practică a anilor 1473-1486[1]. Pe deasupra, în plan venet, al Republicii care a jucat poate principalul rol în crearea şi modelarea anti-otomană a imaginii şi gestului militar timpuriu al lui Ştefan, sângele şi banii sunt axele sistemului de referinţă în care se compune, diplomatic, interesul unei epoci[2]. În cadrul ei, un loc dureros, în deznodământ medieval şi în studiu modern, îl ocupă vara anului 1484[3]. Iar aceasta este un produs "simplu" al duratei.

---

[1] Câteva din principalele informaţii privind acest subiect, sunt oferite de Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490* (=*MHH*, Acta Extera, IV-VII) volumul II, Budapest, 1876 (=M.D.E.), *passim*; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (=*Hurmuzaki*), volumul VIII, *1376-1600*, Bucureşti, 1894, nr. 12-31, p. 5-28; Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV^e^siècle* (=*Notes*), volumul IV,*1453-1476*, Bucarest 1915, volumul V, *1476-1500*, Bucarest, 1916, *passim*; idem, *Veneţia în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ştefan cel Mare şi mediul politic al dezvoltării lor* (=N. Iorga, *Veneţia*), în idem, *Studii asupra evului mediu românesc* (ediţie Şerban Papacostea), Bucureşti, 1984, p. 233-234; Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)*, volumul II, *The Fifteenth Century* (=*MAPS*, CXXVII), Philadelphia, 1978 (=K. M. Setton, *Papacy*), p. 315-320; Gyula Rászó, *Die Türkenpolitik Mathias Corvinus* (=Gy. Rászó, *Türkenpolitik*), în *AHASH*, XXXII, 1986, 1-2, p. 3-50; Eugen Denize, *Stephen the Great and His Reign* (=E. Denize, *Stephen*, Bucharest, 2004, *passim*.

[2] Ş. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Age*, în *Venezia e il Levante fino al secolo XV* (a cura di Agostino Pertusi), volumul I-2, *Storia-Diritto-Economia, Firenze*, 1973, p. 599-625; Hans Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomatics: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political Commerical Instruments* (=H. Theunissen, *Diplomatics*), în *EJOS*, I, 1998, 2, p. 121-129.

[3] Ultima analiză şi cea mai completă, după teza lui Nicoară Beldiceanu (*Der Feldzug Bāyezīd's II. Gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486*, München, 1955), cunoscută prin două studii majore, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în *RER*, V-VI, 1960, p. 67-77 (=N. Beldiceanu, *Campagne*), şi *La conquête de cités marchandés de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II* (=N. Beldiceanu,*Conquête*), în *SOF*, XXIII, 1964, p. 36-90 (reproduse anastatic în *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, London, 1976), îi aparţine lui Ovidiu Cristea, prin *Acest domn de la miazănoapte. Ştefan cel Mare în documente inedite veneţiene* (=O.Cristea, *Domn*), Bucureşti, 2004, *passim*, carte, pregătită de articolele *Pacea tensionată: Veneţia şi Imperiul Otoman în anul 1484*, în *Istorie şi diplomaţie în relaţiile internaţionale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil* (coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Ţighiliu), Constanţa, 2003, p. 124-135, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Noi mărturii veneţiene* (=O. Cristea, *Antecedentele*), în *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa* (volum editat de Petronel Zahariuc şi Silviu Văcaru), Iaşi, 2003 (=*Ştefan 500*), p. 227-247, şi completată, prin *Campania din 1484 în lumina unor noi mărturii veneţiene* (=O. Cristea, *Campania*), în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine* [volum îngrijit de Ştefan Sorin Gorovei şi Maria Magdalena Székely), Putna, 2004 (=*Ştefan-Atlet*), p. 187-274. Şi în aceste condiţii, rămâne util Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe* (=N. Iorga, *Studii*), Bucureşti, 1899, p. 153-164.

Monarhii şi *Republica* (1474-1484). Pentru Veneţia, şi pentru Roma, Ştefan cel Mare a fost o alegere-soluţie cruciată de mâna, treapta a treia[4]. Înaintea sa, veneau monarhii catolici ai Ungariei şi Poloniei[5]. Ei erau urmaţi şi completaţi în deaproape de ortodoxa Moscovă şi de rivalii musulmani ai Porţii, fie de la nordul Mării Negre, tătarii, fie din Asia Mică, cazul lui Uzun Hasan[6]. Dintre toţi însă, cel mai mult pentru cauza creştină a făcut domnul Moldovei. Forţându-şi proprile îndoieli, lucrând de-a lungul dubiilor catolice avute faţă de "onestitatea" sa anti-otomană, Ştefan a ajuns, a fost adus şi s-a adus, în postura de a înfrunta şi de a învinge la 1475 forţa otomană, o victorie căreia doar Belgradul, la 1456, îi putea servi ca termen de comparaţie[7].

De la mijlocul deceniului opt. În 1474, el atacase de trei ori Ţara Românească, după ce, de la sfârşitul anului precedent se ştia că necalmarea sa urma să aducă marea reacţie otomană[8]. Trupele otomane de la Scutari, unde ameninţau puternic interesele Veneţiei, urmau să fie trimise împotriva sa, iar Veneţia insista pe lângă Matia Corvin să plece împotriva turcilor, contra cost, ori să determine, tot contra cost, retragerea turcilor de la Scutari[9]. Ceea ce s-a şi întâmplat. Cea de a treia forţare moldavă la sud de Milcov a fost o "ciudată" colaborare moldo-ungară[10]. Pentru Mehmed II, care, după al doilea atac moldav din vară, îşi retrăsese deja trupele din Albania, nu mai era loc de îndoială. La începutul iernii 1474-1475, ele treceau Dunărea[11].

---

[4] Ar fi a patra, dacă am insista pe abandonul cruciat al lui Frederic III, şi chiar a cincea, dacă am aduce la Marea Neagră speranţa şi insistenţa burgundă a curiei papale (vezi şi Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer unde seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*, München, 1959, p. 372-377; Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum* (zweite ergänzte Auflage), München, 1989 (=K. Nehring, *Matthias*), p. 27-33; Norman Housley, *The Later Crusades. From Lyons to Alcazar, 1274-1580*, Oxford–New York, 1992, p. 103-112; Jean Richard, *La Bourgogne des Valois, l'idée de croisade et la defense de l'Europe*, în *Le Banquet du Faisan: l' Occident face au défi de l'Empire Ottoman* (textes réunis par Marie-Thérèse Caron, Denis Clauzel), Arras, 1997, p. 15-27.

[5] Paul W. Knoll, *Poland as "Antemurale Christianitas" in the latter Middle Ages*, în *CHR*, LX, 1974, p. 385-392; Ferenc Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács.1365-1526* (=F. Szakály, *Phases*), în *AOASH*, XXXIII, 1979, 1, p. 85-94.

[6] Vezi [Domenico Malipiero], *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (con prefazione annotatzioni de Agostino Sagredo); *Parte Ia e IIa degli Anali-Guerra co' Turchi-Guerre d'Italia*, în (=) *ASI*, s. I., t. VII-1, 1843 (=*Malipiero*), p. 41-43; Enrico Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia, 1470-1474. Documenti cavati dall'Archivio ai Frari in Venezia* (=*Guerre*),Vienna, 1856, nr. 43, p. 44; nr. 50-51, p. 63-64; nr. 56, p. 75-76; Oskar Halecki, *Sixte IV et la chrétienté orientale* (= O. Halecki, *Sixte*), în *Mélanges Eugène Tisserant*, volumul II-1, *Orient Chrétien*, Città del Vaticano, 1964, p. 249-255.

[7] *Malipiero*, p. 108-112; C. Rezachevici, *Ecouri occidentale târzii ale bătăliilor lui Ştefan cel Mare de lângă Vaslui şi Valea Mare-Războieni* , în *RdI*, XXVIII, 1975, 1, p. 67-71; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 323.

[8] *Diplomatarium relationum reipublicae regasane cum regno Hungariae. Raguza és Magyarország összeköt-tetéseinek oklevéltára* (összeállitotta Gelcich József), Budapest, 1887 (=*Raguza*), nr. 385, p. 631; *Letopiseţul anonim*; *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* (ediţie P.P. Panaitescu), Bucureşti, 1959 (=*Cronicile*), p. 14-16, 30-32; *Aşik Paşa Zade, Mehmed Neşri, Kemal Paşa Zade*, în *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase* (=*Cronici turceşti*), volumul I, *Secolul XV-mijlocul secolului XVII* (editate de Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet), Bucureşti, 1966, p. 95, 127, 208.

[9] M.D.E., volumul II, nr. 183, p. 263; volumul IV, nr. 10, p. 305; *Raguza*, nr. 390, p. 634; *Malipiero*, p. 98-99; Radu Constantinescu, *Documente ragusane în colecţia de microfilme a Arhivelor Statului* , în *RA*, LVIII, 1981, 1, p. 37; vezi şi Oliver Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München, 2001, p. 604-612.

[10] *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavie et Valachia* (=*FRT*, IV), volumul I, *1468-1540* (collegit et eddidit Andreas Veress), Budapest, 1914 (=*Acta*), nr. 8, p. 8; *Cronica*

După Vaslui, a urmat lupta surdă şi deschisă pentru monopolul cruciat, pentru finanţarea războiului anti-otomane, dusă între Roma, Veneţia, Buda şi Suceava[12].În paralel, fiecare dintre părţi promitea celeilalte susţinere, şi o făcea mai mult sau mai puţin efectiv (1475-1477)[13]. Rezultatul sigur a fost întărirea "predispoziţiei" pentru alternarea discuţiilor cu luptele duse împotriva Porţii, în cazul Ungariei (1478-1483) şi al Moldovei (1478/1479-1481/1482), acceptarea lui *Pax Othomanica* (1479) şi întărirea ei (1482) de către Veneţia, "replierea" italică, şi fortuită datorită debarcării otomane la Otranto (1480), a Romei[14].

Mai mult, în Ungaria, în Polonia, poate în Moldova, problema otomană provoca disensiuni[15]. Refuzul liniarităţii anti- sau pro-otomane, deja prezent în politica europeană, a fost fortificat de implicaţiile, energice şi delăsătoare, ale "Cruciadei de la Otranto" (1481) şi de afacerea Djem, a fratelui şi rivalului lui Baiaizd, refugiat în spaţiul *creştin* al cavalerilor ioaniţi de pe Rhodos (1482)[16]. Se apropia de sfârşit şi "maturizarea cruciată" a lui Ştefan.

---

moldo-germană, p. 32; C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova a. 1324-1881. I. Secolele XIV-XVI* (=C. Rezachevici, *Cronologia*), Bucureşti, 2001, p. 108-112.

[11] Vezi *Raguza*, nr. 385, p. 631; nr. 390, p. 634; E. Denize, *Stephen*, p. 74-78, 80-81; Alexandru Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474-1475). Consideraţii asupra relaţiilor dintre Regatul Ungariei, Moldova şi Ţara Românească* (=Al. Simon, *Consideraţii*), în *SUBBH*, XLIX, 2, 2004, p. 3-26.

[12] Archvio di Stato di Venezia (=A.S.Ve.), Senato Secreta (=S.S.), registro (=reg.) 27, *1475-1476*, c[arta]. 119r.-120v. (1 ianuarie 1476 (=1477), *More Veneto*); c. 120r.-122r.; c. 123r (7-10 ianuarie); pentru discuţiile veneto-polone; *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae ilustrantia* (=M.V.H.), seria [volumul] I-6, Vilmos Fraknói, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae*, Budapest, 1891 (reprint 2000), nr. 72, p. 96; nr. 78-79, p. 100-102; nr. 81, p. 106; idem, *Mátyás Kiraly levelei. Külügyi Osztály* (=M.K.L.), volumul I, *1458-1479*, Budapest, 1893, nr. 219, p. 312; nr. 229, p. 328, nr. 234, p. 338, nr. 246, p. 359; nr. 247, p. 364; nr. 283, p. 423; *Hurmuzaki*, volumul II-1, *1451-1575* (editat de Nicolae Densuşianu), Bucureşti, 1891, nr. 12, p. 10; volumul II-2, *1451-1510* (editat de N.Densuşianu), Bucureşti, 1891, nr. 298, p. 329; volumul VIII, nr. 15-18, p. 10-14; N. Iorga, *Veneţia*, nr. 34, p. 272; nr. 46, p. 288; [Antonio Bonfini] Antonius de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades cum dimidia* (editores Iosephus Fógel, Ladislaus Juhász, Bela Iványi), volumul IV, Lipsiae, 1941 (=*Bonfini*), p. 61-63, 91-94; [Jan Długosz] Joannes Dlugossis [seu Longini], *Historiae Polonicae libri XII*, în idem, *Opera Omnia* (cura Alexandri Przezdziecki edita), volumul XIV, Cracoviae, 1878 (=*Długosz*), p. 623,631-633,637,643-644, 648-649; pentru perioada premergătoare, *Urkundliche Nachträge zur Österreichisch-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (=*FRA*, sectio II, Diplomataria et Acta, XLVI), gesammelt und herausgegeben von Adolf Bachmann, Wien, 1892 (=*Nachträge*), nr. 157, p. 168; nr. 190, p. 202; nr. 232, p. 253; N. Iorga, *Istoria românilor* (=N. Iorga, *Istoria*), volumul IV, *Cavalerii* (ediţie Stela Cheptea, Vasile Neamţu), Bucureşti, 1996, p. 125-127.

[13] Vezi acte şi în *Monumenta Habsburgica. Sammlung von Aktenstükken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburgs im Zeitraume von 1473 bis 1576* (herausgeben von Joseph Chmel), seria [volumul] I, *Das Zeitalter Maximilians I.*, (volumul) 2,Wien, 1856, volumul I-2, nr. 17-18, p. 117-122; volumul I-3, Wien, 1858, nr. C4, p. 633-634; M.D.E., volumul II, nr. 185-253, p. 265-367; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 13-17, p. 16-25.

[14] C. Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV-XVI. Evoluţia unui concept în contextul vremii*, Bucureşti, 2001, p. 192-201; Sándor Papp, *Ştefan cel Mare, Matia Corvin şi Imperiul Otoman. Nagy István, Mátyás Király és az Ozmán Birodalom*, în *Doi monarhi creştini europeni la sfârşitul Evului Mediu: Ştefan cel Mare şi Matia Corvin. Két Európái kerszetény uralkodó a középkor végén: Nágy István és Hunyadi Mátyás* (editat de Ovidiu Mureşan), Cluj-Napoca, 2005 (=*Ştefan-Matia*), în curs de apariţie.

[15] Vezi şi M.D.E., volumul IV, nr. 146, p. 210-211; *Długosz*, p. 642-646, 649, 686; *Bonfini*, volumul IV, p. 75-79.

[16] Vezi Louis Thuasne, *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Étude sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle* (=L. Thuasne, *Djem*), Paris, 1890, p. 108-117, 149-153, 211-220; Ettore Rossi, *The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523*, în *A History of the Crusades* (general editor K.M. Setton), volumul III, *The Fourteenth and Fifteenth Centuries* (edited by Harry W. Hazard), Madison, 1975 (=*Crusades*), p. 316-325; Nicolas Vatin, *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XV siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkicât-i Sultân Cem /Œuvres de Guillaum Carousin* (=N. Vatin, *Djem*), Ankara, 1997, p. 28-33, 102-111.

Între 1479-1481, combinând şantajul, discuţia şi lupta, el se deplasase, cu succes politic *creştin*, dar mai puţin militar, între Buda, Cracovia, Istanbul şi Roma[17]. De Veneţia, cea care încercase să-l ridice ca alternativă cruciată la Matia, prea puţin doritul prieten al Republicii, se distanţase. Pacea veneto-otomană nu-i lăsa loc de alternative. Oferta făcută de Mehmed nu era nici ea avantajoasă[18]. În compensaţie, Ştefan se apropiase de Matia[19].

Înspre 1484. Nu a fost în avantajul său. Regele, forţat la plata suprasolicitării cruciate a relaţiilor sale apusene[20], la achitarea sudică a conflictului nord-vestic cu împăratul Frederic III şi obligat la nesiguranţa şi ambivalenţa acordului cu Baiazid II, nu a mai fost capabil să plătească până la capăt şi poliţa de asigurare moldavă. Anul 1484, început cu mari planuri papale de cruciadă, Sixt IV trăind la sfârşitul său agonia extatică care-l cuprinsese la 1464 pe Pius II, deschis de speranţe considerabile huniade în aducerea lui Djem la Buda, plan clădit ca şi precedentul pe nisipurile mişcătoare, asemnătoare în interiorul şi la frontiera *Creştinătăţii*, se încheia în dezastru pentru domnul Moldovei, care re-provocase Poarta[21].

Pe deasupra, pe Veneţia, mediator între *Turc* şi *Creştin*, îi fusese greu să conteze. Ea îl săpa pe aliatul şi suzeranul lui Ştefan, pe Matia, aflat în război cu Frederic[22]. În 1483, intemedia, cu ştiinţa Romei, pacea între Frederic III şi Baiazid II. Împărtăşirea informaţiei făcea complice, iar papalitate nu putea risca să divulge ştirea primită fără a-şi pierde toată autoritatea în conflictul dintre rege şi împărat,[23]. Îl bloca astfel pe, şi aşa distantul, Matia, care acuza acţiunea venetă, în Apus, contribuind la deznodământul din vara anului 1484[24].

---

[17] *Documente Ştefan*, volumul II, nr. 156-158, p. 353-357; nr. 160, p. 359; nr. 163, p. 365-366; *Acta*, nr. 32-34, p. 34-38; *Documente turceşti privind istoria României* (=*Documente turceşti*), volumul I, *1455-1774* (întocmit de M.A.Mehmed), Bucureşti,1976, nr. 5, p. 6; *Bonfini*, volumul IV, p. 115; Aurel Decei, *Tratatul de pace-Sulhnâme-încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479*, în *RIR*, XV, 1945, 4, p. 465-494; vezi şi Ioan-Aurel Pop, *Relaţii între Transilvania şi Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare*, în *ACTAMN*, XXXI[2], 1994, p. 15-18.

[18] Vezi şi *Documente Ştefan*, *op. cit.*, nr. 157, p. 355; *Acta*, nr. 32, p. 34; K. Nehring, *Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (=*Quellen*), în *LK*, XLVII, 1976, 1, nr. 107, p. 104.

[19] Al. Simon, *Lumea lui Djem. Suceava, Buda şi Istanbul între 1481-1490*, în *AIIC*, XLVIII, 2005 (sub tipar).

[20] M.D.E., volumul III, nr. 17, p. 22; nr. 19, p. 24; M.K.L., volumul II, *1480-1490*, Budapest, 1893, nr. 247, p. 388; *Quellen*, nr. 166, p. 113.

[21] L. Thuasne, *Djem*, p. 125-125; H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades, 1451-1522*, în *Crusades*, volumul VI, *The Impact of the Crusades on Europe (*edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour), Madison, 1989, p. 334; Barbara Baldi, *Enea Silvio Piccolomini el il de "Europa": umanesimo, religione e politica*, în *ASI*, CLXI, 2003, p. 619-683; L. Thuasne, *Djem*, p. 109-114; K. Nehring, *Matthias*, p. 167-175; N.Vatin, *Djem*, p. 99-104; sursele (vezi şi M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216; nr. 176, p. 223) sunt clare în privinţa provocărilor, a gesturilor interpretate ca atare, şi sunt susţinute de pregătirile cunoscute din aprilie (O. Cristea, *Domn*, p. 99; vezi şi Ioan Haţegan, *Pavel Chinezu*, Timişoara, [1994], p. 168-169).

[22] Vezi Fabio Cusin, *Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo* (=F. Cusin, *Confine*), volumul II, Milano, 1937, p. 213-214; Zsuzsa Teke, *Rapporti diplomatici tra Mattia Corvino e gli stati italiani* (=Zs.Teke,*Rapporti*), în *Italia e Ungheria all' epoca dell'umanesimo corviniano* (a cura di Sante Graciotti e Cesare Vasoli), Firenze, 1994, p. 30-31; Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri şi spaţiul românesc în secolele XV-XVI* (=I. Căzan, E. Denize, *Spaţiul*), Bucureşti, 2001, p. 125-133.

[23] A.S.Ve., S.S., reg. 31, *1483*, c. 10v; *Quanto a la turcha, tregua*, Roma este asigurată, rugată în fapt să-l anunţe şi ea pe Frederic, că Veneţia făcuse, făcea prin oamenii ei de la Istanbul totul pentru ca *i luogi et subditi de la sua Imperiale Maiesta non siano damnizati per Turchi essendo maxime quella in guerra cum el Re de Hungaria, Inimico del Signore Turcho* (9 aprilie 1483; Matia aflase despre discuţii; *Quellen*, nr. 166, p. 113; 26 aprilie 1483). Deja, pe 10 februarie (c. 134r-), Sebastiano Baduario, solul Veneţiei, la Frederic fusese instruit ca Republica face tot posibilul pentru cauza sa, dar *non possimus providere quod Turci bello non offendant loca et subditos eius*. Restul discuţiilor se pierd în negură (c. 45v-47v; 22 iulie 1483). Baiazid nu părea grăbit să încheie o înţelegere cu Frederic, care nu era capabil de vreun atac consistent împotriva sa (vezi şi Lajos Elekes, *Mátyás és kora*, Budapest, 1958, p. 44-45, 165-171; 179-183). Ar fi intervenit şi problema, vizibilă mai ales după 1526, a raportării sultanului, "împăratul

Pe lângă acordul, încheiat în forme nesigure şi îndoielnice, de rege, el trebuise să vină spre Moldova cu trupele îndreptate împotriva lui Frederic III. A ajuns după căderea cetăţilor[25]. Deşi dăduse ordin de concentrare trupelor din estul regatului, încă din iunie, cu excepţia trupelor de frontieră, ele nu se mişcaseră[26]. A veni în ajutorul lui Ştefan nu era de datoria lor pentru că el nu era vasal cu sens de membru, componentă a Sfintei Coroane, ci doar vasal, cu sens de aliat al regelui, din 1480 şi în special din 1481[27]. Dacă nu era vizat direct regatul ungar, nobilii nu erau obligaţi să-l susţină pe monarhul lor[28]. Aici, nu mai era deja vina Veneţiei. Era însă sigur un nou bolovan la temelia înfrângerii moldave, când şi puterea lui Ştefan fusese scuturată (1482-1483) de o criză importantă şi de un rapid, dar parţial, reviriment politic, intern şi extern, mai ales în raport cu Ungaria, Polonia şi Poarta[29].

Un cuvânt mai trebuie spus, în grabă, şi despre Polonia[30], rivala Ungariei la mâna Moldovei. Până după căderea cetăţilor, până în toamna lui 1485, militar, ea nu a făcut nimic

---

împăraţilor" la împăratul romano-german (*Austro-Turcica 1541-1552: Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandschaftenverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen* (heraus-gegeben von K. Nehring), München, 1995, *passim*). Totuşi, înainte de a merge la Matia (A.S.Ve, S.S., reg. 31, c. 92r), episcopul de Castelli, pe care oamenii lui Matia, printre care şi arhiepiscopul Péter Vardai, găsit marele vinovat ungar pentru dezastrul din 1484, încercau să-l atragă ca mediator în afacerea Djem (Archivio Segreto Vaticano (=A.S.V.), Miscellanea (=Misc.), Armadi (=Arm.), f. II-56, f. 346 (347), v. f. 356 (357), v.-357 (358), r., K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 378-380; 24-26 octombrie 1483), trecuse pe la Frederic (1 octombrie 1483).

[24] A se vedea K. Nehring, *Matthias*, p. 149-154; Gy. Rászó, *Türkenpolitik*, p. 45-49, şi Jörg K. Hoensch, *Matthias Corvinus: Diplomat, Feldherr und Mäzen* (=J.K. Hoensch, *Matthias*), Graz, 1998, p. 183-184.

[25] M.V.H., volumul I-6, nr. 176, p. 223; M.K.L., volumul II, nr. 175, p. 294-299; *Acte*, volumul III-1, p. 103; N. Iorga, *Studii*, p. 166; Matia mintea doar parţial când afirma când oastea transilvană se strânsese. Dăduse ordinul. Dacă ar fi fost îndeplinit, Ştefan Báthory, voievod din 1479 ar fi putut interveni ca la 1476 (*Acta*, nr. 20, p. 23; Şt. Andreescu, *L'action de Vlad Ţepeş dans le sud-est de l'Europe en 1476*, în *RESEE*, XV, 1977, 2, p. 259-272).

[26] *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (=*Ub.*), volumul VII, *1474-1489* (herausgege-ben von Konrad G. Gündisch), Bukarest, 1991, nr. 4559, p. 357; Marius Diaconescu, Géza Erszegi, *Documenta quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur* (=*Relationes*), în *MT*, II, 1998, 2, nr. 5, p. 287 (18 iunie; pe 17, la Istanbul s-ar fi ştiut că între Matia şi Baiazid era pace; A.S.Ve., *Senato Dispacci Constantinopoli* (=SDC), F[ilza].1A, *1484-1567*, fond, *Dispacci al Senato del Segretario Giovanni Dario, 1484, 31 maggio-28 febbrario mv (=Dario)*, doc. 28a; *22 Dispacci da Constantinopoli al doge Giovanni Mocenigo* (editor Giuseppe Calo), Venezia, 1992 (=*Dispacci*), nr. 28a, p. 124 (prima semnalare, şi corectare, românească la Cristian Luca, *Observaţii asupra unei ediţii de documente veneţiene conţinând informaţii despre raporturile moldo-otomane din veacul al XV-lea*, în *Istros*, X, 2000, p. 519-524); Nagy Pienaru, *Confruntare şi diplomaţie la Dunăre. Tratatele de pace otomano-ungare încheiate de Bayezid II şi Matia Corvin* (=N. Pienaru, *Confruntare*), în *RI*, XIV, sn, 2003, 3-4, p. 175-181; O. Cristea, *Domn*, p. 106-107; informaţie veneţiană din 4 octombrie însă).

[27] *Documente Ştefan*, volumul II, nr. 146, p. 332-335; *Acta*, nr. 32-33, p. 34-36; *Bonfini*, volumul IV, p. 115, 129.

[28] *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns* (=G.V.U.), [volumul II], *1458-1490* (editores Francisci Döry, Georgius Bónis, Geisa Erszegi, Susanna Teke), Budapest, 1989, *1458*, art. 31, p. 92; *1468*, art. 3, p. 74; K. Nehring, *Matthias*, p. 219; Matei Cazacu, *Dracula [suivi du "Capitaine Vampire" une nouvelle roumaine par Marie Nizet (1879)]*, Paris, 2004 (=M. Cazacu, *Dracula*), p. 187.

[29] M.K.L., volumul I, nr. 220-221, p. 313-315, actele, publicate şi în *Hurmuzaki*,volumul II-1, nr. 8-9, p. 7-8, cu datare aproximativă 1475, provin din 1482, primul având şi data exactă, 27 august (K. Nehring, *Angaben zur einer unver-öffentlichten Kopie eines Registers aus der Kanzlei von Matthias Corvinus*, în *LK*, XLIII, 1972, 1, nr. 108-109, p. 92). Alte date privind anii, în *Hurmuzaki*, volumul XV-1, *Acte şi scrisori din arhivele oraşelor ardelene Bistriţa, Braşov, Sibiu,1376-1600* (editate şi adunate de N. Iorga), Bucureşti, 1911, nr. 210, p. 117; nr. 214, p. 119; nr. 217, p. 120; Tatiana Panova, *Soarta marii cneaghine Elena, fiica lui Ştefan cel Mare*, în *Ştefan-Atlet*, p. 465.

[30] Vezi şi P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV şi problema Chiliei*, în *RSL*, III, 1958, p. 95-115; Ulterior, tot cu sprijinul Veneţiei, Polonia va căuta pacea cu Poarta; M.D.E., volumul III, nr. 71, p. 89- 90; nr. 85, p. 112-113; nr. 86, p. 113-114; N, Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia*

pentru Ştefan[31].Doar un canonic, într-o redare confuză, a pretins că un puternic atac asupra turcilor de la Chilia a fost dat de către călăreţi polonezi[32]. Dacă ar fi fost adevărată, poate era, ştirea cu polonezii s-ar fi potrivit mai curând rutenilor achiziţionaţi de Ştefan la Vaslui, decât elitei militare a regatului polon[33]. Dezastrul lui Ştefan în faţa sultanului, sub care, din douăzeci şi unu de mari demnitari, unsprezece erau foşti creştini[34], surprinde tot mai puţin.

I. Datele şi temeiurile sfârşitului

Pe 26 iunie 1484, trupele otomane au început să treacă Dunărea. Ordinul oficial de concentrare fusese dat pe 30 aprilie. Trecuseră circa două luni de când atacarea Moldovei[35] devenise o certitudine. După un asediu de zece zile (5 iulie-14 iulie), Chilia a cedat. Pe 19 iulie, sultanul a pornit spre Cetatea Albă. Pe 22 iulie, a început asaltul[36]. Nu trecuse o lună de când soldaţii Porţii făcuseseră primi paşi peste fluviu şi campania se apropia de sfârşit.

O zi. Pe 5 august 1484, de la Istanbul, Giovanni Dario, *secretarul* Veneţiei, anunţa căderea Cetăţii Albe[37]. Campania lui Baiazid II în Moldova îşi atinsese obiectivul[38]. *Cheile Ungariei* (Chilia) şi *Poloniei* (Cetatea Albă) erau în mâna Porţii[39]. Pe 6 august, un nou raport al lui Dario pleca spre Republică[40], aducând alte date asupra evenimentelor.

Din nefericire, el nu s-a păstrat sau nu a fost identificat până acum. Este cunoscut doar dintr-o scrisoare a Republicii către Dario, (16 septembrie). Secretarului, căruia i se reconfirma primirea informaţiilor sale din 5 şi 6 august, prezentând succesul lui Baiazid, şi i se cerea să

împlinirii a 70 de ani (volum îngrijit de Gheorghe Lazăr), Bucureşti, 1998, p. 264-303 (=N. Pienaru, *Tratatul*).

[31] [Bernard Wapowski], *Chronicorum Bernardii Vapovii partem posteriorem 1480-1535* (=*Wapowski*), editor J[ózef] Szujski, în *SRPol*, II, 1874, p. 3-5; Veniamin Ciobanu, *Ţările Române şi Polonia. Secolele XIV-XVI*, Bucureşti, 1985 (=V.Ciobanu, *Ţările*), p. 81-83; Gilles Veinstein, *L'occupation ottomane d'Očakov et le problème de la frontiére, 1538-1544*, în *Passé Turco-Tatar, Présent Sovietique. Études offertes à Alexandre Bennigsen* (edités par Charlotte Lemercier-Quelquejay, Gilles Veinstein et Sydney E. Wimbush), Paris-Louvain, 1986 (=*Bennigsen*), p. 125, nota 7; vezi şi I[oan]. Ursu, *Ştefan cel Mare .Domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504* (=I. Ursu, *Ştefan*), Bucureşti, 1925, p. 194-202.

[32] N. Iorga, *Studii*, p. 163; *Anexă*, nr. II, p. 279; nr. III, p. 280; nr. IV, p. 281; datele (din epocă) sunt absolut greşite. Scrisoarea care descrie luptele propriu-zise ar fi din 30 iunie, iar asediul Chiliei ar fi început pe 15 mai.

[33] *Acta*, nr. 8, p. 8; *Długosz*, p. 621; E. Denize, *Stephen*, p. 83; a se vedea şi C. Rezachevici, *Mercenarii în oştile româneşti în evul mediu*, în *RdI*, XXXV, 1981, 1, p. 37-44; pentru posibile suplimentări ale trupelor moldave.

[34] În acest subiect, a se vedea Hans Reindl, *Männer um Bayezīd II. Eine prospogarphische Studie über die Epoche Sultan Bayezīds II (1481-1512)*, Berlin, 1983, *passim*.

[35] O. Cristea, *Antecedentele*, p. 245-246; la *Mehmed Neşri* (p. 130), data trecerii fluviului este 27 iunie.

[36] Itinerarul, "simplu", al armatei otomane la N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 73-74; idem, *Conquête*, p. 64-65.

[37] A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 24a; *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; O. Cristea, *Domn*, p. 114.

[38] Vezi şi [Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Historia Turchesca* (ediţie I. Ursu), Bucureşti, 1910, p. 182-188; N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 43-46; O. Cristea, *Antecedentele*, p. 238-245.

[39] Vezi şi M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 37; *Constantin Mihajlovici de Ostroviţa*, în *Călători străini despre Ţările Române* (=*Călători*), volumul I (editat de Maria Holban), Bucureşti, 1968, p. 128.

[40] A.S.Ve., S.S., reg. 32, *1484-1485*, c. 92r.; *Ioanni Dario, secretario nostro in Costantinopoli Redditae nobis fuere litterae tuae diei V et VI mensis Augusti nuper decursi: quibus post progressus Illustrissimi Domini Turci contra Stephanum Vaivodam: et deditionem Licostomi, et Moncastri* (16 septembrie 1484). Timpul scurt petrecut la Veneţia (o săptămână) n-a permis copierea integrală a actului, el fiind găsit pe ultima suta de metri (ulterior, am găsit şi o semnalare a sa, cu diferenţe, de exemplu *post* lipseşte, la N. Iorga, *Veneţia*, nr. 56, p. 296 (1914), dar, în mod stupefiant, chiar în condiţiile masei de informaţie puse de autor în circulaţie, în idem, *Istoria*, volumul IV, p. 155 (1937), nu face nici o referire la acest act, sprijindu-se doar pe idem, *Studii*, p. 155-158 (1899)). Sperăm ca el, împreună cu celălalt document referitor la Moldova lui Ştefan, din 1485, precum şi celelalte acte privitoare la ultima fază (în format medieval târziu) a cruciadei, depistate la Veneţia şi la Roma, unde timpul a fost mai darnic (trei săptămâni), să facă obiectul unei ediţii integrale în scurt timp, desigur după reconsultarea integrală a acestora.

ţină pacea cu Poarta orice ar fi[41]. Cererea indică cotele atinse de îngrijorarea Veneţiei, care primise ştirea în urmă cu două-trei săptămâni, întrucât textul scrisorii începea astfel: *Ne-au fost remise scrisorile tale, din zilele de 5 şi 6 august ale lunii trecute, despre succesele ilustrului Stăpân Turc împotriva lui Ştefan voievod şi despre predarea Chiliei şi Cetăţii Albe*[42]. După aproape o lună sosise în anul 1453 vestea căderii Bizanţului (29 mai 1453)[43]. Căderea porturilor Moldovei intra în rândul marilor şocuri creştine ale veacului.

Campania otomană otomană avuse de la început un impact puternic. O scrisoare[44] din 10 august, adresată de acasă lui Bembo şi Dario, le anunţa pacea italică de la Bagnolo, încheiată pe 7. Pacea era practic determinată de spaima produsă de mişcarea de amploare otomană, chiar dacă dusă la nord de Dunăre, după cum o indică şi reproşurile, cu tentă de *casus belli*, făcute de Poartă, în toamnă lui 1484, lui Dario[45]. Tensiunea era mare. Servea, şi serveşte prea puţin elucidării, atât cât este posibil, a căderii celor două cetăţi ale Moldovei.

---

[41] A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 92r.; este foarte interesant, şi probabil o exagerare (datorită timpului în care vestea ar fi trebuit să-i parvină, nici trei săptămâni), că Sixt IV, decedat pe 12 august 1484, ar fi primit vestea despre căderea cetăţilor înainte de moartea sa, recepţionând astfel încă o lovitură după cea aplicată de pacea italică, de pe 7 august 1484, obţinut de marele său adversar venet (O. Halecki, *Sixte*, p. 258; vezi şi Alan Ryder, *The Papal States and the Kingdom of Naples*, în *The New Cambridge Medieval History*, volumul VII, *c 1415-c.1500* (edited by David Allmand), Cambridge, 1998, p. 577-584). Aproape trei luni mai târziu, succesorul său, Inocenţiu VIII, îi mulţumea marelui maestru al Cavalerilor Ioaniţi, Pierre d'Aubusson, pentru veştile legate de succesele turcilor în Moldova (K.M. Setton, *Papacy*, vol. II., p. 399-400; a se vedea şi [Odorico Rinaldi] Odorico Raynaldi, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt* (editor Ioanne Dominico Mansi), volumul XI, Lucae, 1754, *1484*, nr. XLIV-XLV, p. 80).

[42] În Marino Sanudo il Giovanne, *Le vite dei dogi (1474-1494)*, edizione critica e note a cura di Angela Caracciolo Aricò, două volume, Padova, 1989-2001 *(=Vite 1474-1494)*, volumul II, p. 472 (întrucât numeroatarea paginilor o continuă pe cea a primului volum, nu mai precizăm că este vorba de volumul II); înregistrarea informaţiei (în cursul părţii contemporane, "de jurnal", a cronicii) are loc în intervalul 26 august-5 septembrie, poate pe 27. *Vite 1474-1494*, p. 468-471 (indicăm pasajele care au menţiuni cronologice); *Et cussì, a dì 3 septembrio fo electo sier Luca Zen el Consier, quandam sier Marcho el cavalier, el qual havia refudato andar Capetanio a Brexa, et qui aceptoe di andar. Andava sempre vestito di negro, erra savio Senator. Al qual fu dato in comissione dovesse precieder tutti li nostri oratori capiterano lì a Ferrara. Et a dì X novembrio fece l'intratain Ferrara, et benché 'l Duca non fusse in cità, tamen li fo fa//to grande honor, visitato et acompagnato. Et stava con gran gravità / A Roma in questo tempo li tumulti et rumori cressevano a zornata, et le doe parti d'i Cardinali si reduseno im palazzo dil Papa, et in castel Santo Anzolo* [...]. */ Et cussì, a dì 26 avosto essi Cardinali, per numero 25, introno in conclavi per elezer il novo pontefice; et cussì a l'ultimo di dito mexe, a horre 14, gionse qui uno corier con lettere di Roma, di domino Stephano de Tagliacijs, Aezivescovo de Antivari, date a dì 29, che dinotava a la Signoria come in quel giorno, a hore 5 di notte li Cardinali haveano // electo pontefice romano el Cardinal Episcopo di Malafeta* [...]. *Hor publichado a Roma la soa creatione, auto ubidientia statim da li Cardinali – siccome per altte lettere se intese del ditto Arziepiscopo antivarese – a dì 12 septembrio fo incoronado iusta il solito, et portato di la chiexia di San Piero fin a Santo Ianne, porta Latina, im pontifichar a far le solite cerimonie; et andava butando danari./* (p. 472) *In questo tempo, per un grippo venuto di Corphù con lettere di sier Piero Bembo quondam sier Lorenzo* [informaţia privind căderea cetăţilor]. *A dì 5 septembrio el signor Ruberto di San Severin, Capetanio di tutta Italia, insieme con sier Luca Pixani et sier Nicolò da Pexaro, Proveditori Zenerali, partito di Brexana – come ho scritto – vene im Padoana al suo castello di Citadela, dove stete a piaceri alcuni zorni.* Un schimb de corespondenţă între Istanbul şi Veneţia putea dura şi o lună (A.S.Ve., SDC, F. 1A, fond *Dispacci al Senato di Pietro Bembo Bailo, 1483, 16 gennaio mv-1484, 9 febbraio mv (=Bembo)*, doc. 8 (28 mai 1484); 10 (17 iunie); 11 (12 iulie); O.Cristea, *Campania*, nr. 8, p 236; nr. 10-11, p. 241-243), două (O. Cristea, *Domn*, p. 61, 153, nota 191). În medie însă, o misivă ajungea de la Istanbul la Veneţia în 4, chiar 2 săptămâni, în cazurile excepţionale.

[43] *Notes*, volumul IV, nr. 3, p. 54, nr. 6, p. 63; *La Caduta di Constantinopoli* (testi a cura di Agostino Pertusi), volumul II, *L'eco nel mondo*, Milano-Verona, 1976, p. 18 sqq.; I. Căzan, E. Denize, *Spaţiul*, p. 45, nota 164.

[44] A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 77v.; contextul la K.M. Setton, *op. cit.*, p. 398; F. Theunissen, *Diplomatics*, p. 137-138.

[45] A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 26a; doc. 40a; *Dispacci*, nr. 26a, p. 98-100; nr. 40a, p. 226-228; O. Cristea, *Domn*, p. 133-134; această *bona, sincera et perpetua pax inter numerosos potentatis Italie*, cum

Timpul medieval şi cel modern au reţinut ca date ale căderii Cetăţii Albe zile din cursul următoarelor două săptămâni (de la 5 august, data vehiculată de cronicile moldave la 18 august în cronicile turceşti)[46]. Jocul interpretativ, apariţia şi uitarea surselor explică situaţia din punctul de vedere al istoriografiei recente[47]. Confuziile medievale, apare chiar inversiunea ordinii căderii cetăţilor, comune unui timp şi chiar şi unuia şi aceluiaşi emitent de informaţie, explică parţial situaţia[48]. Spunem parţial întrucât datele învinşilor (Moldova) şi ale învingătorilor (Imperiul Otoman) ar fi trebuit să fie mai exacte[49]. Şi ele nu sunt, ceea ce pentru Istanbul este mai interesant decât pentru Suceava, întrucât, pe 2 august, revenit la Chilia pentru a organiza noua achiziţie, Baiazid II îşi anunţa Raguzei victoria completă[50].

---

era ea prezentată lui Bembo şi Dario de acasă, scotea Veneţia din izolarea în care Sixt făcuse tot posibilul să o împingă.

[46] *Letopiseţul anonim*, p. 19; *au venit turcii asupra cetăţii Chiliei şi cu ei, în ajutor, acel blestemat călugăr, Vlad voievod şi cu muntenii şi au luat-o, iulie 14, miercuri, sub Ivaşco pârcălab şi Maxim. În acelaşi an, august 5, miercuri* [joi], *au luat şi Cetatea Albă sub Gherman şi Oană pârcălabi*; *Cronica moldo-germană*, p. 35; aici, într-o redacţie-formă finală (1502) mai veche decât a *Letopiseţului anonim* (circa 1510), căderile sunt datate la 1483, pe 14 iulie şi pe 7 august); din anii 1520-1527, provin *Letopiseţul de la Putna I* (=*Putna I*), *Letopiseţul de la Putna* (=*Putna II*), iar din anii 1560-1565, datează *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicile*, p. 51 (14 iunie, 5 august), 64 (14 iulie, 5 august), 180 (Baiazid ar fi venit *sub Chilia*, pe 15 martie; *în acea vreme a luat Chilia, iar Cetatea Albă în luna următoare, toate acestea au fost în iulie, august. În acea vreme a pus ca voievod în Muntenia pe Vlad*); *Cronica moldo-rusă* (p. 161), din anii 1510-1520, dă doar anul căderii (a se vedea şi Şt. Andreescu, *Începuturile istoriografiei în Moldova* (=Şt. Andreescu, *Începuturile*) în *BOR*, XCIII, 1975, 1-2, p. 232-243; L. Şimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ştefan cel Mare* (=L. Şimanschi, *Începutul*), în *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iaşi, 1983, p. 39-46, pentru cronistica moldavă din timpul lui Ştefan cel Mare).

[47] Vezi N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 73-74; I. Căzan, E. Denize, *Spaţiul*, p. 134, 137; O. Cristea, *Domn*, p. 102, 112; bine primită a fost expresia-explicaţie a lui Grigore Ureche (=*Ureche*), prin care se lega pierderea de tactica lui Ştefan, care nu ieşea în câmp deschis (*Letopiseţul Ţării Moldovei* (ediţie Tatiana Celac), Chişinău, 1991, p. 58).

[48] *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; nr. 31, p. 28; *Vite 1474-1494*, p. 472, 497; N. Iorga, *Studii*, p. 160-161.

[49] În *Cronicile turceşti*, *Tursun Bey* (p. 77) nu dă nici o dată exactă pentru asedii. Spune legat de Chilia, *din pricina tunurilor şi a mâiniei şi atacului de luptă a oştii* <turceşti>, *afurisitul de ghiaur s-a împrăştiat*, iar, vizavi de Cetatea Albă, *rebelii îndărătnici, datorită cetăţii puternice, s-au arătat fermi şi îndârjiţi în a se apăra şi în a pune piedici, dar în 4-5 zile ghiaurii răufăcători, părăsind gândul de răzvrătire, au căzut în umilinţă şi au cerut iertare. Aşik Paşa Zade* (p. 98-99), tot nu oferă o dată exactă. Vorbeşte pentru Chilia de faptul că *s-au dat multe lupte crâncene*. La Cetatea Albă căderea este aproape instantanee, după ce turci au umplut şanţul de apărare. *Apoi, dând lovituri puternice au înfrânt cetatea, care de asemenea a cerut îndurare.* Cei doi sunt şi cei mai apropiaţi de evenimente. O dată ce distanţă se măreşte, situaţia se modifică. La *Mehmed Neşri* (p. 130-131) apar datele concrete. După un asediu de 10 zile, început pe 6 iulie, Chilia a cedat, pe 15. De aici, Baiazid a plecat pe 20. După 4 zile, pe 23, a început asediul Cetăţii Albe. În urma luptelor, care au durat 15 zile *fără întrerupere, pe uscat şi pe mare*, oraşul s-a predat, după ce pârcălabii săi au murit pe data de 9 august. Este de remarcat că, atunci când apar datele, exagerarea este evidentă. Şi mai clară este ea într-o cronică anonimă a domniei lui Baiazid, *Menaki-i Sultan Bayezid-Han Ibn-i Muhammed-Han* (p. 137). Chilia a căzut pe 21 iulie, după ce mai înainte se afirmase că asediul, concomitent, al porturilor începuse pe 22 iulie, iar Cetatea Albă a fost cucerită pe 18 august. Tot într-o cronică (cronici) anonimă (anonimă), *Tevarih Al-I Osman* (p. 187), aflăm că primul oraş a fost luat pe 22 iulie, cel de al doilea pe 17 august (*Die altosmanischen anonymen Chroniken (Tevârih-i Âl-i Osman). Text und Varianten* (herausgegeben von Friedrich Giese), volumul I, Breslau,1922, *passim*, Tursun Bey,*The History of Mehmed the Conqueror* (edited by Halik Inalcik, Rhoades Murphey), Chicago-Minnesota, 1978, *passim*; pentru abordarea otomană de ansamblu).

[50] M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; Andrei Antalffy, *Două documente din biblioteca egipteană de la Cairo* (=*Documente Cairo*), în *RI*, XX, 1934, 1-3, p. 38-40 (N. Iorga, *Studii*, p. 158, redatase scrisoarea pe 11 august pentru a o potrivi cu sursele cunoscute atunci); Cf. Cambini, publicat la 1535 (vezi [Andrea Cambini, *Libro della origine de Turchi et imperio delli Ottomanni*, Firenze, 1537, f. 49-51 (=*Cambini*)], în *AIR*, I, 1865, 2, nr. 310, p. 55-56, 58-59), care nu spune nimic de Chilia, Cetatea Albă ar fi căzut după un asediu de o lună. După *Malipiero*, p. 182 (*Acte*, volumul III-1, p. 89-90), Cetatea Albă s-ar fi înclinat pe 3 august, după un asediu început pe 20 iulie. Ulterior sultanul s-a îndeptat spre Chilia, pe care o cuceri

Între data probabilă (24-26 iulie) a căderii Cetăţii Albe, determinată de timpul necesar pentru ca o informaţie, fie ea de excepţie, precum aceasta[51], să parcurgă distanţa de la Gurile Nistrului pe Bosfor, şi cele vehiculate în mediile moldave şi otomane (5-19 august) distanţa este de circa două până la patru săptămâni. Tot Veneţia oferă motivaţiile[52].

O sursă. La Chilia, 25000 de călăreţi ai lui Ştefan cel Mare au fost zdrobiţi de turci. Cei prinşi au fost executaţi. Cruzimea făcută de sultan a băgat spaima în locuitorii Cetăţii Albe. Ei s-au predat repede[53]. Telegrafic, acesta este mesajul transmis la Veneţia, în scrisoriile lui Pietro Bembo, bail-ul venetian din Istanbul, şi în cele ale lui Giovanni Dario[54]. Nedatate direct, scrisorile se aşează prin context în primele zile ale lunii august, una dintre ele fiind identificabilă cu cea lui Dario din 6 august. Povestirea scrisorilor însă abia acum începe.

Ele fac parte din detaliatul repertoriu diplomatic venet care este cronica lui Marino Sanudo cel Tânăr, *Le vite dei dogi*, oprită la anul 1494[55]. Pe teritoriu istoriografic românesc ele au pătruns la 1894[56]. Confirmarea lor italică a venit în 2001 prin reditarea integrală a foilor lui Sanudo ce compuneau *Le Vite*, pentru anii, contemporani autorului, 1474-1494[57] Înainte de a

după cinci zile (termen pe care-l găsim în recapitularea lui Sanudo; *Hurmuzaki*, nr. 31, p. 28; *Vite 1474-1494*, p. 497), fără a da data exactă, dar indicând o vineri (6 august, cf. N. Iorga, *op.cit.*, p. 161), pentru ziua în care Baiazid a mers într-o biserică prefăcută în moschee.

[51] N. Iorga, *Studii*, p. 158-163; N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 72-74; O. Cristea, *Domn*, p. 114-115, 153, nota 91.

[52] Vezi *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; mulţumim colegei Florina Ciure pentru preţiosul ajutor oferit.

[53] Amintim trei (dintre) autori (i) care, după ştiinţa noastră, au acceptat cel mai mult informaţia-explicaţie: Anca Ghiaţă, *Condiţiile instaurării dominaţiei otomane în Dobrogea* (=A. Ghiaţă, *Condiţiile*), în *Studii istorice sud-est europene*, volumul I (editor Eugen Stănescu), Bucureşti, 1974 (=*Studii*), p. 120, Nicolae Grigoraş, *Moldova lui Ştefan cel Mare* (=N.Grigoraş, *Ştefan*), Iaşi, 1982, p. 207; A. Pippidi, *O solie din Moldova la Veneţia* (=A. Pippidi, *Solie*), în *Ştefan-Atlet*, p. 505 (şi cu trimitere la Damian P. Bogdan, *Ştiri despre români în cronici publicate la Moscova* (=*Cronici Moscova*), în *RA*, LIV, 1977, 4, p. 441-442; în reeditarea din *Ştefan cel Mare şi Sfânt 1504-2004*, [volumul III], *Portret în cronică*, Putna, 2004, p. 228), căruia îi aparţine semnalarea în istoriografia română a ediţiei, din 2001, a volumului II din *Vite* (menţionarea textului din *Hurmuzaki*, o dată cu noua lecţiune, ar fi fost însă binevenită în contextul informaţional-interpretativ actual, datorită "destinului" cunoscut de extrasul din *Vite*).

[54] Cei doi (mai ales Dario) la F. Babinger, *Johannes Darius (1414-1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland und sein griechischer Umkreis*, în *SBAW*, V, 1961, p. 71-106; Diana Gillialand White, *Bartolomeo Minio: Venetian Administration in 15th Nauplion*, în *EJOS*, III, 2000, 5, p. 110-119; O.Cristea, *op. cit.*, p. 68-71.

[55] În prima lor ediţie (*Vitae Ducum Venetorum Italice feriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCCXXI usque ad annum MCCCCXCIII*, în *RIS*, XXII,1733, col. 599-1252), *Vite*-le au fost publicate după o selecţie-un manuscris de secol XVI, în care informaţia în cauză lipsea. Cea de a doua ediţie, dată de Giovani Monticulo, *Le Vite dei Dogi di Marin Sanudo*, Città di Castello, 1900-1902[1911], în patru volume, s-a oprit la distanţă de ultimele decenii ale operei lui Marino Sanudo cel Tânăr (nu avem certitudinea că exemplarul consultat, în patru volume însă, este cel complet). Astfel, ele au făcut obiectul unei ediţii integrale abia începând din 1989 (*Vite 1474-1494, passim*).

[56] *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; probabil informaţia a fost oferită de Constantin Esarcu, fost consul al României la Veneţia (*Stephen the Great Prince of Moldavia (1457-1504). Historical Bibliography* (edited by Şt. Andreescu, T. Cojocaru, O. Cristea, M. Mihăilescu, A. Popescu, A. Tertecel), Bucharest, 2004, nr. 48-52, p. 15; nr. 53, p. 35). Este unul dintre elementele care atrag atenţia asupra volumului, lipsit de un editor cunoscut.

[57] Pentru prezentarea în paralel a ediţiilor *Hurmuzaki* şi Caracciolo Aricò ale textelor despre vara-toamna lui 1484 vezi *Anexa*.

O precizare este necesară în contextul româno-venet, care încă se pliază, istoriografic, pe secolul XV, tradiţiei banilor daţi de Carol I arhivarilor veneţieni în scopul identificării actelor privitoare la Ştefan cel Mare, pentru a explica soarta acestui "repertoriu diplomatic" al lui Sanudo. Principala sa operă (în 58 de volume, 1879-1903) rămâne *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall' autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXIX-CDLXXVII* (=*Sanudo*), publicati per cura di Guglielmo Berchet, Frederico Stefani, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin e Marco Allegri, volumul I, *1496-1498* (publicato per

readuce în atenție informația, publicată deja într-o formă nesperat de bună la 1894, date fiind distanța dintre mijloacele de la sfârșitul secolului XIX și cele de la începutul noului mileniu, să amintim o deficiență a cronicii. Inventariind, sub anul 1485, întâmplările anului precedent, Sanudo așează în ordine inversă căderea cetăților, Cetatea Albă fiind cea care a cedat repede, pe 5 august, data la care a plecat din Istanbul primul raport despre victoria lui Mehmed[58]. Contradicția și neamintirea mijloacelor otomane de convingere nu trebuie însă să surprindă. Pe Marino Sanudo îl interesa finalitatea campaniei otomane nu desfășurătorul ei exact în această retrospectivă, care plătea tribut acumulării de date diferite din aproape toate zonele continentului, în cursul anului precedent[59]. În schimb, inversiunea omisivă impune prudență interpretativă și corelare informațională[60].

II. Memoria victoriei și memoria înfrângerii

În aprilie 1484, când dubii încă înconjurau obiectivul campaniei pregătite de către Baiazid, veneției știau, din misiva lui Bembo, că Ștefan este pregătit să-l înfrunte[61]. Tot atunci, Matia poruncise scaunelor săsești și orașului Cluj să-i pună trupe lui Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, la dispoziție[62]. Tensiunea era considerabilă la mijlocul lunii aprilie. Pe 26, Baiazid dădea ordinul de concentrare. Au trecut trei luni până când Dunărea a fost traversată. Ele s-au scurs în negocieri, sigur între Baiazid și Matia, cel care lăsase sarcinile anti-otomane pe Transilvania și Moldova[63]. Discuțiile au eșuat, din punct de vedere regal.

În luna februarie 1485, și din cauza polemicii deschise cu bail-ul și pentru a nu lăsa Republica în siguranța potențial amăgitoare, Dario vorbea de erorile lui Ștefan, de faptul că el nu mizase pe Cetatea Albă, pe cetăți în general[64]. Datele nu se exclud. Giovanni Dario accentuează daunele pe care o acțiune pripită, negândită temeinic și din timp le poate aduce.

Baiazid și Ștefan. S-ar putea vorbi de superficialitate, de siguranță excesivă din partea lui Ștefan. S-ar putea vorbi și de un calcul eșuat al domnului. Conștient de fidelitatea îndoielnică a celor două porturi, anexe statale moldave, ale căror profituri se diminuaseră

---

cura di F. Stefani), Venezia,1879, *passim*; volumul II, *1498-1499* (publicato per cura di G. Berchet), Venezia, 1879-1880, *passim*; volumul III, *1499-1501* (publicato per cura di R. Fulin), Venezia, 1880, *passim*; volumul IV, *1501-1503* (publicato per cura di N. Barozzi), Venezia, 1880-1881, *passim*; volumul VI, *1504-1507* (publicato per cura di G. Berchet), Venezia, 1881-1882, *passim*.

[58] *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 31, p. 28; *Vite 1474-1494*, p. 497, 715; vezi și A. Pippidi, *Solie*, p. 505-506.

[59] *Vite 1474-1494*, p. 478-493 (de exemplu); în plus, a se vedea și situația doar din *Sanudo*, volumul I, *passim*.

[60] N. Iorga, *Istoria armatei românești* (ediție V. Gheran, N. Iova), București, 1970 (1910, 1929), p. 53, respingea știrea din *Vite* pe motiv că nu este susținută de un alt act, respingere care s-a impus. În aceste condiții, complicate de căutarea de explicații paralele, nu surprinde pierderea din vedere a datelor din *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27, deși au fost republicate în *Vite 1474-1494* (p. 472), volumul II scăpând atenției (cazul lui O. Cristea, *Domn*, p. 164, nota 431, p. 177). Contextul creat de celelalte documente, de redările cronistice impun însă informația.

[61] A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 5a (22 aprilie 1484); O. Cristea, *Campania*, nr. 4, p. 226; idem, *Domn*, p. 99; discuțiile otomano-ungare păreau să fi intrat în impas, confruntarea directă fiind următorul pas.

[62] *Ub.*, volumul VII, nr. 4559, p. 357 (10 aprilie); efectivul era redus, 200 de călăreți (András Kubinyi, *Probleme bei der Mobilisierung und Logistik unter Matthias*, în idem, *Matthias Corvinus:die Regierung eines Königreichs in Ostmittel-europa (1458-1490)*, Herne, 1999 (=A. Kubinyi, *Matthias*), p. 162-171; Vladimir Segeš, *Time, Space and Mobility in the Wars of the Late Middle Ages*, în *Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century* (edited by István Zombori), Budapest, 2004, p. 103-113, pentru problemele militare ale Ungariei).

[63] Vezi *Relationes*, nr. 6, p. 287-288; Beldiceanu, *Campagne*, p. 77; N. Pienaru, *Confruntare*, p. 180-183.

[64] A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a; *Dario*, doc. 40a; *Dispacci*, nr. 40a, p. 222; O.Cristea, *Domn*, p. 100.

semnificativ datorită războiului moldo-otoman[65], nu mizase pe cetăţi, ca entităţi menite să ducă greul rezistenţei împotriva atacului otoman. Îşi construise tactica pe un atac din spate al trupelor otomane, care ar fi fost astfel prinse între trupele moldave şi puternicele fortificaţii, adesea "exaltate" de contemporani ale Chiliei, prima ţintă a lui Baiazid II[66]. Dezastrul surprins de Sanudo şi informaţia transmisă de Dario că sultanul îşi împărţise trupele în două una mergând să-l caute pe Ştefan, care aplicase deja tehnica pământului pârjolit, tind să întărească cea de a două variantă, cu atât mai mult cu cât, conform concepţiei militare veneţiene, rezistenţa în cetate era calea spre succes în asemenea situaţii, cu atât mai mult cu cât, bazându-se pe evenimentele din anii 1475 şi 1476, veneţienii considerau cetăţile ca fiind lesne de păstrat-cucerit-recucerit de cel care rămânea învingător pe câmpul de bătălie din Moldova[67].

În aceste condiţii, dând crezare surselor de epocă, legate strâns de începutul lunii august, dezastrul militar moldav ca şi explicaţie pentru căderea, sigura, a Cetăţii Albe, dacă nu şi a Chiliei- fiind posibil ca Ştefan să fi fost înfrânt pentru că Chilia capitulase prea uşor, lipsindu-l de zidurile de care să-l zdrobească pe Baiazid II- acesta începe să se construiască[68]. Cealaltă explicaţie de ordin militar, poate mai sigură, dacă n-ar exista morbul trădării în cucerirea cetăţii şi în redarea acţiunii, ar fi că trupele domnului au fost prinse între corpul plecat, sub conducerea sultanului, în căutarea sa, şi forţele otomane rămase sub zidurile Chiliei[69]. Sunt schelele între care se ridică edificiul marii înfrângeri moldave. Alte cărămizi sunt aduse de discrepanţa dintre datele veneţiene şi cele otomane sau moldave.

Cronistica moldavă, de la o mai mare sau mai mică distanţă de cea oficială, oricum însă considerabil apropiată de aceasta, nu avea motiv să insiste asupra înfrângerii, asupra dezastrului în fidelitate, trădarea nelipsind din mecanismul prăbuşirii portuare, şi în acţiune. Lipseau raţiunile pentru a insista pe vara anului 1484, pe ceea ce s-ar putea numi realitatea ei[70]. Justificările moldave întregesc totuşi istorisirea, ori istoria, acelei veri.

S-a insistat pe trădarea lui Vlad Călugărul, instalat, cu acord ungar, de Ştefan pe tronul transalpin, de două ori, în 1481 şi în 1482, trupele muntene făcând joncţiunea cu cele otomane,

---

[65] M. Cazacu, *L'impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 189-192; Mihnea Berindei, *L'Empire Ottoman et la "route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în *RRH*, XXX, 1991, 3-4, p. 185-188; Anca Popescu, *Regim vamal şi dominaţie politică*, în *RI*, sn, XV, 2004, 1-2, p. 207-214; pentru regimul lor, vezi şi N. Iorga, *Studii*, p. 112-116; Şt. Andreescu, *Note despre cetatea Chilia* (=Şt. Andreescu, *Chilia*), în *Pontica*, XXXII, 1999, p. 227-232; idem, *Note despre Cetatea Albă*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 75-76; Ştefan câştigase Chilia la 1465 cu ajutorul locuitorilor (*Długosz*, p. 409).

[66] A.S.Ve., S.DC, F1A, *Bembo*, doc. 12a; *Acte*, volumul III-1, 89-90; N. Iorga, *Studii*, p. 159; O. Cristea, *Domn*, p. 100-101; vezi şi Constantin C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1967, p. 68-72; Mariana Şlapac, *Cetăţi medievale din Moldova. Mijlocul secolului al XIV-lea-mijlocul secolului al XVI-lea*, Chişinău, 2004, p. 63-65; fortificaţiile, trebuiau să fie pe măsura populaţiei portuare, estimate, din epocă, şi la 10000 (Chilia) şi chiar la 20000 (Cetatea Albă).

[67] A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a. (14 iulie 1484); *Dario*, doc.21a; *Dispacci*, nr. 21a, p. 48 (31 mai 1484); *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 472; *Długosz*, p. 621; O. Cristea, *Domn*, p. 99-100, 111-112; N. Iorga, *Studii*, p. 140 sqq.; Alexandru I. Gonţa, *Tactica şi strategia lui Ştefan cel Mare în bătălia de lângă Vaslui*, în RdI, XXVIII,1975, 1, p. 61-62; Andrei Pippidi, *Lettres inédites de Leonardo III Tocco*, în *RESEE*, XXXII, 1994, 1-2, p. 69-70, pentru atacurile cunoscute după 1475.

[68] Pe 30 august, bailul, Pietro Bembo, afirma simplu că porturile se predaseră *voluntariamente* pentru că văzuseră că nu pot face faţă puterii sultanului (A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 13a; O. Cristea, *Campania*, nr. 13, p. 248; idem, *Domn*, p. 115). Datorită contextului, este o informaţie clară în ceea ce priveşte coordonatele între care avusese loc rezistenţa la Chilia, dar mai ales la Cetatea Albă (vezi şi N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 66-69).

[69] A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a; *Dario*, doc. 26a; *Dispacci*, nr. 26a, p. 102; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; *Acte*, volumul III-1, p. 89-90; *Vite 1474-1494*, p. 472; O. Cristea, *Campania*, nr. 12, p. 245;

[70] *Letopiseţul anonim*, p. 19; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; *Cronica moldo-polonă*, p. 180; *Ureche*, p. 58-59.

pe teritoriul statului moldav[71]. Oastea otomană venise prin Dobrogea, încorporată integral sau doar majoritar în Imperiu[72]. Nu trecuse prin Ţara Românească. Evitase "să-i violeze" teritoriul,

[71] Vezi M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; Grigore G.Tocilescu, *534 documente slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346-1603. Din arhivele oraşelor Braşov şi Bistriţa* (=*Documente 1346-1603*), Bucureşti, 1931 (1905), nr. 153, p. 146; *Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 210, p. 117; *Letopiseţul anonim*, p. 19; *Cronica moldo-germană*, p. 35); a se vedea încă şi studiul lui L. Elekes, *Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király*, Budapest, 1937, p. 69-78 (până la deciziile din 1489).

[72] A. Ghiaţă, *Condiţiile*, p. 110-118; este o problemă care influenţează receptarea campaniei (Raluca Iosipescu, Sergiu Iosipescu, *Ştefan cel Mare şi Doborgea de Nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, în *Ştefan-Atlet*, p. 307-322). O problemă, de o mai mică importanţă datorită evoluţiilor otomane şi româneşti din ultimele decenii (mai ales din ultimul), este şi netrecerea Chiliei în posesia nominală a Ţării Româneşti, cu garnizoană otomană, ceea ar fi putut calma Ungaria, cealaltă suzerană a statutului transalpin. La sfârşitul lui 1484, Veneţia era anunţată că, în disperare de cauză, Matia încerca să-l convingă pe Baiazid să renunţe la Chilia pe motiv că Ştefan ţinea oraşul pe nedrept, că, în următoarea încercare regală, Ştefan vroia să-l retrocedeze, posesorului său legitim, Matia (A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 28a; *Dispacci*, nr. 28a, p. 124; O. Cristea, *Domn*, p. 107, 137).

În primă fază, Matia l-ar fi rugat pe Baiazid să nu atace Chilia, cu toate că Ştefan o ţine pe nedrept, iar acest mesaj, adresat solului său (care nu apucase bine să treacă Dunărea, când a fost trimis înapoi), şi interceptat de turci, iar apoi adus la cunoştinţa veneţienilor, ar fi fost anterior atacului, deşi este consemnat, în octombrie 1484, împreună cu cel prin care, după cucerire, Matia îi cere lui Baiazid să renunţe la port pentru că Ştefan vroia să i-l dea înapoi (*Dispacci*, nr. 28a, p. 124). Se pune însă întrebarea, dacă Matia vroia Chilia printr-o combinaţie otomană, atunci de ce n-a invocat ultimul argument de la bun început (doar aşa ar fi putut funcţiona un eventual şantaj huniad asupra lui Ştefan), şi s-a complicat în ceasul al doisprezecelea înaintea expediţiei. Mai probabil, după căderea cetăţilor, după şocul produs de descoperirea lipsei Moldovei din înţelegere (*Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 18, p. 15; *Quellen*, nr. 75, p. 99; protestul n-are cum să fie ulterior acestor eforturi regale ungare, prin răspunsul sultanului, care a şi venit, regele s-ar fi încărcat de ridicol mai mult decât o făcuse deja) Matia a încercat să recupereze Chilia, spunând că ea este o pertinenţă a regatului ungar (A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 28a; *Dispacci*, nr.28a, p. 124; problema statutului Chiliei, în viziunea ungară, la Francisc Pall, *Intervenţia lui Iancu de Hunedoara în Ţara Românească şi Moldova în anii 1447-1448*, în *Studii*, XVI, 5, 1963, p. 1049-1072).

Iniţial, încercase să recupereze ambele porturi, *ad Regnum Nostrum Hungariae iuridice pertinentia* , la care i se răspunse, trimiţându-i se varianta otomană a înţelegerii, că ele *specialiter sunt exclusa* din tratatul aprobat de el (*Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 18-19, p. 15-16). Inclusiv după ce Baiazid şi-a popularizat victoria şi, de presupus, a oferit versiunea otomană a acordului (*Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 476-477), Matia a insistat că inclusese cetăţile în tratat (M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216). Ridicolul era prea mare pentru ca dezastrul huniad să nu fi început de jos, din aparatul său de stat, de la "funcţionarii" acestuia.

Datorită reacţiilor huniade, afacerilor otomano ungare de decenii (a se vedea [Viakeslav] Vicentio Makuscev (collecta atque illustrata), *Monumenta Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta* (=M.H.S.), volumul I-2, *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, Belgradi, 1882, nr. 5, p. 167, nr. 6, p. 173), spionului sârb infiltrat în cancelarie (vezi György Hazai, *A Topukapu Szeráj Múzeum levéltárának Magyar vonatkozású török iratai* (=*Topukapu*), în *LK*, XXVI, 1955, nr. 9, p. 292-293; Tahsin Gemil, *Un izvor referitor la moartea lui Dimitrie Jaakšič, solul lui Matia Corvin la Bayezid II* (=T. Gemil, *Izvor*), în *AIIAI*, XXII[2], 1985, p. 597-604), explicaţiile "omisiunii" sunt că, la anul 1484, Péter Várdai, arhiepiscopul de Kalocsa, cancelarul lui Matia, care a fost bătut şi aruncat în închisoare de rege (vezi *Acte*, volumul III-1, p. 65; A. Kubinyi, *König Matthias und die ungarischen Bischöfe*, în idem, *Matthias*, p. 151), când a constat că nu poate face nimic împotriva variantei de tratat trimise de către Baiazid, a fost mituit sau că varianta ungară a fost sustrasă din cancelarie. Mai probabilă pare a doua, Matia făcând scandal fără să mai fi văzut actul, versiunea sa latină, înainte ca sultanul să-i trimită traducerea latină a variantei osmane. În aceasta, radierea Ţărilor Române s-a produs probabil anterior ratificării ei de către sultan (actul problemă, din 1483/ 1484/ 1488, în *Topukapu*, nr. 11, p. 295, nota 47; Gy, Hazai, *Eine türkische Urkunde zur Geschichte der ungarisch-türkischen Beziehungen im XV. Jahrhundert*, în *UAJ*,XXXVI, 1965, 3-4, p. 338; Mihai Maxim, *Ţările Române şi Înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în evul mediu* (=M. Maxim, *Ţările*), Bucureşti, 1993, p. 238; Viorel Panaite, *Război, pace şi comerţ în Islam. Ţările Române şi dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, Bucureşti, 1998 (=V. Panaite, *Război*), p. 196, 204; N. Pienaru, *Confruntare*, p. 176), varianta finală fiind curată, de ochii lumii avizate.

ceea ce ar fi constituti o provocare suplimentară la adresa lui Matia, cu care Baiazid împărţea suzeranitatea transalpină[73]. Poate Ştefan spera, greu de spus că se baza, după ce, şi la 1481 şi la 1482, Vlad trecusese repede de partea turcilor, dar apoi se împăcase cu Ştefan, într-un atac muntean din flanc al armatei sultanului[74]. La 1484, în iulie, Vlad, probabil încercase să nu se mişte din Târgovişte. Doar trupele sale strânse la frontieră trebuiau să se implice direct, într-un fel sau altul. Au intrat în Moldova şi s-au unit, poate înainte, poate doar după ce Vlad fusese obligat să vină şi el[75]. A urmat durerea tăcută[76].

Ea a adâncit criza internă dintre 1484-1486, când Ştefan, detronat, şi-a salvat cu greu domnia[77]. Nu erau evenimente cu care să te joci, mai ales în forma succintă de anale avută de cronicile moldave[78]. Nici mai explicita *Cronică moldo-germană* nu face excepţie[79].

Grav fusese faptul că Buda şi Istanbul avuseseră fiecare varianta ei asupra înţelegeri încheiate în paralel cu pregătirile de confruntare reale, otomane, şi nominale, ungare (M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216; M.K.L, volumul II, nr. 164, p. 286; *Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 18, p. 15; *Acta*, nr. 36, p. 39). În condiţiile în care, pentru sultan acordul cu un creştin avea caracter unilateral de privilegiu, şi mai grav era că, foarte probabil, partea ungară nu obţinuse şi o versiune în osmană a acordului (cu aplicare românească: M. Maxim, *Ţările*, p. 197-203; V. Panaite, *Război*, p. 159-163, 176-187, 219-238). Era ceea ce Veneţia recomanda după 1490 (*Notes*, volumul V, nr. 254, p. 232; O. Cristea, *op. cit.*, p. 57-58, 151, nota 173). Poarta nu prea obişnuia să respecte tratatele în latină. Dar, nici Veneţia nu reuşise să evite această eroarea. A costat-o un război (1499-1503).

[73] De mai bine de trei decenii, acest *condominum* otomano-ungar corespundea "condiţiei internaţionale" a Ţării Româneşti, complicate însă, de peste zece ani, de intervenţiile lui Ştefan (vezi D.R.H., seria D, *Relaţiile între Ţările Române*, volumul I, *1222-1456* (volum îngrijit de Şt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain), Bucureşti, 1977, nr. 305, p. 418 (1451); N. Pienaru, *Confruntare*, p. 175-181; Al. Simon, *Consideraţii*, p. 23-25).

[74] N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 73-75; idem, *Conquête*, p. 62-65; Alexandru V. Boldur, *Ştefan cel Mare voievod al Moldovei* (1457-1504). *Studii de istorie socială şi politică* (=Al.V. Boldur, *Ştefan*), Madrid, 1970, p. 220-222 (presupunea şi că sultanul, pentru a se lăuda, redusese numărul zilelor de asediu), 225.

[75] Pe 3 iulie, el (*Viaţa lui Vlad Ţepeş (Povestire despre Dracula Voievod)*, în *Cronicile*, p. 213; C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 125) era la Târgovişte. Întărea proprietarilor, printre ei vornicul Nenciu, posesiunea asupra satului Coteşti (D.R.H., seria B., *Ţara Românească*, volumul I, *1247-1500* (editat de P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc), Bucureşti, 1984, nr. 193, p. 312-313). Aceasta face grea, dacă nu imposibilă, cel puţin de la începutul asediului, prezenţa lui Vlad la asaltul Chiliei, început pe data de 5 iulie (N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 74). S-ar putea spune că el nu a participat de fel la campanie. Textele otomane şi moldave sunt însă destul de clare când vorbesc de implicarea sa (*Documente Cairo*, p. 40; *Letopiseţul anonim*, p. 19). În plus, nu doar pentru Moldova, ci şi pentru Poartă, fidelitatea stăpânitorului muntean se dovedise, în ultimul deceniu, "dilematică" (Al. Simon, *Consideraţii*, p. 7-9, 15, 24). Astfel, Vlad Călugărul nu putea fi lăsat în spatele frontului, deşi, probabil, el încercase aceasta.

[76] De asemenea, în contextul format de datele privind ciocnirile dintre trupele ungare, moldave şi otomane (A.S.Ve., S.S., reg. 32; c. 148r., *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 477; O. Cristea, *Domn*, p. 119), este demn de subliniat faptul că următorul act emis de către Vlad Călugărul este din 5 aprilie 1485 (D.R.H.B., volumul I, nr. 194, p. 313-314), după care şirul actelor se întrerupe din nou, noi confruntări moldo-otomane având loc (N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 84-85), până în septembrie (D.R.H.B., *op. cit.*, nr. 195, p. 314-315), când turcii, ajutaţi de munteni, atacă Moldova (*Mehmed Neşri*, p. 133). Revenirea la un curs documentar normal se produce abia, din aprilie (D.R.H.B., nr. 197, p. 316-317), după bătălia de la Şcheia (*Cronica moldo-germană*, p. 35), respectiv iunie 1486 (D.R.H.B., nr. 198-199, p. 318-320; nr. 200-201, p. 320-322).

[77] *Cronica moldo-germană*, p. 35; Ştefan a fost chiar detronat la începutul anului 1486, la Şcheia înfruntându-se *Ştefan Vodă* cu *Petru Vodă* (S. Iosipescu, *Contribuţii la istoria Moldovei lui Ştefan cel Mare* (=S. Iosipescu, *Contribuţii*), în *AIIX*, XXIX, 1992, p. 64; vezi şi Şt. S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Vaivodam*, în *Ştefan-Atlet*, p. 406-408). Poate acelaşi lucru se întâmplase în urmă cu câteva luni, în septembrie 1485, când plecat la Colomeea, pentru a presta omagiu lui Cazimir IV, Ştefan cel

Poarta căuta o imagine rigoristă creştină, cu toate că mai sigur era că nu obişnuia să respecte înţelegerile neredactate şi în osmană ori cele încheiate de un sultan trecut în nefiinţă[80]. În toamna lui 1484, era însă capabilă să întrebe Veneţia de ce ei nu i se ridcase excomunicarea ca în cazul venet. Excomunicarea aruncată de Sixt IV asupra Republicii (1483) fusese ridicată, aproape ca prim act papal, de către succesorul său, Inocenţiu VIII[81].

După ce, în prima fază de "beţie a succesului", Baiazid II anunţase victoria sa şi primele măsuri organizatorice pe 2 august, cronicarii turci împing data victoriei finale spre mijlocul lunii, doar bătrânul Tursun Bey, cronicarul tatălui lui Baiazid, al lui Mehemd, vorbind de un asediu de 4-5 zile al Cetăţii Albe şi de împrăştierea *ghiaurului* la Chilia[82]. Sultanul[83], care, mai ales datorită ameninţării reprezentate de fratele său Djem, îşi ridicase o imagine binevoitoare, echilibrată, în raport cu Apusul, nu se putea încărca cu operaţiunea de convingere de la Chilia. Nu era singura discrepanţă din discursul otoman.

Impunerea pierderii. Tot de la Sanudo, cu bemolii fireşti, aflăm mai multe. După ce, pe 18 septembrie 1484, cu trei zile înainte îi confirmase lui Dario, primirea ştirilor, sale, Republica ascultase şi aplaudase varianta otomană a cuceririi porturilor, prezentată de către solii lui Baiazid, ea a auzit şi altceva. Trupele lăsate de turci în afara zidurilor porturilor au fost lichidate de către unguri, croaţi şi valahi, sultanul trebuind să se pregătească pentru o nouă expediţie contra Moldovei[84]. Nu era un simplu zvon. În februarie 1485, (noi) ciocniri erau înregistrate în zona Dunării. În paralel cu deschiderea discuţiilor cu Poarta, Ştefan atacase Cetatea Albă[85].

Mare a cunoscut prima venire a lui Petru Horiot, cu ajutor otoman (*Tursun Bey*, p. 78-79; *Aşik Paşa Zade*, p. 103-104; *Mehmed Neşri*, p. 143).

[78] Şt. Andreescu, *Începuturile*, p. 232-243; L. Şimanschi, *Începutul*, p. 39-46; Ioan C. Chiţimia, *Ştefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în idem, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, Bucureşti, 1977, p. 13-28.

[79] *Cronica moldo-germană*, p. 34-36; pentru ea, vezi şi prima ediţie a lui Olgierd Górka, *Cronica epocei lui Ştefan cel Mare (1457-1499)*, în *RIR*, IV, 1934, p. 215-279; V-VI, 1935-1936, p. 1-84.

[80] M. Maxim, *Ţările*, p. 197-203; V. Panaite, *Război*, p. 159-163, 176-187, 219-238; O. Cristea, *Domn*, p. 57-58.

[81] A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 77v.; SDC, F1A, *Dario*, doc. 40a; *Dispacci*, nr. 40a, p. 226; O. Cristea, *op. cit.*, p. 133.

[82] *Documente Cairo*, p. 38-40; *Tursun Bey*, p. 77; *Mehmed Neşri*, p. 130-131; *Menaki*, p. 137; *Tevarih*, p. 187.

[83] A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656* (ediţie Virgil Ciocîltan), Bucureşti, 1976, p. 182-184; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*,Albany, 1994, p. 12-15.

[84] *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 476-477; este interesant că această solie, mesajul ei, sau răspunsul dat de Republică nu figurează în registrul pe 1484 (A.S.Ve., S.S., reg. 32), deşi informaţia, prin amplitudinea şi caracterul firesc al soliei este mai presus de îndoială (pe de altă parte, ideea reacţiei otomane, a continuării războiului de către Baiazid o găsim şi în raportul venet de la Istanbul din 27 noiembrie 1484; A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc.17a; *Războiul*, nr. 17, p. 260). În registre (A.S.Ve., S.S., reg. 29, *1479-1480*, c. 99r.-v.), pe data de 15 mai 1480, figurează cererea otomană, de dinainte de debarcarea de la Otranto, de folosire a porturilor venete. Mai interesant este că, sub 1484, nu apare nici solia din 29 iulie, prin care se cerea, în numele prieteniei, tot folosirea porturilor Republicii, de către flota otomană (Maria Pia Pedani, *In Nome del Gran Signore. Inviati Ottomani a Venezia dalla Caduta di Constantinopole alla Guerra di Candia* (=M.P. Pedani, *Inviati*), Venezia, 1994, p. 110, 204). S-ar părea că Veneţia învăţase, din scandalul provocat de legăturile ei cu turcii înainte de Otranto, să ascundă, cât era posibil, cât era în avantajul ei (mai ales), discuţiile necreştine prea delicate.

[85] A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 20a (9 februarie 1484 MV); pentru atacul lui Ştefan de la Moncastro (O. Cristea, *Campania*, nr. 20, p. 267); A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 40a (7 februarie 1484 MV);

Mizase probabil pe tensiunea dintre Matia şi Baiazid, care lansase în septembrie şi un raid, probabil demonstrativ iniţial, împotriva Banatului, şi renunţase la negocieri[86]. Dar, şi în martie 1484, avuseră loc ciocniri dure între regat şi imperiu, iar negocierile îşi croiseră până la urmă drum, în detrimentul lui Ştefan cel Mare, înainte de toate[87]. Totuşi, în aprilie 1485[88], Poarta era îngrijorată din cauză că regele ungar nu vroia să se (re-) înţeleagă cu ea, iar Ştefan făcuse alianţă cu tătarii şi ruşii. În consecinţă pe 16 mai 1485 acţiunea era cunoscută la Veneţia, Baiazid a trimis trupe spre Moldova[89].

Aici însă, evoluţia anti-otomană s-a oprit. După ciocnirea cu turcii, produsă poate cu ocazia unei noi încercări de recucerire a Cetăţii Albe, nu a Chiliei, Ştefan s-a îndreptat spre Colomeea[90]. Căuta, cu preţul omagiului personal faţă de Cazimir IV, ajutorul Poloniei, dovedit minim. S-a desprins de Matia, dar doar până la pacea moldo-otomană din 1486[91].

Cel mai probabil, în toamna lui 1484, recucerirea oraşelor fusese imposibilă din cauza efectivelor moldave, dar şi ungare, reduse, şi lipsite de tehnica de asediu necesară[92]. În plus, turcii operaseră deportări masive de populaţie. Consolidaseră şocul produs de actele din timpul cuceririi porturilor[93]. Poate deportările fuseseră mai mici la Cetatea Albă care se predase rapid, şi din această cauză Ştefan o viza. O altă justificare era poate valoarea ei mai mare în raport cu Chilia[94]. Ştefan a încercat, poate de două ori, în februarie şi în mai 1485, după ce prima fază a şocului trecuse, să recucerească Cetatea Albă, cu ajutor din interior[95].

---

pentru salv-conduct-ul solicitat de Ştefan de la turci pentru trimisul său (*Dispacci*, nr. 40a, p. 226); O. Cristea, *Domn*, p. 120).

[86] *Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 18-19, p. 15-16; volumul II-2, nr. 252, p. 281; volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 477; K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 399; probabil de acest raid, de la începutul lunii, se leagă şi o parte dintre ciocnirile înregistrate de către Sanudo, după plecarea soliei otomane, din 18 septembrie, la Veneţia.

[87] A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 2a (8 martie 1484); O. Cristea, *Domn*, p. 156, nota 275.

[88] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor* (=S.D.),volumul XVI, Bucureşti, 1912, nr. 17, p. 123.

[89] A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 148r. (16 mai 1485); este anexa senatului la instrucţiunile trimise de dogele Giovanni Mocenigo lui Giovani Dario; *Additio data per Collegium litteris scriptis ad Johannem Darium* [...] *Erga tuis litteris directivis ad capita consilii nostri ex significas Illustrissimum dominum Turcum Andrianopoli digressurum ad/ solitas venationes sive aucupia et alias eius voluptates: et tamen missurum dominos Bassades cum / exercitu versus Vallachiam, ut intelligas mentem nostram, volumus omnino te conferas ubi persona sue.*

[90] *Tursun Bey*, p. 79; *Aşik Paşa Zade*, p. 104; *Wapowski*, p. 4-5; Victor Eskenazy, *Omagiul lui Ştefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în *AIIAI*, XX, 1983, p. 257-267.

[91] Vezi şi N. Pienaru, *O misiune diplomatică otomană în Ungaria (1486)*, în *RI*, sn, XIII, 2002, 3-4, p. 141-148.

[92] Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*, Cambridge, 1988, *passim*; O. Cristea, *Domn*, p. 110-111.

[93] *Tursun Bey*, p. 77 (este o combinaţie interesantă, la Cetatea Albă, Baiazid *i-a iertat* [pe locuitori], *ştergând vina lor. Au fost aşezaţi în şiruri numeroşi robi...*); *Aşik Paşa Zade*, p. 99 (spune că sultanul *a scos din cetate* [Cetatea Albă] *prinşii care trebuiau scoşi*); *Malipiero*, p. 134-135; *Acte*, volumul III-1, p. 84-85; *Vite 1474-1494*, p. 497; N. Iorga, *Studii*, p. 161; N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 72-73; A. Pippidi, *Solie*, p. 506-507.

[94] Iar, aici ar mai trebui să adăugăm un motiv, aparent secundar, de ordin strategic. Este foarte probabil ca la 1484, turcii să mai fi cucerit o cetate, poate un port, ori doar un oraş (acest centru, pe care, pe 5 august, când vine vestea căderii Cetăţii Albe, la Istanbul, Baiazid încă nu-l supusese, ci îşi îndreptase trupele în direcţia sa, în scopul de a supune întreg teritoriul, fie statutul, fie porţiunea dintre Chilia şi Cetatea Albă este nenumit; A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 24a; *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; O. Cristea, *Domn*, p. 114). În discuţie, intră Suceava (O. Cristea, *op .cit.*, p. 115), Ilice, castelul de la est de Nistru, cucerit de moldoveni sub Petru Aron (Şt. Andreescu, *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and "Ilice" Castle* (=Şt.Andreescu, *Ilice*), în *MN*, III, 1997-1998, p. 179-187), *Cetatea Neagră* (*Asprokastron* este numele celei de a treia cucerii otomane într-o cronică veneţiană; *Acte*, volumul III-1, p. 15; M. Cazacu, *A propos*

de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire au XIV-XVe siècles: Czarnigrad, la "Cité noire" de l'embouchure du Dniestr, în *Bennigsen*, p. 99-122; Ş. Papacostea, *Maurocastrum şi Cetatea Albă: identitatea unei aşezări medievale*, în *RI*, sn, VI, 1995, 11-12, p. 911-915), pandantul nistrean al Cetăţii Albe, şi *Sevastopolele*, pe care Sanudo îl reţine ca a treia cucerire otomană (*Vite 1474-1494*, p. 472; *Sevastiopoli, terra situada sul Mar Mazor, a la bocha di una fiumara che* [fa] *il fiume dil Danubio*). Dacă este vorba de cea din urmă, atunci decizia lui Ştefan de a ataca la Cetatea Albă se explică şi prin faptul că, împreună cu Cetatea Neagră, forma un cuplu mult mai greu de apărat, decât Chilia (Nouă). Aici, Baiazid dăduse ordin ca Licostomo-ul vechi (identic ori nu cu Chilia Veche; Octavian Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în *Studii*, XXV, 1973, 2, p. 435-462; idem, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la Mer Noire*, în *MN*, I, 1994, p. 229-259; Petre Diaconu, *Kilia et Licostomo ou Kilia=Licostomo* (=P. Diaconu, *Kilia*), în *RRH*, XXV, 1986, 4, p. 301-317; idem, *"Kilia et Licostomo", un faux problème de géographie historique*, în *MN*, II, 1996, p. 236-259; V. Ciocîltan, *Competiţia pentru controlul Dunării inferioare* (I), în *RdI*, XXXV, 1982, 10, p. 1090-1100; (II), 11, p. 1191-1203; Şt. Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 217-230, distrus de Ştefan la 1479 (P. Diaconu, *Kilia*, p. 314-315; Ş. Papacostea, *Relaţiile internaţionale ale Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare* (=Ş. Papacostea, *Relaţiile*) în *RdI*, XXXV, 1982, 5-6, p. 625; Şt. Andreescu, *Chilia*, p. 230-232; vezi şi Gh. Pungă, *Consideraţii privitoarea la Cetatea Nouă*. în *AIIX*, XXXIV, 1997, p. 374-376) din raţiuni militare (1475-1476, în *Acte*, p. 90-98) şi politice (*Documente Ştefan*, volumul II, nr. 146, p. 334; Ş. Papacostea, *Aux débuts de l'etat moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 148, nota 26, p. 150, nota 34), ultimele legate de aplicarea variantei ungare a tratatului dintre regat şi domnie (1475), să fie refăcut (*Acte*, p. 85; *Vite 1474-1494*, p. 497), astfel încât existau premisele unui control otoman mult mai puternic, nu atât numeric, cât din punct de vedere al omogenităţii. Pe 13 martie 1485, polonezii, care se implicau treptat, la gândul că turcii i-ar putea ataca (Martin Thumser, *Eine neue Aufgabe im Heidenkampf? Plăne mit dem Deutschen Orden als Vorpfosten gegen die Türken* (=M. Thumser, *Aufgabe*), în *Europa und die Türken in der Renaissance* (herausgegeben von Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann), Tübingen, 2000, p. 141-145), ştiau, ca şi veneţienii, că turci, cu ajutorul unei mari flote, fortificau Chilia pentru a le închide trecerea (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, Anatol Lewicki, volumul III, *1392-1501* (=*MMP*, XIV), Cracoviae, 1894, nr. 284, p. 332; *Malipiero*, p. 135; N. Iorga, *Studii*, p. 161). În ceea ce priveşte Ilice, dacă el nu a căzut (amintit sau neamintit ca al treilea oraş la 1484), în vara acelui an, pierderea sa poate fi plasată în 1475-1476 sau la 1479 (M.H.S., volumul I-2, nr. 19, p. 185; Şt. Andreescu, *Ilice*, p. 183-187).

Revenind la posibilitatea ca al treilea oraş să fi fost Suceava, trebuie spus că, pe 30 noiembrie 1484, Veneţia era informată că Ştefan a revenit la Suceava, după dezastru (A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 34a; *Dispacci*, nr. 34a, p. 174), ceea ce s-ar lega, foarte probabil, de luptele duse cu succes, încă de la jumătatea lunii septembrie, de unguri, croaţi şi valahi (*Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 477; după 18 septembrie), împotriva trupelor otomane lăsate în *Valahia* (Moldova, probabil, dar şi în Ţara Românească, turcii atacând şi Banatul la începutul lunii; K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 399). Astfel, nu este de exclus că Ştefan a pierdut controlul asupra Moldovei, poate nu şi asupra Sucevei (capitala nu ar fi figurat la rubrica alte cuceriri sultanale), după vara lui 1484, ceea ce se potriveşte perfect cu lipsa emisiunilor documentare în intervalul mai 1484 (când emisese un număr mare de documente în comparaţie cu contextul, în raport cu perioada dintre 1474-1486; D.R.H.A., volumul II, nr. 259-262, p. 396-403)- septembrie 1486 (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 262, p. 401 nr. 263, p. 403 (1486-1491); nr. 264, p. 404), fiind nevoit să se retragă chiar până în Ungaria sau până în Polonia, cum se pare că a făcut-o la 1476 (C. Esarcu, *O relaţiune contimpurană inedită despre Ştefan cel Mare* (=*Piscia*), în *CT*, VII, 1876, p. 379-380; cf. *Tursun Bey*, p. 77, s-ar fi retras în Polonia, din cauza înrudiri cu Cazimir), de unde s-a întors cu un ajutor, nu masiv, pentru obţine un minim control asupra statului său. Mai multe sunt însă greu de spus.

Ca identificare personală a acestui de al treilea oraş portuar cucerit de otomani propunem *Sevastopolele*. Această nu înseamnă însă că *Asprokastron*-ul nu a căzut în vara lui 1484, el fiind vecinul Cetăţii Albe., nu exclude nici o eventuală cădere a Sucevei, care însă rămâne mai puţin probabilă datorită şocului pe care cucerirea ei ar fi trebuit să-l producă. Ilice-le se afla la o distanţă neprecizată de Cetatea Albă, ceea ce limitează posibilitatea aşezării sale în cadrul dorinţei lui Baiazid de a controla întreg teritoriul (*Dispacci*, nr. 24a, p. 82), nepotrivindu-se nici cu informaţia lui Sanudo (*Vite 1474-1494*, p. 472), nici cu cea a cronicii anonime veneţiene (*Acte*, p. 15). În contextul creat de obiectivul lui Baiazid de a controla întreg teritoriul, cel mai probabil spaţiul dintre Chilia şi Cetatea Albă, de informaţia şi amplasarea propuse de Sanudo, pe baza, mai ales, a raportului din 6 septembrie (A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 92r.), al lui Giovanni Dario, şi ale celui/ celora lui Pietro Bembo, din aceiaşi perioadă (*Vite 1474-1494*, p. 472), amplasarea portului la nordul Gurilor Dunării, la limita Deltei, constituie identificarea noastră.

Sigur este că oraşul de la Gurile Nistrului, foarte probabil cu corespondentul său *negru*, *Asprokastron*, ca şi Chilia, cu pandantul ei *vechi*, *Licostomo*-ul *Vechi/ Chilia Veche*, şi un *Sevastopole*, din nordul Deltei Dunării, în preajma Gurilor fluviului, în plus, poate şi cu *Ilice*, altă dependinţă portuară a Moldovei, dar de la est de Nistru, nu a mai fost recuperat vreodată de către Ştefan sau de către urmaşii săi[96]. La 1484, Moldova pierduse între trei şi şase centre portuare şi militare, nefiind exclus nici ca, pentru moment, până la luptele date de trupele regale şi domneşti cu otomanii, în septembrie, Ştefan, retras în Ardeal sau în Polonia, să fi fost deposedat de Suceava, cu sau fără ajutor intern[97]. Dezastrul era limpede.

În urma experienţei anti-otomane, nu doar a anului 1484, rămânea şi un paradox sultanal. Baiazid II *Veli* ("cel Sfânt"), fire de alminteri puţin războinică[98], a fost cel care i-a dat

---

Mai aducem şi un alt text, provenit însă în această formă din a doua jumătate a secolului XVI, în atenţie, în completare.

În *Ιστορια πολιτικη κωνσταντινοπο'λεως α)πὸ τοῦ α)ττα ε'(ως τοῦ ϕαφοη' ε)'τους Χπιστοῦ. Historia politica constantinopoleos a 1391 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica* (=*CSHB*, III), recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1849 (=*Historia PPC*), p. 54; se vorbeşte de căderea oraşelor Chilia, Cetatea Albă şi altele, după care se trece la deportări şi la raţiunile otomane, identice cu cele din cronicile turceşti şi scrisoarea lui Baiazid din 2 august (M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; *Documente Cairo*, p. 40); către Raguza. În greacă, textul este:

E(ν δευτε'ρω| δὲ ε')τει τῆς α)ρχῆς αυ)τοῦ ε)στρα'τευσε κατὺ Μολδοβλαχι'ας, καὶ ἡχμαλ ω'τισε τὸ Κελλη'ν, τὸ α)σπρο'καστρον, καὶ α)'λλα, λαβὼν πα'ντας αι)χμαλω'τους, α)'νδσας καὶ γ υναῖκας, καὶ κομι'σας ε)'ν πο'λει. τὸ δὲ αι)'τιον ἦ)ν τῆς τοιαυ'της ε)κστπατει'ασ ο(τι ο(πρω'ην Μολδαυι'ας α)'ρχων ε)ποι'ησε πο'λεμον μετὰ τοῦ σουλτὰν Μεχεμὲτ καὶ ε)νι'κησεν αυ)το'ν, α)φα νι'σας πλῆθος Α)γαρηνῶν. ο(θεν οὕτυς καὶ αυ)τοῦ, καὶ ταῦτα ε)ποι'ησε τὰ δεινα'; în traducere latină: *Altero anno imperii in Moldovalachiam copias sultanus duxit cepit oppida Cilliam, Asprocastrum et alia. Inde quicquid virorum feminarumque cepit, in urbem traduxit. Causa huius expeditionis erat quod superior Moldaviae princeps sultano Mechemetae bellum fecerat, in quo victoria potitus magnum Turcarum numerum deleverat. Hinc causa accepta Baiazites ab urbe contra eum movit huiusmodique maleficia regioni intulit.* În traducere din limba greacă în limba română, pentru care îi mulţumim colegului Adrian Podaru: *Iar în cel de-al doilea an al domniei sale* [1482, greşit; corect 1484], *sultanul* [Baiazid] *a pornit război împotriva Moldovalachiei şi a cucerit cetăţile Chilia, Asprokastron şi altele. Şi luând mulţi prizonieri, bărbaţi şi femei, i-a dus în oraş* [Constantinopol]. *Iar cauza acestei expediţii militare a fost aceea că arhontele Moldovei, cel de dinainte* [greşit, era vorba tot de Ştefan, dar această eroare poate servi la datarea pasajului, nefiind exclus ca textul să fie o compilaţie, de după 1550, şi la schiţarea poziţiei cercurilor greceşti faţă de Ştefan], *a dus un război împotriva sultanului Mehmed şi l-a învins pe acesta, ucigând un mare număr de turci. Din această cauză, Baiazid a pornit război împotriva acestuia şi a săvârşit astfel de nelegiuri* (sau *fapte cumplite*). Se poate observa că pe alocuri, traducerea latină este relativ liberă, pentru a da un plus de claritate textului grec.

[95] *Aşik Paşa Zade*, p. 99; N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 85-86; posibilitatea depinde de pierderile de control suferite în 1484, fiind probabil ca luptele din februarie-mai să fi doar de aliniament, incluzând şi un raid al lui Ştefan până la porţile Cetăţii Albe, înainte de atacul din vară (A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 148r.; SDC, F1A, *Bembo*, doc. 20a).

[96] Vezi *Acte*, volumul III-1, p. 15, 85, 89, 90-98, *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; *Vite 1474-1494*, p. 472, 497; Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1580*, în "BSOAS", XLV, 1982, p. 47-66; dar şi M.D.E., volumul III, nr. 98, p. 135.

[97] *Dispacci*, nr. 34a, p. 174; *Vite 1474-1494*, p. 477; a se vedea şi S. Iosipescu, *Contribuţii*, p. 64.

[98] N. Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la Mer Noire*, în *REI*, XXXIX, 1971, p. 391; Metin Kunt, *State and Sultan up to the Age of Süleyman: Frontier Principality to World Empire*, în *Süleyman the Magnificent and His Age*: *The Ottoman Empire in the Early Modern World* (edited by Metin Kunt, Christine Woodhead), London-New York, 1995, p. 17-19; vezi şi H.P.A. Theunissen, *Diplomatics*, p. 137-139; O. Cristea, *Domn*, p. 119-121.

lui Ştefan, şi lui Matia, marele "vorbitor" *creştin*, cea mai puternică lovitură, nu tatăl său. În plus, ca motiv pentru plecarea în campania sa în Moldovei apare şi o rebeliune a ienicerilor pe care Baiazid o potolise, anunţând o mare expediţie[99]. S-ar părea şi că între motivaţiile creştine şi cele musulmane pentru confruntare diferenţele puteau să şi dispară[100].

Bilanţul. În 1484, Ştefan a plătit preţul timpului[101]. Lipsită de mijloace reale, Roma broda himere[102]. Neavând forţa anti-otomană necesară şi blocat în Apus, Matia se prinsese într-o sarabandă de discuţii[103]. Veneţia vorbea cu toţi şi-şi păstra interesul şi pacea cu Poarta[104]. Polonia îl vroia pe Ştefan, cu cât mai puţine din problemele sale[105]. Sultanul, care forţa cartea legalităţii, cu creştinii, cu musulmanii-susţinea că Ştefan fusese credincios tot timpul lui Mehmed (se ştia că sultanii nu obişnuiau să respecte înţelegerile încheiate de înaintaşii lor) şi dintr-o dată se răsucise-ţintea porturile moldave[106]. Ştefan a pierdut. Înainte de a fi zdrobit de Baiazid II, îl invinsese contextul. Nimănui nu-i plăcea să vorbească de acest an.

Nici Poarta, care obţinuse ceea ce îşi dorise nu făcea excepţie. Reuşita ei fusese înlesnită de două trădări şi un masacru. Prima se petrecuse în rândul supuşilor lui Matia. Ea îl impiedicase pe rege să facă apel la propria sa variantă, latină, de tratat, pentru a demonstra încălcarea acordului (preliminar) de care se făcea vinovat Baiazid[107]. A doua avusese loc la Chilia. Pârcălabul ei cedase "înainte de termen", deschizând cetatea şi poate şi calea lui Ştefan spre dezastru[108]. În plus, masacrul, la care fuseseră supuşi prizonierii moldavi, îi îngăduise să ia

---

[99] [Johannes Löwenklau] Ioannes Leunclavius (*Annales Sultanorum Othomaniarum a Turcis sua lingua scripti* (=*Annales*), Francofurdi, 1588, p. 51; idem, *Historiae Musulmanicae libri XVIII* (=*Historiae*), Francofurdi, 1595; p. 29; N. Iorga, *Studii*, p. 158; informaţia merită toată atenţia, deşi ea a intrat în circulaţie abia în anii 1580'.

[100] Vezi şi cazul lui Matia în G.V.U., volumul II, *1474*, art. 2, p. 210; art. 7, p. 216; Gy. Rászó, *Türkenpolitik*, p. 45

[101] A se vedea şi Momčilo Spremić, *I tributi veneziani nel Levante nel XV secolo*, în *SV*, XIII, 1971, p. 246-252;

[102] H. Inalcik, *A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II regarding Djem Sultan* (=H.Inalcik, *Djem*), în idem, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, p. 345-348; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 394-402.

[103] Vezi Gy. Rászó, *Die Feldzüge Königs Mathias Corvinus in Niederösterreich 1477-1490*, Wien, 1973, p. 1-12; K. Nehring, *Matthias*, p. 155-162; J.K. Hoensch, *Matthias*, p. 189-194.

[104] Carla Coco, Floro Manzonetto, *Baili veneziani alla Sublime Porta. Storia e caratteristiche dell'ambasciata veneta a Constantinopoli*, Venezia, [1994], p. 23-28; F. Theunissen, *Theunissen*, p. 138-139.

[105] Ş. Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziţia internaţională a Moldovei la sfârşitul secolului al XV-lea)*, în *RSL*, XVII, 1970 (=Ş. Papacostea, *Poziţia*), p. 525-533; M. Thumser, *Aufgabe*, p. 143-148.

[106] M.D.E., volumul III, nr. 33,p. 37; *Documente Cairo*, p. 38-39; a se vedea şi M.A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe et XVIe siècles*, în *RESEE*,V, 1967, 1-2, p. 267-269; Bogdan Murgescu, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481*, în *SAI*, LI-LII, 1985, p. 268-274; probabil, sultanul exagera forţa discuţiilor avute în ultimii ani cu Ştefan, care nu ezitase să-l provoace însă.

[107] *Acte*, volumul III-1, p. 65;T.Gemil, *Izvor*, p. 600; M.Maxim, *Ţările*, p. 238; N.Pienaru, *Confruntare*, p. 182-185.

[108] Dubii la N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 68; O. Cristea, *Domn*, p. 113, bazate pe neidentificarea lui *Mamolacco*, castelanul care, trădând, ar fi deschis porţile Chiliei, cu unul dintre pârcălabii de Chilia, Ivaşco şi Maxim, ale căror nume sunt în plus pomenite, ca şi cele ale pârcălabilor Cetăţii Albe, Oană şi Gherman, care însă se credea că au murit în luptă (N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 77), în *Letopiseţul anonim* (p. 19), cel mai apropiat de cronica oficială a domniei lui Ştefan. Nu trebuie uitat însă că *Mamolacco* este o formă coruptă şi foarte probabil compusă, formată din *Mam* (o coruptelă la rândul său) şi *Olacco* (formă pentru *Valacho*), ea putându-l indica pe Maxim ca trădător. Iar dezastrul moldav suferit în preajma Chiliei întăreşte ipoteza trădării. De trădare vorbesc şi polonezii (1486) la Veneţia (*In questo tempo, alcuni ribaldi offerseno al Turco furtivamente darle Licostomo ne le mano, e qual* [Baiazid] *preso Moncastro e quelli altri luoghi che erano sprovisti et sforniti, subito seriano in suo Dominio*; M.D.E., volumul III, nr. 98, p. 135). Rămâne problema menţionării pârcălabilor, în cronici, fără altă precizare, fie

Cetatea Albă practic fără luptă[109]. Erau trei "detalii" care loveau în Baiazid II. Mai mult însă decât oricând, el era apărat de vinovăţiile şi lipsurile *creştine*.

Cei mai şifonaţi, după Ştefan şi după Matia, care-şi distrusese, mai corect spus îşi deformase elastic, dar consideraibil, ultimele confraforturi *cruciate*, ieşeau veneţienii. Matia îşi întărise slăbiciunea în încercările sale de a salva ce se mai putea salva. Invocase varianta sa a înţelegerii la care se ajunsese, "acum", din punctul său de vedere, înainte de atac[110].

"Atunci" în iunie, discuţiile, prelungite de sultan, cu trupele deja adunate, eşuaseră. Matia dăduse ordin de concentrare, Baiazid trecuse la atac[111]. Mai vinovată decât Matia, trebuia

---

de căzut la datorie, fie de trădător. Referitor la pârcălabii Cetăţii Albe, durata scurtă a asediului (*Dispacci*, nr. 24a, p. 82), predarea de bună voie a oraşului, ne împiedică să considerăm că ei au căzut în luptă, fiind greu de crezut, în lipsa unor surse care să indice, în contextul unui asediu scurt, o ciocnire violentă, care să fi dus la moartea ambilor pârcălabi (afirmaţia lui *Mehmed Neşri*, p. 131, că oraşul s-a predat după 15 zile, după ce i-au murit pârcălabii, pe data de 9 august, nu poate fi acceptată datorită duratei asediului). Cum, în mod interesant, cronicile moldave, cele mai apropiate de evenimente, dau ca dată a căderii Cetăţii Albe, 5 (*Letopiseţul anonim*, p. 19; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; 7 în *Cronica moldo-germană*, p. 35) august, ziua când vestea ajunsese la Istanbul (*Dispacci*, nr. 24a, p. 82). În rest, sunt confuzii, încă de la 1500, se continuă lungirea asediului (*Cronica moldo-germană*, p. 35, *Cronica moldo-polonă*, p. 180; *Ureche*, p. 58). Menţionarea pârcălabilor, în timp ce doar Vlad este acuzat de trădare (*Letopiseţul anonim*, p. 19) ne duce mai curând la ideea unei eliberări de vină a subordonaţilor lui Ştefan, şi astfel a domnului pentru felul în care-şi făcuse echipa, decât la o rezistenţă, până la capăt, şi la o cinste completă, în cazul pârcălabilor). În final nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca informaţia dată de Marco Guazzo (*Acte*, p. 89-90; O. Cristea, *op. cit.*, p. 113), privind trădarea, să constituie doar o căutare de explicaţii pentru dezastru. Deocamdată însă, mai probabilă rămâne o cedare moldavă "înainte de termen" la Chilia, de care nu a fost străin Maxim.

[109] A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 92r.;*Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; *Vite 1474-1494*, p. 472; A. Ghiaţă, *Condiţiile*, p. 120; N. Grigoraş, *Ştefan*, p. 207; A. Pippidi, *Solie*, p. 505 (în *Cronici Moscova*, p. 442, cucerirea cetăţilor, realizată cu mari pierderi otomane-totuşi Ştefan, în faţa numărului mare de turci, s-a retras în munţi, hărţuindu-i pe turci, este pusă sub 1489, dată greşită ca multe alte date din această cronică lituaniană).

[110] *Relationes*, nr. 6, p. 287; în comparaţie cu *Dispacci*, nr. 28a, p. 124; N. Beldiceanu,*Campagne*, p. 77, în paralel cu N. Pienaru, *Confruntare*, p. 182-184; sigur, Baiazid profitase de dorinţa lui Matia de a evita războiul între ei.

[111] Dat fiind dezastrul de imagine reprezentat de căderea celor două cetăţi pentru Matia (M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216), de ordinele sale din aprilie şi iunie (*Ub.*, volumul VII, nr. 4559, p. 357; *Relationes*, nr. 6, p. 287), reproşurile făcute de oamenii lui Matia saşilor că nu transmit informaţii (a se vedea *Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 224-225, p. 123-124; pe 14 iunie, Ştefan Báthory le cerea braşovenilor date asupra mişcărilor turcilor, iar, pe 31 decembrie, din Sibiu, reperezentanţii regelui ungar acuzau Braşovul că nu transmite date asupra Moldovei şi Imperiului Otoman), toate pe fondul accentuării tensiunii dintre autoritatea regală şi tradiţia individualităţii transilvane (Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440-1514*, Bucureşti, 2000, p. 93-98), ne permit să considerăm că afirmaţiile lui Matia privind eforturile sale de ajutorare a Moldovei (M.V.H., *op. cit.*, nr. 169, p. 216; *Acte*, volumul III-1, p. 103-104) ajungându-se inclusiv la un consiliu pentru plecarea în sprijinul lui Ştefan (*Bonfini*, volumul IV, p. 129), sunt majoritar veridice. Renegocierea alianţei monarhice-contractului vasalic, în două etape, recunoscută de regina Beatrice, sub 1480 (M.D.E., volumul II, nr. 289, p. 438, *Acta*, nr. 32, p. 34), şi indicată de Bonfini, sub 1481 (*Bonfini, op. cit.*, p. 115), când, alături de Bavaria, Moldova era singurul aliat major al lui Matia (K. Nehring, *Matthias*, p. 152), şi susţinută de mişcările diplomatice şi militare ale lui Ştefan dintre anii 1479-1481, a fost însă de natură să slăbească forţa ajutorului, crescând distanţa statală dintre Ungaria şi Moldova (în comparaţie, la 1475, Ştefan, din aceste motive, se declarase în faţa braşovenilor supus ca şi ei al Sfintei Coroane; *Documente Ştefan*, volumul II, nr. 147, p. 337). Foarte interesant este faptul că, deşi războiul contra lui Frederic III era nepopular, constatându-se o preferinţă declamativă pentru confruntarea cu Baiazid II în rândul elitei ungare (A.S.V., Misc., Arm., II-56, f. 356 (357)v.-357 (358)r.; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 377-379; J.K. Hoensch, *Matthias*, p. 183-184; Matia avea însă, în acelaşi timp, şi un discurs care mergea până sub zidurile Istanbului, A.S.V., Misc., Arm., II-20, f. 50 (54)r.-51 (55)r.; II-56, f. 346 (347)v.; [octombrie]

însă să se simtă Veneţia. Pe lângă demonstraţia de neputinţă la care fusese supusă, înainte şi după campanie, de către Poartă, Veneţia mai permisese ceva de la *Turc* (1484)[112].

Pe 29 iulie, un sol venise la Veneţia. Ceruse "ospitalitate" pentru flota sultanului în porturile *Sernissimei*. Dată fiind distanţa pe care el trebuia să o parcurgă, trimiterea sa a coincis cu plecarea sultanului în Moldova[113]. Se repeta, la o distanţă mult mai mică de timp între solie şi atac, scenariul din 1480, când, după o "fentă", turcii debarcaseră în Peninsulă.

În mai 1480, debarcarea s-a produs în iunie, trimisul lui Mehmed II venise în Veneţia, jucată după încheierea păcii din 1479, de Poartă cum dorea[114]. Anunţase intenţia sultanului de a supune Otranto-ul, pentru care tot Veneţia îi dăduse argumentul. Mehmed ar fi recuperat moştenirea italică a basileilor. Acum, sultanul cerea accesul flotei otomane în porturile venete. "Ca fapt divers", Veneţia fusese şi ea o ciudată posesiune bizantină[115].

Solul era refuzat politicos. Republica însă evita să-l anunţe pe Sixt, pe Ferdinand de Aragon, ginerele lui Matia Corvin, căruia îi aparţinea Otranto-ul, de intenţia otomană[116]. Ca

---

1483), când s-a pus problema sprijinirii lui Ştefan, aceasta a fost practic imposibilă în est, fiind nevoie de aducerea trupelor din vest pentru ca mişcarea să primească o consistenţă tardivă. A primat, cum era de altfel şi firesc, reglementarea internă, în raport cu dorinţa externă. (A.S.V., Misc. Arm., II-56; f. 346 (347)v.; f. 356 (357)v.-357 (358),r.; G.V.U., volumul II, *1458*, art. 31, p. 92; *1468*, art. 3, p. 74; M.D.E., volumul IV, nr. 146, p. 211; *Bonfini*, p. 77-78; sub 1478). Perioada următoare a fost marcată de sensibile tensiuni în planul raporturilor dintre rege şi elita ungară (vezi G.V.U., *1486*, Preambul, p. 266; Zs. Teke, *A dekrétum fogalma és társadalmi szerpe Mátyás korában*, în *TSz*, XXIX, 1986, 1-2, p. 197-218; A. Kubinyi, *A Mátyás-kori államszervezet* (=A. Kubinyi, *Állam*) în *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500, év-fordulójára* (szerk. Rászó Gy., V. Molnár L.), Budapest, 1990, p. 55-56). La 1484 dezastrul a fost consfinţit de problemele din cancelarie ale lui Matia, de la spionul sârb infiltrat (T. Gemil, *Izvor*, p. 600-603), la atitudinea dubioasă a lui Péter Vardai (*Acte*, volumul III-1, p. 65).

[112] K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 393-399; O. Cristea, *Antecedentele*, p. 238-246; idem, *Domn*, p. 75-78.

[113] A se vedea N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 69-72; M. P. Pedani, *Inviati*, p. 110; O. Cristea, *Domn*, p. 108-109.

[114] A.S.Ve., S.S., reg. 29, 1479-1480, c. 99r.-v. (15 mai 1480); Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, Acta et diplomata graeca res Graecas Italasque illustrantia e tabulariis Abconitano Florentino Melitensi Taurinensi Veneto Vindobonensis*, Vindobonnae, 1865 (reprint 1968), nr. 12, p. 295; nr. 18, p. 306 (30 aprilie 1480, cererea portuară); *I "Documenti Turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia* (editori M.P. Pedani Fabris, A. Bombaci), Venezia, 1994, nr. 2-10, p. 3-6; K. M. Setton, *Papacy.*, p. 340, nota 81.

[115] Donald. M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 246-263, 381-407; În aceste condiţii, în care ambiţia post 1453 se întâlneşte cu tradiţia bizantină (de la începuturile Evului Mediu), reamintim, pentru relaţia Moldovei cu Veneţia şi că (M. Cazacu, *Un voyageur dans les pays roumains et son Histoire de la Moldavie: Leyon Pierce Balthasar von Campenhausen (1746-1808)*, în *Şerban Papacostea*, p. 414-415, cu discuţia şi alte detalii legate de informaţiile date de această lucrare) într-o *Istorie*, bazată pe arhiva domnească moldavă (din anii 1790), apare titlul ştefanian, *din mila lui Dumnezeu, principe al Moldovei de Sus şi de Jos, Sclavoniei, Serbiei, Basarbiei etc*, recunoscut prima dată de Veneţia (în comparaţie, transalpină, "de epocă" (1776), a se vedea şi Marieta Chiper, *Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare*, în *RdI*, XXXIX, 1986, 7, p. 699-704; Mircea apare şi ca *domnu Banatului dăspre apus* [...] *stăpânitoriu şi până în hotarele Odriiului* [Adrianopole]); pentru Veneţia şi ortodoxia moldavă, *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 18, p. 14; *Cronica moldo-rusă*, în *Cronicile*, p. 154; A. Pippidi, *I Paesi Romeni e Venezia. Nuove testimonianze* (=A. Pippidi, *Paesi*), în *AIRCRU*, I, 1999, p. 27-28, 45.

[116] Şi aceasta, deşi între Roma şi Veneţia, spre neplăcerea lui Matia, se încheiase efemer o alianţă (Edoardo Piva, *Origine e conclusione della e dell'alleanza fra I veneziani e Sisto IV*, 1479-1480, în *AV*,

urmare, mai mult decât oricând, Veneţia, cu al ei, *siamo Venetiani e poi Christiani*, a devenit ţinta atacurilor, doar verbale, ale puterilor creştine, în frunte cu Ungaria[117].

III. Solicitarea simbolului

Dacă victoria, Vasluiul, pare să fi trezit "visuri rezonabile", cum ar fi fost încă o victorie, pierderea porturilor, durerea, a declanşat resurse aproape nebănuite[118]. În nord, la Pskov (1486), se scria, sub anul 1485, că *Ştefan voievod a Moldove, şi împăratul Ungariei şi regele Andrei*[!] *al Poloniei*, cu mercenari germani[119], recuceriseră Cetatea Albă şi Chilia şi mergeau spre Istanbul. Starea de tensiune din primăvara lui 1485 explodase în scris. O idee similară ajungea, în mai, prin Albania, la Florenţa. Baiazid îşi trimitea trupele *contra Valahului, care pare să fi recucerit Chilia sau Cetatea Albă, pe care Turcul i-o luase anul trecut*[120]. Ştirea rămânea zvon. Se oprea în această condiţie. Nu la fel se întâmpla în nord.

În mediul ortodox rusesc, atacul moldav real lua imaginea unei cavalcade *creştine*, îndreptate spre Bizanţ. Aducea peste vara anului 1484 ideea imperială[121]. Şi sigur era doar că Moldova, prin căderea porturilor, pierduse circa jumătate din populaţia ei urbană[122]. Era mai mult decât destul, pentru ca drama, personalizată în Ştefan, să prindă puteri peste timp.

Gloria suferinţei. Păstrând distanţa faţă de principalele dispute strârnite de acest subiect, ne referim doar la latura sa practică[123], respectiv la elementele care influenţează sensibil receptarea lui 1484. Succesul de tip imperial, fie pentru Ştefan, fie pentru Matia, celălalt exemplu regional major pentru corelarea, istoriografică, istorică, a acţiunii monarhice cu ambiţia şi obiectivul imperial, se lega de marea reuşită creştină[124]. În vest, aceasta era

---

sn, I-II, 1901, p. 35-69; Stella R. Fletcher, *The Making of a Fifteenth Century Venetian Cardinal*, în *SV*, sn, XXXI, 1996, p. 27-49).

[117] Vezi M.D.E., volumul II, nr. 267, p. 394-396; nr. 274, p. 410-411; M.V.H., volumul I-6, nr. 112, p. 141-144; M.K.L., volumul II, nr. 25-26, p. 36-37; Magda Jászay, *Contrastes et diplomatie dans les rapports de Matthias Ier Corvin et la République de Venise*, în *AHASH*, XXXV, 1989, 1-4, p. 26-30.

[118] A se vedea *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 252, p. 281; S.D., volumul XVI, nr. 1-17, nr.111-123, *Malipiero*, p 108-112; Anca Iancu, *Ştiri despre români în izvoarele istoriografice sârbeşti (secolele XV-XVIII)*, în *Studii*, p. 23-24; Ion Toderaşcu, *Ştefan cel Mare: resorturile unui cognomen*, în *AŞUI*, L, 2004, p. 34-38, 47-49.

[119] P.P.Panaitescu, *Ştefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din ţările vecine*, în *ŞCŞI*, XI, 1960, 2, p. 219; tensiunile din 1485, în S.D., volumul XVI, nr. 17, p. 123; este interesant că, şi după anevoioasa retragere-respingere a lui Mehemed din Moldova, în august 1476, la Milano, ajungea vestea că 40000 de unguri şi 70000 de moldoveni sunt gata de marea contraofensivă (*Acta*, nr. 21, p. 25).

[120] *Correspondenze degli ambasciatori fiorentini* (=*FSNA*, seria a II-a), volumul II,*Corrispondenza di Giovanni Lanfredini (maggio 1485-1486)*, a cura di Elisabetta Scarton), Napoli, 2002, p. 140; A. Pippidi, *Solie*, p. 507.

[121] Principalele linii şi poziţii sunt înfăţişate şi reprezentate de către Petre Ş. Năsturel, *Considerations sur l'idée impéeriale chez les Roumains*, în *Byzantina*, III, 1971, p. 395-413; Dumitru Năstase, *Ideea imperială în Ţările Române şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVII)*, Atena, 1972, *passim*; Valentin Al. Georgescu, *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la începutul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 1980, *passim*; Radu G. Păun, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în *Méditerrannées*, XXVI-XXVI, 2001, p. 175-201; A. Pippidi, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIII* (ediţia a II-a revăzută), Bucureşti, 2002 (=A. Pippidi, *Tradiţia*), p. 20-21; Şt.S. Gorovei, M.M. Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în *Ştefan-Atlet*, p. 81-112.

[122] Vezi şi I.-A. Pop, *Români în secolele XIV-XVI: de la "republica creştină" la "restaurarea Daciei"*, în *Istoria Românieí.Compendiu* (coordonatori Ioan-Aurel Pop şi Ioan Bolovan), Cluj-Napoca, 2004, p. 217-219; Constantin Burac, *Aşezările Ţării Moldovei din epoca lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 2004, p. 10.

[123] A se vedea şi N. Iorga, *Studii*, p. 165-171; idem, *Istoria*, volumul IV, p. 155-156; I. Ursu, *Ştefan*, p. 198-203.

[124] Viziuni diferite în *Urkunden und Akktenstücke zur österreichischen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (=*FRA*, sectio II, Diplomataria et Acta XLII), herausgegeben von A. Bachmann, Wien,

condiţionată de formarea unui fond uman şi financiar cruciat, de consensul monarhic mai ales când *lo Imperatore* [Frederic] *cum tuto lo imperio* "vine" împotriva ta (1482). În est, depindea de punerea de acord a Poloniei, Moscovei şi instabilităţii tătare[125]. Era la limita imposibilului.

Visul fusese realizat de cronicarul de la Pskov în descrierea cavalcadei lui Ştefan, Matia, Cazimir, cu lefegii germani, la 1485[126]. Proiecţia îndeplinise cerinţele prezentului. Spatele trebuia asigurat. Era un alt mare lanţ al slăbiciunilor pe care, în reproş şi speranţă, act şi discurs, pentru Matia, pentru Ştefan, era mai uşor şi asigurator, să joci decât să mizezi.

În acest context, atenţia a fost atrasă de inscripţia manuscrisă, în medio-bulgară, ulterioară anului 1512, de pe un octoih, în care se menţiona înşelarea de către *ţarul Baiazid* a *ţarului Ştefan*[127]. Ştefan îl aşteptase pe Baiazid, la Obluciţa. El nu mai venise. Se dusese ţintă la Chilia pe care o cucerise. Trecând peste rarul caz de fentare a şoarecului de către elefant pe care menţiunea îl propune, informaţia, cu sens de pierdere a păcătosului în deşert, a fost integrată unui set de semne, de ostilităţi premonitorii, desprinse din redarea cronistică a anilor 1483-1484. Ştefan cel Mare s-ar fi simţit pedepsit de Dumnezeu pentru păcatele sale, intrând într-un blocaj psihologic[128]. Justificarea are, neîndoielnic, frumuseţea ei.

Înainte de a o reprivi, să ne îndreptăm spre un exemplu analog moldav. El vine din 1512-1513. Acceptarea patriarhului constantinopolitan de către Bogdan III este pregătită cronistic printr-o serie de semne naturale dezastroase, prin moartea soţiei sale. Ele "îl determină" pe domn să-l accepte pe patriarhul Pahomie, după ce, probabil ca şi tatăl său, la 1499, îl respinse pe predecesorul acestuia, Ioachim (1505)[129]. Domnul se supune penitenţei.

1842, nr. 365, p. 468; V. Fraknói, *Mátyás törekvései a császári trónra*, Budapest, 1914 (extras din *ETTK*, XXIII, 1914, 9), *passim*; K. Nehring, *Matthias*, p. 23, nota 33, p. 27-36; A. Kubinyi, *Állam*, p. 55-56.

[125] M.D.E., volumul III, nr. 10, p. 13 (era formula ambiţioasei Beatrice de Aragon, soţia regelui Ungariei, când încă îl proteja pe Matia); nr. 162, p. 270 (la 1487, informaţia circula spre Milano); de la 1460 la 1475, în contextul cruciat clasic, istoriografic în primul rând, actele din *Notes*, volumul IV, nr. 103-301, p. 173-376; pentru est, Nagy Pienaru, *"Proiectul scitic". Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Hoarda Mare*, în *RI*, sn, XIV, 2003, 5-6, p. 121-135; p. 129-134; de el, se lega şi cererea Veneţiei, adresată, Romei, de a-i permite lui Ştefan să pornească spre sud.

[126] P. P. Panaitescu, *Cronicarii*, p. 219; pare să fi fost varianta ortodoxă a visului catolicului *Długosz* (p. 623).

[127] Vezi I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev* (=I. Bogdan, *Manuscripte*), în *CL*, XXV, 1891, p. 507; Dumitru Năstase, *Ştefan cel Mare împărat* (=D. Năstase, *Împărat*), în *SMIM*, XVI, 1998, p. 84.

[128] *Cronica moldo-germană*, p. 35; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; în general, pentru acest subiect, a se vedea M. M. Székely, Şt. S. Gorovei, *"Semne şi minuni" pentru Ştefan cel Mare. Note de mentalitate medievală* (=M. M. Székely, Şt. S. Gorovei, *Semne*), în "SMIM", XVI, 1998, p. 49-64, dar şi P. Ş. Năsturel, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, în *L'empereur hagiographe:culte des saints et monarchie Byzantine et post-byzantine* (texts réunis et présentés par Petre Guran, avec la collaboration de Bernard Flusin), [Bucarest], 2001 (=*Empereur*), p. 112-136; pentru încadrare, a se vedea şi Ioan Petru Culianu, *Eros şi magie în Renaştere. 1484*, Bucureşti, 1994, *passim* Alexandru Mareş, *Sfârşitul lumii (anii 7000 şi 8000) în textele slavo-române şi româneşti din secolele al XV-lea-al XVIII-lea* (=Al. Mareş, *Sfârşitul*), în *SMIM*, XXII, 2004, p. 193-208.

[129] *Cronica lui Macarie* (=*Macarie*), *Cronica sârbo-moldovenească* (scrisă la mijlocul deceniului doi al secolului XVI, integrează istoria moldavă în istoria balcanică, având o rubrică specială pentru mitropliţii moldavi, de la anti-unionistul Teoctist încoace, şi oferă datele celeste pentru Bogdan). în *Cronicile*, p. 91-92, 192-193; [Manuel Malaxos], *Πατριάρχικη κωνσταντινοπόλεως ιστορια ἀπὸ τοῦ ἀυνὸ τοῦ ἀφοή ἔτους Χπστοῦ Historia politica constantinopoleos a 1454 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia PPC* p. 140; În limba greacă, *Περάσοντα δὲ ὀλίγος καιρὸς ἠβουλήθη δευτέραν φορὰν νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸν Πούγδανον. καὶ ἔτζη ἠτοιάσθη, καὶ ἔλαβε μερικοὺς κλικούς, καὶ ἔφθασεν ἐκεῖ πλησίον. ἤξευρε δὲ τὴν ἐπανεύασιν ὁ Πούγδανος, ὁπού ἔκαμεν ὁ πατριάρχης, ἔσοντας νὰ δώσει τὰ πενταχόσια φλωρία, νὰ εὐγάλῃ τὸν πατριάρχην ἀπὸ τοῦ θρόνον αὐτου, καὶ ἐκάθισεν αὐτός. καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ τὸν ἐδεχθῇ, οὐδὲ νὰ τὸν ἰδεῖ. μόνον ἀπέστειλεν ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτας αὐτοῦ, καὶ ἀπεδίωξαν αὐτόν ἀπὸ ὅλον τὸν τόπον αὐτοῦ ὡς ἐπιβάτην καὶ παράνομον*, în traducere latină: *Post modicum tempus, hic iterum peregrinari et Moldaviam invisere paravit. Itaque clericis aliquot comitatus in viciniam illus pervenit. Resciverat Moldavus de additione ad tributum a patriarcha facta, cum hic quingentis ducatis datis Pachomium e throno excussisset et ipse inibi se*

El devine un David, regele care n-a putut ridica Templul din cauza păcatelor sale. Este imaginea, rarisimă în mediul statal românesc, pe care Petru Rareş[130] o propune pentru Ştefan.

---

collocasset. Noluit ergo eum princeps ille recipere, imo ne videre quidem, sed ministros aliquot misit, qui hominem tota regione ipsius excedere iusserunt ut patriarchatus contra canones inscensorem; în traducere românească din greacă: *Iar, după puţin timp, acesta* [Ioachim] *a dorit să călătorească din nou* (sau a doua oară) *şi să-l viziteze pe Bogdan* (cu sens impersonal de *stăpânitorul Bogdaniei*). *Şi fiind însoţit de câţiva clerici, el a ajuns în vecinătatea* (sau *în împrejurimile*) *acelei* <ţări>. *Însă Bogdanul* [Bogdan] *a aflat despre sporirea tributului făcută de către patriarh, atunci când acesta, după ce a dat cinci sute de ducaţi, l-a alungat pe patriarh* [Pahomie] *de pe scaunul său şi s-a instalat el însuşi în locul aceluia. Aşadar,* [Bogdan] *nu a vrut să-l primească pe acesta, ba chiar nici măcar să-l vadă, ci a trimis câţiva slujitori de ai săi care să-l izgonească din întregul său ţinut, ca unul care a ajuns patriarh* (sau *fiindcă a ajuns patriarh*) *împotriva canoanelor*; mulţumim încă o dată lui Adrian Podaru pentru traducere; Nicolae M. Popescu, *Patriarhii Ţarigradului prin Ţările Române. Veacul XVI* (=N.M. Popescu, *Patriarhii*), Bucureşti, 1914, p. 18-24; Dan-Ioan Mureşan, *Le Patriarcat œcuménique et les Principautés roumaines. Droit nomocanonique et idéologie politique (XIVe-XVIe siècles)* (=D.-I. Mureşan, *Patriarcat*), volumul I, Paris, 2005 (mss), p. 412-419 (îi mulţumim autorului pentru permisiunea de a-i consulta teza).

Dacă relaţiile lui Bogdan cu Ioachim, ca patriarh, cu patriarhia, ar fi fost bune, el nu ar fi apelat la asemenea motivaţii pentru a-l expulza, modalităţile prin care se făceau sau "se desfăceau" patriarhii fiind de notorietate (Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476)*, în *REB*, XXVI, 1968, p. 229-263; Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, London, 1968, p. 189-194; Halil Inalcik, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the the Ottomans*, în *Turcica*, XXIII, 1991, p. 407-436). Nu este exclus ca Ioachim să fi fost patriarh deja în iunie-iulie 1504, şi să-l fi sfinţit ca domn al Moldovei, pe Alexandru, fiul lui Ştefan, dorit de turci ca domn (vezi şi Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène sous la Turcocratie (XVe-XVIe siècles)*, în *RER*, XIX-XX, 1995-1996, p. 160-164; Petre Ş. Năsturel, *Radu Vodă cel Mare şi patriarhul de la Constantinopol Ioachim I*, în *SMIM*, XX, 2002, p. 24-25; Al. Simon, *"Quello ch'e apresso el Turcho". About A Son of Stephen the Great*, în *AIRCRU*, VI, 2004-2005, în curs de apariţie. Dar, în acest caz, după victoria lui Bogdan asupra lui Alexandru (*Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 314, p. 170; menţionarea morţii lui Ştefan, a dependenţei lui Bogdan de acesta, căruia îi fusese asociat, după cum ştia autorul scrisorii, tezaurierul Ioan Bornemissa, nu permit redatarea scrisorii, greşit datate, din epocă, pe 27 ianuarie 1504, pe 27 ianuarie 15(1)4, ci doar pe 27 ianuarie 150(5), la puţin timp de la dispariţia lui Ştefan), în ianuarie 1505, nu avea cea mai mică garanţie, din contră, că Bogdan îl va primi. Pe de altă parte, poate Ioachim miza pe nevoia de legitimitate a lui Bogdan, pe primirea din timpul primei sale vizite în Moldova, sub Ştefan, în 1499 (Ioachim, mai fusese patriarh între 1498-1499, iar în 1498, făcuse un adevărat tur de forţă pentru a recupera şi Athos-ul şi Georgia; *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 330, p. 370, D.-I. Mureşan, *Patriarcat*, p. 413-417). În cazul acesta însă, el ar fi fost un trădător în ochii lui Bogdan, şi ar însemna că Ioachim a apelat la o acţiune disperată, pentru a-l convinge pe domn de "chinurile" prin care trecuse şi trecea (şi nu trebuie uitat nici o clipă că suntem dependenţi de informaţia dintr-o cronică cu lipsuri şi partizană, indifferent de patriarh, intereselor Marii Biserici). Dacă patriarh era Pahomie în vara anului 1504 (primit însă de Bogdan în 1513-1514; N.M. Popescu, *Patriarhii*, p. 18-20), atitudinea lui Bogdan devine inexplicabilă politic (o criză de moralitate în contextul moldav al domniei lui Bogdan este o explicaţie subţire), mai ales dacă Ioachim ar fi fost acceptat, ca atare, de Ştefan şi n-ar fi fost patriarh în vara lui 1504, decât în cazul în care respingerea decisă de Bogdan III viza direct patriarhia constantinopolitană.

Indiferent de cine a fost patriarh la moartea lui Ştefan (la 1513-1514, contextul moldav intern şi extern evoluaseră de o asemenea manieră, încât vechile probleme se puneau altfel), refuzarea patriarhiei prin respingerea lui Ioachim este cel mai plauzibil înţeles al gestului politic făcut de către Bogdan, şi pentru că, în acele condiţii de la 1505, Ioachim, nu putea face prea mare apel la întâlnirea sa cu Ştefan din 1499. Cel mai probabil, la 1499, în urma evenimentelor din 1498, a atacurilor otomane şi moldave din Polonia (vezi şi Ilie Corfus, *Ştefan cel Mare pe o frescă polonă*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 202), şi în ajunul noii *cruciade* împotriva Porţii decise în Apus (K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 454-462), Ştefan i-a arătat lui Ioachim deferenţa cuvenită rangului său, poate chiar în maniera politică arătată papei la 1474 (*Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 202, p. 224), dar nimic mai mult.

[130] Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où quand et comment est-elle apparue*, în *RRH*, XXIII, 1984, 3, p. 287-291 (regele David reprezentat la Bălineşti, la sfârşitul secolului XV, vezi şi D. Năstase, *Pictura exterioară a bisericii din Bălineşti şi ferecătura tetraevanghelului din Feleac*, în *Închinare lui*

Este totodată imaginea primită de Nicolae-Alexandru, trecut la începuturile Țării Românești din tabăra catolică în cea ortodoxă, de la fiul și urmașul său Vladislav-Vlaicu[131].

Asupra lui Ștefan, a *țarului*, care stătuse în fața cutremurului (1471), a curs *sânge* din cer, la cetatea Romanului, pe care Ștefan o zidea (1483), s-a coborât focul la Putna, în Miercurea Mare (1484)[132], ducând, pe cale monahală, eșecul militar din 1484 în pedeapsă divină. Ștefan a continuat și atunci și după. Exceptând cutremurul din vara anului 1471, celelalte fenomene, accidente, nu sunt amintite de *Letopisețul anonim al Moldovei*, textul medieval, datând probabil din anii 1510, cel mai apropiat de cronica oficială a domniei lui Ștefan cel Mare[133]. Ploaia de sânge de la Roman apare în *Cronica moldo-germană* (1502), sub 1484, separată de căderea porturilor, plasată greșit sub 1483[134]. Incendiul de la Putna este cunoscut, sub această dată, doar din cronicile putnene, de după 1517[135]. Dacă redatarea ploii de sânge, sub 1483, acceptarea ei ca atare, este firească, ținând cont de tulburările din anii care au urmat succesului otoman din 1484 și de pregătirea militară, de imparțialitatea, mai ridicată a *Cronicii moldo-germane*, decât a altor texte moldave din perioada următoare, contexul politic și cronistic aruncă îndoieli asupra datei incendiului de la Putna[136].

Locul stăpânitorului. O privire asupra poziției monarhice a lui Ștefan poate fi utilă în acest context. El este amintit de cinci ori ca *țar*, de trei ori în *Letopisețul anonim*, o dată pe tetraevangheliarul de la Humor, în toamna lui 1473, a cincea mențiune, ulterioară morții sale, fiind pe octoihul provenit din mediul monastic bulgar[137]. Politic vorbind, *Țarul Ștefan* nu există decât în mențiunile monastice[138]. În cea de la Humor, *Binecinstitorul și de Hristos iubitorul țar, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldo-Vlahiei*, *țarul* ia poziția *principelui*, din titulaturiile

---

Petre Ș. Năsturel la 80 de ani (volum îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr), Brăila 2003 (=*Petre Ș. Năsturel*), p. 473-477, nu are legătură cu pilda *Bogatului căruia i-a rodit țarina*; vezi Corina Popa, *Bălinești*, București, 1981, p. 24 și fig. 66, din anexă); D.I. Mureșan, *Rêver Byzance. Le dessin du prince Pierre Rareș de Moldavie pour libérer Constantinopole* (=D. I. Mureșan, *Rêver*), în *EBPB*, IV, 2003, p. 226, 229-230, nota 39 (semnele și Bogdan).

[131] Vezi și Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 161, nota 56; Al. Simon, *În jurul Carpaților. Formele și realitățile genezei statale românești* (=Al. Simon, *În jurul Carpaților*), Cluj-Napoca, 2002, p. 366; în acest context, vezi și Benoît Joudiou, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession une perspective idéologique*, în *Ștefan-Atlet*, p. 415-428. Desigur, numărul întrebărilor rămâne mare.

[132] Exemplele în *Cronica moldo-germană*, p. 35; *Letopisețul anonim*, p. 17; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64.

[133] *Letopisețul anonim*, p. 19; în acest context, vezi și comentariile lui P.P. Panaitescu, în *Cronicile*, p. 3-5.

[134] *Cronica moldo-germană*, p. 35; redatarea și motivarea ei la M. M. Székely, Șt.S. Gorovei, *Semne*, p. 61.

[135] Vezi *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; *În anul 6992* [1484, întrucât în Moldova, deși se folosea era bizantină, anul începea, până în a doua jumătate a secolului XVI, ca în Ungaria și Polonia, pe 1 ianuarie, și nu pe 1 septembrie], *martie 15, în Miercurea Mare, la miezul nopții a ars toată mănăstirea Putna cu desăvârșire*. Imediat după această știre, vine prezentarea succintă a căderii porturilor moldave. Legătură, pentru cronicare cel puțin, este evidentă.

[136] M.M. Székely, Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 61-62 (pentru anul 1484, ca dată a incendiului, acceptându-se anul și Miercurea Mare ca zi, care în 1484, a căzut pe 14 aprilie); Șt. Andreescu, *Data primului incendiu la Putna*, în *MMS*, XLII, 1966, 1-2, p. 15-22 (pentru 1480, întrucât doar atunci Miercurea Mare a căzut în 15 martie, iar în 1481, la Putna, se încheiau importante operațiuni de construcție/refacere; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* (editor Mihail Berza), București, 1958, nr. 1, p. 55). De subliniat este însă că, în cazul ambelor datări, după incendiu, Ștefan a atacat, cu succes (inițial, în 1480, Țara Românească; *Acta*, nr. 32, p. 32-33), fără (în 1484, oastea, parte din oastea, lui Baiazid; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27).

[137] Pentru ele: *Letopisețul anonim*, p. 17-18; *Repertoriul*, nr. 144, p. 388; I. Bogdan, *Manuscripte*, p. 507.

[138] *Repertoriul*, nr. 144, p. 388, I. Bogdan, *op. cit.*, p. 507; comentarii și la D. Năstase, *Împărat*, p. 66-68; în plus, interesantă în acest context, este o mențiune din *Putna II*, p. 66. După ce îi învinge pe tătarii, la 1518, Ștefăniță, nenumit *împărat*, *țar*, ca de altfel nici ceilalți domni, trimite prinșii în dar la *împărații și craii și voievozii dimprejur* (*Putna II*, p. 66; N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 218). Se observă multiplul *împărații* și ordinea ierahică, în care domnii Moldovei aveau atribute pentru prima și ultima categorie, de unde și caracterul relativ al oricărei opinii.

monarhice apusene, unde precede titlul calitatea monarhică propriu-zisă, de împărat, rege ori duce[139]. Principele este indiciul catolice, *par excellence*, al calităţii monarhice. Este o adresa monarhică[140]. Cu acest sens, în plan ortodox, este folosit de *Petru* [Rareş], *domnul Moldovei*, când fiul lui Ştefan i se adresează *ţarului Petru* [Radu Paisie], *domnul Ţării Româneşti*[141]. În fapt, a fi *ţar* însemna a fi monarh ortodox[142]. *Imitatio* nu era *translatio*.

Ca *ţari moldoveni*, doar în titlul "de paragraf", nu şi în text, sunt înşiruiţi domnii Moldovei, de la recunoaşterea finală a Moldovei ca stat de către Bizanţ sub Alexandru cel Bun[143]. Astfel figurează în *Letopiseţul anonim*, şi în cronicile moldave de mai târziu, şi stăpânitorii statelor ortodoxe, "vii sau moarte", în mod politic firesc, cu excepţia notabilă a domnilor Ţării Româneşti. Pentru Ştefan, între 1473-1484, ei fuseseră *prefecţii* săi[144].

Această nu înseamnă însă că, dacă realitatea i-ar fi oferit-o, Ştefan cel Mare ar fi refuzat coroana basileilor, sau mai aproape de el o calitate monarhică superioară celei de duce cu care Moldova se făcuse acceptată catolic la anul 1370, cu care Ştefan însuşi se prezentase

---

[139] Vezi *Repertoriul*, nr. 144, p. 388, Percy Ernst Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalter* (=P. E. Schramm, *Kaiser*), volumul IV-1, *Rom und Kaiser. Geistliche und Weltliche Gewalt. Das Reform-papastum. Zur Geschichte von Nord- und Westeuropa*, Stuttgart, 1970, *passim*; volumul IV-2, *Zur Geschichte von Süd-, Südost- und Osteuropa. Zusammenfassende Betrachtungen*, Stuttgart, 1971, *passim*; titlul de *princeps* dat de Roma şi lui Matia şi lui Frederic (după *princeps*, urmează împărat sau rege, nu voievod; V.M.H.H., volumul II, nr. 634, p. 450), apare în varianta şi în ratificarea imperială a tratatului de la Wiener Neustadt la Nicolae Ujlaki, voievodul transilvan, titlu neavut în varianta ungară (K. Nehring, *Matthias, Anhang*, nr. 1, p. 202; nr. 2, p. 206; nr. 3, p. 209). Pe lângă tratarea Moldovei şi Ţării Româneşti ca *regnum* de coroana ungară (iulie 1475), precizăm că ambii voievozi Basarab Laiotă/ Vlad Ţepeş şi Ştefan erau priviţi drept *princeps*, după ce depuseseră *cum tota patria juramentum fidelitatis* (*Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 12, p. 13). Este un joc subtil al formulelor şi al forţei şi condiţiei monarhice "ascunse" de ele (mai ales prin raportarea lor la Ungaria).

[140] Vezi şi *Długosz*, p. 623 (Ştefan după Vaslui) şi P.E. Schramm, *Kaiser*, volumul IV-1, *passim*; Jacques Krynen, *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIII-XVe siècle*, Paris, 1999, *passim*; amintim că în registrele papale (1443), Ungaria, Moldova, Lituania, Valahia, Albania sunt *Principates* (Luigi Pesce, *Cristoforo Garatone, nunzio di Eugenio IV*, în *RISCI*, XXVIII, 1974,1, p. 50; A. A.Rusu, *Iancu de Hunedoara şi Cristoforo Garatone*, în *RIU*, III, 1988, 1, p. 215). Peste aproape o sută cincizeci de ani, când, după Reformă, reperele medievale trebuiau reamintite, Johannes Löwenklau (*Annales*, p. 346; *Historiae*; p. 30), îl numeşte, şi-şi explică monarhic alegerea, prin titlurile de rege al Poloniei, duce al Rusiei şi Podoliei, pe Jan Albert, *principele* ruşilor, pe Ştefan, fie *principe al Moldovei*, fie al Carabogdaniei, caz în care îi arată lui Ştefan şi titlul de voievod al Moldovei.

[141] Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în secolele XV şi XVI. Privilegii comericale, scrisori domneşti şi particulare din archivele Sibiului, Braşovului şi Bistriţei din Transilvania* , Bucureşti, 1905, nr. 67, p. 160; nu este exclus ca arhivele ardelene să ţină şi alte date.

[142] Vezi şi Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval:Bizanţul. Europa de Răsărit, 500-1453*, Bucureşti, 2000, p. 359 sqq.; merită subliniat aici că singura menţiune moldavă internă (din documentele oficiale interne şi externe acest titlu, cripto-titlu pe alocuri, lipseşte; D.R.H.A., volumele II-III, *passim*), în care *ţarul* este succedat imediat de numele *Ştefan*, cea de pe tetraevangheliarul de la Humor (*Repertoriul*, nr. 144, p. 388), este anterioară (17 iunie 1473), ieşirii ierarhilor din sfat, produsă după 14 octombrie (D.R.H.A., volumul II, nr. 195, p. 293). Este un element care impinge menţiunea în sfera "normalităţii" ("ocazionale, însă pentru că el nu este repetat, din câte se ştie până acum, în această combinaţie, în Moldova lui Ştefan cel Mare) monarhice ortodoxe

[143] *Letopiseţul anonim*, p. 14; a se vedea şi Alexandru Eilan, *Moldova şi Bizanţul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare* (culegere îngrijită de Mihai Berza), Bucureşti,1964, p. 159-164; Şt. Ş. Gorovei, *Aux débuts des rapports moldo-byzantins*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 232-255; Ş. Papacostea, *Byzance et la création de la Métropole de Moldavie*, în *EBPB*, II, 1991, p. 133-150.

[144] *Letopiseţul anonim*, p. 14-18; *Długosz*, p. 651, 664; vezi şi *Documente Ştefan*, volumul II, nr. 162, p. 361-363.

creştinătăţii după Vaslui, cu care Sixt îl înfăţişase Europei când lucrurile trebuiau să fie clare în raporturile cu Matia, cu care Veneţia l-a cunoscut în general, pe el, pe urmaşii săi, pe tron ori doar pretendenţi[145]. Mai clar spus, ar fi însemnat coroana regală, care, în plan papal, încă din secolul XIII, era unicul corespondent posibil, fără o ocupare în numele Sfântului Scaun a Constantinopolului, pentru dorinţele de tip basileic din lumea ortodoxă[146]

Toate acestea nu înseamnă nici că prezenţele ţarale din *Letopiseţul anonim* nu sunt mai puţin interesante. La 1471, Ştefan este ţarul surprins la masă de cutremur, dar nu învins de acesta[147]. În 1471, primele acte de după cutremurul din 29 august, sunt date în favoarea Bisericii, pentru Putna (10 septembrie) şi Zografu (13 septembrie)[148]. Dar, Ştefan cel Mare nu renunţă la lupta cu Radu cel Frumos şi, indirect, cu Mehmed II Cuceritorul[149]. Continuă confruntarea cu cei care sprijineau ortodoxia dură, pro-otomană, din care, prin venirea lui mitropolitului Teoctist la putere (1454-1455), făcea parte şi Biserica Moldovei[150]. În 1473, când ierarhii ies din sfatul domnesc, Ştefan porneşte definitiv împotriva Înaltei Porţi[151].

Următoarele şi ultimele două menţiuni ţarale din *Letopiseţul anonim* provin din timpul întoarcerii triumfale la Suceava a lui Ştefan, după Vaslui[152]. În întâmpinarea sa, ies ierarhii moldavi, *lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la cel prea înalt şi binecuvântând pe ţar.* Cu ei vine şi poporul care strigă: *Să trăiască ţarul!*[153]. Sunt titluri în mişcare, sunt ipostaze de văzut prin intermediul dispariţiei ierarhilor din prim-planul politic la 1473, prin prisma dezertărilor de la 1476, când Mehmed încerca să pozeze în eliberator al moldovenilor, care se plângeau de tirania lui Ştefan[154]. Gloria scrisă avea sensurile ei.

---

[145] Vezi, ca exemple, V.M.H.H., volumul II, nr. 636, p. 453; *Hurmuzaki*, volumul I-2, *1346-1459* (editat de N. Densuşianu), Bucureşti, 1890, nr. 146, p. 197; volumul VIII, nr. 60-62; p. 49-50; N. Iorga, *Veneţia*, nr. 20, p. 261.

[146] K. M. Setton, *Papacy*, volumul I, *Thirteenth and Fourteenth Centuries* (=*MAPS*,CXIV), Philadelphia, 1976, p. 33-41; V. Iorgulescu, *L'Eglise Byzantine nord-danubienne au début du XIIIe siècle*, în *BF*. XXII, 1996, p. 53-77; Francis Dvornik, *Slavii în cultura şi civilizaţia europeană*, Bucureşti, 2001, p. 189-202; Al. Simon, *În jurul Carpaţilor*, p. 89-100; sunt consideraţii având, în primul rând, un rol orientativ, nu "analitic" ori "exhaustiv".

[147] *Letopiseţul anonim*, p. 17; ţinând cont de formularea din textul cronicii, cutremurul foarte puternic (*Nachträge*, nr. 159, p. 171-172; *Acta*, nr. 6, p. 6; 5 decembrie 1471; Regensburg), '"l-a deranjat" pe Ştefan când era la masă (*În acelaşi an, 29 august, a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când şedea ţarul la masă*).

[148] D.R.H.A., volumul II, nr. 175-176, p. 258-261; ultimul act cunoscut al lui Ştefan este din 15 august (de Sfânta Marie), de la Sfânta Mănăstire Putna, în favoarea Mănăstirii Probota (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 174, p. 258).

[149] A se vedea *Letopiseţul anonim*, p. 17-18; *Cronica moldo-germană*, p. 29-32; E. Denize, *Stephen*, p. 78-81.

[150] *Putna* I, p. 50; *Cronica sârbo-moldovenească*, p. 193; M. Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, în *RER*, XVI, 1981, p. 36-39; D.-I. Mureşan, *De l'intronisation du métropolite Théoctiste Ier au sacre d'Etienne le Grand* (=D.-I. Mureşan, *Théoctiste*), în *Ştefan-Atlet*, p. 356-359.

[151] D.R.H.A., volumul II, nr. 195-265, p. 293-409; D.R.H.A., volumul III, *passim*; *Letopiseţul anonim*, p. 17.

[152] *Letopiseţul anonim*, p. 18; pentru încadrarea momentului, a se vedea şi Michael Mc Cormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1987, *passim*.

[153] *Letopiseţul anonim*, p. 18; aclamaţia ar merita raportată şi la afirmaţiile lui Radu cel Frumos, Laiotă ori Vlad Călugărul, că ei aveau o ţară de împărăţit (D.R.H.B., volumul I, nr. 127, p. 217; nr. 150, p. 249; nr. 243, p. 394).

[154] D.R.H.A., volumul II, nr. 195, p. 293 (14 octombrie 1473; ultimul act intern cu ierarhi); nr. 196 (9 decembrie 1473, primul act fără ei, schimbare intervenind probabil în acest interval, în care Ştefan, în noiembrie, a atacat Ţara Românească, aducând apoi reacţia otomană, până în ţara sa, până la Bârlad, încă în cursul aceluiaşi an; *Letopiseţul anonim*, p. 17; *Cronica moldo-germană*, p. 30-32)-nr. 265, p. 409 (21 noiembrie 1486); volumul III, *passim* (9 ianuarie 1487-7 octombrie 1503); Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Turchesca* (ediţie I. Ursu), Bucureşti, 1910, p. 88; *Giovanni Maria*

Menţiunile devin indicii ale puterii victorioase ale lui Ştefan. Dominaţia absolută este mesajul pe care-l transmit aşezările *ţarale* ale lui Ştefan, în faţa cutremurului din 1471, în faţa ierarhilor, ieşiţi din sfat la debutul luptei anti-otomane (1473), veniţi după Vaslui, în întâmpinarea sa cu poporul, care-l aclamă ca *ţar*. Este combinaţia domnească de *vox populi vox Dei* cu *Dei gratia*[155]. Încerca să se ridice în incontestabil, deasupra constrângerilor. El păşea deja în *Rex legibus soluat*[156]. Accepta existenţa legilor, până la el. Era deja enorm.

Contestarea atitudinii era inevitabilă. În plan politic intern, cu sens laic, detronarea din 1486 a venit aproape normal după anii 1475-1484[157]. În plan monastic, pedepsirea lui Ştefan pentru trufia sa nu era nici ea de eludat. Dar, Ştefan ştia să accepte pocăinţa, aşa cum ştiuse să-l primească în necropola domnească de la Putna, pe Teoctist, în 1477/1478[158].

De la semne la cifre. De remarcat este că, şi la 1483-1484 şi la 1512-1513, semnele premerg o reuşită otomană, căderea cetăţilor la 1484, un raid tătăresc devastator comandat de Poartă la 1514, şi o cedare a Moldovei în faţa Porţii, prin pacea de la 1486, prin dublarea tributului moldav la 1514[159]. În plus, "clacajele" lui Ştefan şi Bogdan sunt puse sub semnul unei aşteptări eschatologice, inspirate de calculele lui Ghenadie Scholarios, primul patriarh de sub *Turcocraţie*, şi un apropiat al lui Mehmed II, care propunea pentru sfârşitul lumii fie 1492, fie 1513[160]. Datele şi temele erau produsele ortodoxiei anti-unioniste, care în 1484, pentru prima dată după unirea florentină, a realizat o reală respingere conciliară a acesteia[161]. În mediul post-bizantin, ortodoxia anti-unionistă se raliase cauzei otomane contra cruciadei de inspiraţie catolică[162]. Împăcarea poziţiei ortodoxe dure cu atitudinea cruciată era dificilă[163].

Angiolello, în *Călători*, volumul I, Bucureşti, 1968, p. 136.*Dlugosz*, p. 644-646; *Piscia*, p. 378; I. Ursu, *Ştefan*, p. 290; L. Şimanschi, *Politica internă a lui Ştefan cel Mare*, în *RdI*, XXIV, 1982, 5-6, p 595-596; pentru motivarea, "pe jumătate", a absenţelor moldave din 1476, vezi discursul lui Ioan Ţamblac, *unchiul* lui Ştefan, la Veneţia, în 1477 (*Documente Ştefan*, volumul II, nr. 154, p. 343-344).

[155] *Letopiseţul anonim*, p. 17-18; reamintim că nu avem în text *ţarul Ştefan* (persoana), ci *ţarul* (monarhul, ideea)

[156] Vezi şi Bernard Guenée, *L'Occident au XIVe et XVe siècles. Les Etats* (8e édition), Paris, 1993, p. 128-132.

[157] *Cronica moldo-germană*, p. 35-36; S. Iosipescu, *Contribuţii*, p. 64; pentru penitenţă, vezi şi M.M. Székely, Şt. S. Gorovei, *Semne*, p. 61-63, şi O. Cristea, *Note sur le rapport entre le prince et "l'homme saint" dans les Pays Roumains: la rencontre d'Etienne le Grand avec Daniel l'Ermite*, în *Empereur*, p. 177-185.

[158] *Repertoriul*, nr. 52, p. 248; *Putna I*, p. 50; venirea şi moartea sa lipsesc însă din *Letopiseţul anonim*, p. 15-18.

[159] *Hurmuzaki*, volumul II-3, *1510-1530* (editat de N. Densuşianu), Bucureşti, 1893, nr. 99, p. 91; nr. 104, p. 93; nr. 106, p. 97-98; nr. 157, p. 171; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV* (editori Antál Fekete Nagy, Victor Kenéz, László Solymosi, Géza Érszegi),Budapest, 1979, nr. 2, p. 33.

[160] Vezi Marie Hélène Congourdeau, *Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues* (=M.-H. Congourdeau, *Byzance*), în *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople. Actes de la Table Ronde de Istanbul, 13-14 avril 1996* (edités par Benjamin Lellouche,Stéphan Yerasimos), Montreal-Paris, 1998, p. 55-97; vezi şi D. I. Mureşan, *Rêver*, p. 229-230, nota 39.

[161] Carol Auner, *Moldova la Soborul din Florenţa*, în *RC*, IV, 1915, p. 388-391; vezi şi Al. Mareş, *Sfârşitul*, p. 198; M.M. Székely, *Ştefan cel Mare şi sfârşitul lumii*, în *SMIM*, XXI, 2003, p. 279-286;

[162] D. I. Mureşan, *Patriarcat*, volumul I, p. 403-414; C.J.G.Turner, *The Career of George-Gennadius Scholarius*, in "Byzantion", XXXIX, 1969-1970, p. 420-455; Basil G. Spiridonakis, *Grecs, Occidentaux et Turcs de 1054 à 1453*, Thessaloniki, 1990, p. 243-249; Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Ghennadios Scholarios a-t-il été trois fois patriarche de Constantinople?*, în *Byzantion*, LXXI, 1, 2001, p. 60-72 (Scholarios şi contextul anilor 1450).

[163] De la exagerări la rezerve, vezi O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient*, Warsawa, 1933, p. 120-130; V. Laurent, *L'idéé de guerre sainte et la tradition byzantine*, în *BSHAR*, XXIII, 1946, p. 71-98; Deno Geanakoplos, *Byzantium and the Crusades, 1354-1453*, în *Crusades*, volumul III, p. 81; D. Năstase, *Le Mont Athos et*

Înainte de 1484-1486, Ştefan se orientase pro-roman din considerente politice[164]. În 1473, ierarhii moldoveni ieşiseră din sfatul domnesc. În el nu revin nici sub Petru Rareş. Între 1455-1473, prin mitropolitul Teoctist, discipol al lui Marcu din Efes, ocupaseră locul doi în stat[165]. După 1486, Ştefan se îndepărtează faptic de frontul anti-otoman. Revărsă, în anii 1487-1490, un val de de acte în favoarea Bisericii. Nu readuce însă ierarhii în sfat[166].

Aceiaşi orientare, din aceleaşi raţiuni, a avut-o, la început, Bogdan. Imediat după moartea lui Ştefan, beneficiind de susţinerea Romei, Bogdan încercase să se căsătorească cu fiica, bătrână, a defunctului Cazimir IV (1505-1506)[167]. Politica sa, poate pornind de la

---

la politique du Patriarcat de Constantinople de 1355 à 1375, în "Συμμεικτα", III, 1979, p. 121-177; Joseph Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantian-Russian Relations in the 14th Century*, Cambridge, 1981, p. 180, nota 21; Al. Simon, *The Use of the "Gate of Christendom". Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the late 1400's* (=Al. Simon, *Gate*), în "QCR", III, 2004, p. 224, nota 184.

[164] Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungarica sacram illustrantia* (=V.M.H.H.), volumul II, *Ab Innocentio PP.VI. usque ad Clementem PP.VII. 1352-1526*, Roma, 1859, volumul II, nr. 634, p. 449; nr. 636, p. 453; Aloisie Ludovic Tăutu, *Spirit ecumenic între papalitate şi români pe vremea lui Ştefan cel mare*, în *Bună Vestire*, VI, 1965, ianuarie-martie, p. 1-10; Şt. S. Gorovei, *1473*, p. 75-84; Al. Simon, *Gate*, p. 205-212.

[165] Vezi D.R.H.A., volumul II, nr. 195-265, p. 292-409; volumul III, *passim*; *Documente privind istoria României* (=D.I.R.), editori Ion Ionaşcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Câmpina, Eugen Stănescu, D. Prodan, Mihai Roller), seria A, *Veacul XVI*, volumul I, *1501-1550*, Bucureşti, 1953, *passim*; I. Ursu, *Ştefan*, p. 290; ei revin doar pentru semnarea tratatului cu Polonia din 1499 (*Documente Ştefan*, volumul II, nr. 178, p. 434, 441).

[166] Din cauza discursului şi acţiunii sale pro-creştine (1499-1501), datorită contactelor sale romane (*Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 381, p. 456; nr. 398, p. 476; *Documente Ştefan*, volumul II, nr. 176, p. 411; *Sanudo*, volumul III, col. 567, 684, 879, 1549, 1589; volumul IV, col. 105; F. Szakály, *Phases*, p. 98-99, 103-104; E. Denize, *Stephen*, p. 180-188), datorită trecerii Vatopedi-ului sub autoritatea lui Radu cel Mare (1504), înainte de moartea lui Ştefan (Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar* (=*Vatopedi*), Thessaloniki, 1995, nr. 13, p. 73), care îşi exercitase, în 1502 grija asupra sa (P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leur relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (=*OCA*, CCXXVII), Roma, 1986 (=P.Ş. Năsturel, *Athos*), p. 100, 183-195, 249, 270, 302; vezi şi N. Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les rélations roumano-athonites* (=N. Beldiceanu, *Recherche*), în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 617-623), trecerea, realizată de către Baiazid, în condiţii în care ostilitatea moldo-otomană nu explodase încă (*Sanudo*, volumul VI, col. 49), fiind foarte probabil susţinută de către patriarhie, cu care Radu se afla în termeni favorabili (N. M. Popescu, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, în *AARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 713-782), înainte, dar şi după alungarea fostului patriarh Nifon din Ţara Românească (1502-1503; s-a refugiat la Athos), elemente suprapuse pe lipsa unor surse sigure care să indice, pe culoar politic, materializarea unei pretenţii patriarhale precum cele din 1483 (*Vatopedi*, nr. 5, p. 36) sau din lista de adrese cuprinsă în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (=F.H.D.R.), volumul IV, *Scriitori şi acte bizantine secolele IV-XV* (editori Horaţiu Mihăilescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Şerban Tanaşoca, Teodor Teotoi), Bucureşti, 1982, XLIX, *Ekthesis Nea*, nr. 3, p. 315), nu putem susţine, nici făcând abstracţie de 1505, că misiunea lui Ioachim, din 1499, a fost încununată de succes. Episodul din 1502, când călugării atoniţi (reveniţi la 1498, sub autoritatea patriarhiei) s-au declarat, în faţa veneţienilor, ca fiind sub protecţia lui Ştefan (care însă se înţelese deja, în linii mari, cu Baiazid) în condiţiile războiului veneto-otoman (*Sanudo*, volumul IV col. 105, 311; Şt. Andreescu, *Ştefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 653), nu a contribuit la îmbunătăţirea relaţiilor.

[167] *Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 27, p. 25; volumul II-2, nr. 459, p. 577; Bogdan a mai făcut o foarte probabil gafă matrimonială. După moartea Anastasiei, prima sa soţie (1512), el s-a recăsătorit rapid cu fiica lui Mihnea cel Rău, în 1513 (*Regeste Braşov*, nr. 147, p. 143-144 *Hurmuzaki*, volumul II-3, nr. 89, p. 83; nr. 94, p. 87; nr. 96, p. 97; *Documente 1346-1603*, nr. 225-226, p. 214-217; N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 208, nota 187). Ambele soţii nu figurează în pomelnic, ca neveste ale lui Bogdan (vezi Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistriţa* (=*Pomelnicul*), Bucureşti, 1941, p. 30, 86-87; pentru ediţie, Petru Caraman, *Cum nu trebuiesc editate vechile manuscrise slavo-române. Studiu critico-lingvistic asupra ediţiei "Pomelnicului de la Bistriţa" şi ale unor ediţii de documente slavo-române* (I),

alegerea-impunerea sa sângeroasă ca domn, în detrimentul lui Alexandru, fiul lui Ştefan şi al Evdochiei de Kiev, susţinut de Poartă, unde el fusese lăsat ostatec, şi de patriarhie, fusese contestată foarte probabil de elita monahală şi ecleziastică, strânsă în jurul Romanului[168]. Toate

---

în *RdIS*, I, 1996, p. 563-591; (II), II-III, 1997-1998, p. 479-506; Şt. S.Gorovei, *"Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei" (I)*, în *SMIM*, XXII, 2004, p. 11-12, nota 14). Apare o doamnă *Roxanda*, separat de Bogdan şi de copii săi, avuţi cu Stana, dintr-o legătură nelegitimă (şi nu erau singurii săi copii; Şt. S. Gorovei, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976, p. 75); s-ar putea să fi fost mâna lui Ştefăniţă, fiul Stanei), sub o menţiune sugestivă, *Aici se pomeneşte doamna lui Mihnea voevod cu fiii săi*, fiul lui Mihnea fiind menţionat anterior. Poate menţiunea se aplica textului care preceda numele Ruxandrei (*Pomelnicul*, p. 30). Totuşi, este clar că ea nu stă alături de Bogdan (poate din cauză că n-au avut copii). Astfel, deşi legătura cu Mihnea este acceptată, nu la fel se întâmplă şi cu căsătoria dintre Ruxandra şi Bogdan. N-ar fi exclus ca ea să nu se fi realizat, celebrarea ei fiind întreruptă de atacul tătarilor (*Hurmuzaki*, volumul II-3, nr. 96, p. 97), dar atunci nu s-ar explica prezenţa copiilor lui Mihnea în pomelnic. *Ruxandra* este menţionată, cu o formulă însă prin care se desemnează soţia unui domn, nu fiica acestuia; ceea ce este şi mai interesant, întrucât, ca soţie a lui Mihnea, este deobicei dată Voica (*Hurmuzaki*, volumul XV-1, p. 198; nr. 407, p. 225; C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 135).

A doua soţie avea şi un tată problemă. Considerat catolic, deşi de fapt era (fusese şi redevenise, în principiu, întrucât el, probabil renunţase la unirea, cucerind domnia cu ajutorul turcilor), unit, altfel prezenţa sa pe tronul Ţării Româneşti ar fi fost cvasi-imposibilă, Mihnea, după câteva gesturi de bunăvoinţă faţă de Biserică, arsese mănăstirea Bistriţa, simbolul rivalilor săi Craioveşti, el devenind un sinonim pentru apostat (D.R.H.B., volumul II, *1501-1525* (volum îngrijit de Ştefan Ştefănescu, Olimpia Diaconescu), Bucureşti, 1972, nr. 54, p. 116, nr. 56, p. 118-119; nr. 58-60 (nr. 58-59, sunt în favoarea mănăstirii Bistriţa, p. 121-131 (1508); nr. 64, p. 137-138 (1509); *Istoria 1290-1690*, p. 19-20; N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 199-201; C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 135-136).

Mihnea fusese foarte probabil, la început, adversarul lui Bogdan, Vladislav II Jagiello, insistând asupra lui Bogdan, pentru a interveni şi a-l instala domn, pe Danciu, fiul lui Ţepeluş, pentru a împiedica întărirea controlului otoman asupra statului transalpin (*Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 453-455, p. 472-473; nr. 459-460, p. 577-579; Al. Lapedatu, *Mihnea cel Rău şi ungurii*, în *AIINC*, I, 1921-1922, p. 46-52; încadrarea personajului prin idem, *Miloş, fiul lui Mihnea cel Rău. Mărturii mai puţin cunoscute*, în *CL*, L, 1916, 1, p. 72-76; şi *Documente 1346-1603*, nr. 232, p. 224). Totuşi, încă la 1514-1515, după evenimentele anilor precedenţi, Bogdan era adversarul lui Neagoe Basarab, favoritul patriarhiei şi al Porţii. Bogdan îl sprijinea pe Mircea, fiul lui Mihnea, iar Neagoe pe Trifăilă, ambii pretendenţi, eşuând în încercarea de a câştiga tronul, în prima jumătate a lui 1514. În februarie, Trifăilă a fost prins şi executat de Bogdan (*Acta*, nr. 84, p. 109, *Documente 1346-1603*, nr. 230, p. 222; *Macarie*, în *Cronicile*, p. 92; C. Cihodaru, *Pretendenţi la tronul Moldovei între anii 1504 şi 1538* (=C. Cihodaru, *Pretendenţi*), în *AIIAI*, XIV, 1977, p. 110-111, D.-I. Mureşan, *Et Théodose dans tout ce la?*, în *Petre Ş. Năsturel*, p. 382); ostilitatea Moldovei faţă de Neagoe la 1512, în *Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 401, p. 220).

Astfel, vizita lui Pahomie în Ţara Românească şi apoi în Moldova, devine şi mai interesantă (N. M. Popescu, *Patriarhii*, p. 18-24). Dacă, ea s-a desfăşurat, la sfârşitul lui 1513, vizita nu a avut rezultat în planul relaţiilor moldo-muntene, Bogdan, pentru a nu forţa şi mai mult nota, în relaţia cu ţara (unde Trifăilă trebuie să fi avut susţinători), Biserica şi Poarta, primindu-l politicos pe Pahomie. Dacă, Pahomie a intrat în Moldova după înfrângerea lui Trifăilă, precedentele consideraţii se aplică şi aici, cu precizarea că atunci misiunea sa pare să fi avut un mai mare impact, dar şi cu observaţia că poziţia internă şi externă a lui Bogdan erau mai dificile decât ar putea părea. A doua datare este mai plauzibilă, În decembrie 1514, Bogdan declanşa un val privilegial asupra Bisericii (D.I.R.A., volumul I, nr. 85-90, p. 89-93, nr. 92, p. 93-94; poate şi nr. 84, p. 88-89).

[168] *Cronica moldo-rusă* (p. 157-158), construită, mai mult decât simbolic, în jurul Romanului, al cărui mesaj era limitarea puterii monarhice, ceea ce ţinând cont de ultima parte a domniei lui Ştefan şi de condiţiile alegerii lui Bogdan ca domn, nu putea fi pe placul autorităţii centrale, schiţează o luptă anti-otomană pur ortodoxă. Originea latină este potrivită în tiparele răsăritene. "Românii, vechii romani, respinseră falsele pretenţii papale". În plus, din punct vedere (anti- sau pro-) otoman, cronica nu aminteşte nici una din victoriile lui Ştefan împotriva turcilor. Ea precizează (pentru întâia oară) că Moldova a început să plătească tribut sub Petru Aron. Din timpul cruciat al lui Ştefan, cronica menţionează doar căderea Chiliei şi Cetăţii Albe (vezi şi *Macarie* (episcop al Romanului; Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în *SCIA*, XXXII, 1985, 1, p. 14-44), p. 90, 97, 104; Ovidiu Pecican, *Ideologia puterii centrale în Moldova lui Bogdan cel Orb*, în *RI*, sn, V, 1994, 7-8, p. 776). Acelaşi lucru este valabil pentru *Cronica sârbo-moldovenească* (p. 192-193),

acestea se schimbă după 1513-1514. Reuşeşte să treacă, dar sub tutela lui Luca Arbore, fost candidat la "alegerile" din vara lui 1504, domnia fiului său minor, Ştefăniţă[169].

Să ne uităm şi la cifre. Înainte de 1513-1514, actele în favoarea Bisericii emise de Bogdan reprezentaseră 4% din totalul celor emanate din cancelaria domnească. În ultimii ani de domnie (1514-1517), procentajul trece de 50%[170]. Interesant este şi că, sub Ştefan, beneficiind

---

aceea care aduce, cu *voia lui Dumnezeu*, dezastrul asupra Moldovei *binecinstitorului Io Bogdan voievod*. Se aminteşte doar căderea cetăţilor, chiar dacă aici sunt prezentate şi succesele militare ale lui Iancu (să nu amintim că este cronica care, întrucât leagă, real sau şi formal, istoria Moldovei de cea a Balcanilor, a fost văzută ca un indiciu mare al ambiţiei imperiale bizantine sucevene; vezi D. Năstase, *Ideea imperială în ţările române. Geneza şi evoluţia ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972, p. 16-17). Se insistă în schimb pe sfinţirea lui Teoctist de către *arhiepiscopul sârbesc* (patriarh de Peć) Nicodim, la *1453* (pentru contextul anilor 1450, vezi M[omčilo]. Spremć, *La Serbie, entre les Turcs, les Grecs et les Latins au XVe siècle*, în *BF*, XI, 1987, p. 435-436). Ipotezele şi speculaţiile pot fi multiplicate (în problema Alexandru a lui Ştefan, D.I. Mureşan, *Patriarcat*, volumul II, p. 577-579; Al. Simon, *Son, passim*). Nu pare imposibil ca parte din cler, mai puţin mitropolitul, după toate probabilităţile omul domnului (şi mai interesant este de ce nu apare în sfat), să-l fi susţinut pe Alexandru, venit cu turcii şi Tăutu de la Poartă (*Sanudo*, volumul VI, col. 50; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 50, p. 41; P. P. Panaitescu, *Contribuţii*, p. 75; Şt. S. Gorovei, *Note istorice şi genealogice cu privire la urmaşii lui Ştefan cel Mare* (=Şt. S. Gorovei, *Note*), în *SMIM*, VIII, 1975, p. 190).

[169] Vezi N. Grigoraş, *Ştefan vodă cel Tânăr şi Luca Arbore*, în *AIIAI*, IX, 1972, p. 1-26; Al.V. Boldur, *Privire generală asupra domniei lui Ştefăniţă, fiul lui Bogdan*, în *AIIX*, XXVII, 1990, p. 215-220; a se vedea şi M.M. Székely, *Obârşia lui Luca Arbore. O ipoteză genealogică*, în *In honorem Paul Cernovodeanu* (Violeta Barbu edita), Bucureşti, 1996 (=*Paul Cernovodeanu*), p. 419-430.

[170] Înainte de a da curs cifrelor sunt necesare câteva precizări, premise şi constatări. Cifrele sunt periculoase, în raport cu masa documentară avută la dispoziţie, în relaţie cu "volatilul interpretativ" (recenziile semnate de M. M. Székely, în *SMIM*, XVII, 2000, p. 281-286, 286-292, la Şarolta Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în Ţările Române*, Bucureşti, 1999, şi Iolanda Ţighiliu, *Societate şi mentalitate în Ţara Românească şi Moldova. Secolele XV-XVII*, Bucureşti, 1998). Politica şi frica numerelor mici nu permit calcule pe perioada anterioară anului 1387, în Ţara Românească, 1400, în Moldova. O bună parte din acte sunt întăriri. Multe acte conţin atenţii reduse ca valoare financiară. Iar domnii lucrează cu o cantitate finită de "material donativ". Subţierea sa atrage şi scăderea fondului de pământuri care pot fi trecute în posesia Bisericii. Totuşi, diminuarea nu pare să afecteze, în special aparent, donaţiile către fidelii seculari ai domnilor. Rămâne problema nevoilor fiecărei lumi, seculare şi spirituale.

Creşterea "ratei de supravieţuire" a actelor şi răspândirea folosirii acestora sunt fenomene generale care diferenţiază anii 1400 de 1500 (*In honorem Ioan Caproşu. Studii de istorie* (volum îngrijit de Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc), Iaşi, 2002, p. 335, pentru surprizele pe care le poate rezerva D.R.H.A., volumul IV). Există în plus şi un număr de 318 acte veridice, eminamente laice (Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, *"Din uric de la bătrânul Ştefan voievod". Întregiri documentare*, în *Ştefan 500*, p. 107-161, pentru Biserică, sunt nr. 150, p. 131 (1581) [1457-1504]; nr. 151, p. 131 (1581) [1457-1504]; nr. 170, p. 133 (1595) [1457-1504]; nr. 173, p. 134 (1597) [1457-1504]; nr. 222 (1637) [1457-1504]; nr. 256, p. 147 (1585) [1472-1504]; nr. 272, p. 150 (1518) [1486-1504]; nr. 284, p. 153 (1519) [1490-1504]; nr. 285, p. 150 (1578) [1490-1504]; nr. 312, p. 159 (1630) [1499-1504], ele reprezentând 0.037, din totalul actelor veridice), de la Ştefan, menţionate în şi cunoscute doar prin documentele edite, datând de după 1504 (dintre ele, 230 fac referire la documente ştefaniene, databile doar la nivelul întregii domnii, 40 dintre acestea au ca termen de datare limită, inferioară, un an anterior lui 1486, şi 48 sunt databile după acest an, din cauza dificultăţilor de datare ele neputând fi altfel luate în calculul de faţă, astfel decât sub precizare că prin ele numărul documentelor ştefaniene urcă la 817, dintre care 109 pentru Biserică, adică 13%, faţă de 20% doar pe actele din D.R.H.A., volumele II-III). Revenind astfel la fenomenul supravieţuirii documentare, putem spune însă că el aduce o doză mare de relativism oricărei consideraţii pe baza ponderii unui tip de document. Dar relativismul, sub rezerva că, pe perioade aproximativ egale de timp, în Moldova s-au păstrat de peste 1.5 ori mai multe acte decât în Ţara Românească, este limitat şi de diferenţele procentuale dintre cele două, la rândul lor, "deja" diferenţiate în planul stabilităţii politice (1457-1538).

Reamintim că, în timp ce procentul actelor pentru Biserică în masa documetară se înjumătăţeşte sub Ştefan, domeniul ei creştea cu circa 40% (Alexandru.I. Gonţa, *Domeniile feudale şi privilegiile mănăstirilor moldoveneşti în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, în *BOR*, LXXV, 1957, 5, p. 454), însă

şi de o domnie mai lungă, după explozia privilegială de după încheierea păcii cu turcii, per totalul ultimei treimi a domniei sale, procentajul (15-16%) se redusese, prin creşterea masei documentare păstrate de Ştefan, la jumătate faţă de cel din prima treime a domniei (32%)[171].

creşterea are loc pe o perioadă (1458-1503), aproape egală (1402-1456) cu cea precedentelor donaţii cunoscute. Dar, procentajele scăzute nu-i afectează lui Petru Rareş "presa bună" (D.I. Mureşan, *Rêver, passim*). Pe de altă parte, în Ţara Românească cel puţin, valoarea financiară reală a donaţiilor scade de-a lungul timpului (vezi Octavian Iliescu, *Despre renta în bani constituită în Ţara Românească în beneficiul unor aşezăminte monastice (de la Vlaicu Vodă la Neagoe Basarab)*, în *RI*, sn, III, 1992, 5-6, p. 459, 467-468). Pentru "politica protecţionistă" a lui Ştefan în domeniul Bisericii (vezi Maria Crăciun, *"Appud ecclesia". Înmormântarea în biserică în Moldova secolelor XV-XVI*, în *Confesiune şi cultură în Evul Mediu. In Honorem Ion Toderaşcu* (studii reunite de Bogdan Petru Maleon şi Alexandru Florin Platon), Iaşi, 2004, p. 42, notele 57-58) este interesant un act de la Mircea cel Bătrân, prin care hotăreşte ca nimeni să nu-i împiedice pe cei ce vor să-şi doneze averile mănăstirii Cozia (D.R.H.B., volumul I, nr. 27, p. 62; <1402-1418>). În încheiere, se observă că grija faţă de Biserică, a lui Iliaş ori, şi a lui Ştefan II, sporeşte mult în 1438, an decisiv pentru procesul unionist de la Florenţa (Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, p. 212 sqq.; D. Mureşan, *Isihasmul şi prima etapă a rezistenţei la deciziile conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în *SUBBH*, XLIV, 1999, 1-2, p. 3-57). Este o cercetare, mai mult decât statistică, care merită continuată.

[171] Consideraţiile sunt făcute strict pe D.R.H.A., volumul I, *1384-1448* (întocmit de C. Cihodaru, I. Caproşu, L. Şimanschi), Bucureşti, 1975, *passim*; volumul II, *passim*; volumul III, *1487-1504* (întocmit de C.Cihodaru, I. Caproşu, N. Ciocan), Bucureşti,1984, *passim*; D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I (n-am mai efectuat calcule şi pe anii 1538-1541), *passim* (1328 acte, de la 1400 la 1546); D.R.H.B., volumele I-II, *passim*; D.I.R., seria B, *Veacul XVI*, volumul II, *1526-1550* (editori I. Ionaşcu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Câmpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roller). Bucureşti, 1951, *passim* (873 acte, de la 1387 la 1545). Am scos din calcul daniile făcute, întăririle date unor ierarhi ca "persoane fizice", actele emanate de la figuri politice din afara statelor sau private, cu finalitate seculară sau spirituală, ori reglementările organizatorice bisericeşti (D.R.H.A., volumul I, nr. 21, p. 29-30; nr. 259, p. 367-368; nr. 267, p. 378-379; nr. 289, p. 413; volumul II, nr. 98, p. 140; nr. 102, p. 144-145; nr. 205, p. 310-311; nr. 207-208, p. 314-317; nr. 232, p. 354-355; volumul III, nr. 235, p. 418-419; D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 122, p. 129-131; nr. 169, p. 190-192; nr. 217, p. 245-246; nr. 368, p. 405; nr. 475, p. 530-531; D.R.H.B., volumul I, nr. 19, p. 46-47; nr. 31, p. 67-70; nr. 36, p. 77-78; nr. 44, p. 88-90; nr. 46-47, p. 92-95; nr. 57, p. 112-113; nr. 62, p. 118-122; nr. 97, p. 168-171; nr. 144, p. 240-241; nr. 169, p. 272-273; nr. 173, p. 280-281; nr. 176, p. 285-286; nr. 196, p. 316; nr. 232, p. 372; nr. 246, p. 400-401; volumul II, nr. 2, p. 6-9; nr. 47, p. 102-103; nr. 94, p. 192-193; nr. 157, p. 302; nr. 209, p. 402-403; nr. 227, p. 430; D.I.R.B., *Veac XVI*, volumul II, nr. 27, p. 29-30; nr. 57, p. 60; nr. 75, p. 75; nr. 86, p. 85; nr. 152, p. 152-153; nr. 218, p. 222; nr. 260, p. 261; nr. 265, p. 267-268). N-am luat în calcul actele păstrate pentru Biserica Armeană ori Catolică; (D.R.H.B., volumul I, nr. 90, p. 157; D.R.H.A., volumul I, nr. 14, p. 21). Am contabilizat însă actele pentru Athos şi Sinai (şi Humor, de la Vlad Vintilă; 1535), scutirile date unor sate posedate de Biserică, ele întărind individualitatea acesteia, daniile, înlesnirile făcute unor laici pentru întemeierea, consolidarea, simpla ajutorare a unor mănăstiri din proprietatea lor (D.R.H.A., volumul I, nr. 27, p. 38-39; nr. 221, p. 311-312; volumul II, nr. 134-135, p. 189-194; nr. 176, p. 261; volumul III, nr. 249, p. 449; D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 323, p. 356-357; D.R.H.B., volumul I, nr. 59, p. 115; nr. 151, p. 250-253; nr. 202-203, p. 323-328; nr. 214, p. 342-344; nr. 223, p. 357-359; nr. 231, p. 370-371; nr. 235, p. 377-380; nr. 263, p. 424-427; nr. 271-272, p. 439-443; nr. 279, p. 453-456; nr. 284, p. 461-463; nr. 297-298, p. 485-489; volumul II, nr. 3, p. 9-10; nr. 12, p. 31-35; nr. 71-72, p. 147-155; nr. 96, p. 194; nr. 98, p. 198-200; nr. 105, p. 208-209; nr. 109, p. 223-225; nr. 130, p. 257-259; nr. 160, p. 304-306; nr. 162, p. 307-310; nr. 187, p. 356; nr. 218, p. 418-419; nr. 223, p. 424-425; nr. 229-230, p. 431-433; nr. 233-235, p. 435-442; nr. 244, p. 459; D.I.R.B., *Veac XVI*, volumul II, nr. 11, p. 11; nr. 46, p. 49-51; nr. 61, p. 63; nr. 88, p. 86-89; nr. 97-99, p. 94-100; nr. 116, p. 112-113; nr. 118, p. 114; nr. 122, p. 119-121; nr. 124, p. 122-123; nr. 131-132, p. 130; nr. 135, p. 133-136; nr. 138, p. 139-140; nr. 143-144, p. 142-145; nr. 147, p. 147; nr. 157, p. 158-159; nr. 163, p. 164-165; nr. 179, p. 184-185; nr. 195-197, p. 201-204; nr. 263-264, p. 263-267; nr. 279, p. 278; nr. 287, p. 285-286; nr. 289, p. 287; nr. 313, p. 307-308). O privire comparativă, strict pe aceste serii, a Ţărilor Române poate fi sugestivă.

Ca şi în Ţara Românească(D.R.H.B., volumul I, nr. 122-154, p. 207-257), sub Radu cel Frumos şi Basarab Laiotă, între 1463-1477 (D.R.H.B., *op. cit.* nr. 123-124, p. 208-213; nr. 126-128, p. 215-220; nr. 131, p. 223-225, nr. 137, p. 231; nr. 146-147, p. 242-243; nr. 150-151, p. 247-253; aici, trebuie să amintim, doar, pe D. Năstase, F. Marinescu, *Les actes roumaines de Simonopetra (Mont Athos).*

Catalogue sommaire, Athène, 1987, nr. 9, p. 15; Constantin Bălan, *Hrisoavele mănăstirii Bolintin din 1453 şi 1479*, în *Paul Cernovodeanu*, p. 93), şi în raport cu perioada anterioară, când actele domneşti reprezentau circa 50% (pentru Ţara Românească, între 1387-1461; D.R.H.B., nr. 8-121, p. 22-207, este procentul mediu care nu comportă, decât, aparent, în 1437, scăderi dramatice; D.R.H.B, nr. 8-10, p. 22-30; nr. 14, p. 33-36; nr. 16-17, p. 39-45; nr. 20, p. 47-49; nr. 22, p. 52-55; nr. 25-30, p. 58-67; nr. 32-35, p. 70-77; nr. 37, p. 78-80; nr. 39, p. 82-84; nr. 42, p. 86-88; nr. 45, p. 90-91; nr. 48-49, p. 95-100; nr. 52-53, p. 102-107; nr. 56, p. 110-112; nr. 59, p. 115; nr. 61, p. 117-118; nr. 64, p. 124-125; nr. 72-77, p. 133-140; nr. 79, p. 141; nr. 88-89, p. 153-156, nr. 91, p. 157-159; nr. 94-96, p. 162-168; nr. 98, p. 172-173; nr. 100-102, p. 175-179; nr. 106-107, p. 186-188; nr. 109, p. 191; nr. 115-117, p. 198-202; nr. 119, p. 205; pentru Moldova, unde procentul de la o medie, de 25%, între 1400-1431; D.R.H.A., volumul I, nr. 10-105, p. 13-156; scăzuse mult pentru a reveni la 16%, pe toată perioada 1432-1442, august D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 106-222, p. 156-313 şi a trece apoi la 40% între 1442, septembrie-1447, februarie; D.R.H.A., nr. 223-272, p. 314-386; şi chiar de 50% ulterior; D.R.H.A., volumul I, nr. 273-290, p. 386-415; volumul II, mai ales între 1452-1456; D.R.H.A., volumul I, nr. 15-17, p. 22-25; nr. 19, p. 27-28; nr. 23, p. 32-34; nr. 25-27, p. 36-39; nr. 29-31, p. 41-45; nr. 35, p. 49-50; nr. 40-41, p. 57-61; nr. 43, p. 62-63; nr. 46, p. 66; nr. 50-51, p. 73-76; nr. 59, p. 85-86; nr. 67, p. 98-99; nr. 75, p. 109-110; nr. 80-81, p. 117-120; nr. 92-93, p. 138-141; nr. 100-101, p. 147-151; nr. 104, p. 154-155; nr. 130-132, p. 183-185; nr. 164, p. 229-231; nr. 174, p. 244-245; nr. 180, p. 254-256; nr. 187, p. 264-266; nr. 192, p. 271-272; nr. 195, p. 275-276; nr. 197, p. 278-280; nr. 200, p. 283-284; nr. 209, p. 294-295; nr. 212, p. 298; nr. 214, p. 299-300; nr. 221, p. 311-312; nr. 223, p. 314; nr. 227, p. 318-319; nr. 229, p. 322-323; nr. 241-246, p. 342-350; nr. 249, p. 352-353; nr. 251, p. 355; nr. 253, p. 357-358; nr. 258, p. 365-366; nr. 262, p. 371-372; nr. 264, p. 372-374; nr. 266, p. 377-378; nr. 269, p. 380-381; nr. 272-273, p. 385-388; nr. 276-278, p. 392-395; nr. 283, p. 404-405; nr. 287-288, p. 410-413; nr. 290, p. 414-415; volumul II, nr. 2-3, p. 1-4; nr. 5-6, p. 6-9; nr. 8-9, p. 10-11; nr. 13-14, p. 14-15; nr. 17, p. 19-20; nr. 19, p. 21-22; nr. 24-26, p. 29-36; nr. 28-29, p. 38-41; nr. 31, p. 42; nr. 34-35, p. 47-50; nr. 37, p. 52-53; nr. 39-46, p. 54-65; nr. 53-55, p. 76-81; nr. 57, p. 83-84; nr. 60, p. 89-91), sub Ştefan cel Mare (un prim calcul, pe baza datelor, din anii 1950', a fost făcut de Al. V. Boldur, *Biserica în timpul domniei lui Ştefan cel Mare*, în *BOR*, LXXXIV,1964, 7-8, p. 724-725), procentajul scade la 32% (D.R.H.A., volumul II, nr. 64-65, p. 94-96; nr. 67, p. 98-100; nr. 69-70, p. 101-105; nr. 72-75, p. 106-109; nr. 79, p. 115, nr. 84, p. 119-121; nr. 86, p. 123-124; nr. 91, p. 131; nr. 93-94, p. 133-135; nr. 107, p. 151-154; nr. 116-117, p. 167-168; nr. 128-129, p. 183-186; nr. 132, p. 187; nr. 134-136, p. 189-195; nr. 138, p. 196-198; nr. 141, p. 202-204; nr. 146, p. 211-213; nr. 148, p. 215-216; nr. 155, p. 227-229; nr. 157, p. 232-233; nr. 163-167, p. 241-250; nr. 174-176, p. 257-261; nr. 181, p. 266-267; nr. 184, p. 272-274; nr. 187, p. 278-279; nr. 189, p. 281-283; nr. 192, p. 287-288; de fapt, s-ar părea că scăderea începuse de la intarea mitropolitului Teoctist în sfat, în 1455 (N. Grigoraş, *Din istoria diplomaţiei moldoveneşti 1432-1457*, Iaşi, 1948, p. 207), anterior, sub Alexăndrel şi Petru Aron, procentajul fiind de 52%, pentru ca, acum, el să devină de 32%, procentajul primei treimi a domniei lui Ştefan), între 1457-1474 (D.R.H.A, *op. cit.*, nr. 62-198, p. 93-299). Între 1474-1484 (D.R.H.A., nr. 199-262, p. 299-403), şi 1486-1504 (D.R.H.A., volumul II, nr. 263-265, p. 403-409; volumul III, nr. 1-295, p. 1-529), procentajul coboară chiar la 15-16% (D.R.H.A., volumul II, nr. 200, p. 300-302; nr. 211, p. 318-320; nr. 214, p. 324-326; nr. 220-221, p. 334-338; nr. 225, p. 343; nr. 233-234, p. 355-357; nr. 239, p. 363-365; nr. 245, p. 373-375; volumul III, nr. 9, p. 13-15; nr. 17-19, p. 28-34; nr. 31-36, p. 50-64; nr. 38-40, p. 67-76; nr. 42, p. 76-81; nr. 51, p. 94-97; nr. 54, p. 99-105; nr. 73-78, p. 135-153; nr. 81-82, p. 158-164; nr. 86, p. 169-172; nr. 93, p. 185-186; nr. 100, p. 199-200; nr. 204, p. 367-369; nr. 240, p. 426-427; nr. 244, p. 433-436; nr. 246-247, p. 438-446; nr. 249, p. 449; nr. 254, p. 454-456; nr. 256, p. 458-459; nr. 258, p. 462-463; nr. 261, p. 466-470; nr. 282-283, p. 501-506; nr. 285, p. 507-510; nr. 287-290, p. 511-516; nr. 293, p. 520-523; nr. 295, p. 526-529).

Transalpin (D.R.H.B., volumul I, nr. 155-179, p. 258-292), după domnia "pioasă" (D.R.H.B., *op.cit.*, nr. 155, p. 258; nr. 157, p. 260; nr. 161-165, p. 265-270; nr. 171-172, p. 277-280; nr. 179, p. 288-292; trebuie să amintim, doar, pe Boško I. Bojović, Petre Ş. Năsturel, *Les fondations dynastiques du Mont-Athos. Des dynastes serbes et de la sultana Mara aux princes roumains*, în *RESEE*, XLI, 2003, 1-4, p. 167), a lui Basarab Ţepeluş, între 1477-1482, cu întreruperi, surprinzător, sub Vlad Călugărul, între 1482-1495 (D.R.H.B., nr. 180-257, p. 293-417; inclusiv actele emise de Radu cel Mare ca asociat al său; la această listă ar trebui adăugat, cf. Ştefan Ştefănescu, *Eléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*, în *RRH*, IV, 1965, 5, p. 891-897, nr. IV, p. 515) procentul este sub 30% (D.R.H.B., nr. 186, p. 300-303; nr. 201-203, p. 321-328; nr. 205, p. 329-331; nr. 210, p. 335-336; nr. 212-214, p. 337-344; nr. 220-223, p. 351-359; nr. 225, p. 361; nr. 228, p. 365-367; nr. 231, p. 370-371; nr. 233, p.

373-374; nr. 235-237, p. 377-383; nr. 239, p. 384-386; nr. 241, p. 388-391; nr. 247-248, p. 401-407; nr. 251-252, p. 410-412; nr. 255-256, p. 414-416; el se reduce dacă excludem actele pentru Athos). Dar, sub Radu (D.R.H.B., volumul I, nr. 258-303, p. 418-496; volumul II, nr. 3-53, p. 1-115), între 1495-1508 se reapropie de 50% (D.R.H.B., volumul I, nr. 259-260, p. 419-421; nr. 263, p. 424-427; nr. 265-273, p. 428-446; nr. 275-277, p. 448-451; nr. 279-281, p. 453-459; nr. 283-285, p. 460-465; nr. 289-290, p. 470-474; nr. 293, p. 477-478; nr. 295, p. 482-483; nr. 297-298, p. 485-489; nr. 300-301, p. 491-492; nr. 303, p. 494-496; volumul II, nr. 1, p. 3-5; nr. 3-5, p. 9-18; nr. 9, p. 22-25; nr. 11-12, p. 26-35; nr. 14-15, p. 41-48; nr. 19, p. 53-55; nr. 28-33, p. 67-77; nr. 49, p. 104-106; nr. 51, p. 108-110; nr. 53, p. 112-115; episodul Nifon nu pare să fi afectat fluxul donativ, confirmator, intern, în schimb, din 1502 şi până la moartea sa (1508), lui Radu nu-i mai sunt cunoscute donaţii la Athos, cu atât mai interesantă, fiind considerarea de către Baiazid a Vatopedi-ului, ca proprietate a domnului Ţării Româneşti, în primăvara lui 1504; *Vatopedi*, nr. 13, p. 73; confirmare din 1508).

După 4 ani nesiguri (D.R.H.B., volumul II, nr. 54-94, p. 116-193), dar care menţin procentajul peste 40% (D.R.H.B., *op.cit.*, nr. 54, p. 116; nr. 58-60, p. 121-131; nr. 64, p. 137-138; nr. 69, p. 144-146; nr. 71-72, p. 147-155; nr. 78, p. 167-169; nr. 81-86, p. 171-181; nr. 89, p. 184-186; nr. 92-93, p. 189-192), vine, între 1512-1521 (D.R.H.B., nr. 95-210, p. 193-405), Neagoe Basarab, care readuce procentajul în preajma lui 50% (D.R.H.B., nr. 95-98, p. 193-200; nr. 100, p. 201-202; nr. 103-109, p. 205-225; nr. 111, p. 227-228; nr. 113-114, p. 230-233; nr. 116-118, p. 235-241; nr. 120, p. 243-244; nr. 126, p. 252-253; nr. 130-134, p. 257-270; nr. 140, p. 278; nr. 143, p. 281-283; nr. 148-150, p. 289-292; nr. 153, p. 295-297; nr. 158, p. 303; nr. 160, p. 304-306; nr. 162-165, p. 307-322; nr. 173-174, p. 331-335; nr. 176-178, p. 338-341; nr. 180-181, p. 343-345; nr. 185-189, p. 354-365; nr. 191, p. 368-369; nr. 193, p. 371-375; nr. 195, p. 379-380; nr. 197-198, p. 385-387; nr. 201-202, p. 390-392). În Moldova (D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 37-104, p. 42-108), sub Bogdan, între 1505-1517, procentul este 18%, dar, de doar 4% (D.I.R.A., *Veac XVI*, *op. cit.*, nr. 39, p. 44; nr. 64, p. 69-70) înainte de 1513 (D.I.R.A., *Veac XVI*, nr. 37-83, p. 42-88), şi de peste 50% (D.I.R.A., nr. 84-90, p. 88-93; nr. 92-93, p. 93-95; nr. 95, p. 95-96; nr. 97, p. 97-98; nr. 100, p. 100-102) din 1514 (D.I.R.A., nr. 84-104, p. 88-108). Sub Ştefăniţă, între 1517-1525 (D.I.R.A., nr. 105-200, p. 108-228), el coboară la 10% (D.I.R.A., nr. 105, p. 108-109; nr. 125, p. 134-135; nr. 130, p. 141-142; nr. 149; nr. 153-155, p. 170-176; nr. 163, p. 184-185; nr. 168, p. 189-190; nr. 170, p. 192-194; nr. 183, p. 208; nr. 198, p. 224-225). Procentajul scade şi sub Petru Rareş (D.I.R.A., nr. 201-353, p. 228-391; nr. 366-487, p. 404-545), în prima domnie (1527-1538), la 7% (D.I.R.A., nr. 202, p. 228-230; nr. 207, p. 235-236; nr. 215, p. 243-244; nr. 274, p. 307-308; nr. 285-286, p. 319-321; nr. 289-291, p. 323-324; nr. 301, p. 334-335; nr. 323, p. 356-357; nr. 328, p. 361-362; nr. 330-331, p. 364-367; nr. 353, p. 391), pentru a reveni, în a doua, domnie (1541-1546) la 15% (D.I.R.A., nr. 369, p. 405; nr. 372-374, p. 407-408; nr. 376-377, p. 409-411; nr. 415, p. 456-458; nr. 420, p. 463-465; nr. 431, p. 477; nr. 434-435, p. 480-481; nr. 443-444, p. 489-491; nr. 448-450, p. 496-500; nr. 452, p. 501-503; nr. 454, p. 505-507; nr. 465, p. 518; nr. 467, p. 519-520; nr. 472-473, p. 525-528; nr. 477, p. 532-533; cf. C. Rezachevici, *Politica internă*, în *Petru Rareş* (redactor coordonator L. Şimanschi), Bucureşti, 1978, IV, *A doua domnie (1541-1546)*, p. 221, nota 104, p. 223; procentajul ar fi, pe toate actele editate, de circa 20%, pentru a domnie a lui Petru Rareş, ceea ce ne arată din nou limitele acestei cercetări).

Între timp, în Ţara Românească (1521-1528), *grosso-modo*, sub Radu de la Afumaţi şi contracandidaţii săi (D.R.H.B., volumul II, nr. 211-250, p. 405-467; D.I.R.B., *Veac XVI*, volumul II, nr. 1-55, p. 1-59), procentajul creşte la 60% (D.R.H.B., *op. cit.*, nr. 211, p. 405-407; nr. 213, p. 408-409; nr. 215, p. 410-412; nr. 217-218, p. 416-419; nr. 220-226, p. 421-430; nr. 228-230, p. 430-433; nr. 233-236, p. 435-443; nr. 239, p. 447-448; nr. 242-244, p. 454-459; nr. 249, p. 464-465; D.I.R.B., *Veac XVI*, *op. cit.*, nr. 1, p. 1-2; nr. 3-6, p. 2-6; nr. 11-12, p. 11-12; nr. 18, p. 21-22; nr. 25-26, p. 28-29; nr. 28, p. 30-31; nr. 34-35, p. 36-39; nr. 37-44, p. 40-48; nr. 46-47, p. 49-51; nr. 50, p. 54; nr. 52-55, p. 55-59). După domniile lui Moise şi Vlad Înecatul, după 1529-1532 (D.I.R.B., *Veac XVI*, nr. 56-115, p. 59-112), când procentajul trece de 65% (D.I.R.B., nr. 56, p. 59; nr. 58-64, p. 61-66; nr. 67-68, p. 67-70; nr. 70-73, p. 71-74; nr. 76, p. 75-76; nr. 79, p. 78-79; nr. 81-85, p. 80-85; nr. 88-91, p. 86-90; nr. 93-95, p. 91-93; nr. 97-99, p. 94-100; nr. 101-102, p. 101-102; nr. 106, p. 105; nr. 109, p. 107; nr. 112, p. 109; nr. 115, p. 111-112), urmează domnia lui Vlad Vintilă (1532-1535), bogată în documente (D.I.R.B., nr. 116-178, p. 112-184). Ea păstrează plafonul la peste 60% (D.I.R.B., nr. 116, p. 112-113; nr. 118-119, p. 114-115; nr. 121-122, p. 118-121; nr. 124-126, p. 122-125; nr. 128, p. 126-128; nr. 130-135, p. 133-136; nr. 138, p. 139-140; nr. 141-144, p. 141-145; nr. 147, p. 147; nr. 149-151, p. 150-152; nr. 153, p. 153-154; nr. 155-157, p. 156-159; nr. 160, p. 161-162; nr. 163, p. 164-165; nr. 165-167, p. 166-171; nr. 169-173, p. 172-179; nr. 175, p. 180-181). Acelaşi lucru nu mai este valabil şi sub Radu Paisie, între 1535-1545 (D.I.R.B., nr. 179-326, p. 184-318), când procentajul cade sub 40% (D.I.R.B., nr. 179, p. 184-185; nr. 184-185, p. 190-191;

Sunt date care merită analizate, mai ales când între anii 1492-1496, între impunerea eşecului congresului cruciat de la Roma şi intrarea în linie dreaptă a pregătirilor pentru expediţia cruciată a lui Jan Albert, prezentată ca fiind în favoarea Moldovei, nici un act în favoarea Bisericii nu s-a păstrat de la Ştefan, deşi activitatea cancelariei şi-a păstrat ritmul dintre 1487-1491, cu toate că a ridicat şapte biserici, de uz personal şi comunitar[172].

Amintim două dintre raţiunile majore pentru continuarea investigaţiei. Domnii Ţării Româneşti, stat mult mai instabil între 1456-1546, decât Moldova, se dovedesc foarte darnici în comparaţie cu omologii lor moldavi, comparaţie valabilă şi pentru predecesorii lor, de la Mircea cel Bătrân şi Alexandru cel Bun încoace[173]. Marile perioade privilegiale ale lui Ştefan

---

nr. 187, p. 194; nr. 189-190, p. 195-197; nr. 192-193, p. 199-200; nr. 195-198, p. 201-205; nr. 202-203, p. 208-209; nr. 210-213, p. 215-218; nr. 219, p. 223-224; nr. 222-223, p. 225-229; nr. 228-229, p. 232-233; nr. 231-233, p. 236-238; nr. 236-237, p. 240-241; nr. 239, p. 242; nr. 244-245, p. 246-247; nr. 249-250, p. 252-253; nr. 253-254, p. 255-258; nr. 259, p. 261; nr. 263-264, p. 263-267; nr. 276, p. 275-276; nr. 279, p. 278; nr. 282-283, p. 280-282; nr. 286-287, p. 284-286; nr. 289, p. 287; nr. 293-294, p. 290-291; nr. 298, p. 294; nr. 300-301, p. 295-296; nr. 313, p. 307-308; nr. 315, p. 309; nr. 322, p. 314-315; nr. 324-325, p. 316-317). Este desigur un tablou parţial şi corectibil.

[172] *Sanudo*, volumul I, col. 740, 744; Al.V. Boldur, *Ştefan*, p. 266-268; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 417-418; În final, atenţia se opreşte asupra anilor 1492 (ianuarie)-1496 (ianuarie), când (D.R.H.A., volumul III, nr. 106-198, p. 211-349, şi poate D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 93, există un hiat documentar între ianuarie 1496 şi ianuarie 1497), dintr-un total de 93 (95) acte, nici unul nu este destinat Bisericii, deşi, în acei ani, Ştefan ridică 7 biserici, la Hârlău, Iaşi, Borzeşti, Dorohoi, Huşi, Popăuţi, Războieni, (*Repertoriul*), nr. 8-14, p. 94-144; Tazlăul, o achiziţie monastică a lui Ştefan, început în iulie 1496, este încheiat în toamna lui 1497, când este finalizată şi noua biserică a mănăstirii Neamţ; *Repertoriul*, nr. 15, p. 144; nr. 16, p. 147).

S-ar putea spune că, din punct de vedere anti-otoman, Ştefan are grijă de Biserică la începutul şi la sfârşitul unei potenţiale acţiunii împotriva Imperiului Otoman, mai puţin sau aproape deloc în timpul războiului, în timpul exercţiului funcţiei sale cruciate. De asemenea, în timpul în care el nu are grija confruntării cu Poarta, atenţia faţă de Biserică scade, sugestiv putând fi în aceste condiţii faptul că acţiunile sale din 1473-1474, nu au fost pregătite între 1472 (includem şi acest an)-1474 de mari gesturi donative, deşi activitatea cancelariei n-a scăzut enorm în raport cu perioada anterioară, fiind emise 20 (22) de acte, dintre care doar două în 1474 (D.R.H.A., volumul II, nr. 179-198, p. 264-298, plus poate nr. 62-63, p. 92) Din 1469-1471, dintr-un total de 23 (25) de acte (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 156-178, p. 230-264; plus poate nr. 62-63, p. 93), provin 9 acte în favoarea Bisericii, majoritatea (6), din 1469, putând şi fiind legate de sfiinţirea Mănăstirii Putna (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 157, p. 232-233; nr. 163-167, p. 241-250; nr. 174-176, p. 257-261, în 1470, cancelaria n-a emis nici un act pentru Biserică, anul atacului asupra Radu cel Frumos; *Letopiseţul anonim*, p. 16). În 1472, au fost emise şi păstrate 10 (12) acte, cu o excepţie, toate cele sigure fiind anterioare căsătoriei cu Maria de Mangop din 14 septembrie (*Letopiseţul anonim*, p. 17), dintre care 4 pentru Biserică (D.R.H.A., volumul II, nr. 181, p. 266-267; nr. 184, p. 272-274; nr. 187, p. 278-279; nr. 189, p. 281-283). În 1473, au fost emise şi păstrate 8 (10), dintre ele unul fiind pentru Biserică (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 192, p. 287-288). În 1474, au fost emise şi păstrate 2 (4) acte, nici unul nefiind în favoarea Bisericii. După Vaslui, deşi se vorbeşte de întâmpinare făcută de Biserică lui Ştefan, de masa dată de el ierarhilor şi apropiaţilor săi (*Letopiseţul anonim*, p. 18; *Długosz*, p. 622), un singur act fost emis de domn pentru Biserică (nu cunoaştem însă direct, prin acte, nici răsplătirea boierilor şi oştenilor săi), următorul document pentru ea de la Ştefan provenind din 1478 (D.R.H.A., volumul II, nr. 200, p. 300-302; nr. 211, p. 318-320; nu se cunosc eventualele pagube aduse de campania lui Mehmed în 1476 aşezămintelor ortodoxe din Moldova, sultanul pozând în eliberator al Moldovei de tirania sa, nemulţumirile şi dezertările moldave fiind o realitate puternică în acei ani; *Długosz*, p. 644-646; *Piscia*, p. 378). În aceste condiţii, mai aproape de acele timpuri, ar fi o interpretare care să apropie gesturile domneşti de o politică de cointeresare-îmbunare anti-otomană a Bisericii, decât de una de răsplătire a angajamentului ei.

[173] Merită subliniat faptul că, pe lângă discrepanţa moldo-munteană valabilă pe timp de pace, daniile şi întăririle acordate Bisericii cresc în vremurile tulburi, normalizarea, calmarea situaţiei ducând la o scădere sensibilă a atenţiei privilegiale date Bisericii, fapt vizibil inclusiv în Ţara Românească a secolului XVI, în timpul deceniului de domnie a lui Radu Paisie (pentru context C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 188-197; în aceste condiţii, amintim paginile lui Constantin Şerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, Bucureşti, 1991, p. 74-78, 112-115).

pentru Biserică sunt: la începutul domniei (1458), după pacea cu Baiazid din 1486 (1487-1488), în timpul desfăşurării congresului cruciat de la Roma (1490) şi după eşecul acestuia (1491), la sfârşitul domniei (1503)[174]. Desigur, explicaţiile, tentaţiile sunt numeroase, în special când debutul războiului cu Poarta, "acalmia" dintre 1492-1496[175], nu beneficiază de gesturi privilegiale de intensitatea celora din anii 1487-1488 sau 1490-1491.

---

[174] K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 417-418; N. Pienaru, *Tratatul*, p. 298-303; C. Rezachevici, *A fost Ştefan cel Mare "ales" domn în aprilie 1457?Un vechi "scenariu istoric": de la "tradiţia imaginară la realitate*, în *AIIX*, XXIX, 1992, p. 19-33 (cresc, pe fondul păcii, gesturile domneşti de credinţă şi darurile pentru Athos; vezi şi N. Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les rélations roumano-athonites*, în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 622); dintre cele 99 de documente emise de Ştefan între 1457-1503 (ultimul an de la care cunoaştem un act de la el), pentru Biserică, de la danii şi întăriri de proprietăţi, la confirmarea şi acordarea de drepturi, donaţii şi scutiri, 10 acte provin din 1457-1458, dintre care nouă sunt întăriri de posesiuni (D.R.H.A., volumul II, nr. 64-65, p. 94-96; nr. 67, p. 98-100; nr. 69-70, p. 101-105; nr. 72-75, p. 106-109; nr. 79, p. 115). Altele, 24 la număr, datează dintre 1487-1490, dintre care 13 danii şi 7 întăriri de proprietăţi (D.R.H.A., volumul III, nr. 9, p. 13-15; nr. 17-19, p. 28-34; nr. 31-36, p. 50-64; nr. 38-40, p. 67-76; nr. 42, p. 76-81; nr. 51, p. 94-97; nr. 54, p. 99-105; nr. 73-78, p. 135-153; nr. 81-82, p. 158-164). Pe anii, ele se aranjează astfel: 14 acte în 1487-1488 (6 danii), 2 în 1489 (2 danii), şi 8 în 1490 (5 danii), dintre care 6 pe 15 martie 1490. Trebuie remarcat că, între 1491-1497, nu avem nici un act cunoscut pentru Biserică. Iar din 1503, provin 7 acte, 2 danii şi 5 întăriri (D.R.H.A., volumul III, nr. 285, p. 507-510; nr. 287-290, p. 511-516; nr. 293, p. 520-523; nr. 295, p. 526-529). Actele din aceşti 7 ani (1457-1458, 1487-1490, 1503) reprezintă 39% din totalul documentelor emise în favoarea Bisericii în decursul a 47 de ani (respectiv 46 de ani cu emisiune documentară cunoscută, fără a mai pune la socoteală şi discutatul document al lui Ştefan de la sfârşitul lui 1456; Mihai Costăchescu, *Documente moldoveneşti de la Ştefan cel Mare*, Iaşi, 1948, p. 16-20).

Este de subliniat şi că, între 1487-1504 (46), cu ierarhii în afara sfatului, s-au emis mai multe acte privilegiale, decât între 1457-1473 (43). Totodată, a crescut ponderea daniilor în raport cu întăririle. De la 14% daniile au ajuns la 52%, în timp ce întăririle au trecut de la 58% la 35 % în totalul actelor date în favoarea Bisericii Ortodoxe (aici, ar merita văzut în continuare, calendarul donaţiilor, gradul de corespondenţă dintre ele şi marile sărbători ortodoxe, o corespondenţă deja evidenţiată la nivelul politicii ştefaniene; M. M Székely, Şt.S. Gorovei, *Semne*, p. 51-58).

Pe de altă parte, precizăm că un coeficient de 2.2 face diferenţa între supravieţuirile documentare moldave dintre anii 1457-1473 (D.R.H.A., volumul II, nr. 64-196, p. 94-295, plus poate nr. 62-63, p. 93) şi 1487-1503 (D.R.H.A., volumul III, nr. 1-295, p. 1-529, poate şi D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 93; nr. 263, p. 403-405). Aceasta ar însemna că, în fapt, scăderea ponderii actelor în favoarea Bisericii Ortodoxe în masa documentară moldavă se datorează creşterii numărului acestora şi nu altor considerente. În aceste condiţii, "procentele reale" pentru anii 1457-1473 şi 1487-1503 ar fi practic aceleaşi, cu un avantaj pentru ultima treime (15% X 2.2=33%) în raport cu prima (32%). Ceea ce devine în aceste condiţii mai interesant este situaţia din marii ani de donaţie ecleziastică şi monastică. Între 1457-1458 (D.R.H.A., volumul II, nr. 62-79, p. 93-115; cu nr. 62-63, p. 93; nr. 68, p. 100; nr. 71-72, p. 105-106, discutabile ca datare exactă, toate acte laice), au fost emise şi păstrate 13 (18), dintre care 8 pentru Biserică. Între 1487-1490 (D.R.H.A., volumul III, nr. 1-83, p. 1-166; plus poate D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 63; nr. 263,p. 403-405), au fost emise şi păstrate 83 (86) de documente, dintre ele, 24 fiind pentru Biserică. În 1503 (D.R.H.A., volumul III, nr. 284-295, p. 506-529; plus poate D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 63), au fost emise şi păstate 12 (14) acte, 7 dintre acestea în favoarea Bisericii. Ponderea ar fi astfel de 44/61% între 1457-1458, 28/29% între 1487-1490, 50/58% în 1503. Tot mai valoros devine deceniul nouă al veacului XV.

[175] Este o altă linie subţire pe care merge viitorul Sfânt, viitorul David. Multe repere se pot ridica din dialogul cu Dumnezeu al monarhului, din gestica şi tactul raportării ştefaniene la mediatorii acestuia (B.P. Maleon, *Ritualurile puterii şi funcţia mediatoare a clerului de mir "Rugătorii" lui Ştefan cel Mare*, în *AŞUI*, L, 2004, p. 53-67).

Ceea ce ar mai fi

După acest lung drum printre simboluri, ne reîntoarcem în lumea venetă, pentru a vedea datele care mai pot fi oferite şi legate de ea. În atenţie, aducem, readucem, aspect valabil cel puţin pentru unul dintre ele, trei cazuri, trei elemente, unul dintre ele anterior lui 1484[176]. Ele nu sunt deloc străine de intersecţia politică care a fost vara anului 1484.

Trei cazuri. Prima dată, o contextualizare ne reţine atenţia. La 1478, în final, la insistenţele Veneţiei, Ştefan a primit banii cruciaţi, 10000 de ducaţi[177], de care se vorbea de câţiva ani, direct, nu pe, slaba, filiera ungară, stinsă acum. Acuzele de pactizare cu *Turcul* recepţionate de Matia, el nemaiprimind nimic din 1476, reproşurile adresate de el Veneţiei, susţinătoarea lui Ştefan la Roma (1478), construcţiile de la Chilia şi Cetatea Albă (1479), costurile de 10000 de ducaţi pentru ridicarea unui fort pe Rhodos (1465), sau de 15000 pentru întărirea fortificaţiilor Corfu-lui (1482), permit formularea[178]. Ştefan primise cei 10000 de ducaţi[179].

Cel de al doilea element vine din 1492. Este ulterior păcii din 1486, morţii lui Matia Corvin şi congresului de la Roma (1490), când alături de Ungaria, Moldova figurase ca loc de pasaj cruciat în drumul spre Constantinopol[180]. Elementul provine din anul în care, la Antonio

---

[176] Viakeslav Makuscev, editorul culegerii M.H.S., a cărei utilizare, nu este uşurată de structurarea sa, a fost folosit de istoricii români de la N. Iorga, *Studii* (1899), p. 123, nota 1, la E. Denize, *Stephen* (2004), p. 146, nota 272.

[177] Înainte de campania moldo-ungară din octombrie 1476, în Ţara Românească, Matia, somat deja în aprilie de Sixt IV să-i trimită bani lui Ştefan (*Acta*, nr. 16, p. 17-18), se arătase dispus să-i dea lui Ştefan parte din banii primiţi, şi deja cheltuiţi, de la Roma (*Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 20, p. 15; N. Iorga, *Veneţia*, nr. 31, p. 273; *Bonfini*, volumul IV, p. 62, 92.; poate se încerca o nouă colectă, dar, după bani din august 1476, nu se mai cunosc alţii daţi de Roma direct lui Matia. Dacă cei 200000 de ducaţi, pe care *Długosz* (p. 647) susţine că Matia i-a primit după transformarea eşecului otoman într-un succes personal (afirmaţie sigur adevărată pe jumătate, întrucât banii, doar 93000 de florini, au venit, la câteva săptămâni, după Războieni; *Acta*, nr. 21, p. 24; *Bonfini*, *op. cit.*, p. 61-62), nu reprezintă o distorsiune, decât pe jumătate, a realităţii, atunci Ştefan cel Mare, informat de decizia lui Matia Corvin de către veneţieni (*Hurmuzaki*, *op. cit.*, nr. 20, p. 15), şi-a primit partea, el nereclamând acest lucru, peste câteva luni, la Veneţia (*Documente Ştefan*, volumul II, nr. 154, p. 343-351). Mai probabil, dacă o nouă colectă se afla în desfăşurare, fondurile strânse n-au ajuns nici pe mână lui Matia, nici pe mâna lui Ştefan. În mai 1477, la Veneţia, Grigore Ţamblac, solul şi *unchiul* lui Ştefan, anunţa că domnul se bucurase că din *banii trimişi în ţara Ungurească şi din alţii voi avea şi eu ceva folos* (*Documente Ştefan*, *op.cit.*, nr. 154, p. 344, 349). Deşi exploata sensibilităţile veneţienilor şi îl împingea în marginea creştină pe Matia, nu spunea că Ştefan n-ar fi primit ceva sau dimpotrivă. Miza se afla în *şi din alţii* şi *în ceva folos*. Probabil, Matia trimisese un "pansament" în Moldova.

[178] A se vedea C. Esarcu, *Ştefan cel Mare. Documente descoperite în Archivele Veneţiei* (extras din *CT*, V, 1874), Bucureşti, 1874, nr. 7, p. 53-56, nr. 8, p. 61 (căi de transmitere ale banilor cruciaţi şi în *Vite 1474-1494*, p. 75); *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 28, p. 26; M.D.E. volumul II, nr. 255, p. 269; nr. 257, p. 372; N. Iorga, *Veneţia*, nr. 49-53, p. 292-294; *Bonfini*, volumul IV, p. 61-62, 92-94; *Cronica moldo-germană*, p. 34; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 262-263; nota 112; O. Cristea, *Domn*, p. 77.

[179] [Emericus Kelcz], *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres*, Cassoviae, 1743, IV, nr. 27, p. 56; Al. Simon, *Braţele crucii. Politicile creştine ale Ştefan cel Mare şi Matia Corvin/ Keresztfák. Nagy István és Hunyadi Mátyás keresztény politikája*, în *Ştefan-Matia*.

[180] A.S.V., Misc., Arm., II-56, f. 376 (377), v.; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 414-415; H. Inalcik, *Djem*, p. 348; datorită problemei pasajului habsburgic prin Ungaria este de presupus că trecerea s-ar fi realizat prin Moldova (un motiv în plus pentru relaţia din acel an a lui Ştefan cu Maximilian I de Habsburg, *regele romanilor*, fiul lui Frederic III, de care însă se distanţase, apropiindu-se de Matia, înainte de moartea acestuia în aprilie 1490; MDE, volumul IV, nr. 17-18, p. 23-25; nr. 34, p. 50; nr. 81, p. 115; nr. 110, p. 146-151; nr. 112, p. 152-158; Zs. Teke, *Rapporti*, p. 34; Ştefana Simionescu, *Legăturile dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în *RdI*, XVIII, 1974, 1, p. 91-98; vezi şi Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der*

Bonfini, Ştefan, prin protecţia acordată Transilvaniei, împotriva intenţiilor otomane, câştigă "succesiunea" lui Matia ca *valachorum regulus*[181]. În octombrie 1492, se transmitea la Milano, ştirea venită din sursă venetiană de primă mână, că Ştefan, voievodul Moldovei, căpitan al Republicii, urma să primească 70000 sau chiar 80000 de ducaţi[182].

De la început, documentul spune multe despre percepţia venetă asupra lui Ştefan, ca voievod, şi ca şi duce, cum este el numit monarhic preponderent[183]. Rămâne de discutat

---

Wende zur Neuzeit, volumul I, *Jugend Burgundisches Erbe und Römisches Königstum bis zur Alleinherrschaft 1459-1493*, Wien, 1971, p. 308-316). Moldova, *Wallachia*, în text, nu figura explicit ca participantă la cruciadă, ceea ce înseamnă, fie că era implicată de prezenţa ungară (lucru normal datorită înţelegerii moldo-ungare din 1489, a intervenţiei papale, la solicitarea lui Ştefan, care o permisese; [Kaspar Weinreich], *Die Danziger Chronik von Pfaffenkriege*, în *SRPru*, IV, 1870, p. 688; Ş. Papacostea, *Poziţia*, p. 518), fie că statutul Moldovei nu fusese încă clarificat (ipoteză susţinută de locul de pasaj şi de reticienţa pe care, în ciuda poziţiei cruciate revenite lui Matia, Inocenţiu VIII o păstra faţă de acesta; A.S.V. Misc. Arm., II-29, f. 43 (47), r.-82 (86),v). Pe deasupra, fie în acelaşi an, după moartea lui Matia, a cărui grea moştenire era menţionată, fie in 1494 (A.S.V. Misc., Arm., II-20; f. 112 (116), r.), lui Maximilian i se recomanda ca, trecerea Dunării să se facă *per utraque Wallachiae* ("prin fiecare dintre/prin ambele Valahii"), ceea ce înseamnă sigur că proiectul evoluase, implicând şi Ţara Românească (la 1491, când se publica harta realizată de cardinalul Nicolae de Cusa, spaţiul sud-estic avea ca unităţi politice: *Magna Valachia*-Ţara Românească, *Valachia Magna*-Moldova; Ştefan Ştefănescu, *Conştiinţa europeană în gândirea lui Ştefan cel Mare*, în *Ştefan 500*, p. 291, nota 21). Ar fi fost vorba de două coloane cruciate, din care, datorită problemelor ungaro-germane, cea mai puternică urma să treacă prin Moldova, însumând trupele imperiale, cele polone, şi cele moldave, şi lovind prin Dobrogea (atât în formula aceasta, cât şi în cea *Hungariam aut Vallachiam*, trecerea cruciată, cu precădere cea polonă, după 1485-1489; Ş. Papacostea, *Relaţiile*, p. 628-630; Gh. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din 1497. Critica izvoarelor*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 20-21, era de natură şi să-l îngrijoreze pe Ştefan). Deocamdată, mai multe sunt imposibil de spus. Oricum, "cu excepţia" devastărilor la care se expunea, poziţia cruciată a Moldovei era esenţială, indiferent de variante .

[181] *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 303, p. 341; volumul VIII, nr. 32, p. 28; *Bonfini*, volumul IV, p. 188; Alexandru Lapedatu, *Vlad-Vodă Călugărul, 1482-1496. Monografie istorică* , Bucureşti, 1903 (extras din *CL*, XXXVI), p. 43; şi I. Căzan, *Duşmani de temut şi aliaţi de nădejde. Ţările Române în epoca lui Ştefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, Bucureşti, 2004, p. 107-112.

[182] M.H.S., volumul I-2, nr. 15, p. 137; *Litterae Francisci Tranchedini e Bononia ad Ill^mum Principem et Excell^mum D.D. Ducem Mediolani, 17 Octobris 1492; Un mio amico, quale ha hogi parlato con uno Paduano, quale de recenti vene da Venetia, mi ha facto intendere havere retracto da epso Paduano come la Illustrissima Signoria de Venetia ha conducto novamente per suo Capitaneo Il Signore Stephano Vaivoda de Mundavia, homo sagacissimo et callidissimo in lo mestere del arme, cum stipendio de LXX milia overo LXXX milia ducati, et questo dice havere havuto da persona de grande auctorita in Venetia.* Textul ne lasă să înţelegem că tranzacţia a fost încheiată. Dar, culoarul pe care ne-a parvenit ştirea, un venetian-un padovan-un prieten al milanezului de la Bologna-în fine, omul ducelui de Milano, ne cere să considerăm textul doar prin prisma unei posibilităţi, foarte serioase însă. Ştefan, cel Mare (întrucât titlul său şi locul căruia acesta îi corespunde nu lasă loc pentru îndoială), urma să fie finanţat.

În A.S.Ve., S.S., reg. 34, *1489-1493*, care, ca şi întreaga serie de registre, conţine în primul rând deliberările senatului şi instrucţiunile date de el şi de doge solilor Republicii, n-am găsit nici o menţiune despre o asemenea decizie. Nu trebuie să ne surprindă. Contextul nu permitea ca finanţarea având, în primul rând prin precedentele din anii 1475-1478, un evident sens anti-otoman, să fie decisă la nivelul deliberativ al senatului, de unde Poarta îşi putea lesne lua informaţiile (vezi şi Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia*, Milano, 1998 (reprint), p. 247-248).

[183] V.M.H.H., volumul II, nr. 636, p. 453; *Acta*, nr. 9, p. 9; mai mult, deosebirea *Dilecto filio* (Ştefan; aşa era numit Ivan, *mare duce*, la 1472; M.H.S., volumul I-1, *Ancona-Bononia-Florentia*, Varsaviae, 1874, nr. 4, p. 310, ori dogele, *ducele*, Veneţiei; A.S.V., Misc., Arm., II-7, f. 294 (298), r, 1481) şi *Carissimo filio* (Matia) exprima diferenţa de rang monarhic, nu apropierea de Roma. De asemenea, *princeps* putea fi folosit pentru ambii, ca o formulă de politeţe, ca un însemn al calităţii monarhice, în special, ori ca un rang monarhic (*Hurmuzaki*, nr. 12, p. 10; nr. 15, p. 12-13). Pe moment, remarcăm raporturile ierarhice "stabilite" de Apus între Moldova şi Moscova. Prima era tratată preponderent de ducat, a doua ca regat, la sfârşitul secolului XV (*Sanudo*, volumul I, col. 740, 744). În plus, după1500, pe măsură ce scrisorile lui Ştefan (*dominus haeres et vayvoda*) se înmulţesc şi pacea este aproape încheiată între Veneţia şi Poartă,

contextul. Ceea ce este mai dificil decât în primul caz propus, întrucât anii de după 1484, şi mai ales după 1490, au plătit tribut atracţiei pentru anii 1475-1481, căzând în umbra lor[184].

Veneţia căuta să-şi câştige o mai mare libertate de mişcare în sistemul otoman[185]. Spre 1495, când şi grupa cruciat, pe criterii dinastice, Spania cu Imperiul Romano-German, Ungaria cu Polonia, tendinţa evoluase spre ostilitate[186]. Iar Ştefan cel Mare făcea aceleaşi gesturi în cadrul aceluiaşi protectorat estic al Porţii[187]. În preajma lui 1497, trecerea sa pe poziţii anti-otomane explicite părea realizată[188]. Veneţia aştepta o mare expediţie *creştină*.

Visurile venete înregistrate, tot de Sanudo, de această dată însă în jurnalul său, privind coordonarea *Carabodan*-ului cu regii Ungariei, Poloniei şi Rusiei şi reuşitele anti-otomane, respectau aceleaşi coordonate ale adaptării realităţii la finanţarea venetă, care obliga la acţiunea anti-otomană, ca la 1462[189], în cazul lui Matia Corvin. Şi aici, dar mai nesigur decât la 1478, s-ar putea spune că Ştefan şi a primit banii. Neclar este cea a făcut cu ei, ceea ce contextul i-a permis să facă, în vremea maturităţii sale anti-otomane, *cruciate*[190].

De remarcat este, oricum, intervalul dintre anul din care iese ştirea (1492) şi anul în care orizontul de aşteptări venet aranjează realităţile din Moldova (1497), în acest timp, Ştefan neemiţând vreun act, până în ianuarie 1497, în favoarea Bisericii şi ridicând 7 lăcaşuri pentru el şi supuşii săi[191]. După 1504, Veneţia se alătură Romei pe "lista neagră" a ortodoxiei, din *Cronica moldo-rusă*, care atacă "caracterul neconstituţional", absolutist, al domniei lui Bogdan[192]. Echilibristica şi tactul ştefanian par să fi "împăcat" destule lucruri.

Ultimul element pe care îl aducem în discuţie, este o infirmare. O menţiune în care apar ducele Ştefan şi fiii săi *Vlad*, prin adaptare, şi Ahmed Paşa, beglerbeg-ul Rumeliei, a dus la presupunerea că Ştefan cel Mare a avut un fiu, renegat, intrat în serviciul Porţii[193]. Acesta, în toamna lui 1493, îl căuta pe băiatul lui *Vlad*, a cărui mamă, după moartea soţului ei, se recăsătorise cu un gentilom venet, şi trăia în împrejurimile oraşului lui San Marco.

---

el este numit doar *voievod* de către Sanudo, o "precizare-decădere" (în context cruciat, Ştefăniţă era (redevenea) *duce*; *Sanudo*, volumul XXVII, *1519*, Venezia, 1892, col. 405).

[184] Vezi şi reprezentările din N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 126-156, 157-183; Al.V. Boldur, *Politica lui Ştefan cel Mare într-o lumină nouă*, în "SCI", XVIII, 1943, p. 51-60; Ş. Papacostea, *Relaţiile*, p. 607-638.

[185] Vezi şi K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 453-462; P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze, 1975, p. 59-66.

[186] A.S.Ve ., reg. 35, *1494-1495*, c. 85v.; c. 87v. (6, 11 aprilie 1495); F. Theunissen, *Diplomatics*, p. 139-140; toate acestea aveau loc în timp ce trupele franceze ameninţau teritoriile Republicii din peninsulă. Marea problemă în relaţia cu Poarta era faptul că Djem murise (28 februarie), dispărând astfel un factor inhibitoriu major pentru Baiazid (vezi încă şi Hans Pfeffermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken*, Winterthur, 1946, p. 14-21; Sidney N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, 1948(republicat în *EJOS*, III, 2000, p. 1-111), p. 45-50).

[187] *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 336, p. 380; Al.V. Boldur, *Ştefan*, p. 258-266; E. Denize, *Stephen*, p. 166-172.

[188] Vezi şi *Sanudo*, volumul I, col. 740, 744; N. Iorga, *Studii*, p. 173-174; idem, *Istoria*, volumul IV, p. 168-169.

[189] După care, şi la 1462 (-1463), şi la 1497 (-1498), Veneţia ceruse expertiza locală (M.D.E.,volumul I, nr. 108, p. 172; M.H.S., volumul I-2. nr. 9, p. 158; *Sanudo*, volumul II, col. 420; I. Căzan, E. Denize, *Spaţiul*, p. 80-82; vezi şi Ş. Papacostea, *Cu privire la geneza şi răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Ţepeş*, în *RSL*, XIII, 1966, p. 159-167; idem, *Poziţia*, p. 523-531, pentru încadrarea datelor separate de peste trei decenii.

[190] Vezi *Repertoriul*, nr. 10-18 (ori doar până la nr. 15), p. 109-167, în această chestiune a contextualizării banilor.

[191] D.R.H.A., volumul III, nr. 106-198, p. 211-349 (acte sigure; 1492-1496), *Repertoriul*, nr. 8-14, p. 94-144.

[192] *Cronica moldo-rusă*, p. 154, 157-158; A. Pippidi, *Paesi*, p. 27-28; finalitatea politică a cronicii este ineludabilă.

[193] A.S.Ve., S.S., reg. 34, c. 214 r.-v.; cf. M. P. Pedani, *Inviati*, p. 47, nota 69; informaţia era "năucitoare".

În document, fiul lui Ştefan este *Vlaticho*. Şi datorită zonelor în care se desfăşurase odiseeea nepotului lui Ahmed (Ştefan, ca creştin, până la vârsta de 15 ani, până la 1474), Craina şi Bosnia, este una şi aceiaşi persoană cu Vlatko[194], duce de Sfântul Sava, viitorul teren al Herzegovinei, fiul lui Ştefan Kosaca (1435-1463). Personajul nu este necunoscut.

Luptase cu turcii. Iar numele său a dus, în legătură directă cu 1484, la trecerea sa la nordul Dunării, campania otomană împotriva sa fiind datată, din 1482, în vara lui 1484[195]. Astfel, *Vlaticho*, sau *Valacheo*, a fost identificat cu Vlad Călugărul ori cu Ştefan cel Mare.

În pofida acestei recitificări, tot Veneţia este susceptibilă să ne ofere lămuriri în problema lui Alexandru, ostatecul de la Istanbul. Un fiu al său, fratele lui Ştefan Lăcustă, *Iani* (Ioan) îşi încerca norocul monarhic la Veneţia, probabil după moartea tatălui său, la sfârşitul celui de al doilea deceniu al secolului XVI[196]. Este o altă direcţie de cercetare[197].

Trei căutări. Dacă documentele edite pot rezerva încă surprize importante, dimensiunile descoperirilor din arhive pot fi doar imaginate[198]. Arhivele par să aibă un ritm al

---

[194] *Cambini*, p. 58-59; A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiana*, volumul II, *De la întemeierea Ţărilor Române până la moartea lui Petru Rareş, 1546* (ediţie Nicolae Stoicescu, Maria Simonescu), Bucureşti, 1987, p. 316; Ionel Cândea, *Cucerirea Cetăţii Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puţin cunoscut*, în *SMIM*, XVII, 1999, p. 30; Gianluca Masi, *Stefano il Grande e la Moldavia nei "Commentari" di Andrea Cambini e Theodoro Spandugino Cantacuzen*, în *AIRCRU*, VI, 2004-2005 (sub tipar).

[195] A.S.Ve., S.S., reg. 34, c. 214 r.; *MCCCCLXXXXIII Die XVII^mo octobris/ Magnifico domino Achmeth Bassa Anatolia Beylerbey/ Per la venuta al conspecto nostro de i servidori de vostra magnifica Schender Inmrachor, et conte Radis, habiamo recevuto letre de quella per le qual imprimis la commemora quello Che verissimo dello amor et affectione habiamo portato ali progenitori, et fradeli del vostra magnifica aliqualli et maxime allo illustrisimo signor duca stephano, suo padre, et duca Vlaticho suo fradello dilectissimo zentilhomo* [...] *Ma che havendosse conferito el prefato signor duca Vlatico in la cita nostra de Splato per farse medegar de certa sua infrimita et lasso lo dicto puto che allhora lastava in Crayna, qualle fu portato in Bossina per li proprij providori del dicto duca.* Pentru evenimente, petrecute în 1487-1488, şi Vlatko, mort în 1489 (soţul văduvei sale era Marco Loredan, căpitan al Republicii), vezi, în general, *Vite 1474-1494*, p. 561, 586; Theodor [Spandugino] Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors* (edited by D.M. Nicol), Cambridge, 1997, p. 56; O. Cristea, *Domn*, p. 74-76; Ahmed Paşa, de trei ori mare vizir, sub Baiazid II şi Selim I, la Erdmute Heller, *Venezianische Quellen zur Lebensgeschichte des Ahmed Paşa Hersekoğlu*, în *EJOS*, III, 2000, 4, p. 6-13, 22-24.

[196] *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 60-62; p. 49-50; N. Iorga, *Pretendentul "Iani rege al Moldovei" (1516-1521)*, în *RI*, I, 1915, 2, p. 25-26; C. Cihodaru, *Pretendenţi*, p. 109; Şt. S. Gorovei, *Note*, p. 192-195.

[197] Îndrăznim să mai adăugăm una, pe linia raporturilor, problematice, între Republică, Moldova, patriarhiile latină şi ecumenică de Constantinopol şi Roma (A.S.Ve., S.S., reg. 29, c. 92v.; reg. 33, *1486-1489*, c. 127r., *Hurmuzaki*, volumul VII, nr. 18, p. 14; *Vatopedi*, nr. 5, p. 36; vezi şi D.-I.Mureşan, *Patriarcat*, volumul I, p. 412-419; Giorgio Fedalto, *Richerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli 15 e 16*, Firenze, 1967, *passim*; Al. Simon, *La place chrétienne de la foi des Roumains de Transylvanie en 1574*, în *AIRCRU*, VI, 2004-2005; sub tipar). Ea se leagă de folosirea unei persecuţii a armenilor, în/ începând cu 1479, în Moldova, în corespondenţa dintre patriarhia ecumenică şi Veneţia, la începutul anului 1480 (Georg Martin Thomas, *Eine griechische Originalurkunde zur Geschichte der anatolischen Kirche. Schreiben des Griechischen Patriarchen Maximos von Constantinopel an den Dogen Giovanni Mocenigo von Venedig, Januar 1480*, în *ABAW*, VII, 1853, p. 145-192, citarea în studiul Mariei Crăciun, *Tolerance and Pesecution. Political Authority and Religious Difference in late medieval Moldavia*, în *Colloquia*, X-XI, 2003-2004, 1-2, p. 10) la sfârşitul perioadei de negocieri, fără succes, între Mehmed II şi Ştefan cel Mare (*Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 187, p. 105; *Documente Ştefan*, volumul II, nr. 160, p. 360; *Documente turceşti*, volumul I, nr. 5, p. 6). Nu este exclus ca, pe lângă discuţiile cu Poarta, Suceava să fi avut negocieri şi cu patriarhia, probabil la iniţiativa acesteia. Negocierile, deşi foarte probabil fără efect moldav, pot să fi întărit pretenţia de la 1483 (vezi *Vatopedi*, nr. 5, p. 36; F.H.D.R., volumul IV, XLIX, *Ekthesis Nea*, nr. 3, p. 315, nota 11, dar şi D.-I. Mureşan, *Théoctiste*, p. 371-373; şi Jean Darrouzès, *Ekthésis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, în *REB*, XXVII, 1969, p. 47, 61).

[198] Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge, 1999, *passim*.

lor. O dată la trecerea dintre secole, în primele şi în ultimele lor decenii, în cazul Veneţiei, ele tind să scoată la iveală, aproape natural, în urma scotocirilor, tulburărilor petrecute între timp, cele mai diferite şi atrăgătoare informaţii[199]. Însă, precum în cazul surselor privind anul 1484, ele riscă să-şi piardă sensul, dacă contextul nu este bine abordat, bine şi curat cercetat[200]. Este mesajul trimis, dincolo de procente şi posibilităţi, dincolo de "vreau" şi "vreau", pentru că fiecare din gândurile şi rândurile date explicării înfrângerii a lui Ştefan din vara lui 1484 este un produs al lor, de către lunile în care Moldova a încetat să mai fie o forţă maritimă.

Atunci, Veneţia privise politic în altă parte, deşi ochii îi fuseseră aţintiţi asupra Moldovei. Ea, având principala agenţie de ştiri creştină la Istanbul, şi Matia, celălalt mare responsabil creştin nemoldav pentru 1484, au beneficiat de "iertarea" domnului. Precum adversarii şi aliaţii săi, el era un om practic. Afacerile şi statul trebuiau să continue[201]. Iar, Moldova, pe care Ştefan o aduse la marginea prăpăstiei prin înfrângerea din 1484, a fost salvată tot de el la 1485 şi 1486[202]. Moldova "era" el. Şi aceasta mai cere încă explicaţii, fie în plan practic, fie la nivel simbolic, întrucât cele două înfrângeri, dintr-un total de 36 de bătălii, duse de a-lungul carierei sale, recunoscute de către Ştefan trimisului veneţian la Suceava (1502), Matteo Muriano, au fost provocate de către sultani, la 1476 şi la 1484[203].

---

[199] O atenţie specială ar merita *familia* lui Ştefan găzduită la Veneţia în august 1476 (N. Iorga, *Veneţia*, nr. 30, p. 272; A.D.Xenopol, *Un nou document veneţian privitor la Ştefan cel Mare* , în *Arhiva*, XVIII, 1907, 7-8, p. 364). O prezentare online a fondurilor arhivistice venete (cele papale sunt înfăţişate la www.vatican.va/library_archives) este posibilă la www.archivi.beniculturali.it/Biblioteca/damosto_html/05_.html. Mai bună este însă informarea sub formă de catalog tipărit, realizabilă prin consultarea, de exemplu, a repertoriului *Archvio di Stato di Venezia*, Roma, 1994 (extras din *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani*, volumul IV), *passim*.

[200] Mai sunt şi disponibilităţile genoveze (Enrico Basso, *Genoa: un impero sul mare*, Caligari, 1994, p. 287-295).

[201] *Bonfini*, volumul IV, p. 188; *Sanudo*, volumul I, col. 740; Ş. Papacostea, *Relaţiile*, p. 625-631; O.Cristea, *Domn*, p. 61-65; E. Denize, *Ştefan cel Mare şi războiul otomano-veneţian din 1499-1503*, în *RdI*, XLI, 1988, 10, p. 977-991; Al. Simon, *Stephen the Great and his Involvement in Transylvania*, în *TR*, XIII, 2004, 2, p. 38-41. Era şi firesc, cel puţin în cazul Veneţiei, ca afacerile, jocul, până la urmă spectacolul, să continue. În vara anului 1487, Ferdinand de Aragon afirma că Veneţia, care se opunea planurilor lui Matia de aducere a lui Djem la Buda şi care-l finanţa poate încă pe Frederic III adversarul lui Matia, îi dădea, ori promitea, regelui ungar 100000 de ducaţi anual, pe timp de război, 30000, pe timp pe pace, pentru lupta cu Turcul (M.D.E, volumul III, nr. 17, p. 22; *Vite 1474-1494*, p. 554; F. Cusin, *Confine*, volumul II, p. 266-267; Zs. Teke, *Rapporti*, p. 34).

[202]; V.Ciobanu, *Ţările*, p. 88-94; vezi din anii 1470 şi situaţia din Ş. Papacostea, *La guerre ajournée: les rélations polono-moldave en 1478. Refléxions en marge d'un text de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în *RRH*, XI, 1972, 1, p. 3-21; nu este exclus, dimpotrivă, ca el să fi avut pretenţii mult mai mari de la Polonia (vezi şi Florin Pintescu, *Ştefan cel Mare-mare oştean. Repere în istoriografia poloneză*, în *AŞUI*, L, 2004, p. 69-83).

[203] Vezi *Sanudo*, volumul IV, col. 248, 736; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 45, p. 36-37 (decembrie 1502); *Matteo Muriano*, în *Călători*, volumul I, p. 149 (înfrângerile ca şi victoriile sunt nenumite, domnul prezentându-şi doar palmaresul în faţa lui Muriano, "34-2"); ce este interesant în informarea aceasta, cu finalitate cruciată, de la curtea suceveană (vezi şi *Hurmuzaki*, *op. cit.*, nr. 42, p. 34; ianuarie 1502) este faptul că asediile, atacurile ratate ale Chiliei (1462) şi Cetăţii Albe (1485) nu figurează pe lista eşecurilor lui Ştefan, poate mai mare (Al.V. Boldur, *Ştefan*, p. 322-327), listă redusă însă, prin prisma ariei de interes moldav a Veneţiei, la două înfrângerii, la Războieni-Valea Albă (1476), în preajma Chiliei (1484). Poate, prin ultimul deceniu al domniei lui Ştefan, se pot explica multe evenimente din perioada anterioară.

Istoria lui 1484, pe care sursele politice ne-o permit să o reconstruim, diferă de cea pe care ordonarea interpretativă a semnelor o poate oferi. Trecutul însă nu acordă vreun motiv de eroare "raţională" în organizarea uneia dintre "istorii". Astfel, celei de a doua dintre acestea, nesusţinute de contextul informaţional şi logic, politic, militar, în explicarea eşecului lui Ştefan din 1484, i se cuvine o atenţie sporită[204]. Rămâne neclar în ce măsură cele două planuri, cele două tipuri de istorie, au interferat în acţiunile din 1484 şi de după[205].

Este un motiv suficent, pentru ca, în mod cartezian, oricât de greu ar cădea termenul pentru Evul Mediu şi parte din viziunile asupra sa, să urmărim, atent, motivaţia diurnă, pragmatică, a folosirii temelor apocaliptice medievale[206]. Poate fi mai mult decât un *pium desiderium*, întrucât, de început, ca în cazul formelor imperiale româneşti, trebuie doar distins între motivaţia recentă care le-a dus în atenţie şi ceea ce a impus folosirea lor medievală[207]. În 1484 a existat destulă suferinţă domnească, pentru ca cerul moldav, format ori compus, să fie apropiat de eşecul din jurul porturilor din sud, consfiinţind, din mila lui Dumnezeu, dezastrul suferit de către Ştefan cel Mare, viitor Sfânt, viitor David[208].

---

[204] Insistăm asupra unui aspect. În Moldova (D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 37-104, p. 42-108), sub Bogdan III, între 1505-1517, ponderea documentelor în favoarea bisericii în totalul actelor emise de către domn este 18%, dar de doar 4% înainte de 1513 (D.I.R.A., *Veac XVI*, *op. cit.*, nr. 39, p. 44 [datat "exact" între 1505-1516]; nr. 64, p. 69-70; 1508), şi de 50% din 1514 (D.I.R.A., *Veac XVI*, nr. 84-90, p. 88-93; nr. 92-93, p. 93-94; nr. 95, p. 95-96; nr. 97, p. 97-98; nr. 100, p. 100-102; toate între anii 1514-1515), fără ca în cazul acestui ultim eşantion de documente să poată fi înregistrată vreo reducţie numerică majoră în raport cu perioada anterioară, dimpotrivă. Din aceşti doi ani (1514-1515) au fost păstrate 17 (18) acte, faţă de 46 (47) în cursul a 9 ani calendaristici (1505-1513).

[205] O. Cristea, *Domn*, p. 98-103, 113, pe baza studiului semnat de M.M. Székely, Şt.S. Gorovei, *Semne*, p. 60-64.

[206] Vezi şi Paul J. Anderson, *Medieval Apocalypses as Historical Sources*, în *AHR*, LXXIII, 1968, p. 997-1018;

Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Late Middle Ages. A Study in Joachimism*, Oxford, 1969, p. 359-360 (cazul lui Cristofor Columb); K.M. Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom* (=*MAPS*, CCI), Philadelphia, 1991, p. 18-20, 34-35 ("mesajele" trimise pe frontul *creştin*, mai ales la 1480).

[207] Vezi şi paginile lui A. Pippidi, *Tradiţia*, p. 20-21, 145-148; Al. Simon, *În jurul Carpaţilor*, p. 515, 517-519.

[208] Realizarea, venetă (ianuarie 2005) şi română (octombrie 2004), a studiului, schiţat de comunicarea prezentată la Institutul Român din Freiburg (2 octombrie 2004), *Regatul Ungariei şi Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, ocazie pentru care mulţumim profesorilor Iancu Bidian, Lauro Grassi, şi colegei Iuliana Vătui, a fost posibilă prin ajutorul oferit de profesorii Michaela Dal Borgo, Maria Pia Pedani, Ioan-Aurel Pop, Şerban Turcuş şi de colegii Florina Ciure, Cristian Luca, Dan Ioan Mureşan, Adrian Podaru. Tuturor le mulţumim călduros din nou.

ANEXA

Ediţiile *Hurmuzaki* şi Caracciolo Aricò ale textelor despre vara-toamna lui 1484

Numărul şi pagina	*Hurmuzaki*, volumul VIII	Pagina	*Vite 1474-1494*
Nr. 29, p. 27	*In questo tempo per uno grippo venuto da Corphu con lettere di Sier Piero Bembo* <figlio> *quondam Sier Lorenzo Baylo nostro a Constantinopoli et di Juan Dario, Secretario nostro se intese como il Signor Payseta Turcho, che andoe nel paese dil Valacho di* [pasaj lipsă, probabil *Carabodan* sau o formă de *Moldavia*], *havia preso la terra fortissima chiamata Nicostomo et roto 25 millia cavalli de coradori di dittoValacho per il che li custodi et habitatori di Moncastro vedendo la curdeltà dil Turcho fata a Nicostomo li mandoe le chiave di ditta città, et senza altra bataglia air(?) quel Dominio.*	p. 472	*In questo tempo per uno grippo venuto da Corphù con lettere di Sier Piero Bembo*<figlio> *quondam sier Lorenzo, Baylo nostro a Constantinopoli, et di Zuan Dario, Secretario nostro, se intese come il signor Payseta turcho, che andò nel paexe dil Valacho di* [pasaj lipsă, în text apărea· | |, probabil *Carabodan* sau o formă de *Moldavia*], *havia preso la terra fortissima chiamata Nicostomo, et roto 25 m [mila] cavalli de' coradori di ditto Valacho, per il che li custodi et habitatori di Moncastro, vedendo la crudeltà dil Turcho fata a Nicostomo, li mandoe le chiave di ditta cità, et senza altra bataglia avé quel Dominio.*
Nr. 30, p. 27	*A di 18* [septembrie], *dil ditto mexe arivoe in quest cittù uno ambasador dil Signor Bayesto, principe di Turchi, e qual fu honorato just ail so lito et venuto in colegio apresentoe la letera dil Suo Signor cher avisava la vitoria auta e l'aquisto di le terre del Valacho, et che come nostro bon amico mandava ad alegrassi di la Sua vittoria. Poi esso orator qual havea inzegno, havendo per camin inteso de la paxe fata, si congratulò col Principe dicendo il suo Signor l'haverà molto a grato ad intender tal nouova per la bona amicitia et paxe l'ha con questa Signoria. Et stato ditto orator qui alcuni zorni fo risposto a la letera dil Signor ralegrandosi d ital vitoria, et lui fo vestito et la soa famiglia et apresentato, poi si partà molto contento. Ma poco da poi se intese esso Signor Turcho havia auto una rotta di molta di la soa gente da Hongari et Croati adunati insieme con le zenti dil Valacho li in Valachia, per il che esso Signor di nuovo faria exercito per andar in persona contro questi.*	p. 476-477	*A dì 18* [septembrie] *dil dito mexe arivoe in questa cità uno ambasador dil signor Bayseto, Principe d' i Turchi. El qual fo honorato iusta el solito, et venuto in Colegio apresentoe la lettera dil suo Signor, che avisava la vitoria auta e l'aquisto di le terre dil Valacho, et che, come nostro bon amico, mandava ad alegrarsi di la sua vittoria. Poi esso orator, qual havia inzegno, havendo per camin inteso di la paxe fata, si congratulò col Principe, dicendo il suo Signor l'averà molto a grato ad intender tal nova, per la bona amicitia e paxe 'l ha con questa Signoria. Et, stato dito orator qui alcuni zorni, fo risposto a la lettera dil Signor ralegrandosi di tal vitoria; et lui fo vestito et la soa fameglia, et apresentato; poi se partì molto contento.* *Ma pocho dapoi, se intese esso Signor Turcho havia auto una rota di molta di la soa gente da Hongari et Croati adunati insieme con le zente dil Valacho, lì in Valachia. Per il che, di novo esso Signor feva exercito per andar im persona contra di questi.*
Nr. 31, p. 28	*È da saper havendo scripto di sopra chel Signor Turcho havia preso Moncastro, e fo di luio passato, havia in campo 300 mila persone et armata di velli 100, erra con lui l'imperator di tartari con XXX mila cavali, trovè in Moncastro qual erra di Stephano Carabodan Valacho anime XX mila, poi Licostomo si rese da poi bombardato assai, et in zorni 5, fece rifar Licostomo vechio, et con tal istoria ritornò a Adrianopoli .*	p. 497	*È da saper, havendo scripto di sopra che'l Signor turcho havia preso Moncastro - e fo di luio passato - havia in campo 300 m persone, et armata di velle 100, erra con lui l'Imperador d' i Tartari con XXX m cavalli, trovò in Moncastro (qual erra di Stephano Carabodan Valacho) anime XX m; poi Licostomo si rese dapoi bombardato assai; et in zorni 5 fece refar Licostomo Vechio, et con tal vitoria ritornò in Andernopoli.*

BETWEEN THE HARBOURS AND THE SKIES: CHILIA, CETATEA ALBĂ, ISTAMBUL AND VENICE IN THE SUMMER OF 1484

Abstract

In the spring of 1484 several signs of unrest gathered in Venice, Buda and Suceava. Their primary cause was in Istanbul. And only Venice had an official peace treaty with the Ottoman Empire (1479). The, still new, sultan Bayezid II (1481-1512) had the task of proving himself both at home, after a rather difficult civil war (1481-1482) and a short lived rebellion (1484), and abroad, where, inside the *Christian Commonwealth*, his brother and rival, Djem, had taken refuge (1484). Bayezid succeeded in achieving both his goals, plus a "bonus". He practically destroyed (for a few years) the already shaky crusader image of his main Christian rival, king Mathias Corvinus of Hungary, "the protector and ally" of the Stephen the Great, the Duke of Moldavia. The conquest of Moldavia major harbours, Chilia, Cetatea Albă (Akkerman), together with a few minor ones, was the way, covered for a while in diplomatical dust, by which the sultan secured his objectives. Most of the Moldavian army was crushed near Chilia. Therefore the Hungarian-Moldavian military reaction, after the Sultan's return to Istanbul, could not harm the Ottoman conquests.

By losing its vital commercial centres and half of its urban population, Moldavia, especially Stephen, came close to collapse over the next two years (1484-1486). Although, he managed to retain his throne and make peace with the Ottoman Empire (1486), the blow dealt in July 1484 was dramatic. It brought up the signs of unrest, transformed in heavenly signs in writing, in the chronicles, caused by his anti-ottoman, pro-catholic politics amongst the important figures of the Orthodox Church. The Moldavian archbishop and the bishops had lost their places in the princely council, in the fall of 1473, when Stephen decided to confront Istanbul. Not even after the years of *apaisement* (1486-1488), were they to regain their front seats. On the other hand, "a beautiful peace" seems to have survived the reign of Stephen. It comes close to explaining both his long reign (1457-1504) and his sainthood (1992). Like in most other cases, there are still several issues that have to be cleared.

One of the more interesting and also one of the less known "sequels" (under these circumstances it is difficult to call them consequences) of the year 1484 and the turmoil caused by it, mainly in the Catholic World, due to the chain of problems that linked her to Orthodox Moldavia, is the rise, step by step, of Stephen as a Crusader figure, perhaps even stronger than he had been shortly after his great victory over the Ottomans in 1475, even though the peace of 1486 was actually never broken. In the year 1490, alongside Hungary, Moldavia was at the forefront of the projected and naturally unsuccessfully debated crusade at the congress of Rome. In 1492, seemingly, Venice, at peace, like Stephen, with Bayezid, was about to send 70-80000 Ducats to her captain, the ruler of Moldavia. Apparently, in reason mainly of the events of 1497, when Stephen was expected to do his Christian duty against the Turks (and he did not, has forced not to do), the money (or part of it) found a way to Moldavia. The fighting in a "pre-1484" fashion was never to (could not) be revived.

Many relevant sources may still be found in Venice, generally in the Italian archives. On few of these sources, some already published or only mentioned in the works of other authors (mainly from the 19th century), stands the present study. One of the aspects which might be solved through the Venetian archive, in particular, is the faith of Alexander, Stephen's hostage son of Istanbul, who unsuccessfully claimed his father's throne in 1504, when a small blood-bath assured Stephen the Great' succession the way he wanted it to.

ANDREA PAPP

IZVOARE PRIVIND VESTIMENTAŢIA ARISTOCRAŢIEI TRANSILVĂNENE ÎN SECOLELE XVII-XVIII

Istoria vestimentaţiei a fost întotdeauna un subiect important şi interesant în cercetările istorice, arheologice şi artistice. În procesul de cercetare a trecutului sunt semnificative nu numai creaţiile artistice excepţionale, arhitectura impozantă sau documentele, ci şi artele aplicate, artele decorative, care, deşi nu sunt atât de spectaculoase, au jucat un rol important şi oferă foarte multe date despre viaţa de zi cu zi a oamenilor.

Costumul, vestimentaţia este un segment foarte important al vieţii societăţii în orice epocă şi în orice loc, constituind un izvor care ne oferă informaţii despre caracteristicile unor perioade. Despre moda popriu-zisă putem vorbi abia după aproximativ 1350. Începând cu această perioadă îşi fac apariţia în Europa numeroase influenţe şi schimbări în lumea modei vestimentare[1]. Se dezvoltă costumul specific pentru diferite naţiuni, popoare, grupuri de oameni, însă în istoria vestimentaţiei din Europa întotdeauna au existat şi motive asemănătoare, chiar identice, care se regăsesc în compoziţia costumelor. Influenţele străine erau răspândite şi foarte vizibile în epocă[2].

Aspectul cel mai important în procesul de cercetare a istoriei vestimentaţiei este materialul textil păstrat. Pe lângă materialul concret mai există diferite categorii de izvoare care ne conduc spre informaţii preţioase în legătură cu moda, îmbrăcămintea unor grupuri de oameni într-o epocă dată. Între aceste izvoare amintim operele din domeniul artei plastice, picturi, lucrări grafice, desene, sculpturi. O altă categorie o constituie izvoarele scrise, cum ar fi memorii, însemnări ale călătorilor străini, corespondenţe, inventare, lăsăminte, decrete şi ordonanţe referitoare la modul de viaţă a oamenilor.

Materialul textil concret poate proveni din mai multe surse. În secolele XVII-XVIII în societate este foarte importantă reprezentarea, accentuarea poziţiei sau a rangului. Printre altele, vestimentaţia, costumul deservea cel mai vizibil acest scop. Costumul avea nu numai funcţii utile, ci şi de reprezentare. Probabil aceste tendinţe duc la păstrarea costumelor în scopul tezaurizării şi transmiterea lor din generaţie în generaţie. O altă categorie o constituie piesele vestimentare descoperite în urma cercetărilor arheologice. Acestea, păstrate adesea în stare surprinzător de bună, ne oferă la rândul lor informaţii despre obiceiuri şi modă.

În ceea ce priveşte reprezentările artistice, pentru secolele XVII-XVIII, pictura şi în special portretistica este considerat un izvor important pentru studierea vestimentaţiei. în procesul de generare a unei imagini favorabile, costumul constituie un element foarte important, adaptat desigur vârstei, epocii, modei şi rangului persoanei respective iar concretizarea acestei imagini – portretul – este la fel de important. În Europa, răspândirea şi înflorirea adevărată a artei portretelor a avut loc în perioada de sfârşit a evului mediu şi secolul

---

[1] Klaniczay Gábor, S. Nagy Katalin, *Divatszociológia,* f.a. II, p. 99.

[2] Szilvitzky Margit, *Az öltözködés rövid története,* Budapest, 1970, p. 10.

al XVII-lea. Acum s-au trezit acele sentimente de superioritate şi afirmare de sine care au dus la o foarte largă răspândire a modei portretelor în rândul aristocraţiei, dar şi a oamenilor din alte categorii sociale. Acest mod de prezentare foarte personal a fost abandonat de la sfârşitul antichităţii şi a reapărut în această perioadă. Scopul era desenarea unui tablou care sugerează rangul, rolul şi locul persoanei respective în societate[3].

Studiind istoria familiilor aristocratice transilvănene din această perioadă, descoperim o serie de portrete realizate cu ocazia unor evenimente semnificative. Multe dintre aceste familii aveau pictori de curte, care imortalizau evenimentele de familie. Cele mai importante familii aveau galerii de portrete proprii, constituite în scopuri reprezentative, dar şi din pasiune pentru opere de artă.

În secolul al XVII-lea în Ungaria şi Transilvania portretul era în primul rând reprezentativ şi narativ. De cele mai multe ori nu se dorea ceva inedit şi original. Portretul reprezintă o persoană, dar nu arată însuşirile sale interioare sau unicitatea identităţii, ci locul pe care-l ocupă în societate. Ceea ce îşi doreşte comanditarul este foarte concret: reflectarea rangului, a funcţiei, a originii nobiliare. În urma studierii acestor portrete s-a afirmat că atât portretele făcute în scopuri comunitare, cât şi cele personale sunt reprezentative, narative, stilul acestora fiind foarte asemănător. Ele sunt aproape identice, indiferent de mărimea lor. Acesta este stilul care corespundea cel mai bine cerinţelor nobilimii, simbolizând valori morale şi idealuri. Când portretul reprezenta o femeie, un rol important îl avea costumul, coafura, bijuteriile, elemente care sugerau bun gust, fineţe şi un anumit statut social. La bărbaţi costumul era la fel de important, dar sugera putere, curaj şi bravură.

În secolul al XVII-lea în Ungaria şi Transilvania apar mai multe tipuri de portrete. Existau portrete reprezentând personaje de vază ale societăţii, aristocraţi sau clerici, dar existau şi portretele de familie în care, de obicei, apar în mărime naturală soţul, soţia şi copii[4].

Evenimentele importante din viaţa unui om au fost întotdeauna însoţite şi de portrete. Cel mai des întâlnim acest obicei în cazul pregătirii logodnelor, nunţilor. În cazul căsătoriilor care au fost pregătite din motive politice sau dinastice, portretul era un accesoriu indispensabil. Pe lângă stabilirea condiţiilor pentru ambele părţi, bărbatul sau femeia primea portretul partenerului. Portretele realizate în acest scop trebuiau să fie în primul rând foarte detaliate, cât mai apropiate de realitate; chipul, costumul, coafura, bijuteriile erau deopotrivă importante[5]. Portretele ocupă, aşadar, un loc foarte important în rândul izvoarelor care oferă informaţii despre vestimentaţie.

O altă categorie de izvoare o constituie albumele cu desene şi gravuri reprezentând costume. Cunoaştem o serie de albume de acest fel, din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, care prezintă moda transilvăneană. Din păcate, majoritatea acestor albume nu s-au păstrat integral. Există o serie de albume care conţin mai mult de 25 de pagini. Trei dintre acestea se păstrează în biblioteca Széchenyi din Budapesta, trei la Muzeul Brukenthal din Sibiu, câte una la Bucureşti, Debrecen (HU), Graz (A) şi Bologna (I)[6]. La Muzeul Britanic (British Museum)

---

[3] Schneider, Norbert, *The Art of the Portrait. Masterpieces of European Portrait Painting 1420-1670*, Köln, 1999, p. 6.

[4] Gödölle Mátyás, *Főúri udvarok ősgalérái*, în *A szépség dicsérete. XVI-XVII. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*, expoziţie a Muzeului Naţional Maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum), 2001 august-octombrie, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2001, p. 47.

[5] Buzási Enikő, *Mátka portrék – egy képtípus XVI-XVII. századi története és példái*, în *A szépség dicsérete. XVI-XVII. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*, p. 43.

[6] *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVIII. Századból*, Budapest, 1990, p. 57.

din Londra (UK) se găsesc două albume care prezintă moda vestimentară transilvăneană din perioada Principatului[7].

Din categoria izvoarelor scrise amintim aici însemnările călătorilor străini şi exemple din memorialistica epocii.

Călătorii care au traversat Transilvania şi Ungaria, de foarte multe ori şi cu diferite scopuri, au remarcat printre altele şi moda, vestimentaţia întâlnită. La sfârşitul anului 1660, călătorind la cererea Royal Society, Edward Brown a observat că maghiarii preferă varietatea de culori în îmbrăcăminte, poartă cu plăcere haine de culoare albastră, galbenă, verde şi roşie. Costumele de culoare neagră nu se prea întâlnesc, chiar şi preoţii umblă în haine lungi, purpurii. Tot din acest izvor aflăm că în timpul lui Francisc Rakóczi al II-lea (1703-1711), uniformele militare erau foarte spectaculos confecţionate, folosind culorile tipice ale blazonului Rakóczi: albastru şi roşu[8].

Traversând Ungaria, un alt călător, De l'Hommeau, rămâne impresionat de îmbrăcăminte oamenilor de aici. El vorbeşte despre un costum bărbătesc alcătuit din dolman strâmt, lung, încheiat în faţă cu nasturi de găitănărie, care în partea inferioară are cele două laturi suprapuse. Dolmanul era completat cu un brâu din mătase; peste dolman se purta, adeseori numai pe umeri, o mantie căptuşită, scurtă până la brâu. Pantalonii erau strâmţi şi lungi; peste ei se luau cizme uşoare din piele pe care se fixau pinteni lungi. Despre îmbrăcămintea femeilor aminteşte în special de boneta mică din pânză sau lână, purtată pe cap, şi de baticul sau voalul de muselină care acopereau părul lung împletit. Fetele încă necăsătorite poartă un alt tip de bonetă, numit „párta", confecţionată din catifea şi brodată cu perle sau, mai simplu, cu fir de argint. Despre costum găsim informaţii sumare la De l'Hommeau, care remarcă numai că rochia era strâmtă şi se încheia cu panglică sau şnur pe o parte şi pe alta, peste care aveau o scurtă mantie de blană, purtată numai pe umeri.

Hofmansegg, în călătoriile lui prin Ungaria, a remarcat la rândul lui costumul deosebit purtat de maghiari. El a rămas atât de impresionat, încât şi-a chiar comandat o îmbrăcăminte de acest gen: „dolman din caşmir bleumarin, vestă albă şi pantaloni galbeni". Toate aceste piese vestimentare, potrivit relatării sale, erau bogat decorate cu şnururi. Accesoriile erau şi ele pe măsură: bonetă triunghiulară, cizme scurte şi pinteni[9].

Feller remarcă îmbrăcămintea bărbătească: „costumul maghiar stă bine în special pe tineri. Nu cunosc nici un alt tip de costum care să evidenţieze aşa de bine frumuseţea corpului uman. Maghiarii îşi iubesc pe măsură hainele lor, în special pantalonii. Mulţi tineri nu îşi dedică viaţa în slujba bisericii tocmai din cauza că nu doresc să poarte costume de tip german, pentru că iubesc mai mult culorile vii şi strălucitoare"[10].

Keyssler nu detaliază forma costumului, amintind doar că atât în vestimentaţia feminină, cât şi în cea bărbătească, culoarea preferată este albastrul[11].

Seipp crede că „îmbrăcămintea maghiarilor este sănătoasă, se conformează perfect cerinţelor corpului uman şi caracteristicilor climei din Ungaria"[12].

---

[7] London, British Library, Manuscript Collections, Add. MSS, 5256, *The True and Exact Dresses and Fashions of all the Nations in Transylvania*, şi Add. MSS, 5257, *Habitus variarum Nationum is Regno Transylvaniae occurentium utriusque sexus humani patent* (Vezi *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVIII. Századból*, Budapest 1990, p. 57).

[8] *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVIII. Századból*, Budapest 1990, p. 23-24.

[9] G. Györffy Katalin, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (idegen utazók megfigyelései)*, în *Művészettörténeti füzetek*, 20, Budapest, 1991, p. 124.

[10] G. Györffy Katalin, op. cit., p. 125.

[11] *Ibidem.*

[12] *Ibidem.*

În schimb, Townson descrie chiar şi croiul pantalonilor purtaţi de husari şi forma cizmelor. În legătură cu decorarea vestimentaţiei afirmă: „costumul maghiar este foarte scump, pantalonii sunt întotdeauna decoraţi cu pasmanterie, mantia şi vesta de asemenea, dar acestea din urmă sunt căptuşite cu blană. Brâul din mătase, ciucurii din fir de aur sau argint sunt piese foarte costisitoare"[13].

Însemnările călătorilor străini sunt de cele mai multe ori foarte sumare şi nu oferă o imagine de ansamblu asupra unei teme, descriind numai exemplele întâlnite sau fenomenele mai interesante. Ele sunt însă completate de informaţiile oferite de memorialistica epocii. Autorii acestora captează numeroase evenimente şi obiceiuri, din epoca în care trăiesc sau din perioada copilăriei lor. Aceste memorii conţin surprinzător de multe informaţii şi descrieri despre moda şi vestimentaţia epocii la care se referă, fiind desigur în acelaşi timp şi foarte subiective.

Pe marginea acestei teme, cel mai des citat autor legat de Transilvania este Apor Péter, care, în lucrarea *Metamorphosis Transylvaniae* ne oferă poate cea mai amănunţită şi mai reală descriere a modei vestimentare din Transilvania secolului al XVIII-lea. Exprimându-şi foarte clar şi părerile personale, el compară moda vestimentară înainte şi după secolul al XVIII-lea. Cea dinainte de secolul al XVIII-lea este tratată cu mult respect şi admiraţie, în schimb cea din timpul lui este aspru criticată pentru că era prea „bogată", prea încărcată şi prea îndrăzneaţă, preluată şi inspirată de moda occidentală, neglijând într-o oarecare măsură tradiţiile locale. Ocupându-se şi de obiceiuri şi tradiţii, acestea sunt exemplificate cu evenimente importante care s-au petrecut în jurul lui, de care a auzit sau la care a luat parte. Apor Péter aminteşte şi de o nuntă celebră din epocă. Este vorba despre nunta Anei Bánffi, fiica guvernatorului Transilvaniei, contele Gheorghe Bánffi şi a soţiei sale, contesa Clara Bethlen. La nuntă erau prezenţi şi delegatul împăratului Leopold, contele Rabutin, dar şi delegatul voievodului Ţării Româneşti. Apor descrie foarte amănunţit hainele în care erau îmbrăcaţi invitaţii, toate costumele pe care guvernatorul şi soţia sa le-au schimbat în cele trei zile cât a ţinut nunta, dar nu omite nici înşiruirea mâncărurilor, decoraţiunilor interioare şi detaliilor ceremoniei.

Evenimentul a avut loc în cetatea Gilău, în anul 1702. Mirele era contele Székely Ádám de Borosjenő. Naşul, în persoana lui Apor István, purta dolman din catifea vişinie şi mantie din acelaşi material, cu nasturi din pietre semipreţioase, căptuşită cu blană[14]. În prima zi, guvernatorul a purtat dolman şi mantie din catifea cenuşie, bordate cu blană şi decorate cu nasturi din aur cu pietre semipreţioase. A doua zi a îmbrăcat un dolman mov cu nasturi din perle, în formă de floare. Soţia, contesa Clara Bethlen era îmbrăcată în prima zi a nunţii cu fustă din catifea maronie, brodată cu perle în motive florale; a doua zi, în fustă lansată cu fire de aur[15].

Autorul nu vorbeşte în mod concret despre forma sau croiul hainelor, dar, cunoscând atitudinea lui faţă de noua modă, presupunem că piesele vestimentare purtate la această nuntă au fost confecţionate după croiul tradiţional de tip maghiar, având forme mai echilibrate şi mai potolite decât costumele de tip occidental. Autorul accentuează că nu a văzut pe nimeni purtând haine decorate cu pasmanterie – care au fost introduse numai în secolul al XVIII-lea şi reprezentau „moda nouă" – sau peruci ori coafuri neobişnuite[16].

Încă din capitolele anterioare, când descrie şi critică sever moda bărbătească, aduce vorba şi despre coafuri, precizând că în timpul tinereţii lui părul lung era foarte rar întâlnit, „ba chiar niciodată nu am văzut nici un tânăr cu părul lung, nici cu părul legat cu panglică în spate, cum se poartă acum" – se lamentează nemulţumit de gustul tinerilor care au preluat moda

[13] *Ibidem*.
[14] Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, Budapest, 1987, p. 98.
[15] *Ibidem*, p. 103.
[16] *Ibidem*, p. 105.

occidentală[17]. Rămânând la aceleași temă – îmbrăcămintea bărbătească – Apor mai amintește sumar câteva elemente remarcabile din această modă. De exemplu: mânecile dolmanului erau croite în așa fel, încât lăsau necusute anumite secțiuni, pentru a lăsa să se vadă mânecile cămășilor brodate cu fir de aur. Acest tip de vestimentație era preferat mai ales de tineri. Peste cămașa de pânză mai purtau încă o cămașă confecționată din material mai transparent, bogat decorată cu broderii la mâneci și la guler. Croiul era asemănător cu cel al cămășii obișnuite, dar puțin mai larg. Mantia era decorată doar cu brandebourguri din fir de aur sau de mătase[18].

Se cunoaște că în secolul al XVII-lea s-a răspândit în Europa de Vest tipul de mantie cu mâneci cusute doar parțial, lăsând să se vadă cămașa bogat decorată. Literatura maghiară și transilvăneană referitoare la secolul al XVII-lea, care descrie și vestimentație, precizează însă cu claritate că dolmanul aveau mâneci lungi și strâmte, fără despicături. Comparând aceste informații, putem afirma că vestimentația barocă a apărut mult mai târziu în Transilvania, numai în secolul al XVIII-lea. Nici chiar atunci costumul baroc nu a fost încă preluat în totalitate, noua modă fiind adaptată la tradițiile locale. A rezultat astfel o sinteză între formele vestimentației occidentale și tradițiile locale.

Omul politic și istoricul contele Nicolae Bethlen (1642-1716), în autobiografia sa, povestește printre altele despre o călătorie de studii pe care a făcut-o în Olanda în 1662. Aici găsim o descriere foarte originală a tipului de vestimentație la modă și atitudinea autorului față de acest mod de a se îmbrăca: „Veșmântu-mi era ca lumea, cum se cuvine fiului de nobil de frunte, nu însă cu zorzoane și nici din cale afară de scump. Cum însă pe atunci acolo nu se purta mintean îmblănit, era nepotrivit pentru iarnă și de aceea mai purtam peste haina de dedesubt o jiletcă de mătase scurtă, dar bine umplută, care era acolo și atunci ieftină. Peste asta puneam o cămașă de giulgiu subțire, frumoasă, cu mâneca apretată, căci, după moda de atunci, trebuia să se vadă dolmanul sau cazaca bufantă, scurtă, numai până la coapsă, pe capetele tăiate ale mânecii. Peste asta îmbrăcam dolmănașul scurt numit și vams. Iarna luam pe deasupra cazaca, sub ea fiind deja minteanul. Asta îmi ținea oarecum de cald, fiind căptușită cu ceva postav fodor, căci vamsul era numai ca și căptușeala la umeri pentru femei, sau ceea ce în copilăria mea femeile numeau cu fileu, mijlocu-mi era descoperit, nu aveam nici cordon, ci doar îmi strângeam mai mult burta sub cămașa apretată, și aceasta numai iarna. Da, față de veșmântul nemțesc de astăzi era un veșmânt aiurea, dar, dat fiind că era o modă franțuzească, așa trebuia să fie bine, a și fost bine în timpul verii. Atunci nu îmbrăcam cazaca, căptușită și pe atunci numai cu ceva subțire de mătase. O duceam numai pe brațul stâng, împăturită, ca să se știe că așa ceva există, așa cum acum nemții poartă la subsuori pălăria, ca să nu-și deranjeze buclele perucii. Pantaloni nemțești, șalvari, pantofi fini și sub plundră sau sub pantalonii nemțești niște izmene bune și tari până la genunchi, în care înmănuncheam cămașa lungă, dedesubt sau deasupra etc. Iarna înfruntam frigul cu o mantie bună, mare, căptușită. Perucă nu purtam, doar părul meu propriu, pe care îl mai înmulțeam, după născocirile vremii, cu un păr buclat ce atârna de amândouă părțile. Dar mai târziu mi-am luat perucă la Londinum și tot acolo mi-am făcut și un veșmânt plin de zorzoane, și așa am venit acasă[19]."

În memorialistica transilvăneană s-au mai afirmat și alți autori cum ar fi Rettegi György (1718-1786), a cărui activitate memorialistică cuprinde și informații despre vestimentația aristocrației transilvănene din secolul al XVIII-lea, în special despre cea bărbătească. Metoda de lucru este deja cunoscută: comparația între moda „veche" și moda „nouă". Prezintă costumul bărbătesc de „modă nouă", alcătuit din mantie de mătase verde cu dolman asemănător și

[17] *Ibidem*, p. 51.
[18] *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, Budapest, VII, p. 16.
[19] Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, Cluj-Napoca, 2004, p. 97

pantaloni roşii. Atât mantia cât şi dolmanul erau dotate cu mulţi nasturi şi diferite brâie. Autorul nu omite să precizeze că vede prea des „haine înzorzonate". „Nu se poartă nici cămăşi de tip german, dar suntem foarte puţini şi aceia care ne îmbrăcăm în cămăşi ungureşti" – scrie cu regret[20]. Este clar, că nu apreciază moda occidentală din ce în ce mai des întâlnită în rândurile aristocraţiei din Ungaria şi Transilvania. Nici despre moda feminină nu are păreri mai bune decât Apor, care este de-a dreptul îngrozit de croiul îndrăzneţ al costumelor feminine.

Jósika Miklós nu era contemporan cu ceilalţi istorici mai sus amintiţi, fiind copil la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În memoriile sale întâlnim deja şi moda empire de la începutul secolului al XIX-lea, care în alte părţi ale Europei s-a afirmat mult mai repede, asemănător altor stiluri şi curente artistice, cum ar fi moda barocă, care, în Transilvania a fost preluată cu o întârziere de un secol. Secolul al XVIII-lea este considerat în Transilvania ca fiind perioada de înflorire a stilului baroc; aceasta nu numai în arhitectură, pictură şi sculptură ci şi în artele aplicate şi în vestimentaţie.

Jósika descrie o haină pe care a avut-o în copilărie. Este vorba de un costum complet. Haina (probabil o mantie) a fost confecţionată din brocart roz cu buline albe, bordată cu blană de vulpe argintie şi decorată cu şnururi din fir de argint. Vesta şi pantalonii de culoarea „merelor sălbatice" au fost decorate cu pasmanterie din fir de argint. În picioare purta cizme cu pinteni, pe cap căciulă din mătase neagră cu pasmanterie din fir de argint şi o mică podoabă din pene[21]. Dorind să prezinte o imagine cât mai complexă despre modul de viaţă din Transilvania secolului al XVIII-lea, descrie moda vestimentară, presărată cu păreri foarte subiective, de multe ori chiar critice. Astfel, după cum observă, pentru ocazii de sărbătoare toată lumea se îmbracă în haine tradiţionale. Domnii mai în vârstă nu poartă niciodată alt fel de haine decât cele tradiţionale. În legătură cu moda nouă descrie că se poartă codiţe şi aici, iar femeile nu renunţă la boneta de tip maghiar, ci le poartă şi cu costumele de modă nouă. „Se cere foarte mult bun gust ca să nu pară caraghioasă în această modă chiar şi cea mai frumoasă femeie. Dar ochiul se obişnuieşte cu toate, iar noi am văzut şi lucruri mai frumoase" – trage concluzia[22].

Moda este un aspect al unei vieţi cotidiene aflate într-o continuă schimbare. În istoria vestimentaţiei nu putem defini limite cronologice stricte, deoarece moda născută într-o epocă de foarte multe ori trăieşte mai departe şi în secolul următor[23]. Astfel, în Europa secolului al XVII-lea, barocul este deja în plină dezvoltare, în Ungaria şi Transilvania însă costumul nu reflectă încă noul stil, persistând formele renascentiste. În Transilvania costumul baroc se dezvoltă abia în secolul al XVIII-lea, dar şi atunci cu forme specifice, sintetizând elemente din barocul european şi tradiţiile locale[24]. Această modă se schimbă însă foarte repede. La începutul secolului al XIX-lea există încă manifestări ale modei baroce, considerate deja ca fiind de modă veche şi se afirma moda empire, în care mantia şi dolmanul sunt înlocuite cu fracul. În secolul al XIX-lea vestimentaţia nu mai este de tip tradiţional, locul ei fiind ocupat – după părerea lui Jósika – „de o modă caraghioasă, de gust mai prost"[25].

În categoria izvoarelor scrise se numără şi ordonanţele, restricţiile legate de modul de viaţă în oraşe. Încă din secolul al XVII-lea, conducerea oraşelor s-a străduit să pună stavilă exagerărilor în ceea ce priveşte vestimentaţia, stabilind prin ordonanţe speciale (Kleiderordnung) cine ce poate purta. Însă această încercare a avut prea puţine rezultate. De exemplu, o ordonanţă a magistratului oraşului Levoča din anul 1698 stipula că patriciatul nu

[20] *Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről*, Budapest, VII, p. 68.
[21] *Ibidem*, IX, p. 52.
[22] *Ibidem*, IX, p. 53.
[23] Nagy Rózsa, *Magyar viselet a XVIII. század végén és a XIX. század elején*, Budapest, 1912.
[24] Domonkos Ottó, *A magyarországi céhes szabók mintakönyvei. 1630-1898*, Budapest, 1997, p. 8-9.
[25] *Erdély öröksége. Erdélyi emlékírók Erdélyről*, Budapest, IX, p. 81.

trebuie să se conformeze acestor restricții, impuse pentru restul populației. Elita orașului poate purta: postav fin de Olanda, catifea țesută cu fir de aur, mătăsuri colorate, damasc, coral, perle, dantelă din fir de aur, voal transparent, blănuri, aur, argint și chiar diamante. După cum vedem și cel mai mic accesoriu vestimentar oglindea un rang, un statut, originea familiei sau poziția ocupată în societate[26]. La început, în 1654, a fost restricționată numai îmbrăcămintea servitorilor. În 1672 s-a ordonat strict ca toți locuitorii orașului să se îmbrace confrom rangului și statutului propriu. În 1683 au fost aduse iarăși în discuție obiceiurile vestimentare ale calfelor și servitorilor. În 1691, de exemplu, s-a încercat interzicerea – prin lege – a purtării cizmelor de către servitori. Ordonanța din 1698, mai sus amintită, este cea mai interesantă din punctul nostru de vedere, pentru că enumeră concret cine ce poate purta, și în caz contrar chiar prevede o amendă de 10 florini. În mod special au fost amintite câteva piese vestimentare mai scumpe. Purtarea acestora de către persoane nepotrivite prin statut și rang era sancționată cu o amendă de 40 de florini. Cu toate acestea, se pare că restricțiile și ordonanțele nu au adus rezultatul așteptat, pentru că în februarie 1699 a fost emis încă un decret pentru potolirea modei vestimentare prea luxoase[27]. Breasla croitorilor din Kecskemét a emis, în 1724, o ordonanță care stabilea concret numărul motivelor decorative permise în ornamentația pantalonilor, pentru că aceștia erau, adeseori, exagerat decorați[28]. La Sátoraljaújhely, în 1666, a început să se acorde atenție acestui aspect, fiind emis în tot județul un decret-restricție referitor la reglementarea vestimentației țăranilor, pentru că aceștia își luau haine mai scumpe decât era normal să-și permită, renunțând la puținele valori pe care le posedau pentru haine noi, de nobili; pe lângă faptul că erau prea scumpe, ele nici nu se potriveau cu starea lor de țărani. Chiar și meșterii umblau în haine scumpe și astfel puteau fi cu greu deosebiți de nobili. Ordonanța prevedea amendă și sechestru pentru aceia care nu erau dispuși să renunțe la costumele scumpe[29]. Această restricție nu se referea numai la croiul și forma hainelor folosite, acestea fiind asemănătoare, ci mai ales la materialele folosite și la un tip de ornamentație care se cuvenea numai membrilor aristocrației. Orașul Sopron era unul dintre cele mai importante orașe din Ungaria. Aici se petreceau evenimente importante, cum ar fi încoronări sau Diete, care au stimulat și moda vestimentară. Cum dorința pentru lux a început să capete proporții, în 1640 conducerea orașului a ordonat și aici reducerea luxului[30].

Din studierea acestor ordonanțe și restricții reiese că în Transilvania în secolele XVII-XVIII costumul, vestimentația avea un pronunțat rol de reprezentare.

Toate categoriile și tipurile de izvoare mai sus amintite constituie numai un aspect în procesul de cercetare a vestimentației care subliniază caracteristicile modei preferate de aristocrația transilvăneană. Exagerările vestimentației baroce au apărut în Transilvania în variante mult mai potolite, rezultate din combinația cu Renașterea târzie, formele baroce și elementele din tradiția locală, cerându-se un tip de vestimentație specific pentru acest spațiu. Barocul francez, piesele vestimentare franceze și materialele din care acestea se confecționează (mătăsuri într-o varietate de culori vii, brocarturi, broderii din fir de argint aurit) ajung de obicei în Transilvania prin filiera austriacă, suferind astfel o primă serie de modificări. Impetuozitatea franceză se domolește, deși pot fi observate numeroase caracteristici inconfundabile ale modei baroce din Franța. Prin intermediul comerțului ajung în Transilvania atât piese vestimentare

[26] Tompos Lilla, *Kamuka és korcovány – textiliák és öltözékek*, în *A szépség dicsérete. XVI-XVII. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*, p. 9.
[27] Domonkos Ottó, *op. cit.*, p. 106-107.
[28] Undi Mária, *Úri- és népviselet a barokk korban*, în *Magyar Művelődéstörténet*, IV, *Barokk és felvilágosodás*, (Domanovszky Sándor), Budapest, f.a., p. 380.
[29] Domonkos Ottó, *op. cit.*, p. 26.
[30] *Ibidem*, p. 223.

gata făcute cât şi reprezentări picturale sau grafice ale acestei mode, folosite adeseori drept modele sau tipare. Putem aşadar constata că piesele vestimentare purtate de aristocraţia transilvăneană nu erau în totalitate importuri; majoritatea erau realizate în ateliere autohtone, evident sub influenţă occidentală, adaptată însă gustului local.

SOURCES CONCERNING THE TRANSYLVANIAN ARISTOCRATIC COSTUMES IN THE 17TH-18TH CENTURIES

Abstract

The history of costumes has always been an important and very interesting subject in the historical, archeological and artistic research. While studying the past, we can find significant not only the exceptional artistic creations, architecture or documents, but the creations of applied and decorative art, which are not so visible, but of an extreme importance, providing information about the every day life of past times.

The preoccupations about fashion started around 1350. Beginning with this period in Europe appears a lot of changes and various influences in the world of fashion and costumes. It is developing a specific type of costume for every nation, and every country, but studying the history of costumes in Europe we find that there always have been similar aspects, sometimes even identical ones which appear in the composition of the different types. Various influences were visible and wide-spread in that period.

In the process of searching for information about the history of costumes, one of the most important aspects is the preserved textile material. Beside that, there are a lot of sources of various categories that lead us to precious information about fashion and clothing habits of people in a specific period. Among these sources we mention some works of art, such as: paintings, graphic, drawings, sculptures. A different category is considered to be the written sources, like: memoirs, journals, correspondence, inventories, wills, laws and edicts about the lifestyle in different places

TRAIAN RUS

SIMION BALINT
MĂRTURII DOCUMENTARE

Asemeni celorlalţi conducători ai revoluţiei transilvănene de la 1848-1849, Simion Balint s-a bucurat de o acerbă şi constantă ură din partea duşmanilor naţiunii române. Vorbe de ocară au fost aruncate asupra protopopului greco-catolic din Roşia Montană şi după trecerea sa în nefiinţă. La un deceniu după moartea sa, de pildă, un oarecare Szilágy Farkas, preot în Aiud, scria cu pana plină de venin că prefectul Salinelor a participat în timpul revoluţiei la devastarea oraşului din apropierea Mureşului, după care s-a reîntors în munţii lui "într-o frumoasă trăsură jefuită, aducând cu sine o seamă de obiecte jefuite". Sărăcind, pentru că "nu-i plăcea să muncească", s-a "îndeletnicit cu furtul de cai". În amurgul vieţii, averea "ticălosului om" a fost "vândută la tobă" în contul datoriilor pe care le avea, iar fiica sa a ajuns într-o "colibă unde era tolerată de milă".[1]

Documentele vremii infirmă însă o astfel de gândire deoarece Simion Balint şi-a demonstrat vrednicia pe plan politic, cultural şi economic până în ultimele clipe ale vieţii sale. Averea de care a dispus i-a permis să ducă o viaţă îndestulată, să sprijine financiar pe numeroşii săi nepoţi în timpul cursurilor şcolare la Blaj, Alba Iulia şi Sibiu, precum şi pe Alexandru Papiu Ilarian şi Iosif Hodoş, ginerele său, aflaţi la studii în Italia ca să aducă "de aici câte un surcel la vetrele noastre din Dacia" şi să ţină "focul naţionalităţii noastre ca să nu-l stingă boarea sarmatică".[2]

Diferite sume a cheltuit, totodată, pentru cumpărarea de cărţi şi publicaţii editate de cărturarii blăjeni sau venite de peste Carpaţi. "Altădată când vei mai edita vreun op trimite mai multe exemplare", îi scria, la 30 mai 1867, lui Ioan Micu Moldovan, cu toate că uneori "în silă mai merge că nu sunt parale la oameni".[3]

Importante donaţii a făcut pentru construirea Casinei din Blaj, precum şi pentru Fundaţia Alexandru Sterca Şuluţiu şi Fondul tinerilor morbişti, la care trebuie adăugate ajutoarele băneşti acordate unor elevi blăjeni, cheltuielile pentru cumpărarea din Ighiu "de must şi ceva pelin pe seama casei". De asemenea, unor prieteni şi enoriaşi le-a împrumutat diferite sume de bani, care variau de la câţiva florini la câteva sute sau chiar mii. Edificator, în acest sens, este documentul din 7 august 1876: "Obligaţie. Despre trei mii patru sute trei zeci şi nouă florini, 94 creiţari v.a. care, după computul încheiat azi, are la mine domnul protopop Simion Balint din Roşia şi despre care sunt dator a-i răspunde cu averea mea. I.M. Moldovan.[4]

Lucrătorii angajaţi la mina şi şteampurile sale au primit cu regularitate drepturile băneşti chiar şi atunci când "băieşagul" fiind "tare mâncat, în silă dai de ceva".[5] Importante

---

[1] Nerva Hodoş, *Simion Balint. Viaţa şi luptele lui în Munţii Apuseni ai Ardealului la 1848-1849*, Bucureşti, 1913 pagina 21.

[2] Traian Rus, *Simion Balint fiu al Ţării Moţilor*, Cluj-Napoca, 2003, pagina 102.

[3] Direcţia judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale, fond personal Ioan Micu Moldovan, documentele 9194 şi 9210.

[4] *Ibidem*, document 18362.

[5] Arhivele Naţionale Istorice Centrale, fond Bogdan Petriceicu Haşdeu, vol. XXX, fila 21.

sume a investit în construirea casei parohiale greco-catolice din Roşia Montană. O tăbliţă aşezată pe unul din pereţii exteriori glăsuieşte şi astăzi: "S-au ridicat aceste case parohiale la 1854 prin strădania şi intervenirea parohului şi protopopului Simeon cav. Balinth. Ne sis posteritas ingrata". De un real folos i-a fost suma de 9500 florini primită ca despăgubire, în decembrie 1852, din partea Curţii din Viena pentru cheltuielile făcute în aprovizionarea, cu alimente şi arme, a lăncierilor din prefectura sa în timpul revoluţiei.

Situaţia sa materială i-a permis, în acelaşi timp, să călătorească cu trenul sau cu poştalionul prin diferite zone ale Transilvaniei şi ale imperiului, să fie cazat la hoteluri şi să-şi trateze afecţiunile în staţiuni renumite. Vara avea oaspeţi de seamă aproape în fiecare săptămână, fiind cazaţi şi ospătaţi cu bunătăţi specifice locului. De acelaşi tratament s-au bucurat o seamă de cărturari şi foşti ortaci de arme în timpul revoluţiei ca, de exemplu, Treboniu Laurean, Papiu Ilarian, Ion Micu Moldovan, Avram Iancu, Axente Sever, Amos Frâncu, Simion Groza etc. "În schimb – aflăm de la nepotul său Nerva Hodoş – dacă n-avea la casă decât pe ai săi, pe cei mai aproape, masa era simplă, băutura apă rece şi nu era absolut nici o seară fără mămăligă pripită şi cu lapte, pe care o îndrăgise mult şi Ioan Maiorescu la 1849 când petrecuse în munţi mai multe săptămâni".[6]

În deceniul al şaptelea al secolului al XIX-lea, o importantă sursă de venit a constituit-o "specula cu bucate", bănoasă în unele perioade, dar uneori soldată cu pierderi, după cum rezultă din cele 27 de scrisori ale sale, din totalul de 37, aflate în depozitele Arhivelor Naţionale clujene, fondul personal Ioan Micu Moldovan. Ele au fost expediate din Roşia Montană între anii 1874 şi 1879 partenerului său de afaceri, Ioan Micu Moldovan, personalitate proeminentă a Bisericii Unite cu Roma Greco-Catolică din Transilvania. Acesta, fiind fondatorul şi omul de încredere al Băncii Albina din Sibiu, la Blaj şi-n comitatele Alba şi Târnava Mică, intermedia depuneri băneşti sau cumpărări de acţiuni, inclusiv dobânzile ce reveneau după ele depunătorilor şi acţionarilor. La 5 decembrie 1877, de pildă, îl anunţă pe Simion Balint că a "scos banii de pe la datoraţi, ce s-a putut după contracte şi împrejurări", pe care i-a depus la Baca Albina cu dobândă de 7 la sută.[7] De asemenea, îl informează că "darea în judecată" a unor datornici nu va avea efect negativ pentru el, deoarece "nu va avea nici o pierdere" iar "procentele ţi se vor scoate acurat".[8] Între cei doi slujitori ai bisericii s-a consolidat, în această perioadă, o statornică prietenie, nu întâmplător în corespondenţa purtată unul era numit "amice şi stimate nepoate", iar celălalt "stimate tată moşu".

Epistolele respective sunt scrise pe hârtie obişnuită, în ortografia românească specifică veacului, într-o limbă cursivă, firească, uneori savuroasă, pe alocuri cu particularităţi regionale şi unele cuvinte latine şi chiar maghiare care doreşte să sublinieze una sau alta din ideile expuse de autor. Pe unele plicuri este aplicat, pe ceară roşie, sigiliul lui Simion Balint, folosit şi-n 1849 în calitate de prefect al Salinelor, având însemnele S.B. care încadrau un potir bisericesc. Toate documentele sunt originale. În toate cazurile formula de adresare pe plic este aceeaşi: "Mult onorate domn Ioan M. Moldovan, profesor gimnazial ".

În concepţia celor doi prieteni, răspânditori de cultură, şi-n rândul moţilor, "acest ram", legat de comerţul cu cereale, "nu poate fi dejositor pentru un domn profesor, ba nici şi pentru altul", deoarece e "nevinovat" şi ne "împreunat cu ceva necurat". Capitalul cu care au început afacerea a fost de 5161 florini şi 67 creiţari, din care partea protopopului de la Roşia Montană era de 5000 florini, sumă importantă pentru aceea epocă. Cărturarului blăjean îi revenea sarcina de a cumpăra, la un preţ convenabil, cereale, în special porumb, şi de a gestiona banii rezultaţi din vânzarea acestora. Cantitatea achiziţionată din Câmpie urma să fie vândută primăvara în Munţii Apuseni şi-n alte zone ale Transilvaniei şi Ungariei la "un cuantum mai mare". Porumbul era depozitat la Blaj într-un pod "numit al călugărilor" sau al vreunui "pater bun

[6] Nerva Hodoş, *op. cit.*, p. 130.

[7] Direcţia judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale, fondul citat, doc. 18336.

[8] *Ibidem*, doc. 18369.

român". Transportul se realiza cu trenul sau căruțele diferiților cetățeni angajați în acest scop. "Cu cumpăratul cucuruzului te poartă cât vei putea că acolo prin februarie şi martie se va scumpi. Pe cel mai moale să-l pui separat şi să-l întoarcă şi copiii în toată săptămâna ca să nu se încălzească şi mucegăiască", îl sfătuieşte pe "nepotul" Ioan Micu Moldovan.

Din cauza încurcăturii ivite cu cei 5000 de florini, destinați începerii "ghişeftului", care n-au ajuns la destinatar, l-a cuprins "confuziunea", l-au torturat gândurile, a avut o noapte "tristă şi neodihnitoare"; o astfel de stare a avut numai la 1848 când a fost "încaptivat de hoardele barbare", subliniază într-o scrisoare trimisă cărturarului din Blaj. I s-a "încălzit inima" însă, când a constatat, din scrisoarea primită de la "amicul şi stimatul nepot", că "banii de bună seamă se vor afla", pentru că vina pentru încurcătura respectivă o poartă "Cămara Regească din Zlatna".

Din acest moment, a încredințat "înțelepciunii" cărturarului de la Blaj, partenerul său de afaceri, inițiativa cumpărării a cât mai mult porumb "până nu se scumpeşte, mai tare"; în ceea ce priveşte achiziționarea "mai încolo" de grâu şi secară se vor "mai înțelege" în viitor. Având în vedere că în toamna lui 1874 "lucrurile ghişeftului nostru merg" îl roagă să se grăbească, cu achiziționarea unor cantități mai mari de porumb, întrucât prețul acestuia "se ridică", după cum a aflat de la un evreu cu care cei doi fac afaceri. "Am observat în viață-mi că întru toate evreii sunt cel mai bun barometru", sublinia, cu admirație, într-o scrisoare. Banii necesari urmează să-i trimită regulat "pe poştă", dar numai după ce va vinde aurul rezultat din propria-i mină: "ce e drept eu numai luni pot să schimb aur, de vreme ce noi băieşii aşa avem obiceiul, că nu prea ținem bobul mult". Dacă între timp prețul porumbului cumpărat va scădea, după cum pronostichează "Economul", să nu-şi facă probleme deoarece, vorba românului, "ce-o fi pe sat o fi", nu se ştie ce "aduce ziua şi noaptea". De aceea, îl îndemna pe Ioan Micu Moldovan să trimită un vagon de porumb la Braşov unde, conform celor spuse de "vărul Barițiu", prețul de vânzare este favorabil; cantitatea respectivă poate fi dată şi pe "aşteptare pe 1-2 sau 3 luni", cu condiția, însă, ca să fie asigurați de învățatul braşovean "cum cutare sau cutare se poate credita". În această situație cei în cauză vor "trebui să dea mai bine de 4-5 fileri pe găleată"; în timpul discuțiilor, dacă-i nevoie, să mai lase din preț, "pe a da şi na", dar aceştia să-i "dea o poliță" drept garanție. Poate să ia legătura cu George Barițiu, deoarece acesta a promis că le va "da tot sucursul său".

Doar o singură dată, în perioada respectivă, negoțul cu cereale a fost întrerupt, după cum rezultă dintr-o scrisoare, datată 27 decembrie 1875, expediată de la Blaj de Ioan Micu Moldovan protopopului din Roşia Montană. Aflăm că rectorul şcolilor blăjene i-a convocat pe toți profesorii "ad audiendum verbum", fiind cu ei "foarte aspru şi plin de amenințări şi aluzii foarte uşor de înțeles" în legătură cu îndatoririle lor şcolare; au fost criticați că "se amestecă în politică cu rol de conducători" în detrimentul procesului de învățământ. Din această cauză a ajuns la concluzia că nu poate reîncepe negoțul, "din contra trebuie să-l desfac". Se grăbeşte să-l anunțe că această hotărâre a fost luată "în contra dorinței" lui, dar speră ca afacerea cu porumb s-o "poată continua în alt an când vor fi prospecte de câştig".[9]

Într-adevăr, în anul 1876 a fost reluat comerțul cu cereale, obținându-se profit considerabil, o parte din acesta fiind dat sub formă de împrumut unor cetățeni cu o dobândă de 10 la sută.[10]

Câteva scrisori se referă la procesul cu "lotrul" Sicoe, preot în Sohodol, care şi-a însuşit prin "şarlatanii" aproape 2000 de florini, aflați la Banca Anker din Sibiu, falsificându-i iscălitura pe trei polițe. Ceea ce îi posibil să-i provoace "o apoplesie sau un morb de moarte", cu atât mai mult cu cât "această plagă" l-a lovit în "adâncile" bătrânețe. Până când se vor linişti lucrurile solicită prietenului din Blaj să-i trimită 1500 de florini pentru a-şi plăti obligațiile față de bancă, în caz contrar e posibil să i se "bată averea la tobă". Îl roagă totodată, în cazul în care "îi aplecat", să mai "încerce norocul" cu negoțul cu porumb, fiind convins că le va "umbla mai

[9] *Ibidem*, doc. 18235.
[10] *Ibidem*, doc. 18366.

bine" decât până atunci. De asemenea, se interesează dacă datornicii şi-au plătit obligaţiunile şi ce câştig au până în prezent din afacere pentru a recupera pierderea din "anul fatal". Cu datornicii să nu fie, însă, exagerat pentru că ei nu sunt "nici lup flămând, nici oaie cu doi miei". Cunoscându-l ca pe un "om de omenie şi sincer" îl împuterniceşte, din nou, să gestioneze banii câştigaţi cum crede că este mai avantajos pentru amândoi. Se impune ca în alegerea oamenilor cu care vor face afaceri să aibă multă grijă întrucât "lumea de acum" e "falsă şi înşelătoare". Are nevoie de banii rezultaţi din vânzarea porumbului, deoarece la Abrud şi Roşia Montană a început o afacere pe cont propriu, cu atât mai mult cu cât fiind iarnă grea "nu umblă şteampurile", iar "băieşii aşteaptă drepturile lor pe toată săptămâna".

Între timp "porcul de câine" din Sohodol a fost arestat, mărturisind că i-a "subscris numele". Când a fost chemat la "petractarea" finală s-a prezentat "ornat preoţesc" şi cu toate crucile deţinute. "Să-i fi văzut pe cei 5 maghiari ce erau parte ca asesori fiscali şi notari cu ce ochi priveau spre mine", îl informează cu satisfacţie pe "nepotul" din Blaj. De asemenea, îl încunoştinţează că a urmărit cu atenţie evoluţia preţurilor şi a recoltelor obţinute de ţărani, constatând că acestea le sunt favorabile. Ca urmare, se impune să mai încerce "specula cu cucuruzul", întrucât în "patria Transilvania în abundenţă este", iar în "Ungaria foarte puţin", unde porumbul se va putea vinde "foarte scump". Dacă timpul nu-i permite să se ocupe de afacere îl sfătuieşte să angajeze un om de încredere pentru a cumpăra porumb, situaţie în care negoţul tot "s-ar renta".

Scrisorile conţin şi informaţii succinte cu privire la situaţia din Apuseni, opinii despre diferite evenimente şi personalităţi, comportamentul unor copii din Roşia Montană aflaţi la studii la Blaj etc. Într-o epistolă, de exemplu, îşi manifestă revolta faţă de politica Budapestei de "contopire a naţionalităţilor nemaghiare" din Ungaria. "Toate s-au pus şi se pun din zi în zi - relevă cu amărăciune fostul prefect – ca să ne stingă, suntem reduşi la epoca Batoreştilor, Rakoţeştilor şi Apafeştilor, nu mai avem nici o milă de la nimeni". Ceea ce îi aminteşte de "timpul lui Festel" când acesta "umbla să ne stingă într-o lingură mare", însă "durerea mare n-a durat mult" deoarece strămoşii noştri, deşi "au fost mai simpli", n-au putut să fie frânţi şi stârpiţi reuşind să se "apere de câinii turbaţi". Crede că şi-n prezent, românii, dacă se vor "sprijini în puterile" lor, vor putea face faţă pericolelor ce-i ameninţă din partea guvernanţilor.

În unele scrisori se interesează de starea sănătăţii lui Timotei Cipariu, căruia îi poftеşte ca Dumnezeu "să-i aline durerile şi să-i mai lungească firul vieţii" spre "consolarea întregii naţiuni", de Iacob Mureşianu care, "după o robie de 38 de ani", a fost destituit din "profesură şi directorat", fără nici o pensie. De asemenea, aflăm despre necazurile provocate de un "prunc" de la el din comună, elev la Gimnaziul din Blaj, care, cu toate că "pită are", la fel şi legume, împrumută bani de la gazda sa pentru a mânca "de-a gata din piaţă". "Oare – se întreabă ocrotitorul pruncului – nu ştie el că tatăl său e un om neputincios, vătămat şi mai are 5 fraţi acasă care toţi aşteaptă pâine". În schimb, "scumpul nepot Enea Silviu", elev şi el la Blaj, îi aduce numai bucurii pentru că "se poartă bine", este "solid şi diligent în studiu", însuşiri moştenite şi "plantate în inimă" de "moşul său", adică de el.

De o deosebită savoare este o scrisoare în care protopopul şi-a luat în serios rolul de peţitor. Întrucât parohia din Sohodol era vacantă, îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să-i recomande un teolog tânăr şi talentat, care, după căsătorie, să fie numit preot în comuna respectivă. Viitoarea mireasă va fi fata unei văduve din Câmpeni, de 17 ani, "de-o frumuseţe rară, voinică, sănătoasă, cu purtare morală sănătoasă", dispunând de o situaţie materială bună. În acest fel se va sfârşi rivalitatea dintre două candidate la măritiş.

Unele expresii folosite în scrisori încântă prin frumuseţea şi semnificaţia lor, ca de pildă: "aici în Siberia" noi "avem iarnă grea şi mulţi morbi"; deşi e primăvară "neaua nu vrea să se sperie de puţinele raze ale soarelui care licureşte din când în când"; din cauza "morbului aprinsului de plămâni" mor "oameni nemiluit", la care trebuie adăugate "tifosul din anii trecuţi" şi "colera", apoi "difteris"; "unde-i aţa mai subţire acolo se rupe"; "poştele noastre umblă ca

orologiul rău"; "de mers voi merge dar să-mi sece gura de îmi voi clătina buzele", declara un enoriaş etc.

Ultima scrisoare poartă data de 28 decembrie 1879, fiind expediată lui Ioan Micu Moldovan cu câteva luni înainte de a pleca în lumea fără întoarcere.

Pentru facilitarea lecturii documentelor, am procedat la transcrierea interpretativă şi unitară a textelor, păstrând particularităţile limbii vorbite în epocă. Acolo unde a fost cazul am eliminat reminiscenţele ortografiei etimologizată: în loc de pute-putea, sum-sunt, adi-azi, eda-edita, dice-zice, aşiu-aşa, trebe-trebuie, eare-iar, voleşte-voieşte etc. În ceea ce priveşte ortografia şi punctuaţia am intervenit numai în cazurile reclamate de conţinutul documentului. Forma majorităţii cuvintelor, ca, de exemplu, parale, băieşug, stimatoriu, iar a celor care oscilează (colera-holera, otel-hotel, rabiaţi-turbaţi, chişeft-ghişeft, peaicelea-pe aici, vizitaţie-vizită) a fost transcrisă în ortografia actuală.

ANEXE

1.

1874 septembrie 24, Roşia Montană. Scrisoarea protopopului din Roşia Montană, Simion Balint, adresată directorului gimnaziului din Blaj, Ioan Micu Moldovan, privind comerţul cu cereale.

Mult stimate amice,

Cred că îţi aduci aminte cum că la sfârşitul lui iunie când fusei la Blaj, vorbeam amândoi în piaţă, înaintea Sfintei Mănăstiri, cum că ar fi bine să facă omul la toamnă una speculă cu bucate şi domnia ta mi-ai zis că vei întreprinde acest ram, care nu poate fi înjositor pentru un domn profesor, ba nici pentru altul, căci e nevinovat şi nu-i împreunat cu ceva necurat.

Aşa eu m-am hotărât a depune în mâna domniei tale, dacă vei primi spre acest scop, 5000 florini, cinci mii florini, cu care să cumperi grâu, cucuruz. Cu un cuvânt tot ce a-i putea socoti că ne-ar putea aduce profit; apoi la primăvară l-am putea să-l vindem într-un cuantum mai mare la un speculant din Ungaria. Cred că în podul numit al călugărilor ar fi locul bun. Aşadar te rog să ai bunătatea a mă încunoştinţa dacă eşti aplecat a întreprinde acest ghişeft şi, încă, cât mai în grabă ca să mă pregătesc de paralele potrivite, vasăzică bacnote mărunte. Mai am a aminti şi aceea cum că eu cu banii aş veni în persoană spre a-i înmâna ca să nu facem sfară în ţară cu poşta. Nu lipseşte alta, cred, decât înoindu-mi rugarea, să ai bunătatea, cât mai în grabă, a mă încunoştinţa despre favorabilul sau contrariul rezultat.

După care primeşte cordiala salutare de la al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balint, paroh şi protopop în Roşia .

*** *Direcţia judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale, fond personal Ioan Micu Moldovan, document 9214, 1 filă.*

2.

1874 octombrie 11, Roşia Montană. Scrisoare privind rentabilitatea comerţului cu cereale.

Stimate amice,

Nu ţi-am putut răspunde la epistola din 27/9, cauza a fost desele mele ocupaţii. Acum îţi răspund pe scurt cum că în 19 curent voi pleca la Ighiu unde voiesc a mă aproviziona cu puţin must şi ceva pelin pe seama casei numai; isprăvind acestea voi trimite cărăuşii acasă şi eu, de acolo, de-a dreptul voi veni la Blaj cu paralele, vezi numai de te înţelege cu un pater bun român pentru podul unde să-l putem depozita. Zici că nu-i lipsă ca să aduc toţi banii câţi voiesc ai aloca în ghişeft pentru că într-o joi nu poţi cumpăra mai mult de 300 de feldere. Hei bine, eu nu pot veni în toată joia, apoi ţi-am zis că cu poşta nu mi-aş face de lucru. Mai încolo zici ce fel de bucate să cumpărăm; ştii ce?, în care vom socoti că vom

avea mai mult profit. Despre aceasta ne vom consulta în persoană, faţă la faţă, care sper că va fi în 24 sau 25 octombrie. Acestea am avut spre orientare a-ţi descrie conform declaraţiei unde zici: stau pe lângă vorba din vară.

După care, până la fericita revedere, primeşte salutarea cordială de la al domniei tale sincer stimatoriu amic, S. Balinth.

*** *Ibidem, document 9215, 1 filă. Peceta de ceară roşie aplicată.*

3.

1874 noiembrie 12, Roşia Montană. Despre încurcătura cu banii expediaţi pentru cumpărarea de cereale. Îi solicită prietenului din Blaj să procure, în continuare, porumb.

Stimate amice şi dragă nepoate,

Aseară pe la 5 ore, întorcându-mă acasă de la unele afaceri ce am avut a săvârşi, aflu pe masă pachetul de la domnia ta, îl desfac cu mare sete dar şi curiozitate ca să aflu epistola. O şi aflai, o citesc, o recitesc şi nu puteam da crezare, zicând: oare aşa stă şi aşa am citit. Nu-ţi pot descrie confuziunea în care am venit, toată noptea n-am dormit, mă torturau gândurile încât pot zice că o noapte mai tristă şi neodihnitoare n-am avut decât în 1848 în 1 iulie când fusei încaptivat de hoardele barbare. Necazul era cu atât mai mare pentru că nu ştiam şi nu ştiu cât lipseşte din pachetul cel de 10 florini pe care eu ţi l-am trimis numărat şi chiar ţi l-am unit într-unul de 1000 de florini. Nu ştiu, zic, pentru că deşi în 3 locuri faci amintiri în epistolă că numărându-i nu se află 1000 de florini ci mai puţini.

Însă nici într-un loc nu zici dacă se află numai atâta, cum arată inscripţia pe faşe sau copertă. Va să zică, zici, nu-i, nu-i dar despre aceea cât nu-i tace scrisoarea.

Amice şi nepoate, să nu crezi că eu am mici umbre de suspiciune că doar acolo s-ar fi întâmplat greşeala. Departe să fie de mine a presupune aşa ceva şi despre aceasta să fi convins pentru că stând lucru aşa, cum vezi că şi stă, zminteala s-a făcut aievea.

Am luat în 14 octombrie stil vechi de la Cămara din Zlatna 5062 florini şi 42 creiţari; eram acolo 2 inşi, eu şi un roşian, numărarea celor 500 florini făcându-se în bacnote de 100 florini, eu m-am tânguit că sunt prea mari; însoţitorul meu, care lua mai binişor decât mine, îmi zise: acolo în Casa Camerei Regeşti le schimb eu cele de-o sută. Aşa că acolo schimbarăm şi fiindcă el avea mai multe pachete de câte 10 florini, care conţineau 100 bucăţi florini, mi-a pus şi acela care zici că nu-i, fireşte în 1000 de florini, desigur nu din cugetare ci din sminteală. Eu încă ştiind că stau pe faşa 100 florini a 10 florini nu mi-am luat ochilarii ca să mă uit ce numere stau pe faşă, ci am numărat într-o mie. Aşa pachetul l-am adus acasă şi luând cele 200 de florini din pachetul de 5 florini am plecat către Blaj. De aş fi luat seama bine, atunci când îi dădu-i banii în sală, să mă fi uitat la inscripţiunea de pe pachetul de 10 florini îndată aş fi aflat greşala şi eu îl duceam acasă.

Mi-ar fi fost mai lesne arătând consăteanului schimbător atunci în grabă şi inscripţia pe faşă şi numărând şi banii. Acum mă tem că târziu va fi, postu festa cantare. Eu acum m-aş duce la el, căci e de aici, şi i-aş zice că ce greşeală mi s-a întâmplat, dar el mă va întreba cât îţi lipseşte?, eu voi zice: nu ştiu, el îmi va răspunde: dacă nu ştii dumneata de unde să ştiu eu şi are toată dreptatea.

Acum te rog: domnia ta ştiu că ţii toate faşle care sunt în suma de 8 a 5 florini şi una de 10 florini. Vei avea bunătatea a mi le aşeza toate într-o epistolă recomandată şi a mi le trimite cât mai în grabă, scriind în epistolă neapărat cum că în pachetul de 10 florini nu au fost numai atâtea bacnote cât s-a văzut scris şi pe faşe. Apoi primind acestea, voi mai cerca marea cu degetul şi în urmă poate că voi bea apă rece după cei ce lipsesc. Însă să fi convins că după ce voi isprăvi, dacă nu-ţi voi trimite suma restantă, atunci îţi voi trimite înscrisul de 4800 florini şi-mi vei da altul despre suma primită în realitate pentru că omul îi muritor.

Cu cumpăratul cucuruzului te poartă cât vei putea că acolo prin februarie şi martie se va mai scumpi. Pe cel moale să-l pui separat şi să-l mai întoarcă şi copiii în toată săptămâna ca să nu se încălzească şi mucegăiască.

După care primeşte cordiala salutare de la al dominiei tale sincer stimatoriu, Simion Balinth.

*** *Ibidem, document 9216, 2 file.*

4.

1874 noiembrie 15, Roşia Montană. Îl îndeamnă pe Ioan Micu Moldovan să cumpere porumb la un preţ avantajos.

Clarissime amice şi stimate nepoate,

Ţi-am primit epistola din data de 12 noiembrie curent, eu încă ţi-am scris una cu data tot de 12. Aştept răspunsul cu nerăbdare la aceasta că mă torturez încă, nu am odihnă zi şi noapte. Una e lipsa banilor, alta că nu ştiu cât e dauna. O, de ai fi slobozit din ei până acum nici mai mult, nici mai puţin decât două numere sau trei aşa eu ştiind aş fi cutreierat de atunci toate locurile. Acum, însă, mă torturez că nu pot face nici un pas. Cred că pe când vei primi aceste şiruri răspunsul domniei tale va fi plecat.

După cum văd din epistola aceasta mi se pare că cucuruzul s-a mai urcat la preţ. Eu n-am să zic alta decât că toate le încredinţez înţelepciunii domniei tale. Proprietarul cel cu 1000 de feldere cere prea mult, 1 florin şi 30 creiţari, pentru că bine ştie cum va fi la vară. Ori am schimba bani şi în urmă ne-am trezi cu osteneala fără renumeraţie. Vezi dacă socoteşti că până la finele lui ianuarie cumperi cantitatea, să rămânem cu cumpăratul, in minuto per partes, sau dacă l-am da cu 1 florin şi 13 creiţari, încă mi se pare foarte potrivit. Eu socot că dacă ar fi loc unde să-l aşezăm nu ar fi rău ghişeftul. La propietarul cel cu 1000 de feldere îi poţi zice cam cât cere el pe cucuruz, 1 florin şi 30 de creiţari, cu acelaş preţ poţi lua grâu.

Eu socot că dacă vedem că nu putem lua cucuruz mai încolo vom lua şi grâu şi secară însă despre aceasta ne vom mai înţelege.

După care sunt al domniei tale sincer unchi. Balint.

*** *Ibidem, doc 9217, 1 filă. Pecetă de ceară roşie aplicată.*

5.

1874 decembrie 1, Roşia Montană. Fragment de scrisoare în care îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre rezolvarea încurcăturii cu bani şi-l roagă să cumpere o cantitate cât mai mare de porumb.

Stimate amice,

După ce ţi-am primit epistola precedentă cu fascicolele în dânsa, vorba românului, mi s-a mai încălzit inima căci mă temeam că vor lipsi vreo 4 sau 500 florini din pachetul de 10 florini. Numaidecât am alergat la omul cu care făcusem schimb cu bacnotele, unde m-am convins că greşeala nu provine de la el ci de la Cămara regească din Zlatna unde ni s-au dat banii şi acel pachet de o mie de florini. Am alergat cu fascicolele la Zlatna, le-am arătat la respectivii casieri, se mirară cum de aşa târziu m-am trezit. Le-am enumerat împrejurările şi le-am arătat epistolele domniei tale. Ei îmi răspunseră să nu am nici o grijă căci vor face casa fiindcă n-au făcut-o de 2 luni şi banii de bună seamă îi vor afla şi îi vor trimite pe poştă.

Am aşadar cea mai bună speranţă că în zilele astea îmi vor veni. Le-am spus de însoţitorul cu care am schimbat banii, în prezenţa lor, iar pachetul acela i l-am dat în o mie de florini.

Acum mă grăbesc să-ţi răspund la epistola din 27 trecute, care numai în ora aceasta am primit-o. Eu ţi-am fost scris într-o epistolă unde îţi pusei unele întrebări cam cum să cumperi, că toate le încredinţez înţelepciunii domniei tale. Astă dată îţi pot scrie: condiţia cu Rusan e tare favorabilă pentru mine, mă învoiesc bădie, ca să cumperi de la dânsul şi dacă vei vedea că merge bine poţi conta şi pe aceea că eu voi mai trimite bani. Eu te rog ca să cumperi cât mai mult pentru ca să nu stea capitalul fără de fruct. Apoi, dacă vom căpăta cât de puţin la felderă, totuşi la o cantitate mare este profit, după zisa latină, asiduus este nom modicum modice ad ditum magnum quid modice eficit. Scrii că stă bine şi nu se încălzeşte sau cum zic pe aici nu se încinge şi-i tare bine că în toată săptămâna se vântură. Aşadar numai te sileşte cu cumpărarea până nu se scumpeşte mai tare pentru că văd din epistolele că preţul tot cam creşte.

*** *Ibidem, document 9218, 1 filă. Peceta de ceară roşie aplicată.*

6.

1874 decembrie 15, Roşia Montană. Comentarii despre comerţul cu cereale, cunoştinţe comune şi un proces de presă.

Clarissime amice şi nepoate,

Ţi-am primit epistola din 7 curent însă nu ţi-am putut răspunde până acum din cauza deselor mele ocupaţii. Mi se pare că lucrul ghişeftului nostru merge bine, după cum văzui din epistola amintită. Te rog să te porţi cu cumpăratul căci după cum vezi din pronosticul evreului din Tg. Mureş cucuruzul se ridică, apoi am observat în viaţă-mi că evreii sunt cel mai bun barometru.

Când îmi scrii fă-mi şi aceea cunoscut că, până în acest timp, câte feldere avem cumpărate şi depuse în pod, precum şi alte lucruri. Vezi mai încolo şi de cauza cea de căsătorie de la Roşia în ce stadiu se află căci tot mă interesez de cel în cauză; vorbeşte cu Domşa sau Matei că ei vor şti zeci de deslușiri.

Tandemul de altădată ieşi şi ultimul client de episcop, cred că va fi mare bucurie "în Israel", apoi lugojenii îşi vor mușca buzele, Nagy, ba şi Liviu; aveau mari speranţe, sed spes alit spes falit sic itur ad astra. Văzuseşi pe Răscocorlo ciorlo miorlo; nu ştiu dacă-i va răspunde Iosif din Braşov, vom vedea. Abia apuc să mai citesc cele ce urmează pentru că acum îţi pot zice: megvan fogva a vénrika még pedig a farkanal fogva. Dar cu procesul de presă cum stă, merge sau l-au revocat?

După care primeşte cordiala salutare de la al domniei tale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem, document 9219, 1 filă. Peceta de ceară roşie aplicată.*

7.

1875 ianuarie 20, Roşia Montană. Îl anunţă pe Ioan Micu Moldovan că va veni la Blaj şi că, dacă este urgent, va vinde aur pentru a completa suma necesară afacerii lor.

Mult stimate şi clarissime amice,

Epistola, din data de 14 luna curentă, numai ieri am primit-o pentru că poştele nostre umblă ca orologiul cel rău. Acum îţi scriu pe scurt, numai că mă înconjoară poporeni care îmi stau la uşă. Eu sunt gata şi poţi fi sigur că eu îţi voi mai da bani şi-i voi completa pe cele cinci mii. Aşadar poţi şă te duci în târgul de la Poca. Nu ştiu nu cumva este periculum in mora pentru că e drept eu numai luni pot să schimb aur, de vreme ce noi băieşii aşa avem obiceiul că nu prea ţinem bobul mult. Dacă va fi lipsă mare numaidecât să-mi scrii şi-ţi voi trimite pe poştă, iar dacă se mai poate amâna atunci eu la Trei Sfinţi, când va fi nagy inepelés, voi fi acolo şi aş aduce banii. Am zis că voi fi acolo pentru ca să-mi văd şi scumpul nepot Enea Silviu despre care am scris tatălui lui că l-ai primit cu multă căldură şi l-ai aşezat la profesorul de clasă Groza. Aceasta a fost un balsam de vindecare pe inima mea cea rănită, când am auzit că pruncul îi nepregătit în Sibiu din cauza vitregiei profesorilor de acolo cu el.

Eu cred că el nu are capacitatea aceea care a avut-o ca student tatăl său şi moşul său; atâta însă cunosc că pruncul până acum (în zisa românului nu aş grăi într-un ceas slab) a avut o purtare morală şi modestă după cum i-am plantat în inimă. Nu ştiu ce va mai fi cu el de aici încolo pentru că de multe ori commput bonos mores coloquia prava dificile est de juvenibus divinare ita multis mutationibus obnosia est hac aetus. Şi apoi: si dice tria sunt mihi dificillia et quartum penitus ignotum via Colburi super petram via navis super more via aquile supernubes et 4 via viri inadolescentia.

Dar să lăsăm glumele. Vorbă scurtă şi legată: eu pe 16 februarie la 12 sau la o altă oră voiesc a fi la Blaj. Până atunci cred că îmi vei mai scrie, altminteri aş mai continua dar nu pot dispune de timp. Să te aflu sănătos vesel şi voios.

Al domniei tale unul dintre cei sinceri, Simion B. bătrânul.

*** *Ibidem, document 9220 1 filă. Pecetă de ceară roşie aplicată.*

8.

1875 martie 13, Roşia Montană. Îl informează pe cărturarul de la Blaj despre bolile care bântuie în munţi şi afacerile cu porumb

Mult stimate amice şi nepoate,

Iată că se împlinesc 4 săptămâni de la timpul cel din urmă şi de atunci n-am mai corespondat. M-am determinat să iau eu iniţiativa, fireşte ca să scriu cum mai stăm pe aici în Siberia. Aici neaua nu vrea să se sperie de puţinele raze ale soarelui care licureşte din când în când, cam de 10 ore până către 4, căci avem nişte nopţi de tot reci încât îngheaţă ferestrele ca în ianuarie. Apoi ne-a infestat morbul aprinderii de plămâni, mor oamenii cu nemiluita. Ne-a certat Domnul mai întîi cu tifos, în anii trecuţi şi când acesta s-a luat holocaustul a urmat, holeră, apoi difteria, acum aprinderea de plămâni.

Acum cu jubileul Sfântului părinte doar se va întoarce Dumnezeu cu îndurarea şi către noi. Acolo, după cum văd, încă aţi dat o mare jertfă, blândul Vasile, pe care eu, mărturisec, mult l-am stimat şi iubit, ne-a lăsat. Ciurila Burila tot stau. Mai pierdusem şi pe Pop, sărmanii de noi. Unde-i aţa mai subţire acolo se rupe.

Acum mă întorc la ghişeftul cu cucuruz. Văd că din zi în zi îi scade preţul. Ţi-am fost zis că Rusan e prea exagerat, eu aşa cred că nici la vară pe banii gata nu va merge mai scump, de nu cumva la roşieni, cum zici, pe aşteptare până la toamnă. Precum vezi din Economul acum îi 85-90 de florini. Vom vedea în zisa românului, ce va mai aduce ziua noaptea, ce o fi pe sat o fi.

Te-am rugat să urgentezi pe tânărul acela căruia i-am plătit să-mi descrie oraţiunea de Trei Sfinţi. N-am mai primit, ce este cu el? Ai citit Magyarok? Cred că ai aflat multe bune, mai ales despre noi popii; ai grijă de dânsa să nu se înstrăineze. Scrie-mi ce face nepotul Enea, şi-a mai revenit în al doilea semestru.

Scrie-mi cum stăm cu cumpăratul porumbului, gata-i, stă bine şi ce perspectivă avem? Spune-le salutări de la mine domnilor Mărculeţiu, Groza, Raţiu şi tuturor celor buni.

După care primeşte cea mai cordială salutare de la al domniei tale unul dintre cei mai sinceri, Balinth.

*** *Ibidem, document 9221, 2 file.*

9.

1875 iunie 27, Roşia Montană. Îi propune lui Ioan Micu Moldovan să expedieze la Braşov o cantitate mare de cereale, unde George Bariţiu le va înlesni vânzarea la un preţ bun.

Stimate amice,

Tocmai în ora aceasta am primit epistola domniei tale, în care mă grăbesc a-ţi răspunde. Eu încă am primit de la vărul Bariţiu înştinţarea ieri, unde îmi arăta, cu jurnalul Kronstater, cum că cucuruzul se vinde acum în Braşov cu 2,95 florini; acest metiu, precum ştiu eu, conţine 2 feldere şi o mierţă de a Blajului. Vărul zice să-i scriem cum am putea da găleata, care, precum ştiu, conţine 4 feldere mici a 16 cupe.

Vezi dacă ar putea da peste 90 de creiţari de felderă, măcar 5 creiţari pe găleată spesele drumului până la gară; apoi eu aşa socot cum că ar fi bine ca să trimiţi o dată un vagon întreg. Eu n-aş fi în contra dacă s-ar da şi pe aşteptare pe 1-2 sau 3 luni. Însă aceasta numai aşa o putem face dacă vărul Bariţiu, care cred că-i cunoaşte pe toţi cum stau, ne va asigura cum că la cutare sau cutare se poate credita, că-i condiţionat şi am da parale. Fiindcă nici eu nici domnia ta nu-i cunoaştem, noi cum vom putea garanta? Mai bine a se lua aceea în consideraţie că dacă dăm pe aşteptare atunci trebuie să dea mai bine cu 4-5 creiţari la găleată. Cu un cuvânt, dacă vărul zice că la aceasta sau la acela se poate da cu toată siguranţa atunci dă să meargă, iar dacă nu atunci e mai bine cu 2-3 creiţari. Mai lasă pe a da şi na, ba s-ar putea, după părearea mea, face şi aşa: îi trimiţi şi-ţi dă o poliţă, l-a vândut sau ba, s-a împlinit termenul atunci să dea banii după termenul poliţei şi aşa mai departe. Pentru a da o cantitate de 3000 de feldere deodată îi pre mult, căci nici el nu-l poate vinde deodată.

Vezi dacă poţi vinde şi la naţie măcar cu 1,20 florini până la toamnă sau în finalul lui decembrie. Acestea sunt doar părerile mele. Aşadar, domnia ta te pune în corespondenţă cu vărul căci el, mi-a promis tot sucursul său - mite sapientem et nihil dixerisei.

După care sunt cu toată stima al domniei tale stimatoriu, Balinth.

*** *Ibidem, document 9222, 1 filă.*

10.

1875 august 20, Roşia Montană. Despre afacerile cu cereale şi confictul cu un preot din Sohodol din cauza unor bani

Prea stimate amice,

Ţi-am primit epistola din 17 curent încă aseară, la care mă grabesc a-ţi răspunde şi înainte de toate a te linişti că nu am nici o bănuială în privinţa vânzării porumbului cu preţul care zici că l-ai vândut. Nu am ce face dacă sic fata tulere, numai te rog să-mi scrii câtă sumă de bani gata ai la mână şi cam aproximativ cât socoteşti că va ieşi peste tot cum scrii pe 10-15 noiembrie? Mai încolo să-mi scrii şi aceea: cu Rusan pe când e termenul plătirii banilor şi, precum îmi scrii, cu procentele de 10 la sută?

Acum ţi-aş face altă întrebare: nu cumva am putea noi aloca bani sau o parte din acei bani cu interes pe timp mai îndelungat, pe lîngă ipotecă, după întăbulare, iar dacă-i atunci câte procente am căpăta? Aştept răspuns la toate.

Acum mă întorc ca să-ţi scriu altă fatalitate sau plagă ce m-a lovit, care asemenea nu m-a ajuns în toată viaţa mea. În luna decembrie anul trecut, într-o duminică, seara, vine la mine Velţianu protocolist la Sedrie şi agent la Anker cu popa din Sohodol, Sicoe, şi după câte şi mai câte ceremonii ieşi cu vorba cum că popa Sicoe a asigurat la Anker pe un poporan a lui care a murit şi a luat preţul asigurării 2000 florini. Cele 2000 florini îi revin lui Sicoe căci el i-a garantat, afară de 200 sau 400 de florini care îi va da la doi feciori ai asiguratului. Aşa că popa a primit banii şi a dat suma stipulată la feciorii asiguratului. Ei, popa şi Velţianu, îmi spun că s-a întâmplat ceva încurcătură cu ocazia asigurării, va să zică s-a prezentat alt om mai tânăr la vizitare, că înţelegând agentul de la Sibiu a venit la Câmpeni şi Abrud şi voieşte să pună popa în arest preventiv. Aşa zice popa: eu m-am împăcat cu agentul ca să-i reîntorc cele 2000 florini însă banii mei sunt daţi la oameni; îi voi plăti la Târgul Florilor, am atunci să vând 4 boi; acum neputând plăti banii m-a lăsat să-i dau două poliţe, una să o plătesc în aprilie şi una în 1 august 1876; acum am lipsă să capăt un garant şi a zis agentul că pe domnia ta te primeşte, deci te roagă să subscrii poliţă. Eu îi răspund că nu pot primi; atunci începe popa a se lamenta, zicând că el îi perit pentru că altminteri îl închide. Acestea le întări şi Velţianu, ba zice că dacă plăteşte bani sau dă poliţă de plătire societatea îi dă un certificat cum că n-are la popa nci o pretenţie.

În seara aceea n-am subscris, însă a doua zi dimineaţa iarăşi veni la mine plângând şi jeluidu-se că-i perit, zicând că el încă înainte de termen va plăti banii, când se va desprimăvăra. Aşa mă scoase din minţi că am acceptat poliţele; agentul le puse bine şi plecă la Sibiu, după ce îi plăti eu şi calea. Acum ce să vezi: Sicoe plăti poliţa dintâi de 1000 de florini la termen şi mi-o arătă că-i plătită; îmi pare bine, însă, timpul trece şi el tace, se apropie termenul poliţei a doua, îl făcui atent că întâi august e aici. Umblă în sus, umblă în jos, banii nu-s, procesul criminal contra lui curge, pe 4 complici îi pun în arest preventiv şi cred că atunci când vei citi acestea va fi şi el la umbră.

Una la mână. Acum mă trezesc că societatea Anker îmi protestă o poliţă de 1343,33 florini cu spese cu tot. Atunci alerg la Cartea funciară şi mă pun pe averea lui cu protest în mână; dar ce să vezi, la Cartea Funciară cu o săptămână mai înainte s-au prezentat doi inşi cu mai bine de 700 de florini pe când averea lui numai jumătate îi înscrisă pe el, iar jumătate pe fratele său. Acum îi în arest, aşa că din jumătate nu va putea garanta nici cu cei 700 de florini. Apoi, popa Balint üsed bottal a nyomát - a doua la mână.

Zisei mai sus că am plătit poliţa sa de 1000 de florini, dar, cum ţi-am descris, se apucă lotru să facă o poliţă la Albina de 1000 florini şi-mi imitează, precum aud, scrisul şi mă subscrie garant; că nu am acceptat cei de la Albina nu mă întreabă, ei dau banii şi aşa plătesc la Anker. Acum, în zilele acestea, mi se va protesta şi de la Albina. Eu l-am întrebat dacă îi drept că mi-a subscris numele într-o poliţă de 1000 de florini, nu-mi răspunde nimic, l-am provocat înaintea lui Velţianu dar tăcu ca pământul.

Fireşte că atuci când mi se va protesta eu voi răspunde ceea ce este că nu-i scrisul meu şi că n-am girat la Albina pentru el nici un fîler. Apoi aceasta cred că îi va pune capul la hoţ, care are încă

îndrăzneala să vină la mine să garantez pentru el ca să capete 2000 florini din Fondul Şuluţiu că, zice el, i-am promis. Cel ce nu mă cunoaşte va gândi că doar eu am lăcomit la banii care mi s-au dat de am girat pentru el, dar martor îmi e porcul de câine şi Dumnezeu că mie nu mi-a dat nici un fîler, ca eu să-l scap de temniţă, de văzu că indoit nu va scăpa.

Ţi-aş mai scrie dar cred că te vei urî de citit.

După care sunt al domniei tale frate, Simion.

*** *Ibidem, document 9223, 2 file.*

11.

1875 septembrie 4, Roşia Montană. Îi solicită partenerului de afaceri o sumă importantă de bani pentru a-şi plăti datoriile la bancă.

Stimate amice,

În momentul acesta ţi-am primit epistola din 2 curent la care mă grăbesc aţi răspunde pentru că presimt că prosimus ardet licalegom, va să zică îi periculum in mora. După ce nu s-a protestat poliţa de la Anker, am scris agentului de la Sibiu, Albrecht, ca să nu-mi mai facă spese căci până în 20 curent eu voi plăti; însă eu dacă nu pot căpăta din banii cucuruzului nu voi putea plăti o sumă aşa enormă pentru mine şi atunci agentul va urmări procesul în contra averii mele şi îmi va mai face spese cel puţin 100 florini.

Aşadar, te rog să-mi faci suma de 1400 sau 1500 florini, căci eu pe 16 sau 17 curent mă voi afla la Blaj şi de acolo voiesc să plec la Sibiu ca să plătesc la casa centrală. Sunt tare supărat şi ruşinat că mi se va bate averea la tobă. Când vei primi epistola aceasta numaidecât să-mi scrii ca să mă pot orienta în această tristă stare.

Lotru de Sicoe a fugit, nu se află nici o urmă de dânsul, iar eu am rămas cu dauna cea mare. Poţi socoti ce întristare e pe mine şi soţia mea acum la adânci bătrâneţe. Nu are lotrul nimic liber, toate i le-au asediat.

De la Albina încă n-am primit protest, aud că ei l-au adresat judelui din Câmpeni, de unde îl va trimite la Roşia prin judecătoria Abrud. Eu voi face îndată paşi recenţi când îl voi primi.

Zici că te temi ca să nu-mi facă acel lotru şi mai mult rău, purtându-mă în sus şi în jos ca martor. Nu ştiu cum m-ar putea purta ca martor pentru că eu de toate mişeliile lui n-am avut nici cea mai mică cunoştiinţă. Prin urmare nici nu m-au chemat până acum nimeni pentru că nici un martor care s-a ascultat nu s-a referit la mine, precum nici cei închişi, căci eu todeauna m-am ferit şi de umbra unor asemenea suspiciuni.

Acum în final te rog, pe tot ce ai mai scump, scrie-mi când vei primi epistola aceasta ca să o capăt până nu voi pleca cu Brutus la Alba şi de acolo la Blaj.

După care primeşte cordiale salutări de la al domniei tale sincer stimatoriu, Balinth.

P.S. Scrie-mi unde s-a cazat nepotul Enea,

*** *Ibidem, document 9225, 1 filă.*

12.

1875 septembrie 20, Roşia Montană. Îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre demersurile făcute în legătură cu datoriile pe care le are la bancă şi despre afacerea cu porumb.

Mult stimate amice,

Omnia sunt hominum tenui peudesitia filo. Omnia ium fient fierique posse negabam. Et subito caso quae valuere ruunt.

Cu aceste cuvinte am început lamentabila şi trista mea epistolă. După sosirea mea în Sibiu numaidecât m-am dus la agentul de la Anker ca şă văd cum stau lucrurile. Eu am fost subscris pentru lotru 3 poliţe, una de 1000 florini, alta de 830 florini şi alta de 500 florini. Agentului i-am arătat că cele 2 poliţe din urmă cu 830 şi 500 de florini se află la avocatul lor, însă cea de 1000 florini îi la Albina căci de acolo am luat banii cu care am plătit la Anker una mie. Mă duc la Albina şi acolo mi se spune că ei au dat

pe polița adusă de lotru de 1000 florini pentru că ei mi-au cunoscut subscripția. Am văzut-o și eu că-i a mea.

Poți socoti acum cum m-a frapat acest caz neașteptat, cauzat prin șarlatania lotrului. Mă tem acum că mă va lovi apoplesia sau um morb de moarte. Cei de la Albina îmi ziseră ca să dau o poliță despre acea mie pe 6 luni și să pun garanții. Eu însă mi-am tras seama că pentru ce să mă mai încurc și cu Albina și să-mi capăt garanția, ci mai bine să plătesc. Le-am zis că într-o lună de zile voi plăti căci nu voiesc să las urmașilor mei datorii și încurcături. Apoi știe bunul Dumnezeu câte zile voi mai avea, căci m-a lovit amarul acum în adâncile mele bătrânețe, această tristă plagă.

Acum te rog ca, strângând cu grabă acea mie de florini, să-i trimiți la Albina și să ceri polița mea de acolo, apoi banii ce vor rămâne din datul cucuruzului, aceea zic: să-i dai cu interes cât mai binișor, dacă vei căpăta cu un procent sau două mai bine acele să fie ale domniei tale pentru osteneală și agitație.

Acum îți fac cunoscut și aceea că dacă se rentează mai binișor și s-ar putea investi în locuri sigure, eu cam pe la 20 octombrie ți-aș mai aduce vreo 500 de florini. Cred că până atunci vom mai coresponda și ne vom mai înțelege prin scrisori; cred că până atunci vom ști și cât e dauna în cucuruz și despre câtă sumă putem dispune. Atunci eu îți voi da și Obligația de 5000 florini pe care mi-ai dat-o și vom face altă socoteală despre suma ce îți voi aloca spre fructificare, dacă vei avea bunătatea a o manipula.

După care primește cea mai distinsă stimă ce îți păstrez. Al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balinth.

P.S. Uitasem ceva a-ți scrie. Domnul avocat de la Albina, Popa, m-a anunțat că rămân în spesele protestului 20 florini, pe când sasul de la Anker mi-a spus că numai 7 florini – et horum alispando meminisse juvabit.

*** *Ibidem, document 9226, 1 filă.*

13.

1875 octombie 1, Roșia Montană. Îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre rezolvarea litigiului cu preotul Sicoe din Sohodol

Prea stimate amice,

În ultima mea epistolă ți-am scris că s-a plătit la Albina un Vechsel (polița) de 1000 florini ce se vede că l-aș fi acceptat pentru popa Sicoe. Însă acum îți scriu că dacă nu ai trimis acea sumă să nu o mai trimiți că lucrul stă altminteri și mi se pare că va lua altă față tot lucrul cu Albina.

Eu, după cum știi, în 18 luna trecută am plecat la Sibiu, unde ajungând, m-am dus la biroul Albinei, am cerut să văd vechselul care mi s-a protestat. Mi l-au adus. Acolo erau Măcelariu, Roman și Dunca. Mă uit la vechsel și zic nu-i iscălitura mea, cu toate că era de minune imitată. Dar să vezi ce zice Măcelariu: aceasta îi a ta, eu o cunosc, apoi mă întrebă: câte vechseluri ai dat la Anker? Eu zic trei, el zise, e bine, acolo îi și al treilea, l-a dat Ankerul la noi și noi l-am plătit. Atunci am încremenit și nu am mai zis nimic, dar ei îmi ziseră: sau dai vechsel nou ori bani. Am răspuns că voi face rost de bani și așa întristat mă întorsei cu poștalionul pe la Miercurea Sibiului și venind acasă mi-am revocat pâra în 27 septembrie; ieri însă iarăși am reînnoit-o pentru că am descoperit lotrul și înșelăciunea. În 27 am chemat la mine pe fata lui Sicoe, ea veni și după un discurs mai îndelungat, îmi zise: un vechsel l-a plătit tatăl și mi-l arătă. Știind că tatăl său se află pe acasă i-am zis: spune-i tatălui tău să vină la mine. Joi dimineață iată-l în casă la mine și îmi zice: eu sunt hotărât să mă predau înaintea judecății pentru falsul asigurării lui Birău George, însă alta îi mai mare pentru vechselul cel fals care, precum știi, l-a dat Anker la Albina în care ți-am imitat subscrierea numelui domniei tale, mi-au spus toți că voi fi îndoit pedepsit; așadar, te rog ca să nu mă încarci cu acela ci să-l primești ca fiind al domniei tale, căci eu dacă scap de pedeapsă voi plăti totul. Eu îi răspund: hei bine, nu te voi da înaintea legii numai să-mi plătești. Așa s-a dus mângâiat și îmi promise că ieri adică joi se va prezenta, însă nu s-a prezentat, de nu cumva astăzi sau mâine.

Acum lucrul stă așa: eu am subscris pentru trei vechsele, la cel dintâi i-a fost termen mi se pare prima în martie, așa că el în februarie va face al patrulea vechsel și îl duce la agentul de la Anker și acesta pe cel fals îl pune la Albina. Cu un dificit de 17 florini, precum îmi spune Sicoe, care 17 florini, la provocarea lui Albrecht, i-a plătit. Însă când a scos agentul banii de la Albina cu vechselul cel fals i-a dat vechselul meu cel de 1000 florini în mâna lui Sicoe, precum aflai acum.

Aşadar, de aicea a venit lucrul de m-a confundat Măcelariu cu taifasurile lui zicând: tu ai dat trei vechsele la Anker, 2 îs acolo, al treilea e aici.

Acum numai atât îţi mai repet: dacă nu ai dat mia să nu o dai căci eu aştept sfârşitul procesului şi sper că acolo nici eu nici Albina nu vom plăti mia ci Anker care a dat şi a luat banii pe vechselu fals.

După care primeşte cordiale salutări de la al domniei tale sincer stimatoriu, Balinth.

P.S. Sicoe îmi spune şi aceea cum că fiind el la domnu profesor Popa Ştefan i-a spus şi dânsului sincer cum a făcut un vechselu fals pe numele meu şi s-a căit. Vezi de el şi întreabă-l aşa e. Apoi îmi scrii.

*** *Ibidem, document 9227, 1 filă.*

14.

1875 octombrie 8, Roşia Montană. Îi scrie lui Ioan Micu Moldovan despre preotul Sicoe şi despre afacerile cu porumb.

Prea stimate amice,

Mare mi-a fost bucuria, pe de o parte, când ţi-am primit epistola din 1 curent, văzând că nu te-ai grăbit cu trimiterea celor 1000 florini la Sibiu. Tocmai ţi-am expediat şi eu o epistolă recomandată în care ţi-am descris discursul cu Sicoe şi dezlegarea falsului. Acum cred că de aceasta voi scăpa. Am zis că-i de bucurie, pe de-o parte, însă de alta-i întristare, văzând dauna cea mare cu cucuruzul, însă nu am ce face, bine a zis latinul nulla calamitas solo.

Acum aş mai zice ceva: oare n-ar fi scop ca să ne încercăm norocul în anul următor? Pentru că, după cum văd, acum va fi mai lesne după cum se arată pe aici, cu 40-50 creiţari feldera. Aşadar, qui peridit numerum incipiut iterum sau victus nedesperato esperiri novout alias melius facias. Nu cumva ai fi aplecat să ne mai încercăm norocul acolo în decembrie, ianuarie, februarie, doar ne va umbla mai bine? Dacă voieşti, te rog să-mi scrii căci eu, mergând la cules, ţi-aş mai aduce 500 de florini şi ţi-i dau în mână ca să nu-i mai trimit cu poşta, sine scripitum.

Dacă voieşti să ne întâlnim, precum scrii că ai voi, pe mine să mă cauţi marţi, adică în 19 curent, în hotelul lui Römer, unde cred că voi sosi pe la 9-10 ore dimineaţa sau să mă aştepţi miercuri 20 în Ighiu. La toată întîmplarea să-mi scrii ca să ştiu să aduc banii sau nu, căci în caz contrar nu i-aş mai aduce pe acolo.

Înşelătorul Sicoe se află în carcerele de la Abrud din 2 curent, cercetarea va curge. Am provocat pe fata lui să-mi trimită poliţa cea plătită care se afla la dânsa dar n-a mai trimis-o, zicând că o va duce dânsa.

Mi-ar părea tare bine să ne putem întâlni ca să ne mai consultăm câte ceva, quid facte opus, scrie-mi în grabă.

După care, dorind fericita revedere, sunt al domniei tale sincer amic, Balint.

P.S. Dacă nu vei putea veni cu trenul de marţi pentru prelegeri vino cu cel de miercuri noaptea, apoi cu cel de joi noaptea te poţi reîntoarce. Numai să fiu sigur când vi.

*** *Ibidem, document 9228, 1 filă.*

15.

1875 decembrie 23, Roşia Montană. Se interesează de comerţul cu porumb şi despre doi copii de la Roşia Montană elevi la Blaj. Referiri la Iacob Mureşianu şi la Banca Albina.

Mult stimate amice,

După ce trecură 2 luni de când ne-am despărţit în Ighiu, o adâncă tăcere e între noi, am hotărât să te încunoştinţez prin această epistolă că mai trăim şi noi aici în Siberia şi, totodată, a te ruga că să mă înştinţezi cum stăm cu datornicii. Au plătit toţi datoriile şi întreprins-ai ceva ghişeft şi ai de cuget a întreprinde ceva? Cum stă cassa, mai îmulţitu-sa cu ceva?

Eu cu poliţa cea falsă de la Albina încă nu am isprăvit nimic; acum am dat lucrul şi la Sedria din Alba unde se află lotrul cu complicii, însă nici de acolo n-am primit vreo citaţie ca să mă înfăţişez.

Acum de un timp încoace toate ordinanţiunile ce am primit de la Consistoriu vin subscrise de domnul Cipariu, unde se zice în absenţă. Te rog scrie-mi unde se află Excelenţa Sa, că-i în vizită canonică ştiu că nu umblă acum, poate doar în Dieta cu magnaţii.

Pe aici avem iarna bună, cale de sanie, avurăm şi frig mare, acum s-a mai muiat.

Scrie-mi cum se poartă nepotul Enea Silviu, precum şi cei doi prunci de la Roşia. La doamna Tipografu să-i spui ca să nu se supere căci banii îi vor veni. Sunt depuşi la mine pentru Pascu până acum 6 florini, apoi pentru celălalt să ştie că am mai trimis.

După care, aşteptând răspuns cu nerăbdare, primeşte cordialele mele salutări. Al domniei tale sincer amic, Simion Balinth.

P.S. Aţi auzit pe acolo că Iacob Mureşianu, după un serviciu, sau mai bine zis o robie de 38 de ani, este distituit din profesură şi dirctorat fără nici o pensie? Cum scrie vărul Bariţiu, pătimeşte şi trupeşte şi sufleteşte. Pătimeşte de la destituire de mai multe morburi.

*** *Ibidem, document 9230, 1 filă*

16.

1875 decembrie 28, Roşia Montană. Se interesează de necazurile pe care le au românii din cauza politicii şcolare a ministrului Trefort. Informaţii cu privire la afaceri comune şi preotul Sicoe.

Mult preţuite amice,

Ţi-am primit epistola din 27/12 s.v. şi m-am întristat de cele ce vi s-a spus când aţi fost chemaţi la palat ad audendum verbum Trifortianum, însă nu m-am mirat de proiectele care se fac în Consiliul ministerial pentru contopirea naţionalităţilor nemaghiare.

La cele ce ne ameninţă putem să fim pregătiţi după zisa S. Evanghelii: şi mai mari lucruri decât acestea veţi vedea ca să vă miraţi voi. Toate s-au pus şi se pun din zi în zi ca să ne stingă. Suntem reduşi la epoca Bathoreştilor, Rakoţeştilor şi Apafeştilor, nu avem nici o milă de la nimeni.

Dacă nu ne vom sprijini în puterile noastre apoi şti ce zice latinul: omnis doloro aut est levis aut est vehemens si levis facile fertur şi vehemens brevis futurus. Îmi aduc aminte de timpul lui Festel că acela încă umblă să ne stingă într-o lingură de apă şi fiind durerea mare n-a durat mult, alias nos vidimus ventos et alias fluctamina verum. Strămoşii noştri au fost mai simpli şi totuşi au ştiut să se apere de câinii cei turbaţi, au sfârtecat ei ici şi colo dar tot nu i-a putut frânge şi stârpi.

De n-au pierit românii când tiranii au complotat prin Bule ruşionoase, aşa cânta bravul nostru poet Andrei şi scumpul meu amic înainte de aceasta cu 28 de ani. Să fie binecuvântat Dumnezeul părinţilor noştri că de atunci am înaintat binişor, victus nedesperato esperiri de nova ut alias melius facia. Pentru că poate să vină un Mane, Techel, Fares şi atunci poate vom putea zice et subito casu qua valuere munt. Atât despre această materie am avut să-ţi scriu.

Acum mă întorc la ale nostre private. Dacă nu poţi rezolva cumpărarea cucuruzului nu am a-ţi imputa nimic, domnia ta cred că ai aici scuze fundamentate. Aşadar, dacă nu le poţi rezolva pe acestea te împutemicesc ca pe un om de omenie şi sincer, după cum te cunosc, ca să manipulezi banii cum vei afla mai cu scop şi folositor şi mie şi domniei tale. Pentru osteneală doar ambii mai tragem ceva din dauna ce-am suferit în anul acesta fatal, pentru mine mai ales. Vezi scoate datoriile de la cei cărora le-ai dat bucate pe credit, apoi îi atenţionează cu polite ca oameni siguri care garantează cu procente. Cum vei socoti, că nu-s nici lup flămând, nici oaie cu doi miei.

Eu poate că pe la S. Giorgiu voi avea lipsă de 1000 de florini căci am aici un tânăr foarte solid, poporan de-al nostru, care serveşte ca şi calfă într-o prăvălie în Abrud cam de 7 ani şi doreşte să-şi deschidă o spiţărie în centrul pieţii Roşiei. Tatăl lui a fost şef de zidari şi a răposat. Îi adevărat că bani nu are dar îi cu asigurare şi nu-i nici o oprire pe casa lui. Despre mia aceea te voi încunoştinţa cu precizie. Ceilalţi bani apoi, poate, către august aş dori să-i garantezi la Albina. Până atunci vom vedea ce vor mai aduce ziua şi noaptea.

Cu polita de la Albina stau rău căci sasul nu voieşte a-mi primi excepţiunea, ci zice să plătesc şi apoi să mai caut recurs la Casaţie. Fireşte că aici joacă festa nu Albina ci Anker de la care a primit Albina aceea poliţă falsă. Am făcut rugare şi la Sedria din Alba, unde se află prins lotru, ca să pretindă să trimită polita falsă la Alba Iulia ca să mă confruntez cu lotru, însă până acum nimic.

După care primeşte cea mai amicabilă stimă ce îţi păstrez. Al domniei tale sincer amic, tata moşu de Balinth.
P.S. Scrie-mi ce face nepotul Enea Silviu?
*** *Ibidem, document 9229, 1 filă.*

17.

1876 februarie 6, Roşia Montană. Îl roagă pe cărturarul de la Blaj, prietenul său, să urmărească îndeaproape purtarea unui elev din Roşia Montană şi să reţină din salariul ce-i revine, bani pentru fondul tinerilor morboşi.

Prin această epistolă am a te ruga ca să dai din banii mei la doamna Tipografu 6 florini pentru Ioan Pascu căci i-a depus părinţii lui la mine, apoi înseamnă această sumă în cărticică şi la timpul cuvenit ne vom socoti.

Nu puţină mirare cuprinse şi pe părinţii lui şi pe mine primind o epistolă de la acel prunc, în care scrie că a împrumutat de la doamna 3,53 florini, însă pentru ce nu spune căci eu i-am trimis încălţăminte. Oare nu ştie el că tatăl lui e un om neputincios, vătămat şi că mai are vreo 5 fraţi acasă care toţi aşteaptă pâine? Pită are puţină, legume cred că primeşte la bucătăria Mitropoliei însă poate că nu merge acolo căci lui îi mai place să mănânce de-a gata din piaţă.

Spune-i la doamna să nu-i mai dea căci tatăl să nu are de unde să-i reîntoarcă, apoi ce va întrece din datorie să-i dai doamnei în preţul găzduirii. Cheamă-l la domnia ta şi arată-i epistola şi ce am scris; spune-i că mult s-a pricopsit de nu ştie nici câteva rânduri a scrie fără greşeli, nici nu are vreo formă corectă în epistolă. Fi bun şi-i arată metoda de scriere a epistolelor.

Acum veţi serba pe acolo parastasul sau recviem pentru Pescariu. Mai scrie-mi ce-i pe acolo. Uitam să-ţi mai dau un comision: să dai tot din al meu la balul ţinut pentru Fondul tinerilor morboşi 2 florini.

După care cu amicabilă salutare sunt al domniei tale sincer amic, Balint.
*** *Ibidem, document 9231, 1 filă.*

18.

1876 martie 16, Roşia Montană. Despre afacerile comune cu cereale şi despre nepoţii săi elevi la Blaj. Comentarii în problema polităţelor false.

Mult stimate amice şi dragul lui tata moşu,

Ţi-am primit epistola din 27/2, însă n-am avut timp până acum a-ţi răspunde. Aflu de buna alocare a banilor spre fructificare, însă te rog ca bine să-ţi alegi oamenii pentru că vezi cât de falsă şi înşelătoare-i lumea de acum.

Am fost scris în epistola mea precedentă cum că pe la S. Georgiu voi avea lipsă cam de vreo 500 de florini să-i dau la un tânăr care vrea să deschidă o negustorie aici, însă mi-am mutat planul. Aşadar, domnia ta manipulează toată suma cu interes, dacă se poate şi mai bunicel, iar dacă nu mai bunicel cum vei avea mai cu scop. Numai să nu stagneze capitalul. Poate că mai întorc cât de cât din dauna cucuruzului de anul trecut şi a lotrului Sicoe. Eu socot că numai în luna octombrie să aloc banii la Albina, însă până atunci ne vom mai înţelege. Vezi dacă poţi scoate bani şi de la datoraşi, cei 400,60 florini sau dacă tocmai nu poţi să dea ceva camătă că altminteri le spunem că vom proceda în calea legii.

Pe aici cu 25-30 procente se dau banii pe averea întabulată; am dat şi eu puţintel căci mult nu-i.

În 23/1 fiind în Alba Iulia, la nepotul Brutus şi nepoata Letiţia pentru depunerea costului, m-am dus şi la judele specialist în crime, el este un român cu numele Majer. M-am dus firește ca un păgubit să-l întreb cum stă cauza cu Sicoe. El îmi zise: tocmai bine că ai venit, căci acum voiam să te citez pentru dauna ce ţi-ai însuşit de 1000 florini prin Sicoe.

Aşa ne apucarăm de protocol, de la ora 9 până la 2, eu m-am suflecat din răsputeri; apoi zise că protocolul nu-l poate încheia decât în ungureşte.Eu firește răspund la întrebări în românește şi el dicta

ungureşte până au decurs lucrurile mai mărunte, atât de tăietoare, în cauza mea. L-am lăsat să zică, dar când a venit pe tapet polița de 1000 de florini, ce se afla acolo, nu mi se păru corect cum dicta, nu însă din răutate, aşa că mă aşezai eu şi dictai 1 1/2 ore, desfăcând cauza cum ştie să desfacă cel pe care-l doare. În fine îmi zise: încă n-am aflat popi de-ai noştri aşa doctori în limba maghiară. După cum aud a şi avut efect, căci luând pe Sicoe în două rânduri la răspundere în cele din urmă a mărturisit că el mi-a subscris numele, însă cu învoirea mea. Acum se roagă de Nicola într-o hârtie scrisă cu creionul din prinsoare ca să ştie de la mine dacă îl ţin în cuvânt. Hârtia e în mâna mea; acum vom vedea la petractare, fiindcă cu Gligor avem acum doi în instituţia de cercetare, ungurul zice: a ki firges hujan kimce, să le faci?

Aş vrea să ştiu ce planuri are nepotul Enea Silviu. Încolo câți bani ai dat în preţul găzduirii la doamna Tipografu şi cât mai este datoria. Cred că pe Paşti vor veni acasă.

Al domniei tale sincer stimatoriu, tata moşu.

P.S. Despre strămutarea "bărbilor" uitasem, mundus vergit in perfectius quid agit mundus monacus vult esse secundus. Pe înţeleptul Pescariu îl dădu Simony Kosuth şi alți prin noroi, noi, provocaţi de unii, n-am clătit nimic. Gândesc că dacă ne-or forţa ca pe cei plătiți de stat cu salarii grase de vice-gornic, să facem cum a zis un om de aici, pe care, după Aprobate, l-au bătut cu 25 vergi că n-a mers la biserică, apoi l-au întrebat: acum mergi? Răspunse: de mers voi merge, dar să-mi secе gura de îmi voi clătina buzele.

*** *Ibidem, document 9232, 2 file.*

19.

1876 aprilie 10, Roşia Montană. Îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să plătească gazda unui băiat din Roşia Montană elev la gimnaziul din Blaj şi să-i scrie despre afacerile comune.

Clarissime amice,

Cu această ocazie am a-ţi scrie cum că tatăl lui Pascu a adus ieri la mine 10 florini ca să-i trimit fiului său numit Ioan Pascu la Blaj. Aşadar, ca să nu mai fac val cu poşta şi cu dobânda Ministerului Finanţelor, te rog ca să achiți din mia mea, care se va completa lângă cei 8 florini daţi tot pentru acel prunc.

De bani dispune în aşa fel ca să-i dai mai întîi la gazdă în preţul găzduirii, apoi pentru lipsele mai mari să-i dai şi lui. Spune-i că de venire acasă nu-i vorba până la vacanţa cea mare.

Scrie-mi te rog, mai scosa-i bani de la debitori pe cucuruzul creditat, precum şi aceea dacă mai profităm cu afacerile şi în ce stagiu este capitalul, a mai crescut?

După care, poftindu-ţi sărbători fericite, primeşte cordiale salutări de la al domniei tale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem, document 9233, 1 filă.*

20.

1876 mai 19, Roşia Montană. Îl roagă pe cărturarul din Blaj să-i trimită bani pentru o afacere proprie şi să facă, în numele lui, câteva donaţii în scopuri filantropice.

Stimate amice şi nepoate,

A trecut un timp cam lunguţ de la ultima noastră corespondenţă. Acum am socotit a te preveni eu. Înainte de toate mă adresez cu următoarea rugare: făcând un ghişeft, aici la noi, care stă din 1000 florini, am lipsă de 600 florini pentru că cred că cele 400 de florini le voi împlini de acasă. Aşadar, te rog, cât mai în grabă, să-mi trimiți acei 600 florini căci, trecând termenul meu, aş avea daune mari. Banii îi trimiți pe adresa mea, însă post restant în Abrud, căci în expeditoarele de aici nu am multă încredere.

Mai încolo pentru traiul studenţilor, dacă surplusul îl întorci pe ceva scop filantropic, sau pentru Biblioteca gimnazială dă 2 florini, iar pentru teologi 3 florini pe care îi vei căpăta odată cu cei ai lui Pascu.

Scrie-mi cu cât mai este dator Pascu la doamna Tipografu, precum şi despre Babuţiu.

După care primeşte sincerele mele salutări. Al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balinth, protopop şi paroh în Roşia.

*** *Ibidem, document 9234, 1 filă. Pecetă de ceară roşie aplicată.*

21.

1876 iunie 8, Roşia Montană. Îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să-i recomande un preot pentru parohia din Sohodol.

Clarissime amice,

În momentul acesta m-am întâlnit cu oficiantul meu Molnar, magistrat la poştă în Abrud, care îmi spuse că plicul a sosit şi a uitat de el că mi l-ar fi adus, însă nu-i târziu.

Acum am a-ţi comunica un secret care voiesc să decurgă sine omni strepito. Ştii că parohia Sohodolului îi vacantă, vei fi auzit că acolo sunt două peţitoare, una fata lui Şicoe şi alta a cantorului Antonie Sicoe, ambele rivale de a fi preotese. Însă dă-le încolo, aşa că mi-am propus a urma acel principiu ut inter duas litigantes tertia gaudeat jure. De la sine înţelegându-se că cele două rivale văd că nu se rezolvă cu nici un teolog, poate vreun fofolog. Aşadar, am a te îngreuna cu următoarea comisiune. La Câmpeni se află la o văduvă o fiică de 17 ani de o frumuseţe rară, voinică, sănătoasă, cu purtare morală exemplară. Această fiică este unică la maică-sa, nu are nici fraţi nici surori, poartă veşminte orăşeneşti pe care dânsa cu mâna sa le face. Are o avere cam de 2000 florini. Casa lor din Câmpeni nu-i mai departe de Sohodol cam de 1/2 oră. Prin urmare preotul ar putea locui în Câmpeni în casa soacrei, de unde, cu toate facilităţile, poate administra parohia.

Acum vezi de vorbeşte cu un teolog care absolvă, descriindu-i cauza, însă să fie un tânăr talentat şi cu personalitate că după zisa latină pares cum paribus facillime congregatur, apoi îi spune că după ce va depune examenul îndată să vină la mine. Însă nu Ganga sau Goanga, clientul rectorului, ci altul de o calitate mai fină căci face o partidă foarte bună. Câmpeniul este un centru românesc, capitala muntenilor, unde are ocazia a se mai perfecţiona, căci cu economie aşa mare nu va fi ocupat. Apoi cu moşia pe care o capătă de la soţie şi cu un salariu de 210 florini, mai prescuri, colaci poate trăi domneşte. Apă bună şi aer bun de munte.

Acum după ce vei afla omul nostru numaidecât să-mi scrii cine-i, cum îl cheamă şi care-i locul naşterii. În fine, dacă se va rezolva, poţi să împărtăşeşti cele mai sus scrise şi cu Exceelenţa sa.

Eu cam la mijlocul lui iulie voiesc a călători la Basna şi poate şi până la Vâlcele pe vreo 4 săptămâni, vezi si non fastidis veni una bibanus aqvam sanitatis.

Salutare şi frăţie. Al dumitale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem, document 9235, 2 file.*

22.

1876 iunie 25, Roşia Montană. Referiri privind doi elevi din Roşia Montană care urmează gimnaziul în Blaj, parohia Sohodol, nepoţii săi Enea şi Brutus şi ginerele Iosif Hodoş.

Prea stimate amice,

Eu mâine plec la Alba Iulia pentru a asista la examenul nepotului Brutus şi să-l aduc acasă. Eu acolo voi sta până joi dacă pruncii de la Roşia, Pascu şi Bărbuţiu, vor depune examenul până miercuri. Cu trenul de miercuri, să le plăteşti taxa şi să vină cu trenul până la Alba Iulia, să mă caute la hotelul Römer, apoi ar putea veni acasă cu mine.

În cazul în care examenul lor s-ar prelungi să-mi scrii când am putea trimite după dânşii. Epistola, dacă se poate, să o primesc, până joi dimineaţă, să mi-o adresezi la Alba, hotel Römer. Pentru Pascu sunt puşi la mine cei 10 florini că mi-a fost scris că are lipsă la doamna Tipografu. Această sumă o vei plăti din ai mei, adăugându-i lângă cei 18 florini ce ai mai plătit, asemenea şi cei plătiţi la tren pentru ambii în cazul când ar putea veni pe timpul mai sus descris.

Ţi-am mai scris o epistolă în privinţa parohiei Sohodolului. Nu ştiu ce ai putut rezolva căci răspuns, nici cu da, nici cu ba, nu am primit.

În zilele acestea călătoreşte şi Hodoşiu la Sibiu pentru primirea noii sale funcţii. Cred că la reîntoarcere va aduce şi pe Enea acasă la Baia de Criş, căci mutatul la Sibiu cred că nu va fi cam până în septembrie.

Pe aici avem prea multă ploaie.

Salutare şi frăţie. Al domniei tale sincer amic şi unchi, Balinth.

*** *Ibidem, document 9236, 1 filă. Pecetă de ceară roşie aplicată.*

23.

1876 noiembrie 6, Roşia Montană. Îi propune lui Ioan Micu Moldovan să reia comerţul cu porumb. Despre procesul cu preotul Sicoe, falsificatorul de polițe.

Clarissime amice,

Iată că trecu un timp îndelungat de când e o adâncă tăcere între noi. M-am socotit ca să încep eu firul lăsat al corespondenţei.

Nu cumva te-ai socoti să mai încercăm specula cu nişte cucuruz care astăzi în patria Transilvania e în abundenţă, iar în Ungaria foarte puţin? Sunt convins că la vară va fi foarte scump sau de nu foarte, că nu doresc, totuşi cred că s-ar renta. Ce zici? Dacă n-ai timp ia un om de încredere care să cumpere şi domnia ta să plăteşti. Apoi podul ştiu că stă cum l-am lăsat.

Noi pe aici mai vegetăm, ninge neîncetat.

În 27 luna trecută am fost la Alba la pertractarea finală cu Sicoe, însă nu s-a ţinut căci fiind din nou întrebat a mărturisit că el cu înţelesul lui Velţianu a lucrat şi că i-a dat şi lui 500 florini şi altele. Aşa că juzi au hotărât ca să se continue investigaţia şi pe Velţianu, care era citat ca martor venit din Cluj. Numaidecât îl închiseră, spune avocatul Coşeriu, care pe parcurs a fost de faţă ca să împiedice pe domnii juzi şi fiscali să scoată ceva protest şi asupra mea ca să mă închidă cu întrebări: cum şi din ce motiv i-am subscris eu poliţele şi altele.

Le ies ochii că m-am prezentat în totul ornat preoţesc, firește şi cu crucile, să-i fi văzut pe cei 5 maghiari ce erau parte ca asesori fiscali şi notari cu ce ochi priveau spre mine.

Acum te rog să-i dai 3 florini lui Ioan Pascu, care în zilele astea i-a depus părinţii lui la mine. Mai scrie-mi ceva noutăţi de pe acolo, precum şi despre nepotul Enea, cum se poartă, proficit sau deficit, că se apropie timpul de a păşi în universum.

După care primeşte cea mai cordială stimă ce îţi păstrez. Al domniei tale sincer stimatoriu, Tata moşu.

*** *Ibidem, document 9237, 1 filă.*

24.

1876 decembrie 12, Roşia Montană. Despre nepotul său elevul, Pascu şi acţiunile bancare.

Ţi-am primit epistola şi m-am odihnit şi mulţumit cu toate cele ce mi le scrii, ad imposibilia nemo cogitur. M-am bucurat mult cum că nepotul se poartă bine şi că-i solid şi diligent în studii.

Aici alăturat, o epistolă la Pascu ca răspuns la a lui; vei avea bunătatea a-l chema ad audiendum verbum regium şi îl vei constrânge ca să citească, apoi, să ai bunătatea, să i-o explici şi comenta.

Pe la noi tot plouă, nea ca în palmă. Când vei avea timp liber, colo mai încolo, scrie-mi cum stăm cu acţiile, ogio creste in dopelte srit, cine ştie ce va mai fi.

Să fi sănătos, vesel şi voios, îţi poftește al domnie tale stimatoriu, Tata moşu.

*** *Ibidem, document 9238, 1 filă.*

25.

1878 martie 6, Roşia Montană. Îl întreabă pe prietenul său din Blaj când va mai putea primi bani în contul său de la Banca Albina.

Stimate amice,

În ultima epistolă pe care mi-ai trimis-o, când mi-ai trimis şi carnetul de la Albina despre depunerea unei mii de florini, mi-ai zis că până acum în februarie nu poţi aloca alţii.

Acum doar vin a te ruga, când vei avea puţin timp liber, să-mi scrii pe când ai speranţa să mai depui la Albina şi cam pe când gândeşti că vei putea încasa întreaga sumă şi că astăzi cât e tot capitalul cu interesele în curs.

Te rog să dai lui Ioan Pascu de la mine 2 florini, apoi îi înregistrezi. Noi avem tot iarnă grea şi mulţi bolnavi. Mai scrie-ne ceva noutăţi de acolo.

După care primeşte sincera cordiala salutare de la al domniei tale sincer stimatoriu, Balinth alias Tata moşu.

*** *Ibidem, document 9241, 1 filă.*

26.

1879 noiembrie 4, Roşia Montană. Îi trimite lui Ioan Micu Moldovan abonamentul său la cartea lui George Popa. Solicită protocoale şcolare şi informaţii despre afacerea lor. Se interesează de sănătatea lui Timotei Cipariu.

Reverendissime Doamne et clarissime amice,

În zilele trecute, fiind la Alba Iulia, m-am înţeles cu domnul George Popa ca să-ţi trimit domniei tale abonamentul de la cartea domniei sale, fiindcă eşti editorul acelei cărţi. Alătur lista abonaţilor cu aceeaşi observaţie că se pot vinde mai cu înlesnire la primirea preţului. Să trimiţi la fiecare abonat broşurile (után vétel). Citeşte în Şematism care-i poşta ultimă a fiecărei parohii, apoi pune şi expeditorul.

Am mai încolo a te ruga ca prin Cancelaria Mitropolitană să-mi trimiţi 20 de coale din protocolul agendelor căci mi s-au mai gătat şi apoi şi vreo 3 coale de tipărituri pentru primirea pruncilor la şcoală şi altele vreo 4-5 pentru înscrierea absenţelor. Preţul mi-l vei scrie.

Mi-ar plăcea dacă m-ai putea lămuri şi cu socoata noastră şi încă cu aceea observare ca restul să-l primesc aici acasă şi nu la Albina. Căci acum peste iarnă am lipsă de parale fiindcă nu ne umblă şteampurile. Apoi băieşii aşteaptă dreptul lor pe toată săptămâna.

Spune-i multe şi cordiale salutări scumpului nostru bărbat Reverendissimului domn Cipariu că îi poftesc ca Dumnezeu să-i aline durerile şi să-i mai lungească firul vieţii spre consolarea noastră şi a întregii naţiuni.

După care primeşte cea mai cordială stimă şi aderenţă ce-ţi păstrez. Al domniei tale sincer stimatoriu, Balinth alias Tata moşu.

*** *Ibidem, document 9244, 1 filă.*

27.

1879 decembrie 16, Roşia Montană. Îi solicită, din nou, lui Ioan Micu Moldovan protocoale şcolare şi răspuns la scrisoarea anterioară.

Reverendissime,

În luna trecută ţi-am expediat o epistolă în care te-am rugat ca să-mi trimiţi prin Cancelaria Mitropolitană vreo câteva coale din protocolul agendelor şi câteva din cele despre intrarea elevilor în şcoală şi a absentărilor. Mai era ceva amintire în acea epistolă şi despre socotelile noastre. Nu ştiu dacă ai primit sau ba acea epistolă. Cred, dacă ai primit-o, din cauza deselor ocupaţii nu mi-ai putut răspunde.

Acum eu înnoesc aceeaşi rugare, în aceeaşi fermă speranţă, cum că nu te vei supăra pe mine pentru incomoditatea ce îţi crez cu aceste comisioane.

După care primeşte cordiala salutare de la al domniei tale obligat, Simion Balinth.

*** *Ibidem, document 9245, 1 filă.*

SIMION BALINT – TÉMOIGNAGES DOCUMENTAIRES

Résumé

L'étude analyse l'activité de Simion Balint (1810-1880), l'un des dirigeants de la Révolution roumaine de 1848 en Transylvanie, pendant la dernière partie de sa vie. Ici ont été publiés plusieurs lettres qui ont été envoyés entre 1874-1879 à Ion Micu Moldovan, son partenaire d'affaires.

Contrairement à ce qui affirmait plus tard ses détracteurs, ces documents nous indiquons que Simion Balint a été un homme riche. D'une part, il a été un très actifs commerçant avec le maïs et il a soutenu avec l'argent ses neveux et son gendre pour finir leurs études. D'autre part, dans une manière extrêmement suggestive, Simion Balint a milité en faveur des droits nationaux des Roumains de la Transylvanie, parce que la Hongrie était obtuse et absorbante à l'adresse des Roumains, malgré le libéralisme affiché en matière de droits individuels.

STELIAN MÂNDRUȚ

ANII DE ȘCOALĂ SIBIANĂ AI ISTORICULUI ANDREI OȚETEA

Lucrări mai vechi sau mai noi din domeniul educației, pedagogiei și psihologiei învățământului au accentuat locul și rolul școlii elementare și gimnaziale ca necesari factori intermediari în modelarea personalității și capacității profesionale a tânărului studios. Indiferent de avatarurile timpului istoric și de potrivnicia contextului social-economic și politic, anii de început din existența și acțiunea unei figuri, devenită marcantă ulterior într-un domeniu strict circumscris ocupațional, au însemnat un veritabil creuzet de trudă cultural-spirituală, confirmând ori infirmând, gradat, devenirea multor personalități științifice. Pentru o mai corectă hermeneutică a unui atare fenomen, considerăm că specialiștii monografi ar trebui să insiste, cu deosebire, în a descifra multe din elementele componente ale cazuisticii debutului școlar, marcat de specificități diferite. Desigur că, în vizorul analizei se situează tocmai anii de școală, cei de formare a caracterului uman și de aflare a seriei de disponibilități morale, care vor favoriza evoluția în spațiu și timp, până la momentul studiilor universitare, obținerea doctoratului și alte variante de continuă perfecționare în profiluri adecvate.

Unor asemenea considerații preliminare se cadrează mărturiile depistate și interpretate cu privire la intervalul anilor 1906-1916, respectiv epoca școlarizării la Sibiu (și Brașov) a savantului istoric de mai târziu, Andrei Oțetea (24 iulie 1894 – 30 martie 1977). În absența unei tratări exhaustive,[1] în legătură cu răstimpul menționat, am recurs, în prezenta restituire documentară, la coroborarea sursei edite și inedite, în strădania de a creiona un aspect relevant în dezvoltarea mentală a elevului provenit din Mărginime.

În primul deceniu al secolului XX, Sibiul, orașul reședință de comitat, însuma cea mai numeroasă categorie intelectuală românească din întreaga arie geografico-istorică a Transilvaniei. Faptul se datora unui cumul de factori obiectivi, dintre care amintim, mai întâi, existența a două instituții influente în plan local, cea clericală, Mitropolia, cu sarcini de natură spiritual-culturală, angrenând o pleiadă de preoți, avocați, profesori, și cea laică, banca "Albina", având un aparat propriu, compus din filiale, eficiente pe tărâm național. Se mai consemna acum contribuția unor familii românești, bine situate material, activitatea celor șapte publicații (între care revista "Luceafărul", 1906, sub redacția lui O. C. Tăslăuanu, deținea un primat incontestabil), demersul constant întreprins de "Astra" în areal științific (cu un O. Goga, secretar literar în 1906), menirea asumată educațional de școlile în limba maternă și de Institutul "Andreean", seriile de elevi și studenți formate în spirit național, precum și importanța rețelei tipografice, de editură și librărie în mediul autohton. Mai funcționau aici și grupau un număr de intelectuali români, cele câteva însoțiri de credit și societăți de consum, reuniuni industriale și comerciale: cea agricolă (1888), de femei, de muzică și cântări, de înmormântare și a sodalilor, Casina, contribuind toate la impulsionarea vieții social-economice a localității. Clubul politic condus de I. A. de Preda denota o structură aflată în concordanță cu

[1] Vezi mai nou, în *Bibliografia istorică a României*. Vol. VIII (1989-1994), București, 1996, p. 39; idem, vol.IX (1994-1999), București, 2000, p. 33.

situarea elementului burghez la nivel urban, respectiv: avocaţi, clerici, funcţionari de stat şi bancari, membri ai corpului didactic, liber profesionişti, meseriaşi, comercianţi etc. [2]

Fost colegiu al Ordinului iezuit şi devenit gimnaziu de stat în anul 1862, liceul descris la un moment dat de elevul A. Oţetea, înfăţişa în anii de debut ai veacului trecut, câteva atribute proprii sistemului educaţional oficial, extinse la scara întregii Transilvanii istorice: predarea limbii de stat a fost generalizată treptat după 1875, taxele de înscriere şi de studiu anual au fost sensibil modificate la graniţa veacurilor XIX-XX, drept urmare a afluxului tinerilor studioşi nemaghiari, a sporit intransigenţa regulamentului aplicat faţă de elevi, compuşi în proporţie de peste 50% din români, iar multe metode au fost exacerbate premeditat în procesul de deznaţionalizare forţată. Astfel, limba română era predată facultativ de cadre didactice străine, procedura selecţiei a fost impusă pe cicluri (I-IV, V-VIII) în ideea de a frâna infuzia şcolarilor de altă origine etnică, repartizarea în categorii de clase paralele a avut drept scop să disemineze şi aglutineze voit excedentul de înscrişi români şi saşi, cifraţi estimativ, în primele serii liceale, la un procent de circa 80-90% din totalul comensurat. [3]

În situaţia sus pomenită şi-a desfăşurat activitatea de elev, între anii 1906-1913 (8 mai!), subiectul central al restituirii de faţă. Nu intenţionăm deloc să intrăm în amănuntele legate de frecventarea celor patru clase la şcoala primară din Sibiel, cu învăţătorul Ioan Dobrotă, şi nici să detaliem motivele care au condus la alegerea liceului de stat din Sibiu, în toamna anului 1906. Demersul nostru se bazează pe datele excerptate din "Anuarele" consultate [4] şi se referă la câteva trasee ale evoluţiei lui A. Oţetea cu privire la materiile şi cadrele didactice audiate, lucrările obligatorii elaborate, diferite probleme de sorginte materială (taxe, burse, "masa elevilor"), calificative anuale şi ierarhizări finale, fără să neglijăm a cerceta substratul "incidentului" petrecut în primăvara anului 1913, cu impact direct în sancţionarea disciplinară şi eliminarea "patriotului-instigator" Andrei Oţetea.

Suita de materii (obligatorii şi facultative) frecventate de personajul discutat, se afla în concordanţă cu planul de învăţământ elaborat la nivel central şi aplicat, ca atare, la instituţia de învăţământ gimnazial din Sibiu. Evidenţa stabilită pentru clasele I-VII, [5] urmate acum de A. Oţetea, include următoarele date: un total integral pentru orele de religie, maghiară, latină, matematică, gimnastică (din cele obligatorii), şi, jocuri, cântare, muzică, stenodactilografie (din cele facultative). Modul de alternare în ordonare descrescândă subliniază alte momente legate de procesul informării şi formării tânărului studios pe multiple tărâmuri, teoretice şi practice, cu aceeaşi predominanţă a pregătirii sale umaniste: geografie, în clasele I-III, ştiinţele naturii, I-II, IV-VII, geometrie, I-IV, caligrafie, I-II, limba română, II-VI, într-un intervalul legal stipulat, franceza, II, desenul, II, V-VII, sănătatea, II-IV, VII, germana, III-VII, greaca, V-VII, ambele limbi străine figurând doar în clasele superioare ale ciclului de învăţământ. Istoria era predată între anii III-VII de studii de către profesorul Thurzó Ferenc, conform graficului de mai jos:

---

[2] Arhiva Institutului de Istorie "G. Barit" din Cluj-Napoca, mf. nr. 5, f. 66-67; vezi şi în Nistor, N., Marinescu-Frăsineni, M., N., *Sibiul şi ţinutul în lumina istoriei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1990; Sigerius, E., *Cronica oraşului Sibiu (1100-1929)*, Sibiu, 1997.

[3] Ivan, N., *Icoane din trecut, în Almanachul Societăţii academice "Petru Maior". Zece ani. 1919-1929.* Cluj, 1929, p. 7-10; Dima, Al., *Sibiu*, Bucureşti, 1940, p. 50; Stanciu, I., *Istoricul liceului "Gh. Lazăr" din Sibiu. 1692-1942.* Sibiu, 1943, p. 126-127, 137, 143; Munteanu, P., *Monografia liceului "Gh. Lazăr" din Sibiu. 1692/1693-1967/1968.* Sibiu, 1969, p. 10; despre atmosfera internă instituţiei, mai vezi la Oţetea, A., în *Aminitiri despre anii de şcoală*, Bucureşti, 1966, p. 132; Idem, *Confessions*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, VIII, 1969, nr. 3, p. 400, 401.

[4] *A nagyszebeni m. kir. állami főgimnázium Értesitője az 1912/1913-1917/1918 iskolaévekről.* Nagyszeben, 1913-1918.

[5] Anuarul sus citat pentru anul şcolar 1918-1919 lipseşte din fondul de periodice de la Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga" din Cluj-Napoca!

istoria Ungariei până la 1526 (III), istoria Ungariei între 1526-1867 (IV), istoria antică până la sfârşitul Imperiului Roman de Apus (V), istoria universală şi a Ungariei până la 1648 (VI), istoria universală şi a Ungariei între 1648-1878 (VII). [6]

Drept un prim şi intermediar element în procedura de examinare a materiilor asimilate de elevi, lucrările scrise din limba şi literatura maghiară şi elină, specificate pe traiectul anilor V-VII, au contribuit la dezvoltarea unor capacităţi umaniste în cazul majorităţii tineretului studios român de la liceul de stat din Sibiu. [7]

Dintre cadrele didactice menţionate în răstimpul citat, insistăm cu analiza numai în privinţa a trei profesori, reiteraţi obsesiv de memoria istoricului evocat acum. Un loc aparte îl ocupă Thurzó Ferenc, care preda, cu începere din 21 septembrie 1906, maghiara la prima clasă liceală, şi istoria, în anii următori. Alături de Jakab Géza, dascălul de ştiinţele naturii, cu o vechime recunoscută în cadrul instituţiei (1895), un alt personaj sugestiv creionat a fost dr.Mixich Lajos, profesor de maghiară, latină şi greacă, bibliotecar al claselor I-VI şi iniţiator al "seminarului" de poezie populară, efectuat cu elevii din ciclul terminal al anului şcolar 1912-1913.[8]

Întreţinerea financiară pentru mulţi dintre şcolarii români, proveniţi în majoritate din zona rurală aferentă Sibiului şi beneficiind de minime facilităţi materiale de subvenţionare pe durata celor opt ani de studiu (taxa de înscriere, 13, 60 coroane, de cursuri, achitată în patru rate, 60 cor. anual!), a fost suportată atât personal şi în limita posibilităţilor îngăduite de starea părinţilor, cât mai ales prin iniţiativa băncii "Albina", cu privire la "masa elevilor" (1895), adică tocmai un prânz gratuit asigurat. Acesta însemna un gest adiacent hranei spirituale oferită prin contactul permanent cu societatea intelectuală românească locală, prin prelegerile urmărite la "Astra" despre limba, literatura şi istoria străbună, prin lecturile desăvârşite în biblioteca ei proprie, prin interpretări de cântece patriotice şi prin ocazii de închegare a unor durabile prietenii, ca de exemplu, între un Romul Cândea, Octavian Goga, Ioan Lupaş, între 1895-1899, ori un Ştefan Meteş, Andrei Oţetea, Dumitru Roşca, Nicolae Tolu, între 1910-1912.[9]

Calificativele obţinute la fiecare sfârşit de an şcolar de A. Oţetea la materiile amintite relevă atât stăruinţa sa deosebită pentru aprofundarea ştiinţelor umaniste, cât şi tentativa meritorie de a promova, cu o medie constantă pentru toţi anii frecventaţi, şi alte discipline, mai dificile sau mai aprehensive în raport cu firea tânărului studios român, originar din Mărginimea Sibiului. Încercarea de ierarhizare realizată după lecturarea aceloraşi "Anuare" citate, indică următoarea situaţie a rezultatelor sale dobândite între anii 1906-1912: religie, clasele I-VI, foarte bine; maghiară, I-III, satisfăcător, IV-V, bine, VI, f. b.; latină, I-III, V, s., IV-VI, b.; matematică, I-II, V, s., II, IV, VI, b.; gimnastică, 1, scutit, II-VI, b.; purtare, II, s., I, III, V, b., IV, VI, f.b.; geografie, I-II, s., III, b.; desen, I, s.; geometrie, I-V, s., IV, b.; caligrafie, I, s., II, b.; cântare, I, s., II, b.; stenodactilografie, I, VI, b.; germană, III-VI, b.; ştiinţele naturii, II-VI, b.; greacă, V, s., VI, b.; limba română, II-IV, VI, f.b., V, b.; istorie, III-IV, s., V-VI, b. [10]

---

[6] *A nagyezebeni... Értesitője az 1906/1907-1912/1913 iskolai évekről.* Nagyszeben, 1907-1913: I, 1906-1907, p. 31-32, 42-43, 45-46; II, 1907-1908, 17-18, 28-30; III, 1908-1909, p. 49-50, 58-60; IV, 1909-1910, p. 23-24, 32-33; V, 1910-1911, p. 25-27, 33-34; VI, 1911-1912, p. 25-26, 30-31; VII, 1912-1913, p. 19-21, 23-24.

[7] Idem, *op.cit.*, V, p. 34; VI, p. 32; VII, p. 25.

[8] Despre Thurzó Ferenc, vezi în Idem, *op,.cit.*, I, 1906-1907, p. 20, 25, 31; III, 1908-1909, p. 44; IV, 1909-1910, p. 17; V, p. 18; VI, p. 16; VII, p. 9; despre Jakab Géza, în Idem, *op.cit.*, I, p.23, şi la Oţetea, A. în Amintiri...*op.cit.*, p. 132; despre dr. Mixich Lajos, în A nagyszebeni...*op.cit.*, IV, p. 16; V, p. 18; VI, p. 15, VII, p. 9,50.

[9] Idem, *op.cit.*, V, p. 48, VI, p. 52; VII, p. 39; vezi şi în Drecin, M., *Banca "Albina" din Sibiu*, Cluj-Napoca, 1982, p. 143, 168.

[10] A nagyszebeni... *op.cit.*, I, p. 115; II, p. 80; III, p. 108; IV, p. 86; V, p. 91; VI, p. 89; VII: nu apare deloc!

Cercetarea din punct de vedere statistic a dezvoltării elevului A. Oțetea pentru intervalul circumscris relevă atât anumite stavile impuse voit de autoritatea școlară în comensurarea aptitudinilor și caracteristicilor proprii eșantionului de școlari români pe ani de studiu, cât și influența amiciției constant hrănită în vreme de triada alcătuită din D. Roșca, N. Tolu și A. Oțetea; fără să neglijăm a înregistra alte două explicite situații-limită: transferul "filosofului" D. Roșca la Brașov, în 7 martie 1912 , și eliminarea "istoricului" A. Oțetea, la 8 mai 1913, [11] în urma unui "caz" cu reverberări în vreme și asupra căruia vom insista cu detalii.

După un precedent consemnat în 1903, soldat cu minima ființare a revistei litografiate intitulată "Viața", și în urma sistării activității "Societății de lectură" (1907), un grup de elevi români de la liceul de stat din Sibiu a constituit un propriu cerc de dezbateri în debutul anului 1913, studentul teolog Ștefan Meteș intermediind dobândirea multor cărți din România pentru a satisface apetitul sporit de literatură beletristică și de specialitate manifestat de inițiatori. Discuțiile germinate acum în cadru intern au fost stimulate de tipărirea publicației, intitulată sugestiv "Izvorul", la care colaborau permanent circa zece tineri români, între care figura și A. Oțetea, cu un asumat rol conducător. Ajunsă la numărul cinci de apariție și tratând deschis probleme ale culturii naționale, ea a determinat ancheta oficialității în plan local, teza unui "complot antistatal" pus la cale de către "instigatorii-elevi-români" circulând vehement și conducând la opinia decis afirmată de conferința profesorală a liceului de stat privind eliminarea tuturor celor incriminați. În același timp, la un nivel superior se inițiа o investigare ministerială, care sancționa cu transferarea din post a dascălului recuzat de elevii anchetați, fapt care a stârnit o acerbă polemică între "Gazeta Transilvaniei" și "Pesti Hirlap", un oficios guvernamental din capitala Ungariei (vezi Anexa nr. I-II). [12]

Redarea integrală a punctului de vedere exprimat de publicația brașoveană ne obligă acum să rezumăm ideile enunțate de cotidianul de la Budapesta. Încă din titlu se incrimina faptul că orașul Sibiu a reprezentat și continua să fie un centru importat al românimii, stare de fapt care a facilitat "răzvrătirea" tinerilor "nemaghiari" față de modalitatea predării limbii de "stat" și a istoriei "naționale". Se făcea referire, în continuare, la caracterul permanent al agitațiilor vădit antioficiale, existente între elevi, și la semnalele de alarmă, continuu expediate de conducerea instituției de învățământ pe adresa ministerului de resort. Un fapt concret și direct vizat îl constituia tocmai revista apărută în câteva numere succesive, percepută ca o formă de protest "revoluționar românesc", ce sugera un sprijin moral și material survenit de peste Carpați. Direcțiunea școlii a reușit să confișteze până la urmă un exemplar de lucru iar consecințele au fost cele interpretate onest de "Gazeta Transilvaniei" cu privire la inculparea publică a școlarului Andrei Oțetea, ceilalți colegi fiind doar sever admonestați. Afrontul resimțit disciplinar acum de către profesorul de istorie, mutat în altă parte, a fost explicat de "Pesti Hirlap" ca fiind expresia unui meschin interes politic, datorat faptului că numitul Thurzó Ferenc era membru al partidului condus de Justh Gyula, aflat în opoziție cu formațiunea

[11] Despre D. Roșca, vezi în Idem, *op.cit.*, VI, p. 89; despre A. Oțetea, în Idem, *op.cit.*, VII, p. 73.

[12] Idem, *op.cit.*, VII, p. 48: rubrica privind starea învățământului și a disciplinei pentru intervalul dintre 6 septembrie 1912 și 29 iunie 1913 sublinia laconic un singur caz de indisciplină, rezolvat prin aplicarea "gradului șase de pedeapsă"!; vezi și în Bunea, I., *Din trecutul liceului nostru,* în *Anuarul V al Liceului de stat "Gh. Lazăr" din Sibiu. 1923-1924*. Sibiu, 1925, p. 39; Stanciu, I., *op.cit.*, p. 151, 161-165, 175; Munteanu, P., *op.cit.*, p. 38; pentru comparare, vezi și exemplul "precursor", oferit de tandemul O. Goga-I. Lupaș în anul școlar 1899-1900, în conflict cu profesorul de istorie Tompa Árpád, sfârșit cu un identic epilog:ambii școlarii eliminați, dascălul transferat și acută dispută polemică în presă; vezi și la Oțetea, A., în *Amintiri...*, p. 133; Idem, *Confessions*...p.401-402; Bufnea, E., *Pages de la jeunesse de Andrei Oțetea*, în *RRH*, VIII, 1969, nr. 3, p. 393-395; Florescu, N., *Andrei Oțetea. Destăinuiri*, în *Manuscriptum*, II, 1971, nr. 4, p. 61.

guvernamentală. Acuzaţia esenţial rostită de grupul de elevi români consta în faptul că dascălul recuzat se lansase deseori în afirmaţii răuvoitoare cu privire la anumite figuri istorice ale poporului român, precum Horia, Cloşca, Axente, Şaguna. Aceştia erau înfăţişaţi la orele de istorie drept personalităţi situate la antipodul exemplului clasic de "patriot maghiar"! [13]

În pofida curentului favorabil indus în opinia publică locală prin intervenţia energică a "Gazetei Transilvaniei", A. Oţetea a fost eliminat de la liceul de stat din Sibiu, cu data de 8 mai 1913, izbândind să absolve clasa a VII-a, în calitate de particular ("privatist") la gimnaziul greco-ortodox român din Braşov. Anuarul instituţiei respective atestă pe deplin această reuşită, finalizarea studiilor cu calificativul de "bine", într-o serie incluzând mulţi alţi colegi-prieteni, cunoscuţi de la Sibiu: L. Blaga, N. Colan, D. Roşca, N. Tolu etc. Credem că acomodarea rapidă, din motive lesne de înţeles, cu noua realitate şcolară a fost înlesnită atât de ajutorul moral venit din partea camarazilor ştiuţi de odinioară, cât şi de faptul că programa de învăţământ includea materii similare, mai puţin cursul de "Fizică", de exemplu, predat de către dirigintele clasei, Tit Liviu Blaga. [14]

Publicaţia anuală a liceului "Andrei Şaguna" înfăţişa pentru anul ultim de studii continuarea materiilor frecventate până acum, odată cu semnalarea introducerii unei noi discipline, cea de psihologie-logică. A. Oţetea apare menţionat că obţinuse, drept consecinţă a rezultatelor excelente la învăţătură, posibilitatea unui dejun şi prânz zilnic gratuit, cu data de 1 decembrie 1913. Acelaşi merituos elev se găsea consemnat între cei 50 de candidaţi admişi după probele scrise şi orale ale examenelor de maturitate, din lunile mai şi iunie 1914, cu atributul de "matur cu foarte bine" şi exprimarea predictică a opţiunii sale pentru studii universitare juridice! [15]

Cea mai puţin cunoscută staţie din periplul sibian al tânărului studios A. Oţetea pe durata celei dintâi conflagraţii mondiale a fost reprezentată de intervalul petrecut la Institutul teologico-pedagogic din localitate (1914-916). Confruntând datele de sorginte memorialistică cu cele desprinse din cuprinsul "Anuarelor" Seminarului Andreean, încercăm să schiţăm elementele componente ale vieţii şi activităţii studentului preocupat de aprofundarea tainelor religiei ortodoxe, la fel ca şi majoritatea colegilor săi de generaţie, care au recurs la soluţia extremă pentru a evita încorporarea în armată şi trimiterea de front. Secţia teologică a Institutului cu durata de pregătire de trei ani, beneficia de contribuţia unor cadre didactice în plină afirmare, precum un Nicolae Bălan, Romul Cândea, Silviu Dragomir etc., care predau o serie de cursuri diversificate tematic: enciclopedia şi metodologia ştiinţelor teologice, isagogia, exegeza (R. Cândea), istoria bisericească generală, inclusiv patristica şi patrologia (Silviu Dragomir, Romul Cândea), apologetica (N. Bălan), arheologia biblică, limba şi literatura română (Silviu Dragomir), psihologia (R. Cândea), cântările bisericeşti, muzica vocală şi cea instrumentală etc. A. Oţetea figura în şirul celor înmatriculaţi în anul de studiu 1914-1915, laolaltă cu majoritatea colegilor întâlniţi la liceul de stat din Sibiu ori la gimnaziul românesc din Braşov: L. Blaga, N. Colan, D. Roşca, H. Teculescu, N. Tolu, fără să omitem alţi tineri înscrişi la secţia pedagogică, nume vestite ulterior, precum istoricul Ioachim Crăciun sau compozitorul Marţian Negrea. [16]

---

[13] *Pesti Hirlap*, XXXV, nr. 221, 18 septembrie 1913, p. 7-8; *Idem*, nr. 234, 3 octombrie 1913, p.6.

[14] *Anuarul XLIX al Gimnaziului gr. ort. român din Braşov pe anul şcolar 1912-1913*, Braşov, 1913, p. 46-48, 140.

[15] Idem, *op.cit.*, 1913-1914, Braşov, 1914, p. 61-63, 81, 92, 152-153, 155, 172; vezi mai concret la Oţetea, A., în *Analele Academiei Române*, XIV, 1964, p. 559; Idem, Amintiri...*op.cit.*, p. 133; Idem, *Confessions*...p. 402; Bufnea, E., *op.cit.*, p. 395; Florescu, N., *op.cit.*, p. 62.

[16] *XXXI Anuar al Institutului pedagogic-teologic al arhidiecesei ortodoxe române transilvănene în Sibiu pe anul şcolar 1914-1915*. Sibiu, 1915, p. 42, 44, 78, 80, 82; despre existenţa Institutului între anii 1874-

Anul următor de studii teologice, 1915-1916, înseamnă alte şi noi materii frecventate, în coroborare cu cele audiate până acum, în predarea aceluiaşi competent mănunchi de profesori: dogmatică, morală (N. Bălan), istoria bisericii ortodoxe române (S. Dragomir), omiletica, didactica şi organizaţia instrucţiunii în Ungaria (R. Cândea). Lista studenţilor rămâne neschimbată, suferind adăugiri doar la rubricatura privind ajutoarele materiale (100 de coroane din fondul "Miron Romanul", pentru A. Oţetea) şi la activitatea sa literară în cadrul Societăţii de lectură "Andrei Şaguna", respectiv: 1) două disertaţii despre "Personalitatea lui Al. Brătescu-Voineşti" şi "Misiunea profetică a lui Thomas Carlyle", precum şi o traducere, "Apariţia lui Hristos", un fragment extras din lucrarea elaborată de H. G. Chamberlain şi intitulată "Die Grundlagen des XIX.-ten Jahrhunderts". [17]

„Anuarul" Institutului teologico-pedagogic din Sibiu nu prezintă, din păcate, alte aspecte legate de devenirea studentului Andrei Oţetea în anul ultim de studiu, 1916-1917, îndeosebi după luna august 1916, odată cu refugierea instituţiei menţionate la Oradea (teologia) şi Arad (pedagogia). Nici măcar istoricul de mai târziu nu face vreo o referire la intervalul temporal cuprins între intrarea României în război de partea Antantei şi împlinirea deziderатului unităţii naţionale la Alba Iulia. Gestul grupului de opt tineri studioşi transilvani, între care figura şi A. Oţetea, care a participat la manifestările studenţeşti de la Bucureşti, în debutul lunii decembrie 1918,[18] apare deosebit de semnificativ în acest sens.

Credem că acest segment temporal, total necunoscut din viaţa şi activitatea istoricului A. Oţetea, de până la plecarea sa cu bursă de studii în capitala Franţei, în toamna anului 1919, trebuie neapărat descifrat prin cercetări minuţioase. Câteva premoniţii se pot face în legătură cu cei doi ani rămaşi în conul de umbră al trecutului. Să fi fost vorba numai de o revenire intempestivă acasă, din mai multe cauze, mai cu seamă materiale, după aflarea deciziei de transferare a Institutului teologico-pedagogic de la Sibiu la Oradea şi Arad? Să fi intervenit însă şi alte motive, generate de caracterul şi manifestarea studentului-patriot, ameninţat şi urmărit de autorităţile militare, mai cu seamă că se cunoştea precedentul atitudinii sale "naţionale" din penultimul an de liceu? Să fi încercat, oare, A. Oţetea să treacă în România prin "vama cucului", în credinţa că numai astfel putea fi de folos idealului comun nutrit? Ne interogăm şi meditâm dubitativ cu privire la aflarea unui răspuns, posibil de aflat numai în cuprinsul memoriilor sale despre anii 1916-1918!

Indiferent de toate aceste chestiuni rămase în suspensie, care sperăm să-şi afle fireasca rezolvare într-un viitor apropiat, mărturisim că am încercat în restituţia prezentă să recompunem câteva din direcţiile evolutive ale elevului şi studentului A. Oţetea în mediul intelectual transilvan al Sibiului şi Braşovului din primele două decenii ale secolului XX, răstimp care prevestea anumite configurări geopolitice importante în existenţa naţiunilor din centrul şi sud-estul Europei.

1921, vezi la Vlad, S., Păcurariu, M., *Istoria Institutului Teologic de Grad Universitar din Sibiu*, în *Mitropolia Ardealului*, VI, 1961, nr. 11-12, p. 712-744.

[17] XXXII Anuar...*op.cit.*, 1915-1916. Sibiu, 1916, p. 48-49, 50-51, 79-80, 89, 109; vezi şi la Bufnea, E., *op.cit.*, p. 393; Blaga, L., *Hronicul şi cântecul vârstelor*, Bucureşti, 1974, p. 156.

[18] XXXIII Anuar, *op.cit.*, 1916-1917. Sibiu, 1917, p. 85: nu figurează alături de L. Blaga, D. Roşca, H. Teculescu; vezi şi la Blaga, L., *op.cit.*, p. 183, 191, 193; Constantinescu-Iaşi, P., *Andrei Oţetea militant politique*, în *RRH*, VIII, 1969, nr. 3, p. 389.

ANEXA

I. Ştiri

7 Septemvrie 1913. [19]

Din gimnaziul de stat din Sibiu.

Ziarul "Pesti Hirlap" [20] ne surprinde cu următoarea ştire:

Elevul Vasile [21] Oţetea din clasa VII-a a liceului de stat din Sibiiu, împreună cu alţi 27[22] de elevi români ai liceului, organizase o mişcare naţionalistă, propagând ideile acestea printr-o gazetă litografiată.[23]Mişcarea elevilor români era îndreptată special contra profesorului de istorie Thurzó,[24] care, natural, le preda istoria în felul obicinuit al şoviniştilor unguri, care numai revoltă poate stârni într-o inimă de Român.

Direcţia liceului a aflat de această mişcare şi procurându-şi un număr din gazeta elevilor, a eliminat, - în urma decizului conferinţei [25] -, pe elevul Oţetea. Cazul l-a comunicat apoi ministrului de culte,[26] aşteptând răspunsul acestuia în chestia pedepsirii celorlalţi elevi. Şi răspunsul acesta, - după "Pesti Hirlap" -, a fost surprinzător: Profesorul de istorie Thurzó a fost mutat la liceul din Macău,[27] dispunând totodată ca elevii români să nu fie pedepsiţi. (Elevul Oţetea însă a fost primit în liceul din Blaj,[28] unde-şi continuă studiile).

De sine se înţelege că ziarul "P[esti] Hirlap" critică în termeni foarte asprii această deciziune a ministrului de culte, care pe "patriotul" Thurzó l-a mutat la alt gimnaziu, iar pe "trădători" i-a lăsat nepedepsiţi. [29]

Înregistrăm cu toată rezerva această ştire, despre a cărei autenticitate n-avem nici o dovadă.

Ne miră însă faptul, că în întreg Sibiiul nu s-a găsit un singur român,[30] care să dovedească şi să clarifice cele scrise de "Pesti Hirlap".

Aşteptăm lămuriri!

/ Gazeta Transilvaniei, LXXVI, nr. 196, 8/21 septembrie 1913, p. 3. /

II. Ştiri

10 Septemvrie 1913.

Dela gimnaziul de stat din Sibiiu.

Referitor la conflictul dintre studenţii români şi profesorii dela gimnaziul de stat din Sibiiu, ni se comunică, că a fost în adevăr un conflict, anul şcolar trecut,[31] dar cele ce le scrie "P.[esti] Hirlap" [32] în chestia aceasta sunt parte neadevărate, parte exagerate.

---

[19] După stilul vechi.

[20] Vezi nota 13.

[21] Prenumele inexact redat!

[22] Cifra variază între 23 şi 27 de persoane!

[23] Publicaţia "Izvorul", aflată probabil în fondul de arhivă al poliţiei ori vicecomitelui din Sibiu!

[24] Thurzó Ferenc, născut la 2 octombrie 1880 la Baia Mare, urmează studii de istorie şi geografie la Universitatea din Budapesta (1899-1903), un stagiu la Czeglèd (1905-1906), după care profesează la liceul de stat din Sibiu, cu data de 21 septembrie 1906; vezi nota 8.

[25] Conferinţa cadrelor didactice de la instituţia sus citată.

[26] Jankovich Bèla, în cel de-al doilea guvern condus de premierul Tisza István (1913-1917).

[27] Vezi ordonanţa ministerială cu nr. 121193/1913, în A nagyszebeni, *op.cit.*, 1913-1914. Szeben, 1914, p. 53.

[28] Inexact, vezi "corectura" inserată în continuarea ştirilor publicate în periodicul de la Braşov!

[29] Au fost admonestaţi, în gen de "sfădire în public"!

[30] "Telegraful Român", de exemplu, nu comentase deloc "evenimentul" şcolar!

[31] Respectiv, 1912-1913.

[32] Vezi notele 13 şi 20.

E fapt, că studenții români dela gimnaziu, în număr de 27 aveau o societate și scoteau o foaie litografiată.[33] Scopul societății și al foaiei era ca studenții să se cultive în limba și literatura română, iar nu să facă politică sau agitații, cum se poate vedea din cuprinsul foaiei. Acesta e adevărul. Și cauza, că studenții români s-au întrunit în societate este, că limba română se predă slab în gimnaziu,[34] așa că Românii puțin pot profita din orele de limba română. Predarea acestei limbi e neglijată, e ca a cincia roată la car.

Cu profesorul de istorie Thurzó asemenea s-a iscat un conflict, dar acesta din vina profesorului. Acest "savant" era stăpânit de un arhișovinism fără margini și căuta prilejul, ca înaintea elevilor români să-și descopere ura față de poporul român. Batjocorea pe Români de pe catedră și îi vătăma și în sentimentele lor religioase. D.[e] e.[exemplu] la o ocaziune s-a exprimat despre Șaguna în termini de surugiu,[35] cari nu se pot reproduce. Din cercetarea ce s-a făcut s-a constatat conduita incalificabilă a acestui profesor rabiat și ministrul l-a mutat la gimnaziul din Macău. Ca conducător al studenților români a fost îndepărtat din gimnaziu studentul V.[36] Oțetea, care acum se află la gimnaziul român din Brasov, și nu la Blaj, cum a a scris greșit "P.[esti] Hirlap".

Noi facem atenți pe profesorii și pe directoriul, d.[omnu]l Szentimrey să dea mai multă atenție limbei române în gimnaziu și să nu împedece pe studenții români a se cultiva și în limba română, căci doar gimnaziul se află în un oraș civilizat, înconjurat de o mare de Români. [37]

/ Gazeta Transilvaniei, LXXVI, nr. 198, 11/24 septembrie 1913, p. 3. /

DIE HERMANNSTÄDTER SCHULJAHREN DES HISTORIKERS ANDREI OȚETEA
Zusammenfassung

In dieser Beitrag analysiert der Verfasser einige unveröffentliche Angaben bezüglich das Leben und die schüllerische Tätigkeit des rumänischen Historikers Andrei Oțetea (1894-1997) an das Hermannstädter Staatsgymnasiums, an das Kronstädter Orthodoxengymnasiums und an das theologisch-pädagogisches Instituts aus Hermannstadt, zwischen den Jahren 1906 –1916.

[33] Vezi nota 23.
[34] Anuarul, *op.cit.*, VI. 1924-1925. Sibiu, 1926, p. 36; Stanciu, I., *op.cit.*, p. 137.
[35] Vezi explicația din comentariul introductiv.
[36] Persistă transcrierea greșită, vezi n. 21!
[37] Nistor, N., Marinescu-Frăsineni, M., N., *op.cit.*, p. 9 (statistica pe comitat și oraș).

CLAUDIA URSUȚIU

POLITICI COMUNITARE EVREIEȘTI ÎN PARLAMENTUL ROMÂNIEI (1922-1929)

După anul 1919 un obiectiv prioritar al liderilor evrei a fost îndepărtarea efectelor nocive ale hotărârii luate de către guvernul român în anul 1862 prin care comunitățile și-au pierdut statutul de organizație comunitară recunoscută legal de către stat. În plus, tabloul deosebit de complex reprezentat de noua compoziție a evreimii române a complicat datele problemei, deoarece, în timp ce statutul comunităților evreiești din Transilvania, Bucovina și Basarabia era reglementat de către legislația aflată în vigoare înainte de război, comunitățile evreiești din Vechiul Regat continuau să fie considerate de jure drept inexistente. În aceste circumstanțe, promulgarea unei legislații unitare privind organizarea și recunoașterea oficială a comunităților evreiești s-a constituit rapid într-un punct esențial pe ordinea de zi atât a liderilor sioniști, cât și a celor unioniști.

Seria negocierilor cu guvernul pe marginea acestui subiect a început în primăvara anului 1922, când Constantin Banu, ministrul Cultelor din acea perioadă, a convocat la București o reuniune cu reprezentanții comunității evreiești atât din Vechiul Regat, cât și din noile provincii, pentru a se lua în discuție elaborarea unui proiect de lege privind cultul israelit și organizarea oficială a comunităților. Deciziile luate cu această ocazie, vizibil influențate de propunerile și intervențiile lui W. Filderman, au fost favorabile intereselor comunitare evreiești, ministerul fiind de acord, într-o primă fază, cu toate revendicările, și anume: recunoașterea de drept a tuturor comunităților, autonomia religioasă, culturală și administrativă a acestora, existența unei singure comunități într-o localitate, cu excepția comunităților sefarde din Vechiul Regat și a celor ortodoxe din Transilvania, contribuția proporțională a statului la întreținerea comunităților și dreptul acestora de a le impune taxe membrilor, încasarea lor făcându-se, la cerere, și cu ajutorul organelor fiscale ale statutului[1]. La mai puțin de o lună, același ministru îl însărcina pe W. Filderman cu redactarea unui proiect de lege, bazat pe principiile expuse mai sus, proiect care însă nu va fi luat în discuție, el rămânând doar la stadiul de propunere[2]. Acest lucru, ca și seria ulterioară de petiții, memorii și noi proiecte, abandonate la rândul lor, nu fac altceva decât să ilustreze complexitatea și caracterul dificil al tratativelor purtate între liderii evrei și oficialitățile române. În plus, după demisia lui C. Banu, survenită în mai 1925, Alexandru Lapedatu, noul ministru al Cultelor și Artelor, nu a ezitat să-și facă cunoscută preferința pentru recunoașterea în fiecare localitate a două sau mai multe comunități distincte, poziție exprimată oficial în cadrul unei consfătuiri organizate la Ministerul Cultelor în 13 octombrie 1925, unde au fost invitați doar reprezentanții comunităților evreiești favorabile

---

[1] *Curierul Israelit*, 23 mai 1922.

[2] W. Filderman, *Memoirs*, Yad Vashem Archives, P6- 2 /III, p. 424; proiectul de lege elaborat de către Filderman a fost finalizat în decembrie 1922 și votat de Congresul Uniunii Comunităților Israelite din România convocat în acest scop.

punctului de vedere al guvernului. Din acest motiv, reuniunea a fost sancționată dur în paginile ziarului „Renașterea Noastră", care folosește termeni ca „parodie" și „înscenare", arătându-se că deciziile luate cu această ocazie nu angajează întreaga populație evreiască[3].

Intenția ministrului Lapedatu de fragmentare și multiplicare a comunităților evreiești a trezit îngrijorarea Uniunii Evreilor Români, care, în 18 octombrie 1925, prin persoana președintelui W. Filderman, a înaintat guvernului un memoriu în care se cerea organizarea unitară a cultului mozaic pe baza principiilor enunțate cu ocazia discuțiilor din mai 1922[4]. La foarte scurt timp, în momentul când ministrul Al. Lapedatu și-a prezentat intenția de a elabora o lege a cultelor, această doleanță a fost reiterată într-un al doilea memoriu din 25 noiembrie 1925[5].

Legea cultelor Lapedatu. Intenția lui Al. Lapedatu din toamna anului 1925 de a redacta o lege a cultelor se va concretiza de-abia după doi ani, în timpul noii guvernări liberale dintre anii 1927-1928. Acesta este și momentul în care organizarea comunităților evreiești și locul rezervat cultului mozaic devin subiecte de dezbatere parlamentară. Un prim succes i s-a datorat lui W. Filderman, care, de data aceasta în calitate de deputat, a obținut înscrierea în buget a subvenționării cultului israelit, primind suma de 10 milioane de lei[6].

În paralel, datorită demersurilor lui W. Filderman, în faza incipientă a redactării proiectului de lege, la 8 februarie 1928, la Ministerul Cultelor a avut loc o consfătuire cu toți parlamentarii evrei asupra proiectului în cauză. Apoi, în după amiaza aceleiași zile, UER și Uniunea Comunităților Evreiești din Vechiul Regat i-au convocat la sediul Uniunii din Sf. Vineri pe reprezentanții organizațiilor religioase și politice regionale din provinciile alipite pentru o prezentare în detaliu a prevederilor referitoare la cultul mozaic cuprinse în proiectul legii cultelor[7].

Ulterior, intervențiile lui W. Filderman din Adunarea Deputaților pe marginea proiectului în discuție lipsesc aproape cu desăvârșire, acesta preferând se pare politica de culise a canalelor neoficiale și a discuțiilor personale cu factorii responsabili din guvern.

Drept urmare, discuții mai numeroase au avut loc în Senat, unde Horia Carp, prin retorica sa parlamentară, în cunoscutele note patetice și pe alocuri bombastice, a aprins spiritele și a tensionat atmosfera. Temperamentalul orator evreu, furat de multe ori de stilul său, s-a îndepărtat de la o analiză punctuală a revendicărilor evreiești, glisând spre o apologie a calităților poporului evreu în încercarea de a demonstra că legea cultelor, în principiu „bună și bine venită", trebuie să fie o „operă de bună administrare a dreptății" și o „lege a armoniei și înțelegerii" meritată pe deplin de către locuitorii evrei ai României. Pana de gazetar a lui H. Carp s-a făcut simțită în special în alocuțiunea parlamentară din ședința zilei de 24 martie 1928, când, pe parcursul a mai mult de 60 de minute, a accentuat atașamentul evreilor față de patrie și

---

[3] *Comedia de la Ministerul Cultelor*, în *Renașterea Noastră*, 17 octombrie 1925, 21 octombrie 1925.

[4] *Curierul Israelit*, 25 octombrie 1925.

[5] W. Filderman, *op. cit.*, p. 432.

[6] În fapt, situația a fost mult mai gravă, cultul mozaic fiind pur și simplu omis din bugetul Cultelor din acel an. Drept urmare, Filderman a solicitat corijarea acestei nedreptăți, cerând, printr-un amendament depus la bugetul Ministerului Cultelor, suma de 20 de milioane, considerată ca o primă „plată" din totalul de 65 de milioane de lei care ar fi revenit de drept cultului mozaic. Însă, prim ministrul V. Brătianu, considerând că subvenția cerută ar putea dezechilibra bugetul deja întocmit, a fost de acord doar cu jumătate din suma solicitată, în *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 14 decembrie 1927, p. 878; *Curierul Israelit*, 18 decembrie 1927.

[7] *Curierul Israelit*, 12 februarie 1928. La consfătuirea de la sediul UER au luat parte reprezentanții următoarelor organizații: Biroul central ortodox israelit din Transilvania, Biroul Israeliților din Ardeal și Banat, Uniunea națională evreiască din Ardeal, Comunitatea israelită din Cernăuți, Partidul unitar evreiesc din Cernăuți, Partidul național popular evreiesc din Bucovina.

spiritul lor de jertfă şi de sacrificiu. „Noi stăm", declama el, „în serviciul ţării în toate împrejurările. Şi-i dăm toată energia noastră, şi tot ce avem ca aptitudini, talent, pregătire, putere de muncă, toate le dăm ţării şi numai ei. Pentrucă suntem şi noi ceva din această ţară; pentrucă în pământul ei zac osemintele părinţilor noştri şi a atâtor generaţii de strămoşi; pentrucă şi nouă ne merge rău când suferă ţara, pentrucă din belşugul ei ne împărtăşim şi noi"[8]. În finalul intervenţiei, într-o încercare de justificare a stilului său oratoric, pe care şi-l asumă în întregime, Horia Carp face o mărturisire de credinţă: „Este adevărat că scriu şi vorbesc cu temperament, cu nervi. ... E acolo zbuciumul unui suflet, e acolo o inimă totdeauna în plină şi dureroasă frământare; e de multe ori izbucnirea revoltei împotriva unor nedreptăţi. E câteodată un geamăt sfâşietor de durere; dar e în toate, şi în manifestarea bucuriei, şi în acea a suferinţei, un suflet cinstit, sincer până la disperare, curat până la naivitate. E în toate un suflet în luptă permanentă pentru apărarea mândriei sale omeneşti, mândriei neamului său. Vreau să fiu un om la fel cu toţi ceilalţi. Vreau să mi se aplice aceeaşi lege."[9]

Însă, cel care a prezentat doleanţele evreieşti într-o manieră mult mai succintă şi mai sistematică a fost şef-rabinul Iacob Niemirower, reprezentatul de drept al cultului mozaic în Senat. Libertatea cultului, personalitatea juridică şi morală, subvenţionarea de către stat, autorizaţia de înfiinţare a unui seminar rabinic şi a unui seminar de pregătire a profesorilor de religie şi limbă ebraică, dreptul de a crea instituţii de cultură şi binefacere, sunt tot atâtea calităţi pe care senatorul evreu le recunoaşte proiectului de lege. Singurele semne de întrebare şi de îndoială sunt puse în legătură cu organizarea comunităţilor evreieşti, proces în care, conform vorbitorului, trebuie să se ţină cont de prevederea comunităţii unitare. Cultul mozaic, arată în continuare I. Niemirower, formează o unitate, dar o unitate în diversitate, fiind prezente o serie de „nuanţe": ritul spaniol şi aşkenaz în Vechiul Regat, ortodox, neolog şi status-quo ante în Transilvania. Pentru a se evita pulverizarea cultului israelit, cu „consecinţe neplăcute nu numai pentru noi, dar şi pentru Statul român", senatorul evreu solicită guvernului introducerea în lege a unei dispoziţii prin care să se prevadă existenţa unei singure comunităţi în fiecare localitate şi organizarea tuturor comunităţilor într-o uniune unică, cu un consiliu superior[10].

La discuţiile finale asupra proiectului de lege, senatorul evreu a primit replica lui P. Gârboviceanu, raportorul legii, care a arătat că doleanţele în cauză nu se pot rezolva prin legislaţie, ci doar printr-un statut propriu de organizare, numai astfel putând fi păstrată libertatea de organizare a comunităţilor evreieşti de diverse rituri[11]. Pe aceeaşi direcţie s-a înscris şi intervenţia senatorului G. Bogdan-Duică, care a luat o atitudine radicală împotriva recunoaşterii oficiale a unei singure comunităţi, lucru perceput drept un atentat la libertatea religioasă şi o tendinţă de „centralizare" şi „suprematizare" a vieţii religioase evreieşti. Într-un discurs punctat uneori cu note antisemite mascate, oratorul a clamat nu numai „deplina libertate pentru toate nuanţele religioase evreieşti", ci şi trecerea în responsabilitatea Parlamentului a elaborării statutului de organizare a cultului mozaic[12].

Ultimul cuvânt în cadrul acestor dezbateri l-a avut însă ministrul Cultelor, Al. Lapedatu, prezent la şedinţa din 31 martie 1928, ocazie cu care au fost supuse votului ultimele modificări propuse proiectului de lege în discuţie. Cererea senatorului Bogdan Duică de modificare a articolului 55, care prevedea normele după care confesiunea mozaică urma să-şi elaboreze singură statutul de funcţionare, a fost respinsă, considerându-se că ar fi o atingere a principiului libertăţii de organizare a cultelor. În plus, chiar înaintea supunerii finale la vot, şi contrar celor

[8] *Dezbaterile Senatului*, şedinţa din 24 martie 1928, p. 1194.
[9] *Ibidem*, p. 1195.
[10] *Dezbaterile Senatului*, şedinţa din 21 martie 1928, p. 1086-1087.
[11] *Ibidem*, şedinţa din 29 martie 1928, p. 1303.
[12] *Ibidem*, şedinţa din 31 martie 1928, p. 1363-1364.

afirmate de către P. Gârboviceanu doar cu câteva zile înainte, ministrul a prezentat un nou aliniat la acest articol, conform căruia „ Organizarea cultului mozaic se va face astfel, ca aderenții acestui cult dintr-o localitate să constituie o singură comunitate, menținându-se cu organizarea lor deosebită, comunitățile spaniole din Vechiul Regat și cele ortodoxe din Transilvania"[13].

În urma modificărilor „de ultimă oră", apărute mai mult ca sigur grație eforturilor din culise ale lui W. Filderman și legăturilor de prietenie cu oameni politici liberali[14], *Legea Cultelor*, votată de Parlament la 31 martie 1928 și publicată în "Monitorul Oficial" no. 89 din 22 aprilie 1928, cuprindea următoarele prevederi referitoare la organizarea cultului și a comunităților evreiești:

„Art. 54 – Ministerul Cultelor va stabili și decreta, în termen de șase luni de la promulgarea legii, normele după care cultele care nu au o organizare ierarhică – evreii și musulmanii – urmează să procedeze la întocmirea statutului lor de organizare.

Organizarea cultului evreiesc se va face astfel ca aderenții acestui cult dintr-o localitate să constituie o singură comunitate, menținându-se cu organizarea lor deosebită comunitățile spaniole din Vechiul Regat și cele ortodoxe din Transilvania.

Art. 55– Până la întocmirea și aprobarea statutului de organizare al cultului evreiesc și până la alegerea unui reprezentant religios, conform acestui statut, reprezentantul cultului în Senat va fi tot reprezentantul religios al Uniunii Comunităților Evreiești din Vechiul Regat.

Art. 56 – Toate bunurile, mobile sau imobile, afectate unei instituții întreținute de cultul evreiesc, aflate astăzi pe numele unei persoane fizice sau societăți particulare, trec de drept și fără îndeplinirea nici unei formalități în stăpânirea comunității evreiești respective, din ziua constituirii acesteia ca persoană juridică".

Votarea legii cultelor a fost salutată cu mare entuziasm în paginile presei unioniste, ziarul "Curierul Israelit" aclamându-l elogios pe Al. Lapedatu, care „și-a legat numele de viața nouă hărăzită comunităților evreiești din întreaga țară". Însă, pilonul central al articolului în cauză este construit în jurul meritelor lui W. Filderman, recunoscându-se în același timp că în ceea ce privește elaborarea legii ministrul liberal nu a făcut altceva decât să țină cont de punctele de vedere pertinente exprimate de liderul Uniunii[15].

Evident, presa evreiască de orientare națională nu s-a grăbit să publice articole laudative la adresa meritelor Uniunii, și nici nu se putea altfel având în vedere marile animozități dintre cele două grupări politice. Primul subiect intrat în „malaxorul" presei concurente a fost subvenția acordată cultului mozaic, catalogată drept „ofrandă", „sfidare" și „bacșiș bugetar", într-un articol publicat în "Renașterea Noastră" de M. Landau. Plasând sub semnul întrebării sinceritatea gestului făcut de către guvernul liberal, autorul găsește adevăratul

---

[13] *Ibidem*, p. 1365.

[14] O dovadă în plus care vine să certifice această teorie este faptul că pe parcursul redactării legii în cauză, ministrul Al Lapedatu i-a consultat, pe lângă Filderman, atât pe reprezentanții Comunității evreilor de rit sefard (spaniol), cât și pe rabinul Chaim Schor din București, care a insistat asupra deosebirilor dintre neologi și ortodocși și a solicitat recunoașterea unui statut special privilegiat pentru confesiunea mozaică ortodoxă. În referatul prezentat ministrului de Z. Pâclișanu, unul din membrii grupului de experți numiți de Lapedatu pentru elaborarea legii, cu toate că se recunoștea că problema cultului mozaic este prezentată mai realist de grupul parlamentarilor evrei (W. Filderman, E. Bercovici, I. Niemrower, H. Carp), se recomanda luarea în considerație a punctului de vedere expus de rabinul C. Schor, deoarece „statul nu are nici un interes ca împotriva tradițiilor evreiești, ca împotriva situației de fapt a cultului evreiesc și împotriva voinței atât de categorice a credincioșilor acestui cult, să le octroeze un regulament de organizare religioasă, care ar putea face din evreimea noastră un factor și mai primejdios pentru caracterul lui național" – Ioan Opriș, *Alexandru Lapedatu în cultura română*, București, Ed. Științifică, 1996 p. 161-162.

[15] *Curierul Israelit*, 18 noiembrie 1928.

motiv punând în ecuaţie suma acordată cu evenimentele tragice petrecute în Oradea în decembrie 1927[16]. Drept consecinţă, gestul în sine a fost considerat un act reparatoriu, de consolare a comunităţii evreieşti şi de îmbunare a opiniei publice internaţionale[17]. În final, publicistul evreu conchide că în asemenea condiţii nu este nevoie de recunoştinţă, ci de renunţare la „calea bacşişului bugetar" şi de continuare a eforturilor pentru obţinerea de subsidii reale bazate pe proporţia impozitelor plătite către Stat[18]. După votarea legii Cultelor, aceasta nu a mai făcut subiectul unei dezbateri mai ample în paginile gazetei, doar incidental prevederile referitoare la organizarea comunităţilor evreieşti au fost considerate, iarăşi, favoruri în urma evenimentelor de la Oradea, ideea dominantă fiind că pactul „imoral" încheiat între evreii unionişti şi liberali nu poate crea nimic moral[19].

Totuşi, poate pentru a nu fi acuzaţi că nu recunosc deloc meritele legii în discuţie, responsabilii ziarului au luat decizia publicării în paginile lui a unui articol preluat din gazeta sionistă "Unser Zeit" de la Chişinău, semnat de rabinul I. L. Ţirelsohn. Acesta, mai degrabă neutru decât entuziast, admite progresul adus de către lege prin recunoaşterea legală şi definitivă a comunităţii evreieşti drept persoană juridică, însă spaţiul cel mai amplu de dezbatere este dedicat modului în care guvernul va trebui să elaboreze normele după care comunitatea îşi va alcătui propriul statut de organizare. Autorul atrage atenţia asupra faptului că aceste norme trebuie redactate de către o consfătuire a evreilor din toată ţara şi în nici un caz de către reprezentanţii evreilor din Vechiul Regat care, continuă el, „n-au împuternicirea evreimii din toată ţara şi nici nu sunt pătrunşi de revendicările psihice ale provinciilor alipite"[20].

Discuţiile legate de urmărirea acestui program de lucru s-au dovedit a fi în curând inutile, deoarece aplicarea legii nu avea să se concretizeze în condiţiile venirii la putere, în urma alegerilor din noiembrie 1928, a Partidului Naţional Ţărănesc, schimbare care a modificat radical şi dramatic datele problemei. Încă de la începutul anului 1929, Aurel Vlad, noul ministru ţărănist al Cultelor şi Artelor, şi-a făcut cunoscută intenţia de a modifica legea Cultelor Lapedatu în termeni absolut nedoriţi de către comunitatea evreiască, şi anume autorizarea funcţionării într-o localitate a mai multor comunităţi distincte, după ritul de rugăciune al credincioşilor.

Însă, chiar înainte de discuţiile din Parlament pe marginea noii legi a Cultelor, un alt eveniment avea să marcheze debutul unor relaţii tensionate între parlamentarii evrei naţional sionişti, aleşi, după cum s-a văzut, în urma unui cartel electoral cu partidul lui I. Maniu, pe de o parte şi guvernul ţărănist, pe de altă parte. La data de 10 aprilie, în urma unei reclamaţii primită de la câţiva membri ai Comunităţii israelite din Bucureşti în legătură cu o gestiune deficitară a fondurilor comunitare, Ministerul de Interne a ordonat o anchetă asupra activităţii comitetului de conducere, în urma căreia acesta urma să fie înlocuit de o comisie interimară numită de către guvern[21]. Reacţiile din presa evreiască, atât cea unionistă, cât şi cea de orientare naţională, nu au întârziat să apară, protestându-se la unison împotriva amestecului Statului în funcţionarea

[16] La începutul lunii decembrie, cu ocazia organizării Congresului studenţesc la Oradea, au avut loc în oraş puternice agitaţii antievreiesti soldate cu molestarea şi rănirea evreilor, profanarea sinagogilor ca şi cu importante daune materiale. Tulburările s-au extins şi în alte oraşe, Cluj, Huedin, Tg. Ocna, Iaşi, halte ale trenurilor care îi transportau acasă pe studenţi.

[17] Conexiunea făcută de către M. Landau este aptă de a fi luată în discuţie, deoarece chiar în timpul şedinţei parlamentare în care Filderman a solicitat şi a obţinut subvenţia de zece milioane de lei, care nota bene nu fusese inclusă în proiectul de buget, prim-ministrul V. Brătianu, imediat după ce şi-a dat acordul pentru finanţarea solicitată, a declarat faptul că ministrul Cultelor se afla la Oradea şi Cluj pentru a distribui sinagogilor devastate primele ajutoare, punând el însuşi în legătură directă cele două evenimente.

[18] *Subvenţia cultului mozaic*, în *Renaşterea Noastră*, 4 februarie, 1928.

[19] *Tristele rezultate ale unei legături imorale*, în *Idem*, 7 iulie 1928.

[20] *Un fundament natural pentru o Comunitate naturală*, în *Idem*, 26 mai 1928.

[21] *Cuvântul*, 10 aprilie 1928.

instituțiilor evreiești, lucru care, în opinia gazetarilor, punea sub un mare și grav semn de întrebare autonomia cultului mozaic[22].

Discuțiile pe marginea evenimentului, în special asupra implicațiilor lui nefaste asupra vieții comunitare evreiești, au ajuns și la tribuna Parlamentului, într-o comunicare adresată miniștrilor Cultelor și de Interne deputatul Th. Fischer catalogând amestecul guvernului în administrarea internă a comunității evreiești drept „ilegalitate", „atentat" și „grav exces de putere". Nota generală care răzbate din mesajul reprezentantului evreu este cea a unei „dezamăgiri dureroase", convingerile sale în sinceritatea partenerului de discuție, respectiv Partidul Național Țărănesc, fiind puse la încercare. În finalul alocuțiunii, într-o încercare de sensibilizare a ministrului de Interne, Al. Vaida Voevod, „adevăratul european" și „luptătorul minoritar de pe vremuri", perceput astfel ca un frate de suferință, acesta este rugat să declare drept „eroare" măsura luată de Ministerul său. O altă doleanță a fost adresată Ministerului Cultelor care, în calitatea sa de „păzitor suprem al autonomiei comunităților religioase", este rugat să ia măsuri prin care să se evite orice imixtiune ulterioară a Statului în administrarea și conducerea comunității evreiești[23].

Intervenția ilegală a autorităților a fost denunțată oficial și de către Uniunea Evreilor Români, prin președintele acesteia W. Filderman, care, în cadrul unei audiențe la Regență, în data de 8 mai 1929, a protestat împotriva ofensei adusă cultului mozaic prin violarea autonomiei comunității evreiești[24].

Odată cu inițierea în Parlament a discuțiilor pe marginea modificărilor propuse legii Cultelor, lucrurile au început să se precipite, membrii Clubului Parlamentar Evreiesc realizând foarte repede că nu vor obține ușor câștig de cauză în fața proiectului prezentat de guvern.

Proiectul de lege privind modificarea unor articole din legea pentru regimul general al cultelor a fost prezentat în Senat în cadrul ședinței din data de 10 iulie 1929. Dispozițiile referitoare la organizarea cultului mozaic se regăsesc în articolele 4 și 5 (fostele 54 și 55 din legea cultelor din 22 aprilie 1928), redactați în următorii termeni:

„Art. 4 – Organizarea cultului mozaic se va face pe bază de comunități religioase, putând avea fiecare rit comunitate proprie.

Într-o localitate poate funcționa o singură comunitate de același rit subvenționată de stat.

Art. 5 – Până la organizarea cultului mozaic pe bază de comunități religioase reprezentantul acestui cult în Senat va fi tot reprezentantul religios al Uniunii comunităților evreiești din Vechiul Regat.

După organizarea pe bază de comunități religioase a cultului mozaic din întreaga țară, reprezentantul din Senat al lui va fi ales de Adunarea delegaților comunităților religioase, potrivit normelor ce se vor stabili prin regulamentul de aplicare al acestei legi".

Însă, în urma schimbărilor introduse de către comitetul delegaților Senatului proiectul inițial de lege a cunoscut transformări, articolul 4 modificându-se astfel: „Organizarea cultului mozaic se va face pe bază de comunități religioase, putând avea fiecare rit (*ortodox, spaniol, neolog sau unitar*) comunitate proprie.

Într-o localitate poate funcționa o singură comunitate de același rit și numai în cazul când statutul de organizare al riturilor mozaice va admite înființarea mai multor comunități, atunci ele pot lua ființă"[25].

---

[22] *Ce se petrece la comunitatea din București*, în *Renașterea Noastră*, 13 aprilie 1929; *Curierul Israelit*, 21 aprilie 1929.

[23] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 15 aprilie 1929, p. 2274-2275.

[24] W. Filderman, *op. cit.*, p. 441.

[25] *Dezbaterile Senatului*, ședința din 10 iulie 1929, p. 2727.

În Expunerea de motive prezentată *Senatului,* ministrul Cultelor şi Artelor, Aurel Vlad, şi-a argumentat poziţia invocând divizarea cultului mozaic în diverse rituri şi libertatea acestora de a se organiza în comunităţi proprii pe tot cuprinsul ţării, nu numai în Transilvania sau în Vechiul Regat. Totodată, el pune sub semnul egalităţii cultul mozaic cu cel creştin, arătând că „dacă creştinii au dreptul să înfiinţeze parohii, după diferitele rituri cărora le aparţin, şi dacă credincioşii aceluiaşi cult creştin pot înfiinţa într-o localitate două, trei şi chiar mai multe parohii, nu poate fi refuzat acelaşi drept credincioşilor cultului mozaic"[26].

În replică, în aceeaşi şedinţă din data de 10 iulie, senatorul Mayer Ebner a deschis seria intervenţiilor evreieşti pe marginea subiectului reprezentat de modificările propuse legii privind regimul general al cultelor. Vorbind în numele Clubului Parlamentar Evreiesc, el s-a arătat a fi deosebit de surprins, atât de graba „inexplicabilă" cu care ministrul A. Vlad a introdus legea în Senat, aproape în regim de „extremă urgenţă", de parcă aceasta „ar fi avut scopul să pareze un pericol ameninţător pentru Stat", cât şi de neconsultarea de către minister a parlamentarilor evrei în elaborarea acestei legi, în ciuda promisiunii făcute de I. Maniu că guvernul va lua contact cu aceştia înainte de rezolvarea oricărei probleme evreieşti.

Funcţionarea mai multor comunităţi evreieşti într-o singură localitate nu reprezintă, în viziunea vorbitorului, nimic altceva decât distrugerea unităţii comunităţilor evreieşti şi divizarea acestora, cu consecinţe deosebit de grave în sânul evreimii, în măsură să provoace „anarhie", „haos" şi „cea mai adâncă decădere".

M. Ebner consideră că argumentele invocate de ministrul Cultelor şi Artelor în apărarea modificărilor propuse sunt artificiale şi contrare realităţii deoarece, în primul rând, nu există nici o constrângere religioasă în comunitatea evreiască unitară, din contră aceasta fiind obligată să asigure satisfacerea nevoilor religioase ale tuturor membrilor ei, fie ortodocşi, fie progresişti, şi, în al doilea rând, cultul mozaic nu este divizat în rituri, accepţiunea dată acestui termen în creştinism neputând fi aplicată şi în cadrul iudaismului. „La noi", declară senatorul evreu, „e vorba numai de diferenţe neînsemnate la liturghie, nu însă de diferenţe care privesc esenţa credinţei. Avem toţi aceiaşi credinţă şi acelaşi mod de a concepe dumnezeirea şi serviciul divin". Punerea sub semnul egalităţii a cultului creştin şi a celui mozaic este considerată atât inexactă, „deoarece în creştinism există diferenţe dogmatice, pe când la noi nu", cât şi destul de stranie în condiţiile în care guvernul nu este dispus ofere egalitate evreilor în alte domenii, unde chiar este nevoie, de exemplu în cel şcolar sau al cetăţeniei.

Un alt punct atins de senatorul evreu în expozeul său a fost consecinţa „devastatoare" a proiectului de lege asupra instituţiilor evreieşti de cultură şi de binefacere, şcoli, spitale, aziluri de bătrâni şi de orfani, a căror existenţă este pusă sub semnul întrebării în condiţiile fărâmiţării şi pauperizării comunităţilor evreieşti.

În finalul intervenţiei sale, M. Ebner face un apel la spiritul de înţelegere al primului ministru, rugându-l să nu dezamăgească populaţia evreiască „care a primit cu deosebită încredere epoca inaugurată de guvernul ţărănist" şi să nu impună o lege „pe care nu o dorim"[27].

Şef-rabinul I. Niemirower a abordat şi el problema modificărilor propuse legii cultelor, declarând încă de la începutul discursului său că îşi asumă „sarcină grea" de a „lupta în contra nedreptăţii, când ea este învăluită în mantia dreptăţii şi vorbeşte în numele libertăţii" deoarece proiectul de lege care, în aparenţă, oferă evreilor libertatea de organizare, încalcă în fapt autonomia confesiunii mozaice, „garantată prin Constituţie", şi periclitează existenţa instituţiilor culturale şi de asistenţă socială.

[26] *Ibidem*, p. 2728.
[27] *Ibidem*, p. 2731-2733.

Principalul reproș adus ministerului este că în redactarea proiectului de lege nu s-a ținut cont de normele care au stat la baza legii cultelor Lapedatu din aprilie 1928, respectiv hotărârile luate cu ocazia adunării evreiești din mai 1922, singura în măsură să stabilească modul de organizare a comunității. Interesant este că oratorul denunță nu atât atitudinea guvernului, care nu a consultat nici un reprezentant al populației evreiești, considerând că oricum nu ar fi vorba decât de păreri personale ce nu se pot constitui într-o bază de lege, cât faptul că nu s-a convocat un congres al tuturor evreilor, care să prezinte un punct de vedere unanim acceptat de comunitatea evreiască.

Pentru parlamentarul evreu, comunitatea unitară este o regulă de aur a „iudaismului trecut și prezent". Din acest motiv, proiectul de lege propus, pus în antiteză cu legea din 1928, „steag al păcii și al armoniei", este catalogat drept „sabia lui Damocles", în condițiile în care „clădirea milenară a religiunii noastre va fi sfărâmată din cauza unei idei de libertate, care de data aceasta nu corespunde realității".

Un spațiu amplu în alocuțiunea șef-rabinului I. Niemirower este consacrat și discuțiilor legate de existența sau nu a riturilor în cadrul confesiunii mozaice. Paralelismul dintre religia creștină și cea mozaică nu este relevant în condițiile în care nu există rituri consacrate în interiorul iudaismului, ci numai „nuanțe" care nu pot fi utilizate drept criteriu de organizare a comunității, deoarece acest lucru, arată oratorul, ar duce la „confuziune" și „dezordine completă". În plus, el se întreabă în ce calitate și cu ce drept ministrul a hotărât „să fixeze numai anumite rituri, mai ales că în cursul timpului vor veni mereu alte nuanțe".

Păstrarea caracterului unitar al comunității evreiești este de o importanță vitală pentru senatorul evreu, singurul lucru care poate permite în continuare existența și funcționarea la parametri optimi a instituțiilor de cultură și asistență socială. „Istoria a făcut ca, în religiunea noastră", arată Niemirower, „instituțiile culturale și instituțiile umanitare sunt mai mult legate cu comunitățile religioase decât în alte biserici și în alte confesiuni. [...] Aceste instituții, cari sunt întreținute din ceea ce dau enoriașii, vor suferi dacă enoriașii vor fi despărțiți. Cum va fi despărțită în fiecare loc averea comunității?".

Pentru a contracara argumentul ministrului Cultelor și Artelor conform căruia modificările propuse modului de organizare a cultului mozaic au fost solicitate chiar de către evrei, dovadă în acest sens stând un număr de telegrame primite pe adresa Ministerului, șef-rabinul I. Niemirower aduce în discuție atât moțiunea de protest adoptată în cursul unei ședințe ținute la Comunitatea evreiască din București, la care au participat reprezentanții tuturor partidelor politice, ai Uniunii comunităților israelite și ai sinagogilor, cât și rezoluția votată cu ocazia Congresului Uniunii comunităților israelite din 26 iunie, ambele acte respingând proiectul. Totodată, el a dat citire unui număr de șaizeci de telegrame primite de la diferite comunități din Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina, în care se denunță modificarea legii cultelor.

În concluzie, parlamentarul evreu, declarând că „eu nu caut să înving, ci să conving" și în numele „secolelor care au format această comunitate unică" și a „generațiilor viitoare care vor blestema acest ceas în care comunitatea noastră unitară a putut fi sfărâmată", solicită salvarea unității comunității și autonomia cultului mozaic[28].

Finalul alocuțiunii lui Niemirower a fost primit cu deosebită ostilitate atât de către ministrul A. Vlad, care, în replică la rugămintea de salvare a unității comunitare, a răspuns laconic „salvați-o dumneavoastră"[29], cât și de majoritatea țărănistă, unul dintre deputați, Justin Pop, fiind deosebit de surprins de tonul și de „cuvintele grele" folosite de senatorul evreu, care au putut să se facă auzite în Senat fără a fi sancționate[30]. În plus, continuă senatorul țărănist,

[28] *Ibidem*, ședința din 11 iulie 1929, p. 2751-2760.
[29] *Ibidem*, ședința din 11 iulie 1929, p. 2759.
[30] *Ibidem*, ședința din 12 iulie 1929, p. 2821.

discuţiile apărute pe marginea proiectului de lege, provocate în principal de protestele reprezentanţilor evrei din Parlament, sunt nule şi neavenite în condiţiile în care legea nu este una coercitivă, ci declară un drept de care individul este liber să se folosească sau nu[31]. Pe parcursul a două şedinţe parlamentare ulterioare, cea din 12, respectiv 13 iulie, ministrul A. Vlad şi Ştefan Graur, raportorul legii, s-au simţit obligaţi să răspundă observaţiilor formulate de către şef-rabinul I. Niemirower, ambii, însă, lansându-se într-un veritabil monolog în care replicile venite din partea senatorului evreu nu numai că nu au fost luate în considerare, dar de cele mai multe ori pur şi simplu nu au fost auzite.

Eforturile depuse de către senatorii evrei în vederea eliminării modificării propuse legii cultelor au rămas în întregime zadarnice, proiectul de lege fiind votat în forma dorită de către ministrul Cultelor şi Artelor, A. Vlad, în şedinţa din 17 iulie 1929.

În asemenea circumstanţe, campania de luptă împotriva proiectului de lege a continuat în *Adunarea Deputaţilor*, unde Iosif Fischer a deschis seria intervenţiilor reprezentanţilor naţional sionişti. În ciuda faptului că pe agenda de lucru a şedinţei parlamentare din acea zi se afla legea reformei administrative, acesta s-a simţit obligat ca, în numele Clubului Parlamentar Evreiesc, să îşi exprime „consternarea", „uimirea" şi „surprinderea dureroasă" faţă de proiectul de modificare a legii cultelor, „diametral opus concepţiei noastre şi programului d-voastră" şi care, „violând autonomia cultului mozaic a produs un grav conflict între marea majoritate a evreilor şi guvern"[32].

La numai două zile după intervenţia parlamentară a lui I. Fischer, odată cu începerea discuţiei generale asupra proiectului de lege, un alt deputat evreu, M. Landau, şi-a ridicat vocea împotriva proiectului şi, asemeni antevorbitorului său, a ţinut să-şi înceapă discursul exprimând „marea nedumerire şi revoltă din sânul populaţiei evreieşti" provocată de modificările propuse. Acuza cea mai gravă pe care parlamentarul evreu o aduce Ministerului este că proiectul de lege a fost elaborat „în secret", modificarea dispoziţiilor existente în legea cultelor din 1928 făcându-se fără consultarea reprezentanţilor cultului mozaic. În opinia vorbitorului, normele fundamentale de organizare a cultului mozaic, după care trebuia să se ghideze activitatea guvernului, erau cele stabilite de adunarea evreiască din anul 1922. Neţinând cont de aceste hotărâri, Ministerul Cultelor a făcut abstracţie de orice mecanism democratic în condiţiile în care deciziile în cauză „nu au fost un arbitrar sau o dorinţă a cuiva", ci au reprezentat „dorinţa expresă a întregii populaţiuni evreieşti". Însă guvernul nu numai că nu a luat în calcul aceste hotărâri, dar nici nu l-a consultat pe reprezentantul cultului din Senat, şef-rabinul I. Niemirower şi atunci, se întreabă retoric Landau, „care este rostul acestui reprezentant, decât atunci când va veni o lege care să prevadă organizarea acestui cult, el să fie întrebat?".

În expunerea sa, M. Landau a alocat un spaţiu larg şi argumentelor aduse în favoarea necesităţii modificării legii invocate de ministrul Cultelor, A. Vlad, în expunerea de motive prezentată Camerei. În analiza pe care o face, deputatul evreu insistă asupra falsităţii şi injusteţei acestor argumente. Aserţiunea conform căreia cultul mozaic este divizat în diverse rituri este considerată o „mare nedreptate", deoarece cultul israelit este unul unitar, care nu cuprinde rituri, ci mai degrabă „nuanţe", între care nu există nici o diferenţă de dogmă sau de practică religioasă. Principiul libertăţii conştiinţei, cuprins şi el în textul oficial, este considerat nul şi neavenit, deoarece, în opinia oratorului, se face o confuzie rău intenţionată între libertatea de conştiinţă şi libertatea de organizare a cultului mozaic: „libertatea conştiinţei se practică în Sinagogă, pe când comunitatea este o unitate administrativă a întregului cult, în care intră şi religia şi cultura şi asistenţa publică". Reprezentantul evreu ajunge la concluzia că adevărata şi

[31] *Ibidem*, p. 2822.
[32] *Dezbaterile Adunării Deputaţilor*, şedinţa din 18 iulie 1929, p. 3981.

singura intenție a ministrului țărănist este aceea de a provoca în mod artificial conflicte religioase interne, de a pulveriza cultul mozaic și unitatea sa administrativă.

Planul actual al guvernului de a dezorganiza cultul israelit este de neînțeles pentru deputatul evreu, în condițiile în care mesajul cuprins în promisiunile electorale ale Partidului Național Țărănesc se referea clar la dreptul populației evreiești de a se organiza în comunități autonome, abilitate să pretindă membrilor lor plata unui impozit progresiv pe venit, „pentru ca astfel să poată fi pe deaîntregul îngrijite toate interesele cultului evreesc". Singura explicație plauzibilă ar putea fi, în opinia oratorului, inducerea în eroare a ministrului Cultelor de către anumite persoane care nu urmăresc altceva decât interese particulare și care nu reprezintă punctul de vedere general acceptat al populației evreiești[33].

În finalul alocuțiunii sale, deputatul sionist solicită autorităților amânarea proiectului de modificare a legii cultelor până în sesiunea de toamnă, pentru ca între timp să se poată convoca un Congres al comunităților evreiești care, prin rezoluțiile sale să angajeze oficial întreaga populație evreiască. Totodată, într-o încercare de sensibilizare a majorității parlamentare, el schițează consecințele dramatice pe care le-ar putea avea votarea proiectului de lege asupra vieții evreiești: „ Rog Onorata Cameră [...] să înțeleagă că votându-se această lege, prin ea se periclitează însăși existența noastră, că se votează o lege de distrugere a tuturor comunităților noastre evreiești și prin aceasta se pune în pericol însăși viața evreească"[34].

Dacă discursul deputatului M. Landau a cunoscut puține întreruperi și apostrofări, el desfășurându-se într-o atmosferă de relativă acalmie, nu același lucru se poate spune despre a doua luare de cuvânt a lui I. Fischer, focalizată de data aceasta doar asupra problemelor ridicate de modificările propuse legii cultelor. Alocuțiunea, un adevărat tur de forță desfășurat pe parcursul mai multor ore și întrerupt adeseori atât de ministrul A. Vlad, aflat în sală, cât și de către parlamentari aparținând majorității țărăniste, cunoaște un glisaj rapid de la un stil ce se dorește a menaja susceptibilitățile, la unul incisiv, în care apelul la „indulgența" și „buna credință" a colegilor parlamentari este înlocuit de hotărârea fermă a oratorului de a sublinia și de a aduce în discuție „marile nedreptăți și prejudicii" cauzate cultului mozaic și comunității evreiești de către proiectul de lege descris în termeni de „greșeală mare, imensă".

Ca și antevorbitorul său, I. Fischer consideră ca deosebit de grav și „dureros" faptul că proiectul de lege supus deliberării s-a pregătit „cu o grabă excepțională", „suspectă", nefiind consultat nici reprezentantul cultului israelit în Senat, nici membrii Clubului Parlamentar Evreiesc și nici măcar membrii evrei ai Partidului Național Țărănesc. Având în vedere aceste circumstanțe, deputatul se consideră îndreptățit să concluzioneze că „onoratul guvern a ținut să treacă peste noi în legiferarea acestei chestiuni" și să-i aducă reproșuri acestuia: „Nu credeți, d-lor deputați, că este o situațiune cam stranie pentru noi, care am fost aleși în acord electoral cu guvernul, cu un program pur național, ca noi de modificarea legii cultelor să trebuiască să ne informăm din ziare ?"

Proiectata modificare a legii nu face altceva decât să demonstreze imixtiunea Statului în chestiunile interne ale comunității evreiești și o necunoaștere totală a aspectelor fundamentele privind evoluția și structura confesiunii mozaice. Într-un expozeu larg, dedicat remedierii acestei deficiențe, oratorul evreu face recurs la conceptul de „nuanțe" folosit și de M. Landau când se referă la lumea evreiască, sefardă și aşchenază, fiecare prezentând tendințe

[33] Este vorba, în principal, de rabinul ortodox Chaim Schor din București care, încă din anul 1925, încercase să-l convingă pe fostul ministru al cultelor, Al. Lapedatu, de oportunitatea funcționării în aceiași localitate a mai multor comunități. De altfel, încercările sale de a înființa o comunitate ortodoxă sunt mult mai vechi, înscriindu-se în jurul anului 1920. În 1924 au fost reluate, însă fără șanse de succes; în *Ibidem*, ședința din 4 noiembrie 1929, p. 4087.

[34] *Ibidem*, p. 4081-4088.

ortodoxe şi progresiste, care însă nu desfac unitatea religiei mozaice. Cazul evreimii maghiare, cu prezenţa a trei comunităţi distincte, ortodoxă, neologă şi status-quo ante care, consideră oratorul, se doreşte a fi transplantat şi în Vechiul Regat, Basarabia şi Bucovina, este unul special şi nefericit, deoarece consecinţa dramatică a acestei situaţii este pauperizarea comunităţilor evreieşti care, prin multiplicare, ajung în imposibilitatea de a-şi întreţine corespunzător instituţiile religioase, culturale şi de asistenţă socială. Un argument în plus în favoarea cauzei comunităţii unitare este exemplul oferit de state ca Polonia sau Cehoslovacia unde, în pofida existenţei unor puternice comunităţi ortodoxe, structura de organizare a acestora se ghidează după principiul „o localitate - o comunitate".

Însă toate aceste argumente nu au părut să îl impresioneze şi să-l convingă pe ministrul A. Vlad, care a replicat că modificările propuse de el sunt justificate atât prin spiritul Constituţiei, „care dă dreptul fiecărui individ, ca în conformitate cu convingerile sale, să aparţină oricărui rit vrea", cât şi prin faptul că i-au fost solicitate chiar de către evreii ortodocşi. Deputatul evreu a considerat însă acest din urmă argument drept nerelevant în condiţiile în care anumite grupuri de interese nu pot reprezenta opinia publică evreiască, singurul for competent de a se declara în privinţa modului de organizare a comunităţii fiind un Congres evreiesc convocat pe baza unor alegeri democratice şi la care să ia parte toate „nuanţele evreimii". În ceea ce priveşte încălcarea libertăţii de conştiinţă a vreunui grup religios, cu referire expresă la evreii ortodocşi, I. Fischer arată că vechea lege a Cultelor nu încalcă acest principiu deoarece elementele ortodoxe evreieşti existente în afara teritoriului Transilvaniei pot funcţiona fără probleme în cadrul comunităţii unitare, aceasta fiind obligată să ţină cont de satisfacerea cerinţelor religioase ale tuturor „nuanţelor" care o compun. În sprijinul ideii sale, deputatul evreu aduce drept exemplu cazul comunităţii evreieşti din Bucureşti, unde, încă din anul 1923, „în dorinţa de a satisface toate curentele cu privire la ritual, şi în special cele ale populaţiei ortodoxe", funcţionează un departament aparte pentru satisfacerea exigenţelor acestei populaţii.

Punerea în aplicare a proiectului de faţă, arată în continuare vorbitorul, va provoca o serie de consecinţe nefaste atât morale, prin „transplantarea artificială a ortodoxismului din Ardeal în celelalte provincii", instituţie străină de mentalitatea evreilor din restul ţării şi care nu va face altceva decât să creeze o „prăpastie" între evreii români, cât şi materiale, deoarece primele „victime" vor fi instituţiile comunitare de cultură şi de asistenţă socială care, datorită dispersării comunităţilor, nu vor mai avea destule resurse materiale pentru a se întreţine. Proiectul de modificare a legii cultelor este considerat dăunător nu numai pentru interesele evreilor, ci şi pentru cele ale Statului, deoarece, prin pauperizarea comunităţilor evreieşti, acestea nu-şi vor mai putea întreţine nici măcar instituţiile religioase, lucru care, conform Constituţiei, va cădea astfel în sarcina guvernului.

În finalul alocuţiunii sale, I. Fischer reproşează guvernului atât faptul că nu a făcut nimic să vină în întâmpinarea revendicărilor evreieşti, cât, mai mult, că atunci când a intenţionat ceva a făcut-o în detrimentul intereselor generale ale populaţiei evreieşti. Cu tonuri amare în glas, el încheie: „D-lor deputaţi, noi ne-am închipuit că ziua când guvernul Maniu va veni cu prima lege care interesează obştea evreimii, va fi o zi de sărbătoare, nu numai pentru noi, Clubul Parlamentar Evreiesc, ci şi ziua de sărbătoare a întregii evreimi din toată ţara. Îmi pare foarte rău că trebuie să constat, cu amărăciune, că m-am înşelat"[35].

Ideile principale ale discursului lui I. Fischer au fost preluate şi de colegul său, T. Fischer, care, încă de la începutul alocuţiunii, se declara „adânc mâhnit" de faptul că trebuie să ia atitudine împotriva dispoziţiilor din proiectul de lege referitoare la cultul mozaic. „Mă doare", arată parlamentarul evreu, „ca acum la sfârşitul primei sesiuni a Parlamentului liber

[35] *Dezbaterile Adunării Deputaţilor*, şedinţa din 22 iulie 1929, p. 4246-4255.

ales, Clubul Parlamentar Evreiesc, după ce a putut colabora cu Partidul Național Țărănesc, cu care pe când era în opoziție a luptat și a suferit împreună pentru triumful legalității și al democrației, acum la sfârșitul acestei primei sesiuni a Parlamentului liber ales, să fie în fața unui asemenea proiect de lege, pe care negreșit trebuie să-l combată cu toată hotărârea"[36].

T. Fischer a criticat și el argumentul invocat de ministrul A. Vlad pentru susținerea proiectului de lege, conform căruia acesta a fost elaborat în urma solicitărilor venite din partea unui segment al opiniei publice evreiești. Însă centrul de greutate al argumentației se deplasează repede de la această chestiune, considerată oricum de mai mică importanță în condițiile în care, atrage atenția deputatul evreu, ea nu a fost invocată în expunerea de motive a legii, ci a apărut numai în cursul discuțiilor declanșate de protestele reprezentanților evrei. Pentru T. Fischer, o problemă mai importantă este cea a numărului de rituri în care cultul israelit ar fi divizat și folosirea acestei expresii în acte oficiale. Titulatura de „ortodox" în Transilvania și cea de „spaniol" în Vechiul Regat nu reprezintă, în viziunea oratorului, rituri, ci doar forme de organizare ale aceleiași unice confesiuni, recunoscută ca atare și prin Constituție în condițiile în care se recunoaște cultului mozaic doar un singur reprezentant oficial. Pentru T. Fischer, faptul că un Parlament laic, cu membri care nu au cunoștințe necesare în domeniu, se erijează într-o instituție în drept să decidă dacă există sau nu rituri în cadrul cultului mozaic, se constituie într-un „punct de maximă gravitate". În aceiași termeni este descrisă și deficiența de fond a proiectului de lege care, în loc să dea posibilitate tuturor „nuanțelor" să se organizeze în cadrul comunității de cult mozaic, face cu putință „ca diferite mici asociațiuni să se poată organiza sub pretextul unui rit care nu există" pe baza „celor mai meschine interese, setea de răzbunare și pofta de avantaje materiale". Continuând seria reproșurilor și a acuzațiilor, deputatul evreu nu uită să menționeze nici faptul că ministrul Cultelor a încercat să „bagatelizeze" adunarea evreiască din anul 1922 care, chiar dacă nu s-a constituit într-un congres ales pe baza unor principii democratice elective, reprezintă totuși un punct de vedere general acceptat de către societatea evreiască, exprimat în ceea ce T. Fischer numește „pactul fundamental" hotărât pe baza unei înțelegeri între toate „nuanțele" cultului mozaic, pact de care guvernarea liberală a ținut cont, el stând la baza redactării paragrafelor din legea cultelor Lapedatu referitoare la cultul mozaic[37].

În condițiile în care a devenit clar că toate demersurile parlamentarilor evrei de a mai modifica ceva în redactarea proiectului de lege sunt zadarnice, ele lovindu-se în permanență de atitudinea ostilă a majorității țărăniste, în finalul alocuțiunii sale T. Fischer a dat citire unei declarații a Clubului Parlamentar Evreiesc prin care se protestează „solemn" împotriva imixtiunii „excesive" și „neconstituționale" a legiuitorului în sfera autonomiei cultului mozaic. „Deoarece consimțirea la un asemenea amestec", se arată în textul declarației, „ar constitui un precedent extrem de periculos membrii Clubului parlamentar evreesc pronunță un protest solemn contra textelor de lege propuse de d. Ministru al cultelor și artelor și de comisiunea adunării deputaților, de instrucție publică, culte și arte, pentru modificarea unor articole din legea pentru regimul general al cultelor, și declară că respinge acest proiect de lege"[38].

Interesant de remarcat este faptul că în dezbaterile pe marginea modificării unor dispoziții din legea privind regimul general al cultelor au intervenit și deputații evrei membri ai Partidului Național Țărănesc, Solomon Rosenberg și Hirsch Hoffman, care au susținut fără rezerve cauza enunțată de membrii Clubului Parlamentar Evreiesc, încercând să demonstreze astfel că efectele legii sunt atât de nefaste pentru binele colectiv al comunității evreiești încât, pentru înlăturarea acestora, s-a trecut peste bariera oricăror diferențe de simpatii sau opinii politice.

[36] *Ibidem*, p. 4266.
[37] *Ibidem*, p. 4266-4269.
[38] *Ibidem*, p. 4270.

Pe parcursul a două intervenţii parlamentare[39], S. Rosenberg a atins punctual toate criticile aduse proiectului de lege de către coreligionarii săi din Adunarea Deputaţilor. Libertatea şi protecţia pe care statul trebuie să le acorde cultului mozaic, secretomania guvernului, care nu a cerut părerea avizată a nici unui reprezentant al comunităţii evreieşti în elaborarea modificărilor, autonomia cultului şi principiul neamestecului puterii de stat în organizarea acestuia, efectele devastatoare ale proiectului asupra capacităţii comunităţii de a-şi mai întreţine toate instituţiile de cultură şi asistenţă socială, decretarea în premieră de către un guvern a divizării cultului mozaic în mai multe rituri, artificiu contestat de toţi parlamentarii evrei, caracterul nul şi neavenit al solicitărilor adresate ministrului de către diverse grupări evreieşti ortodoxe sunt tot atâtea aspecte pe care deputatul evreu ţărănist a ţinut să le expună de la înălţimea tribunei parlamentare, de cele mai multe ori însă, spre indignarea colegilor de partid, care şi-au manifestat dezacordul prin numeroase întreruperi şi proteste.

Ca soluţie alternativă la modificările propuse de guvern, S. Rosenberg recomandă acordarea dreptului de înfiinţare într-o localitate a unei noi comunităţi în condiţiile în care membrii acesteia reprezintă un procent de 30% din populaţia evreiască totală şi pot dovedi că au posibilitatea materială să o susţină.

În finalul alocuţiunii, într-o încercare de justificare a atitudinii sale de deputat majoritar care „combate un proiect al guvernului", parlamentarul face o confesiune de credinţă, arătând că ceea ce l-a motivat în acest demers a fost în principal dorinţa de a convinge populaţia evreiască că un asemenea proiect nu este inspirat din „tradiţionalul sentiment al urei de rasă", care nu există în cadrul programului naţional ţărănesc, ci el se datorează inducerii în eroare a factorilor de decizie din Ministerul Cultelor „de către o mână infimă de ambiţioşi". Această „operă de convingere" este necesară, arată S. Rosenberg, pentru a nu nărui speranţele puse de către o parte a electoratului evreiesc, în special cel de orientare naţional sionistă, în guvernarea naţional ţărănistă, considerată un „hotar bine definit între cele ce au pătimit evreii până azi, şi nădejdile zilei de mâine". În asemenea circumstanţe şi făcând recurs la devotamentul populaţiei evreieşti faţă de ideea naţională şi de stat, precum şi la caracterul democratic al programului Partidului Naţional Ţărănesc, deputatul ţărănist se simte îndreptăţit să pună punct intervenţiei sale în următorii termeni: „În numele libertăţii cultului mozaic şi a intereselor vitale ale aderenţilor lui, [...] vă rog să binevoiţi a vedea că proiectul de faţă nu-i poate mulţumi, pentru că loveşte grav în interesele lor. Vă rog să le cruţaţi orice decepţiune, păstrându-le nestrămutată credinţa că sub steagul lui Maniu nu se adăposteşte nici o nedreptate"[40].

Însă demersul lui Rosenberg, departe de a sensibiliza spiritele şi de a flexibiliza atitudinea majorităţii ţărăniste în ceea ce priveşte doleanţele evreimii pe marginea modificării regimului general al cultelor, a primit o replică deosebit de dură venită chiar din partea ministrului A. Vlad, care l-a acuzat pe deputat de încălcarea disciplinei interioare, considerând că partidul se poate dispensa de cei care „sabotează" şi obiectează împotriva proiectelor guvernului. Critica lui Vlad l-a deranjat teribil de mult pe Rosenberg, care, în virtutea celor 10 ani petrecuţi în partid şi a dreptului la replică, a supus discuţiei Camerei atitudinea ministrului, considerată o atingere a demnităţii de parlamentar, iniţiativă soldată însă fără nici un rezultat, cuvântarea sa fiind întreruptă în mod repetat de pe băncile majorităţii[41].

Numărul membrilor evrei cu vederi dizidente din Partidul Naţional Ţărănesc a crescut chiar în ziua următoare, când un alt deputat evreu ţărănist, Hirsch Hoffman, a participat la dezbaterile furtunoase provocate de chestiunea modificării legii cultelor, aflată încă în discuţie, raliindu-se la punctele de vedere enunţate de colegul său S. Rosenberg. Expunerea sa, motivată pe

[39] *Dezbaterile Adunării Deputaţilor*, şedinţa din 20 iulie 1929, p. 4085; şedinţa din 22 iulie 1929, p. 4258-4263.
[40] *Ibidem*, şedinţa din 22 iulie 1929, p. 4263.
[41] *Ibidem*, p. 4165-4166.

baza unui spirit de „critică amicală", este însă doar o trecere în revistă, un rezumat al motivelor și argumentelor prezentate, subiectul în discuție fiind, așa după cum recunoaște și vorbitorul, deja epuizat. Totuși, se remarcă insistența cu care deputatul țărănist accentuează necesitatea abordării din punct de vedere social a efectelor proiectului de lege propus, deoarece „lovitura de grație" va fi primită în primul rând de instituțiile culturale și cele de asistență socială, școli, spitale și azile de bătrâni, care asigură în fond supraviețuirea comunității evreiești.

În final, la unison cu antevorbitorii săi, H. Hoffman se declară împotriva votării legii și adresează un apel guvernului țărănist „de a nu impune unei populațiuni, care niciodată nu a păcătuit față de democrație, sacrificiul intereselor sale culturale și sociale"[42].

O altă voce care s-a făcut auzită frecvent în problema modificării unor dispoziții privind regimul general al cultelor a fost cea a lui Emil Fagure, deputat evreu independent de Ilfov, care atât în ședința parlamentară din 22 iulie, cât și în cea următoare din 23 iulie, a intervenit în timpul discursurilor lui Iosif Fischet, T. Fischer, Solomon Rosenberg și H. Hoffman manifestându-și acordul față de ideile enunțate de către aceștia. Însă, deosebit de surprinzătoare a fost prestația sa din ziua de 24 iulie, când s-a dovedit a fi personajul cheie în dezamorsarea crizei apărută în relațiile dintre țărăniști și membrii Clubului Parlamentar Evreiesc prin prezentarea unui amendament la articolul 54, admis în prealabil de către șeful guvernului și redactat în următorii termeni: „La alcătuirea regulamentului se va cere opiniunea reprezentanților comunităților evreiești organizate pe baza deciziunii ministeriale din ianuarie 1929"[43].

Astfel, amendamentul admis în această formă a făcut ca în noua lege votată în Senat și în Camera deputaților la data de 17 respectiv 24 iulie să se prevadă obligativitatea consultării comunităților evreiești în elaborarea regulamentului privind normele de organizare a cultului[44]. Mai mult, amendamentul a dus în final la blocarea legii Vlad, deoarece regulamentul prevăzut nu a fost niciodată redactat, iar legea nu a fost niciodată aplicată[45]. Boicotarea noii legi a cultelor a fost, se pare, pregătită cu câteva zile înainte de ședința din 24 iulie, W. Filderman declarând în memoriile sale că E. Fagure a acționat în urma unei înțelegeri stabilite în prealabil între ei doi[46] în condițiile în care era clar că nici un alt parlamentar evreu, membru al Clubului Parlamentar Evreiesc sau al partidului de guvernământ, nu ar fi avut vreo șansă de câștig în încercarea de a modifica poziția guvernului față de proiectul de lege respectiv. Deputatul E. Fagure a fost ales probabil pe considerentul imparțialității acestuia, el însuși prezentându-se în Parlament drept „un evreu care nu am făcut parte din nici o comunitate, nu am făcut politică

---

[42] *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 23 iulie 1929, p. 4279-4282.

[43] *Ibidem*, ședința din 24 iulie 1929, p. 4292.

[44] Pe lângă amendamentul propus de E. Fagure au mai existat încă alte două prezentate de membri ai Partidului Social Democrat, care au fost însă respinse. Primul prevedea suprimarea întregului articol 4, fost 54, iar cel de-al doilea stipula următoarele: "Se va putea creea într-o localitate o a doua comunitate, dacă aceasta va fi cerută de un număr de 40 la sută din membrii comunității, cari au nevoi religioase deosebite și dacă aceștia vor face dovada că dispun de mijloacele necesare pentru crearea și susținerea instituțiilor comunității", în *Ibidem*, p. 4294.

[45] Situația s-a clarificat abia în anul 1931, când, în timpul guvernării lui Nicolae Iorga, s-a recunoscut personalitatea juridică și morală a comunităților evreiești în virtutea Legii cultelor "Lapedatu" din aprilie 1928, cf. Carol Iancu, *Evreii din România de la emancipare la excludere 1919-1938*, București, Hasefer, 2000, p. 119. Însă, în ciuda dispoziției conform căreia aplicarea art. 54 din legea Cultelor era suspendată până la întocmirea regulamentului, Ministerul Cultelor a acordat totuși autorizații de funcționare unor comunități sefarde în Transilvania, care, în final, în urma intervenției Clubului Parlamentar Evreiesc pe lângă prim-ministrul I. Maniu, au fost retrase, cf. *Aplicarea legii cultelor*, în *Renașterea Noastră*, 21 septembrie 1929.

[46] W. Filderman, *op. cit*, p. 442-443.

militantă evreiască nici în alegeri, şi nu am fost înscris în nici un partid" şi astfel, continua el, era cel mai în măsură să privească obiectiv chestiunea aflată în discuţie[47].

Campania declanşată împotriva modificării unor articole din legea privind regimul general al cultelor a fost purtată atât în interiorul Parlamentului, cât şi în afara acestuia prin memorii, proteste şi intervenţii particulare pe lângă factorii de decizie din stat.

Intenţia de violare a autonomiei cultului mozaic care, după cum declara un parlamentar evreu, a dat naştere la „enervare" şi „agitaţie" în interiorul comunităţii evreieşti, a dus la convocarea mai multor adunări de protest[48], ce au culminat cu reunirea de urgenţă la Bucureşti, în data de 26 iunie, a unui congres al Uniunii Comunităţilor Israelite, la care au participat 41 de comunităţi din cele 50 existente în Vechiul Regat. Moţiunea votată la încheierea lucrărilor protesta împotriva încălcării autonomiei cultului mozaic şi solicita retragerea proiectului, „pentru a evita lupte religioase din care nu pot profita nici statul, nici israeliţii"[49].

O altă acţiune de protest a venit din partea evreilor „naţionali", Clubul Naţional Evreiesc convocând o întrunire în data de 14 iulie, la Bucureşti, în sala Tomis, cu participarea Cluburilor naţionale din Galaţi şi Iaşi. În cadrul lucrărilor adunării, prezidate de către Samu I. Stern, s-au remarcat luările de cuvânt ale lui Adolphe Stern, M. Benvenisti şi S. Singer, toate având ca temă centrală blamarea intenţiilor guvernului de „atomizare" a comunităţii evreieşti şi apelul la constituirea unui partid naţional evreiesc, singurul în măsură să apere eficient interesele populaţiei evreieşti. Lucrările s-au finalizat şi aici cu adoptarea unei moţiuni de protest împotriva încălcării „grave" şi „brutale" a principiului constituţional al autonomiei cultelor, care, în concluzie, cerea „imperios guvernului ca în ceasul al 12-lea, ascultând voinţa populaţiei evreieşti, să renunţe la intenţiunea de a desorganiza şi distruge comunitatea noastră"[50].

W. Filderman s-a implicat şi el, printr-o serie de acţiuni directe, în eforturile de modificare ale „infamului" proiect de lege propus de ministrul Cultelor şi Artelor. La data de 8 iulie, cu două zile înainte de introducerea proiectului în Senat, preşedintele UER, însoţit de şef-rabinul I. Niemirower şi deputatul Iosif Fischer, a fost primit în audienţă la Regenţă, unde a arătat că guvernul nu are nici un drept să se amestece în afacerile religioase şi în modul de organizare a cultului mozaic. Realizând că demersul său nu a avut nici un ecou favorabil, cea mai bună dovadă în acest sens fiind trecerea proiectului guvernamental prin Senat în forma dorită de A. Vlad, Filderman propune ca I. Maniu să fie informat de decizia „de nezdruncinat" a evreilor de a lupta împotriva legii, folosind toate mijloacele posibile, în cadrul unei şedinţe a Comunităţii evreieşti din Bucureşti din 19 iulie. Iată cum descrie Filderman în memoriile sale episodul respectiv:

„Deşi era ora 10 seara am telefonat la biroul premierului. Mi s-a spus că Maniu era prea ocupat pentru a veni la telefon. I-am cerut persoanei care era la capătul celălalt al firului să-l informeze pe şeful guvernului că ne aflăm într-o conferinţă şi că luăm o decizie şi dacă nu are vreme să vină la telefon nu va fi vina noastră dacă nu va avea cunoştinţă de comunicatul pe care o să-l dăm publicităţii. Drept care Maniu a găsit timp să stabilească o întâlnire, pentru a doua zi, la Camera Deputaţilor. În ziua următoare, la ora 10 dimineaţa, l-am găsit pe Maniu şi pe ministrul Cultelor faţă în faţă cu membrii Clubului Parlamentar Evreiesc aşezaţi în linie. Am

---

[47] *Dezbaterile Adunării Deputaţilor*, şedinţa din 24 iulie 1929, p. 4292.

[48] Una dintre ele, de mai mare importanţă, a fost şedinţa plenară a Consiliului reprezentanţilor Comunităţii evreilor din Bucureşti, convocată în data de 24 iunie 1929, în care s-a protestat împotriva pulverizării comunităţii şi a prejudiciilor aduse de modificările proiectate la legea Cultelor asupra "nevoilor culturale, de asistenţă şi sufleteşti ale evreimii", *Curierul Israelit*, 30 iunie 1929.

[49] *Ibidem*.

[50] *Renaşterea Noastră*, 27 iulie 1929. O adunare de acest gen a fost convocată şi de către Clubul naţional evreiesc din Ploieşti la data de 21 iulie.

luat cuvântul imediat, insistând asupra faptului că guvernul nu are absolut nici un drept să legifereze organizarea cultului şi pe urmă am plecat, fără să mai ascult ce avea el de spus pe marginea subiectului"[51].

Însă, după cum s-a văzut deja, în pofida acestor demersuri, ministrul Cultelor şi Artelor s-a dovedit a fi la fel de puțin receptiv față de doleanțele exprimate de către deputații evrei, membri ai Clubului Parlamentar Evreiesc sau ai partidului majoritar, ca şi în cazul colegilor lor senatori.

Inițiativa ministrului Cultelor şi Artelor a avut reverberații deosebit de negative şi în cercurile publicistice evreieşti atât în cele „naționale", cât şi în cele „unioniste".

Într-un articol apărut în *'Renaşterea Noastră'*, liderul sionist Mişu Benvenisti a sancționat faptul că legea, prin modificările propuse, va avea consecințe dezastruoase asupra comunității în condițiile în care aceasta nu-şi va mai putea îndeplini una din misiunile de bază, şi anume întreținerea instituțiilor de cultură şi de asistență socială. „Anarhizarea" vieții evreieşti, impusă în numele libertății de conştiință şi a egalității, situație care, în opinia gazetarului, îşi găseşte „o perfectă aplicațiune" în proverbul „Fereşte-mă Doamne de prieteni, căci de duşmani mă păzesc eu singur", nu este altceva decât o lovitură puternică aplicată intenționat unității evreieşti. În sprijinul ideii sale, publicistul evreu aduce argumentul conform căruia guvernul nu şi-a manifestat sentimentele de libertate şi egalitate în domeniile unde comunitatea avea nevoie de ele, şi anume în problema şcolilor, a spitalelor, a căminelor şi a cantinelor studențeşti, unde „la toate apelurile noastre disperate Statul a rămas surd". În concluzie, în numele „dreptății", guvernul este rugat să renunțe la modificarea legii cultelor care, prin „pulverizarea" unității comunității, periclitează însăşi existența acesteia[52].

În paginile aceluiaşi cotidian, Samu I. Stern, un alt lider al Clubului Național Evreiesc din Vechiul Regat, punea sub un mare semn de întrebare calitatea ministrului A. Vlad de a se erija în „trâmbița dreptății între rituri": „Cine l-a aşezat călare pe ducipalul libertății religioase - care de liber ce e, loveşte cu copita în dreapta şi stânga şi distruge tot ce este viabil şi util?". Lansându-şi acuzațiile într-un stil deosebit de sarcastic, autorul îi reproşează „sententiosului" şi „principialului" ministru că, prin elaborarea proiectului de lege fără consultarea celor interesați, a dat dovadă de dispreț şi lipsă de respect față de „voința celor mulți": „Congres al evreilor nu-i trebuie, căci ar afla, ferească Dumnezeu, adevăratele nevoi ale celor pe cari vrea să-i fericească cu de-a sila. Pe parlamentarii evrei nu-i ține în seamă. Pe cei țărăniști îi desconsideră. Pe trimişii Uniunii Comunităților îi duşmăneşte. [...] Astfel consultația poporului s-a făcut". În încheierea articolului, formulată în note la fel de ironice, Stern îi promite ministrului că, în ciuda faptului că istoria României îl va neglija, astfel că el nu va ajunge la celebritatea unul Vlad Țepeş, de exemplu, evreii vor avea grijă de el, plasându-l, spre nemurire, în galeria „ce-l are drept cap de coloană pe d-rul Anghelescu, ucigaşul şcoalei noastre" [53].

Printr-o serie de articole apărute în cotidianul "Curierul Israelit", în marea lor majoritate sub semnătura lui Horia Carp, presa evreiască „unionistă" a denunțat şi ea legea Vlad, considerând-o un „atentat direct" împotriva comunității şi a vieții culturale evreieşti, atentat cu atât mai „sinistru" cu cât motivul invocat a fost „respectul pentru libertatea conştiinței"[54]. Totodată, legea este catalogată drept un „extraordinar abuz" al guvernului în condițiile în care acesta a redactat-o „împotriva deciziei unanime a reprezentanților acestui cult, stabilită la adunarea prezidată de un ministru al Cultelor şi contra voinței unanime repetate de

[51] W. Filderman, *op. cit.*, p. 441-442.

[52] *Modificarea Legei cultelor*, în *Renaşterea Noastră*, 13 iulie 1929.

[53] *Între Vlad-Tepeş şi Vlad ministrul*, în *Renaşterea Noastră*, 27 iulie 1929.

[54] *Protestăm şi în ceasul al doisprezecelea*, în *Curierul Israelit*, 19 iulie 1929.

parlamentari evrei înşişi, aleşi pe baza pactului electoral cu guvernul şi chiar cu aceia înscrişi în Partidul Naţional Ţărănesc"[55].

În formularea criticilor adresate proiectului de modificare a legii Cultelor, presa evreiască a fost însoţită aproape la unison de o parte importantă a presei româneşti, marile gazete independente luând şi ele atitudine în acest sens.

De exemplu, ziarul "Adevărul" denunţa şi el intenţia ministrului A. Vlad de a institui pentru evrei un regim excepţional prin modificarea unei legislaţii aflată în vigoare „nu numai fără consultarea evreilor, dar chiar împotriva voinţei lor", lucru care nu înseamnă nimic altceva decât „persecuţie religioasă" şi „încălcarea" Constituţiei[56]. Într-un alt număr, mai exact cel din 11 iulie, se revine asupra subiectului, arătându-se că legea aduce atingere „nu numai intereselor israelite legitime, dar dăunează statului însuşi" şi că un guvern care „legiferează în acest domeniu împotriva voinţei acelora care îl sprijină este un lucru într-adevăr bizar, chiar în politica noastră atât de fertilă în curiozităţi".

Guvernul este acuzat de violarea autonomiei cultului mozaic şi de bulversarea vieţii evreieşti şi în paginile gazetei "Dimineaţa", care declara: „Guvernul propune modificări care aduc o gravă atingere, în teorie şi practică, Legii cultelor. În loc să organizeze, noua lege demolează şi dezorganizează. Cetăţenii israeliţi se găsesc serios lezaţi în interesele lor. Prejudiciul care le este pricinuit constituie de asemenea un prejudiciu adus intereselor generale ale statului"[57]. Totodată, consecvent în atitudinea sa critică faţă de acţiunile guvernului, ziarul a adăpostit în paginile lui şi două interviuri acordate de W. Filderman[58], prin care acesta a dorit ca opinia publică românească să ia act de punctul de vedere al unui reprezentat oficial al evreilor români şi să conştientizeze că proiectul de modificare a legii cultelor reprezintă o gravă încălcare a drepturilor cultului mozaic.

La o privire de ansamblu asupra eforturilor senatorilor şi deputaţilor evrei, depuse iniţial în vederea promulgării unei legislaţii care să reglementeze definitiv statutul şi modul de organizare a comunităţii şi ulterior în direcţia păstrării acesteia, se poate observa o retorică comună, cu accente deosebite puse pe necesitatea păstrării caracterului unitar al comunităţii evreieşti, fragmentarea acesteia riscând să pericliteze existenţa unor piloni de bază ai iudaismului, respectiv instrucţia şi operele de caritate.

Guvernarea liberală dintre anii 1927 şi 1928, în ciuda poziţiei sale nu tocmai favorabile faţă de problematica în discuţie, a dat câştig de cauză revendicărilor evreieşti în sensul principiilor enunţate cu ocazia congresului Uniunii comunităţilor israelite, convocat în decembrie 1922. Însă în legătură cu acest aspect este important de subliniat faptul că victoria, ca şi unele soluţionări obţinute în domeniul învăţământului, a fost repurtată în baza pactului electoral încheiat între liberali şi UER şi a relaţiilor personale ale lui Filderman cu membrii marcanţi ai partidului[59] şi nu în urma unui mecanism democratic în care majoritatea parlamentară să fie convinsă de justeţea doleanţelor evreieşti. Este edificator în acest sens atât

[55] *Ibidem*, 13 octombrie 1929.
[56] *Adevărul*, 29 iunie 1929.
[57] *Dimineaţa*, 12 iulie 1929.
[58] Primul a fost acordat în numărul din 3 iulie, iar cel de-al doilea în numărul din 6 iulie.
[59] Contactele liberale ale lui W. Filderman erau reprezentate de persoane care realmente deţineau poziţii de vârf în cadrul ierarhiei partidului. De exemplu, I. G. Duca, căruia Ion I. C. Brătianu i-a lăsat mână liberă în ceea ce privea organizarea partidului şi fundamentarea teoretică a liberalismului sau Alecu Constantinescu, responsabil pentru relaţiile cu partidele de opoziţie, "meşter neîntrecut în manevre de culise" (vezi în acest sens nota 64 despre intervenţia telefonică a acestuia în urma căreia a fost suprimat al. 1 din art. 133 privitor la încetăţenirea evreilor români) – Ioan Scurtu , *Ion I. C. Brătianu. Activitate politică*, Bucureşti, Ed. Museion, 1992, p. 101.

discursul parlamentar liberal, cât şi faptul că prevederile din legea Cultelor referitoare la confesiunea mozaică au fost votate în sensul dorit de parlamentarii evrei doar în urma intervenţiei de ultimă clipă a ministrului Al. Lapedatu.

Dacă guvernarea liberală a fost de acord până la urmă cu soluţionarea favorabilă a revendicărilor evreieşti, nu acelaşi lucru se poate afirma despre guvernarea naţional ţărănistă care, din momentul anunţării intenţiei de a modifica legea Cultelor, nu a făcut nimic să vină în întâmpinarea doleanţelor evreieşti. Atitudinea Partidului Naţional Ţărănesc s-a dovedit deosebit de rigidă, ţărăniştii nelăsându-se impresionaţi nici de justeţea revendicărilor evreieşti şi nici de invocarea acordului electoral încheiat cu evreii naţional sionişti cu ocazia alegerilor din anul 1928.

O analiză comparată a rezultatelor obţinute de către reprezentanţii evrei din cele două legislaturi parlamentare ne indică în mod clar câştigul de cauză al mandatului „unionist" din perioada 1927-1928, deoarece, indiferent de raţiunile care au stat la baza deciziei favorabile a guvernării liberale, ea reprezintă o victorie indiscutabilă a UER şi a reprezentanţilor acesteia în Parlament, principiul comunităţii unice şi al autonomiei în domeniile religios, educativ şi de binefacere rămânând în vigoare până la venirea la putere a guvernului prezidat de Ion Antonescu. Şi din punctul de vedere al subvenţionării cultului mozaic, liberalii s-au dovedit a fi mai receptivi, evreii obţinând în premieră subsidii guvernamentale în valoare de zece milioane de lei, sumă pe care parlamentarii evrei din timpul guvernării ţărăniste nu numai că nu au reuşit să o majoreze, ci, din contră, în pofida a numeroase demersuri, au asistat neputincioşi la reducerea acesteia, în anul 1930 ea ajungând la doar şapte milioane de lei[60].

Spre deosebire de colegii lor „unionişti", parlamentarii naţional sionişti s-au trezit în faţa unei bariere de intransigenţă imposibil de trecut, creându-se astfel o situaţie deosebit de periculoasă de pe urma căreia, dacă nu ar fi fost amendamentul deputatului independent Emil Fagure, care, după cum recunoaşte şi Filderman, a „salvat situaţia", comunitatea evreiască din România s-ar fi confruntat cu o lege ce ar fi divizat-o şi dezorganizat-o contrar voinţei sale.

JUDAIC COMMUNITY POLITICS IN THE ROMANIAN PARLIAMENT (1922-1929)

Abstract

After 1919 the main target of the Jewish leaders and Parliament members was the removal of the nefarious effects of the decision taken by the Romanian government in 1862, according to which the communities had lost their status of communal organization officially acknowledged by the state. Under these circumstances, the elaboration of a unitary legislation concerning the organization and official recognition of the Jewish communities had soon become a major item on the agenda of all representatives in the Lower and Upper Chambers of the Parliament irrespective of their political orientation.

Their activity, marked by several key-moments, namely the Lapedatu Bill of Public Worship in 1925 and the Vlad Bill that changed the general status of the denominations in 1929, was eventually materialized in the bill of July 1929, according to which the authorities were compelled to consult with the Jewish communities before drafting a regulation concerning the organization norms of the Jewish denomination.

[60] *Curierul Israelit*, 23 noiembrie 1930.

MARCELA SĂLĂGEAN

TENSIUNI ÎNTRE COMUNIŞTII ROMÂNI ŞI MAGHIARI ÎN TRANSILVANIA ÎN ANII CARE AU URMAT CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Printre cele mai importante obiective ale generalului Constantin Sănătescu, instalat la conducerea ţării după 23 august 1944, s-au numărat reglementarea statutului juridic internaţional al României în situaţia nou creată după schimbarea alianţelor şi eliberarea teritoriului transilvănean ocupat de Ungaria în urma arbitrajului de la Viena din 30 august 1940. În jurul acestor obiecive guvernul a desfăşurat o intensă activitate diplomatică, atât în perioada premergătoare semnării Convenţiei de armistiţiu cât şi în cea care a urmat.

Prin prevederile sale, Convenţia de armistiţiu[1], semnată la 12 septembrie 1944, era foarte departe de aşteptările părţii române. Clauzele sale se transformau într-un veritabil dictat al Moscovei prin care României i se impunea să accepte statutul de zonă de influenţă sovietică. Ea devenea, de fapt, o ţară ocupată. Cu toate acestea, Convenţia de armistiţiu avea şi meritul de a considera arbitrajul de la Viena ca nul şi neavenit. Acest fapt i-a dat Regelui Mihai posibilitatea de a promulga, la 10 octombrie 1944, Legea nr. 487, prin care era decretată înfiinţarea Comisariatului român pentru administrarea regiunilor eliberate ale Transilvaniei, comisariat care urma să reprezinte autoritatea guvernului român în acest teritoriu[2].

În acel moment, statutul Transilvaniei părea rezolvat. Dar, pe măsură ce trupele sovietice înaintau alături de cele române în teritoriul transilvănean au început să apară o serie de incertitudini şi dificultăţi provocate de sovietici, care obstrucţionau în mod evident activitatea Comisariatului[3]. Chiar din momentul semnării armistiţiului s-a putut observa că, în ceea ce priveşte soluţia adoptată privind Transilvania de Nord, în formularea din convenţie apărea o nuanţă care lăsa loc diferitor interpretări. În fapt, încă din octombrie 1944 s-a putut auzi frecvent, atât din partea sovierticilor cât şi a comuniştilor din ţară următorul laitmotiv: Transilvania va fi predată României numai în condiţiile instaurării unei democraţii adevărate, apecierea asupra a ceea ce ar fi trebuit să însemne o democraţie adevărată urmând a fi făcută, în orice caz, într-un cu totul alt loc decât Bucureştiul[4].

Într-o complexă conjunctură internă, din aşa zise raţiuni de securitate a frontului şi pentru prevenirea incidentelor interetnice, care pentru unii observatori păreau iminente, Stalin a instaurat în Nordul Transilvaniei administraţia militară sovietică. Autoritatea militară sovietică s-a exercitat prin intermediul unei instituţii nou create, Comitetul Executiv pentru Nordul Ardealului[5].

---

[1] "Convenţia de Armistiţiu între Guvernul român pe de o parte şi Guvernul Uniunii Sovietice pe de altă parte" în *România, Marele sacrificat al celui de-al doilea război mondial*, Documente, vol.I, Bucureşti, 1945, p. 310-313.

[2] Marcela Sălăgean, *Administraţia sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie1944-martie 1945)*, Cluj-Napoca, 2002,p. 42.

[3] *Ibidem*, p. 58.

[4] *Ibidem*, p. 58-59.

[5] *Ibidem*, p. 70-146.

Retragerea administrației civile românești și impunerea unei administrații subordonate interteselor sovietice a însemnat, din punct de vedere al populației civile, prelungirea stării generale de nesiguranță, cu consecințe extreme de negative[6]. În cele patru luni de administrație coordonată de trupele sovietice s-au produs schimbări importante în exercitarea puterii politice la nivelul provinciei. Totodată, s-a constatat o considerabilă extindere a rețelei politice comuniste. Astfel, s-a ajuns ca în fiecare reședință de județ să funcționeze câte o organizație municipală a Partidului Comunist Român, care mai avea, de asemenea, organizații în fiecare plasă[7]. În același timp, au fost create așa numitele celule de partid care-i cuprindeau pe comuniștii din institutele de învățământ, fabrici, spitale, servicii poștale și căi ferate, precum și comitetele de stradă, cu un rol extrem de important în identificarea și exercitarea de presiuni asupra adversarilor politici și în organizarea unor acțiuni de propagandă. Principala sarcină a fiecărui comitet județean era recrutarea, în timpul cel mai scurt, a unui cât mai mare număr de membri, indiferent de etnie sau de trecutul lor politic[8].

Rezolvarea problemei naționale (stoparea incidentelor interetnice) a fost, și ea, una dintre prioritățile liderilor comuniști din provincie, mai ales datorită interesului pe care Moscova îl acorda acestei probleme. În acest sens, în publicațiile partidului communist (în special în ziarul *Scânteia*) dar și cu prilejul diferitelor manifestări, liderii comuniști au declanșat o campanie al cărei leitmotiv era uitarea exceselor din perioada anterioară și instaurarea bunei înțelegeri între toate etniile. S-a ajuns până la suprimarea, în decembrie 1944, a termenului juridic de minoritate, acesta fiind înlocuit cu cel de naționalitate conlocuitoare[9].

Această schimbare de terminologie a fost decretată la București, în timpul guvernării generalului Nicolae Rădescu. Ea s-a materializat, în fapt, pe întreg teritoriul țării abia în vara lui 1945. În Transilvania de Nord, rapoartele oficiale ale inspectorilor de poliție, jandarmerie, ale primăriilor etc. au continuat să folosască, multă vreme, termenul de minoritate.

Dacă tactica de atragere a minorităților s-a bucurat de un oarecare succes, nu același lucru ar putea fi spus despre propaganda comunistă în rândurile populației de etnie română. Aderarea în număr mare a evreilor și mai ales a maghiarilor la Partidul Comunist Român a provocat manifestări de ostilitate din partea românilor, care mergeau de la nemulțumirea pasivă a majorității până la unele confruntări acute[10]. În fapt, însăși apartenența etnică a membrilor partidului communist din regiune explică foarte bine fenomenul de respingere a comunismului de către români, care îl considerau o expresie a expansionismului rusesc[11]. Aderarea minorității maghiare din Transilvania la acest partid nu a făcut decât să consolideze presupunerea existenței unei conspirații ruso-maghiare care, sub flamura roșie a comunismului, ar fi urmărit să nimicească România. Faptul că maghiarii au fost cei dintâi care s-au grăbit să adere la acest partid, într-o tentativă nu neapărat nefirească de a se alinia din punct de vedere politic la poziția învingătorilor, nu a făcut decât să îndârjească rezistența românilor și să provoace, pe lângă unele incidente acute, o stare generală de tensiune și nemulțumire.

---

[6] L. Țârău, *Dezvoltarea structurilor de putere ale Partidului Comunist Român în județul Cluj,1945-1946*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 30, 1993, p. 277-278.

[7] *Ibidem*, p. 278.

[8] *Monitorul Oficial* (partea I) nr. 176/1945, Legea 629 și 630 din 6 august 1945, p. 6794-6796, V. Țârău, *Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944-1946. Considerații preliminare*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 36, 1997, p. 224-241.

[9] Marcela Sălăgean, *op. cit.*

[10] V. Pușcaș, *Conflictele naționale și teritoriale în Europa Central-Răsăriteană și impunerea dominației sovietice (1944-1947)*, în *Tribuna*, serie nouă, IV, 26/1992, p. 9.

[11] Arhivele Statului Cluj, Fond *Inspectoratul de Poliție Cluj*, Dos.159/1944.

După 9 martie 1945 situaţia s-a schimbat aproape radical. Odată primit acordul Uniunii Sovietice, guvernul român a trecut la adoptarea măsurilor cu caracter legislativ, necesare reinstaurării administraţiei româneşti în Transilvania. În acest sens, la 30 martie 1945 a avut loc o Conferinţă a Prefecţilor din Nordul Ardealului, ocazie cu care primul ministru, Petru Groza, le-a cerut acestora excluderea şovinismului, afirmând că o mai bună înţelegere româno-maghiară ar grăbi procesul de integrare a Transilvaniei în statul român.

În realitate, Groza ştia că o astfel de politică de sprijin a minorităţii maghiare făcea necesare eforturi suplimentare pentru cucerirea simpatiilor românilor. Astfel, pentru a-şi asigura un suport real în societatea românească, comuniştii, prin declaraţii şi prin unele măsuri cu caracter reparatoriu, au încercat să îşi creeze o altă imagine decât cea care le era atribuită. Folosindu-se de ascendentul obţinut prin reuşita din 9 martie 1945, bine speculată pe teren propagandistic, comuniştii au susţinut că bunele relaţii ale românilor cu naţionalităţiile conlocuitoare erau strict necesare pentru păstrarea status-quo-ului teritorial în aşteptarea Conferinţei de Pace de la Paris. În acest context a fost pusă în aplicare o întragă serie de măsuri în favoarea minorităţilor entice în domeniile culturii, vieţii religioase, justiţiei etc.

Chiar dacă nu a reuşit să suprime tensiunile interetnice, politica guvernului Groza a reuşit cel puţin să le atenueze[12]. Eforturile au fost îndelungate, iar condiţiile, care lăsau autorităţilor foarte puţină libertate de acţiune, extrem de dificile. La Conferinţa Naţională a Partidului Comunist Român din toamna anului 1945, chiar dacă s-a susţinut că, prin preluarea puterii depline de către comunişti, la viitoarele alegeri se vor asigura drepturi şi libertăţi pentru toate etniile conlocuitoare, egale cu cele ale majorităţii populaţiei[13]. S-a recunoscut însă faptul că eforturile făcute de partidul comunist pentru rezolvarea problemei naţionale nu s-au soldat cu rezultatele aşteptate la nivelul întregii ţări.

Într-un memoriu înaintat autorităţilor române, reprezentanţii minorităţii maghiare solicitau rezolvarea problemei cetăţeniei şi reclamau acordarea unui număr impresionant de drepturi şi libertăţi. Situaţia a devenit mai încordată în cursul anului 1946, când la Cluj au izbucnit incidente între studenţii români şi muncitorii comunişti, incidente care au atras participarea populaţiei din oraş şi din împrejurimile acestuia. Amploarea luată de protestele studenţilor a făcut necesară deplasarea la Cluj a doi lideri marcanţi ai partidului communist, Teohari Georgescu şi Lucreţiu Pătrăşcanu. Cu această ocazie, au ieşit la iveală disensiunile existente deja la nivelul conducerii Partidului Comunist Român cu privire la soluţionarea problemei naţionale. Dacă Teohari Georgescu, în discursurile sale, a învinovăţit unele dintre vechile partide politice ale României interbelice pentru pretinse acţiuni incitatoare, Lucreţiu Pătrăşcanu a exprimat critici la adresa politicii revizioniste duse de unii dintre liderii maghiari.

După semnarea Tratatului de Pace din februarie 1947, prin care era consfinţită apartenenţa Transilvaniei de Nord la statul român şi, mai apoi, după preluarea completă a puterii de către comunişti, în decembrie 1947, problema naţională a încetat să mai reprezinte o prioritate absolută, deşi a continuat să rămână în atenţia liderilor de la Bucureşti.

De o situaţie fără îndoială privilegiată în comparaţie cu reprezentanţii celorlalte etnii, au beneficiat, totuşi, etnicii maghiari, mai ales la începutul anilor '50, când, sub presiunea sovietică, a fost înfiinţată Regiunea Autonomă Maghiară, care cuprindea zona cu populaţie secuiască din Transilvania. Croită după modelul regiunilor autonome sovietice, Regiunea Autonomă Maghiară din România era condusă pe baza unui *Regulament* adoptat de Sfatul Popular Regional, sub rezerva aprobării acestuia de către Marea Adunare Naţională a Republicii

[12] Arhiepiscopul Bartolomeu, *Clujul universitar al generaţiei 1946 în memoriile lui Valeriu Anania*, supliment al revistei *Renaşterea*, Cluj-Napoca, 1996.

[13] *România. Viaţa politică în documente 1945*, coord. Ioan Scurtu, Bucureşti, , p. 377.

Populare Române. De asemenea, activitatea culturală şi ideologică a maghiarilor a înregistrat o mai mare intensitate în comparaţie cu cea de la sfârşitul deceniului al cincilea[14].

După retragerea trupelor sovietice din România (1958), unele dintre privilegiile obţinute de maghiari, susţinute de regimul de ocupaţie sovietică, au fost înlăturate. În 1959, Universitatea maghiară din Cluj a fost unificată cu cea românească, fiind astfel creată Universitatea „Babeş-Bolyai". În 1968 Regiunea Autonomă Maghiară a fost desfiinţată, ca urmare a reorganizării administrativ-teritoriale realizate de Nicolae Ceauşescu.

TENSIONS BETWEEN THE ROMANIAN AND HUNGARIAN COMMUNISTS IN TRANSYLVANIA IN THE AFTERMATH OF WWII

Abstract

In a complex internal situation, for reasons of front security and in order to prevent a series of interethnic incidents Stalin set up the Soviet military administration in Northern Transylvania. The withdrawal of the Romanian civil administration and its replacement with a Soviet one meant an extension of the general state of insecurity, with extremely negative consequences. During the four months of administration coordinated by the Soviet troops, important changes, regarding the political power in the province, took place. At the same time, the political Communist network extended. Solving the national problem – that is putting an end to interethnic incidents – was, too, one of the priorities of the Communist leaders in the province, especially because of the interest that Moscow showed in this matter. In this respect, in the publications of the Communist Party, but also during all kinds of meetings, the Communist leaders started a campaign whose leitmotif was forgetting the excesses of the past and establishing good relations among all ethnical groups. After 9 March 1945, the situation changed almost radically. Once they had the approval of the Soviet Union, the Romanian Government started taking legislative measures in order to establish the Romanian administration in Transylvania. At the same time, Prime Minister Petru Groza asked to exclude chauvinism, saying that better relations between Romanians and Hungarian would hasten the integration of Transylvania within Romania. In reality, Groza knew that such a policy – of supporting the Hungarian minority – required additional efforts to win Romanians' support. Taking advantage of the success of 9 March 1945, very well exploited by propaganda actions, the Communists claimed that good relations between Romanians and the co inhabiting nationalities were necessary in order to maintain the territorial status quo while waiting for the Peace Conference in Paris. In this context they put in practice a series of decisions favoring minorities, in such areas as culture, religion, justice etc. After signing the Peace Treaty in February 1947, which confirmed Northern Transylvania as part of Romania, and after the complete overtaking of the power by the Communists, the national problem was not a priority. However, as compared to other ethnical groups, Hungarians had a good situation, especially in the early '50's.

[14] N. Edroiu, V. Puşcaş, *Maghiarii din România*, Cluj-Napoca, 1995, p. 24-25.

MONUMENTE

GHEORGHE PETROV
DANIELA MARCU ISTRATE

BISERICA MEDIEVALĂ DIN SÂNTANA DE MUREŞ (JUD. MUREŞ). CONTRIBUŢII ARHEOLOGICE LA ISTORIA MONUMENTULUI

Localitatea Sântana de Mureş (ung. Marosszentanna) este situată în imediata apropiere a municipiului Târgu Mureş, fiind o comună suburbană a oraşului reşedinţă de judeţ. Prima atestare documentară a aşezării datează din anul 1332 când este pomenită sub denumirea de *Sancta Anna*[1], pentru ca după 1375 să apară menţionată în documente cu numele de *Zenthanna*[2]. Numele localităţii este dat de numele unui personaj sacru – *Sfânta Ana* – care, în vechime, a fost desemnată să fie ocrotitoarea comunităţii locale şi patroana spirituală a lăcaşului de cult ce a fost edificat acolo[3].

Biserica. Vechea biserică din localitate este situată în partea răsăriteană a aşezării, ea servind de mai multe secole ca lăcaş de rugăciune pentru comunitatea credincioşilor de etnie maghiară, catolici până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi de confesiune reformat-calvină după trecerea acestora la Reformă. Construcţia se prezintă ca fiind o biserică-sală alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară (exterior: 14,10 x 10,10 m / interior: 12,20 x 8,10 m) continuată spre răsărit cu o absidă decroşată de formă semicirculară (interior: 6,92 – latura vestică / 5,60 m – lungimea pe axă), şi un turn-clopotniţă pe latura de vest (exterior: 4,34 x 3,33 m / interior: 2,34 x 2,33 m)[4]. Lungimea întregii construcţii, pe axa mediană, este de 22,03 metri în interior şi de 24,03 metri la exterior. Zidurile de elevaţie au o grosime de 1 metru, aceasta fiind constantă în toate compartimentele bisericii. În exterior, nava este sprijinită, la trei dintre colţurile sale, de contraforturi dispuse oblic, un asemenea element lipsind însă din colţul de nord-est. În interior, nava este despărţită de absidă printr-un arc de triumf, semicircular la partea

---

[1] Documentul care conţine prima atestare a localităţii este Registrul de evidenţă al dijmelor papale pentru perioada anilor 1332-1337, întocmit de reprezentanţii desemnaţi să colecteze aceste obligaţii de la parohiile catolice din cuprinsul Regatului Ungariei. În dreptul anului 1332, unde se vorbeşte despre prima plată efectuată de parohiile aparţinătoare de arhidiaconatul Tylegd, este notat numele preotului din Sântana, Pál (Paul), care a plătit atunci o sumă de patru banali vechi (*Documente privind istoria României*, seria C. Transilvania (veacul XIV), vol. III (1331-1340), Bucureşti, 1954, doc. nr. 56, p. 133; Sigismund Jakó, *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, vol. II (1301-1339), Budapest, 2004, p. 414, nr. 1143).

[2] Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 133; Entz Géza, *Erdély épitészete a 11-13. Században* (Arhitectura Transilvaniei în secolele 11-13), Kolozsvár (Cluj), 1994, p. 125.

[3] Mező András, *A templomcim a magyar helységnevekben (11-15. század)* (Hramurile de biserici în denumirile de localităţi maghiare), Budapest, 1996, p. 58.

[4] Dimensiunile suprafeţelor interioare ale celor trei compartimente care compun biserica sunt următoarele: navă = 98,82 mp; absidă = 38,34 mp; turn = 5,45 mp.

superioară, a cărui deschidere între stâlpii laterali este de 4,60 metri. Nava este tăvănită cu o structură orizontală confecționată din lemn[5], iar peste absidă se află o boltă semicilindrică, racordată cu o semicalotă în zona unde elevația prezintă un traseu curbat. Accesul în biserică se face prin două intrări, care sunt poziționate pe laturile de sud și de vest ale navei. Turnul-clopotniță este prevăzut și el cu o intrare plasată pe latura sa vestică, astfel că accesul dinspre apus în biserică se face prin două deschideri succesive, legătura dintre ele fiind făcută prin încăperea de la parterul turnului. După unele informații, deschiderile intrărilor în navă au fost modificate cândva în cursul secolului al XVIII-lea. Biserica este luminată printr-un număr de patru ferestre, două dispuse în peretele sudic al navei, care flanchează intrarea de pe acea parte, următoarele aflându-se în absidă, una amplasată în partea de sud și cealaltă în axul compartimentului; aceste deschideri sunt relativ largi, având închideri semicirculare la partea superioară. Toate ferestrele au fost modificate în trecut prin amplificarea deschiderilor, dar deocamdată nu se poate preciza dacă pe locul actual al fiecăreia a existat inițial câte o fereastră originară. Această incertitudine este susținută de faptul că în sanctuar a fost descoperit recent cadrul unei ferestre mai vechi. Modificarea ferestrelor s-a făcut probabil tot în secolul al XVIII-lea, atunci când s-a intervenit și asupra celor două intrări ale bisericii. În partea vestică a navei există astăzi amenajată o tribună, executată din lemn, care se sprijină pe zidurile adiacente și pe doi stâlpi avansați, postați la o distanță de 1,52 metri spre răsărit față de zidul apusean; accesul la tribună se face pe o scară interioară, plasată aproape de colțul sud-vestic al navei. Între navă și sanctuar, în dreptul stâlpului nordic al arcului de triumf, se află amplasat un amvon de lemn ce este încununat cu un coronament de formă octogonală, întregul ansamblu fiind pictat cu vopsea pe bază de ulei în culori diverse, cele dominante fiind roșul, verdele și maroul; pe coroana amvonului se află inscripționat anul 1773.

Biserica mai păstrează încă unele dintre elementele sale constitutive și decorative aparținătoare arhitecturii sale originale. Astfel, în partea de sud-est a sanctuarului există cadrul astupat al unei ferestre de factură romanică, neprevăzută cu ancadrament de piatră, care are o deschidere dreptunghiulară cu închidere semicirculară la partea superioară, mai îngustă la exterior și cu dezvoltare evazată spre interior. Pe latura nordică a absidei , la o distanță de 0,90 metri față de colțul nord-vestic al compartimentului, se află un cadru de ușă fără ancadrament de piatră, de formă dreptunghiulară și cu închidere semicirculară în planul superior. Această ușă, care în prezent este obturată cu zidărie din cărămidă, făcea în vechime legătura cu o încăpere anexă a bisericii – sacristia – , dispărută la o dată pe care nici o sursă documentară nu o precizează. Alături de ușa înzidită, mai spre răsărit, s-a păstrat un pastoforiu sau tabernacol din piatră sculptată, amenajat în grosimea peretelui absidei, care prezintă o deschidere semicirculară înconjurată de baghete, având caracteristici specifice epocii romanice în arhitectura religioasă. Tot în spațiul sanctuarului, sub vechea fereastră romanică, se mai păstrează o *sedilia* (scaunul preotului), amenajată în grosimea zidului ca o nișă cu arc semicircular în partea superioară.

[5] În secolul al XVIII-lea nava bisericii avea un tavan casetat din lemn, care avea aplicat un decor pictat. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea acesta a fost demontat și înlocuit cu un tavan simplu, tot din lemn. Interesant este însă faptul că vechea structură a tavanului a fost refolosită, în proporție de circa 80 %, ca și pardoseală în podul bisericii. Casetele au toate forme dreptunghiulare, fiecare cu dimensiunea de 1,40 x 1 m, acestea fiind dispuse pe câte opt rânduri atât în lungime cât și pe lățime. Scândurile folosite au fost tăiate ca să corespundă pentru lungimea a două casete, îmbinarea longitudinală a acestora fiind făcută tot la al doilea spațiu casetat. Decorul pictat ce împodobește fostul tavan, astăzi degradat pe alocuri, constă din fonduri de culoare albă și maro deschis pe care sunt reprezentate anumite motive florale în culorile roșu, albastru, galben și alb.

Turnul-clopotniță ce se înalță astăzi pe fațada vestică a navei a fost construit abia în anul 1928. Acesta a fost precedat, pe același loc, de un turn masiv din lemn, care a fost ridicat în anul 1820[6]. Înainte de această dată, știm că o clopotniță mai veche din lemn a funcționat pe un amplasament situat undeva în imediata apropiere a bisericii[7]. Clopotnița bisericii adăpostește astăzi două clopote, cel mai mare dintre ele fiind o valoroasă piesă medievală de bronz care datează din anul 1497[8]. În ceea ce privește acoperișul actual al bisericii, menționăm că șarpanta de peste navă și absidă este învelită cu țiglă, iar turnul-clopotniță are o învelitoare numai din tablă. Materialul de construcție întrebuințat la edificarea bisericii este cărămida legată cu mortar, aceasta fiind folosită integral în structurile de elevație ale turnului, navei și absidei, precum și la bolta celei din urmă.

Cazul bisericii reformate din Sântana de Mureș a devenit cunoscut în literatura de specialitate datorită picturii murale păstrată fragmentar pe pereții interiori ai lăcașului. Aceasta este considerată ca fiind una dintre cele mai importante și valoroase fresce medievale de pe teritoriul Transilvaniei, realizată în perioada de sfârșit a secolului al XIV-lea. Comentatorii acestei picturi au făcut în mod frecvent referință la legăturile stilistice cu pictura italiană din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pictorul care a executat lucrarea a fost probabil un meșter peregrin italian sau de formație italiană, ori poate chiar un ardelean, cu calități artistice excepționale, dar care se detașează oarecum de alți confrați prin abordarea unui stil cu o structură mai complexă, explicabilă prin anumite contaminări cu experiențe artistice întâlnite în teritoriile de la nordul Alpilor (Austria, Germania, Boemia)[9].

Vechea pictură a bisericii a fost descoperită în anul 1885 de un profesor de desen din Târgu Mureș, Nemes Ödön, care se ocupa atunci cu inventarierea picturilor medievale din

---

[6] Acest turn pentru clopote a fost dezafectat și apoi îndepărtat în cursul anului 1927.

[7] Din însemnările lui Orbán Balázs (n. 1830 – m. 1890), care ne-a lăsat câteva date interesante și utile despre trecutul bisericii, am aflat că în 1820, atunci când s-a săpat pentru fundamentul turnului de lemn, au fost descoperite câteva arme și bijuterii de aur, dispărute ulterior, despre care istoricul ungur aprecia că provin din inventarul unor morminte aflate pe acel loc (criptă ?, n.n.). În continuare, autorul vorbește și despre urmele unei fortificații cu val de pământ și șanț pentru apă în legătură directă cu Mureșul, pe care el le văzuse în jurul bisericii pe la mijlocul secolului al XIX-lea [Orbán Balázs, *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* (Descrierea Secuimii din punct de vedere istoric, arheologic, demografic, etnografic și al naturii), vol. IV, Pest, 1870, p. 188-189. Vezi și Léstyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori Erdély Püspökség templomai* (Pietre sfințite. Bisericile medievale ale Episcopiei Ardealului), vol. I, Alba Iulia, 2000, p. 402-403]. În trecut, cursul Mureșului avea un traseu situat undeva mai aproape de biserică, iar prin acel canal de legătură pomenit de Orbán B., șanțul fortificației putea fi lesne inundat cu apa adusă din râu. Astăzi, datorită remodelării profunde a reliefului din zonă precum și a diverselor construcții mai vechi sau mai noi ridicate pe terenul din vecinătatea bisericii, nu se mai poate distinge nici o urmă aparținătoare acestei vechi amenajări defensive.

[8] Pe umărul clopotului, de-a lungul întregii sale circumferințe, se află o inscripție în relief cu minuscule gotice desfășurate pe un singur rând, având următorul conținut: *„O rex glo(r)ie veni cvm pace ih(e)s(us) n(azarenus) r(ex) i(udeorum) 1497"* (parantezele conțin acele litere sau părți de cuvinte ce au fost introduse pentru completarea și înțelegerea inscripției). Mai jos de inscripție se află poziționate un număr de trei medalioane circulare, dispuse pe orizontală la distanțe egale între ele, fiecare având câte o reprezentare reliefată cu scena răstignirii Mântuitorului, spațiul rămas liber fiind completat cu o decorație vegetală [Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi* (Clopotele și cristelnițele medievale de bronz ale Ardealului), Budapesta – Cluj, 2002, p. 303-304; Orbán B. *op. cit.*, p. 189].

[9] Despre pictura bisericii, vezi următoarele lucrări: Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 411-412; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 212-216; Dana Jenei, Kiss Lorand, Pál Peter, *Sântana de Mureș. Picturile murale din biserica reformată*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj, 2003, p. 429-437.

regiune. Mai târziu, printr-un raport înaintat în aprilie 1895 Comisiei Monumentelor Istorice din Ungaria, el a atras atenţia autorităţilor competente ale statului despre valoarea frescelor din interiorul bisericii de la Sântana de Mureş. Din conţinutul acelui raport rezultă că Nemes a decapat întregul perete de vest al navei, unde a descoperit prezenţa frescei numai pe o suprafaţă de circa 16-17 mp, restul picturii de pe acel perete fiind distrusă deoarece o parte a zidului, spune el, a suferit modificări în trecut. S-a mai presupus atunci că sub văruielile de pe peretele nordic al navei ar exista pictură, dar nu ştim dacă cercetarea lui Nemes s-a extins şi pe acea parte[10]. În anii 1911-1912 Comisia Monumentelor de la Budapesta a iniţiat decaparea şi restaurarea suprafeţelor pictate din sanctuar şi de pe intradosul arcului de triumf, întreprindere rămasă însă neterminată, dar faptul este de remarcat deoarece această intervenţie a fost una dintre cele mai timpurii de acest fel din Transilvania[11]. În anii 1927-1928, atunci când s-a demolat turnul de lemn şi s-a construit actualul turn-clopotniţă, peretele vestic al navei a fost serios afectat, o porţiune din el fiind chiar dărâmată, astfel că o mare parte din fresca ce se mai păstra atunci pe acel zid a fost distrusă[12]. În anii din urmă, cazul bisericii din Sântana de Mureş a intrat din nou în atenţia specialiştilor. Astfel, în vederea restaurării şi conservării valoroaselor fresce ce se mai păstrează încă în biserică a fost întreprinsă o cercetare de parament, care a vizat examinarea suprafeţelor interioare şi exterioare ale zidurilor de la navă şi absidă. Sondajele stratigrafice efectuate cu această ocazie au stabilit faptul că întregul ansamblu pictural a fost executat într-o singură etapă, iar stratul de tencuială ce deţine calitatea de suport al picturii are caracteristici comune pentru toate zonele verificate. Decorul pictat a fost aplicat pe întreaga suprafaţă a pereţilor interiori ai bisericii, iar la exterior urme de pictură au fost sesizate pe anumite porţiuni din zidăria faţadelor, în zonele din imediata apropiere ale celor două intrări[13].

Cercetarea arheologică. În perioada 25 septembrie - 3 octombrie 2001 au fost întreprinse cercetări arheologice parţiale în exteriorul monumentului, care au vizat anumite suprafeţe de teren situate pe laturile de nord ale zidurilor navei şi absidei altarului[14]. Obiectivele principale urmărite de cercetarea arheologică au fost:

- dezvelirea substrucţiilor unui compartiment anexă al bisericii – *sacristia* –, presupus a fi existat datorită faptului că în urma decapărilor parţiale ale peretelui exterior de nord al absidei a fost sesizată urma unei deschideri de uşă, umplute ulterior cu zidărie de

[10] *Ibidem*, p. 429-430. Originalul raportului întocmit de Nemes Ödön se păstrează în Arhiva Direcţiei pentru Protecţia Monumentelor Istorice din Ungaria (OMVH).

[11] Acele lucrări parţiale de restaurare a picturii au fost coordonate de către arhitectul Kormány Gyula.

[12] Ultimele reparaţii mai importante despre care ştim că au avut loc la edificiul bisericii s-au desfăşurat între anii 1959-1962, acestea fiind iniţiate de către Direcţia Monumentelor Istorice din Bucureşti, care a asigurat şi finanţarea acelor lucrări.

[13] Pentru datele privitoare la intervenţiile trecute şi la investigaţiile recente asupra picturii lăcaşului, dar şi despre alte amănunte legate de biserică, de un real folos ne-a fost materialul informativ conţinut de *Memoriul tehnic* întocmit de S.C. Proiect S.A. din Târgu Mureş, care ne-a fost pus la dispoziţie de către domnul Keresztes Géza, reprezentantul acestei firme şi şeful proiectului de restaurare şi conservare (Proiect nr. 4643.0. Expertizare şi propuneri de conservare a bisericii reformate din Sântana de Mureş, jud. Mureş. Faza: Studiu).

[14] Intervenţia arheologică s-a efectuat în baza Autorizaţiei de Săpătură Arheologică nr. 169/2001, emisă de Ministerul Culturii şi Cultelor. Din colectivul de cercetare a făcut parte şi domnul Paul Scrobotă, arheolog la Muzeul de Istorie din Aiud, care a contribuit în mod remarcabil la buna desfăşurare a tuturor operaţiunilor ce s-au derulat pe acest şantier. Mulţumirile şi recunoştinţa membrilor colectivului se îndreaptă spre doamna preoteasă Peter Julia, parohul reformat din localitate, care a înţeles mai bine decât alţii importanţa muncii noastre şi a făcut tot ce este omeneşte posibil pentru a ne asigura cele trebuincioase bunului mers al şantierului arheologic.

cărămidă, despre care s-a considerat că nu putea să asigure decât accesul din sanctuar spre un astfel de compartiment.

- elucidarea absenţei contrafortului din colţul de nord-est al navei.
- verificarea contemporaneităţii compartimentului absidei altarului cu cel al navei.
- stabilirea unor caracteristici tehnice parţiale ale monumentului, rezultate în urma investigaţiei arheologice limitate (structura zidăriei de fundaţie şi cotele de adâncime ale acesteia la toate compartimentele, etapele de construcţie ale edificiului etc.)

Intervenţia arheologică a constat în practicarea a două unităţi de săpătură, după cum urmează:

- Secţiunea nr. 1 (S. 1), perpendiculară pe laturile de nord ale navei şi absidei, cu dimensiunile de 4,60 x 4,10 x 2,20 m, stabilite de la baza soclului actual ce înconjoară biserica şi nu din elevaţiile propriu-zise, vizibile deasupra acestui soclu din beton care este o creaţie contemporană, din secolul XX[15].

- Secţiunea nr. 2 (S. 2), pe latura de nord a absidei altarului, cuprinzând un segment din traseul uşor curbat al acesteia, cu dimensiunile de 4,85 x 4,60 x 2 m, stabilite la baza soclului[16]. S. 2 este paralelă cu S. 1, între latura vestică a lui S. 2 şi latura estică a lui S. 1 fiind lăsat un martor de pământ cu lăţimea de 0,50 metri.

Sacristia. În cele două secţiuni arheologice executate (S. 1 – S. 2) au fost dezvelite în întregime substrucţiile fostei sacristii a bisericii. Această anexă a fost o încăpere care, cel puţin după traseul fundaţiilor, prezintă o formă uşor trapezoidală cu laturile inegale. Latura vestică a încăperii porneşte din dreptul decroşului pe care absida îl face în raport cu nava, zidul acestei laturi înglobând practic colţul de nord-est al navei, astfel că faţa exterioară dinspre vest se intersectează cu zidul navei, iar faţa interioară dinspre est se intersectează cu zidul absidei. La nivelul fundaţiilor compartimentul sacristiei avea următoarele dimensiuni:
- în interior: latura vestică = 3,50 m; latura estică = 3,40 m; latura nordică = 2,80 m; latura sudică = 2,50 m (latură comună cu un tronson din zidul nordic al absidei).
- în exterior: latura vestică = 3,80 m; latura estică = 4,25 m; latura nordică = 4,10 m[17].

Grosimea zidurilor de fundaţie ale sacristiei prezintă o medie de circa 0,70 metri, ele având o lăţime ceva mai mare, de până la 0,80 metri, mai ales în părţile dinspre sud ale laturilor de est şi vest, în apropierea fundaţiilor de la navă şi absidă.

Materialul de construcţie folosit la fundaţia sacristiei este alcătuit în mare parte din lespezi de piatră cu forme neregulate, de fapt o gresie friabilă şi sfărâmicioasă care se rupe la

[15] Latura vestică a secţiunii (4,10 m) a fost perpendiculară pe zidul nordic al navei, la baza soclului, capătul ei sudic întâlnind nava într-un punct situat la o distanţă faţă de colţul nord-estic al acesteia, spre apus, de 0,88 metri măsuraţi de-a lungul soclului şi de 0,73 metri măsuraţi de-a lungul elevaţiei, vizibile deasupra soclului; latura estică a secţiunii (4,60 m) a fost perpendiculară pe zidul nordic al absidei, la baza soclului, fiind la o distanţă faţă de umărul absidei, spre răsărit, de 1,32 metri măsuraţi din soclu şi de 1,47 metri măsuraţi din elevaţie; lăţimea secţiunii: 2,20 metri.

[16] Latura vestică a secţiunii (4,60 m) a fost perpendiculară pe zidul nordic al absidei; latura estică (4,85 m) a căzut uşor oblic pe zidul nordic al absidei datorită traseului curbat al acesteia în acel loc; lăţimea secţiunii: 2 metri.

[17] În colţul de nord-est nu s-a luat în considerare acel ieşind de circa 0,22 metri pe care latura nordică a fundaţiei îl face în capătul ei dinspre răsărit, lungimea pe exterior a acestei laturi fiind luată numai până în punctul ei de intersecţie cu faţa exterioară a laturii estice; în elevaţie, probabil că zidurile din zona respectivă nu respectau întocmai traseul pe care îl aveau în fundaţie. Dimensiunile fundaţiei sacristiei, atât cele din interior cât şi cele din exterior, au fost măsurate direct din temeliile navei şi absidei, pe sub fundaţia de beton a soclului actual (vezi planul general de săpătură cu situaţiile din ambele secţiuni, unde traseul laturilor vizibile ale fundaţiei sacristiei este continuat cu linie punctată până în biserică).

orice atingere sau forțare mai puternică. Alături de lespezile din gresie s-au mai întrebuințat și niște bolovani naturali, un fel de conglomerate nisipoase care se aseamănă în structură și rezistență cu gresia amintită; aceștia au fost folosiți sporadic, numai în unele locuri de la talpa fundației, unde au fost așezați direct pe fundul șanțului de fundație. Alte materiale întrebuințate au fost bolovanii de râu de dimensiuni medii și mici. În ceea ce privește tehnica de construcție a zidurilor de fundație, putem spune că lespezile de gresie, așezate oarecum în asize aproximativ regulate, – între care se interpun, pe alocuri, și bolovani de râu –, formează părțile laterale ale structurii, spațiul din mijloc fiind umplut mai ales cu piatră de râu dar și cu fragmente de gresie sfărâmată, tot acest material de umplutură fiind înecat în mortar. Liantul folosit la această fundație este un mortar de o calitate ceva mai slabă, având în compoziție nisip, var și cărămidă pisată în cantitate redusă[18].

Pe întregul său traseu fundația sacristiei s-a păstrat în diferite stadii de conservare. Cel mai bine ea s-a păstrat pe latura de vest, pe un tronson de circa 2 metri lungime din zidul absidei spre nord, unde fundația urcă cel mai mult și pe verticală (cinci asize), înălțându-se circa 0,75 metri de la talpă până în cel mai înalt punct al structurii conservate, aflat la câțiva centimetri sub nivelul actual de călcare[19]. Din latura estică a fundației, partea cea mai consistentă s-a conservat pe un tronson de circa 1,60 metri lungime din zidul absidei spre nord, unde mai exista un singur rând de piatră de râu și gresie (talpa fundației), peste care se afla un strat compact de moloz (gresie sfărâmată, piatră de râu și mult mortar) cu o grosime variabilă de 0,10 - 0,20 metri. În jumătatea nordică a laturii răsăritene și pe întreaga latură de nord fundația este dispărută în totalitate, păstrându-se doar urma sau amprenta acesteia, care este constituită dintr-un strat foarte subțire de moloz. O excepție de la această situație mai face doar jumătatea nordică a laturii de vest, unde, din structura menționată ca fiind păstrată cel mai bine și până în latura de nord, se mai conservă doar talpa fundației (un rând de gresie și piatră de râu). Faptul că o mare parte din temelia sacristiei nu s-a mai păstrat *in situ* se explică prin aceea că terenul din partea nordică a absidei este în pantă, cu cădere spre nord, lucru ce a permis ca odată cu accentuarea acesteia în timp o mare parte din fundație să iasă la suprafața solului, ceea ce a determinat dispariția treptată a acesteia. O altă cauză care a mai contribuit într-o anumită măsură la dispariția unor părți din fundație este vegetația care s-a dezvoltat în partea de nord a bisericii; rădăcinile, mai ales cele ale copacilor, au determinat dislocarea și apoi distrugerea temeliei. De asemenea, gropile unor stâlpi din beton care susțin în prezent un gard de sârmă ce delimitează terenul bisericii de proprietatea vecină, au penetrat în unele locuri ceea ce a mai rămas din fundația laturii nordice a sacristiei, până sub talpa acesteia. Acest gard a fost precedat de un altul din lemn, groapa unui stâlp al acestuia fiind sesizată ca penetrând aceeași latură nordică a sacristiei, în S. 1.

În interiorul fostei sacristii s-a mai păstrat o parte dintr-un pavaj de cărămidă care, inițial, acoperea întreaga suprafață interioară de călcare a acestei încăperi. Stratigrafic, s-a stabilit că acest pavaj a fost probabil primul și totodată ultimul nivel de călcare pe care l-a avut sacristia de-a lungul existenței sale. La momentul cercetării noastre pavajul se mai păstra pe o suprafață de circa 3 mp din jumătatea sudică a fostei încăperi[20]. Cărămizile care alcătuiau pavajul erau de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de 28 x 14 cm și grosimea de 6 cm.

[18] În structura mortarului s-au păstrat bucăți mici de var sub formă de granule, care au rămas nedizolvate la momentul alcătuirii compoziției.

[19] Cotele de adâncime menționate în text și în planul general de săpătură, unde sunt reprezentate descoperirile din cele două secțiuni arheologice executate (S. 1 – S. 2), sunt raportate la nivelul actual de călcare din exteriorul bisericii, deoarece nu a existat o anumită cotă *Wagriss* stabilită în prealabil de proiectant.

[20] În S. 1 pavajul se mai păstra între latura vestică a sacristiei și profilul de est al secțiunii, spre nord prelungindu-se până la o limită aflată la circa 1,70 metri din soclul bisericii; acesta continua și sub martorul

Substrucţiile bisericii. Cercetarea arheologică a confirmat faptul că fundaţiile navei şi absidei altarului sunt ţesute între ele, cele două compartimente fiind aşadar contemporane. Temelia întregului edificiu de cult este alcătuită din piatră de carieră (gresie) şi piatră de râu, aşezată în asize relativ regulate. Predomină gresia, care se prezintă sub forma unor blocuri de dimensiuni relativ mari şi medii, însă există şi lespezi de gresie mai mici şi subţiri, care, în asociaţie cu piatra de râu de dimensiuni medii şi mici, s-au folosit îndeosebi la regularizarea asizelor. Liantul întrebuinţat este un mortar friabil din nisip şi var cu un adaos minimal de cărămidă pisată. Fundaţia bisericii, atât la navă cât şi la absidă, coboară 1 metru în jos de la ultimul nivel de cărămidă al elevaţiei şi până la talpă. O parte din asizele de cărămidă ale elevaţiei sunt astăzi îngropate în pământ, nivelul actual de călcare din exterior fiind mai ridicat decât cel existent la momentul edificării bisericii, cel puţin în imediata apropiere a lăcaşului şi în locurile cercetate. Este însă posibil ca această situaţie să fie diferită în alte părţi ale bisericii care nu sunt încă verificate. De la actualul nivel de călcare din exteriorul bisericii talpa fundaţiei absidei se află la -1,44 metri lângă profilul de est a lui S. 1 şi la -1,40 metri lângă profilul de vest a lui S. 2. La navă, talpa fundaţiei coboară până la aceeaşi cotă de adâncime cu talpa fundaţiei de la absidă. Profilele celor două secţiuni arheologice cercetate nu indică nici un nivel de construcţie al bisericii, dar se poate presupune, fără să greşim, că acesta se afla undeva la limita dintre fundaţia propriu-zisă din piatră şi elevaţia din cărămidă. Această limită a trebuit să corespundă şi cu nivelul de călcare din exteriorul bisericii la momentul edificării acesteia.

Relaţia dintre biserică şi sacristie. Fundaţia zidului vestic al sacristiei nu se ţese cu fundaţia navei şi absidei bisericii, aceeaşi situaţie fiind întâlnită şi în cazul fundaţiei zidului estic al sacristiei, care se intersectează numai cu fundaţia absidei. Ca urmare, compartimentul sacristiei nu este contemporan cu biserica, acesta fiind construit ulterior. Diferenţa dintre talpa fundaţiei sacristiei de pe latura de vest şi talpa fundaţiei de la navă şi absidă, aflată mai jos, este de 0,70 metri (situaţie surprinsă în S. 1). În cazul laturii răsăritene a sacristiei, talpa fundaţiei acesteia se află cu 0,60 metri mai sus decât talpa fundaţiei absidei (situaţie surprinsă în S. 2).

În ceea ce priveşte contraforturile, presupunem că cele trei existente au fost adosate bisericii, la un moment dat, însă pentru siguranţă acest lucru va trebui verificat cândva pe cale arheologică. Când acestea au fost construite colţul de nord-est al navei trebuie să fi fost înglobat în zidul vestic al sacristiei, acesta fiind probabil şi motivul pentru care nu a mai fost necesară edificarea unui contrafort în acel loc; ulterior, după dispariţia zidăriei sacristiei, acest colţ al navei a rămas însă liber.

Cimitirul. În cele două secţiuni executate au fost dezvelite şi cercetate nouă morminte (M. 1 – M. 9). Unele dintre acestea sunt deranjate parţial (M. 3, M. 8, M. 9) sau chiar în întregime (M. 7) de către alte morminte ulterioare. În toate cazurile mormintele au fost surprinse doar parţial în suprafeţele libere ale secţiunilor, deoarece anumite părţi ale scheletelor intrau, fără a fi deranjate, sub fundaţiile de pe laturile de vest şi de est ale sacristiei, precum şi sub martorul de pământ păstrat între secţiuni. Un caz mai special îl reprezintă M. 1, care este tăiat parţial de fundaţia navei bisericii. Orientarea mormintelor prezintă o oarecare diversitate, păstrându-se în general dispunerea acestora pe o axă E-V, cu capul la vest. În particular, unele morminte sunt dispuse pe direcţia SVV-NEE (M. 1, M. 5, M. 8), altele pe direcţia V-E dar cu o uşoară deviaţie spre SV-NE (M. 2, M. 3, M. 6, M. 9), iar într-un singur caz orientarea mormântului respectă întocmai axa E-V (M. 4). Toţi defuncţii au fost depuşi în gropile de înmormântare în poziţia culcat pe spate, având braţele întinse pe lângă corp. Lipsa oricăror

de pământ păstrat între secţiuni, iar în S. 2 ieşea circa 0,30 metri spre răsărit pe o lungime de 1,40 metri din acelaşi soclu spre nord.

urme de lemn sau de cuie ne face să credem că în cazul acestor înhumări nu s-au folosit coşciuge. Mormintele sunt lipsite de inventar funerar, excepţie făcând cazul lui M. 4 la care s-a găsit, în partea inferioară a abdomenului, o cataramă pentru curea. Această piesă este de formă circulară şi este confecţionată din fier; starea ei de conservare, mai mult decât proastă, nu a permis nici măcar o eventuală reproducere a acesteia în desen.

Din punct de vedere stratigrafic şi din analiza umpluturii gropilor de înmormântare, s-a constatat că M. 2 – M. 9 sunt morminte ulterioare bisericii actuale dar anterioare sacristiei. M. 1, descoperit în S.1, este un mormânt mai vechi decât biserica, lucru care dovedeşte faptul că el aparţine unui orizont de înmormântări mai vechi decât cel al înmormântărilor practicate în jurul actualului lăcaş. Este posibil ca M. 1 să aparţină unui cimitir care s-a dezvoltat în jurul unui lăcaş de cult mai vechi, care s-a putut afla cel mai probabil fie pe locul actualei biserici, fie undeva în apropiere. De remarcat este faptul că în pământul din groapa lui M. 1 nu s-a înregistrat prezenţa mortarului, ceea ce poate însemna că presupusa biserică mai veche nu a fost o construcţie de zidărie[21].

Consideraţii finale. Înfăţişarea actuală a bisericii de la Sântana de Mureş este rezultatul multiplelor remanieri pe care edificiul le-a suferit în decursul timpului. Construcţia prezintă anumite caracteristici arhitectonice specifice romanicului târziu şi etapei de trecere spre gotic, fază care în arhitectura Transilvaniei s-a consumat în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Biserica iniţială a avut în compunere doar nava şi absida altarului, iar sacristia, contraforturile şi apoi turnul-clopotniţă sunt rezultatul unor etape diferite de construcţie. Precizări asupra cronologiei începuturilor lăcaşului şi despre etapele ulterioare de construcţie se mai pot face numai dacă monumentul va fi supus unei cercetări arheologice exhaustive, ceea ce nu s-a putut realiza cu ocazia intervenţiei noastre deşi am fi dorit acest lucru, fiind constrânşi atunci să ne limităm doar la cerinţele şi obiectivele impuse de către cei care au iniţiat şi susţinut proiectul de restaurare care viza în principal numai pictura bisericii.

Deşi cercetarea arheologică întreprinsă a avut un caracter restrâns, fiind limitată numai la două sondaje efectuate în partea de nord a bisericii, rezultatele acesteia au reuşit totuşi să dezvăluie anumite aspecte deosebit de importante din trecutul monumentului. În primul rând a fost identificat un orizont de înmormântări anterior bisericii actuale, care, având în vedere datarea probabilă a acesteia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ipotetic ar putea fi atribuit secolelor XII-XIII. Cu destulă siguranţă se poate afirma că înmormântările aparţinătoare acestui orizont au fost practicate în jurul unui lăcaş de cult mai vechi, ridicat probabil de populaţia maghiară care s-a aşezat la Sântana. Acest prim lăcaş credem că a fost realizat din materiale perisabile şi a avut probabil dimensiuni mai mici în comparaţie cu lăcaşul care l-a succedat. Un alt aspect important rezultat din săpătură a fost identificarea şi dezvelirea integrală a substrucţiilor fostului compartiment al sacristiei, care a fost adosat corpului bisericii probabil în cursul secolului al XIV-lea (?).

Dată fiind importanţa deosebită a monumentului şi rezultatele obţinute de pe urma investigaţiilor noastre, ne permitem să recomandăm tuturor celor care se îngrijesc de biserică precum şi acelora care vor intenţiona să mai facă ceva acolo, ca orice fel de intervenţie sub nivelul actual de călcare din interiorul sau exteriorul bisericii să nu se producă fără asistenţa unui arheolog de specialitate.

[21] Despre investigaţiile arheologice restrânse pe care le-am întreprins la biserica medievală din Sântana de Mureş, a mai fost publicat un scurt material informativ cuprins în vol. *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2001*, Buziaş, 2002, p. 284, poziţia nr. 200 şi p. 453, planşa 101.

Catalogul mormintelor.

1. Vârstă; Adâncime.
2. Forma şi umplutura gropii.
3. Stare de conservare.
4. Deranjamente.
5. Orientare.
6. Poziţie.
7. Inventar.
8. Alte observaţii.

M. 1 / S. 1
1. Matur; -1,17 metri / profilul de est.
2. Nedefinită. Pământ negru lutos, pigment de cărămidă, pietricele.
3. Precară.
4. Tăiat parţial de fundaţia zidului nordic al navei în dreptul umărului absidei. Partea păstrată a scheletului este suprapusă de către fundaţia fostului zid apusean al sacristiei, talpa acesteia aflându-se cu 0,34 metri mai sus faţă de cota de adâncime a mormântului.
5. SVV-NEE.
6. Culcat pe spate, braţul stâng pe lângă corp, braţul drept lipseşte fiind tăiat de fundaţie; picioarele sunt paralele dar femurul drept lipseşte, fiind deranjat de aceeaşi fundaţie.
7. Nu are.
8. Nu au fost sesizate urme de sicriu sau cuie provenind de la acesta. M. 1 este mai vechi decât biserica şi sacristia.

M. 2 / S. 1-2
1. Matur; -1,09 metri / profilul de est S. 1.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Relativ bună.
4. Schelet întreg, nederanjat.
5. V–E, cu o uşoară deviaţie spre SV–NE.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp şi picioarele paralele.
7. Nu are.
8. Scheletul a fost surprins in ambele secţiuni, dar antebraţele, abdomenul, bazinul şi partea superioară a femurelor s-au aflat în martorul de pământ care separa cele două secţiuni. Nu s-au depistat urme de sicriu sau cuie. M. 2 este parţial suprapus peste un alt mormânt, M. 3, pe care l-a deranjat parţial în partea inferioară. M. 2 este mai nou decât M. 3, fiind ulterior bisericii şi anterior sacristiei.

M. 3 / S. 1
1. Matur; -1,13 metri / profilul de est.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de mortar, pietricele.
3. Relativ bună.
4. Distrus parţial de groapa lui M. 2.
5. V-E, cu o uşoară deviaţie spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp. Picioarele lipsesc datorită faptului că aproape întreaga jumătate inferioară a scheletului a fost deranjată de groapa lui M. 2.
7. Nu are.
8. Nu au fost depistate urme de la lemnul sicriului sau cuie de la acesta. M. 3 este mai vechi decât M. 2, fiind ulterior bisericii şi anterior sacristiei.

M. 4 / S. 1-2
1. Matur ; -1,12 metri / profilul de est S. 1.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente mici de cărămidă.
3. Precară.
4. Schelet întreg, nederanjat.
5. V-E.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp şi picioarele paralele.
7. Cataramă de curea din fier descoperită în partea superioară a bazinului.
8. Scheletul a fost surprins în ambele secţiuni, fiind suprapus parţial, fără a fi deranjat, de către M. 8 situat în S. 2.

M. 5 / S. 1
1. Matur; -0,93 metri / profilul de est.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă.
3. Precară.
4. Schelet întreg, nederanjat. De la nivelul inferior al pieptului intră sub fundaţia zidului vestic al sacristiei.
5. SVV-NEE.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp şi picioarele paralele.
7. Nu are.
8. Defunctul a fost depus în groapa de înmormântare fără sicriu. M. 5 este ulterior bisericii şi anterior sacristiei.

M. 6 / S. 2
1. Adolescent; - 1,21 metri / profilul de vest.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară; latura de sud a acesteia a fost săpată direct pe lângă fundaţia zidului nordic al absidei bisericii. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Relativ bună.
4. Schelet întreg, nederanjat. De la nivelul femurelor picioarele intră parţial sub fundaţia fostului zid răsăritean al sacristiei, talpa acesteia aflându-se cu 0,45 metri mai sus faţă de cota de adâncime a mormântului.
5. V-E, cu o uşoară deviaţie spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp şi picioarele paralele.
7. Nu are.
8. Nu s-au descoperit urme de sicriu sau cuie. M. 6 a deranjat în întregime un mormânt mai vechi (M. 7) din care s-a mai găsit doar craniul şi alte câteva oseminte. M. 6 este ulterior bisericii şi anterior sacristiei.

M. 7 / S. 2
1. Matur; -1,17 (craniul) / profilul de vest.
2. Nedefinită. Groapa lui M. 7 a fost intersectată de groapa lui M. 6.
3. Relativ bună (constatare făcută numai pe osemintele descoperite în poziţie secundară în groapa lui M. 6).
4. Schelet deranjat în totalitate de groapa lui M. 6. Din M. 7 s-a mai păstrat doar craniul, descoperit imediat în stânga craniului lui M. 6, şi alte câteva oseminte disparate.
5. Nu poate fi precizată.
6. Este probabil ca defunctul să fi fost aşezat la înmormântare într-o poziţie identică cu aceea pe care am constatat-o şi la celelalte morminte descoperite în secţiunile cercetate.

7. În umplutura gropii lui M. 6 nu s-a găsit nici un fel de obiect care ar fi putut să provină din inventarul funerar al lui M. 7, dacă acesta ar fi avut aşa ceva.
8. M. 7 este mai vechi decât M. 6, fiind probabil ulterior bisericii şi cu siguranţă anterior sacristiei.

M. 8 / S. 2
1. Matur; -1,02 metri / profilul de vest.
2. Nedefinită. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Precară.
4. Deranjat parţial în partea inferioară, de la nivelul bazinului, probabil de groapa unui mormânt ulterior aflat la o adâncime mai mare, asupra căruia nu s-a mai intervenit din cauza păstrării unui postament de pământ care susţinea şi marca traseul fundaţiei fostului zid estic al sacristiei.
5. SVV-NEE.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp; picioarele, care intrau parţial sub fundaţia zidului estic al sacristiei, au fost deranjate probabil de groapa acelui mormânt ulterior care nu a fost cercetat şi numerotat.
7. Nu are.
8. Nu s-au depistat urme de sicriu sau cuie. M. 8 este mai nou decât M. 4, fiind ulterior bisericii şi anterior sacristiei.

M. 9 / S. 2
1. Matur; -0,67 metri / profilul de vest.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Precară
4. Deranjat în partea superioară (numai craniul) de groapa lui M. 5.
5. V-E, cu o uşoară deviaţie spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu braţele întinse pe lângă corp şi picioarele paralele.
7. Nu are.
8. De la nivelul abdomenului intră sub profilul vestic al secţiunii, în martorul de pământ care separă cele două unităţi de săpătură executate; labele picioarelor intrau sub fundaţia fostului zid răsăritean al sacristiei. Nu au fost descoperite urme de sicriu sau cuie. M. 9 este mai vechi decât M. 5, fiind ulterior bisericii şi anterior sacristiei.

Legenda planului general de săpătură (S. *1* – S. *2*).
1. Urma fundaţiei sacristiei (fragmente de gresie, piatră de râu de dimensiune mică, mortar).
2. Mortar.
3. Groapa de fundaţie a unui stâlp de beton.
4. Fundaţia unui stâlp de beton păstrat în S. 2.
5. Groapa unui fost stâlp de lemn.
6. Fundaţia din beton a soclului actual (continuă şi în S. 2, deasupra lui M. 6).

Legenda profilelor de secţiuni [profilul de est / S.1; profilul de vest / S.2; profilul de sud / S.1 (dreapta) – S. 2 (stânga)].

1. Strat vegetal.

2 A–B. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele. Ambele straturi au aceeaşi compoziţie, cu singura diferenţă că în stratul 2 B se regăsesc mai multe fragmente de cărămidă şi pigment de mortar decât în stratul 2 A.

3. Moloz. Resturile fundaţiei sacristiei de pe latura de nord (piatră de râu de dimensiune mică, gresie sfărâmată, fragmente puţine şi mici de cărămidă, mult mortar).

4. Sol viu (pământ negru foarte lutos şi curat).

5. Pământ negru lutos cu pigment slab de cărămidă.

6. Pământ cenuşiu nisipos, fragmente mici de mortar şi cărămidă, pietricele.

7. Pământ negru nisipos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă (numai la profilul de vest / S. 2).
8. Pământ gălbui lutos amestecat cu pământ cenuşiu, mortar (numai la profilul de est / S. 1).
9. Fundaţia din beton a soclului actual.
10. Fundaţia sacristiei.

DIE MITTELALTERLICHE KIRCHE IN SÂNTANA DE MUREŞ (KREIS MUREŞ). ARCHÄOLOGISCHE BEITRÄGE ZUR DENKMALSGESCHICHTE

Zusammenfassung

Die alte – heutzutage reformierte – Hallenkirche in Sântana de Mureş, besteht aus drei Bauteilen: einem viereckigen Schiff, einer halbrunden vorsprungenden Apsis und einem westwärts orientierten im Jahre 1928 errichteten Glockenturm. Die Kirche ist vor allem dank einer inneren wertvollen fragmentarisch erhaltenen Wandmalerei bekannt, ein Kunstwerk, das im 14. Jahrhundert entstanden ist. 2001 wurden außerhalb der Kirchengebäude partielle archäologische Ausgrabungen durchgeführt. Die Forschungen hatten als Hauptziel die Entdeckung des Sakristeiunterbaus, der sich vermutlich auf der Nordseite des Chors befindet. Vielseitige Änderungen, die im Laufe der Zeit stattgefunden haben, beeinflussten den heutigen Zustand der Kirche. Die Kirche weißt spätromanische bzw. frühgotische Baumerkmale auf, Hinweise, die eine Datierung in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts dokumentieren. Ursprünglich entstand das Schiff und die Altarapsis. Die Sakristei, die im 14. Jahrhundert errichtet wurde, der Strebepfeiler und der Glockenturm entsprechen einigen späteren Bauphasen. Die Ausgrabungen identifizierten einen im Vergleich zur Kirche früheren Friedhof, der möglicherweise zwischen 11. und 12. Jahrhundert datierbar ist. Der Friedhof verbreitete sich um einer älteren aus verderblichen Baumaterialien entstandenen Kirche, die eindeutig von der in Sântana angesiedelten ungarischen Bevölkerung erbaut wurde.

fig.1

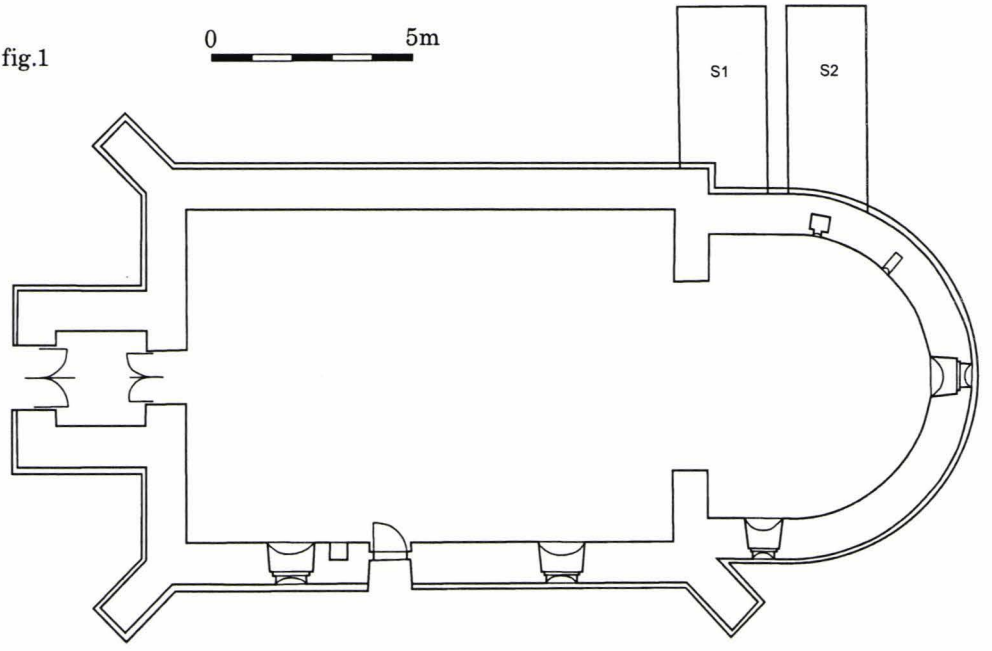

fig.2

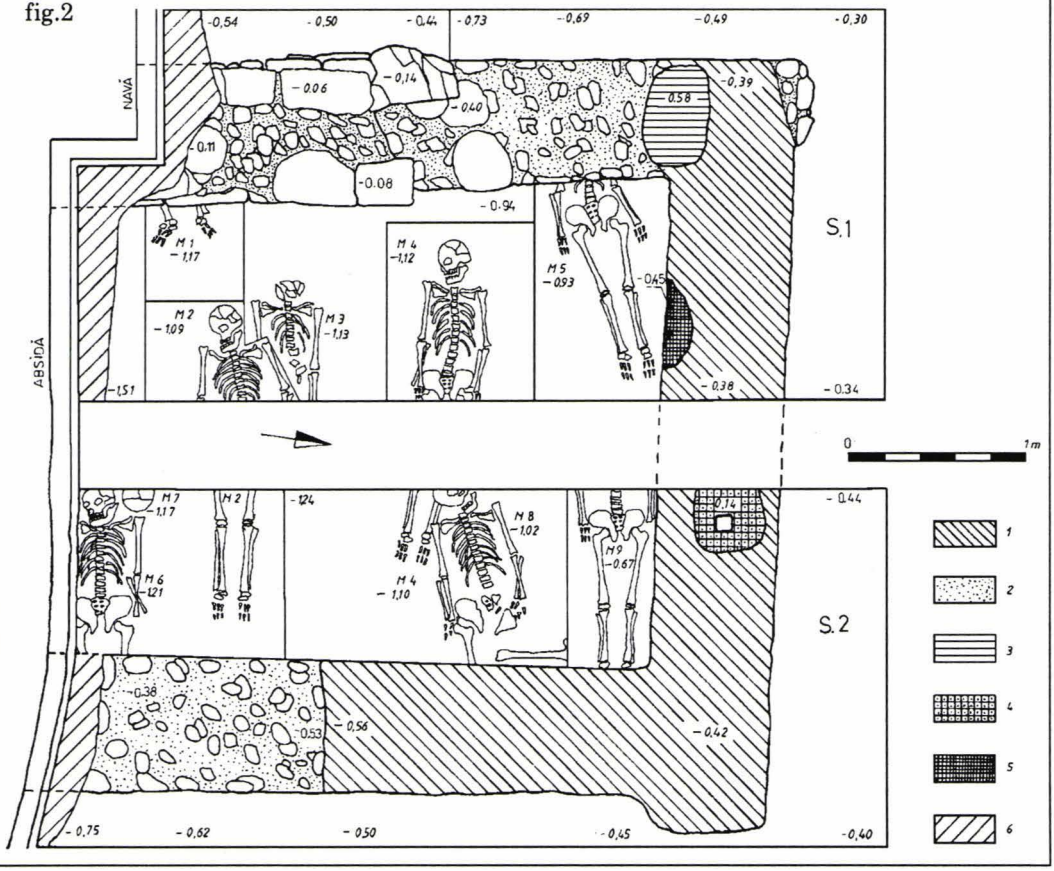

Fig.1. Planul bisericii cu amplasarea secțiunilor arheologice executate; Fig.2. Planul general de săpătură cu descoperirile din S.1 - S.2.

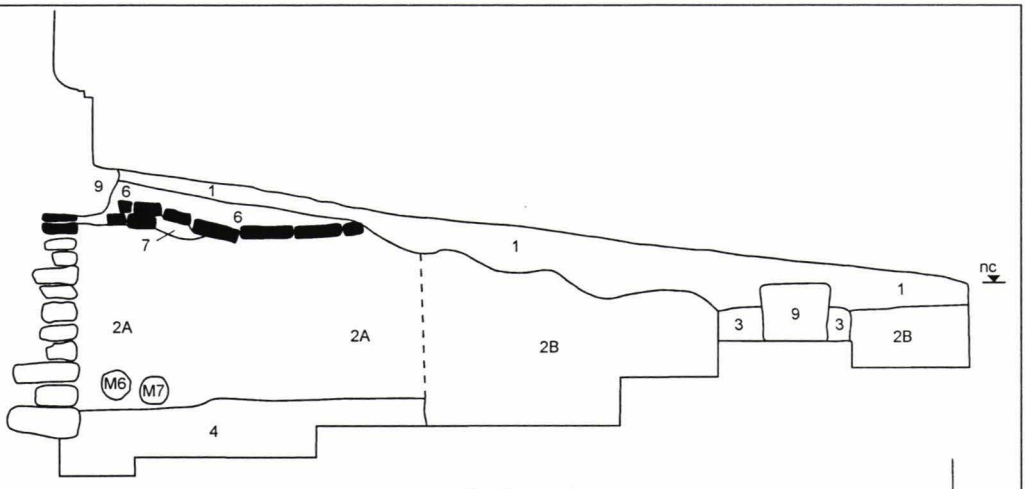

fig.3

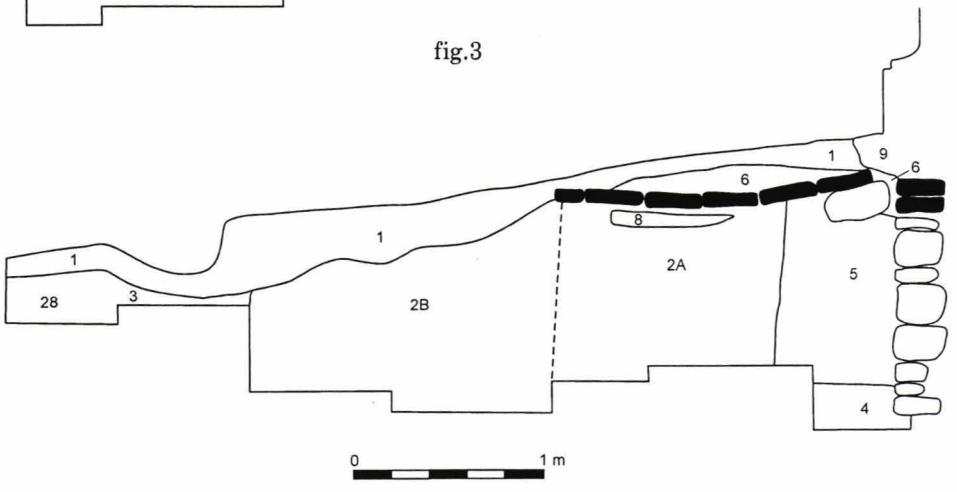

fig.4

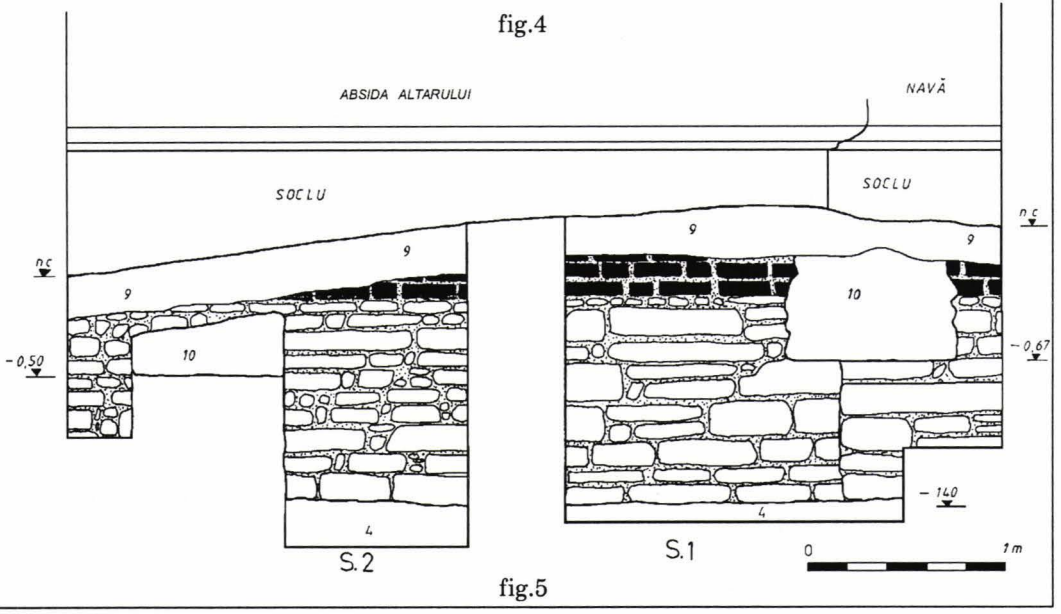

fig.5

Fig.3. Profilul de est S.1; Fig.4. Profilul de vest S.2; Fig.5. Profilul de sud S.1-S.2.

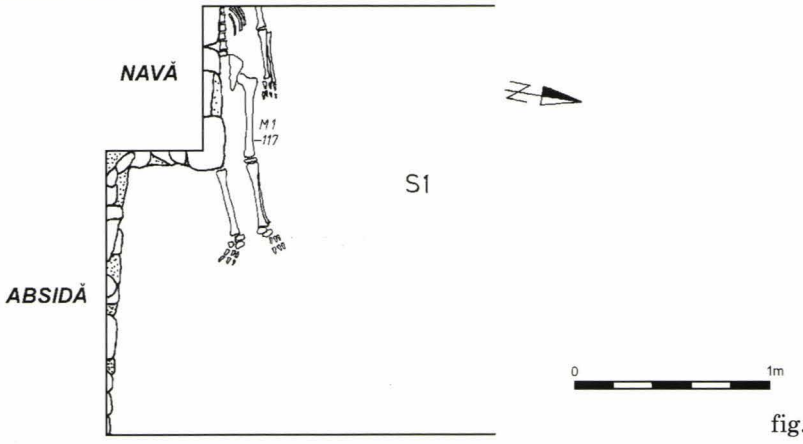

fig.6

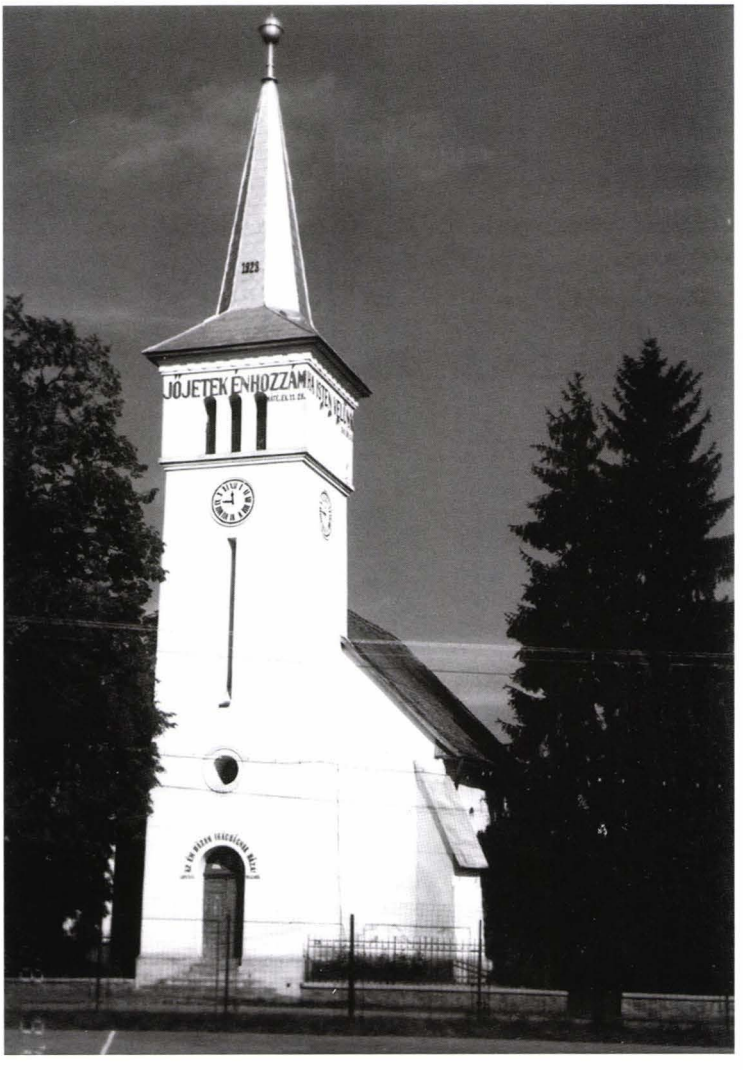

fig.7

Fig.6. Plan parțial S.1. M.1; Fig.7. Biserica. Vedere dinspre nord.

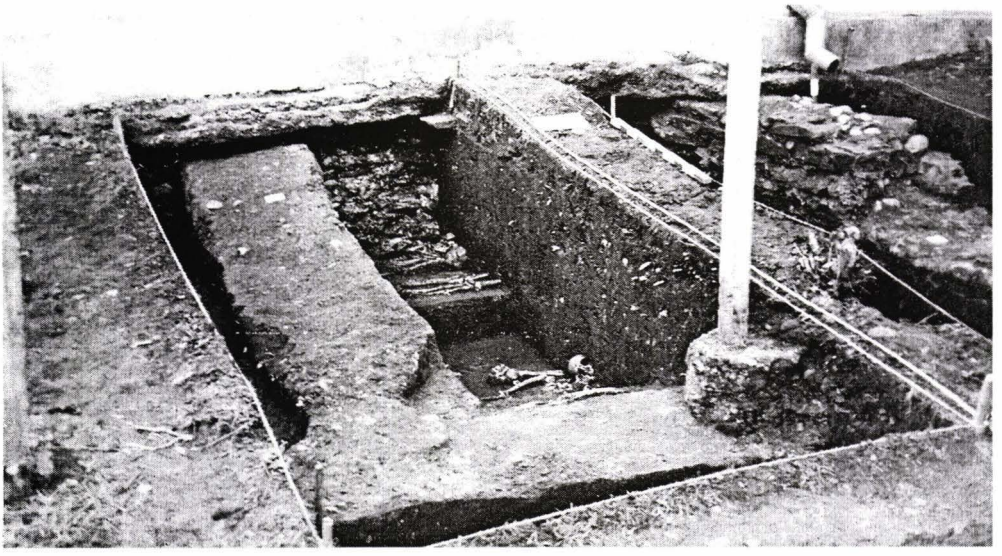

fig.8

fig.9

fig.10

Fig.8. S.1-S.2. Fundaţiile sacristiei. Vedere dinspre nord; Fig.9-10. Fundaţia zidului vestic al sacristiei şi mormintele din S.1. Vedere dinspre nord.

fig.11

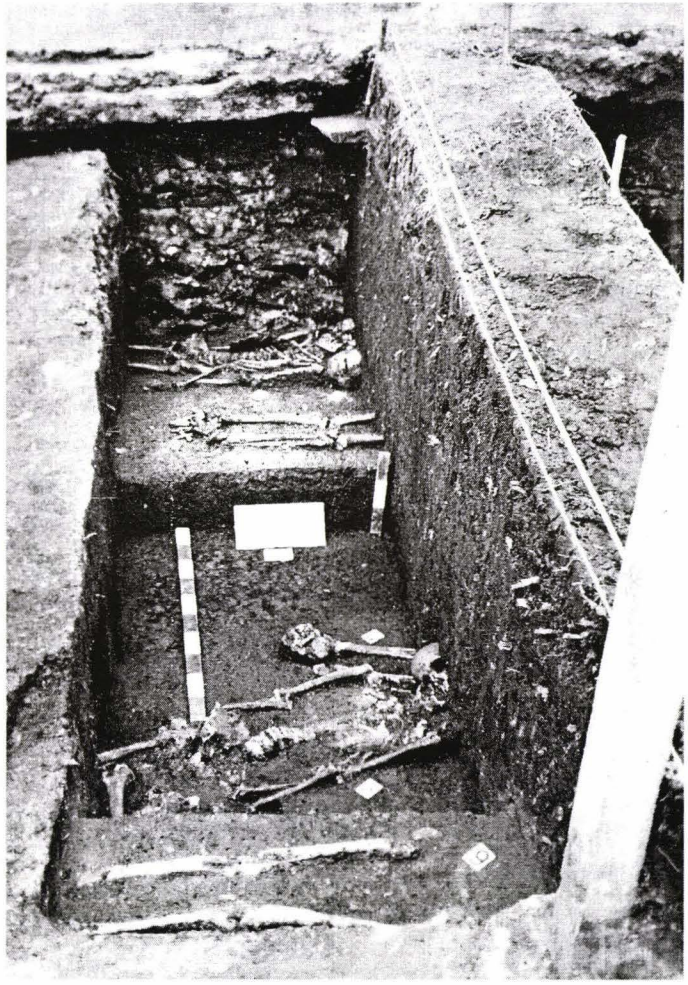

fig.12

Fig.11-12. Fundația zidului estic al sacristiei şi mormintele din S.2. Vedere dinspre nord.

fig.13

fig.14

Fig.13. M.1/S.1. Vedere dinspre nord; Fig.14. S.1. Pavajul de cărămidă din interiorul sacristiei.

GHEORGHE PETROV

O VECHE CTITORIE MUNTEANĂ ÎN ARDEAL BISERICA *SF. NICOLAE* DIN GEOAGIU (DE JOS), JUD. HUNEDOARA

Localitatea Geoagiu – fost centru comunal, declarat oraş în anul 2001 – se află situată la circa 12 km nord de Orăştie. Accesul principal spre localitate se face din DN 7, venind dinspre Deva prin Simeria şi Orăştie, sau dinspre Alba Iulia şi Sebeş prin Vinţu de Jos, până la intersecţia Geoagiu Haltă, unde există o răspântie de drumuri şi o staţie CFR numai pentru trenuri personale. Din acel loc, urmând apoi calea spre nord, pe un drum judeţean, după trecerea prin satul Gelmar şi traversarea râului Mureş pe un pod rutier se ajunge în Geoagiu. Un alt acces spre localitate este prin dreapta Mureşului, dinspre Deva şi Brad, pe un drum judeţean, prin satele Şoimuş, Hărău, Uroi (legătură cu Simeria peste Mureş), Rapoltu Mare, Bobâlna şi Folt. Oraşul Geoagiu este aşezat într-o depresiune formată de ultimele ramificaţii ale Munţilor Metaliferi, aparţinători Apusenilor, pe cursul inferior al pârâului cu acelaşi nume şi la confluenţa acestuia cu Mureşul, având o întindere foarte mare de-a lungul drumului şi al cursului de apă amintit[1]. În mod obişnuit, locuitorii împart aşezarea în Geoagiu–Joseni şi Geoagiu-Suseni[2].

Vechea biserică românească din Geoagiu, închinată *Sfântului Nicolae*, este situată în zona centrală a localităţii, în partea numită Suseni, lângă drumul principal care străbate aşezarea (Calea Romanilor)[3]. De la începuturile sale şi până la *uniaţie*[4], biserica a fost lăcaş de

---

[1] Informaţii generale despre istoria localităţii şi a împrejurimilor sale, vezi în următoarele lucrări: Octavian Floca, Victor Şuiaga, *Ghidul judeţului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 215-218; Octavian Floca, *Hunedoara. Ghid al judeţului*, Deva, 1969, p.292-296; Aurelia Baciu, Petru Baciu, *Valea Grădiştei*, Bucureşti, 1988, p. 41-45.

[2] Prima atestare documentară a aşezării este din anul 1291 (*villa Gyog*), ea fiind pomenită atunci într-un document emis de către capitlul din Alba Iulia (*Documente privind Istoria României*, seria C. Transilvania, veac XIII, vol. II (1251-1300), Bucureşti, 1952, p. 348-349, doc. nr. 383; Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. 1, Bucureşti, 1966, p. 254).

[3] După ştiinţa noastră, în literatura de specialitate dedicată vechilor monumente religioase din România, referirile la această biserică medievală românească sunt aproape inexistente. Cu excepţia unor sumare menţiuni despre anumite detalii constructive ale lăcaşului, uneori confuze, apărute în trei lucrări generale de sinteză (vezi mai jos, nota 11), cazul bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu a rămas pentru prea multă vreme aproape necunoscut publicului interesat şi nu numai. Acesta a fost dealtfel şi principalul motiv care ne-a îndemnat să elaborăm acest studiu, care se doreşte a fi doar o modestă contribuţie la aflarea unor date generale despre trecutul şi prezentul acestui monument.

[4] *Uniaţie* = termen folosit de obicei atunci când se vorbeşte despre evenimentele petrecute între anii 1698 şi 1701, când o parte a românilor ortodocşi din Transilvania au fost atraşi la unirea cu Catolicismul. Atunci au fost puse bazele Bisericii Unite cu Roma sau Greco-Catolice.

cult ortodox. În anul 1733 este notată ca servind unei parohii greco-catolice[5]. După anul 1948 revine în folosința cultului ortodox, situație în care se regăsește și astăzi[6].

Edificiul prezintă caracteristici tipologice specifice unei biserici-sală, fiind o construcție cu dezvoltare longitudinală (lungimea pe axă, la exterior: 24,50 m) alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară (interior: 14,90 x 6,42 m), o absidă poligonală cu șapte laturi și un turn-clopotniță (exterior: 3,65 x 4,25 m) dispus pe latura de vest a navei. Într-o perioadă mai recentă, mai precis în anul 1985, pe fațada apuseană a turnului a fost adosat un pridvor închis de zidărie. Anterior acestei date, pe același loc, a existat un pridvor deschis din lemn, amenajat în timpurile moderne. Elevațiile construcției prezintă grosimi diferite. Astfel, dacă pe laturile lungi ale navei grosimea zidurilor este de 1,40 m, pe latura vestică a acestui compartiment zidul are o grosime de numai 0,90 m; la turnul-clopotniță și la absidă grosimea zidăriei de elevație este de 1 m, respectiv de 1,20 m.

În configurația planimetrică actuală, lăcașul pare a fi rezultatul a două mari etape de construcție[7], fapt ce se evidențiază cu destulă ușurință la o privire mai atentă a edificiului. La începuturile existenței sale, biserica avea în compunere altarul actual și o navă de dimensiuni mai reduse (interior: 9,85 x 6,42 m); nu este însă exclus ca în prelungirea navei inițiale să fi existat și un turn-clopotniță, care a fost demolat ulterior. La o dată pe care deocamdată nu o putem preciza din lipsă de informații, lăcașul a fost mărit prin prelungirea spre vest a navei vechi și ridicarea turnului-clopotniță. Despre această operațiune constructivă, totuși, deși nu deținem dovezi, apreciem că a fost înfăptuită, probabil, cândva, într-un interval de timp cuprins între mijlocul secolului al XVIII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea.

Absida altarului este ușor decroșată, având o formă heptagonală atât la exterior cât și în interior, și este despărțită de navă printr-o tâmplă de zid prevăzută cu trei intrări. Încăperea altarului este acoperită cu o boltă din cărămidă, de formă semicilindrică cu penetrațiuni. Nava este astăzi necompartimentată, iar existența pe o porțiune din jumătatea sa vestică a unei diferențe de nivel, marcată printr-o treaptă mai înaltă la nivelul pavimentului, credem că indică tocmai zona de prelungire ulterioară a construcției. Această diferență se regăsește și la nivelul bolților. Ambele sectoare ale navei sunt acoperite cu bolți semicilindrice prevăzute cu penetrațiuni, confecționate din cărămidă, dar în partea apuseană ce corespunde presupusului sector adăugat, planul de naștere al bolții se află la un nivel mai ridicat decât cel al bolții din sectorul răsăritean. Biserica dispune astăzi de două intrări, una aflată pe latura de sud a navei, în partea de compartiment considerată a fi mai veche, și cealaltă pe latura de vest a turnului-clopotniță. Ferestrele bisericii, care sunt în număr de nouă (șase în navă și trei în altar), prezintă toate deschideri largi cu închideri semicirculare la partea superioară. Particularitatea lor constă în faptul că deschiderile propriu-zise sunt amenajate către exteriorul elevațiilor, iar în grosimea zidăriei au fost practicate, dinspre interior spre exterior, niște intrânduri prevăzute cu două retrageri succesive, având baza de pornire de pe paramentul interior foarte largă. Având în vedere că ferestrele de la partea veche a bisericii sunt identice cu cele de la partea considerată a fi mai nouă, se poate presupune că primele au fost modificate în timpul operațiunilor de mărire a lăcașului, fapt care, în acest caz, indică însă și o intervenție majoră asupra elevațiilor edificiului inițial.

Conform unor informații cunoscute despre biserică, în anul 1938 a avut loc intervenție asupra lăcașului cu scopul de a se mări spațiul util din interiorul acestuia, pentru a se putea face

[5] *Diecesa Lugojului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 368-369.

[6] Biserica este declarată astăzi monument istoric. Lăcașul deservește Parohia ortodoxă din Geoagiu – Suseni, aparținând de Protopopiatul Orăștie, preot paroh fiind aici de mai multă vreme Doru Pușcașu.

[7] Când vorbim de principalele etape de construcție ale bisericii, facem abstracție de acel pridvor de zidărie existent astăzi pe latura vestică a turnului-clopotniță.

astfel față unei nevoi sporite de cuprindere a unui număr mai mare de credincioși participanți la activitățile de celebrare a cultului religios. Pentru a se obține acest lucru s-a procedat la demolarea unui zid interior, care, până atunci, delimita sau împărțea actuala navă în două compartimente distincte, naos și pronaos. Respectiva structură de zidărie îndepărtată la acea dată, reprezenta de fapt vechiul zid care închidea înspre apus nava inițială a bisericii. Se pare că tot atunci a mai fost practicată și deschiderea intrării de pe latura sudică a navei vechi, cadrul acesteia intersectând partea inferioară de la deschiderea unei ferestre aflate deasupra respectivei intrări[8]. În dreptul operațiunilor înfăptuite în cursul anului 1938 mai este consemnată și amenajarea unei noi suprafețe de călcare în interiorul lăcașului, care a constat în podirea acestuia cu scândură de brad, fără să avem indicii despre natura pavimentului existent anterior; despre aceste podele știm că au rezistat până către finele secolului trecut, când au fost înlocuite cu cele folosite astăzi.

Potrivit unei alte informații, în anul 1931 a avut loc o refacere a turnului-clopotniță care a fost micșorat, fiind redus pe înălțime; o mențiune suplimentară spune despre acesta doar că era în formă de *suliță*, fără vreo altă indicație privitoare la detaliile constructive ori la starea sa de conservare din acel moment. Probabil că starea avansată de degradare a structurilor superioare ale elevației turnului a fost cauza care a impus atunci respectiva intervenție, în urma căreia clopotnița a primit, în general, aspectul pe care îl păstrează și în vremurile noastre. Pe verticală turnul-clopotniță este configurat pe cinci nivele, deasupra cărora se dezvoltă șarpanta de lemn a acoperișului. Aceasta are, în jumătatea inferioară, forma unui trunchi de piramidă cu patru fețe, suprapus apoi de un trunchi similar cu dimensiuni mult mai reduse, din care se dezvoltă o structură piramidală cu opt fețe, încununată la vârf cu un bulb sferic care susține o cruce. Încăperea de la parterul turnului, cu aspect de coridor boltit, face trecerea spre navă, fără ca între cele două compartimente să existe vreo structură despărțitoare. Accesul la etajele superioare se face din exterior, printr-o deschidere (intrare) aflată pe latura de sud a turnului-clopotniță în dreptul primului etaj, la care se poate ajunge cu ajutorul unei scări metalice. Din încăperea situată la primul nivel, printr-o deschidere practicată în zidul dinspre răsărit, se face comunicarea între turn și podul bisericii aflat peste navă și altar. În partea superioară, deasupra celui de-al treilea etaj, turnul-clopotniță este prevăzut cu un foișor închis din lemn, care găzduiește încăperea unde sunt adăpostite clopotele bisericii, acestea fiind în număr de trei. Cel mai mare dintre ele este și cel mai nou, fiind fabricat în anul 1962. Clopotul cel mai vechi este o piesă medievală deosebită, care, pe baza unei inscripții cu caractere gotice precum și a unor reprezentări iconografice reliefate, la care se adaugă și analogiile de formă, se datează în secolul al XV-lea. Despre acest clopot se știe că a aparținut bisericii reformate din localitate, fiind rechiziționat în timpul primului război mondial și trimis la Deva cu scopul de a fi dat la topit pentru materie primă în vederea susținerii eforturilor de război. Datorită vechimii și a valorii sale istorice, clopotul a fost salvat de la distrugere și adus înapoi în anul 1918, dar în anul următor a fost luat de către românii greco-catolici din Geoagiu-Suseni care l-au dus la biserica *Sf. Nicolae*[9].

---

[8] Intrarea în lăcașul vechi, în faza în care acesta se afla înainte de amplificarea lui spre vest, probabil că se afla situată pe fosta latură apuseană a navei, iar în cazul în care presupunem existența inițială a unui turn-clopotniță în acel loc, atunci accesul în biserică se făcea și prin încăperea de la parterul acestuia.

[9] Clopotul este confecționat din bronz și cântărește 153 de kilograme. În partea sa inferioară, imediat deasupra buzei, există un decor alcătuit din trei șiruri succesive de borduri. Elementul aflat la partea superioară, prin care se asigură prinderea clopotului de grinda clopotniței, este în formă de *gulă*, cu trei urechi, acestea fiind decorate cu un ornament care imită o împletitură. Sub acest element de susținere, pe toată circumferința așa-zisului umăr al clopotului, există patru linii paralele, grupate perechi, două câte două. Liniile dispuse la interior formează un cadru de 4,5 cm. lățime în care se desfășoară, pe toată

Nu putem încheia partea rezervată prezentării bisericii, fără să menționăm și cele câteva date cunoscute referitoare la pictura lăcașului. Astăzi, pereții interiori sunt acoperiți cu o pictură modernă în frescă, executată în perioada anilor 1980-1982. Înainte de aplicarea acesteia, știm că tot interiorul a fost decorat cu o zugrăveală simplă[10]. Nu este însă exclus ca în partea mai veche a lăcașului, cel puțin în anumite locuri, sub stratul de preparație al picturii actuale, să se mai păstreze urmele sau resturile unei picturi mai vechi cu care credem că au fost împodobiți pereții bisericii în vechime[11]. La exterior, pe peretele vestic al turnului-clopotniță, într-o nișă

---

circumferința, o inscripție în relief compusă din șapte cruci cu brațele egale (cruci de Malta) între care sunt intercalate o serie de minuscule gotice dispuse în cinci grupe, patru formate din câte două litere și una din trei. Având înălțimea semnelor variabilă, între 3-3,5 cm., în transcriere modernă, inscripția arată în felul următor: + ***mc*** + ***cn*** + ***cm*** + ***iim*** + + ***in*** +. Din toate combinațiile de caractere ce alcătuiesc inscripția se observă existența numai a patru litere (***c, i, m, n***), care, oricum le-am interpreta, nu se pot descifra, nu au nici un sens, fiind fără vreun înțeles. Din această constatare rezultă că respectivele grupe de litere sunt practic numai o umplutură introdusă între cruci, fapt care, de altfel, nu este deloc inedit dacă privim comparativ situația cu unele inscripții de pe alte clopote medievale. Sub inscripție există un număr de patru reprezentări în relief, inspirate din iconografia creștină de sorginte occidentală; acestea sunt poziționate pe aceeași linie, de jur împrejur, fiind dispuse la intervale aproximativ egale între ele. Luate într-o ordine întâmplătoare, prima imagine înfățișează două chei în poziție încrucișată, care reprezintă un însemn de pelerin din Roma. A doua prezintă bustul unui sfânt ierarh încadrat de doi îngeri, personajul în cauză fiind identificat cu *Sf. Servatius*; imaginea reprezintă tot un semn de pelerin, care provine din orașul Mastricht. Următoarea imagine o redă pe *Sfânta Fecioară Maria* cu pruncul *Iisus* ținut în brațe, iar ultima îl reprezintă pe *Dumnezeu Tatăl* așezat pe un tron ceresc.

Clopotul a fost rechiziționat de către armata austro-ungară în anul 1916 de la biserica reformată din Geoagiu. În urma unor repetate intervenții făcute de către protopopul reformat din localitate, Puskás Kálmán, la Comisia Monumentelor de la Budapesta, aceasta a decis ca clopotul să nu mai fie trimis la topit, fiind returnat către parohie în iulie 1918. Câteva luni mai târziu, pe data de 30 martie 1919, românii din partea de sus a Geoagiului în frunte cu învățătorul Nicolae Botean au luat cu forța clopotul de la reformați, fără nici un preaviz, și l-au dus la biserica greco-catolică. Aceste întâmplări despre soarta nefericitului clopot în timpul primului război mondial și imediat după aceea, sunt menționate într-un memoriu din 22 aprilie 1919, înaintat de protopopul Puskás Kálmán superiorilor săi din conducerea Episcopiei Reformate. După unele informații, se pare că după trecerea unui oarecare timp, cândva în cursul deceniului al treilea din secolul trecut, clopotul a fost înapoiat reformaților, dar nu cunoaștem nimic despre împrejurările și data când acesta a ajuns din nou în clopotnița bisericii *Sf. Nicolae* [Vezi Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi* (Clopotele și cristelnițele medievale de bronz ale Ardealului), Budapesta-Cluj, 2002, p. 220-221].

[10] Informațiile utilizate în lucrare, care se referă la diferitele intervenții efectuate în cursul secolului trecut asupra bisericii, provin dintr-un scurt istoric al acesteia, păstrat la parohie, la care am avut acces prin bunăvoința domnului părinte Doru Puşcaşu, căruia îi mulțumim și pe această cale. Pe lângă informațiile care au fost deja prezentate, în nota de față menționăm și alte câteva date care nu și-au găsit locul în cuprinsul textului. Astfel, în anul 1955 a fost introdus curentul electric în biserică. În anul 1964, ca urmare a unor fisuri existente în zidăria elevațiilor, s-a făcut subzidirea fundațiilor prin încorsetarea acestora cu o centură din beton. În anii din urmă, acoperișul bisericii a fost înnoit cu o învelitoare din tablă zincată.

[11] În lucrarea *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, p. 158 (Capitolul *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, redactat de Virgil Vătășianu), apare o confuzie evidentă între biserica cu hramul *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos), jud. Hunedoara (edificiul de care ne ocupăm), și biserica cu hramul *Intrarea în biserică a Maicii Domnului* din satul Geoagiu de Sus, com. Stremț, jud. Alba. În prima parte a paragrafului respectiv se prezintă o descriere sumară a bisericii *Sf. Nicolae*, dându-se însă localității numele de Geoagiu de Sus. A doua parte a paragrafului, care prezintă unele detalii ale decorației exterioare ("*turul care împarte fațada în două registre și cornișe de zimți...*"), se referă la biserica din Geoagiu de Sus, întrucât biserica *Sf.*

poziţionată în registrul superior al elevaţiei, se află pictată icoana de hram care îl reprezintă pe *Sf. Nicolae*, patronul spiritual al bisericii.

După tradiţie, biserica ar fi fost construită în anul 1528 de către un domn al Ţării Româneşti. Această dată apare chiar consemnată pe o placă de marmură ce se află astăzi fixată pe faţada sudică a turnului-clopotniţă, placă pe care se mai află inscripţionat şi un text în care este menţionată calitatea de monument istoric a bisericii. Nici un document istoric cunoscut nu atestă însă vechimea edificiului sau faptul că acesta ar fi fost ridicat din iniţiativa şi cu sprijinul material direct al vreunui personaj din Ţara Românească a acelor vremuri. Anumite detalii constructive ale edificiului precum şi unele considerente de natură istorică privitoare la trecutul aşezării, fac posibile anumite aprecieri şi constatări despre începuturile lăcaşului şi despre posibilii săi ctitori, lucruri care pot confirma, într-o anumită măsură, informaţiile ipotetice vehiculate despre monument.

În primul rând, privitor la unele caracteristici constructive ale lăcaşului, despre absida altarului se poate spune că aceasta prezintă un plan inspirat din formele arhitecturii de tradiţie bizantină cu influenţe venite dinspre Ţara Românească, lucru care ar permite formularea ipotezei zidirii lăcaşului în secolul al XVI-lea[12]. Această ipoteză de datare a bisericii rămâne oarecum valabilă, desigur, până la verificarea ei pe cale arheologică.

În altă ordine de idei, din documentele istorice cunoscute rezultă faptul că în cursul primelor trei decenii ale secolului al XVI-lea, pentru anumite perioade de timp, domeniul Geoagiului din comitatul Hunedoarei a fost în stăpânirea unor domni şi boieri din Ţara Românească, fiind primit de aceştia sub formă de donaţie de la suveranii unguri din acea vreme, în anumite condiţiuni. La începutul secolului al XVI-lea acest domeniu era o proprietate destul de întinsă, având în componenţă, pe lângă târgul Geoagiu, un număr de 19 sate aparţinătoare[13].

Nicolae din Geoagiu (de Jos) are faţadele decorate cu lezene şi cornişă cu profile din tencuială. Această neconcordanţă a fost sesizată şi corectată pentru prima oară de către Eugenia Greceanu (vezi *Pătrunderea influenţelor de tradiţie bizantină în arhitectura bisericilor româneşti de zid din Transilvania (până la sfârşitul veacului al XVII-lea)*, în *Studii şi Cercetări de Istoria Artei, Seria Artă Plastică*, tom 19, nr. 2, 1972, p. 205, nota 30. Într-o altă lucrare, datorată aceluiaşi V. Vătăşianu (*Istoria artei feudale în Ţările Române*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 570), sunt specificate corect câteva elemente definitorii ale bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu, jud. Hunedoara ("*...o biserică sală cu clopotniţă în vest şi altar heptagonal...*"), dar se interpune din nou o eroare, privitoare de această dată la presupusul personaj care este considerat a fi ctitorul lăcaşului – Radu de la Afumaţi, domn al Ţării Româneşti (1522-1529). Într-adevăr există câteva informaţii, bazate însă numai pe o presupusă sau chiar falsă tradiţie, după care acest voievod muntean ar fi ctitorul bisericii, însă nu al celei din localitatea de care ne ocupăm, Geoagiu (de Jos), ci al celei din Geoagiu de Sus, jud. Alba, biserică despre care am mai vorbit în cuprinsul acestei note. Asupra controverselor din jurul subiectului legat de ctitorii bisericii din Geoagiu de Alba vom reveni mai la vale, atunci când vom discuta despre posibilii ctitori ai bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu de Hunedoara.

[12] Pe teritoriul Ardealului există şi alte biserici medievale româneşti în cazul cărora planimetria absidei altarului prezintă un traseu poligonal cu şapte laturi, cel puţin pe conturul exterior: biserica *Sf-ţii Arhangheli* din Viştea de Jos, jud. Braşov, biserica *Naşterea Maicii Domnului* din Gârbovita, jud. Alba, biserica *Intrarea în biserică a Maicii Domnului* din Geoagiu de Sus, jud. Alba, biserica *Sf-ţii Arhangheli* din Ocna Sibiului, jud. Sibiu. În toate cazurile menţionate, nu numai prin planul absidei, dar şi prin alte caracteristici constructive, respectivele edificii poartă amprenta formelor arhitecturale de tradiţie bizantină. Trei dintre aceste lăcaşuri de rugăciune, respectiv cele de la Viştea de Jos, Ocna Sibiului şi probabil Geoagiu de Sus, prin tradiţie, dar şi prin mărturia indirectă a unor documente istorice, sunt considerate drept ctitorii ale unor voievozi şi domni din Ţara Românească.

[13] Csánki Dező, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Geografia istorică a Ungariei în vremea Huniazilor), vol. V, Budapest, 1913, p. 55-56; Ştefan Meteş, *Moşiile domnilor şi boierilor din Ţările Române în Ardeal şi Ungaria*, Arad, 1925, p. 49; Nicolae Edroiu, *Posesiunile domnilor Ţării Româneşti şi*

Primul care intră în stăpânirea domeniului a fost Radu al IV-lea cel Mare, domn al Țării Românești între anii 1495-1508, care îl primește de la regele Ungariei, Vladislav al II-lea Jagello (1490-1516), la începutul anului 1508. Feuda ardeleană, concepută ca loc de refugiu și adăpost, se atribuia totodată și fiicei lui Radu, Anca, și fratelui său Vlad[14]. Donația a fost prilejuită de repetatele acte de supunere și recunoaștere a suzeranității regelui Ungariei, sancționate prin soliile muntene de la Buda din anii 1497 și 1507, la care s-a adăugat și reglementarea relațiilor cu sașii transilvăneni, concretizate în decembrie 1507 prin parafarea unui tratat de amiciție cu reprezentanții acestora. La 2 februarie 1508, suveranul maghiar dădea ordin capitlului bisericii din Alba Iulia de a introduce pe reprezentanții domnului muntean în posesiunea domeniului, lucru care s-a îndeplinit pe data de 14 aprilie. În prealabil, regele a fost nevoit să răscumpere domeniul de la ultimul său proprietar, Ioan Tharczay, fost comite al secuilor, căruia i s-a dat în compensație pentru proprietatea pierdută moșia Onod[15]. Această primă stăpânire munteană asupra Geoagiului a fost însă de scurtă durată. Voievodul Radu cel Mare moare pe neașteptate spre sfârșitul lunii aprilie 1508, iar ceilalți membri ai familiei sale care sunt menționați în actul regal de donație mai dețin proprietatea până către finele anului 1509. La 1 ianuarie 1510, moșia este dăruită de către același suveran unui nobil de origine poloneză, Ioan Podmaniczki, drept răsplată pentru credința cu care acesta l-a slujit pe rege, dar și în contul unei datorii de 7000 florini-aur pe care nobilul o avea dată monarhului sub formă de împrumut[16].

Peste câțiva ani domeniul Geoagiului revine din nou domniei muntene, fiind obținut de către Neagoe Basarab (1512-1521) de la noul rege al Ungariei, Ludovic al II-lea Jagello (1516-1526). La 17 martie 1517, Neagoe încheie cu suveranul maghiar un tratat de alianță pe principii suzerano-vasalice, de fapt un legământ de supunere și credință, în care voievodul făgăduiește să fie – potrivit uzanțelor timpului – prieten prietenilor regatului maghiar și dușman dușmanilor acestuia. Totodată, în respectivul act sunt înserate și unele prevederi referitoare la

---

Moldovei în Transilvania (secolele XIV-XVI). Semnificații politico–sociale și cultural istorice, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane* (coord. Dan Berindei), Cluj, 1994, p. 50, 53. Aceste așezări, pomenite în documentele vremii cu denumirile ungurești de atunci, am încercat să le identificăm cu ajutorul unei hărți contemporane în care se regăsesc toate localitățile existente astăzi pe teritoriul Ardealului, la care am putea adăuga și buna cunoaștere de către noi a zonei în cauză. Astfel am reușit să localizăm majoritatea satelor care au făcut parte din fostul domeniu al Geoagiului de la începutul secolului al XVI-lea, a căror continuitate pe vechile lor vetre s-a perpetuat până în timpurile noastre. Există însă și două toponime de așezări fără corespondent în actualitate, în aceste cazuri fiind vorba, probabil, de niște sate, care, fie au dispărut fie sau contopit cu altele din vecinătate ori și-au schimbat denumirile în decursul timpului. Conform actualei organizări administrative a teritoriului național, respectivele localități sunt situate în județele Alba și Hunedoara; prezentate într-o ordine alfabetică, acestea sunt următoarele: Almașu Mare, Almașu de Mijloc, Almașu Mic de Munte, Ardeu, Balșa, Băcâia, Bozeș, Cib, Cigmău, Glod, Homorod, Mada, Nădăștia, Poiana, Renghet, *Rosán* (?), Techereu, *Török* (?), Voia (Ion Iordan, Petre Gâștescu, D.I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974; *Erdély térképe és helységnévtára* (Harta Transilvaniei cu indicele de localități), ediția a IV-a, Budapesta, 1995.

[14] Vlad, fratele vitreg după mamă al lui Radu cel Mare, a devenit domn al Țării Românești în februarie 1510. Datorită vârstei de numai 16 ani pe care a avut-o în momentul ocupării tronului, a rămas cunoscut în istorie ca Vlad cel Tânăr sau Vlăduț. Își pierde viața și domnia la 23 ianuarie 1512, fiind ucis lângă București într-o luptă cu pretendentul la domnie Neagoe (Basarab), viitorul domn al Țării Românești.

[15] Andrei Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (*Fontes rerum Transylvanicarum*, IV), vol. I (1468-1540), Budapest, 1914, p. 85-87, 92-93, nr. 68 și 70; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. 2, București, 1976, p. 203; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, 1988, p. 139-140; Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* (ediție Georgeta Penelea), vol. I, București, 1989, p. 96.

[16] A. Veress, *op. cit.*, p. 100-101, nr. 76; Csánki D., *op. cit.*, p. 55; N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 97.

reglementarea unui conflict mai vechi între domnul muntean şi patriciatul din Braşov, prin care se stabilesc condiţiile schimburilor economice reciproce şi principiile unei coexistenţe paşnice pentru viitor. În urma acestui tratat, ca semn al închinării şi ca răsplată pentru angajamentele luate, la 9 iulie 1517 regele Ungariei emite un act prin care înştiinţa capitlul bisericii din Alba Iulia că s-a dat lui Neagoe Basarab şi fiului acestuia, Theodosie, domeniul Geoagiului din comitatul Hunedoarei; documentul reprezenta mandatul prin care capitlul era însărcinat să perfecteze transferul de proprietate şi punerea în posesie. Respectivul act păstrează şi motivarea clară a daniei regale: dacă în cazul în care domnul român ar fi fost silit de împrejurări nefericite să-şi părăsească ţara *"în siguranţă cu fiii şi fiicele sale, şi cu boierii şi lucrurile sale să se refugieze la noi şi în ţara noastră şi să aibă un loc sigur"*[17]. După moartea lui Neagoe Basarab, survenită la 15 septembrie 1521, pentru o anumită perioadă de timp, în absenţa unor informaţii documentare, nu ştim dacă domeniul hunedorean a rămas şi pe mai departe în stăpânirea domniei muntene prin fiul voievodului defunct, Theodosie, care, copil fiind (avea atunci numai 16 ani), i-a urmat tatălui său la tron, fiind confirmat imediat de Poartă în această calitate şi recunoscut ca atare de regele Ungariei. Această domnie a fost însă de scurtă durată, Theodosie fiind îndepărtat de pe tron în decembrie 1521, după care a fost trimis forţat la Poartă unde a şi murit în condiţii greu de lămurit, cândva în ianuarie-februarie 1522[18].

Începând cu anul 1523, documentele istorice cunoscute vorbesc despre o nouă stăpânire munteană asupra Geoagiului, de această dată beneficiarii dreptului de proprietate asupra moşiei fiind trei mari boieri, care fuseseră pribegi în Ardeal imediat după moartea lui Neagoe Basarab[19], şi care au ocupat fiecare înalte dregătorii în Sfatul domnesc al Ţării Româneşti. Aceştia sunt banul Pârvu Craiovescu[20], logofătul Harvat[21] şi vistiernicul Oancea[22], care, în 30 iulie 1523, primesc domeniul cu titlu de donaţie de la regele Ludovic al II-lea al Ungariei. În porunca regală de punere în posesie, dată la 4 august 1523 capitlului bisericii din

---

[17] Grigore Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346-1603)*, Bucureşti, 1931, p. 263; A. Veress, *op. cit.*, p. 112-113, nr. 86; Manole Neagoe, *Neagoe Basarab*, Bucureşti, 1971, p. 77-78; C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 228-229; Radu-Ştefan Ciobanu, *Neagoe Basarab (1512-1521)*, Bucureşti, 1986, p. 152-155; I. Toderaşcu, *op. cit.*, p. 140.

[18] R.-Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 21, 30, 32.

[19] După moartea lui Neagoe Basarab scena politică a Ţării Româneşti a fost dominată de luptele pentru domnie în care au fost implicaţi mai mulţi pretendenţi la tron, susţinuţi fiecare de anumite grupări boiereşti. În desfăşurarea acestui conflict, profitând de situaţia tulbure din ţară, nu puţine au fost împrejurările în care turcii au intervenit direct urmărind supunerea totală a ţării. În acest context, cei trei boieri s-au refugiat în Ardeal, stabilindu-se pentru o vreme la Geoagiu, în fosta feudă domnească. Aceste lucruri nu sunt menţionate explicit în documentele vremii, dar ele pot fi deduse şi înţelese în acest fel din conţinutul unui act al cancelariei regale din 4 august 1523 (despre acest document, vezi mai jos în text).

[20] Pârvu Craiovescu era fratele lui Neagoe Basarab. A deţinut dregătoriile de *mare postelnic* (1511) şi *mare ban* al Olteniei (12 iulie 1523 - 14 aprilie 1529). Nu apare menţionat în Sfatul domnesc al fratelui său. Moare la 14 aprilie 1529 (vezi Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Secolele XIV-XVII*, Bucureşti, 1971, p. 46).

[21] Boierul Harvat, probabil croat de origine, a venit în Ţara Românească ca refugiat unde a cumpărat moşii în zona localităţii Grozeşti, pe Jiu. Ajuns în Sfatul domnesc, a deţinut pe rând dregătoriile de *mare spătar* (15 iunie 1508 – 19 iunie 1509), *mare vistiernic* (24 aprilie 1510 – 14 iulie 1514) şi *mare logofăt* (23 iulie 1514 – 3 februarie 1522). A murit probabil în anul 1524, fiind ucis într-o confruntare cu turcii (vezi *Ibidem*, p. 63).

[22] Boierul Oancea, de loc din satul Batiu, apare menţionat de documente în calitate de *pârcălab* al cetăţii Poenari (30 iulie 1512 –26 noiembrie 1520), apoi ca *pitar* (1515) şi *ispravnic* (1518), iar în cele din urmă ocupă înalta dregătorie de *mare vistier* (3 februarie 1522 – 4 aprilie 1524). Moare în anul 1524 într-o luptă cu turcii (vezi *Ibidem*, p. 76).

Alba Iulia, se arată că cei trei boieri primeau acest domeniu pentru "*faptele lor remarcabile*", pentru serviciile aduse "*mai ales în anii trecuți, când dușmanii turci* [...] *au invadat nu o dată* (țara) [...], *iar când a avut loc atacul acelora nu le-au fost tovarăși, ci au preferat să fie lipsiți de patrie și de bunurile ei*". Despre boierii Harvat și Oancea, știm că amândoi s-au săvârșit din viață în cursul anului 1524. Lui Harvat, în calitate de beneficiar al daniei regale de la Geoagiu, îi urmează boierul Giura[23], fiul unei anume Zora, care a fost cea de-a doua soție a boierului Harvat. După cum spun documentele, în luna martie 1525, Giura a primit în stăpânire un sfert sau a patra parte din propietatea tatălui său vitreg. Tot atunci, partea vistiernicului Oancea a revenit în întregime jupanului Alexandru[24], fiul lui Harvat din prima căsătorie[25]. Ultimele informații documentare pe care le cunoaștem despre stăpânirile muntene asupra Geoagiului datează din luna martie 1526. Atunci domeniul se afla în propietatea aceluiași Pârvu Craiovescu, alături de care apare un alt personaj, boierul Neagoe din Periș[26]. Nu știm însă până când acești boieri munteni au păstrat controlul asupra feudei ardelene, dar cu siguranță că acest fapt a depășit data ultimei mențiuni documentare privitoare la statutul lor oficial de deținători ai Geoagiului. Judecând ipotetic, fără a avea vreo certitudine, se poate presupune că cei doi boieri sau cel puțin unul dintre ei, au stăpânit domeniul până la momentul săvârșirii lor din viață ori până la o dată apropiată de acest eveniment (14 aprilie 1529 în cazul lui Pârvu Craiovescu, respectiv 13 februarie 1530 în cazul lui Neagoe din Periș)[27].

Procedând la sintetizarea informației privitoare la stăpânirile muntene asupra domeniului de la Geoagiu, constatăm că au fost trei etape distincte care se succed în primele trei decade ale secolului al XVI-lea, fiecare în cadrul unor limite temporale mai mult sau mai puțin precizate. Prima etapă este reprezentată de stăpânirea lui Radu cel Mare și a rudelor sale (fiica Anca și fratele Vlad), care acoperă intervalul de timp cuprins între 14 aprilie 1508 (data introducerii în posesie) și anul 1510. A doua etapă o reprezintă stăpânirea lui Neagoe Basarab și a fiului său Theodosie, cuprinsă între 9 iulie 1517 (data ordinului regal de punere în posesie, însă nu aceea de preluare efectivă a feudei până la care a mai trebuit să treacă un oarecare timp) și probabil sfârșitul anului 1521. A treia etapă, numită și *boierească*, începe după 4 august 1523 (data ordinului regal de punere în posesie) și durează până după luna martie 1526 (data ultimei mențiuni documentare), probabil până în anul 1529 (?). Pentru această ultimă perioadă se cunosc numele mai multor boieri munteni care au fost, pentru mai mult sau mai puțin timp, beneficiari ai daniei regale; aceștia sunt, în ordinea pomenirii lor în documente, boierii Pârvu, Harvat, Oancea, Giura, Alexandru și Neagoe.

---

[23] Giura din Stănești a fost fiul lui Dimitrie Pozob și al Zorei, care a devenit apoi a doua soție a boierului Harvat. A deținut următoarele demnități: *mare postelnic* (1526), *paharnic* (1529), *logofăt* (1530 – 1532) și din nou *mare postelnic* (1532). A fost bunicul fraților Buzești prin fiica sa Maria, căsătorită cu Radu Buzea, părinții celor trei mari boieri din vremea lui Mihai-Vodă Viteazul (vezi *Ibidem*, p. 60).

[24] Acest boier nu a deținut nici un fel de dregătorii în Țara Românească (*Ibidem*, p. 63).

[25] Vezi Șt. Meteș, *Moșiile domnilor și boierilor...*, p. 51.

[26] Acest boier a deținut pe rând dregătoriile de *mare postelnic* (3 noiembrie 1516 –3 februarie 1522), *mare vistiernic* (10 februarie 1525 – 22 august 1526) și *mare vornic* (9 septembrie 1527 – 24 noiembrie 1529). A fost unul din cei doi asasini ai voievodului Radu de la Afumați (1529). Moare la 13 februarie 1530, fiind ucis din porunca lui Moise Vodă (vezi N. Stoicescu, *Dicționar...*, p. 74-75).

[27] Despre perioada stăpânirii boierești asupra domeniului, începând din 30 iulie 1523 și până în martie 1526, interval de timp acoperit de informația documentară cunoscută, vezi A. Veress, *op. cit.*, p. 126-128, 133-136, 139-140, nr. 93-94, 97-99, 101; Csánki D, *op. cit.*, p. 56; Șt. Meteș, *Moșiile boierilor din Țara Românească în județul Hunedoara*, în *Curierul Hunedoarei*, I, nr. 3-4, Deva, 1919; N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 97; I. Toderașcu, *op.cit.*, p. 140; N. Stoicescu, *Radu de la Afumați (1522-1529)*, București, 1983, p. 60, nota 2.

Dispunând de aceste date, vom încerca în cele ce urmează să stabilim ori numai să presupunem, care dintre personajele pomenite ar fi putut să fie ctitorul bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu. Pentru început reamintim că, conform tradiției, biserica ar fi fost ridicată de către un domn muntean la 1528. Dacă considerăm acest reper cronologic ca fiind o dată reală, conform informațiilor istorice cunoscute pentru acel timp, este exclusă orice participare a vreunui voievod muntean la actul de ctitorire al lăcașului. În acel an în Țara Românească domnea Radu de la Afumați (1522-1529) care, din câte cunoaștem, nu a avut nici o legătură cu domeniul de la Geoagiu. Ultima mențiune documentară despre o stăpânire munteană asupra domeniului o avem din anul 1526, când Geoagiul se afla în posesia boierilor Pârvu Craiovescu și Neagoe din Periș, despre care presupunem, fără să avem însă mărturii, că au deținut în continuare feuda ardeleană chiar și după anul 1528. Posibilitatea ca cei doi boieri să fi contribuit împreună la înălțarea bisericii nu trebuie ocolită, după cum nici varianta ca numai Pârvu Craiovescu să fie ctitor nu poate fi exclusă din discuție. În altă ordine de idei, dacă considerăm anul 1528 ca fiind o dată nereală și, presupunând că ar fi vorba de o eventuală greșeală intervenită la cifra zecilor, preluată ca atare de tradiție, atunci ar rezulta alte două repere cronologice, – anii 1508 și 1518 –, care pot fi și ele considerate ipotetic drept posibile date la care s-ar fi putut ridica biserica. După cum știm, în anul 1508 domeniul se afla în stăpânirea lui Radu cel Mare, iar în anul 1518 în aceea a lui Neagoe Basarab. Despre voievodul Radu cel Mare cunoaștem că a murit în aprilie 1508, chiar în luna când capitlul de la Alba Iulia a procedat la introducerea reprezentanților domnului muntean în stăpânirea domeniului. Precedată de o lungă suferință cauzată de o boală grea (podagră), moartea neașteptată a voievodului intervenită la scurt timp după obținerea daniei regale, credem că nu i-a mai permis acestuia să aibă vreo inițiativă legată de înălțarea unui lăcaș de cult în principala așezare din cuprinsul domeniului pe care abia îl obținuse. Dacă totuși o asemenea inițiativă a existat, este puțin probabil ca cei doi membri ai familiei sale care au rămas în stăpânirea Geoagiului până în 1510 să o poată continua și materializa, sau chiar ei să fi fost autorii unei astfel de întreprinderi ctitoricești. Următorul stăpân al Geoagiului, Neagoe Basarab, prin faptele sale este cunoscut ca un mare iubitor și ctitor de biserică. În decursul celor patru ani cât a deținut domeniul, este de la sine înțeles că voievodul și-a vizitat și cercetat feuda ardeleană. Într-o scrisoare pe care domnul muntean a adresat-o patriciatului din Sibiu, spune că a "*străbătut toată Țara Ungurească*", fiind firesc poate ca prima destinație a unei astfel de călătorii să fi fost tocmai Geoagiul[28]. Neagoe este, se crede, ctitorul – nu însă cel dintâi – al bisericii *Buna Vestire* din Almașu Mare-Joseni, sat care atunci se afla în cuprinsul domeniului hunedorean[29]. Perioada relativ lungă de timp în care Neagoe Basarab a deținut controlul asupra feudei ardelene, posibilitățile materiale de care dispunea și, nu în ultimul rând, binecunoscuta sa activitate pe linie religioasă de susținere materială și de protejare a Bisericii Ortodoxe, îl recomandă pe domnul muntean ca posibil ctitor al unei biserici aflate în principala localitate din cuprinsul unui domeniu pe care îl stăpânea într-o țară străină, unde religia oficială era alta dar majoritatea locuitorilor erau români ca și el, de credință răsăriteană.

---

[28] Alexandru Neamțiu, *Relațiile lui Neagoe Basarab cu Sibiul*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională Cluj*, X, 1945, p. 359.

[29] N. Edroiu, *op. cit.*, p. 61; În istoriografia românească, mulți sunt autorii care vehiculează informația potrivit căreia Neagoe Basarab ar fi fost implicat (nu se știe cum și în ce fel) în susținerea bisericii din Almașu Mare–Joseni, considerându-se a fi unul dintre ctitorii ulteriori ai lăcașului (?). Referitor la acest aspect, nicăieri nu s-a găsit încă vreo mărturie documentară, dar probabil că și această informație nedovedită pleacă tot din tradiție. Biserica este menționată pentru prima oară într-un document din anul 1418, dar ea a fost ridicată cândva anterior acestei date. Despre trecutul edificiului, evoluție constructivă și propuneri de datare, vezi Daniela Marcu Istrate, *Biserica "Buna Vestire" din Almașu Mare-Joseni, jud. Alba*, în *Patrimonium Apulense*, II, 2002, p. 112-125.

Ajungând în acest punct al discuției, fără să ne îndepărtăm de problematica abordată, trebuie neapărat să menționăm faptul că în istoriografia mai veche, dar uneori și în aceea mai recentă, au fost frecvente cazurile în care s-au făcut confuzii între cele două localități ardelene care poartă numele de Geoagiu, situate în comitate diferite în evul mediu și în județe diferite astăzi. Ceea ce le-a deosebit întotdeauna, atât în vorbirea curentă cât mai ales în textele documentare și în scrierile istorice, au fost atributele geografice însoțitoare, *de Sus* în cazul localității din județul Alba, și *de Jos* în cazul localității din județul Hunedoara[30]. Aceste adverbe au fost asociate din vechime denumirilor ambelor localități, rezultând din poziționarea geografică a respectivelor așezări, mai sus sau mai jos pe cursul râului Mureș[31]. De obicei confuziile s-au produs din cauza unor traduceri greșite ale denumirilor localităților din anumite documente, informația astfel rezultată fiind preluată de către unii reprezentanți ai istoriografiei românești, care, fără să mai verifice sursele documentare, au transmis și răspândit pe mai departe niște date istorice eronate, sesizate și corectate uneori când au fost depistate și abordate critic. Astfel, anumite fapte și evenimente legate mai ales de Geoagiu (de Jos) au fost puse în mod nejustificat pe seama celeilalte localități, Geoagiu de Sus. Ca urmare, în privința cazului reprezentat de stăpânirile muntene asupra feudei hunedorene, am constatat că nici această chestiune nu a fost ocolită de confuziile semnalate. Deși documentele cunoscute care se referă la acest subiect spun foarte clar că este vorba de Geoagiu (de Jos) sau Algyógy pe ungurește, informația a fost totuși greșit interpretată și, în consecință, toate faptele petrecute acolo au fost plasate în mod eronat la Geoagiu de Sus.

Despre vechea biserică românească din această localitate, la care am făcut deja referire în cuprinsul unei note a lucrării[32], se crede, tot pe baza tradiției, că ar fi o ctitorie a unui domn muntean de pe la începutul secolului al XVI-lea (?). Această biserică, astăzi având hramul *Intrarea în biserică a Maicii Domnului*, prezintă anumite caracteristici specifice arhitecturii de tradiție bizantină, având unele asemănări de planimetrie și cu biserica *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos). Lăcașul apare prima oară menționat documentar în anul 1557 ca fiind o biserică de mănăstire cu rol de catedrală episcopală, așezământul monahal adăpostind la acea dată reședința unui vlădică de *lege românească*[33]. Conform unei tradiții mult invocate în istoriografia românească, ctitorul acestui lăcaș de rugăciune ar fi un anume voievod muntean cu numele de Radu[34]. După cum se știe, dintre voievozii care s-au succedat pe tronul Țării Românești în primele decenii ale secolului al XVI-lea, doar Radu cel Mare și Radu de la Afumați au avut acest nume. Fiind o problemă mult discutată, unii istorici l-au identificat pe ctitorul de la Geoagiu de Sus cu Radu cel Mare, pe considerentul că acesta a fost pentru o vreme stăpân asupra satului[35]. Această ipoteză este însă cu totul falsă, deoarece se bazează

[30] Geoagiu de Sus (ungurește: *Felgyógy*); Geoagiu de Jos (ungurește: *Algyógy*).

[31] Distanța între cele două localități, pe cale rutieră, este de circa 75 de km. Astăzi, localitatea din județul Hunedoara, oficial, nu se numește Geoagiu de Jos ci numai Geoagiu, dar în literatura istorică de specialitate este bine să se folosească în acest caz denumirea compusă, pentru a se evita astfel eventualele confuzii care se mai pot face.

[32] Vezi *supra*, nota nr. 11, unde am prezentat anticipat câteva aspecte privitoare la unele confuzii care s-au făcut între cele două vechi biserici românești de la Geoagiu (de Jos), respectiv Geoagiu de Sus.

[33] Șt. Meteș, *Episcopia Geoagiul de Sus (1557-1957). Comemorarea de 400 de ani*, în *Mitropolia Ardealului*, an II, nr. 9-10, 1957, p. 656-657. Gheorghe I. Moisescu, Ștefan Lupșa, Alexandru Filipașcu, *Istoria Bisericii Române*, vol. 1, București, 1957, p. 355-356.

[34] Eugenia Greceanu, Ioana Cristache-Panait, *Alte biserici ortodoxe române din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, an XI, nr. 11-12, 1966, p. 723.

[35] Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 29-32.

tocmai pe acele informaţii documentare, interpretate însă greşit, care plasează stăpânirea domnului muntean la Geoagiu (de Jos) şi nicidecum la Geoagiu de Sus, localitate cu care acest voievod nu ştim să fi avut vreo legătură[36]. După o altă teorie, ctitoria este atribuită lui Radu de la Afumaţi care, atunci când era pribeag prin Ardeal, ar fi primit de la regele Vladislav al II-lea al Ungariei moşia Stremţului, de care aparţinea şi satul Geoagiu de Sus[37]. Şi această ipoteză se dovedeşte a fi falsă, întrucât Radu de la Afumaţi nu a deţinut niciodată Stremţul, el primind în Ardeal, începând din anul 1522, alte două posesiuni, Vinţu de Jos şi Vurpărul, ambele în apropiere de Alba Iulia, feude pe care domnul muntean le-a stăpânit până la sfârşitul vieţii, în 1529[38]. Ca urmare a observaţiilor pe care le-am făcut, cu scopul de a încerca să îndreptăm anumite confuzii şi teorii greşite la care se mai apelează uneori şi astăzi în istoriografie, considerăm că despre aşa-zisa tradiţie privitoare la ctitorii bisericii din Geoagiu de Sus lucrurile trebuie privite cu mai multă rezervă. Având totuşi în vedere influenţele de tradiţie bizantină prezente în arhitectura acestei biserici, nu putem exclude întrutotul ipoteza ca înălţarea lăcaşului să se datoreze totuşi influenţei şi ajutorului material al vreunui domn sau boier din Ţara Românească.

Revenind la subiectul privitor la ctitorii bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos), în stadiul actual al cunoştinţelor noastre despre monument preferăm să ne limităm deocamdată numai la cele arătate, fără să mai încercăm elaborarea altor teorii şi supoziţii probabile. O reluare a discuţiei asupra întregii problematici a monumentului va fi posibilă numai atunci când biserica va beneficia de o cercetare arheologică, singura care este în măsură să aducă date suplimentare şi să ofere lămuriri despre evoluţia constructivă a lăcaşului şi pentru stabilirea unei cronologii a începuturilor sale.

LISTA ILUSTRAŢIILOR – ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Fig. 1/Abb. 1	Planul bisericii / Kirchenbauplan.
Fig. 2/Abb. 2	Secţiuni transversale în nava bisericii; partea veche (Secţiunea B-B) şi partea mai nouă (Secţiunea A-A) / Querschnitte im Kirchenschiff; alter (Schnitt B-B) und neuer Teil (Schnitt A-A).
Fig. 3/Abb. 3	Biserica. Vedere generală dinspre vest / Gesamtbild der Kirche (Westansicht).
Fig. 4/Abb. 4	Biserica. Vedere generală dinspre sud-vest / Gesamtbild der Kirche (Süd-Westansicht).
Fig. 5/Abb. 5	Faţada nordică a navei. Vedere dinspre nord-vest / Nördliche Fassade des Schiffes. (Nord-Westansicht).
Fig. 6/Abb. 6	Faţada sudică a navei. Vedere dinspre sud-est / Südliche Fassade. (Süd-Ostansicht).
Fig. 7/Abb. 7	Absida altarului. Vedere dinspre sud-est / Altarabsis. (Süd-Ostansicht).
Fig. 8/Abb. 8	Clopotul medieval al bisericii (sec. XV) / Mittelalterliche Glocke der Kirche (XV. Jahrhundert).
Fig. 9/Abb. 9	Inscripţia de pe clopotul medieval al bisericii (după Debreczeni László) / Inschrift der mittelalterlichen Glocke der Kirche (nach Debreczeni László).
Fig. 10/Abb. 10	Vedere din interiorul bisericii. Tâmpla de zid / Innenansicht der Kirche. Maueransatz.

[36] Vezi în acest sens şi opinia lui Şt. Meteş din *Istoria Bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I, Arad, 1918, p. 66.

[37] N. Iorga, *Sate şi preoţi din Ardeal*, Bucureşti, 1902, p. 323-326; Idem, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, ed. II, vol. I, Bucureşti, 1928, p. 141 (reprint 1995).

[38] N. Stoicescu, *Radu de la Afumaţi*, p. 55-56, nota 4; I. Toderaşcu, *op. cit.*, p. 140-141.

EINE ALTE WALACHISCHE STIFTUNG IN SIEBENBÜRGEN „*HL. NIKOLAUS*"-KIRCHE, GEOAGIU (KREIS HUNEDOARA)

Zusammenfassung

Das alte rumänische Kirchengebäude aus Geoagiu besteht aus drei Bauteilen: einem viereckigen Schiff, einer siebenseitigen Apsis und einem westwärts orientierten Glockenturm. In dem heutigen Erhaltungszustand scheint es, dass die Kirche zwei Bauphasen hatte. Ursprünglich entstand der heutige Altar und ein vergleichsweise kleineres Schiff, erst später (man weiß nicht genau wann) wurde auch das Schiff nach Westen umgebaut und erweitert. Zur gleichen Zeit wurde auch der Glockenturm errichtet.

Laut der Tradition errichtete einen walachischer Fürst 1528 die Kirche. Es gibt aber keinen schriftlichen Beweis dafür. In den ersten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts war Geoagiu zusammen mit anderen 19 Dörfern ein Teil eines bedeutenden, von den ungarischen Königen zugunsten der verschiedenen walachischen Bojaren verliehenen, Grundbesitzes. Einer von diesen Adligen könnte mit dem Kirchenstifter identifiziert werden. Manche Bauelemente dieses Gebäudes spiegeln künstlerische walachische Einflüsse byzantinischer Tradition wieder. Dies bestätigt die vermutliche Errichtung der Kirche im Laufe des 16. Jahrhunderts. Trotz dieser Angaben, würden lediglich archäologische Ausgrabungen der wissenschaftlichen Forschung weitere Daten zur früheren Baugeschichte der Kirche liefern.

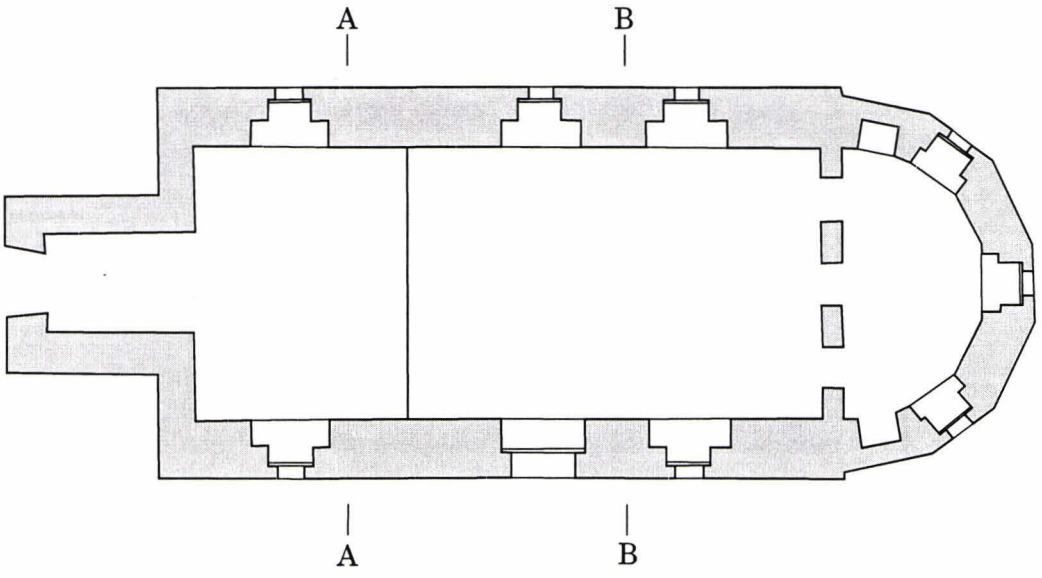

fig. 1

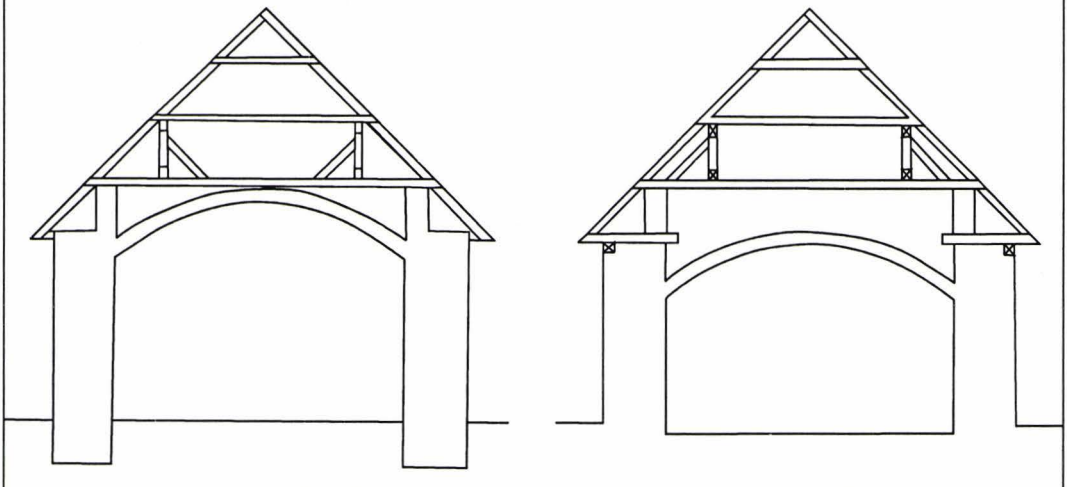

secțiunea A - A

secțiunea B - B

fig. 2

Pl. I. Fig.1. Planul bisericii; Fig.2. Secțiuni traversale în nava bisericii; partea veche (secțiunea B-B) şi partea mai nouă (secțiunea A-A).

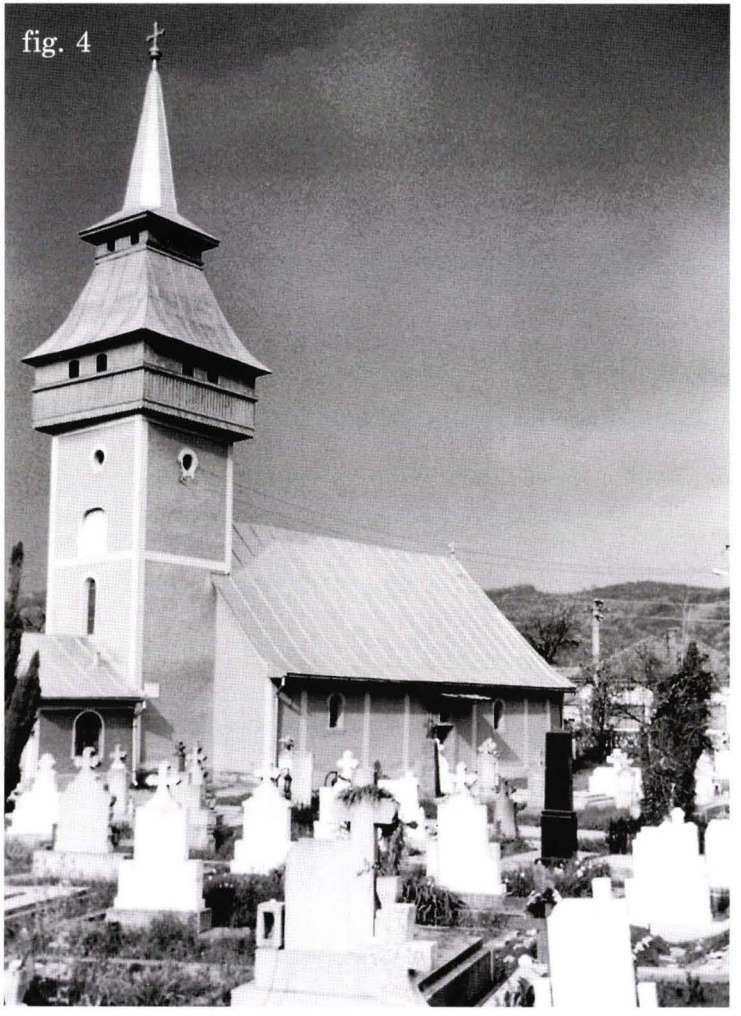

Pl. II. Fig.3. Biserica. Vedere generală dinspre vest; Fig.4. Biserica. Vedere generală dinspre sud-vest.

fig. 5

fig. 6

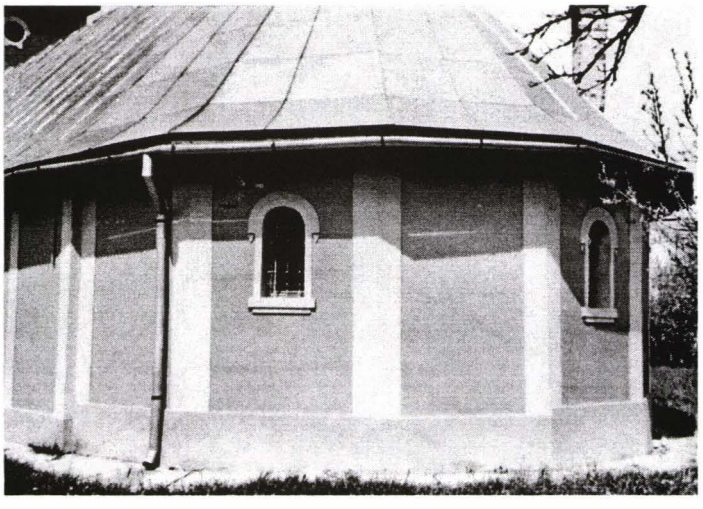

fig. 7

Pl. III. Fig.5. Fațada nordică a navei. Vedere dinspre nord-vest; Fig.6. Fațada sudică a navei. Vedere dinspre sud-est; Fig.7. Absida altarului. Vedere dinspre sud-est.

fig. 8

fig. 9

fig. 10

Pl. IV. Fig.8. Clopotul medieval al bisericii (sec. XV.); Fig.9. Inscripţia de pe clopotul medieval al bisericii (după Debreczeni László); Fig.10. Vedere din interiorul bisericii. Tâmpla bisericii.

MIHÁLY MELINDA

CASA FILSTICH-KEMÉNY DIN CLUJ[1]

Decorul plastic elegant al faţadei principale şi cele două ancadramente renascentiste ale casei Filstich-Kemény au stârnit în mai multe rânduri interesul specialiştilor pentru acest imobil semnificativ din centrul istoric al oraşului. Reluarea acestei teme a fost justificată în cazul de faţă de apariţia unui document inedit din secolul al XVII-lea, cu ajutorul căruia putem reconstitui structura şi mobilierul clădirii în epoca respectivă.

Casa Filstich-Kemény se află pe latura de nord a Pieţei Unirii (nr. 27), în vecinătatea casei Hintz-Mauksch[2], aceasta din urmă fiind plasată la colţul Pieţei cu str. Regele Ferdinand. Imobilul cu subsol, parter şi etaj se înalţă pe un plan trapezoidal alungit, fiind structurat în jurul a două curţi interioare. Faţada principală este articulată de o bază înaltă acoperită cu plăci din calcar, de un brâu median compus dintr-o baghetă şi două listele şi un antablament evidenţiat în dreptul pilaştrilor, dublat de o cornişă bogat profilată. Suprafaţa parterului cu cinci axe este ritmată de lesene, iar cele şase axe ale etajului sunt despărţite de pilaştri cu capiteluri compozite.

În axa centrală a parterului se află portalul cu închidere semicirculară uşor turtită, cu chenare din piatră decorate la partea exterioară cu listele striate. Poarta este flancată de câte o uşă, iar în axele laterale se află câte o fereastră, fără chenare din piatră, cu închidere în segment de cerc. Deschiderile etajului au chenare din piatră dreptunghiulare, cu colţurile superioare evazate şi cu bolţarul median marcat. În axele centrale, deasupra porţii de intrare, se află un balcon cu parapet din fier forjat, cu partea inferioară bombată, susţinută de trei console masive, în formă de volute. Faţada este îmbogăţită cu un decor plastic deosebit de bogat din stucatură. Sub pervazul ferestrelor de la etaj apare un şir de rocaille-uri, iar deasupra ferestrelor din primele şi ultimele două axe, suprafaţa faţadei este ornamentată cu relieful unor putti cu mişcare dinamică, încadraţi de scoici structurate în forme triunghiulare. Primul putto dinspre vest ţine în mână un buchet de flori, iar al doilea un spic de grâu şi o seceră. Al treilea înalţă o ciorchine de struguri, în timp ce ultimul putto se apleacă deasupra focului pentru a se încălzi. În axa a treia se află bustul unui bărbat cu barbă, cu capul acoperit cu un coif, încadrat de turnuri în flăcări. În axa următoare apare silueta unui bărbat în uniformă militară, ţinând în braţul drept o spadă cu un gest artificial, înfăţişat în momentul ieşirii dintr-un cort militar cu draperie teatral mişcată. Scena este încadrată de clădiri cu etaje, având acoperişuri relativ înalte. În opoziţie cu modelarea celor patru putti, bine proporţionaţi, personajul din urmă, cu o siluetă disproporţionată, este înfăţişat cu capul din semiprofil, bustul din faţă, iar braţele şi picioarele din profil, amintind de canoanele antice ale artei egiptene. Scena este completată de o bardă aparent plutitoare, plasată în dreptul bărbatului. Sub pervazul ferestrei din prima axă dinspre vest se află o placă din marmură neagră, ce

---

[1] Studiul de faţă a apărut în limba maghiară în volumul omagial Kiss András (*A kolozsvári Filstich–Kemény-ház*, în *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj, 2003, p. 349-365).

[2] Astăzi clădirea Muzeului de Istorie a Farmaciei.

comemorează faptul că în această clădire, la data de 18 mai 1845, Samuil Kemény l-a găzduit pe renumitul politician Deák Ferenc şi pe poetul Vörösmarty Mihály.[3]

Acoperişul clădirii este mansardat, fiind penetrat de golurile de aerisire ale podului.

Planul clădirii este structurat în jurul a două curţi interioare, după modelul palatului Bánffy din Cluj. Ambele curţi sunt înconjurate de câte trei aripi ale clădirii, parcela fiind închisă dinspre vest de gardul înalt din cărămidă al casei învecinate.

Deschiderile aripilor din jurul curţii de onoare au la parter închideri în segment de cerc, iar la etaj sunt dreptunghiulare, cu chenare din piatră, evazate la colţuri. Latura de est a curţii, de dimensiuni reduse, este deschisă la ambele nivele prin câte trei arcade turtite, susţinute de pilaştri decoraţi cu panouri simple, între care la etaj sunt parapete din zidărie, ornamentate cu motivul panglicilor împletite. Golurile curţii de servitori sunt dreptunghiulare, fără chenare, iar aripa de est a curţii este prevăzută cu un coridor susţinut de console din piatră.

Toate încăperile de la nivelul subsolului şi al parterului sunt boltite şi structurate în trei tronsoane paralele. Subsolul clădirii se întinde sub aripile din jurul primei curţi şi sub curtea propriu-zisă; majoritatea încăperilor acesteia sunt boltite cu bolţi cilindrice din cărămidă, cu excepţia încăperii centrale şi de vest din aripa dinspre piaţă, care sunt prevăzute cu bolţi în şine. Aceste două încăperi comunicau iniţial printr-o deschidere cu închidere semicirculară, ulterior zidită. Coborârea în subsol, cu pereţii laterali căptuşiţi cu cărămidă, este boltită cu calote boeme. Zidurile subsolului sunt construite din piatră de râu, în care apar, pe alocuri, blocuri de piatră fasonată, fără profilatură.

Încăperile parterului sunt prevăzute de bolţi cilindrice cu penetraţii, cu excepţia unei încăperi ce comunică cu gangul dintre cele două curţi, cu boltă cilindrică, precum şi a încăperilor tăvănite ale clădirilor-parazit din latura de vest a parcelei şi a depozitului din capătul lotului, acoperit cu bolţi cilindrice sprijinite pe dublouri.

Structurarea încăperilor etajului este diferită de cea a nivelelor inferioare. Aripa dinspre piaţă este divizată în trei încăperi, dintre care cea dinspre piaţă este o cameră tăvănită, cu dimensiuni impozante, ocupând întreaga lăţime a parcelei. La nord de cameră se află două încăperi mai mici, cea de vest fiind boltită cu calotă, iar cea de est este tăvănită.

Structura tronsonului dintre cele două curţi este determinată la etaj de continuarea foişorului primei curţi, care prin coridorul din axa centrală a tronsonului comunică cu coridorul suspendat al curţii de servitori. La vest de coridor sunt patru încăperi tăvănite, iar la est se află două încăperi boltite cu bolţi cilindrice cu penetraţii. Toate încăperile din aripa curţii servitorilor sunt tăvănite.

Sub arcadele primei curţi, la nord de intrarea în casa scărilor au fost amplasate ulterior două portaluri, dintre care cel dinspre nord comunică cu subsolul, iar al doilea conduce în cămăruţa aflată sub casa scărilor.

Portanţii verticali ai ancadramentului de sud sunt decoraţi cu pilaştri canelaţi, prevăzuţi cu baze atice şi capiteluri profilate cu o baghetă şi o kyma recta plasată între listele. Partea inferioară a fusului pilaştrilor este sculptat relieful unor batanţi cu capete de lei.[4] Pe arhitrava chenarului, profilat cu listel şi kyma recta este incizat între două şiruri de perle o inscripţie

[3] ENNEK A HÁZNAK AZ ERKÉLYÉRŐL SZÓLOTT / DEÁK FERENC ÉS VÖRÖSMARTY MIHÁLY / A FÁKLYÁSMENETBEN TISZTELGŐ IFJUSÁGHOZ 1845. MÁJUS 18-ÁN. / MEGJELÖLTE AZ ERDÉLYI IRODALMI TÁRSASÁG KEGYELETE / 1908. MÁJUS 17-ÉN.

[4] Motivul batanţilor cu capete de lei ale ancadramentelor realizate în atelierul de pietrari clujeni din secolul al XVI-lea apare relativ frecvent. În majoritatea cazurilor motivul respectiv apare pe piedestalul portanţilor, unica excepţie fiind cea de faţă, unde, în lipsa piedestalului, pietrarul a proiectat batantul pe fusul pilaştrilor, sub canelatură.

moralizatoare cu litere antiqua: VIRTVTIS COMES INVIDIA 1597 (Însoţitorul virtuţii este invidia).[5] Partea deosebit de accentuată a ancadramentului o constituie friza bombată, decorată cu vrejuri împletite şi flori de acant, deasupra căreia se află cornişa proeminentă, susţinută de două profile de kyma recta alterate cu un listel decorat cu un şir de perle. Coronamentul profilat cu kyma recta alterată cu listele este prevăzut cu un decor plastic deosebit de bogat: un şir de denticuli alterate cu perle, un şir de ove, măşti groteşti alterate cu flori de acant[6] şi motive de vrejuri strânse cu inele, înşirate pe kyma recta. Pe suprafaţa lintelului şi a frizei se află un scut renascentist, ieşit din planul ancadramentului, decorat cu volute. În câmpul scutului decorativ apare blazonul comanditarului: un unicorn cabrat, plasat pe câmpul unui scut mai mic, de factură renascentistă, încoronat de un coif de turnir din care se înalţă bustul unui inorog cabrat, deasupra căruia, în partea superioară a scutului, se află deviza pe o panglică ondulată cu ciucure. În partea superioară a scutului, în stânga şi în dreapta devizei, apar primele litere din numele comanditarului: PE(trus) FIL(stich).[7] Scutul este flancat de zdrenţe.

Portalul de nord este dreptunghiular, cu profilatură compusă din listele alterate cu baghete, frântă în dreptunghi pe partea inferioară a portanţilor. Pe lintel sunt gravate numele soţilor comanditari, anul realizării şi blazoanele unite ale acestora, compuse într-o cunună de lauri: DANIEL WAS / DE CZEGE (blazon) / ANNO 1729 (Daniel Was / din Ţaga – blazon – Iudita Vai / în anul 1729).

Istoricul şi proprietarii imobilului. Prima atestare a existenţei casei Filstich este ancadramentul din prima curte a clădirii actuale, ce poartă numele lui Petru Filstich şi anul 1597. Prin intermediul cărţilor de impozite ale oraşului putem reconstitui în mare parte şirul proprietarilor clădirii.[8] Din prima carte de impozite a cvartalului Cetăţii Vechi reiese faptul că, înaintea lui Petru Filstich, între anii 1564–1595, proprietarul casei era croitorul şi juratul Petru Kappa.[9] Din analiza registrelor de impozite reiese că Petru Filstich jr.[10] locuise între anii 1592

[5] Părerile despre originea citatului sunt diferite. Jolán Balogh susţine că provine din opera lui Plutarh, întitulată *De Pythicae Oraculis* (Balogh, Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, Budapest, 1985, p. 150.). După părerea doamnei Viorica Guy Marica citatul provine de la un autor necunoscut din sec. I. î. Ch., preluat în *Retorica* lui Herrenius (Viorica Guy Marica, *Reneszánsz szentenciák és maximák Kolozsváron*, în *Korunk*, 1998, nr. 5, p. 31.). În această epocă variantele maximei sunt răspândite şi în limbile germană şi maghiară.

[6] Unicul releveu al ancadramentului prezintă numeroase elemente eronate: lipseşte şirul de perle de pe listelul aflat deasupra frizei, iar în locul măştilor groteşti de pe cornişă apar pe desen flori cu patru petale (Gh. Sebestyén–V. Sebestyén, *Arhitectura Renaşterii în Transilvania*, Bucureşti, 1963, p. 178).

[7] Descifrarea monogramei diferă în publicaţiile de specialitate: la Balogh Jolán apare ca *PE FI* – Balogh, op. cit., p. 150; iar în releveele lui Sebestyén apar literele *PE EF* (Gh. Sebestyén–V. Sebestyén, *loc. cit.*).

[8] Cărţile de impozit ale oraşului Cluj, în Arhivele oraşului (Arhivele Statului, Direcţia Judeţului Cluj, în continuare a A.S.C.), în fondul Socotelile Oraşului Cluj (în continuare S.O.C.).

[9] S.O.C. 1/IX. p. 32; Samuil Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producţia şi schimbul de mărfuri*, Bucureşti, 1958, p. 48, 143, 198, 201, 223.

[10] Petru Filstich jr., fiul meşterului aurar Petru Filstich, era membrul uneia dintre familiile cele mai renumite de orfevrari clujeni. Cu ocazia cununiei acestuia cu Ecaterina Münich fusese realizată o tavă de cununie din argint aurit de o calitate remarcabilă, decorată cu motive Rollwerk şi copiile unor monede antice romane. (*Silber und Salz in Siebenbürgen*, red. Rainer Slotta, Volker Wollmann, Ioan Dordea, Bochum, 1999, 439–442.). În anul 1587 tânărul ucenic a intrat în breasla aurarilor, iar începând din anul 1603 funcţionase şi ca consilier al oraşului. Totodată în aceeaşi perioadă câştigase şi dreptul de preschimbare al aurului prin împuternicirea generalului Basta şi a comisarilor imperiali. Din anul 1607 era comitele monetăriei princiare, prefectul fiscului, iar mai târziu, a devenit principalul exploatator al mineritului metalelor preţioase din Transilvania. În perioada care a urmat numirii în funcţie, numele meşterului aurar apare în forma de Czémentes Filstich Péter (Petru Filstich "Cimentarul") cuvântul *caementum* fiind folosit în epocă pentru a desemna zgura aurului şi a argintului. În perioada relativ

şi 1595 în chirie în casa văduvei lui Petru Rott, în prima clădire dinspre vest pe latura de nord a pieţei.[11] În anul 1595 fusese însemnat în registru pentru prima oară în calitate de proprietar de imobil pe parcela studiată,[12] şi tot în acelaşi an fusese şters numele său din dreptul casei văduvei lui Petru Rott, fapt explicat şi prin însemnarea ulterioară "haza vagion" ("are casă").[13] În registrele juridice, din depoziţiile de martori ale oraşului din anii 1606-1608 este consemnat faptul că în casa aurarului fusese găzduit în anul 1603 Paul Krausenegg, comisar imperial şi consilier al fiscului, venit în Transilvania împreună cu generalul Giorgio Basta.[14] Din aceeaşi perioadă datează şi însemnările istorice ale lui Valentin Segesvári, în care este pomenită în mai multe rânduri casa Filstich şi proprietarul acesteia. Însemnările ne relatează faptul că în anul 1607, în ziua Rusaliilor, aici fusese găzduit candidatul la scaunul princiar, Valentin Homonnai,[15] iar mai târziu, la data 11 noiembrie 1608, tot aici locuise Dionisie Bánffy, cu ocazia căsătoriei acestuia cu sora principelui, Ana Báthory.[16] În urma numirii în mai multe funcţii semnificative, Petru Filstich devenise în perioada 1615-1629, proprietarul a trei case din Piaţa Centrală a Clujului şi a uneia din Cetatea Veche.[17] Începând din anul 1630, casa este în proprietatea fiului lui Petru, Francisc Filstich.[18] Deoarece registrele de impozite ale cvartalului Cetăţii Vechi din perioada 1663-1693 nu s-au păstrat, putem afirma cu siguranţă doar că în anul 1663 imobilul era încă în posesia lui Francisc Filstich,[19] iar din anul 1698 apare pe numele lui

---

paşnică şi prosperă a domniei principelui Gabriel Bethlen a sporit semnificativ şi demnitatea aurarului, devenit consilierul principelui. Petru Filstich jr. a încetat din viaţă la data de 31 martie 1629, faptele sale fiind consemnate ulterior şi în lucrările de memorialistică ale timpului – Jakab, Elek, *Kolozsvár története*, vol. II, Budapesta, 1888, p. 422, 467, 580; *Segesvári Bálint történeti feljegyzései*, în: Kolozsvári emlékírók 1603–1720. *m.* 196, Balogh: *op. cit.* 150.

[11] S.O.C. 5/XV. p. 21; 5/XVI. p. 21.

[12] S.O.C. 5/XVI. p. 151.

[13] S.O.C. 5/XVI. p. 21.

[14] *Tanúvallomások a Törvénykezési jegyzőkönyvekből (1606–1608)*, în *Kolozsvári emlékírók*. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József, a bevezető tanulmányt írta Bálint József, Bucureşti, 1990, p. 104.

[15] Segesvári, *op. cit.* p. 170.

[16] Segesvári: *op. cit.* p. 172.

[17] Între anii 1616 şi 1629 a devenit proprietarul unei clădiri din Cetatea Veche, în apropierea turnului de sud-est a acesteia. Casa respectivă cu siguranţă nu era clădirea monetăriei şi nu coincide nici cu imobilul pe care-l închiriase în favoarea colegiului reformat, pentru că plătise impozit după aceasta pe propriul nume (după clădirile publice nu se plătea impozit în epocă). În perioada 1617-1629 era proprietarul casei a doua dinspre vest de pe latura de nord a Pieţei Centrale (casa Rácz de mai târziu), şi între anii 1617–1630 poseda şi casa vecină cu cea în care locuia, cea care va deveni în secolul următor farmacia familiei Hintz – S.O.C. 17a/II. p. 17; 17a/II. p. 33; 20/IX. p. 179; 20/IX. p. 403; 20/IX. p. 401. Tot în aceşti ani casa de la colţul de vest a laturii de nord a Pieţei era în posesia unui meşter aurar cu acelaşi nume, fiind probabil rudă apropiată cu cel care se ocupa cu preschimbarea aurului. Pentru a nu crea confuzie, directorii de impozite îi deosebeau cu atributele *auricampsor* (preschimbătorul de aur), precum *goldschmidt* (aurarul). Dintre cei doi cu siguranţă proprietarul casei studiate fusese mai tânăr, deoarece şi după decesul tatălui său este pomenit în izvoare ca Petru Filstich jr. Casa cunoscută mai târziu sub numele de casa Rácz şi imobilul din Cetatea Veche au rămas în cărţile de impozite pe numele lui Petru Filstich şi după data decesului acestuia. Nu credem, că acest fapt ar putea pune la îndoială data decesului, cunoscut din cronica lui Valentin Segesvári, pentru că în anul 1630 fiii acestuia îşi revendicau moştenirea de la principele Transilvaniei (Baia de Arieş şi patru sate de mineri din comitatul Alba) – Bunta Magdolna, *Kolozsvári ötvösök a XVI–XVIII. században*, Budapest, 2001, p. 60, 191. Dat fiind faptul că casa Filstich nu fusese moştenită imediat de către fiii săi, apariţia numelui tatălui şi după deces poate fi datorată certurilor ivite între noii proprietari în privinţa dreptului de proprietate sau a divizării corecte a imobilelor.

[18] S.O.C. 20/IX. p. 405

[19] S.O.C. 33/XXVIII. p. 23.

Ştefan Kovács. Dintr-un act de partaj al imobilului din 1672,[20] aflăm că, în această casă decedase în anul 1666 proprietarul acesteia, Ştefan Ébeni, căpitanul Clujului,[21] iar peste doi ani tot în această casă murise soţia acestuia, Ileana Kun din Ojdula.[22] Documentul, născut probabil pe o cale litigioasă, clarifică drepturile moştenitorilor asupra imobilului. Astfel, casa este împărţită între cele trei fiice ale căpitanului, Eva Ébeni, soţia baronului Ioan Wass, Ileana Ébeni, soţia lui Gabriel Csegezi şi Ursula Ébeni, soţia lui Ştefan Kovács, precum între Nicolae şi Andrei Erdélyi. În anul 1693 în registrele de impozite figurează ca şi contribuabil Ştefan Kovács, împreună cu celelalte rude sus-menţionate, iar începând din anul următor, în urma morţii lui, clădirea intră în proprietatea văduvei acestuia, Ileana Ébeni.[23] Începând din anul 1707, casa devine proprietatea fraţilor Beszprémy şi a lui Daniel Wass, fratele lui Gheorghe Wass, urmat din anul 1744 de Iudita Vay, văduva lui Daniel.[24] În urma instalării oştilor austriece la Cluj, trupele au fost cazate în noile cazarme de pe Cetăţuie; din cauza lipsei spaţiului adecvat, ofiţerii au fost găzduiţi în clădirile cetăţenilor din centrul oraşului, ceea ce a dus la stagnarea construcţiilor orăşeneşti. La mijlocul secolului, în urma stabilizării condiţiilor economice, Guberniul a înlesnit pornirea unui nou val de construcţii şi i-a scutit pe orăşeni de obligativitatea găzduirii ofiţerilor în clădirile renovate şi în noile imobile, ridicate "ex fundamento". În urma acestui fapt depusese văduva lui Daniel Wass memoriul din anul 1753, un protest împotriva măririi impozitului clădirii, şi cererea de scutire de sub obligativitatea cazării ofiţerilor în casa proaspăt renovată. Prin dispoziţia Guberniului clădirea fusese ulterior dispensată de îndatoriri.[25] Prin testamentul din 29 ianuarie 1759 al văduvei Iudita Vay casa şi terenurile extravilane au trecut în proprietatea celor cinci fiice (Ecaterina Wass, soţia lui Ladislau Toldalagi, Clara Wass, soţia lui Francisc Bánffy, Iuliana Wass, soţia lui Elek Bethlen, Ana Wass, soţia lui Avram Vay şi Cristina Wass, soţia lui Nicolae Kemény).[26] Presupunem, că imobilul trecuse pe numele familiei prin Cristina Wass. De la Nicolae Kemény casa a fost moştenită de fiul acestuia, Samuil, cel care primise şi rangul de conte, iar prin căsătoria acestuia cu Ecaterina Bethlen de Iktár casa îi revine copiilor, lui Samuil, decedat fără urmaşi, Nicolae şi Ecaterina. Cei doi din urmă au încetat din viaţă încă în tinereţe, astfel moştenitorii Ecaterinei, născuţi din căsătoria acesteia cu Iosif Kun din Ojdula au fost crescuţi de bunica lor, Ecaterina Bethlen de Iktár. Doi dintre urmaşi fiind decedaţi încă în copilărie, clădirea trece pe numele contesei Ecaterina Kun, soţia baronului Samuil Löventhal şi a contesei Iosefina Kun, soţia

[20] A. S. C., Arhiva familiei Wass de Ţaga, cutia 12., fasc. LXIII., nr. 1599. Actul se păstrează într-o copie din anul 1718 şi a fost publicat în Mihály Melinda: *A kolozsvári Filstich–Kemény-ház*, în *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj, 2003, p. 349-365. Existenţa documentelor păstrate în arhiva familiei Wass mi-a fost semnalată de W. Kovács András, căruia îi mulţumesc.

[21] Ştefan Ébeni fusese consilier princiar, comitele comitatului Turda şi Cluj, asesor al tablei princiare, generalul oştilor transilvănene, prim-comis, vicecăpitan al Oradiei, şi căpitan al cetăţii Gherla. În perioada principelui Ioan Kemény fusese căpitan ale cetăţilor Cluj şi Gherla; funcţia din urmă a păstrat-o până la data decesului (Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata, 1540-1690*, Budapest, 1980, p. 26.)

[22] Entz Géza–Kovács András, *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*, Budapest–Kolozsvár, 1995, p. 70-71.

[23] În perioada 1694-1698 copiii moştenitorilor sunt consemnaţi în registre în calitate de chiriaşi: copiii născuţi din prima căsătorie a Ursulei Ébeni şi Francisc Erdélyi, Gheorghe şi Daniel Wass, ultimul în anul 1744 primise şi rangul de conte – S.O.C. 37/XVII.p. 20; 38/XXIV. p. 15; 39/VII. p. 27.

[24] S.O.C. 43/XVII. p. 12; 44/XII. p. 6; 51/III. p. 20; 55/XXVII. p. 13; 56/VIII. p. 14; 57/XVII. p. 11; 63/XXII. p. 6; 66/XVII. p. 10; 68/V. p. 12.

[25] B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bucureşti, 1970, p. 230.

[26] Testamentul lui Vay Judit din anul 1759, în arhiva familei Wass de Ţaga, cutia nr. 20, fasc. LXXXIII, nr. 1905.

contelui Wilhelm Klebelsberg,[27] şi a unchiului acestora, Samuil Kemény jr. Din inventarul de bunuri al lui Samuil din anul 1860 reiese că imobilul aflat pe Piaţa Centrală nr. 278 valora 31.911 de forinţi austrieci.[28] În urma morţii lui Samuil surorile rămase văduve încheiaseră un contract de vânzare-cumpărare prin care Josefina cumpărase partea surorii ei.[29] În registrul proprietarilor clădirilor din Cluj din anul 1900 clădirea figurează pe numele contesei Zichy.[30]

Istoricul construcţiilor. Şirul clădirilor de pe latura de nord a Pieţei Centrale a fost ridicat după pierderea funcţiei militare a zidurilor Vechii Cetăţi şi după definitivarea noii incinte fortificate, terminate probabil la sfârşitul secolului al XV-lea. În lipsa ancadramentelor medievale nu putem data cu exactitate prima fază de construcţie a imobilului, însă putem afirma că pe parcela respectivă exista o clădire cu un singur nivel cel târziu la începutul secolului al XVI-lea. În perioada supraetajării caselor din Piaţă, în jumătatea a doua a secolului, presupunem că şi casei Filstich–Kemény i se mai adăugase încă un nivel.[31] Deoarece casa trecută în 1595 în proprietatea familiei Filstich suferise cu siguranţă anumite modificări în 1597, este posibil ca noul portal să fi fost realizat chiar cu ocazia supraetajării imobilului. Calitatea execuţiei portalului şi a decorului frizei bombate, ornamentată cu vrejuri arcuite şi flori de acant este unică între elementele sculpturale clujene din secolul al XVI-lea. În cazul ancadramentelor realizate în atelierul de pietrari clujeni apare friza bombată în cazul ancadramentelor cu frontoane triunghiulare, însă acest element în cazurile cunoscute seamănă mai degrabă cu profilul unui tor simplu, în contrast cu friza accentuată a portalului casei Filstich, având în profil segmentul unui cerc. Portalul diferă de ancadramentele clujene şi în ceea ce priveşte compoziţia: în cazul majorităţii ancadramentelor clujene lintelul, friza şi cornişa ies uşor din planul ancadramentului în dreptul montanţilor verticali, însă elementele orizontale ale portalului Filstich sunt proiectate în acelaşi plan. În lipsa analogiilor, analiza tratatelor de arhitectură italiene cunoscute în epocă trimite la compoziţia, modul de articulare a lintelului prin şiruri de perle, friza bombată ornamentată cu motive vegetale şi cornişa decorată cu măşti groteşti al ordinului arhitectonic ionic şi corintic din tratatul arhitectului Andrea Palladio.[32] Plasarea batantului pe fusul pilastrului poate fi rezultatul adaptării unui model renascentist la tradiţia locală. Pe baza calităţii execuţiei, a compoziţiei bine proporţionate şi a detaliilor figurative, dar şi modelarea scutului, decorul frizei şi a măştilor de pe cornişa portalului casei Filstich se încadrează între cele mai valoroase ancadramente clujene renascentiste. Calităţile sculpturale ale portalului şi faptul că în acest imobil fuseseră găzduite cele mai de seamă personalităţi ale timpului, confirmă că, la sfârşitul secolului al XVI-lea, casa Filstich era una dintre cele mai pretenţioase imobile din Piaţa Centrală a oraşului. Afirmaţia noastră este subliniată şi prin faptul că proprietarul acesteia era unul dintre cei mai înstăriţi oameni din Transilvania epocii şi de informaţia privind suma impozitului clădirii, ce era cea mai ridicată dintre sumele plătite pentru clădirile din Piaţa Centrală a Clujului.

Pe baza actului de partaj din anul 1672 al lui Ştefan Ébeni poate fi reconstituită în mare parte structura planimetrică a clădirii, precum şi funcţia încăperilor din perioada respectivă.

[27] Testamentul contelui Kun József din 6 septembrie 1843, în A. S. C., în arhiva personală Kemény Sámuel, cutia nr. 22, f. nr.
[28] Idem, cutia nr. 120, f. nr.
[29] Idem, cutia nr. 109, f. nr.
[30] *A kolozsvári háztulajdonosok névjegyzéke*, red. Oláh László, 1900, p. 1.
[31] Kovács András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*, Budapest–Kolozsvár, 2001, p. 27.
[32] Andrea Palladio, *Négy könyv az építészetről*, Budapest, 1982, 50, 64. Deoarece n-am avut posibilitatea de a consulta celelalte tratate de arhitectură din epocă, nu putem defini mai exact sursele folosite în cazul portalului Filstich, însă, din faptul că mai mulţi membri ai familiei Filstich fuseseră în Polonia, presupunem că tipul portalului a ajuns în Transilvania prin filieră polonă.

Planul edificiului în secolul al XVII-lea prezintă la parter mai multe încăperi dispuse în aceeaşi axă: o cameră dinspre piaţă, după care urma o încăpere mai mică, boltită, închisă cu gratii din fier forjat, casa scărilor şi bucătăria, ce avea acces dinspre gangul porţii, "camera din spate" şi un depozit boltit. Din descriere putem deduce că subsolul clădirii se întindea sub întreaga suprafaţă a imobilului. În actul de partaj este subliniat faptul că exista o încăpere şi sub gangul porţii, despre bolta căruia divizorii susţineau că se află în primejdie din cauza căruţelor care treceau zilnic peste ea. La etaj, în tronsonul dinspre Piaţă erau încăperile reprezentative, cele două "palate", şi o încăpere de acces, de dimensiuni mai mici. Cea din urmă comunica cu casa scării de la etaj, după care se înşirau încăperile tronsonului dinspre curtea casei: o bucătărie şi o cameră reprezentativă, dotată şi cu latrină.[33] În curte se mai aflau două bucătării cu ziduri din piatră, o brutărie, o cămară pentru lemne şi o fântână, precum şi grajdul pentru cai şi căruţe, ce închidea curtea dinspre nord. Ca urmare a divizării imobilului a fost ridicat, după 1672, un zid de piatră în bucătăria de la etaj, iar moştenitorii cărora le revenea casa scărilor au fost obligaţi să construiască o nouă casă a scărilor pentru rudele din flancul de nord al clădirii.

Următoarea fază de construcţie este atestată de portalul comandat de Daniel Wass şi Iudita Vay în anul 1729. Calitatea mediocră a ancadramentului şi faptul, cunoscut din actul de partaj, că cuplul poseda doar o treime a imobilului ne îngăduie concluzia că ancadramentul fusese realizat cu ocazia unei reamenajări de proporţii mai mici, eventual ca urmare a incendiului din anul 1697, care a devastat părţile de nord şi de vest ale oraşului.

La începutul secolului al XIX-lea casa Filstich-Kemény a fost transformată într-un palat reprezentativ de factură barocă târzie, cu două curţi interioare, structurat pe trei tronsoane paralele. Noua clădire poartă cu siguranţă majoritatea elementelor de structură a vechii clădiri, însă fără cercetări de parament nu ne putem pronunţa în privinţa conturării zidurilor care fuseseră înglobate în noua structură. Se păstrează aproape integral pivniţa originală, ce fusese ulterior structurată la fel în trei tronsoane, fiind împărţită în două tronsoane noi latura de vest. În această perioadă a fost amenajată noua intrare în subsol în axa casei scărilor, acoperită cu calote boeme, şi tot cu această ocazie au fost aşezate cele două portaluri la locurile actuale. De această fază de construcţie se leagă şi modelarea faţadei principale, a cărei imagine originală o cunoaştem datorită unei fotografii realizate de fotograful clujean Francisc Veress în anul 1868. Conform fotografiei, balconul aflat în axa centrală a faţadei era iniţial susţinut de coloane zvelte, aşezate pe piedestale înalte, iar deschiderile originale ale parterului aveau chenare din piatră, cu închidere în segment de cerc. Structura golurilor de la parter în anul 1868 era următoarea: fereastră-uşă-poartă-fereastră-uşă.

Prin structura planimetrică şi plastica faţadei, articularea acesteia cu lesene la parter, iar la etaj cu pilaştri cu capiteluri compozite, casa Filstich-Kemény se înscrie în şirul palatelor baroce clujene ce poartă amprenta influenţei palatului Bánffy din Piaţa Centrală a oraşului, construit între anii 1774 şi 1785, după planurile arhitectului austriac Johann Eberhard Blaumann. Acelaşi tip de articulare a faţadei principale prezintă palatul Teleki (1790-1795), casa Karacsay şi vechea prefectură din strada M. Kogălniceanu, casa mică Bánffy din bulevardul Eroilor, casa Thoroczkai din str. Baba Novac şi faţada originală a casei Mikes din piaţa Muzeului.[34] Structurarea golurilor faţadei, încheiate cu segment de cerc la parter şi de formă dreptunghiulară la etaj, atât în cazul casei Filstich-Kemény cât şi în cel al palatului Teleki, trimit de asemenea la soluţionarea faţadei palatului Bánffy. Motivul cel mai

[33] Divizorii au inventariat toate piesele mobile din casă; astfel, au înregistrat trei tapiţerii, ce decorau pereţii palatelor reprezentative, şase picturi înrămate, ce puteau fi ori picturi în ulei, ori lucrări de grafică, un covor vechi, găurit, ce se afla pe masa unei încăperi de la etaj, un covor vechi aflat în stare bună, patru bufete, trei mese, trei cuiere şi patru bănci.

[34] B. Nagy, *op. cit.*, p. 209.

reprezentativ al palatului din urmă este elegantul balcon din axa centrală, susţinut de grifoni; el a fost preluat în cazul majorităţii palatelor baroce clujene, balcoanele acestora fiind susţinute de console sau coloane. În acest şir se înscrie casa Filstich-Kemény, prefectura veche, casa Mikes, palatul Teleki şi palatul Toldalagi-Korda. Valurile de sistematizare a oraşului, ce vizau doar confortul pietonilor, dar nu şi imaginea estetică a clădirilor, au cruţat doar coloanele celor două imobile din urmă, celelalte fiind înlăturate. Conform fotografiilor de epocă coloane dorice erau folosite doar în cazul casei Filstich-Kemény, celelalte faţade fiind înzestrate cu coloane ionice.[35] Din şirul clădirilor ce se înscriu în tipul palatului Bánffy, faţadele prefecturii vechi, a caselor Mikes, Karacsay şi Filstich–Kemény sunt decorate la nivelul etajului cu stucatură. Primele trei cazuri prezintă decor ornamental, cu ghirlande baroce. Decorul casei Filstich-Kemény este unul dintre cele mai târzii, ce poartă influenţele stilului rococo, fiind deosebit şi în privinţa tematicii. Figura sfântului Florian, plasat între case mistuite de flăcări, este flancată de reprezentarea celor patru anotimpuri, iar sub pervazul ferestrelor apare un şir bogat de rocailleuri, motiv decorativ unic în privinţa faţadelor clădirilor clujene.[36] Figura sfântului protector împotriva incendiilor trimite cu siguranţă la marele incendiu din anul 1798,[37] când a fost distrusă partea de sud-est a oraşului,[38] lăsând urme adânci în amintirea locuitorilor oraşului. Tipul iconografic al reprezentării anotimpurilor de la palatul Bánffy[39] se înscrie în canoanele tipologice din *Iconologia* lui Cesare Ripa, cele patru anotimpuri reprezentând în acelaşi timp şi cele patru vârste. Iconografia anotimpurilor de la casa Filstich-Kemény preia parţial al doilea tip prezentat de Ripa, printr-o monedă a împăratului Caracalla, pe care apar anotimpurile personificate de patru putti.[40] Decorul plastic al faţadei, neidentificat în literatura de specialitate, ocupă un loc aparte în plastica faţadelor baroce transilvănene nu atât datorită calităţii modelării, cât prin tipul iconografic rar pe teritoriul Transilvaniei.[41]

Definitivarea lucrărilor poate fi datată în primii ani ai secolului al XIX-lea, pe baza unui document din anul 1802 prin care meşterul Mihail Schindler senior evaluase valoarea lucrărilor în piatră,[42] iar Ioan Fróniusz şi Ioan Késmárki evaluaseră preţul tâmplăriei din casă.[43] Presupunem că evaluările erau făcute după definitivarea lucrărilor, deoarece în anul 1803

---

[35] În curtea Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei se păstrează o pereche de coloane dorice cu piedestaluri înalte. Pe baza formei acestora deducem că probabil provin de la casa Filstich-Kemény.

[36] Tema anotimpurilor apare şi deasupra ferestrelor de la etaj din curtea palatului Bánffy, însă reprezentate într-o manieră mult mai dezvoltată. În afară de aceste două exemple, cunoaştem reprezentări de anotimpuri doar în afara graniţelor Transilvaniei, la casa din piaţa Batthyányi nr. 3 de la Buda.

[37] Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, vol. II, Bucureşti 1982, p. 149.

[38] Kovács Kiss Gyöngy, *Az oklevelek és az elbeszélő történeti források határesete: a tudósító/eseményközlő levél*, în: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*, red. Sipos Gábor et alii, Kolozsvár, 1999, p. 282.

[39] Nicolae Sabău, *Iconografia decorului plastic al palatului Bánffy din Cluj*, în: *File de istorie*, nr. IV, 1976, p. 495-496.

[40] Cesare Ripa, *Iconologia*, red. Sajó Tamás, Budapest, 1999, p. 558, 577-578.

[41] În literatura de specialitate axată pe studiul artei baroce din Transilvania nu sunt identificate atributele puttilor, deci nu s-a realizat nici identificarea personajelor. Kelemen Lajos în lucrarea publicată postum în anul 1982 sub îndrumarea lui B. Nagy Margit îl descrie pe sfântul Florian ca pe o reprezentare neinterpretabilă. Prima încercare de atribuire a personajelor apare în volumul din 2002 al lui Nicolae Sabău, unde descrie o scenă preluată din viaţa militară, şi tot aici apare identificarea sfântului protector. – Mircea Ţoca, *Despre plastica faţadelor în arhitectura laică clujeană din perioada barocului târziu*, în: Acta Musei Napocensis, nr. III, 1966, p. 478, 480; Idem, *Clujul baroc*, Cluj, 1983, p. 90; Nicolae Sabău, *Sculptura barocă din România. Secolele XVII–XVIII*, Bucureşti, 1992, 65; Idem, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, vol. I, Cluj, 2002, p. 78.

[42] B. Nagy Margit, *op. cit*, p. 321.

[43] *Ibidem*, p. 300, 308.

tâmplarul Ioan Késmárki terminase şi mobilierul clădirii.[44] Datarea acestei faze de construcţie atribuie comandarea lucrărilor de către contele Samuil Kemény senior.

Pe baza unei fotografii neatribuite din anul 1900 putem reconstitui transformările aduse clădirii în perioada 1868-1900: au fost îndepărtate coloanele portante ale balconului şi a fost schimbat paramentul balconului cu cel actual. Tot în această perioadă au fost schimbate golurile parterului, ale căror încăperi aveau şi în anul 1859 funcţii comerciale, în deschiderile largi, dreptunghiulare, ce se păstrează şi în zilele noastre. Fotografia din anul 1900 imortalizează în mare parte imaginea actuală a clădirii.

În concluzie, putem afirma că imobilul Filstich–Kemény ocupă un loc aparte în arhitectura orăşenească din Transilvania, datorită calităţii deosebite a elementelor arhitectonice şi decorative păstrate, iar prin transformările de la începutul secolului al XIX-lea se încadrează în şirul tipologiei palatelor baroce influenţate de palatul Bánffy, ocazie cu care faţada clădirii primise un decor din stucatură cu o temă iconografică rară în cazul faţadelor edificiilor laice din regiune.

THE FILSTICH-KEMÉNY HOUSE FROM CLUJ

Abstract

The present study wishes to approach one of the most relevant Renaissance buildings in Cluj's central square, later transformed into a baroque noble palace, with rococo influences.

The Filstich–Kemény house dates back to the late 15th–early 16th century, later extended in several stages of construction. One of the early stages probably included the construction of the upper floor of the building, which coincided with the building of the doorframe with the engraved coat-of-arms, the year 1597 and the monogram of Petru Filstich Jr (famous goldsmith, keeper of the Cluj's treasury and councilor of prince Gabriel Bethlen). The quality of the work, the composition and the details make the doorframe one of the most valuable renaissance frameworks in Cluj. The exquisite sculpture of the doorframe and the fact that the most relevant personalities of the time were housed therein confirm the fact that the Filstich house was one of the most pretentious buildings in the city's central square.

The plastic ornaments of the main façade were made in the last stage of the construction, and their theme is unique in the whole art of Transylvania: the plaster bas-relief of Saint Florian, surrounded by the representation of the four seasons of the year.

The study presents the structure and the inner layout of the building ever since the 17th century, as inferred from a partition document from 1672, as well as the line of landlords starting with the 16th century all the way to the 1900s, in itself an accurate reconstitution of the tax registers preserved in the State Archives, Department of Cluj.

[44] *Ibidem*, p. 309.

fig.1

fig.2

Fig.1. Fațada principală a clădirii în anul 1859 (fotografia lui Francisc Veress); Fig.2. Fațada clădirii în anul 1900.

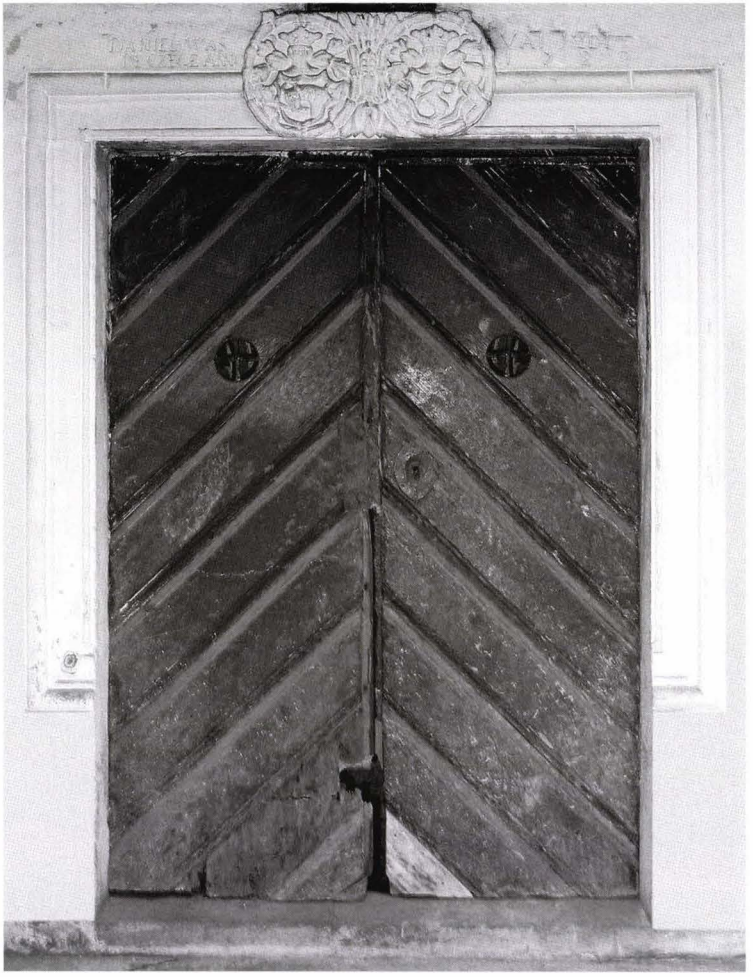

fig.3

fig.4

Fig.3. Portalul lui Petru Filstich, 1597; Fig.4. Portalul comandat de Daniel Wass şi Iudita Vay, 1729.

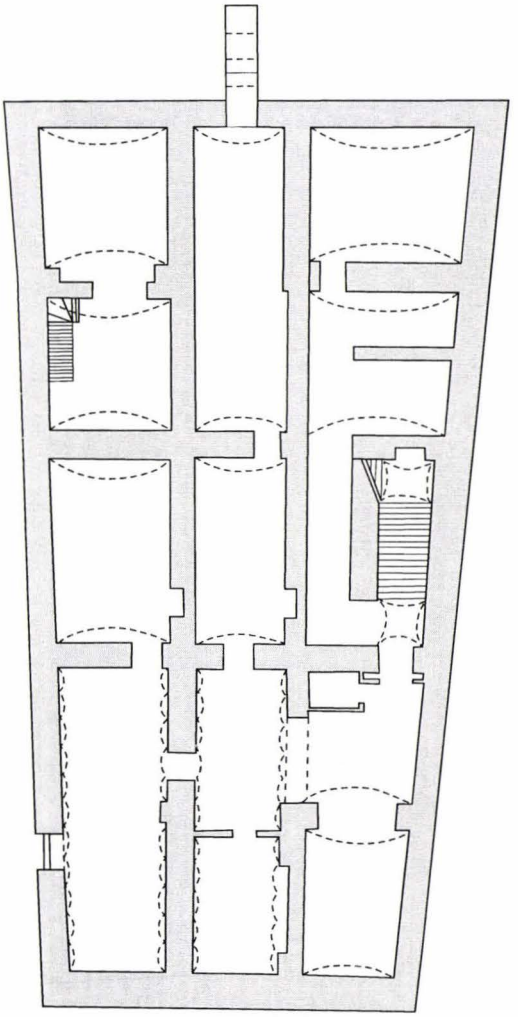

Fig.5. Planul subsolului clădirii între anii 1960-1970 (colecția arhitectului Adrian Giurgiu); Fig.6. Tava de cununie a lui Petru Filstich și a Ecaterinei Münich, 1590.

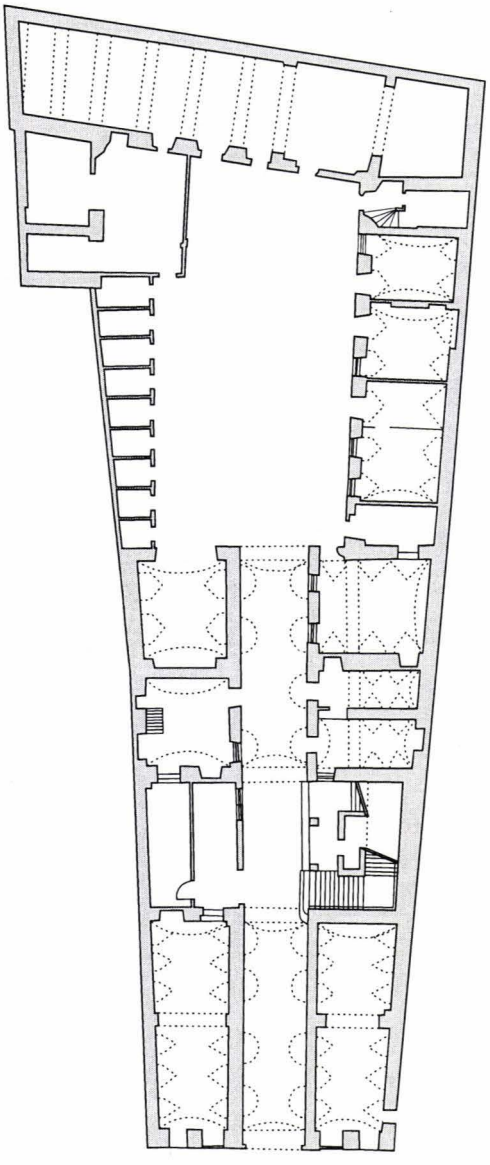

fig.7

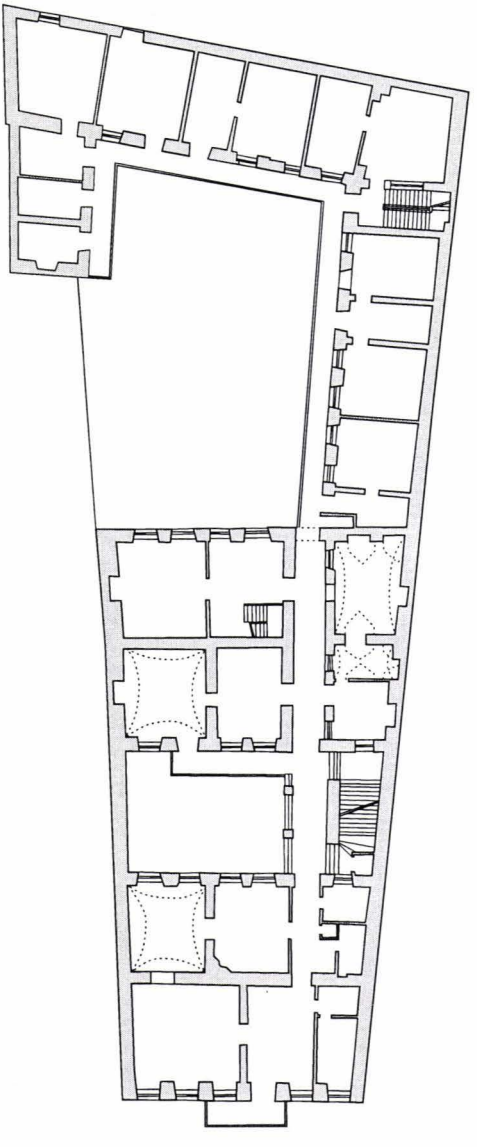

fig.8

Fig.7-8. Planul parterului şi al etajului între anii 1960-1970 (colecția arhitectului Adrian Giurgiu).

fig.9

fig.11

fig.10

fig.12

fig.13

fig.14

Fig.9-12. Prezentarea celor patru anotimpuri: primăvara, vara, toamna, iarna; Fig.13-14. Prezentarea sfântului Florian şi a unui ofiţer.

NUMISMATICĂ
ŞI
MEDALISTICĂ

LIVIA CĂLIAN

MEDALII ROMÂNEŞTI DIN COLECŢIA NUMISMATICĂ A MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI (I) 1600-1947

O importantă parte a patrimoniului Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca o constituie colecţia numismatică formată din monede, medalii, bancnote, insigne etc., acoperind o perioadă lungă de timp care se întinde din sec. IV î.C. până în zilele noastre. Baza colecţiei o constituie moneda antică, medievală, modernă şi contemporană din aur, argint, platină sau metal comun. Prin componenţa sa şi prin valoarea inestimabilă istorică şi materială, colecţia noastră este cea de-a doua ca mărime din ţară, fiind axată, aşa cum este şi firesc, pe istoria monetară transilvană.

O parte distinctă a colecţiei numismatice este formată din medalii adunate şi păstrate cu grijă de-a lungul celor aproape 150 de ani de existenţă ai Muzeului nostru de custozii Cabinetului Numismatic. Constituită iniţial din donaţii ale unor mari personalităţi clujene[1] care au luptat pentru înfiinţarea Muzeului Ardelean la Cluj la mijlocul sec. al XIX-lea, colecţia medalistică s-a îmbogăţit de-a lungul anilor mai ales prin achiziţii făcute la licitaţiile internaţionale care erau o practică curentă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, ajungând până în anul 1918 la un număr de aproximativ 3.500 de piese, majoritatea dintre ele unicate pentru colecţiile numismatice din ţara noastră. Evident, această parte a colecţiei medalistice constituită până în 1918, parte pe care am putea-o numi "partea veche", cuprinde medalii provenite din mediul cultural austriac şi austro-ungar, datorită apartenenţei politice a Transilvaniei Imperiului Habsburgic şi mai apoi Austro-Ungariei. Cu toate acestea, şi ca o dovadă a interesului cultural şi ştiinţific a colecţionarilor şi custozilor care s-au ocupat de Cabinetul Numismatic clujean, în această parte veche a colecţiei noastre sunt cuprinse şi unele dintre cele mai valoroase medalii provenite din mediul cultural românesc: medalia dedicată lui Mihai Viteazul (1600, aur, copie Becker, colecţia Esterházy), medalia dedicată lui Constantin Brâncoveanu (1713, aur, original, colecţia Esterházy) sau medalia dedicată lui Mihail Sturdza (1840, bronz).

După preluarea colecţiei numismatice de către statul român în 1919, preocupările pentru creşterea numerică şi valorică a colecţiei intră într-o lungă perioadă de stagnare, administrarea patrimoniului provenit de la Muzeul Ardelean fiind trecut de la o instituţie de cultură la alta până în 1981 când colecţia numismatică intră în administrarea Cabinetului Numismatic al Muzeului de Istorie Cluj, unde se găseşte şi în prezent. Vorbind despre creşterea colecţiei medalistice, aceasta s-a îmbogăţit din 1918 până în 1981 doar cu câteva zeci de piese specifice medalisticii din vechiul Regat, în special cu medalii provenind din vremea regelui Carol I şi Carol al II-lea. Ca urmare, în 1993 în colecţia noastră medalistică erau mai puţin de 150 de medalii româneşti, baza colecţiei medalistice rămânând medaliile austriece şi maghiare moştenite de la Muzeul Ardelean. Luând act de această realitate care se cerea rapid remediată

[1] Dintre marii donatori din sec. XIX amintim familiile Esterházy şi Delhaes.

având în vedere bogata activitate de emitere a medaliilor în România, politica de achiziţii a Cabinetului Numismatic a fost canalizată în cea mai mare parte pe achiziţionarea în număr cât mai mare a medaliilor româneşti. Din fericire, în perioada respectivă se mai alocau fonduri, chiar dacă mici şi nesatisfăcătoare, pentru achiziţii de piese muzeale şi în acest fel au putut fi cumpărate părţi din colecţii medalistice particulare[2] pentru a acoperi, chiar dacă într-o mică măsură, marile goluri ale colecţiei noastre.

Dar, pentru că fondurile de achiziţii nu erau suficiente şi se micşorau în fiecare an[3], au fost căutate şi alte soluţii. S-a făcut apel la instituţiile emitente de medalii, respectiv la Monetăria Naţională, la Banca Naţională a României, la primării sau prefecturi, la fundaţii etc.

Cea mai mare înţelegere şi cea mai bună colaborare am avut-o cu R.A. Monetăria Statului care, pe parcursul a cinci ani a donat Muzeului nostru mai mult de 500 de medalii, majoritatea emise după 1990. BNR, la cererea noastră, ne-a făcut la rândul ei o serie de donaţii, medalii de aur şi de argint, emise de bancă pentru celebrarea unor evenimente naţionale (120 de ani de la proclamarea Independenţei, 80 de ani de la crearea statului naţional unitar român) sau unor evenimente sportive (Jocurile Olimpice de la Atlanta, Campionatul Mondial de Fotbal, Campionatul European de Fotbal etc.). Din păcate, din 1999 BNR nu a mai făcut nici o donaţie Muzeului nostru şi nici altor mari muzee din ţară, aşa cum a procedat până în acel an. Trebuie subliniat faptul că ar fi de o extremă importanţă dacă ar putea fi adoptată o lege care să prevadă obligativitatea instituţiilor emitente de medalii, în speţă Monetăria Naţională şi BNR, de a dona unui număr restrâns de muzee din ţară, cum ar fi Muzeul Naţional de Istorie a României Bucureşti, MNIT Cluj – Napoca ş.a., stabilite tot prin lege, câte două exemplare din fiecare medalie emisă. În acest fel s-ar asigura un flux continuu de alimentare a marilor colecţii publice, singurele în care aceste piese ar rămâne pentru totdeauna şi ar putea fi puse la dispoziţia publicului vizitator. Altfel, custozii colecţiilor medalistice nu pot asigura o legătură permanentă cu instituţiile emitente, iar acestea, în funcţie de diverşi factori perturbatori, ar putea renunţa la bunăvoinţă şi ar putea înceta la un moment dat să alimenteze colecţiile muzeale.

În orice caz, prin achiziţii şi donaţii am reuşit în acest moment să adunăm în colecţia medalistică a Muzeului nostru aproape 1000 de medalii româneşti, dar această activitate este o activitate greoaie din lipsă de fonduri de achiziţii şi a lipsei de timp în cazul cererilor de donaţii.

*

Această colecţie medalistică în permanentă creştere am încercat să o ordonăm şi să o valorificăm din punct de vedere ştiinţific. Pe parcursul anilor am lucrat la alcătuirea unui *Catalog* de medalii româneşti din colecţia MNIT, cu intenţia de a publica această lucrare deosebit de necesară bibliografiei medalistice române. Dar lipsa de fonduri pentru apariţiile editoriale au stopat această intenţie şi de aceea am hotărât în final să publicăm pe capitole lucrarea, cu speranţa că într-un viitor cât mai apropiat vom dispune şi de fonduri pentru publicarea integrală.

Aşa cum este firesc, această primă parte a *Catalogului* cuprinde, în ordine cronologică, primele medalii româneşti din colecţia noastră. Încheiem această primă parte în anul 1947, anul în care în România se încheie o epocă istorică prin abolirea monarhiei şi proclamarea RPR. Următoarele două părţi vor cuprinde medaliile emise în perioada 1948 – 1989 şi 1990-2000, urmărind în acest fel evoluţia politică a României.

---

[2] În principal am achiziţionat părţi din colecţiile medalistice ale lui Vasile Chiorean (Cluj-Napoca), Victor Măzureanu (Craiova) şi Gheorghe Lencu (Suceava). Toţi aceşti colecţionari sunt persoane în vârstă care toată viaţa au strâns cu grijă şi pasiune medalii româneşti de mare valoare şi se cuvine să le adresăm un cuvânt de mulţumire şi pe această cale.

[3] De exemplu, în 2004 nu au fost achiziţionate mai mult de 20 de piese.

Exceptând primele cinci medalii, cele mai vechi şi mai valoroase din colecţia noastră (copiile medaliei lui Mihai Viteazul, 1600, aur şi argint, medalia lui Constantin Brâncoveanu, 1713, aur şi argint şi medalia lui Mihail Sturdza, 1840, bronz), celelalte medalii din această primă parte a lucrării ar putea purta subtitlul de *Medaliile Casei regale Române (1870- 1947)*, acoperind domniile lui Carol I, Ferdinand I, Carol al II-lea şi Mihai. Din păcate, colecţia noastră nu deţine nici o medalie emisă în timpul lui Alexandru Ioan Cuza care a avut o medalistică deosebit de frumoasă, lucrată în străinătate la standardele emisiunilor numismatice europene.

În general, aceste medalii, destul de puţine la număr, acoperind o perioadă de timp mai scurtă de un veac, nu ne pot face o imagine de ansamblu a medalisticii româneşti din secolul al XIX-lea şi prima jumătate a secolului al XX-lea. Prima impresie, nu foarte favorabilă, este că medalistica românească emisă sub patronajul Casei Regale cunoaşte un proces regresiv. După cum ştim, Carol I, primul rege al României independente, provine din una dintre cele mai ilustre case nobiliare ale Europei de vest, fiind crescut şi educat în tradiţiile valorilor culturale occidentale. Acceptând tronul României, Carol I s-a străduit să transplanteze în ţara sa adoptivă aceste valori culturale pentru a o ridica în rândul naţiunilor europene civilizate. Venind dintr-un mediu cultural în care marile evenimente erau subliniate şi omagiate prin emisiuni medalistice, Carol I a apelat la acest mod de propagandă şi în noua sa patrie. Nu a aruncat sămânţa pe un teren înţelenit, pentru că predecesorii săi, cum ar fi Mihail Sturdza în Moldova şi mai apoi Alexandru Ioan Cuza în Principatele Unite au fost deschizători de drumuri şi în acest domeniu. Procedând la fel ca şi înaintaşii săi autohtoni, sfidând Poarta Otomană care interzicea emisiunile monetare şi emiterea de medalii şi decoraţii în teritoriile controlate de ea, Carol I a încurajat acest tip de emisiuni numismatice. Deşi destinate unui public restrâns, prin alcătuirea unor colecţii care cu timpul au ajuns şi în instituţiile publice de cultură, Carol I era conştient că îşi aduce contribuţia la fixarea în memoria colectivă a unor evenimente importante din istoria modernă a României.

Pentru că în Principate nu mai existau ateliere monetare şi arta baterii monedei era aproape uitată, Carol, ca şi înaintaşii săi, a fost nevoit să apeleze pentru emisiunile medalistice la monetăriile europene occidentale cu mare tradiţie în acest domeniu. Cum era şi firesc, s-a îndreptat spre monetăriile germane, printre cele mai bune, dacă nu chiar cele mai bune din lume. Comenzile venite din România au fost onorate de mari gravori ai timpului cum ar fi Küllrich[4], Telge[5] sau Scharff[6], primii doi aducându-şi contribuţia şi la organizarea monetăriei din Bucureşti, dovadă a interesului manifestat de Carol I faţă de emisiunile monetare şi medalistice, un prim pas făcut către afirmarea independenţei de stat a Principatelor. Aceşti gravori, fie că au lucrat în Germania, fie că au lucrat la Bucureşti, au imprimat emisiunilor medalistice stilul şi rigoarea germană, făcând din medaliile emise în timpul lui Carol I cele mai frumoase medalii româneşti, nivel neatins nici de emisiunile din zilele noastre. La acest lucru a contribuit şi faptul că medaliile, deşi lucrate în metal comun, erau făcute din bronz de cea mai bună calitate permiţând executarea unor compoziţii artistice elevate, în stilul medalisticii europene. Cu timpul s-au format maeştrii gravori de medalii români care şi-au adus contribuţia la dezvoltarea medalisticii româneşti[7].

Medaliile din timpul lui Carol I care se găsesc în colecţia noastră, atât de incompletă, ne permit să ne facem doar o vagă idee asupra medalisticii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cu toate acestea, cele 80 de medalii prezentate în *Catalog*, se referă, majoritatea dintre ele, la

[4] 1821 – 1887. A lucrat la Berlin, Londra, Bruxelles, Paris şi München. A organizat monetăria din Bucureşti.

[5] A lucrat şi la monetăria din Bucureşti.

[6] 1845 – 1903, gravor austriac.

[7] Vezi lista gravorilor de la sfârşitul lucrării.

importante evenimente politice din vremea lui Carol I, putând practic urmări eşafodajul care a dus în cele din urmă la edificarea statului modern român, atât din punct de vedere politic cât şi economic şi cultural. Cea mai mare parte a medaliilor sunt dedicate construcţiei politice şi celebrării unor importante momente din istoria modernă a României: proclamarea regatului[8], jubileul de 25 de ani de domnie ai regelui Carol[9], 5 ani, 20 de ani şi 25 de ani de la proclamarea Independenţei de stat a României[10], semicentenarul[11]. Revoluţiei de la 1848, semicentenarul unirii Principatelor[12]. Culmea medalisticii româneşti din vremea lui Carol I o constituie, fără îndoială, seriile medalistice[13] dedicate jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui sărbătorit cu mare fast în 1906. Dacă ar fi să judecăm acest eveniment numai din prisma medalisticii, a mesajului transmis de medalii şi a domeniilor pe care le abordează, am putea spune că în 1906 România s-a ridicat, din acest punct de vedere, la nivelul oricărei ţări vest europene. Asocierea lui Carol I cu împăratul Traian[14] avea ca scop nu numai transmiterea mesajului privind latinitatea şi continuitatea poporului român, ci şi celebrarea, pe lângă cei 40 de ani de domnie ai lui Carol, celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către romani şi intrarea teritoriilor nord dunărene în lumea civilizată europeană. Organizarea marii Expoziţii Generale[15] din 1906 aducea România cu un pas mai aproape de Franţa, Anglia sau Austria, care se întreceau la sfârşitul secolului al XIX-lea în organizarea unor asemenea expoziţii, una mai interesantă şi mai bogată în realizări decât alta. Chiar dacă România nu se putea compara cu marile realizări tehnice şi artistice etalate la aceste expoziţii internaţionale, Expoziţia din 1906 constituia un semnal dat Europei că tânărul stat român face eforturi pentru a se ridica cât mai curând la standardele europene ale epocii. Seria medalistică emisă cu acest prilej *Suvenir de Bucureşti*[16] semnalează prezenţa oaspeţilor străini la acest eveniment şi atenţie care le-a fost acordată fiecăruia în parte, prin individualizarea lor, fiecare medalie având inscripţionat numele participantului[17].

Medalistica cu tematică politică este completată de cea cu tematică economică. În colecţia noastră s-au păstrat doar medaliile dedicate construirii minunatului Pod de la Cernavodă[18], opera inginerului român Anghel Saligny, şi cea pentru punerea pietrei fundamentale a Casei de Economii şi Consemnaţiuni[19]. Dar chiar şi numai aceste două exemple ne permit să ne facem o idee despre marele efort economic şi de inteligenţă folosit pentru construirea Podului de la Cernavodă, operă inginerească menită să facă legătura între patria – mamă şi cea mai nouă provincie intrată în componenţa statului român: Dobrogea. Podul a fost de la bun început o provocare şi un simbol. Provocare pentru că trebuia învinsă maiestatea Dunării, unul dintre cele mai mari fluvii europene. Pentru aceasta a intrat în luptă inteligenţa unui mare inginer român, Angel Saligny, care a dovedit că şi o naţiune tânără şi lipsită de resursele marilor ţări europene este capabilă să construiască edificii monumentale[20], utile şi necesare nu numai ţării sale ci şi

[8] Cat. 8 – 9.
[9] Cat. 22 – 23.
[10] Cat. 10, 40, 45.
[11] Cat. 39.
[12] Cat. 72.
[13] Cat. 55 – 71.
[14] Cat. 55 – 56.
[15] Cat. 57 – 62.
[16] Cat. 63 – 65.
[17] În colecţia noastră s-au păstrat doar medalii primite de personalităţi maghiare transilvănene care au participat la eveniment.
[18] Cat. 32 – 33.
[19] Cat. 36 – 38.
[20] Pentru alte opere ale lui Anghel Saligny, în general construcţii portuare, realizate la Brăila, Galaţi sau Constanţa, există medalii dar ele lipsesc din colecţia noastră.

Europei. Splendida construcție de la Cernavodă a fost apoi posibilă prin munca anonimă a sutelor de muncitori care au lucrat la ridicarea podului și prin susținerea financiară a lucrării, ceea ce a demonstrat că România este așezată pe o economie capabilă să susțină asemenea lucrări. Dar Podul a fost și un simbol care a făcut posibilă, după aproape 600 de ani, întoarcerea unui teritoriu românesc în sânul națiunii. Dunărea nu mai era un hotar despărțitor, ea devenea o arteră care leagă două ramuri ale aceluiași trunchi. Evident, construcția acestui pod a avut la bază, în primul rând rațiuni economice pentru că el a permis ieșirea la mare a României. Dar, indiferent din ce punct de vedere privim problema, nu putem să nu remarcăm un fapt real constatat în ultimii ani. Deși revenirea Dobrogei la România în 1878, teritoriu câștigat prin jertfa de sânge din Războiul de Independență, a fost un eveniment cel puțin comparabil cu Unirea din 1918, el este foarte rar și cu parcimonie celebrat. Dacă în vremea lui Carol au fost emise medalii cu prilejul celebrării celor 20 de ani de la revenirea Dobrogei la România când a fost ridicat Monumentul Independenței de la Tulcea[21], acest lucru nu a mai fost făcut nici măcar cu prilejul aniversării celor 120 de la eveniment, în 1998. Emiterea unei medalii cu acel prilej ar fi fost cel mai nimerit mod de a celebra evenimentul. Nu știm dacă în 2003, când s-au sărbătorit 125 de la anexarea Dobrogei, a fost sau nu emisă vreo medalie.

Punerea pietrei fundamentale a Casei de Economii și Consemnațiuni este un alt semnal al dezvoltării economice, chiar dacă nu spectaculoasă, a României, pentru că o asemenea instituție financiară nu și-ar fi avut rostul dacă populația nu era capabilă să facă economii. Oricum, clădirea a cărei pietre fundamentale a fost pusă pe vremea lui Carol I este unul dintre cele mai frumoase edificii cu care se mândrește și astăzi Bucureștiul.

De altfel, aceste două exemple a unor opere economice și de artă pentru care s-au emis medalii comandate fără îndoială de puterea de la București, li se alătură medalii emise de această dată din sânul comunității de afaceri independentă de puterea politică. Medaliile Societății Cooperativa constructorilor și meseriașilor români (1894), cele ale Societății Creditul Funciar Urban București dedicată activității de 25 de ani ai lui Al. G. Băicoianu (datată 1900, prin urmare Societatea a fost fondată în 1875), cea a jubileului de 25 de ani de la înființarea Societății Centrale Agricole (1914, înființată deci în 1889), dar și cele dedicate unor concursuri și expoziții naționale sau regionale: concursul de agricultură și industrie de la București (1881), Expoziția de la Craiova (1898), Expoziția Târgul Moșilor (1903) sau Expoziția marilor proprietari de la București (1904) arată până la urmă o efervescență a afacerilor și faptul că România își caută cu febrilitate un drum spre dezvoltarea economică, agricolă și industrială. Multe din aceste medalii[22] constituiau premii ale participării la astfel de manifestări și îndemnuri mobilizatoare pentru obținerea unor rezultate de excepție. Datorită medaliei personalizate din colecția noastră știm de exemplu că premiul I la expoziția de la Craiova a fost obținut de C. J. Feraru. Medalia Expoziției Târgu Moșilor organizată de Primăria București în 1903 atesta participarea la expoziție și constituia *Răsplata muncii.* Subtil, așa cum face medalia Societății Cooperativa din 1894, medaliile sugerează că rezultatele economice pot fi mai ușor obținute prin învățătură. Reversul medaliei prezintă o carte deschisă având înscris pe pagina din stânga: *Toți printr-unul și Dumnezeu cu noi* iar pe cea din dreapta: *Te înalți prin muncă și cultură.*

Luând în considerare aceste medalii provenite din mediul de afaceri și cel economic competițional nu mai surprinde organizarea Expoziției Generale din 1906 care a constituit apogeul manifestărilor de acest gen.

Medalistica din timpul lui Carol I a omagiat și personalități politice sau culturale ale României. În această categorie am putea include și micul medalion din 1874 emis la cererea

[21] Cat. 45.
[22] Cat. 11, 31, 41, 53 - 54, 80 – 81.

doamnei Elena Cuza cu prilejul comemorării unui an de la moartea marelui domnitor[23]. Dacă prima piesă medalistică dedicată acestui mare om de stat care a pus de fapt piatra fundamentală a României moderne este o inițiativă particulară, o dată cu trecerea anilor și consolidarea domniei lui Carol I figura lui Cuza este din ce în ce mai mult adusă în atenția publică, inclusiv în medalistică, fiind un mod de recunoaștere a meritelor celui care a fost primul domn al Principatelor Unite. Busturile acolate ale lui Cuza și Mihail Kogălniceanu, cealaltă figură emblematică a făuririi statutului român modern, apar pe medaliile dedicate ridicării statuilor lor la Iași[24] ca semn de recunoștință a poporului român, iar medalia[25] din 1909, când s-a sărbătorit semicentenarul Unirii, poartă pe avers portretul lui Cuza.

În 1904 s-au împlinit 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare, prilej cu care a fost emisă o medalie după macheta profesorului ieșean Celesti – Fabio și executată la Stuttgart de gravorii Mayer și Wilhelm[26]. Dar, dacă aceasta a fost medalia oarecum oficială a manifestărilor fastuoase menite să marcheze cele patru secole de la dispariția celui mai mare voievod al Moldovei, în colecția noastră se găsește o altă medalie[27] dedicată aceluiași eveniment emisă de Clubul Român din Viena care face referire la serbările de la Putna din 2/15 iulie 1904. Cine se ascunde în spatele acestui Club Român de la Viena? Nu pot fi decât studenții români din Bucovina și probabil Transilvania, care au participat la comemorarea de la Putna și au consemnat evenimentul prin emiterea acestei medalii.

Dintre personalitățile ardelene omagiate în medalistica românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în colecția noastră se găsesc două medalii: una dedicată lui Avram Iancu[28] ca participant la Revoluția din 1848 (datată 1900), iar cealaltă dedicată de Academia Română lui George Barițiu[29] la împlinirea vârstei de 80 de ani (1892).

Tot din mediul ardelean mai provin și alte două medalii: medalia[30]. Expoziției Române de la Sibiu (1881) și medalia semicentenarului înființării Gimnaziului românesc din Năsăud[31] (datată 1913, deci Gimnaziul a fost înființat în 1863). Medalia din 1881 este semnată **WILHELM PITTNER WIEN** iar cea din 1913 a fost executată la Stuttgard de aceiași Mayer și Wilhelm[32]. Dacă în privința medaliei din 1913 lucrurile sunt clare, ea fiind comandată de foști elevi năsăudeni ai Gimnaziului care se găseau în acel moment la București, printre care și Constantin C. Moisil, în cazul celei dintâi medalii, executate la Viena, credem că ea provine din mediul cultural și de afaceri românesc din Austro-Ungaria și, în acest caz, ar putea fi *prima medalie românească* din Ardeal. Această ipoteză este întărită și de faptul că în Catalogul editat în 1906 de SNR această medalie nu apare, prin urmare ea nu era cunoscută în mediile numismatice bucureștene.

După cum am arătat și mai sus, societatea românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea conștientizează tot mai mult că progresul economic bazat pe tehnologie nu poate fi realizat decât prin creșterea gradului de instruire a masei largi a poporului, că accesul la învățământ și cultură nu mai poate fi apanajul unei clase privilegiate. Ca urmare, au fost luate măsuri pentru generalizarea învățământului primar, au fost înființate tot mai multe școli gimnaziale și licee, a crescut importanța celor două mari Universități de la

[23] Cat. 7.
[24] Cat. 24 – 26.
[25] Cat. 72 – 73.
[26] *MPR*, p. 93, 253. Cat. 50.
[27] Cat. 51.
[28] Cat. 42.
[29] Cat. 27 – 29.
[30] Cat. 12.
[31] Cat. 78.
[32] *MPR*, p. 109, 261.

Iași și București. Un rol important în acest proces l-a avut fără îndoială copleșitoarea personalitate a lui Spiru Haret a cărui merite ca ministru al Cultelor și al Învățământului și sprijinitor al instituțiilor financiare au fost omagiate prin minunata plachetă[33] lucrată la Stuttgard în 1911. În 1914 sunt celebrați cei 75 de ani de la fondarea Academiei Mihăilene și semicentenarul înființării Universității din Iași, urmașa Academiei lui Mihail Sturdza[34].

Dar, poate mai mult decât aceste piese medalistice care omagiază mari instituții de cultură și mari personalități ale timpului, ar trebui să subliniem obiceiul acordării unor medalii premianților proveniți din învățământul primar și gimnazial, medalii[35] emise sub egida Ministerului Instrucțiunii Publice și Cultelor. Semnate de gravori recunoscuți, cum ar fi Radivon și Carniol, aceste medalii se disting prin modul îngrijit în care au fost lucrate și prin faptul că prezintă pe avers stema țării și deviza Casei Regale: **NIHIL SINE DEO.** Acest mod deosebit de a încununa munca de un an de zile a unui elev s-a păstrat până sub Carol al II-lea. În colecția noastră există o singură medalie ca premiu școlar datată 1902.

Nici evenimentele legate de politica externă a României nu au fost excluse din rândul emisiunilor medalistice[36]. În 1896 a avut loc inaugurarea Porților de Fier de la Orșova, eveniment la care au participat Carol I, Alexandru al Serbiei și împăratul Francisc Iosif. Cu acest prilej Francisc Iosif a făcut o vizită la București unde, în prezența alteților regale Ferdinand și Maria împreună cu copii lor Carol și Elisabeta, a membrilor guvernului în frunte cu primul ministru Dimitrie A. Sturdza, a reprezentanților armatei și administrației regale, a primarului Capitalei, a fost primit la palatul Cotroceni de către Carol I și regina Elisabeta. De asemenea, cei doi suverani, *amicii păcii*, au trecut în revistă trupele române, căci, în plină inimă a Balcanilor, butoiul cu pulbere al Europei, cum altfel putea fi mai bine demonstrată amiciția față de pace decât în defilarea batalioanelor în marș. Și deși România se alăturase alianței secrete din care făcea parte și Austro-Ungaria, în mod natural cele două țări nu puteau fi amice atâta timp cât între ele stătea problema Transilvaniei și a Bucovinei. Câtă amiciție și-au arătat urmașii lui Carol I și ai lui Francisc Iosif au dovedit-o evenimentele Primului Război Mondial. Această vizită imperială, poate de cel mai înalt nivel, care a avut loc în 1896, a fost atât de importantă încât au fost emise nu mai puțin de șapte serii medalistice[37], dintre care în colecția noastră, din păcate, nu avem decât două medalii.

Vizita lui Francisc Iosif în România parcă a făcut să se audă din ce în ce mai distinct răpăitul tobelor care vesteau sângeroasele evenimente ale începutului de secol XX. Umbra atâtor probleme rămase nesoluționate în Balcani se întindea subtil și asupra României. Pregătirile pentru război sunt reflectate și în medalistică[38] prin medalia dedicată manevrelor regale din 1911 și prin *Crucea Meritul Sanitar* din 1913 din timpul războaielor balcanice. La acestea se adaugă și mai vechea medalie *Bărbăție și credință.*

Medalistica românească din timpul lui Carol I a abordat și un domeniu mai special, aproape privat, și anume, evenimentele din familia regală. Dar, nașterea, căsătoria sau decesul, evenimente care în orice familie obișnuită sunt evenimente strict private, devin publice în cazul familiei regale, pentru că o naștere însemna asigurarea succesiunii la tron, o căsătorie putea deschide sau nu importante căi spre relații internaționale, iar decesul putea provoca evenimente politice importante. Pentru nașterea principesei Maria, la 27 august/ 8 septembrie 1870, primul

[33] Cat. 75.
[34] Cat. 79.
[35] Cat. 46.
[36] Cat. 34 – 35.
[37] *BSNR 1906*, p. 87 – 90.
[38] Cat. 48 – 49, 74, 76.

şi unicul copil al cuplului regal, decedată la scurt timp, a fost emisă o mică medalie[39] care anunţa evenimentul. Moartea principesei, eveniment pentru care nu avem cunoştinţă să fi fost emisă vreo medalie[40], şi faptul că nu s-a mai născut nici un moştenitor direct, a ridicat problema succesiunii la tron rezolvată prin adoptarea principelui Ferdinand. Educat pentru a prelua tronul României de la unchiul său, Ferdinand s-a dovedit a fi un urmaş destul de docil acceptând căsătoria cu Maria de Marea Britanie, nepoata reginei Victoria. Prin această căsătorie dinastică a fost atins un ideal scump aristocraţiei europene de la sfârşitul secolului al XIX-lea: înrudirea cu Casa Regală a Angliei şi prin aceasta, practic, cu aproape toate casele europene domnitoare. Pentru căsătoria care a avut loc la 29 decembrie 1892/ 10 ianuarie 1893 a fost emisă o medalie[41] care reuneşte una dintre cele mai frumoase compoziţii heraldice din medalistica românească prin prezentarea pe reversul piesei a stemelor de stat ale României şi ale Marii Britanii. Căsătoria s-a dovedit a de bun augur pentru că cei doi protagonişti au depus toate eforturile pentru a deveni buni români, prin numărul mare de copii aduşi pe lume au asigurat succesiunea la tron şi mai ales, au avut privilegiul şi şansa de a deveni figurile emblematice ale făuririi statului naţional unitar român în 1918.

Tot în această categorie a medaliilor cu caracter familial putem include şi medalia[42] dedicată inaugurării castelului Peleş, dacă socotim acest impresionant edificiu ca o casă familială, aşa cum a fost iniţial conceput, şi nu ca o reşedinţă oficială, aşa cum a devenit cu timpul. Terminat în 1883, la 10 ani de la începutul lucrărilor (dar să nu uităm că între timp avusese loc Războiul de Independenţă), castelul Peleş este prima operă monumentală din vremea lui Carol I, construit din fondurile private ale regelui, şi poate cel mai frumos muzeu al României din zilele noastre.

Nu putem încheia această scurtă trecere în revistă a medalisticii din vremea lui Carol I, aşa cum apare ea din prea săraca noastră colecţie, fără a aminti medaliile dedicate unor aşezăminte de cult sau unor evenimente cu caracter religios. În prima categorie putem include medaliile[43] dedicate restaurării unor monumente ale ortodoxiei româneşti: restaurarea mănăstirii de la Curtea de Argeş (1886) a cărei biserică a devenit biserica tombală a Casei Regale şi restaurarea, în 1904, a bisericilor Sf. Nicolae (ctitor în 1493 Ştefan cel Mare) şi Trei Ierarhi (ctitor în 1639 Vasile Lupu). Medaliile dedicate acestor restaurări ne spun că ele s-au făcut sub egida regelui Carol I, ceea ce demonstrează faptul că şi prin susţinerea acestui tip de lucrări regele încerca să dovedească respectul şi ataşamentul său faţă de religia adoptată de el şi familia sa la urcarea pe tron, ortodoxismul, practicat de cvasitotalitatea supuşilor săi.

Tot din spera vieţii religioase putem aminti micile medalii de botez[44] pe care familia noului născut le primea când micuţul devenea creştin prin actul botezului. Aşa cum lasă să se înţeleagă cele câteva medalii de acest gen din colecţia noastră, aceste medalioane ovale, de mici dimensiuni, adesea cu inel de prindere, putând prin urmare fi purtate la gât, erau piese cu iconografie comună (Isus Cristos oficiind botezul, porumbelul în zbor etc.) care erau distribuite la botez, puteau fi personalizate prin adăugarea ulterioară a numelui celui botezat, a datei naşterii şi, în unele cazuri, a numelui naşei de botez[45]. Din păcate, acest obicei menit să sudeze legătura dintre cel botezat şi biserică a fost anulat după 1947.

---

[39] În aur, argint şi aramă. Cat. 6.
[40] Există o singură machetă de la începutul sec. XX dedicată comemorării morţii principesei. *Târnoveanu – Pârvan*, p. 261.
[41] Cat. 30.
[42] Cat. 13 – 16.
[43] Cat. 17, 52,.
[44] Cat. 18, 20, 21, 44.
[45] Cat. 20, 44.

*

Medalistica urmaşilor lui Carol I, Ferdinad, Carol al II-lea şi Mihai, este mai slab reprezentată în colecţia noastră dar, putem spune cu toată certitudinea, ea nu se ridică la nivelul medalisticii lui Carol I din nici un punct de vedere. Într-un fel, acest lucru este explicabil prin evenimentele tot mai precipitate care au marcat prima jumătate a secolului al XX-lea.

Ferdinand I a preluat domnia la izbucnirea primei mari conflagraţii mondiale a secolului când grijile sale şi ale tuturor erau marcate de starea de nepregătire a ţării în faţa pericolului care o ameninţa. Au urmat anii grei ai războiului, când, fără îndoială, ultima grijă a regelui şi a tuturor românilor era marcarea unor evenimente prin medalii. Cu toate acestea, în 1914, Ferdinand şi-a făcut datoria faţă de unchiul său prin emiterea medaliei[46] care marca decesul marelui înaintaş. Imediat după război, cele două medalii din 1918 şi 1919, sunt dedicate tot evenimentelor dramatice din timpul conflagraţiei: placheta apărătorilor oraşului Galaţi[47] (1918) şi medalia dedicată eroilor Regimentului 4 Roşiori Regina Maria[48] (1919). Ecourile războiului şi sentimentul de recunoştinţă faţă de cei căzuţi la datorie răzbat şi în anii următori, când multe din localităţile României Mari s-au împodobit cu monumente dedicate şi purtând numele eroilor de război. Cu un asemenea prilej, cetăţenii din obscura comună Cornet – Glogoveanu din judeţul Ilfov, au găsit de cuviinţă să emită şi o medalie[49] în cinstea celor dispăruţi.

Dacă medalistica oficială a avut de suferit în această perioadă dramatică din istoria României, după război acest domeniu începe totuşi să-şi revină fiind de fapt invadat de iniţiativa particulară. Din timpul domniei lui Ferdinand I s-au păstrat medalii dedicate unor mari personalităţi politice şi culturale ale României, printre care, în colecţia noastră există medalii dedicate marelui savant Nicolae Iorga[50] la împlinirea vârstei de 50 de ani (1921) şi eminentului om politic I. C. Brătianu[51].

Că viaţa îşi urma cursul şi societatea românească încerca să depăşească traumele războiului stau dovadă medaliile dedicate unor activităţi economice. Placheta Expoziţiei de mostre a industriei româneşti[52] (1921), medaliile – premii ale expoziţiilor zootehnice[53] regionale de la Cluj (1923, 1924, 1926), medalia Expoziţiei de la Chişinău[54] (1925), medaliile personalizate ale Expoziţiei ucenicilor de la Cluj[55] sau medalia dedicată decesului bancherului Jean Chrissoveloni[56], sunt numai câteva exemple. Aceste medalii ne permit să facem observaţia că şi în acest fel este subliniat efortul societăţii româneşti de integrare, economică în primul rând, a teritoriilor revenite statului român prin actul Unirii din 1918, precum şi menajarea sentimentelor noilor naţionalităţi minoritare, maghiarii în primul rând, prin folosirea legendelor bilingve.

De altfel, făurirea statului naţional unitar român la 1 Decembrie 1918 este evenimentul central al epocii lui Ferdinand I. Încoronării de la Alba Iulia din 15 octombrie 1922 îi sunt dedicate cele mai multe medalii[57] din vremea lui Ferdinand. Cele trei serii medalistice dedicate evenimentului, care se găsesc şi în colecţia noastră, dintre care două sunt "populare"[58] cum erau

[46] Cat. 85.
[47] Cat. 86 – 87.
[48] Cat. 88.
[49] Cat. 113.
[50] Cat. 89 – 90.
[51] Cat. 116 – 116.
[52] Cat. 91.
[53] Cat. 106 – 112, 122 – 124.
[54] Cat. 118.
[55] Cat. 125 – 126; pentru M. Pop şi C. Hornischer; bilingve (română şi maghiară).
[56] Cat. 121.
[57] Cat. 92 – 104.
[58] Cat. 94 – 102, 103 – 104.

denumite în epocă, sunt splendid completate şi eclipsate de marele medalion unifaţetat al încoronării[59], piesă nu neapărat cu caracter medalistic[60], dar absolut deosebită din toate punctele de vedere. Executată de gravorul **KARA**, din bronz de cea mai bună calitate, piesa prezintă cuplul regal în costumele de încoronare în stil bizantin[61]. Cei doi suverani sunt încoronaţi, Ferdinand poartă coroana de oţel a României, Maria o coroană în stil bizantin, fiecare fiind înfăşuraţi în câte o mantie largă, cu ornamente bogate şi având brodate pe poale stemele provinciilor istorice ce compuneau atunci România Mare. Ferdinand, în profil stânga, aşezat pe un tron având înscris deviza regală: **NIHIL SINE DEO**, ţine sprijinit pe genunchiul drept sceptrul. Maria, în picioare din spate, oferă privitorului doar profilul şi splendida mantie brodată, ţine cu mâna stângă un delicat lujer lung de crin. În fundal se distinge Catedrala Reîntregirii din spatele căruia răsare soarele. Medalionul nu are menirea numai de a marca momentul culminant al încoronării de la Alba Iulia, ci este şi un omagiu adus tuturor românilor care s-au jertfit pentru realizarea acestui înalt deziderat naţional pentru că în exerga[62] piesei se găseşte următorul text: ***Prin jertfa lor s'a făcut unirea Ţării, Maria.***

Lucrurile păreau a intra pe un făgaş normal, ţara cunoştea o perioadă de prosperitate economică, a fost înzestrată cu o nouă Constituţie în 1923, au fost făcute importante reforme în aproape toate domeniile de activitate, viaţa universitară şi culturală cunoştea o nouă dezvoltare, când România a fost lovită, aproape simultan, de două grave pierderi: moartea lui I. C. Brătianu, eminentul prim ministru al ţării în perioada imediat de după Unire şi cea a însuşi regelui Ferdinand I. Dintr-o dată România a rămas fără conducătorii de care avea nevoie. Neseriozitatea moştenitorului tronului, prinţul Carol, care abdicase şi îşi părăsise nu numai îndatoririle pentru care fusese crescut şi educat, dar şi fiul minor care devenea automat şeful statului, norii grei ai marii crize economice care se abăteau asupra lumii, au creat o situaţie cât se poate de nefericită şi soluţia organizării Consiliului de Regenţă (1927-1930) care urma să conducă ţara până la majoratul regelui a fost cea mai bună dintre soluţiile momentului.

Pentru această perioadă în colecţia noastră s-au păstrat două tipuri de medalii: cele dedicate celebrării unui deceniu de la marea Unire[63] şi cele dedicate semicentenarului revenirii Dobrogei la România[64], ambele evenimente având loc în 1928. Din acelaşi an, dar din iniţiativă particulară, au fost emise medalii dedicate centenarului naşterii lui Carol Davila[65] şi placheta jubileului de 25 de ani de la înfiinţarea Uniunii Generale a Industriaşilor Români (UGIR)[66].

Revenirea în ţară a lui Carol al II-lea la 6 iunie 1930 a fost o soluţie cu consecinţe aproape tot atât de grave ca şi prima sa abdicare. Carol reia tronul practic printr-o lovitură de stat şi regele minor redevine prinţ moştenitor cu rangul de mare voievod de Alba Iulia[67]. România intra în ultimii ei ani de democraţie parlamentară, sub Carol al II-lea trecându-se treptat spre prima dictatură din istoria noastră. Personalitate controversată şi nestatornică, regele

---

[59] Cat. 92.

[60] Ea putea fi folosită şi ca piesă ornamentală încastrată în piese de mobilier sau în cartuşe arhitectonice.

[61] În ceea ce-l priveşte pe Ferdinand, acest medalion este singurul în care regele apare în costum de gală şi purtând coroana şi sceptrul ca simbol al puterii, restul medaliilor prezentându-l în severul şi austerul costum militar, cu caschetă sau cu capul descoperit. Continuă în acest fel tradiţia instaurată de Carol I care, pe toate medalii, este prezentat în costum militar cu decoraţii şi cu capul descoperit.

[62] Existenţa exergii, element specific medaliilor, ne-a şi determinat să includem acest medalion printre piesele medalistice.

[63] Cat. 128 – 131, 135 – 138. Una dintre seriile medalistice dedicate acestui eveniment este datată 10 mai 1929.

[64] Cat. 132.

[65] Cat. 133.

[66] Cat. 134.

[67] Cat. 170.

Carol a patronat o perioadă la fel de controversată şi contradictorie din toate punctele de vedere. Tratând afacerile ţării ca pe ale sale personale, domnia lui Carol al II-lea a adus grave prejudicii economice şi, deşi anul 1938 este considerat anul de vârf al economiei antebelice, de fapt s-a dovedit că ţara nu a fost pregătită din nici un punct de vedere să facă faţă gravelor pericole ce o ameninţau o dată cu creşterea pericolului fascist şi revizionist pe plan european.

Medalistica românească din vremea lui Carol al II-lea, destul de abundentă într-o colecţie atât de rarefiată cum este a noastră, vine parcă să confirme cele de mai sus. Majoritatea medaliilor din colecţia noastră sunt dedicate unor evenimente sportive, ştiut fiind faptul că regele era mare amator de parade militare şi sportive, anticipând nefast ceea ce se va întâmpla o jumătate de secol mai târziu în timpul lui Nicolae Ceauşescu. Campionatele naţionale de atletism[68] (1931 şi 1934), sărbătorirea a cinci ani de la înfiinţarea flotei aeriene de apărare[69] (1932), concursul de tir[70] (1937), concursul hipic internaţional de la Bucureşti[71] (1938), par a fi cele mai importante momente ale domniei lui Carol al II-lea. Sunt celebrate şi câteva personalităţi române sau străine, printre care Al. Slătineanu[72] (iniţiativă particulară, 1939), Constantin Leonida[73] (iniţiativă particulară) sau contele de Saint Aulaire[74]

Totuşi, spre cinstea sa, regele onorează centenarul naşterii înaintaşului său, Carol I, prin emiterea unei serii medalistice[75], la fel ca şi decesul mamei sale prin medalia *Stella Maris*[76].

Cea mai frumoasă medalie din epoca lui Carol al II-lea este cea dedicată dării în funcţiune a căii ferate Ilva Mică – Vatra Dornei[77], linie ferată ce lega Transilvania de Moldova ce a rămas până în zilele noastre una dintre cele mai mari realizări în domeniu, ţinând cont de dificultatea traseului pe care a fost construită, neegalată nici de construirea căii ferate Bumbeşti – Livezeni cu care s-a mândrit mai târziu regimul comunist. Este ultima medalie (cel puţin în colecţia noastră) care aminteşte de anii de glorie ai medalisticii lui Carol I.

Sunt celebrate prin medalii şi alte evenimente comemorative: 20 de ani de la înfiinţarea Academiei de Înalte Studii Comerciale şi Industriale din Bucureşti[78] (1933), semicentenarul ziarului Universul[79], sfinţirea catedralei ortodoxe din Cluj[80] (1933), centenarul Aşezămintelor Brâncoveneşti[81] (1938), semicentenarul Şcolii Superioare de Război[82], şi sunt emise în continuare medalii ca premii şcolare[83]. Emiterea acestor medalii a fost facilitată şi de reînfiinţarea Monetăriei Naţionale şi darea în funcţiune a noului său local[84] (1935), fără a se renunţa, în unele cazuri, la serviciile unor gravori sau monetării străine.

Instaurarea dictaturii regale şi mai ales politica dezastroasă care a dus în 1940 la pierderea a aproape 2/3 din ţară (Basarabia, Cadrilaterul şi Nordul Transilvaniei), precum şi caracterul instabil şi lipsa de responsabilitate civică şi politică, l-au făcut pe Carol să abdice la 6

[68] Cat. 144, 152.
[69] Cat. 146.
[70] Cat. 154.
[71] Cat. 158, 178.
[72] Cat. 166.
[73] Cat. 171.
[74] Cat. 140.
[75] Cat. 159 – 164.
[76] Cat. 168 – 169.
[77] Cat. 155.
[78] Cat. 147.
[79] Cat. 149 – 150.
[80] Cat. 151; gravor local.
[81] Cat. 156.
[82] Cat. 165.
[83] Cat. 141 – 143, 175 – 176.
[84] Cat. 153. Localul din 1935 este şi astăzi sediul Monetăriei Naţionale.

septembrie şi să lase ţara pe mâna mareşalului Antonescu şi a prea tânărului său fiu care a devenit regele Mihai I.

Din punct de vedere medalistic, perioada 1940-1947 este cea mai săracă, fapt explicat prin gravele evenimente prin care trecea ţara. Se detaşează totuşi două piese deosebite: medalia *Cruciadă împotriva comunismului*[85] (1941) emisă în condiţiile războiului împotriva URSS şi medalia *Ardealul nostru*[86] (1945), piesă de aur din colecţia noastră. Emisă cu prilejul eliberării părţii de nord a Transilvaniei de sub ocupaţia hortistă, piesa este purtătoarea unui puternic simbol al unităţii statale româneşti având pe avers efigiile acolate ale celor trei întregitori: Mihai Viteazul, Ferdinand I şi Mihai, iar pe revers una dintre cele mai frumoase compoziţii heraldice din medalistica românească prin reprezentarea tuturor judeţelor care au fost smulse în 1940 României.

*

Se mai cuvine un cuvânt despre medaliile emise de Societatea Numismatică Română. Înfiinţată în 1903 SNR a fost singura Societate care a supravieţuit neîncetat până în zilele noastre. Pentru că pentru perioada acum în discuţie nu există în colecţia noastră decât două medalii în a căror emitere Societatea a fost implicată, le menţionăm la sfârşit: placheta dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I[87] şi cea[88] dedicată celor 30 de ani de la înfiinţarea Societăţii din 1933, când a fost organizat Congresul şi Expoziţia de numismatică, medalistică şi arheologie. Paradoxal, dar activitatea SNR va fi mult mai intensă după instaurarea regimului comunist.

După cum precizam şi la început, colecţia noastră medalistică, prin numărul mic de medalii româneşti pe care îl conţine, nu ne permite să tragem concluzii ferme şi definitive în ceea ce priveşte fenomenul medalistic românesc în scurta perioadă de la începutul domniei lui Carol I şi până în 1947. Totuşi, putem spune că prin promovarea şi apelul la medalistică făcut de Carol I, acesta a introdus în noua sa ţară un element al civilizaţiei occidentale în ale cărei valori a fost crescut şi educat. A apelat la început la maeştri ai monetăriilor occidentale şi a încurajat apoi dezvoltarea unei monetării naţionale care să servească interesele statului şi poporului român. A obişnuit societatea românească cu celebrarea şi evidenţierea marilor evenimente şi personalităţi prin emisiunile medalistice, alt mod de recunoaştere a unor merite civice, culturale şi naţionale. A dat dovadă prin aceasta de efortul şi respectul depus de el însuşi şi de familia sa pentru a fi demn de numele şi istoria noii sale patrii. Ca şi în alte domenii, şi în cel al medalisticii Carol I a fost un exemplu şi un îndemn.

Dacă în vremea lui Carol I putem spune că medalistica românească a cunoscut perioada sa maximă de dezvoltare şi înflorire, domniile urmaşilor săi au fost marcate de evenimente economice şi politice interne şi internaţionale nefavorabile dezvoltării artei medalistice şi, prin urmare, de la Ferdinand I medalistica românească intră într-un proces lent de decădere. Din 1940, aproape două decenii, până prin anii '60, medalistica românească aproape dispare din peisajul vieţii româneşti.

[85] Cat. 180 – 182.
[86] Cat. 183.
[87] Cat. 56.
[88] Cat. 148.

GRAVORI

În timpul domniei lui Carol I.
CT neidentificat; cat. 7.
Wilhelm KULLRICH: cat. 8, 10, 11, 13, 17, 33.
AV neidentificat: cat. 10,13.
Wilhelm PITTNER: cat. 13 – 16.
Anton SCHARFF: cat. 22 – 23, 30, 32.
Carol STORCK: cat. 56.
P. TELGE: cat. 27 – 29, 66 – 70.
S.I neidentificat: cat. 31.
CARNIOL Fiul: cat. 34, 39 – 41, 44, 45 – 46, 47, 53 – 54, 59 – 60, 82 – 84.
DIMITRESCU: cat. 36 – 38.
RADIVON: cat. 45 – 46, 53 – 54.
L. STELMANS: cat. 55.
CIZEK: cat.57 – 58.
RESCH: cat. 57 – 58.
SARAGA: cat. 59 – 60.
SU neidentificat: cat. 63 – 65.
MAYER: cat. 75.
WILHELM: cat. 75.
FESSLER: cat. 77.

În timpul domniei lui Ferdinand I:
CARNIOL Fiul: cat. 86.
L. HUJER: cat. 89 – 90.
KARA: cat. 92.
C. KRISTESCU (Cristescu): cat. 94 – 102, 106 – 112, 115 – 116.
BHM sau **GhM** neidentificat: cat. 119.
R. PLACHT: cat. 121.
C. DUMITRESCU[89]**:** cat. 122 – 124.
R. FÄSSLER: cat. 123.

În timpul Regenței:
HUGUENIN: cat. 127.
C. DUMITRESCU: cat. 128- 132.
ANDRE LAVRILLIER: cat. 133, 140.
S. JOHNSON BASSARAB: cat. 134.

În timpul lui Carol al II-lea:
ANDRE LAVRILLIER: cat. 140, 166.
STĂNESCU: cat. 147, 165.
R. FÄSSLER: cat. 147.
E. W. BECKER: cat. 148, 155, 159 – 164, 167 – 169.
ARH. A. P. neidentificat, posibil arhitect: cat. 155.
JUVAERE (posibil firmă din Cluj): cat. 151.

[89] Gravor din perioada interbelică. A nu fi confundat cu fostul gravor al Monetăriei Naționale Constantin Dumitrescu, care a lucrat în Monetărie până în anii '90 ai sec. XX.

D. MORBIDUCCI: cat. 152.
CML neidentificat: cat. 152.
Ion JALEA: cat. 153, 156, 171.
MN neidentificat: cat. 159 – 164.
C. KRISTESCU (Cristescu): cat. 174.
ARTHUS BERTRAND: cat. 174.

În timpul lui Mihai I:
P. GRANT: cat. 180 – 182.
H. IONESCU: cat. 183 (Av., nesemnată dar atribuită).
IOANA BASSARAB STAROSTESCU: cat. 183 (Rv., nesemnată dar atribuită).
ŞTEFAN IORDACHE: cat. 183 (Rv., nesemnată dar atribuită).
ALBERT ARAD: cat. 189.

CATALOGUL MEDALIILOR ROMÂNEŞTI

MEDALII EMISE ÎN PERIOADA 1600-1866

1600

1. **Medalie dedicată lui Mihai Viteazul.** D=40,7 mm; Au.; 17,301 gr; 986‰; f.b.c. (copie Becker); col. Esterhazy; inv. N 14213; pl. XX/1;
Av.: circular: **MICHA[el] EL:[ectus] VAL:[achiae] TRANS:[alpinae] VAIW:[oda] S:[iculorum] C:[omes] RÆ:[giae] M:[aiestatis] CONS:[iliarius] PER:** *[Mihail, voievod ales al Valahiei Transalpine, comite al secuilor, consilier al maiestăţii sale regale, locotenent pentru]*; cerc perlat; în câmp: bust din faţă Mihai Viteazul cu căciulă de blană cu penaj prins în agrafă, mantou cu guler de blană şi mustaţă răsucită;
Rv.: circular: **TRANSYL:[vaniam] LOCVMT:[enens] CIS: TRAN:[sylvaniae] PAR:[tiumque] ET: SVP:[er]] EXER.[citus[GE:[neralis] CAP[itaneus]; A: D:[eo]/ VIGILAN/ TIA: VIRTV/ TE: ET: ARMI/ S : VICTORI/ AM: NACT/ VS/ 1600/** două arabescuri *[Transilvania, căpitan general al Transilvaniei de dincoace (de munţi), al părţilor ungurene şi asupra armatei, dăruit de Dumnezeu cu prevedere, curaj şi biruinţa armelor, în 1600]*;
 # BSNR 1906, p. 5 (nr. 1);
 # HPW, 116/106.
 # Again, p. 279-302.
 # Iliescu 1993, p. 244;
 # Tănăsescu 1975, p. 237-239;

2. **Medalie dedicată lui Mihai Viteazul.** D=32,4 mm; Ar.; f.b.c.; col. Esterhazy; inv. N 57093;
Av./Rv. idem Cat. 2;
 # Again...

1713

3. **Medalie dedicată lui Constantin Brâncoveanu.** D=34,7 mm; G=17,349 gr; Au; 900‰; f.b.c.; col. Esterhazy[90]; inv. N 14025; pl. I/3;

[90] În plicul în care se găseşte medalia există un bilet scris în limba maghiară care spune aşa: *Ennek az éremnek egy példányát a Hess féle éremárverésen megvette a Magyar Nemzeti Múseum 2400 márkáért.*

Av.: circular: **CONSTANTINVS· BASSARABA DE· BRANKOWAN·;** în câmp: bust din faţă întors şi privind spre dreapta C. Brâncoveanu; el poartă căciulă de blană cu penaj prins cu agrafă, barbă şi mustaţă; peste o haină bogat ornamentată el are o mantie cu guler de blană închisă pe gât cu o broşă; mantia este căptuşită cu hermină;
Rv.: **CH** circular: **D:[ei] G:[ratia] VOIVODA· ET· PRINCEPS· VALACHIÆ· TRANS· ALPINÆ·** *[Prin mila lui Dumnezeu voievod şi principe al Valahiei Transalpine];* în câmp: în cerc perlat oval stema Ţării Româneşti: acvila cruciată privind spre dreapta, cu zbor deschis, stând pe un vârf de munte; este însoţită la dreapta de soare, la stânga de semilună; la picioarele acvilei, la dreapta şi la stânga, milesimul **17 13**; cercul perlat are în exterior ca suporţi doi balauri limbaţi şi este timbrat de bonetă princiară, având în centru globul şi crucea;
BSNR 1906, p. 6 (nr. 2);
MPR, p. 38.

4. **Medalie dedicată lui Constantin Brâncoveanu.** D=35,7 mm; G=23,06; Ar; 800‰; b.c.; posibil copie sau rebătută; inv. N 38117;
Av.: circular: **CONSTANTINVS BASSARABA DE BRANCOWAN·;** în câmp: portret puţin diferit de Av. /Rv. idem Cat. 3;

1840

5. **Medalie dedicată lui Mihail Sturdza.** D=52,4 mm; Ae; f.b.c.; inv. N 58798; pl. VI/5;
Av.: circular: **MICHAEL STURDZA PRINCEPS MOLDAVIÆ✸ 1840 ✸;** în câmp: bust dreapta M. Sturdza cu barbă scurtă, mustaţă şi coafură foarte îngrijită;
Rv.: circular: **FUNDATOR UTILIUM PATRIA INSTITUTORUM ✸ IASSIS ✸;** în câmp: scut despicat; câmpul întâi, de onoare, este roşu fiind încărcat cu cap de bour cu stea în şase raze între coarne (stema Moldovei); câmpul doi, de azur, este încărcat cu leu ţinând în laba dreaptă o spadă pe care se încolăceşte o ramură de dafin; scutul este plasat sub mantou de purpură căptuşit cu hermină aşezat pe sceptru şi spadă, prins în coroană închisă; mantoul este înconjurat de şase steaguri, trei la dreapta, trei la stânga; cinci steaguri au brodate pe ele câte o stea în şase raze, al şaselea, la stânga are brodat pe el emblema Mitripoliei Moldovei, Sf. Gheorghe omorând balaurul; totul este plasat între trofeede război:puşti cu baionetă, trompete, două obuziere, ghiulele o tobă, un steag strâns; pe obuzierul din dreapta şi pe tobă se distinge stema Moldovei; pe obuzierul din stânga se găseşte monograma **M** încoronată; sub scut, pe eşarfă, deviza familiei: **UTROQUE CLARESCERE PULCHRUM;**
BSNR 1906, p. 11 (nr. 8);
Călian 1995, p. 331-338.

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGELUI CAROL I (1866-1881/1914)

1870

6. **Medalie dedicată naşterii prinţesei Maria.** D=29,3 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 1; pl. V/6;

Nuber ugyanazon példányért az Egger féle éremárverésen 5000 koronát fizetett (Un exemplar din această piesă a fost cumpărat de Muzeul Naţional Maghiar [de la Budapesta] la licitaţia Hess cu 2400 de mărci. Nuber [numismat] a plătit pentru acelaşi exemplar la licitaţia de la Egger 5000 de coroane).

Av.: circular: **CAROL I DOMNUL ROMÂNILORŮ· ELISABETHA DÒAMNA·** în câmp: capete acolate stânga Carol I şi Elisabeta diademată; pl. XXIV/6;
Rv.: în câmp: **SPRE/ SERBAREA/ NASCEREĬ/ PRINCESSEĬ/ MARIA/ JOUI** 27.AUGUST / 8 SEPTEMBRE **1870;**

BSNR 1906, p. 39 (nr. 68);
Târnoveanu – Pârvan, p. 257.

1874

7. **Medalie comemorativă la un an de la moartea lui Alexandru Ioan Cuza.** D=23,6 mm; Ae[91]; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. M 9126; pl. V/7;
Av.: **CT**[92]**;** circular: **ALECSANDRU JON DOMN.[ul] ROMANILOR;** în câmp: bust dreapta Al. I. Cuza; pl. XXIV/7;
Rv.: în cunună de laur: **CUSA VODA/ SPRE/ POMENIREA/ 1874;**
BSNR 1906, p. 44 (nr. 79);
MPR, p. 240.

1881

8. **Medalie dedicată proclamării regatului.** D=58,6 mm; Ae.[93]; f.b.c.; inv. NMED 37; pl. VII/8;
Av.: cerc perlat; **W· KULLRICH F·;** semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI;** în câmp: cap stânga Carol I purtând barbă scurtă şi mustaţă;
Rv.: cerc perlat; circular: **SERBAREA PROCLAMAREI REGATULUI ✸ 10 MAIU 1881✸;** în câmp: central, într-un patrulater este înscris Art. 1 din Legea din 14 martie 1881: **LEGEA/ DIN 14 MARTIE 1881/ ART. I. ROMANIA IA TITLUL/ DE REGAT· DOMNUL EI/ CAROL I IA PENTRU/ SINE SI MOSTENITORII/ SEI TITLUL DE REGE/ AL ROMANIEI/ ART. II. MOSTENITORUL/ TRONULUI VA PURTA/ TITLUL DE PRINCIPE/ REGAL;** patrulaterul este încadrat pe fiecare latură de câte o coroană a României ce se găseşte între două ramuri de stejar;
BSNR 1906, p. 53 (nr. 100).

9. **Medalia populară dedicată proclamării regatului.** D=26,9 mm; Ae.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. N 56568;
Av.: idem Cat. 8 dar lipseşte semnătura gravorului;
Rv.: dublu semicircular: **SPRE AMINTIREA SERBAREI NATIONALE/ A INCORONAREI REGELUI;** în câmp: coroana României sub care scrie, între ramuri de laur: **10 MAIU/ 1881;**
BSNR 1906, p. 54 (nr. 104).

[91] Medalia a fost bătută în aur, argint şi bronz şi distribuită la parastasul de un an de la moartea domnitorului. În 1873, la moartea lui Cuza, Doamna Elena a bătut o altă medalie (aur, argint şi aramă) cu acelaşi avers ca cea din 1874.
[92] C este surmontat de T.
[93] Această medalie a fost bătută şi în argint.

10. **Medalie dedicată aniversării a cinci ani de la câștigarea Independenței de stat a României și proclamării regatului.** D=85,0 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 36; pl. I/10;
Av.: **W. KULLRICH A. V. F.;** semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI;** în câmp: bust stânga puternic profilat Carol I purtând tunică cu decorații, barbă scurtă și mustață;
Rv.: circular: scene alegorice din timpul Războiului de Independență: armata română binecuvântată de preoți înainte de a trece Dunărea; scene de luptă de pe malul românesc al Dunării și trecerea fluviului; scene de luptă de pe câmpurile de bătălie din Bulgaria; întoarcerea și primirea triumfală a armatei sub conducerea regelui Carol I; central: în prim plan Romania reprezentată de o femeie purtând costum național, în picioare din față, se sprijină cu mâna stângă de scut încărcat cu stema României[94], iar cu mâna dreaptă ține deasupra capului o cunună de laur; în dreapta și în stânga Romaniei sunt înscrișii anii **1877 1878;** în spatele ei, pe un altar având înscis pe soclu milesimul **1881**, se găsește coroana Romaniei;

11. **Medalie dedicată Concursului de agricultură și industrie de la București.** D=58,6 mm; Ar.; peste 925 ‰; f.b.c.; inv. N 78893;
Av.: idem Cat. 8, dar gravorul semnează **KULLRICH;**
Rv.: circular: cunună de spice, fructe și frunze pe care se găsesc patru medalioane reprezentând un cap de berbec, unul de vacă, un plug și un cap de cal; în câmp: circular: **CONCURS DE AGRICULTURA SI INDUSTRIE ✱;** central: **ONORE/ MUNCEI/ STARUITORE;** pl. VIII/11;
 # BSNR 1906, p. 56 (nr. 112);
 # MPR, p. 242.

12. **Medalie dedicată Expoziției române de la Sibiu.** D=50,6 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 7548;
Av.: circular: cerc format din 33 de stele în cinci colțuri; în câmp: Atena, în picioare din față ușor întoarsă spre dreapta, drapată, purtând coif cu penaj, ține în mâna stângă întinsă lateral o cunună de laur; cu mâna dreaptă ține sulița cu vârful în sus și se sprijină pe un scut încărcat cu chipul Medusei; lângă piciorul ei stâng se găsește bufnița; pl. X/12;
Rv.: în câmp: între două ramuri de laur: **ESPOSITIUNEA/ ROMANĂ/ SIBIU 1881.;**
Pe cant: **PRÆGE WILHELM PITTNER WIEN;**

13. **Medalie dedicată inaugurării castelului Peleș.** D=58,6 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78894; pl. VII/13;
Av.: **W. KULLRICH A. V. F.;** cerc perlat; circular: **CAROLUS I REX ROMANIAE ELISABETHA REGINA;** în câmp: capete acolate stânga Carol I și Elisabeta diademată;
Rv.: dublu semicircular: **INCOHATUM MDCCCLXXIII PERFECTUM MDCCCLXXXIII/ ANNO XVIII PRINCIPATUS NOSTRI;** în exergă: **CASTELLUM PELESCH;** în câmp: imaginea castelului Peleș;
 # BSNR 1906, p. 59 (nr. 118);
 # MPR, p. 71, 242.

14. **Medalie dedicată inaugurării castelului Peleș.** D=58,7 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 38;
Av./Rv. idem Cat. 13.

---

[94] Scut sfertuit. Cartierul 1, albastru, este încărcat cu acvila cruciată a Țării Românești; cartierul 2, roșu, este încărcat cu bourul Moldovei; cartoerul 3, roșu, este încărcat cu leul rampant al Olteniei; cartierul 4, albastru, este încărcat cu cei doi delfini adsași ai Dobrogei. În inimă, scut peste tot încărcat cu blazonul Casei regale române, tabla de șah.

15. **Medalie dedicată inaugurării castelului Peleş (numai Av.).** D=58,5 mm; Ae; f.b.c.; inv. N 70269;
Av.: idem Av. Cat. 13.

16. **Medalie dedicată inaugurării castelului Peleş (numai Rv.).** D=58,6 mm; Ae.; b.c.; inv. N 70271;
Rv.: idem Rv. Cat. 13.

1886

17. **Medalie dedicată restaurării mănăstirii Curtea de Argeş.** D=58,5 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 39; pl. VII/17;
Av.: **KULLRICH;** cerc perlat; semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI ELISAVETA REGINA;** în câmp: capete acolate stânga Carol I şi Elisabeta;
Rv.: **FESSLER BUCURESCI;** dublu semicircular: **FVNDATA DE NEAGOE BASARAB RESTAVRATA DE CAROL I/ MDXVII MDCCCLXXXVI;** în exergă: **CVRTEA DE ARGES;** în câmp: mănăstirea Curtea de Argeş;
#BSNR 1906, p. 62 (nr. 127);
 # MPR, p. 73.
 # Târnoveanu – Pârvan, p. 259.

18. **Medalie de botez.** D=23,0 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 69901; pl. XXII/18;
Av.: semicircular: **BOTEZAT IN ISUS CHRISTOS;** în câmp: scenă de botez în faţa mesei de altar; deasupra scenei, dintre doi nori, un porumbel se îndreaptă în zbor spre copilul ţinut deasupra cristelniţei aducând harul divin;
Rv.: în câmp: două cercuri perlate concentrice în care, sub ochiul lui Dumnezeu scrie: **NÂSCUT/ IN/ ANUL/ 1886;**

1887

19. **Medalie pentru 1 Martie (mărţişor).** D=22,9 mm; metal comun argintat; med. cons.; perforată ulterior; inv. N 22364; pl. XXII/19;
Av.: semicircular pe o panglică ţinută în cioc de o rândunică: **LA MULTI ANI CU SĂNĂTATE;** în câmp: o rândunică zburând spre stânga ţine în cioc o panglică cu legenda semicirculară; sub rândunică: **1/ MARTIE/ 1887;**
Rv.: în câmp: scenă pastorală cu o turmă de oi păzită de o ciobăniţă aşezată pe un trunchi de copac; în fundal peisaj montan, soarele şi trei rândunele în zbor;

1888

20. **Medalie de botez.** D=22,9 mm; Ae.; b.c.; inv. N 69535; pl. XXIV/20;
Av.: idem Av. Cat. 18, dar pe panglica care înconjoară scena de botez scrie: **DE/ KAROLIN UNGARTH 20 NOV;**
Rv.: cerc perlat; semicircular: **HELENE JACOMAINE;** cerc perlat în interiorul căruia, sub ochiul lui Dumnezeu scrie: **NÂSCUT/ ÎN/ ANUL/ 1888;**

nedatată

21. **Medalie de botez.** D=15,0x18,0 mm; m.c.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. N 20159;
Av.: idem Av. Cat. 18;
Rv.: cerc perlat; circular: **BOTEZAT $_{IN}$ ISUS CHRISTOS ✱;** în câmp: porumbel în zbor înconjurat de raze; pl. X/21;

1891

22. **Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de domnie ai lui Carol I şi 10 ani de la proclamarea regatului.** D=64,0 mm; Cu.[95]; f.b.c.; inv. M 8645; pl. IV/22;
Av.: **A· SCHARFF;** cerc perlat; semicircular, între două ramuri de laur: **CAROL I REGE AL ROMANIEI;** în câmp: bust stânga puternic profilat Carol I purtând peste tunica cu decoraţii o manta militară, barbă şi mustaţă; în dreapta şi stânga bustului: **1866 1891;**
Rv.: circular: cunună din frunze de stejar prinsă cu panglică pe care scrie: **CALAFAT GRIVITZA PLEVNA RAHOVA SMARDAN[96] 1877[97], 1881[98], 1889[99]** în câmp: România, reprezentată de o femeie purtând un corsaj de zale şi fustă lungă, în picioare din faţă; ea are pe cap o caschetă peste care este fixată coroana României; ţine în mâna dreaptă întinsă lateral o ramură de laur iar cu mâna stângă se sprijină pe un scut încărcat cu stema României (idem Rv. Cat. 10); în spatele ei se găseşte un leu iar scutul este plasat între trofee de război; deasupra capului ei, prinsă de cununa exterioară a compoziţiei, se găseşte o panglică cu deviza Casei regale: **NIHIL SINE DEO;**
 # BSNR 1906, p. 68 (nr. 141).

23. **Medalie dedicată sărbătoririi jubileului de 25 de ani de domniei ai lui Carol I şi 10 ani de la proclamarea regatului.** D=64,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 40;
Av./Rv. idem Cat. 22.

24. **Medalie dedicată ridicării statuilor lui Al. I. Cuza şi M. Kogălniceanu la Iaşi.** D=39,7 mm; Cu.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3534; pl.II/24;
Av.: semicircular: **CUZA-VODĂ ☆ 1820. ✞1873. MIHAIL KOGĂLNICEANU ☆1817. ✞ 1891.;** în câmp: busturi acolate stânga M. Kogălniceanu şi Al. I. Cuza;
Rv.: semicircular: **ÎN AMINTIREA RIDICĂRII STATUILOR LOR ÎN IAŞI;** în câmp, pe un pergament aşezat pe o ramură de laur: **POPOARELE SE/ ONORAZĂ PE ELE/ ÎNSĂŞI CÂND PĂSTREA-/ZĂ ŞI ÎNCONJOARĂ/ CU DRAGOSTE MEMORIA/ MARILOR LOR PATRIOŢI/** ***Carol;***
MPR, p. 245.

25. **Medalie dedicată ridicării statuilor lui Al. I. Cuza şi M. Kogălniceanu la Iaşi.** D=39,7 mm; Cu.; b.c.; cu inel de prindere; inv. M 7572;
Av./Rv. idem Cat. 24.

26. **Medalie dedicată ridicării statuilor lui Al. I. Cuza şi M. Kogălniceanu la Iaşi.** D=39,7 mm; Al.; b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 28;
Av./Rv. idem Cat. 24.

---

[95] Această medalie a fost realizată la Viena în aur, argint, cupru şi bronz.
[96] Cele mai importante bătălii ale armatei române în Războiul de Independenţă:
[97] Anul proclamării Independenţei.
[98] Anul proclamării regetului.
[99] Anul stabilirii succesiunii la tron.

1892

27. **Medalie dedicată de Academia Română lui George Barițiu la împlinirea vârstei de 80 de ani.** D=50,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 9449;
Av.: **P. TELGE BERLIN;** în câmp: bust stânga G. Barițiu; pl. XXI/27;
Rv.: în câmp: **ACADEMIA/ ROMANA/ LUI/ GEORGE BARITIŬ/ MAIŬ/ 1812-1892.;**
BSNR 1906, p. 75 (nr. 158);
MPR, p. 76, 245;

28. **Medalie dedicată de Academia Română lui George Barițiu la împlinirea vârstei de 80 de ani.** D=50,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 1729;
Av./Rv. idem Cat. 24.

29. **Medalie dedicată de Academia Română lui George Barițiu la împlinirea vârstei de 80 de ani.** D=50,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 41;
Av./Rv. idem Cat. 24.

1893

30. **Medalie dedicată căsătoriei prințului moștenitor Ferdinand cu Maria de Marea Britanie.** D=50,0 mm; Ae aurit; f.b.c.; inv. N 3531; pl. IV/30;
Av.: **A· SCHARFF;** cerc perlat; circular: **FERDINAND PRINCIPE MOȘTENITOR/ AL ROMANIEI ☆ MARIA PRINCIPESĂ DE MAREA BRITANIĂ/ ȘI IRLANDA ☆;** în câmp: busturi acolate stânga Ferdinand și Maria;
Rv.: cerc perlat; în câmp: pe o ghirlandă de trandafiri se găsesc scuturi apropiate încărcate, cel din stânga cu stema României, cel din dreapta cu stema Marii Britanii și Irlandei; peste scuturi trece o panglică pe care scrie: **29 DECEMBRE/ 1892, 10 JANUARIE/ 1893;** lângă scuturi, în stânga se găsește un Cupidon care așează peste cele două scuturi coroana României; în dreapta scuturilor se găsește o torță aprinsă legată cu o panglică cu o ramură de laur și una de palmier;
BSNR 1906, p. 75 (nr. 159).

1894

31. **Medalie dedicată Societății Cooperativa constructorilor și meseriașilor români.** D=55,6 mm; Cu.; f.b.c.; inv. M 2336;
Av.: **S.I;** circular: **SOCIETATEA COOPERATIVA A CONSTRUCTORILOR SI MESERIASILOR ROMANI ✸** în câmp: o femeie drapată, diademată, stând spre stânga; cu mâna dreaptă întinsă înainte ține o cunună de laur iar cu stânga se sprijină pe un scut care are șeful albastru încărcat cu două compase suprapuse invers; în câmpul scutului se găsește o căciulă cu penaj și dedesupt două mâini dând noroc; în spatele femeii se găsește o ramură de laur, iar la picioarele ei se disting: o nicovală, o roată de moare de apă sau zbatul unui vapor, un ulcior și în fundal clădirea unei fabrici; pl. X/31;
Rv.: circular: cerc perlat; în câmp: o carte deschisă pe care scrie: pagina din stânga:**TOTI PRINTR/ UNUL SI DUM/NEDEU CU NOI;** pagina din dreapta: **TE INALTI/ PRIN MUNCA/ SI CULTURA;**
BSNR 1906, p. 77 (nr. 163);
MPR, p. 245.

1895

32. **Medalie dedicată inaugurării Podului Carol I de la Cernavodă.** D=70,6 mm; Ae.[100]; f.b.c.; inv. N 59943;
Av.: idem Av. Cat. 22, dar lipsesc anii iar gravorul semnează: **A· SCHARFF/ WIEN;**
Rv.: cerc perlat; în câmp: pe malul Dunării, între trestii, stă un zeu acvatic laureat, purtând o barbă lungă; lângă el se găseşte o vâslă, iar el se sprijină cu mâna dreaptă de un vas din care curge apă; la picioarele lui se găseşte scut încărcat cu stema României; în planul doi, pe malul Dunării se vede rada portului Cernavodă şi corăbii pe fluviu; în fundal, Podul Carol I; deasupra podului scrie: **OCTOMBRE 1890/ SEPTEMBRE 1895**, iar două sirene se ţin cu mâinile de după gât, iar cu celelalte două mâini ţin o eşarfă pe care scrie: **PODUL REGELE CAROL I;** pl. X/32;
BSNR 1906, p. 82 (nr. 177);
MPR, p. 246;
Pârvan-Ungureanu, p. 228/2.

33. **Medalie dedicată inaugurării Podului Carol I de la Cernavodă.** D=30,2 mm; Cu.; f.b.c.; inv. N 75957;
Av.: idem Av. Cat. 11;
Rv.: în câmp: **INAUGURAREA/ PODULUI/ PESTE DUNARE/ REGELE/ CAROL I/ 1895/ 14 SEPTEMBRE;**
BSNR 1906, p. 84 (nr. 179);
MPR, p. 246;
Pârvan-Ungureanu, p. 228/5.

1896

34. **Medalie dedicată vizitei la Bucureşti a împăratul Austro-Ungariei Francisc Iosif.** D=76,4 mm; Cu.; f.b.c.; inv. NMED 42; pl. III/34;
Av.: **CARNIOL FIUL;** circular: **IN AMINTIREA VISITEĬ M. S. FRANCISC JOSIF I IMPĔRAT AL AUSTRIEI REGE AL UNGARIEI FĂCUTĂ ÎN ROMANIA LA 16, 17 ŞI 18 SEPTEMBRE 1896 ✱;** în câmp: busturi acolate dreapta Francisc Iosif şi Carol I;
Rv.: circular: **M.[iestatea] S.[a] R.[egele] CAROL I. M.[aiestatea] S.[a] R.[egina] ELISABETA A.[lteţa] S.[a] R.[egală] PR.[incipele] FERDINAND A.[lteţa] S.[a] R.[egală] PR.[incipesa] MARIA A.[lteţa] S.[a] R.[egală] PR.[incipele] CAROL A.[lteţa] S.[a] R.[egală] PR.[incipesa] ELISABETA MOŞTEN[itori]** $_{AI}$ **CORÓ[a]NEI** coroană închisă; în câmp: **CONSILIUL DE MINIŞTRI/ PREŞEDINTE/ DIMITRIE A. STURDZA/ A. STOLOJAN – EUGENIU STĂTESCU/ PETRE PONI – G.D. PALADE/ C. J. STOICESCU – G. C. CANTACUZINO/ GENERAL C. BUDIŞTEANU/ —•—/ ŞEFUL CASEI MILITARE [a] M.[aiestăţii] S.[ale] R.[egele] GENERAL ADJ.[utant] M. VLADESCU/ ŞEFUL MARELUI STAT-MAJOR GENERAL DE DIV.[izie] BAROZZI CONSTANTIN/ COMANDANT.[ul] CORP.[ului] II ARMATA GENERAL DE DIV.[izie] ARION ERACLIE/ AD[ministra]-TORUL. DOM.[eniilor] COROANEI J. KALINDERO/ PREŞED.[intele] SENAT[ului] PRINC.[ipele] DIMITRIE GR. GHICA/**

[100] Medalia a fost bătută în aur, argint şi bronz.

PREŞED[intele] ADUN.[ării] DEPUTAT.[ilor] PETRE S. AURELIAN/ PRIM.[ul] PREŞED.[inte al] IN[a]^{LT}[ei] CUR.[ţi] DE CASAŢIE CONSTANTIN E. SCHINA/ PREŞED. IN[a]^{LT}[ei] CUR.[ţi] DE COMPTURĬ GH. J. LAHOVARY/ —•—/ PRIMAR AL CAPITALEI C. F. ROBESCU/ două ramuri de laur;
BSNR 1906, p. 87 (nr. 190);
MPR, p. 246.

35. **Medalie dedicată vizitei împăratului Francisc Iosif la Bucureşti şi trecerea în revistă a trupelor române.** D=32,5 mm; Al.; med. cons; inv. N 56609;
Av.: cerc perlat; circular: **IMPĔRATUL FRANC.[isc] JO.[sif] REGELE CAROL I ✸ AMICII PĂCII ✸;** în câmp: busturi afrontate Francisc Iosif şi Carol I; pl. I/35;
Rv.: cerc perlat; dublu semicircular: **INTRU AMINTIREA VENIRII SI PRIMIREI/ REVIEI TRUPELOR DE IMPĔRATUL;** în câmp: **FRANCISC/ JOSIF I./ LA CURTEA/ REGALĂ ROÂNĂ/ A MAIESTĂŢILOR/ LOR REGELE CAROL ŞI/ REGINA/ ELISAVETA. BUCUREŞTI/ 1896;** sub text se găsesc două ramuri de laur şi două steaguri încrucişate, cel din stânga purtând stema Austriei, cel din dreapta stema României;
MPR, p. 247.

1897

36. **Medalie dedicată punerii pietrei fundamentale a Casei de Depuneri, Consemnaţiuni şi Economie.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 3530;
Av.: idem Av. Cat.22, dar lipseşte milesimul şi semnătura gravorului;
Rv.: **DIMITRESCU;** cerc perlat; dublu semicircular: **CASA DE DEPUNERI/ CONSEMNATIUNI SI ECONOMIE;** în exergă: **PUNEREA PETREI FUNDAMENTA0LE/ MDCCCXCVII;** în câmp: clădirea Casei de Depuneri, Consemnaţiuni şi Economii de pe Calea Victoriei; pl. V/36;
BSNR 1906, p. 94 (nr. 207);
MPR, p. 247.

37. **Medalie dedicată punerii pietrei fundamentale a Casei de Depuneri, Consemnaţiuni şi Economie.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78047;
Av./Rv. idem Cat. 36.

38. **Medalie dedicată punerii pietrei fundamentale a Casei de Depuneri, Consemnaţiuni şi Economie.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79773;
Av./Rv. idem Cat. 36.

1898

39. **Medalie dedicată jubileului de 50 de ani de la Revoluţia de la 1848 şi de la fondarea ziarului Epoca.** D=39,2 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 43;
Av.: **CARNIOL FIUL (?);** cerc perlat; dublu circular: **EPOCA 11 JUNIE 1898/ TRĂIASCĂ M. S. REGELE/ CAROL I/ TRĂIASCĂ DINASTIA;** în câmp: în cerc perlat; bust stânga Carol I; pl. I/39;
Rv.: cerc perlat; în câmp: **EPOCA 11 JUNIE 1848/ IN AMINTIREA MARILOR PATRIOTI:/** arabesc **/ HELİADE/ J. RADULECU,/ J. MAIORESCU, PREOTUL ŞAPCĂ,/ COL. PLEŞOIANU, M. KOGĂLNICEANU,/ V. ALEXANDRI, A. PANU,/**

JON C. BRATIANU, D. BRATIANU,/ C. A. ROSETTI, J. GHIKA, FRAȚII/ GOLESCI, COL. G. MAGHIERU,/ N. BĂLCESCU, GENERAL CHR. TELL.;
 # BSNR 1906, p. 99 (nr. 220)
 # MPR, p. 248.

40. **Medalie dedicată celor 20 de ani de la obținerea independenței de stat a României și ridicării monumentului lui Tudor Vladimirescu.** D=65,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 45; pl. IV/40;
Av.: **CARNIOL FIUL;** circular: **CAROL I REGELE ROMÂNIEI INDEPENDENTE 1877** două ramuri de laur pe care este așezată coroana României; în câmp: bust stânga Carol I cu manta peste tunica cu decorații;
Rv.: cerc perlat; circular: **DOMNULUI TUDOR MARTIRULUI INDEPENDENȚEI ROMÂNE 1821 ☆ COMITETUL DE INIȚIATIVĂ☆** în câmp: monument avându-l pe soclu pe Tudor Vladimirescu ținând în mâna dreaptă spada iar cu mâna stângă un steag desfășurat pe care se găsește anul **1821**; la picioarele lui Tudor un leu culcat spre dreapta; pe soclul monumentului se sprijină două scuturi, cel din dreapta încărcat cu stema României, cel din stânga încărcat cu stema județului Gorj;[101] sub monument: **TÉRA JIULUI/ MDCCCC**[102]**;**
 # BSNR 1906, p. 100 (nr. 223);
 # MPR, p. 248.

41. **Medalie dedicată Expoziției de la Craiova (premiul I).** D=65,0 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 44;
Av.: idem Cat. 36, dar gravorul este **CARNIOL FIUL;**
Rv.: cerc perlat; circular: pe frunze de laur, ciorchini de struguri, spice, știuleți, se găsesc 11 scuturi încărcate cu diverse reprezentări agricole; sus; între două scuturi colorate heraldic în aur se găsește un cap de cal (la stânga) și unul de vacă (la dreapta); între ele este plasat un scut colorat heraldic albastru în câmpul căruia se găsește un plug într-un lan, pe plug fiind așezate diverse alte unelte agricole, iar deasupra caduceul; scutul este timbrat de coroana regală a României; jos sunt așezate opt scuturi pe două nivele; pe primul nivel, de la stânga spre dreapta: scut având câmpul de aur încărcat cu un cap de berbec; scut tăiat de brâu; cartierul superior este colorat heraldic roșu, brâul este de aur, cartierul inferior este colorat heraldic albastru; peste cele trei cartieire este broșat un snop de grâu; scut idem cu precedentul având banda încărcată cu un pește; scut idem cu precedentele având banda încărcată cu o albină; scut având câmpul de aur încărcat cu o compoziție alegorică; pe nivelul doi se găsesc trei scuturi după cum urmează, de la stânga spre dreapta: scut colorat heraldic în culorile naționale încărcat cu o trăsură trasă de doi cai în galop spre dreapta; scut oval având câmpul albastru încărcat cu un plug; scut colorat heraldic în culorile naționale încărcat cu un iepure fugind spre stânga; centru medaliei este despărțit de banda pe care urma să fie trecut numele câștigătorului; în câmp: **EXPOSITIUNEA/ DIN ANUL 1898/ CRAIOVA;** pe bandă: **C.J. FERARU;** pl. V/41;
 # BSNR 1906, p. 98 (nr. 217);
 # MPR, p. 248.

[101] Scut având câmpul albastru și talpa verde pe care stă un cerb spre dreapta. (*Dogaru 1994,* p. 120, fig. 199).
[102] Milesimul **MDCCCC** este bătut deasupra anului de emitere a medaliei **1898.**

1900

42. **Medalie dedicată lui Avram Iancu.** D=24,8 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 56324;
Av.: semicircular: **AVRAM IANCU REGELE MUNȚILOR 1848;** în câmp: bust din față Avram Iancu; pl. XXIV/42;
Rv.: în câmp: între o ramură de laur și o ramură de stejar: **UNIȚI/ VOM FI!/ MCM.;**

43. **Medalie dedicată lui Al. Băicoianu și jubileului de 25 de ani ai Societății Creditului Funciar Urban București.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79347; pl. VI/43;
Av.: **CARNIOL FIUL – RADIVAN;** circular: **MUNCEI ȘI ACTIVITĂȚEI LUI AL. G. BĂICOIANU ☆ 1875 – 1900 ☆;** în câmp: bust stânga Al. Băicoianu;
Rv.: **CARNIUL** (sic!) **FIUL** circular: **JUBILEUL SOCIETĂȚEĬ CREDITULUI FUNCIAR URBAN DIN BUCUREȘCĬ ☆ 1875 – 1900 ☆;** în câmp: peste imaginea orașului București trece în zbor lin o Victorie purtând coroană turelată și având deasupra capului o stea luminoasă, ținând în mâna dreaptă o ramură de palmier iar în cea stângă o cunună de laur; în exergă: pe o ramură de laur un echer și un compas suprapuse;

1901

44. **Medalie de botez.** D=23,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 56339; pl. XXIV/44;
Av.: idem Av. Cat. 18, dar pe panglică: **DE EUFROSINA CALOMFIRESCU.;**
Rv.: circular: **GHEORGHE RADU CALOMFIRESCU. 8 OCTOMB.;** cerc perlat; în câmp, sub ochiul lui Dumnezeu: **NASCUT/ IN/ ANUL/ 1901;**

1902

45. **Plachetă dedicată jubileului de 25 de ani de la câștigarea independenței de stat a României;** 67,2x37,9 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 47; pl. XII/45;
Av.: **CARNIUL FIUL & RDIVON;** în câmp: **MAJESTĂTEI SALE REGELUI/ CAROL I/** două țevi de tun încrucișate având deasupra o grenadă aprinsă înconjurate de ramuri de laur și stejar **OFICERII DE ARTILERIE/ 1877 – 15 MAI 1902;**
Rv.: în câmp: pe malul stâng al Dunării, în tranșee, artileria română bombardează malul bulgar; scena este salutată de regele Carol I care urmărește bătălia de pe o înălțime; sub această scenă, încadrată ca un tablou: **„A! ASTA-Ì MUSICA CE-MÌ PLACE.";**
BSNR 1906, p. 120 (nr. 275);
MPR, p. 251.

46. **Medalie școlară (premiul al II-lea).** D=33,5 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 75956;
Av.: **RADIVON – CARNIOL;** circular: **MINISTERUL INSTRUCȚIUNEI PUBLICE ȘI CULTE ☆;** în câmp: scut încărcat cu stema României timbrat de coroană regală; scutul are ca suport doi lei rampanți cu cozile pe spate; sub scut, pe panglică, deviza Casei regale: **NIHIL SINE DEO;** pl. I/46;
Rv.: în câmp: între o ramură de laur și una de stejar: **PREMIUL/ II/ CLASA/ VI^{A} C/ 1901-1902;**
BSNR 1906, p. 116 (nr. 265).
Teodoreanu-Teodorescu, p. 424/174.

1903

47. **Medalia *Răsplata muncii* a Expoţiţiei Târgu Moşilor (premiul II).** D=65,1 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 48;
Av.: cerc perlat; semicircular **PRIMARIA ORAŞULUI BUCURESCI**; în câmp: scut încărcat cu stema oraşului Bucureşti[103]; pl. V/47;
Rv.: **M. CARNIOL FIUL;** cerc perlat; în câmp: între două ramuri de laur: **EXPOSITIUNEA/ DIN/ TÈRGUL MOŞILOR/ 1903;** textul este întrerupt de o panglică pe care scrie: **RESPLATĂ MUNCEI;**
BSNR 1906, p. 124 (nr. 286);
MPR, p. 252.

48. **Medalia *Bărbăţie şi Credinţă* (cl. a II-a).** D=27,7 x 35,5 mm; m.c. argintat; cu spade şi ramuri de laur; panglică moarată galbenă având pe margini câte o dungă îngustă roşie şi albastră; inv. N 79348;
Av.: semicircular: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEI;** în câmp: cap dreapta Carol I;
Rv.: în câmp: **BĂRBĂŢIE/ ŞI/ CREDINŢĂ/** o ramură de laur;
Enciclopedia, p. 92/8.

49. **Medalia *Bărbăţie şi Credinţă* (cl. a II-a).** D=27,7 x 35,5 mm; m.c. argintat; fără panglică şi spade; med. cons.; inv. NMED 231;
Av./Rv. idem Cat. 48.

1904

50. **Medalie comemorativă dedicată celor 400 de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare.** D=49,7 mm; Ae. aurit (premiul I şcolar pentru anul 1904); med. cons.; inv. NMED 186;
Av.: semicircular: **STEFAN CEL MARE SI SFÂNT 1457 – 1504;** în câmp: bust din faţă Ştefan cel Mare încoronat; pl. XXI/50;
Rv.: în câmp[104]: **MARELVI STREMOŞ STEFAN-VODA/** monedă a lui Ştefan cu stema Moldovei/ **LA IMPLINIREA DE PATRV SVTE DE ANI/ DE LA SAVARŞIREA LVI DIN VIAŢA/ CA SEMN AL RECVNOSTINŢEI/ NEAMVLVI SEV/ 1504 – 1904;**
BSNR 1906, p. 129 (nr. 294);
MPR, p. 93.

51. **Medalie comemorativă dedicată de către Clubul Român din Viena celor 400 de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare.** D=24,7 mm; m.c.; b.c.; taorta ruptă; inv. M 2203;
Av.: circular: **UNITI SUNTEMU IN CUGETU, UNITI IN DUMNEDIEU** motiv floral; în câmp: bust dreapta încoronat Ştefan cel Mare;
Rv.: circular: **CLUBUL ROMAN VIENA ⊛ PUTNA 2/15 JULIU 1904 ⊛;** în câmp: **IN/ MEMORIA/ LUI/ STEFANU/ CELU/ MARE;**

---

[103] Scut încărcat cu Sf. Dumitru, patromul oraşului, în picioare din faţă, aureolat şi purtând zale şi o mantie lungă; el stă pe o terasă cu ierburi şi ţine cu mâna o cruce pe umărul drept, iar cu mâna stângă o suliţă cu vârful în sus; scutul este timbrat de coroană murală cu cinci turnuri şi este înconjurat de o panglică cu deviza: **PATRIA ŞI DREPTUL MEU** (*Dogaru 1994,* p. 125, fig. 218).

[104] Pe cantul medaliei există probabil semnătura gravorilor germani care au executat medalia.

52. **Medalie romboidală dedicată restaurării bisericilor Sf. Nicolae (ctitor Ştefan cel Mare) şi Trei Ierarhi (ctitor Vasile Lupu).** 34,8x35,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 49; pl. V/52;
Av.: în câmp: între ramuri de stejar trei medalioane având înscis semicircular numele: **CAROL I; STEFAN CEL MARE/ 1493; VASILE LUPU/ 1639;** la întâlnirea celor trei medalioane se găseşte milesimul: **1904;**
Rv.: în câmp: imaginea celor două biserici încadrată de următorul text: **RESTAURATE/ - IN 1904 -/ SUB DOMNIA/ M.[aiestăţii] S.[ale] REGELUI CAROL. I./ BIS.[erica] SF. NICOLAI 1493 BIS.[erica] TREI·ERARHĬ 1639/ •→←• FIIND •→←•/ MITROPOLIT AL MOLDOVEI SI SUCEVEI/ - PARTHENIU -/ PRIM-MINISTRU D. A. STURDZA/ MINISTRU CULTELOR SP. HARET/ PRIMAR C. B. PENNESCU/** motiv ornamental;
BSNR 1906, 133 (nr. 300);
MPR, p. 91.

53. **Medalie dedicată Expoziţiei Societăţii Agrare a Marilor Proprietari de la Bucureşti.** D=65,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 50;
Av.: idem Av. Cat. 22, dar lipseşte semnătura gravorului;
Rv.: **RADIVON CARNIOL** circular: **EXPOSITIUNEA SOCIETATEI AGRARE A MARILOR PROPRIETARI ✹ BUCURECI 1904 ✹;** în câmp: câmpul medaliei este divizat în două registre de panglica pe care urma să fie trecut numele câştigătorului; în registrul superior se găsesc două medalioane care încadrează un scut colorat heraldic în purpură încărcat cu o sapă încrucişată cu un târnăcop şi o seceră; sus scrie: **S.[ocietatea] A.[grară a] P.[roprietarilor] m.[ari],** iar jos: **1900**; medalionul din stânga scutului prezintă un ţăran arând ogorul; medalionul din dreapta prezintă o scenă cu o torcătoare şi un bărbat lucrând la o maşină de filat; în registrul inferior se găsesc două medalioane; cel din stânga prezintă un cocoş şi o găină în faţa unui stup de albine; cel din dreapta prezintă un cap de vacă, unul de berbec şi unul de cal; pl. V/53;
BSNR 1906, p. 135 (nr. 303);
MPR, p. 253.

54. **Medalie dedicată Expoziţiei Societăţii Agrare a Marilor Proprietari de la Bucureşti.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 51;
Av./Rv. idem Cat. 53.

1906

55. **Plachetă dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I şi celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** 79,8x69,8 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. N 78045; pl. XI/55;
Av.: în câmp: vedere generală a Bucureştiului deasupra căruia răsare soarele şi planează în zbor o acvilă; în dreapta imaginii, pe spice, ciorchini de struguri şi ramuri de laur, două medalioane; medalionul de sus prezintă bustul stânga al împăratului Traian purtând cunună de stejar şi având înscris semicircular: **TRAĬAN;** sub medalionul lui Traian se găseşte un alt medalion cu bustul stânga al regelui Carol I având înscis semicircular: **CAROL I;** de medalionul regelui este sprijinit scut încărcat cu stema României; sub această compoziţie se găseşte o bandă pe care scrie: **106 • 1866 • 1906;**

Rv.: **L. STELMANS. G[R];** în câmp: în prim plan regele Carol I în uniformă, călare, ținând mâna stângă întinsă lateral; în spatele său un corp de dorobanți, un țăran arând ogorul, o biserică, o uzină, podul de la Cernavodă pe care trece un tren și în fundal marea cu vapoare; sub compoziție scrie: **REGELE VEGHIAZĂ, ROMANIA INFLOREȘTE;**
 # Pârvan-Ungureanu, p. 228/10.

56. Plachetă dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I și celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian. 89,0 x 62,9 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 53; pl. XII/56;
Av.: în câmp: capete afrontate împăratul Traian laureat și Carol I; între cele două efigii imaginea unui oraș; sus, pe o panglică scrie: **PĂRINTILOR NEAMULUI ROMANESC/ 106 1906 1866;**
Rv.: **SOCIETATEA NUMISMATICA ROMANA; CAROL STORCK fec;** în câmp: imaginea alegorică a României prezentată de o femeie îmbrăcată în costum național purtând pe cap maramă, în picioare din față, pe o colină; ea ține cu mâna dreaptă ridicată coroana României, iar cu mâna stângă un un steag desfășurat pe care este brodată stema Romaniei; lancea steagului are în vârf o acvilă romană; la picioarele ei stă o acvilă încoronată cu aripile desfăcute; în fundal, în stânga, podul de la Drobeta pe al cărui frontispiciu scrie: **S.[enatus] P.[opulus]Q.[ae] R.[omanus]** *[Senatul și poporul roman]*, în dreapta podul de la Cernavodă pe al cărui frontispiciu scrie: **P.[odul] R.[egele] C.[arol] I.**;
 # Pârvan-Ungureanu, p.228/8.

57. Plachetă dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I. 57,2 x 70,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 6424; pl. XIII/57;
Av.: în câmp: medalion cu bust dreapta Carol I; sub bust scut încărcat cu stema României; medalionul este sprijinit în partea dreaptă de un personaj alegoric feminin, nud, cu o mantie pe umărul drept, ținând o ramură de palmier cu mâna stângă și călcând pe o ghirlandă de trandafiri; deasupra medalionului scrie: **CAROL I REGE AL ROMANIEI;** în dreapta medalionului: **1866/1906** sub care se găsește dedicația: **COLABORATORILOR/ NOSTRI;**
Rv.: **CIZEK. RESC[h];** în câmp: un muncitor șezând având sprijinit de piciorul dreapt un ciocan, se sprijină cu cotul stâng de o nicovală și întinde mâna dreaptă spre Știință și Artă personificate de două femei nude, una ținând un compas și o ramură de laur, cealaltă paleta de culori; sus: **EXPOZITIUNEA/ GENERALA/ ROMANA/ DIN 1906;**

58. Plachetă dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I. 57,1 x 70,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 119;
Av./Rv. idem Cat. 57.

59. Medalie dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I. D=62,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78046; pl.VI/59;
Av.: **CARNIOL GRAVOR;** circular: **CAROL I DOMN ȘI PRIMUL REGE AL ROMANIEI ○ 1866 – 1906 ○;** în câmp: capete acolate Carol I domn și Carol I rege;
Rv.: **SARAGA;** circular: **EXPOZITIUNEA GENERALA DIN BUCURESTI ○ 1906 ○;** în câmp: semicircular 12 scuturi reprezentând însemne ale domeniilor de activitate prezente la Expoziției: agricultura, silvicultura, horticultura, zootehnia, piscicultura, mine și cariere, industrii, geniu civil și militar, arhitectura, mecanica și electricitatea, instrucțiunea și educația, artele frumoase, medicina, cultele, istoria (latinitatea); sub scuturi, o torcătoare

şezând pe linia de exergă şi un copil care se sprijină în poala ei; în fundal imaginea unui oraş; în exergă, pe ramuri de laur, se găseşte cartuşul în care urma să fie trecut numele participantului la Expoziţie;

60. **Medalie dedicată Expoziţiei Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I.** D=60,2 mm; Ae.; b.c.; inv. M 2350;
Av./Rv. idem Cat. 59.

61. **Medalie dedicată Expoziţiei Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I şi celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** D=40,1 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 52; pl. II/61;
Av.: circular: **TRAIAN MARELE IMPERATOR – CAROL I. PRIMUL REGE AL ROMANIEI** • • •; în câmp: capete acolate stânga Carol I şi Traian laureat; dedesubt, pe panglică: **1866 106 1906;**
Rv.: semicircular: **EXPOZITIUNEA GENERALA DIN BUCURESTI;** în câmp: o torcătoare, un arcaş alături de un plug, un dorobanţ şi un muncitor cu un baros în mână alături de o roată dinţată; în fundal peisaj cu dealuri şi diverse clădiri; în exergă: pe panglică: **AM FOST SUNT SI VOI FI/ 1906;**

62. **Medalie dedicată Expoziţiei Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I şi celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** D=30,1 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 20105;
Av./Rv. idem Cat. 61.

63. **Medalia *Suvenir Bucuresti 1906* (tip Casa de Depuneri) decernată lui Andrei Daday.** D=33,0 mm; Al.; f.b.c.; inv. N 69534;
Av.: **SU;** cerc perlat; semicircular: **ANDR•[ei] DADAY• EXP•[oziţia] INT•[ernaţională] R•[omână] 1906•;** în câmp: clădirea Casei de Depuneri şi Consemnaţiuni; în exergă: **CASA DE/ DEPUNERI;** pl. X/63;
Rv.: cerc perlat; în câmp: **SUVENIR/ BUCURESTI/ 1906;**
MPR, p. 256.

64. **Medalia *Suvenir Bucuresti 1906* (tip Castelul Ţepeş Vodă) decernată lui Posta Belanak.** D=33,0 mm; Al.; f.b.c.; inv. N 56642;
Av.: **SU;** cerc perlat; semicircular: **DR• POSTA BELANAK B•[ucureşti] E•[xpoziţia] NOV•[iembrie] 1•;** în câmp: castelul Ţepeş Vodă; în exergă: **CASTELUL/ ŢEPEŞ VODĂ;** pl. X/64;
Rv.: idem Rv. Cat. 61.

65. **Medalia *Suvenir Bucuresti 1906* (tip Castelul Ţepeş Vodă) decernată lui Rigler Gusztavnak.** D=33,0 mm; Al.; f.b.c.; inv. N 56643;
Av.: idem Av. Cat 64 dar semicircular: **DR• RIGLER GUSZTAVNAK B• E• NOV• 1•;** pl. X/65;
Rv.: idem Rv. Cat. 63.

66. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I.** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere şi panglică moarată roşie având pe margini câte o

dungă subțire galbenă iar la mijloc o dungă neagră încadrată de câte o dungă albă și una mai lată albastră; inv. N 20103;
Av.: **P. TELGE;** semicircular: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEĬ;** în câmp: cap stânga Carol I;
Rv.: în câmp: scut încărcat cu stema României; scutul este timbrat de coroana României și are ca suporți doi lei rampanți, limbați, cu coada pe spate; sub scut, pe panglică: **NIHIL SINE DEO;** sub panglică: **1866 ✯ 1906;**
 # Eciclopedia, p. 92/9.

67. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I.** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică idem Cat. 64; inv. M 2765;
Av./Rv. idem Cat. 67.

68. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I.** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică idem Cat. 64;
Av./Rv. idem Cat. 67.

69. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I.** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; fără inel și panglică; inv. M 10360;
Av./Rv. idem Cat. 67.

70. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I.** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; fără inel și panglică; inv. M 7969;
Av./Rv. idem Cat. 67.

71. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I (pentru militari).** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică idem Cat. 64;
Av.: idem Av. Cat. 67;
Rv.: în câmp: **IN/ AMINTIREA/ ANULUI/ AL 40^{LEA}/ AL CĂPITĂNIEĬ/ MELE;** lateral: **1866 1906;**
 # Enciclopedia, p. 92/9, dar lipsește stema de pe Rv.

1909

72. **Medalie dedicată semicentenarului Unirii Principatelor.** D=39,9 mm; m.c.; b.c.; inelul de prindere rupt; inv. N 76008; pl. III/72;
Av.: în câmp: ocrotit de o ramură de laur bust stânga Al. I. Cuza; în fața bustului: **CUZA VODĂ/ ✯ 1820 ✞ 1873;**
Rv.: semicircular: **IN AMINTIREA A 50^{A} ANIVERSĂRI DE LA UNIREA PRINCIPATELOR;** în câmp: România, reprezentată de o femeie purtând veșminte lungi, în picioare din față, cu părul bogat lăsat pe umărul drept, ține în mâna stângă întinsă lateral o ramură de laur asupra capului a altor două femei care sunt așezate la picioarele ei; una dintre ele, cea care ocupă centrul compoziției, se sprijină cu mâna dreaptă pe scut încărcat cu stema Moldovei, iar cu mâna dreaptă o ține pe cea de-a treia femeie care se sprijină cu mâna stângă de scut încărcat cu stema Țării Românești; în fundal răsare soarele; printre razele soarelui scrie: **IUBIRE PACE ȘI UNIRE;** în exergă: **1859 – 5. 24 IANUARIE 1909;**
MPR, p. 259;

Curdov-Nicolae, p. 289/ 32 (este menţionat ca gravor Saraga)

73. **Medalie dedicată semicentenarului Unirii Principatelor.** D=39,2 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 60680;
Av./Rv. idem Cat. 72.

1911

74. **Medalie dedicată manevrelor regale.** D=34,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3536; pl. XVI/74;
Av.: în câmp: regele Carol I călare din faţă purtând uniformă de ofiţer şi chipiu cu penaj; în fundal imaginea unui sat; în stânga regelui: **CAROL I/ REGE AL/ ROMANIEI;**
Rv.: în câmp: lângă un tun un grup de militari; în spatele tunului un stegar călare; în fundal corturi şi peisaj montan; scena este survolată de un avion; deasupra grupului de militari scrie: **MANEVRELE/ REGALE 1911;**
MPR, p. 260.

75. **Plachetă dedicată lui Spiru Haret.** 59,9 x 75,2 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78751; pl. XIII/75;
Av.: în câmp: bust dreapta Spiru Haret; sub bust: **SPIRU C. HARET/ 12. DECEMVRIE 1911;**
Rv.: **M. & W. ST.;** în câmp: România, reprezentată de o ţărancă îmbrăcată în haine simple, de lucru, desculţă, cu basma pe cap, în picioare spre dreapta pe soclul unei statui; ea ţine cu mâna dreaptă un steag desfăşurat, iar cu mâna stângă ridicată ţine o torţă aprinsă; în fundal clădire pe a cărui frontispiciu scrie: **[B]ISERICA SCOALA/ BANCI OBSTESTII/ 1897 1901 1907;** pe scările edificiului diverse persoane, printre care un ţăran cu un copil de mână şi un alt ţăran care numără nişte bani;
MPR, p. 102-104, 260;
Teodoreanu- Teodorescu, p. 415/33;

1913

76. **Crucea *Meritul sanitar* (cl. a II-a).** Ar. şi email; f.b.c.; surmontată de coroană închisă de care este prins inelul de prindere şi panglica moarată albă având lateral câte o dungă roşu închius şi una vernil; inv. MNED 120;
Av.: crucea de email roşu este aşezată pe o cunună de raze; în centrul crucii bust stânga (de argint) regina Elisabeta;
Rv.: pe braţele crucii, sub monograma lui Carol I (doi C adosaţi): **MERITUL/ SANITAR/ 1913;**
Enciclopedia, p. 95/4.
Târnoveanu – Pârvan, p. 266.

77. **Medalia *Mărţişorul flotei româneşti* cu valoare nominală de 1 leu.** D=21,9 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 56326; pl. XIX/77;
Av.: **FESSLER;** semicircular: **MARŢIŞORUL FLOTEI NAŢIONALE ROMANE;** în câmp: sub coroană închisă, pe două ramuri de laur, un scut pe care scrie: **VOCEA/ POPORULUI/ VOCEA/ LUI/ DUMNEZEU;** în partea superioară a scutului, de o parte şi alte: **1913 1 LEU;**
Rv.: în câmp: vapor în marş pe mare; la orizont răsare soarele;

78. **Medalie dedicată semicentenarului înființării Gimnaziului românesc din Năsăud.** D=50,2 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 1937; pl. XV/78;
Av.: semicircular: **LA. 50. DE. ANI. DELA. INFIINȚAREA. GIMNAZIVLVI. SVPERIOR. ROMÂNESC.;** în exergă: **SOC. NVMISM. ROMANA BVCVRESTI;** în câmp: femeie laureată, cu bustul nud și mantie pe mâna stângă, așezată spre dreapta pe un capitel de coloană; ea ține mâna în stângă întinsă globul pe care stă Victoria cu o cunună de laur în mâna dreaptă; în spatele femeii, pe o carte deschisă stă o bufniță; la picioarele ei cărți;
Rv.: cerc perlat; circular: **PRINOS. GRANICERILOR. DIN. ȚINVTVL. NĂSĂVDVLVI. PĂZITORII. MOȘIEI. STRĂMOȘEȘTI. SVSȚINĂTORII. CVLTVRII. ROMANEȘTI ✱;** în câmp: Marte și Atena în picioare spre dreapta, țin fiecare câte o lance în mâna dreaptă și câte un scut în mâna stângă; în fața lor: **VIRTVS/ ROMANA/ REDIVIVA;**
MPR, p. 109, 261 (sunt menționați gravorii W. Mayer și Fr. Wilhelm din Stuttgart);
Teodoreanu-Teodorescu, p. 418/91.

1914

79. **Medalie dedicată celor 75 de ani de la fondarea Academiei Mihăilene și 50 de ani de la înființarea Universității Iași.** D=39,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 54; pl. III/79;
Av.: semicircular: **✞ MIHAI STURDZA VODĂ ✞ CUZA – VODĂ CAROL I;** în câmp: busturi acolate stânga Mihail Sturdza, Al. I. Cuza și Carol I;
Rv.: semicircular: **75 ANI DE LA FUNDAREA ACADEMIEI MIHĂILENE;** în exergă: **50 ANI DE LA FUNDAREA UNIVERSITĂȚII IAȘI;** în câmp: clădirea Universității Iași;

80. **Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de la înființarea Societății Centrale Agricole.** D=59,5 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 55;
Av.: circular: **SOCIETATEA CENTRALA AGRICOLĂ • BUCURESTI •;** în câmp: două busturi ușor afrontate reprezentând probabil doi dintre membrii fondatori; sub busturi două ramuri de laur încrucișate așezate între anii: **1889 1914;** pl. VIII/80;
Rv.: circular: **JUBILEUL DE 25 ANI DE LA INFIINȚARE • 1889 – 1914 •;** în câmp: un plug pe ogor; în fundal peisaj cu un deal peste care răsare soarele;

81. **Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de la înființarea Societății Centrale Agricole.** D=59,5 mm; Ar.; f.b.c.; inv. N 79734;
Av./Rv. idem Cat. 81.

Nedatate

82. **Medalia Monumentului Independenței de la Tulcea.** D=76,4 mm; bronz aurit; f.b.c.; inv. NMED 46; pl. II/82;
Av.: **M. CARNIOL FIUL;** semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI;** în câmp: bust din față privind spre dreapta Carol I în uniformă cu decorații; bustul este așezat ăe o ramură de laur și una de palmier pe care se găsește o panglică cu deviza regală: **NIHIL SINE DEO;**

Rv.: semicircular: **OMAGIU MARELUI CĂPITAN OMAGIU ARMATEI ROMÂNE;** în exergă: **ŢARA ŞI DOBROGENII/ RECUNOSCĂTORI;** în câmp: monumentul Independenţei de la Tulcea;

83. Medalie (numai Av.) cu portretele regelui Carol I şi a reginei Elisabeta. D=58,3 mm; m.c.; f.b.c.; transformată în insignă; inv. N 70270;
Av.: idem Av. Cat. 13.

84. Medalie transformată în insignă cu portretele regelui Carol I şi a reginei Elisabeta; portretele sunt decupate din câmpul aversului astfel că legenda nu se mai vede.

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGELUI FERDINAND I (1914-1927)

1914

85. Medalie dedicată memoriei lui Carol I. D=23,9 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. M 7070;
Av.: circular: **CAROL I. INTEMEIETORUL REGATULUI ROMAN • 1866 – 1914 •;** în câmp: cap stânga Carol I; dedesubt: **1839;**
Rv.: în câmp: în cunună de laur: **PRO/ MEMORIA;**
Curdov-Nicolae, p. 290/41.

1918

86. Plachetă unifaţetată dedicată apărătorilor oraşului Galaţi. 81,8 x 51,3 mm; Ar.; f.b.c.; inv. N 78962; pl. XI/86;
Av.: **CARNIOL FIUL;** în câmp: acvilă cu zbor deschis stând pe o spadă şi o ancoră încrucişate; sub acvilă, peisaj cu dealuri şi un oraş pe malul Dunării deaspra cărora răsare soarele; pe malul fluviului, pe o ramură de laur, scut încărcat cu stema judeţului Covurlui tibrat de coroană turelată cu patru turnuri; pe Dunăre se vede un vapor; sus: **8 IANUARIE 1918;** jos: **APARATORILOR/ ORAŞULUI/ GALAŢI/ DIN PARTEA/ CETĂŢENILOR;**
Dogaru 1994, p. 114, fig. 171.
MPR, p. 113.

87. Plachetă unifaţetată dedicată apărătorilor oraşului Galaţi. 81,8 x 51,3 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 56;
Av.: idem Cat. 86.

1919

88. Medalie dedicată eroilor Regimentului 4 Roşiori Regina Maria. D=29,8 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 59941; pl. XV/88;
Av.: semicircular: **RECUNOŞTINŢĂ EROILOR;** în exergă: **1916 – 1919;** în câmp: monument sub formă de obelisc;
Rv.: în câmp: sub monograma încoronată a reginei Maria: **REG. 4 ROŞIORI/ "REGINA/ MARIA„;**

1921

89. **Medalie dedicată lui Nicolae Iorga la împlinirea vârstei de 50 de ani.** D=60,1 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 57; pl. VIII/89;
Av.: **L· HUJER;** circular: **IUBITULUI· PROFESOR· ŞI· MARELUI· ROÂN** floare de lalea **NICOLAE – IORGA** floare de lalea; în câmp: bust stânga N. Iorga; în spatele bustului: **· 1871 ·/ · 1921 ·;**
Rv.: **L. HUJER;** semicircular: **DIN· PARTEA· ADMIRATORILOR· ŞI· FOS TILOR· ELEVI· LA· ÎMPLINIREA· VÂRSTEI;** în exergă: **· DE· 50· ANI·;** în casetă: **S[ocietatea] M[edalistică] R[omână];** în câmp: Înțelepciunea, reprezentată de o femeie drapată, laureată, în picioare din față ușor întoarsă spre dreapta, ține cu mâna dreaptă ridicată la nivelul umărului o bufniță; în spatele ei, o tânără nudă întinde mâna stângă unui tânăr nud purtând coif și scut;
 # MPR, p. 112;
 # Teodoreanu-Teodorescu, p. 415/36.

90. **Medalie dedicată lui Nicolae Iorga la împlinirea vârstei de 50 de ani.** D=60,1 mm; Ar.; f.b.c.; inv.M 1905;
Av./Rv. idem Cat. 89.

91. **Plachetă romboidală unifațetată dedicată Expoziției de mostre.** 35,0 x 35,0 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. C 2439; pl. XIV/91<
Av.: cerc perlat; pe cale patru laturi: **✸ EXPOZITIA DE MOSTRE ✸ A INDUSTRIEI ✸ ROMÂNEȘTI;** în câmp: două corpuri de clădiri industriale în fața cărora se găsesc: un cleşte şi un ciocan pe o nicovală, o roată dințată și o sondă;

1922

92. **Marele medalion unifațetat al încoronării de la Alba Iulia.** D=146 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 59; pl. XIV/92;
Av.: **KARA;** în câmp: Ferdinand I încoronat şade spre stânga pe tron; el se sprijină cu cotul stâng pe spătarul tronului pe care scrie: **NIHIL/ SINE/ DEO,** iar cu mâna dreaptă sprijină pe genunchiul drept sceptrul; în fața sa, regina Maria încoronată, în picioare din spate privește peste umărul drept, ținând cu mâna dreaptă cupa unei flori sub formă de clopoțel; cu mâna stângă ține pe soclul unui altar pe care scrie: **INCORONAREA/ SUVERANILOR/ ROMANIEI/ UNITE/ 1922,** lujerul lung al unei flori cu frunze și clopoței; în fundal Catedrala Reîntregirii deasupra căreia răsare soarele; amândoi suveranii poartă somptuoase costume de încoronare în stil bizantin, având brodate pe mantiile lungi scuturi cu stemele provinciilor istorice românești; în exergă: ***Prin jertfa lor/ s'a făcut unirea Țării/ Maria;***

93. **Medalion unifațetat dedicat încoronării de la Alba Iulia.** D=32,2 mm; metal smălțuit; b.c.; inv. M 9684;
Av.: circular: **IN AMINTIREA INCORONARII MM.[aiestăți]L[or] L[or] MARIA 19** coroană închisă **21 FERDINAND;** în câmp: pe fundal tricolor, sub hermină, în medalion, busturi acolate stânga Ferdinand și Maria;

94. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 3532; pl. IX/94; pl. XX/94;
Av.: semicircular: · **FERDINAND· REGELE· ROMANIEI· ŞI· MARIA· REGINA·;** în câmp: între două ramuri de laur busturi acolate stânga Ferdinand şi Maria diademată;
Rv.: **C. KRISTESCU;** semicircular: **INTÂIUL· REGE AL· TUTUROR· ROMANILOR· INCORONATU-S'A· LA· ALBA· JULIA· IN· 15· X· 1922·;** în câmp: intrarea triumfală a regelui Ferdinand în Alba Iulia în fruntea armatei; calul regelui este ţinut de căpăstru de România reprezentată de o femeie desculţă, în costum popular; în fundal Catedrala Reîntregirii;

95. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 62960; Av./Rv. idem Cat. 94.

96. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78057; Av./Rv. idem Cat. 94.

97. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 7177; Av./Rv. idem Cat. 94.

98. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 7178; Av./Rv. idem Cat. 94.

99. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 3535; Av./Rv. idem Cat. 94.

100. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 1963; Av./Rv. idem Cat. 94.

101. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 30;
Av./Rv. idem Cat. 94.

102. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 58;
Av./Rv. idem Cat. 94.

103. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=30,0 mm; Al.; b.c.; cu inel de prindere şi panglică moarată albastră având pe margini câte o dungă îngustă roşu cu galben; inv. N 20107;
Av.: în câmp: între o ramură de laur şi una de stejar, sub coroana regală, capete acolate stânga Ferdinand şi Maria diademată; pl. XIV/103;
Rv.: în câmp: **IN/ AMINTIREA/ INCORONAREI M[aiestăţi]L[or] L[or]./ SUVERANILOR/ ROMANIEI MARI/ ALBA – IULIA/ [19]22;**

104. **Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=30,0 mm; Al.; b.c.; cu inel de prindere şi şnur răsucit tricolor; inv. N 59937;

105. **Medalie sportivă Deva 1922.** D=33,0 mm; Cu.; f.b.c.; cu inel de prindere; este evident o piesă lucrată artizanal având marginile tăiate neregulat, probabil decupată dintr-o

altă piesă numismatică mai mare, iar elementele din câmp par a fi obținute manual; f.b.c.; inv. N 3538;
Av.: în câmp: punctat monograna **P I** alături de imaginea unui atlet, în picioare din față, având în mâna dreaptă o prăjină și ținând mâna stângă în șold;
Rv.: în câmp: monograma suprapusă **DL;** pe două laturi: **DEVA 1922.;**

1923

106. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1923 (premiul II). D=59,2 mm; m.c.; argintat; f.b.c.; inv. NMED 122; pl. VIII/106;
Av.: în câmp: pe un mănunchi de spice, știuleți și o ramură de stejar se găsește scut timbrat de coroana regală și încărcat cu stema României Mari; sub scut: **MINISTERUL/ AGRICULTUREI ȘI/ DOMENIILOR/ 1923;**
Rv.: **C. CRISTESCU;** în exergă: **CU STARUINTA SI/ PRICEPERE SPRE/ PROPASIRE;** în câmp: un bou, două vaci, un porc și o turmă de oi și capre;

107. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1923 (premiul III). D=59,2 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79735;
Av.: idem Av. Cat. 106;
Rv.: idem Cat. 106 dar, exerga este liberă, textul se găsește în câmp iar pe linia de exergă se găsește un cal spre stânga;

1924

108. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1924 (premiul I). D=59,2 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. N 78892;
Av./Rv. idem Cat. 107, dar pe Av. se găsește milesimul **1924;**

109. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice a Ardealului de la Cluj (premiul I). D=59,3 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 60;
Av.: semicircular: **MINISTERUL AGRICULTUREI ȘI DOMENIILOR;** în câmp: imagine idem Av. Cat. 106; sub scut: **EXPOZIȚIA/ ZOOTEHNICĂ/ A/ ARDEALULUI/ CLUJ 1924;**
Rv.: idem Rv. Cat. 106;
 # Călian 2003, p. 309/30;

110. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1924 (premiul II). D=59,2 mm; Ae. argintat; f.b.c.; inv. NMED 61;
Av.:/ Rv. idem Cat. 109;
 # Călian 2003, p. 309/31;

111. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice a Ardealului de la Cluj (premiul II). D=59,3 mm; Ae. argintat; f.b.c.; inv. C 713;
Av.: idem Av. Cat. 110;
Rv.: idem Rv. Cat. 107;
 # Călian 2003, p. 309/29;

112. Medalie dedicată unei Expoziții Zootehnice (premiul I). D=59,3 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 64;

Av.: idem Av. Cat. 110, dar în câmp: **EXPOZIŢIA/ ZOOTEHNICĂ/ JUDEŢEANĂ;**
Rv.: idem Rv. Cat. 106;

113. **Medalie dedicată eroilor căzuţi în Primul Război Mondial din comuna Cornet-Glocoveanu, jud. Ilfov.** D=29,2 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 236;
Av.: în câmp: monument dedicat eroilor având înscris de o parte şi de alta a obeliscului: **PENTRU PATRIE;** în exergă: **1916 – 1918;** pl. XV/113;
Rv.: semicircular: **ÎN AMINTIREA FRAŢILOR NOŞTRI;** în câmp: **EROI/ DIN/ COM. CORNETU-/ GLOCOVEANU/ JUD. ILFOV/ 1924;**

114. **Medalie (buton) dedicată Congresului General al Sindicatelor Unite.** D=25,5 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 2446;
Av.: circular: **C.[ongresul] G.[eneral al] S. [indicatelor] U.[nite] 1 MAI 1924;** în câmp: două mâini care dau noroc suprapuse peste globul pământesc;

1925

115. **Medalie dedicată lui Ion I. C. Brătianu.** D=68,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78752; pl. XXIII/115;
Av.: **C. KRISTESCU;** semicircular: **20· AUGUST· 1925: LUÏ· ÏON· Ï· C· BRATÏANU: PRÏETENÏÏ· SEÏ·;** în câmp: bust stânga Ion I. C. Brătianu;
Rv.: semicircular: **VÏSUL· STRAMOSESC· DE· VEACURÏ· ÎNFAPTUÏT· PRÏN· VÏTEJÏA· OSTASULUÏ· SÏ· DESTOÏNÏCÏA· CARMUÏTORÏLOR·;** în exergă: **· ROMANÏA· MARE· ÎMPROPRÏETARE·/·STE· PE· FÏÏ· SEÏ· VREDNÏCÏ·;** în câmp:în faţa unui monument sub formă de obelisc, România, reprezentată de o femeie desculţă, în costum naţional, sprijinindu-se cu mâna dreaptă de un scut încărcat cu stema României Mari, întinde unui grup de ţărani un act (actul de împroprietărie din 1921); unul dintre ţărani poartă diferite decoraţii; în faţa ţăranilor, îngenunchiată la picioarele României, o femeie şi o fetiţă privesc cu speranţă spre Ţară; în spatele României un dorobanţ sprijinindu-se de puşcă;
MPR, p.266.

116. **Medalie dedicată lui Ion I. C. Brătianu.** D=68,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 4886;
Av./Rv. idem Cat. 115.

117. **Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de la fondarea Societăţii Cooperativa Oltul din Turnu Măgurele.** D=27,9 mm; m.c.; f.b.c.; cu toartă; inv. N 78026; pl. X/117;
Av.: cerc perlat; circular: **JUBILEUL DE 25 ANI 1900 – 1925;** în câmp: Sf. Ilie într-un car tras de doi cai alergând spre dreapta;
Rv.: cerc perlat; circular: **☆ SOC.[ietatea] COOPERATIVĂ „OLTUL"☆ T:[urnu] MĂGURELE;** în câmp: **FONDATĂ ÎN/ ANUL 1900/ DE/ I. D. ELIESCU;**

118. **Medalie dedicată Expoziţiei de la Chişinău.** D=33,0 mm; Al.; b.c.; inv. N 3537; pl. XXI/118;
Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE FERDINAND I;** în câmp: bust stânga încoronat Ferdinand I;
Rv.: în exergă: **AMINTIRE** DE LA **EXPOZ.[iţia din]/ CHIŞINĂU;** în câmp: o torcătoare cu broboadă stând spre dreapta; în jurul ei diverse obiecte: vase, unelte agricole, un plug etc; în faţa ei: **1925;**

119. **Placheta unifaţetată a Cupei Ardealului de la Cluj (premiul III).** 46,9 x 70,7 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79349; pl. XIX/119;
Av.: monogramă suprapusă **BHM** sau **GhM;** în câmp: pe o cunună de laur care formează un medalion şade un personaj feminin ţinând în mâna dreaptă o ramură de laur iar în mâna stângă o cunună de laur; în spatele ei alte două cununi de laur şi o ramură de stejar; în medalionul central: ***„Cupa Ardealul"/ III/ Cluj 1925;***

120. **Medalie dedicată jubileului de 50 de ani de la fondarea căminului studenţilor medicinişti din Bucureşti.** D=32,3 mm; n.c.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. NMED 232;
Av.: circular: **CAMINUL STUDENŢILOR IN MEDICINA ✸ BUCURESTI ✸;** în câmp: clădirea căminului;
Rv.: circular: motiv ornamental întrerupt de anii: **1875 - 1925;** în câmp: între o ramură de laur şi una de stejar: **JUBILEUL/ 50 DE ANI DE/ EXISTENTA;**

1926

121. **Medalie dedicată lui Jean Chrissoveloni.** D=80,6 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79350; pl. XXIV/121;
Av.: · **R· PLACHT·;** circular: **FAVRITORVL· PALATVLVI· BANCI·[i] JEAN· N· CHRISSOVELONI ♦ 1881 - 1926♦;** în câmp: bust dreapta Jean Chrissoveloni;
Rv.: · **L· JAROSINSKI & J· VAUGOIN· WIEN·;** circular: **: BANCA CHRISSOVELONI: BVCVRESTI: ARHITECTI:** G. M. **CANTACVZINO** AVG. **SCHMIEDIGEN;** în exergă: între o ramură de laur şi una de stejar monograma suprapusă: **BC;** în câmp: faţa principală a băncii încadrată înte două caducee şi având deasupra o roată între două corniuri ale abundenţei, cel din stânga cu fructe, cel din dreapta cu o ramură de laur;
MPR, p. 266.

122. **Medalia Camerei de Agricultură (premiul I).** D=60,1 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 123;
Av.: ***C. D 926;*** în câmp: scenă pastorală: snopi de grâu pe ogor şi un ţăran care ară pământul; în prim plan România, reprezentată de o femeie în costum naţional, cu părul strâns într-un batic, desculţă, ţine de după umeri un ţăran sprijinit într-o sapă şi îi arată cu braţul drept întins lateral ce se poate obţine prin muncă; în fundal corăbii într-un port şi soarele care răsare; deasupra scenei scrie: **CAMERA** DE **/ AGRICULTURĂ;**
Rv.: ***C. D 926;*** în câmp: pe malul unei ape cai, vaci, oi şi porci la păscut; în fundal un siloz şi imaginea unui sat; deasupra scenei, în dreapta, se găseşte scut timbrat de coroana regală încărcat cu stema României, iar în stânga scrie: **EXPOSIŢIA;**
MPR, p. 115, 266.

123. **Medalia Camerei de Agricultură (premiul II).** D=60,1 mm; Ae. aurgintat; f.b.c.; inv. N 78753;
Av./Rv. idem Cat. 122, dar pe Av. semnează: **R· FÄSSLER/ BUC.;**

124. **Medalia Camerei de Agricultură (premiul III).** D=60,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79736;
Av./Rv. idem Cat. 122.

125. **Medalia *Răsplata muncii* a Expoziţiei ucenicilor din Cluj acordată lui Pop M.** D=50,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 3533;
Av.: circular: **EXPOZIŢIA UCENICILOR ☆ CORPORAŢIUNEA INDUSTRIALA DIN CLUJ ☆;** în câmp: între două ramuri de stejar stema Clujului având deasupra textul: **RĂSPLATA/ MUNCII;** sub text, în cartuş: ***Pop M.;*** pl. XXV/125;
Rv.: circular: **TANONC MUNKA KJALLITAS ☆ CLUJI IPARTE STULET ☆;** în câmp: imagine idem Av. având deasupra stemei textul: **MUNKA/ ÉRDEMÉÜL;** sub text: **1926;**
 # Călian 2003, p. 309/32;

126. **Medalia *Răsplata muncii* a Expoziţiei ucenicilor din Cluj acordată lui C. Hornischer;** D=50,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 60678;
Av./Rv. idem Cat. 125, dar în cartuşul de pe Av.: ***Hornischer C.;***
 # Călian 2003, p. 309/33;

1927

127. **Medalie dedicată celor 75 de ani de la fondarea Teatrului Naţional din Bucureşti şi a semicentenarului fondării Societăţii Dramatice.** D=49,7 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 4471; pl. XVIII/127;
Av.: **Huguenin;** în exergă: **TEATRUL NAŢIONAL/ BUCUREŞTI;** în câmp: vechea clădire a Teatrului pe a cărui frontispiciu scrie: **TEATRUL NAŢIONAL;**
Rv.: semicircular: **1852-1927. 75 ANI DE LA INTEMEERE;** în exergă: **1877 1927/ 50 ANI DE LA INTEMEEREA/ SOCIETĂŢII/ DRAMATICE;** în câmp: Thalia laureată, stând din faţă, ţine în mâna dreaptă o ramură de laur iar în stânga o spadă scurtă şi o mască de teatru;
 # MPR, p. 116.

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGENŢEI (Mihai I prima oară, 1927-1930)

1928

128. **Medalion unifaţetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei şi a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere şi panglică roşu, galben şi albastru; inv. M 7444; pl. X/128;
Av.: ***CD;*** semicircular: **1918· VNIREA· 1928;** în câmp: cap stânga regina Maria diademată, purtând un şirag dublu de perle şi voal prins în diademă; în faţa ei şapte cetăţi (Transilvania) şi un pod (Banatul); în fundal peisaj cu dealuri peste care răsare soarele;

129. **Medalion unifaţetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei şi a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. M 2338 a;
Av.: idem Cat. 128.

130. **Medalion unifaţetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei şi a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. M 2338 ;
Av.: idem Cat. 128.

131. **Medalion unifațetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei și a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. N 60554;
Av.: idem Cat. 128.

132. **Medalie dedicată sărbătoririi semicentenarului revenirii Dobrogei la România.** D= 69,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 62; pl. XXV/132;
Av.: ***Huguenin, Sc.;*** circular: **REGII ROMANIEI LIBERATORI APĂRĂTORI ȘI OCROTITORI AI DOBROGEI - ❖ · ❖ · ❖ -;** în câmp: busturi afrontate Carol I și Ferdinand I, între cele două busturi, mai mic, pe o ghirlandă de trandafiri, bust din față Mihai copil;
Rv.: circular: **50 DE ANI DE LA REINTEGRAREA DOBROGEI IN VIAȚA ROMANEASCĂ – 1878 – 1928 -;** în exergă: **SOCIETATEA NUMISMATICĂ/ ROMÂNĂ;** în câmp: Traian și Mircea cel Bătrân în picioare din față; Traian poartă armura romană, Mircea zale și mantou, încoronat, ține cu mâna dreaptă spada cu vârful în jos iar cu stânga globul cruciger; în fundal: monumentul de la Tropeum Taiani, monumentul Independenței de la Tulcea, orașul Constanța, un dig cu far, Podul de la Cernavodă și corăbii pe Dunăre;

133. **Medalie dedicată sărbătoririi centenarului Carol Davila.** D=80,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 63; pl. XXII/133;
Av.: **ANDRE/ LAVRILLIER;** semicircular: · **GENERALVL DOCTOR CAROL DAVILA ·;** în câmp.: bust stânga Carol Davila în uniformă de general cu decorații, purtând favoriți;
Rv.: **ANDRE/ LAVRILLIER;** semicircular: **1828 · CENTENARVL DAVILA· 1928;** în câmp: Higya laureată, drapată, în picioare din față ține cu mâna dreaptă bastonul pe care este înfășurat șarpele, iar cu mâna stângă ocrotește sun mantoul său un copil nud; în fundal imaginea orașului București; de o parte și de alta a acestei reprezentări: **MEDICINA/ FARMACIE/ CHIMIE/ SERVICIUL/ SANITAR/ MILITAR/ ȘI CIVIL; ȘCOALA/ VETERINARA/ ORFELINATE/ ȘI AZILVL/ ELENA/ DOAMNA;** în exergă: **ȘTIINȚĂ ȘI VMANITATE/ 1870 – 1877;**

134. **Placheta dedicată jubileului de 25 de ani de la înființarea UGIR.** 79,5 x 51,9 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79351[105]; pl. XXIII/134;
Av.: **S JOHNSON BASSARAB Fecit;** în câmp: un bărbat seminud, în picioare din față, ține mâna dreaptă în șold, iar cu mâna stângă ține o roată dințată; în fața lui, un copil nud ține un ciocan (un inginer și un muncitor?); în funfal uzine, sonde, o nicovală, alte unelte, peste care răsare soarele; sus, în stânga: **1903/1928;** în dreapta: **U· G· I· R;**
Rv.: în câmp: pe frunze de stejar, sus și jos, sunt amplasate scuturi simbolizând diverse domenii de activitate industrială; sus: industria lemnului (ferestraie tăind scândura), industria petrolieră (sonde), industria textilă (război de țesut); jos: industria chimică (recipiente), căi ferate (locomotivă), industria minieră (vagonet); între cele două registre: **XXV· ANI· DELA· INFIINTAREA/ UNIUNEI· GENERALE· A/ INDUSTRIASILOR· DIN· ROMANIA;**
MPR, p. 268.

[105] Placheta se găsește într-o cutie de carton, fiind așezată pe o perniță îmbrăcată în mătase vișinie pe care, între două ramuri de laur ce formează un medalion rotund, este scris într-un cartuș: **JOHNSON/ MEDAGLIER/ MILANO.**

1929

135. **Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor româneşti.** D=31,6 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere şi panglică tricoloră; inv. M 7443;
Av.: în câmp: între două ramuri de laur busturi afrontate Mihai Viteazul şi Mihai I copil; pl. XXI/135;
Rv.: în câmp: **ANIVERSAREA/ O UNIREI O/ - TUTUROR -/ PROVINCIILOR ROMÂNE/ - LA -/ PATRIA MUMĂ/ 10 MAIU 1929;**
MPR, p. 268.

136. **Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor româneşti.** D=31,6 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică panglică; inv. N 60558;
Av./Rv. idem Cat. 135.

137. **Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor româneşti.** D=31,6 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică panglică; inv. N 62964;
Av./Rv. idem Cat. 135.

138. **Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor româneşti.** D=31,6 mm; Al.; b.c.; inelul de prindere rupt; inv. M 2340;
Av./Rv. idem Cat. 135.

Nedatată

139. **Medalia Societăţii Ardelene de Apicultură.** D=48,6 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 60675; pl. XV/139;
Av.: semicircular: **PRO MERITIS!;** în câmp: între două ghirlande de flori se găseşte un stup având deasupra urdinişului un cartuş în care scrie: **SOCIETATEA DE APICULTURĂ/ ARDELEANĂ; ERDEIYRÉSZI MÉHÉST/ EGYESÜLET;**
Rv.: în câmp: imaginea unui sat având în grădinile caselor stupi de albine;

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL LUI CAROL al II-lea (1930-1940)

1930

140. **Medalie dedicată contelui de Saint Aulaire.** D=80,7 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78964; pl. XXI/140;
Av.: **ANDRE LAVRILLIER** şi monograma suprapusă **AL;** semicircular: **AV COMTE DE SAINT AVLAIRE AMBASSADEVR DE FRANCE** *[Contelui de Saint Aulaire, ambasadorul Franţei];* în câmp: bust stânga contele Saint Aulaire în costum de ambasador; de o parte şi alta a bustului scrie: **SES AMIS ROVMAINS** *[Prietenii săi români];*
Rv.: **ANDRE LAVRILLIER;** semicircular: **CONTELVI DE SAINT AVLAIRE/ 1916 – 1920;** în câmp: o Victorie cu aripile desfăcute, în picioare din faţă, ţine deasupra capului, cu amândouă mâinile ramuri de laur; de o parte şi de alta a laurilor, afrontate, două capete de femei, una reprezentând Franţa, cealaltă România; corpul Victoriei este încadrat de textul: **BVCVREŞTI MCMXXX/ STATORNICVLVI PRIETEN,/ LVPTĂTOR PENTRU ÎMPLINREA/ HOTARELOR NOASTRE/ PRIETENII SĂI ROMÂNI;**
MPR, p. 119.

141. Medalie școlară (premiul I). D=22,3 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 2;
Av.: semicircular: cerc ornamental **M[aiestatea] S[a] REGELE CAROL II 8 IUNIE 1930;** în câmp: bust ușor stânga Carol al II-lea în uniformă militară și casca specifică epocii sale; pl. X/141;
Rv:: circular: **PREMIUL I SCOLAR ☆☆☆;** câmpul liber;

Nedatate

142. Medalie școlară (premiul II, unifațetată). D=22,0 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7144; pl. XIV/142;
Av.: cerc perlat; semicircular: **PREMIUL II;** în câmp, între două ramuri de laur monograma încoronată a regelui Carol al II-lea;

143. Medalie școlară (premiul III). D=31,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7143;
Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II AL ROMÂNIEI;** în câmp: bust din față ușor întors spre stânga Carol al II-lea în uniformă militară, fără caschetă;
Rv.: semicircular: **MINISTERUL INSTRUCȚIUNII;** în câmp: pe o ramură de laur o carte deschisă și o călimară; deasupra cărții: **PREMIUL/ III;** pl. XV/143;

1931

144. Plachetă dedicată Campionatului național de atletism. 46,2 x 80,6 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. C 3133; pl. XIX/144;
Av.: în câmp: într-un medalion cap de tânăr laureat; sus: **F.[ederația] S.[portivă a] S.[eniorilor] R.[omâni];** jos: **LVDVS PRO PATRIA** *[Jocurile pentru patrie]* și un cartuș unde urma să fie trecut numele câștigătorului;
Rv.: în câmp: o ramură de laur și textul: ***Camp.[ionatul] nat.[ional] senior/ Cl. III/ 1500m liber/ 1931;***

145. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice a județului Timiș-Torontal (premiul I). D=60,3 mm; m.c.; f.b.c.; inv. NMED 65;
Av./Rv. idem Cat. 122, dar pe Av., sus, semicircular: **JUD. TIMIȘ-TORONTAL;** iar pe Rv. adăugat textul: **FAUNA 1931 PLYMOUTH/ ROKS;**

1932

146. Medalie dedicată celor cinci ani de la înființarea flotei naționale aeriene. D=34,8 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. C 3131;
Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II AL ROMÂNIEI;** în câmp: bust dreapta Carol al II-lea în uniformă militară; pl. XVI/146;
Rv.: circular: **CINCI ANI DE MUNCĂ PENTRU FLOTA NAȚIONALĂ AERIANĂ;** în câmp: **A [viația] R[omână] P[entru] A[părare]** o elice cu două aripi **1927 – 1932;**

1933

147. Medalie dedicată celor 20 de ani de la înființarea Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București. D=50,2 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 78058; pl. XVI/147;
Av.: **STĂNESCU;** în câmp: sub coroana regală așezată între raze busturi acolate dreapta Carol al II-lea, Ferdinand I și Carol I; în exergă: o acvilă cu zbor deschis ținând în gheare o spadă;

Rv.: **R. FÄSSLER BUC.;** circular: **ACADEMIA DE INALTE STUDII COMERCIALE SI INDUSTRIALE DIN BUCURESTI 1913 – 1933;** în câmp: Minerva drapată, stând din față, cu mantie pe umeri și purtând o coroană turelată (?), are la picioarele sale Știința, reprezentată de o femeie seminudă șezând spre dreapta, sprijinindu-se cu cotul drept pe o roată și ținând în mâna stângă o carte deschisă, și pe Mercur șezând spre stânga, cu cascheta înaripată și aripi la picioare, ținând cu mâna stângă caduceul și cu dreapta un sac;
 # Teodorescu-Teodoreanu, p. 419/99;
 # MPR, p. 271.

148. **Medalie dedicată Congresului și Expoziției de numismatică, medalistică și arheologie.** D=50,4 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79756; pl. XV/148;
Av.: **E.W.BECKER;** circular: **CAROL II REGELE ROMANILOR** între o ramură de laur și una de stejar coroana României; în câmp: cap dreapta Carol al II-lea;
Rv.: circular: **1903 SOCIETATEA NVMISMATICĂ ROMÂNĂ 1933 CONGRESUL ȘI EXPOZIȚIA DE / NVMISMATICĂ MEDALISTICĂ ȘI ARHEOLOGIE;** în câmp: emblema Societății Numismatice Române;

149. **Medalie dedicată semicentenarului fondării ziarului Universul.** D=49,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78957; pl. XV/149;
Av.: semicircular: **1884 LUIGI CAZZAVILLAN – STELIAN POPESCU 1933;** în exergă: foaie de titlu a ziarului Universul pe care, între două ramuri de laur scrie: **UNIVERSUL/ 50 ANI IN SERVICIUL/ NEAMULUI;** în câmp: capte acolate stânga Luigi Cazzavillan și Stelian Popescu;
Rv.: semicircular: **UNIVERSUL;** în câmp: clădirea de pe Brezoianu unde a funcționat redacția ziarului Universul având în față un glob pământesc și o torță aprinsă;
 # MPR, p. 270;

150. **Medalie dedicată semicentenarului fondării ziarului Universul.** D=49,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 67;
Av./Rv. idem Cat. 149.

151. **Medalie dedicată inaugurării Catedralei Ortodeoxe din Cluj.** D=50,2 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 241; pl. XVI/151;
Av.: **JUVAERE CLUJ;** semicircular: **CATEDRALA ORTODOXA˘ ROMA˘NA˘ DIN CLUJ;** în exergă: **1933;** în câmp: Catedrala Ortodoxă din Cluj;
Rv.: circular: **CU NOI ESTE DUMNEZEU** · · · ooo · · ·; în câmp: crucea lobată ortodoxă;
 # MPR, p. 120.
#Călian 2003, p. 309/34;

1934

152. **Medalie dedicată Campionatului Național de Atletism (premiul III).** D=37,0 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3539; pl. IX/152;
Av.: **D. MORBIDVCCI** și monograma suprapusă **CML;** în câmp: atlet alergând spre dreapta; în fundal tribuna unui stadion;
Rv.: în câmp: **FEDERAȚIA ROMÂNĂ/ DE/ ATLETISM/ - / CAMPIONAT NATIONAL/ 1934/ Pr. III;** scut încărcat cu acvila cruciată încoronată, ținând în gheara

dreaptă spada şi în stânga sceptrul şi purtând pe piept un scut tzăiat în bară de aur având cartierul superior albastru, cel inferior roşu şi sigla: **FAR;** sub scut un cartuş pentru numele câştigătorului;

1935

153. **Medalie dedicată reînfiinţării Monetăriei Naţionale şi dării în folosinţă a noului local.** D=59,4 mm; Ar.; f.b.c.; inv. N 79757; pl. XVII/153;
Av.: **I. Jalea;** semicircular: **CAROL II REGELE ROMÂNIEI;** în câmp: cap stânga Carol al II-lea;
Rv.: semicircular: **MONETARIA NATIONALA;** în exergă: **IN TIMPUL DOMNIEI/ M.[aiestăţii[S.[ale] REGELUI CAROL II/ S'A REINFIINTAT MONETARIA NATIONALA/ CONSTRUCTIA LOCALULUI TERMINANDU-SE/ LA 15 DECEMBRIE 1935;** în câmp: clădirea Monetăriei;

1937

154. **Medalie dedicată concursului de tir.** D=30,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3324;
Av.: în câmp: pe o ramură de stejar un taler pe care este suprapusă o puşcă purtate în gheare de o acvilă în zbor;
Rv.: în câmp: între două ramuri de laur; ***1937 VI. 27.;***

1938

155. **Medalie dedicată dării în folosinţă a căii ferate Ilva Mică-Vatra Dornei.** D=60,0; Ae. patinat; f.b.c.; inv. C 3749; pl. XVIII/155;
Av.: **E. W. BECKER;** semicircular: **CAROL II REGELE ROMÂNILOR** ⋖ două ramuri de laur ⋗; în câmp: cap dreapta Carol al II-lea;
Rv.: **ARH. A. P.;** dublu circular: **LINIA ILVA-MICA VATRA DORNEI/ 75 KILOMETRI 9 TVNELVRI 5 VIADVCTE; CONSTRUITA SVB GLORIOASA DOMNIE [a] M.[aiestăţii] S.[ale] REGELVI CAROL II/ MINISTRVL COMVNIC·[aţiilor] M·[ihai] GHELMEGEANV· PRES·[edintele] CONS·[iliului de] ADM·[inistraţie] G[ene]^{RAL} M·[ihai] IONESCV· DIR·[ector] G[ene]^{RAL} [al] C·[ăilor] F·[erate] R·[omâne] I·[on] MACOVEI;** textul circular este întrerupt de ramuri de stejar pe care, în cartuş, se găsesc anii: **1934 1938;** în câmp: peisaj montan cu o locomotivă ieşind dintr-un tunel; în fundal: un viaduct pe care trece un tren şi soarele răsărint; deasupra viaductului o bandă având înscris în partea superioară: **ILVA MICA VATRA DORNEI;** pe bandă: **DATA IN CIRCVLATIE 18 DECEMB· 1938;** sub bandă scut tăiat având în cartierul superior scut încărcat cu stema[106] judeţului Năsăud şi înscrisul: **JVD./ NASAVD,** iar în cartierul inferior scut încărcat cu stema[107] judeţului Câmpulung şi înscrisul: **JVD. CÂMPVLVNG;**
MPR, p. 274.

[106] *Dogaru 1994,* p. 131, fig. 240.
[107] *Dogaru 1994,* p. 108, fig. 145.

156. **Medalie dedicată centenarului Aşezămintelor Brâncoveneşti.** D=60,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 68; pl. XVIII/156;
Av.: **I. Jalea;** semicircular: **ASEZAMINTELE BRANCOVENESTI;** în câmp: regina Maria în costum bizantin, încoronată, aplecată asupra patului unui bolnav; în fundal clădirea Aşezîmântului;
Rv.: în câmp: între două ramuri de laur scut încărcat cu stema[108] principilor Basarab-Brâncoveanu (Bibescu), timbrat cu bonetă princiară; de o parte şi alta a scutului: **1838 1938;** sub scut: **ÎN ANUL 1938 S'AU ÎMPLINIT/ O SUTĂ DE ANI DE LA ÎNFIINŢAREA/ AŞEZĂMINTELOR BRÂNCOVENEŞTI/ CREŞTINEASCĂ AŞEZARE/ ŞI BINEFACERE/ PENTRU AJUTORAREA/ CELOR ÎN SUFERINŢĂ;**
MPR, P. 274.

157. **Plachetă dedicată jubileului de 25 de ani ai Societăţii pentru creşterea animalelor mici şi ai Asociaţiei canine Braşov.** 36.7 x 50,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. NMED 69;
Av.: în câmp: medalion în care un personaj feminin şezând spre stânga eliberează porumbei aflaţi într-o cutie de lângă piciorul ei stâng; pl. XXIV/157;
Rv.: în câmp: **PR.[ima] SOC.[ietate] TRANS.[ilvană] P.[entru] CREŞT.[erea] ANIMA-/LELOR MICI DOM.[estice] ŞI ASOCIAŢIA/ BRAŞOVEANA CANINĂ/ BRAŞOV/ JUBILEU/ 1913 – 1938/ JUNILÄUM/ ERSTER SIEBENB. KLEINTIER-/ZUCHTVEREIN UND KYNOLOGEN-/VEREIN/ KRONSTADT;**

158. **Placheta unifaţetată a Concursului Hipic Internaţional de la Bucureşti.** 51,2 x 72,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 31; pl. XIX/158;
Av.: în câmp: Carol al II-lea călare spre stânga în costum militar de paradă, cu mantie, spada pe şoldul stâng şi cascheta cu penaj; în spatele regelui scut încărcat cu stema României sub care scrie: **CAROL II REGELE/ ROMANILOR;** în exergă: **CONCURSUL HIPIC INTERNATIONAL/ ROMÂNIA = BUCURESTI/ IUNIE 1938;**

1939

159. **Medalie dedicată centenarului naşterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă şi panglică moarată albastră cu dungi negre şi galbene pe margine; inv. C 7145; pl. XXII/159;
Av.: **MN; W BECKER;** semicircular: **CAROL I;** în exergă: **INTEMEIETORUL DINASTIEI/ SI REGATULUI/ ROMAN;** în câmp: Carol I călare spre stânga;
Rv.: circular: **100 ANI/ DELA NASTEREA PRIMULUI REGE AL ROMANIEI ✠ SLAVITU – SA IN DOMNIA M.[aiestăţii[S.[ale[REGELUI ✠/ CAROL II;** în câmp: un pom al vieţii (laur) dezrădăcinat având pe trunchi monograma încoronată a regelui Carol I (doi **C** adosaţi şi **I** în interior); de o parte şi alta a trunchiului: **1839 1939;**

160. **Medalie dedicată centenarului naşterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă şi panglică idem Cat. 157; inv. M 7415;
Av./Rv. idem Cat. 159.

[108] *Cernovodeanu 1977,* p. 359, fig. 6.

161. **Medalie dedicată centenarului naşterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă şi panglică idem Cat. 157; inv. C 3125;
Av./Rv. idem Cat. 159.

162. **Medalie dedicată centenarului naşterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă, fără panglică; inv. C 7274;
Av./Rv. idem Cat. 159.

163. **Medalie dedicată centenarului naşterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; b.c.; cu coroană închisă, fără inel şi panglică; inv. NMED 234;
Av./Rv. idem Cat. 159.

164. **Medalie dedicată centenarului naşterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; fără inel, coroană şi panglică; inv. NMED 235;
Av./Rv. idem Cat. 159.

165. **Medalie dedicată semicentenarului înfiinţării Şcolii Superioare de Război.** D=64,9 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 70; pl. IX/165;
Av.: **G. STANESCU;** circular: **INTEMEIETORUL· CONTINUATORUL ŞI CTITORUL NOULUI LOCAL AL ŞCOALEI** ⊛ ⊛ ⊛; în câmp: busturi acolate dreapta Carol al II-lea, Ferdinand I şi Carol I; deasupra busturilor, între raze coroana României; în exergă: acvila cruciată cu zbor deschis ţinând în gheare o spadă;
Rv.: circular: **CINCIZECI DE ANI DELA INFIINŢAREA ŞCOALEI SUPERIOARE DE RĂZBOIU** o grenadă aşezată între două spade; în câmp: câmpul este împărţit în două registre de o bandă pe care scrie: **1889 LABOR IMPROBUS/ OMNIA VINCIT 1939** *[Munca neîntreruptă învinge orice]*; în registrul superior clădirea Şcolii Superioare de Război (actuala Academie Militară); în registrul inferior, pe o ramură de laur şi una de stejar, două insigne militare despărţite de o spadă cu vârful în jos; insigna din stânga: cunună de raze având la bază o panglică pe care scrie: **ALERE FLAMMAM** *[A întreţine flacăra]*; pe insignă monograma încoronată a regelui Carol I având circular legenda: **ŞCOALA SUPERIOARĂ DE RĂZBOIU;** insigna din dreapta: între ramuri de laur şi stejar se găseşte acvila cruciată şi încoronată ţinând în gheara dreaptă spada, iar în stânga sceptrul şi pe piept scut încărcat cu stema României Mari; acvila este plasată sub coroana României; sub scut o torţă aprinsă;

166. **Medalie dedicată profesorului Alexandru Slătineanu.** D=81,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 71; pl. XX/166;
Av.: **ANDRE/ LAVRILLIER/ 1939;** semicircular: · **PROFESOR DOCTOR ALEXANDRV SLATINEANV·;** în câmp: bust stânga puternic profilat Al. Slătineanu;
Rv.: **Δ. L;** în câmp: central reprezentare alegorică a Medusei şi textul: **OMAGIV/ PROFESORVLVI/ DOCTOR AL. SLATINEANV/ PRIETENII COLABORATORII/ ŞI ELEVII SAI/** emblema medicinei şi farmaciei;

1940

167. **Medalie dedicată digului Regele Carol II de la Balcic.** D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 72; pl. XVII/167;

Av.: **E. W. BECKER;** semicircular: **CAROL II REGELE ROMANILOR;** în câmp: bust din faţă privind spre dreapta (sa) Carol al II-lea purtând peste uniformă militară mantie cu Ordinul Mihai Viteazul (cl. I);
Rv.: **E. W. BECKER;** semicircular: **DIGUL REGELE CAROL II;** în exergă: **BALCIC/ 1940;** în câmp: digul de la Balcic lângă care sunt ancorate trei ambarcaţiuni; pe ţărm se vede o parte din staţiunea Balcic având în centru o moschee;

Nedatate

168. **Medalie dedicată decesului reginei Maria.** D=60,4 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 73; pl. XVII/168;
Av.: **E. W. BECKER;** în câmp: pe malul mării regina Maria voalată, stând spre stânga, purtând coroană în stil bizantin şi ţinând în braţe macheta unei mănăstiri; imaginea este încadrată de textul scris vertical: **REGINA MARIA;**
Rv.: circular: **IN BALCIC PE COASTA DE ARGINT VEGHEAZA INIMA DE AUR ⅄ STEL^{L}A MARIS ⅄;** în câmp: între doi lujeri de crin este plasat Ordinul Crucea Regina Maria (cl. II),; monograma este plasată pe o inimă; pe braţele crucii scrie: **ŢARA MEA INIMA MEA;**

169. **Medalie dedicată decesului reginei Maria.** D=60,4 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78963;
Av./Rv. idem Cat. 168.

170. **Medalion unifaţetat dedicat Marelui Voievod de Alba Iulia.** 21,3 x 21,8 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 79772; pl. XIV/170;
Av.: margine perlată; semicircular: în câmp: **M.[aiestatea] S.[A] MARELE VOIEVOD MIHAI;** bust stânga Mihai I;

171. **Medalie dedicată lui Constantin Leonida.** D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 18500;
Av.: **I. Jalea;** semicircular: **CONSTANTIN LEONIDA;** în câmp: bust stânga privind în faţă C. Leonida; pl. XXV/171;
Rv.: în câmp: **LUI C. LEONIDA/ CONDUCĂTOR CU MINTEA LUMINATĂ/ MÂNĂ TARE/ INIMĂ DE ROMÂN/ SĂPATU-I-S'A CHIPUL ÎN BRONZ/ ÎN SEMN DE OMAGIU/ DIN PARTEA/ COLABORATORILOR SĂI;**

172. **Plachetă unifaţetată dedicată Bisericii Trei Ierarhi din Iaşi.** D=99,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 27; pl. XXVI/172;
Av.: semicircular: **✱ IASI ✱ BISERICA TREI IERARHI CLADITA DE VASILE LUPU ✱;** sub biserică: **1639;**

173. **Medalie (mărţişor?) unifaţetată dedicată Ligii aeriene împotriva atacurilor aeriene.** D=20,6 mm; Ae. aurit (?); f.b.c.; perforată ulterior; inv. NMED 124; pl. XIV/173;
Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II;** în exergă: **LIGA APĂRĂREI C. [ontra]/ ATACURILOR AERIENE;** în câmp: bust din faţă privind spre dreapta (sa) Carol al II-lea; în spatele bustului: **1/ MARTIE;**

174. **Medalie dedicată unei Expoziţii agrare (premiul III).** D=59,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 66;

Av.: idem Rv. Cat. 106, dar lipsește textul din exergă iar gravorul semnează: **C. KRISTESCU;**
Rv.: **ARTHUS BERTRAND;** în câmp: un mănunchi de ramuri de laur, stejar și palmier pe care se găsește un cartuș pe care urma să fie scris numele premiantului;

175. Medalie școlară Premiul II (unifațetată). D=22,0 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7144;
Av.: în câmp: cerc perlat; semicircular: **PREMIUL II;** în câmp: pe două ramuri de laur monograma încoronată a regelui Carol al II-lea (doi **C** adosați având în interior cifra **II**);

176. Medalie școlară Premiul III. D=31,0 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7143;
Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II AL ROMANIEI;** în câmp: bust din față ușor întors spre stânga Carol al II-lea în uniformă militară;
Rv.: semicircular: **MINISTERUL INSTRUCȚIUNII;** în câmp: pe o ramură de laur o carte deschisă și o călimară cu pană; deasupra cărții: **PREMIUL/ III;**

177. Medalie unifațetată U.F.S.R. D=31,8 mm; m.c.; b.c.; inv. N 71508;
Av.: semicircular: **PENTRU PATRIE;** în exergă: **U.S.F.R.;** în câmp: bust din față privind spre dreapta (sa) atlet laureat;

178. Medalie unifațetată dedicată unui concurs hipic. D=19,1 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 26;
Av.: în câmp: călăreț alergând spre dreapta încadrat de textul: **SPRE ȘARJE;**

179.Jeton al Casinoului din Sinaia. D=33,4 mm; m.c.; b.c.; perforat ulterior; inv. N 12995;
Av.: cerc perlat; în câmp: între două ramuri de laur se găsește monograma suprapusă: **HCS;**
Rv.: cerc perlat; semicircular: **S^{TE} DES HOTELS ET DU CASINO DE SINAIA;** în câmp: între două ramuri de laur este înscrisă valoarea nominală: **20;** sub ramurile de laur, stanțat ulterior este numărul: **4611;**

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGELUI MIHAI
(a doua oară, septembrie 1940 – decembrie 1947)

1941

180. Medalia Cruciadă împotriva comunismului. D=31,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică roșie moarată având pe mijloc dungi orizontale galbene și albastre; inv. N 78891; pl. IX/180;
Av.: **P. GRANT.;** semicircular: **ROMANIA RECUNOASCATOARE;** în câmp: bust din față privind spre dreapta (sa) o femeie purtând părul împletit, reprezentând România;
Rv.: circular: **CRUCIADA IMPOTRIVA · COMUCISMULUI ·;** în câmp: pe o cruce, între raze, o mână dreaptă ține o spadă cu vârful în sus; de o parte și alta a lamei spadei: **19 41;**

181. Medalia Cruciadă împotriva comunismului. D=31,6 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. C 7276;
Av./Rv. idem Cat. 176.

182. Medalia Cruciadă împotriva comunismului. D=31,6 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. C 7277;

Av./Rv. idem Cat. 176.

1945

183. Medalia Ardealul Nostru. D=21,0 mm; Au.; 6,52 gr; 900‰; f.b.c.; inv. N 75264; pl. XIV/183;
Av.: circular: **ARDEALUL NOSTRU · 1601 · 1918 · 1944·;** în câmp: busturi acolate stânga regele Mihai, Ferdinand I şi Mihai Viteazul;
Rv.: circular: 11 scuturi încărcate cu stemele judeţelor ocupate în 1940 de Ungaria hortistă şi eliberate în 1944 de armate română: judeţul Someş[109], judeţul Ciuc[110], judeţul Mureş[111] judeţul Maramureş[112], judeţul Sălaj[113], judeţul Bihor[114], judeţul Satu Mare[115], judeţul Cluj[116], judeţul Odorhei[117], judeţul Năsăud[118], judeţul Trei Scaune[119]; în câmpul central: capul acvilei cruciate şi încoronate spre stânga; sub cap: **ROMANIA;**
Pe cant: **NIHIL SINE DEO.**

184. Medalie dedicată unui deceniu de activitate a Monetăriei Naţionale. D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78965;
Av.: semicircular: **MONETARIA NATIONALA A ROMANIEI;** în exergă: pe două ramuri de laur coroana României; în câmp: clădirea Monetăriei Naţionale;
Rv.: semicircular: **1935 1945;** în câmp: scenă dintr-un atelier al Monetăriei cu presa monetară;

185. Medalie dedicată unui deceniu de activitate a Monetăriei Naţionale. D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79352;
Av./Rv. idem Cat. 184.

186. Medalie dedicată unui deceniu de activitate a Monetăriei Naţionale. D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; copie recentă; inv. N 79853;
Av./Rv. idem Cat. 184.

187. Medalie sportivă Dermata. D=29,7 mm; m.c.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. C 2447;
Av.: în câmp: ramură de laur spre dreapta şi ramură de palmier spre stânga; central săritor în înălţime;
Rv.: numele gravorului indescifrabil; în câmp: partea superioară a unui scut pe care stă o acvilă cu zbor deschis; pe scut: **DERMATA/ 1945;**
 # Călian 2003, p. 310/35;

188. Medalie sportivă Dermata. D=35,3 mm: m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 2441;

[109] *Dogaru 1994,* p. 145, fig. 302;
[110] *Dogaru 1994,* p. 110, fig. 157;
[111] *Dogaru 1994,* p. 129, fig. 235;
[112] *Dogaru 1994,* p. 127, fig. 229;
[113] *Dogaru 1994,* p. 142, fig. 292;
[114] *Dogaru 1994,* p. 102, fig. 117;
[115] *Dogaru 1994,* p. 141, fig. 287;
[116] *Dogaru 1994,* p. 110, fig. 160;
[117] *Dogaru 1994,* p. 132, fig. 248;
[118] *Dogaru 1994,* p. 131, fig. 240;
[119] *Dogaru 1994,* p. 153, fig. 335;

Av.: circular cunună de laur legată cu panglică; în câmp: bust de atlet spre dreapta ţinând în mâini o ramură de laur;
Rv.: idem Cat. 187, dar lipseşte milesimul;
 # Călian 2003, p. 310/36;

189. **Medalie dedicată Campionatului de tenis de la Arad.** D=37,2 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 26;
Av.: **ALBERT ARAD:** în câmp: joc de tenis între doi concurenţi;
Rv.: în câmp: o ramură de laur.

ROMANIAN MEDALS IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF NATIONAL HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA (I)
(1600 – 1947)

Abstract

We present the first part of a largest work about the Romanian medals belonging to the numismatic collection of The National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca. From the ones 886 of the Romanian medals of our collection we publish here 189, in two sections: medals issued between 1600 and 1866 (from Michael the Brave [copy Becker, gold, 1600, the first Romanian medal], Constantin Brâncoveanu [gold, 1713], and Michael Sturdza [bronze, 1840]) and those issued between 1866 and 1947, these last ones named *The Romanian Royal House medals.*

The second section dedicated to the Royal House medals presents the medals of Carol I (1866 – 1914), Ferdinand I (1914 – 1927), Regency (1927 – 1930), Carol II (1930 – 1940) and Mihai (1940 – 1947).

This is not a complete collection of the Romanian medals, but can notice that they are ones of the most beautiful medals of our collection. They are dedicated to great historical events of the Romanian history (the establish of the kingdom, the celebration of the Revolution of 1848, the conquer of the Independence, 40 years of Carol I as Romanian king), to some of the most important political or cultural personalities (Avram Iancu, Ştefan cel Mare, I.C. Brătianu, Spiru Haret, Nicolae Iorga etc.), for national economic exhibitions.

We also publish the list of the engravers which signed the medals.

46 35 39 10 3

Pl. I.

61

24

OMAGIU ARMATEĬ ROMÂNE
TARA ȘI DOBROGENII RECUNOSCĂTORI
OMAGIU MARELUI CĂPITAN

82

CAROL I REGE AL ROMANIEĬ

Pl. II.

CUZA VODĂ
18 20 1878

JUBILEUL AL 50-LEA ANIVERSAR DE LA UNIREA PRINCIPATELOR
1859 24 IANUARIE 1909

72

CAROL I REGE

JUBILEUL DE LA FUNDAREA ACADEMIEI ROMÂNE
50 ANI DE LA FUNDAREA UNIVERSITĂȚII

79

M AMINTIREA VISITEI M.S. FRANCISC IOSIF I IMPERAT AL AUSTRIEI REGE AL UNGARIEI FĂCUTĂ ÎN ROMÂNIA LA 16 17 SI 18 SEPTEMBRIE 1896

M.S.R.CAROL I M.S.R.ELISABETA A.S.R.PR. FERDINAND A.S.R.PRINCIPESA MARIA A.S.R.PR. CAROL A.S.R.PR. ELISABETA MOȘTENI AI CORONEI
CONSILIUL DE MINISTRI
PREȘEDINTE
DIMITRIE A.STURDZA
A.STOLOJAN-EUGENIU STATESCU
PETRE PONI-G.D.PALADE
C.J.STOICESCU-G C. CANTACUZINO
GENERAL C. BUDIȘTEANU
ȘEFUL CASEI MILITARE M.S.R. GENERAL AD.I.M.VLADESCU
ȘEFUL MARELUI STAT MAJOR GENERAL DE DIV. BAROZZI CONSTANTIN
COMANDANT CORP. II ARMATA GENERAL DE DIV. ARION ERACLIE
AD-TORUL DOM. CORONEI J. KALINDERO
PREȘED SENAT PRINC. DIMITRIE GR. GHICA
PREȘED ADUN. DEPUTAT. PETRE S. AURELIAN
PRIM. PREȘED IN.LE CUR. DE CASAȚIE CONSTANTIN E. SCHINA
PREȘED IN.LE CUR. DE CONTURI GH. J. LAHOVARY
PRIMAR AL CAPITALEI C.F. ROBESCU

34

MARIA REGINA MAREA BRITANIE ★ FERDINAND PRINCIPE MOSTENITOR ★ ROMANIEI

30

CAROL I REGE AL ROMANIEI
1866
1891

22

CAROL I REGELE ROMÂNIEI INDEPENDENTE 1877

DOMNULUI TUDOR MARTIRULUI INDEPENDENTEI ROMÂNE 1821
TÉRA JIULUI
MDCCCC
COMITETUL DE INITIATIVĂ

40

Pl. IV.

52

36

41

53

47

Pl. V.

ALEXANDRU I. CUZA VOEVOD
PRINCEPS MOLDAVIAE
1840

FUNDATOR UTILIUM PATRIAE INSTITUTORUM
IASSIS

5

MUNCEI ȘI ACTIVITĂȚEI LUI AL. G. BĂICOIANU
1875 - 1900

JUBILEUL SOCIETĂȚEI CREDITULUI FUNCIAR URBAN DIN BUCUREȘTI
1875 - 1900

43

CAROL I DOMN ȘI PRIMUL REGE AL ROMÂNIEI
1866 - 1906

EXPOZIȚIUNEA GENERALĂ ROMÂNĂ DIN BUCUREȘTI
1906

59

Pl. VI.

CAROLI I REGE AL ROMANIEI

SERBAREA PROCLAMAREI REGATULUI
LEGEA
DIN 14 MARTIE 1881
ART. I. ROMANIA IA TITLUL
DE REGAT · DOMNUL EI
CAROL I IA PENTRU
SINE SI MOSTENITORII
SEI TITLUL DE REGE
AL ROMANIEI
ART. II. MOSTENITORUL
TRONULUI VA PURTA
TITLUL DE PRINCIPE
REGAL
10 MAIU 1881

8

CAROLUS I REX ROMANIAE ELISABETHA REGINA

CASTELLUM PELESCH

13

CAROL I REGE AL ROMANIEI ELISAVETA REGINA

FUNDATA DE MEAGOE BASARAB RESTAURATA DE CAROL I
CVRTEA DE ARGES

17

Pl. VII.

11

80

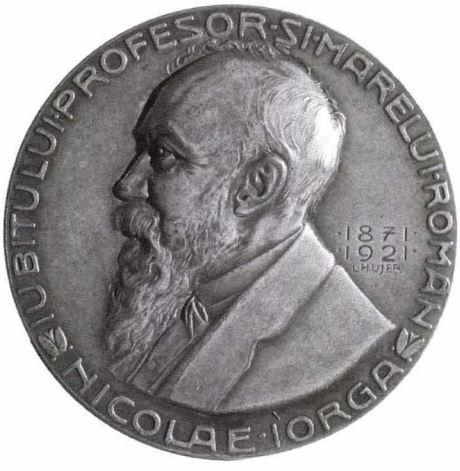

89

106

Pl. VIII.

FEDERAȚIA ROMÂNĂ
DE
ATLETISM
CAMPIONAT
NATIONAL
1934
Pr. III

152

ROMANIA RECUNOSCATOARE

CRUCIADA IMPOTRIVA
1941
COMUNISMULUI

180

INTEMEIETORUL · CONTINUITORUL ȘI CĂLĂUZUL NOULUI LOCAL AL ȘCOALEI

CINCI SECOLE DE ANI DELA INFIINTAREA SCOALEI SUPERIOARE DE PATRON
1889
LABOR IMPROBUS OMNIA VINCIT
1939

165

31

117

128

63

12

64

65

32

21

141

Pl. X.

3 IANUARIE
1918
APARATORILOR
ORASULUI
GALATI
DIN PARTEA
CETĂTENILOR

86

106 • 1866 • 1906

55

REGELE VECHIAZA ROMANIA INFLORESTE

MAJESTĂȚEI SALE REGELUI
CAROL I
OFICERII DE ARTILERIE
1877 - 15 MAI 1902

„ACASTA-I MUSICA CE-MI PLACE!"

45

PARIN
TILOR NEAMULUI ROMÂNESC
1906
1906
1866

56

CAROL I REGE AL ROMANIEI
1866
1906
COLABORATORILOR
NOSTRI

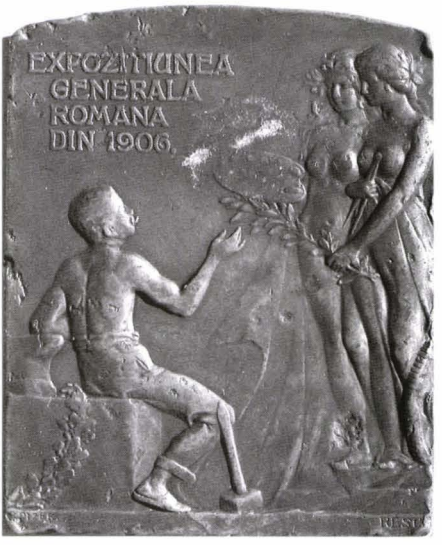
EXPOZITIUNEA
GENERALA
ROMANA
DIN 1906

57

SPIRU C. HARET
12. DECEMVRIE 1911

75

Pl. XIII.

92

91

183

103

170

173

142

Pl. XIV.

113

88

143

78

148

149

Pl. XV.

74

146

139

151

147

Pl. XVI.

167

168

153

Pl. XVII.

127

155

156

Pl. XVIII.

77

119

158

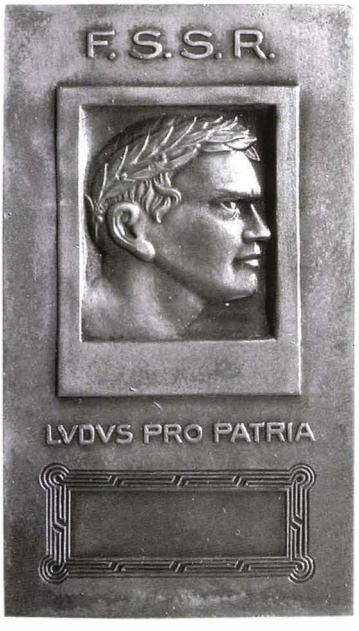

144

Pl. XIX.

94

1

PROFESOR DOCTOR ALEXANDRV SLATINEANV
ANDRE LAVRILLIER 1939

OMAGIV
PROFESORVLVI
DOCTOR AL. SLATINEANV
PRIETENII COLABORATORII
ȘI ELEVII SAI

166

27
118
135
140
50
CONTELVI DE SAINT AVLAIRE
1916-1920
MCMXXX
BVCVREȘTI
STATORNICVLVI
LVPTĂTOR PENTRV
MOTARELOR
PRIETENII SĂI
PRIETEN,
ÎMPLINIREA
NOASTRE
ROMÂNI
AV COMTE DE SAINT AVLAIRE AMBASSADEVR DE FRANCE
SES AMIS
ROVMAINS

Pl. XXI.

18

NĂSCUT
ANUL
1880

CAROL I
ÎNTEMEIETORUL DINASTIEI
ȘI REGATULUI
ROMÂN

1839
1939

159

19

GENERALVL DOCTOR CAROL DAVILA
ANDRE LAVRILLIER

CENTENARVL DAVILA 1924
MEDICINA
FARMACIE
CHIMIE
SERVICIVL
SANITAR
MILITAR
ȘI CIVIL
SCOALA
VETERINARA
ORFELINATE
ȘI AZILVL
ELENA
DOAMNA
ANDRE LAVRILLIER
ȘTIINȚĂ ȘI VMANITATE
1870 - 1877

133

Pl. XXIII.

115

134

42

20

157

44

7

6

121

125

171

132

Pl. XXV.

172

Pl. XXVI.

CLAUDIA M. BONȚA

MEDALIE-CASETĂ DEDICATĂ PĂCII DE LA HUBERTSBURG
(Considerații preliminare)

Războiul de Șapte Ani, 1755-1763, a fost un conflict pentru supremație în cadrul Sfântului Imperiu Roman de națiune Germană, în condițiile afirmării unui nou pol de putere, Prusia lui Frederich al II-lea. Început inițial ca o campanie de pedepsire a Prusiei pentru invadarea Sileziei, conflictul se va extinde prin intrarea altor state în război până la transformarea sa într-o veritabilă conflagrație continentală, conflagrație care opunea în două tabere ostile toate marile puteri europene ale vremii. Prusia profitase de momentele de slăbiciune prin care trecuse casa de Habsburg la momentul morții lui Carol al VI-lea (moarte care lăsase tronul Austriei fără moștenitor de sex masculin) asigurându-și noi resurse economice prin ocuparea Sileziei; tânăra împărătească, Maria Teresia era concentrată asupra pericolului real al unei invazii combinate din partea Franței și a Bavariei și nu credea că există motive de îngrijorare din partea Prusiei, stat care nu ridicase pretenții la tronul imperial. Invazia Sileziei (decembrie 1740) a constituit o cucerire ușoară pentru Friederich al II-lea dar păstrarea acesteia se dovedea dificil de realizat deoarece o replică a casei de Habsburg nu se putea lăsa așteptată; pentru Austria era esențial să-și demonstreze capacitatea de-a pedepsi statele care-i puneau la îndoială autoritatea în spațiul Imperiului. Conflictul a avut sorți de izbândă schimbători, au apărut noi protagoniști precum Franța, Anglia, Rusia, Suedia, Saxonia, Spania, Portugalia și s-a extins și pe plan colonial; au fost răsturnate alianțele tradiționale în momentul în care Franța, inamicul tradițional al Austriei, s-a aliat cu aceasta datorită abilei politici externe austriece, iar Anglia, credincioasă principiului echilibrului european, a sprijinit Prusia. Considerat drept unul dintre cele mai importante războaie din secolul al XVIII-lea, Războiul de Șapte Ani nu a determinat modificări importante ale granițelor europene însă a consacrat echilibrul de forțe în Europa prin tratatul de pace de la Hubertsburg din 15 februarie 1763. Cele două combatante principale au ieșit întărite din conflict și se puteau declara satisfăcute: Austria își păstra coroana imperială și preponderența în lumea germanică (chiar dacă pierduse provincia Silezia) iar Prusia atingea rangul de mare putere. De altfel, afară de Franța care a pierdut lupta pentru coloniile americane în fața Angliei, toți participanții la acest conflict se puteau declara mulțumiți.

Austria a comemorat acest război printr-o serie de medalii, una dintre acestea, aflată în colecția Cabinetului Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca făcând obiectul studiului de față. Medalia, aparținând colecției Esterhazy (inv. N 57406), este realizată sub forma unei medalii-casetă (din metal comun) care se închide prin înșurubare, are dimensiunile D=52,6mm h=6,4mm și ascunde în interiorul său un număr de 20 de miniaturi de hârtie (cu dimensiunile D=44mm, cu excepția M_{17}, M_{19} care au D=47 mm) legate între ele de o panglică subțire.

Av[1].: **I.THIEBAUD. FECIT.**; semicircular: **FRANC.[iscus] I. R.[omanorum] I.[mperator] MAR.[ia] THER.[esia] I.[mperatrix] FRID.[ericus] AUG.[ustus] III. R.[ex] P.[oloniae] E.[t] S.[axoniae] FRID.[ericus] IV. R.[ex] B.[orussiae] E.[lector] B.[randenburgensis]** *[Francisc I, împărat roman, Maria Teresia, împărăteasa, Friederich August al III-lea, rege al Poloniei și Saxoniei, Friederich al IV-lea rege al Prusiei și elector de Brandemburg]*. În câmp: capete acolate dreapta Francisc I, Maria Teresia, Friederich August III și Friederich cel Mare într-o prezentare succintă a principalilor protagoniști ai Războiului de Șapte Ani. Portretele sunt atent lucrate, se observă grija pentru detalii precum și individualizarea personajelor cu ajutorul trăsăturilor faciale caracteristice: bărbia dublă foarte pronunțată la Friederich August al III-lea, ridurile de expresie pe obrajii lui Friederich al II-lea, chipul suav al Mariei Teresia; afară de împărăteasa încununată de o diademă, ceilalți suverani poartă cununi de laur. Se încearcă evitarea monotoniei acestui gen de portretizări de grup prin ritmarea fină a celor patru efigii cu ajutorul privirilor, îndreptate în sus (Francisc I și Friederich August al III-lea) sau ațintite înainte (Maria Teresia și Friederich al II-lea). Detaliile anatomice precum forma ochilor, gura, obrajii, fruntea, părul sunt gravate cu multă finețe iar expresia senină este trăsătura comună a celor patru capete încoronate din imagine (planșa I, fig.1a).

Rv.: **I.T;** semicircular **SIT FIRMA PER AEVUM.** *[Să dureze în veac]*. În câmp: Germania și Pax se țin de mână sub ochiul atoatevăzător al lui Dumnezeu; spațiul este împărțit cu grijă matematică în două jumătăți egale de o coloană toscană pe care se înfășoară într-o spirală ascendentă ramuri de palmier care conduc spre un scut pe care scrie **VBERTO/ BURGUM/ D.[ie] XV. FEBRU[arii]/ MDCC.LXIII.** *[La Hubertsburg, în ziua de 15 februarie 1763]*. Germania, personificată de o tânără drapată, purtând coroană pe cap privește cu încredere și speranță spre Pax sprijinindu-se cu mâna dreaptă pe un scut pe care scrie **GER/MA/NIA.** Pax ține grațios în mâna stângă o ramură de măslin și privește îngăduitor spre Germania. Întreaga imagine dă senzația de echilibru, simetria perfectă între cele două figuri feminine nefiind afectată de diferențele de atitudine ale celor două: Germania pudică, acoperită extrem de cuviincios cu drapajul dublu și Pax în elan, cu piciorul drept dezgolit și drapajul mulat subliniind foarte generos formele anatomice ale zeiței. Totul este extrem de explicit, scutul are scris numele Germaniei pentru a fi siguri că personajul este recunoscut iar Pax își afișează atributul specific, ramura de măslin, din același motiv. Simplitatea, sobrietatea redării subliniază importanța momentului. Nu se recurge la artificii artistice, nimic nu este în plus, nimic nu este întâmplător iar ochiul lui Dumnezeu ne arată că totul a fost posibil prin voia celui de sus care aprobă această pace în timp ce grația divină se revarsă prin raze asupra celor două protagoniste (planșa I, fig. 1b).

În interiorul medaliei-casetă sunt așezate cele 20 de discuri de hârtie (planșa II) având aspectul unor miniaturi realizate în peniță dintre care 11 conțin reprezentări figurate cu aspectul unor aversuri sau reversuri de medalie iar celelalte 9 miniaturi au inscripționate texte explicative bilingve, în germană (cu caractere gotice) și franceză. Ordinea lecturării imaginilor este atent ordonată de textele numerotate de la 1 la 9, imaginile sunt color, redarea îngrijită, detaliile minuțioase.

M_1 : Pe un fundal arhitectonic simetric, bine delimitat de două coloane compozite, sunt reprezentate două personaje fantastice, o Victorie și un Cupidon îndreptându-și atenția spre obeliscul aflat în centrul imaginii; personajele sunt dispuse în registre diferite formând astfel o diagonală subtilă care sugerează un crescendo evenimențial până la punctul culminant al

[1] Pentru traducerea legendelor am apelat la teza d-nei dr. Livia Călian, *Heraldică medalistică central-europeană, sec.XVII-XIX.*

semnării tratatului de pace. Atenţia privitorului este captată de silueta Victoriei, aflată în primplan şi abil dirijată, prin intermediul mâinii stângi a acesteia spre Cupidon care depune o ghirlandă de flori pe cununa aurită care face o prezentare concisă a perioadei comemorate, 1755-1763. Într-un colţ, în fundal, zac aruncate neglijent într-un coş arme, armuri şi flamuri, iar alături se văd ieşindu-se din pardoseală şi două guri de tun, elemente care precizează natura belicoasă a evenimentului descris, însă culoarea ternă, gri a acestora este voit aleasă pentru a nu atrage atenţia. Economia spaţiului a dictat, ca de obicei în cazul medalisticii, o reprezentare extrem de parcimonioasă şi de atent gândită: dacă Victoria ocupă întreg spaţiul din dreapta, Cupidon, de dimensiuni mai reduse, este surprins în zbor lăsând astfel loc dedesubt coşului cu arme. Siluetele celor doi sunt dinamizate, carnaţia rozalie foarte generoasă, dispunerea abilă. Victoria prezintă un contrapost uşor, cu piciorul stâng flexat aşezat pe treapta obeliscului ce pare special concepută în acest scop, cu o mână odihnindu-se pe piedestal şi cu cealaltă ridicată pentru a scrie într-o cunună de laur aflată pe obelisc **SEC[utur]/ ANNO/ 1755/ 1763** *[S-a întâmplat în anii 1755-1763]*. Îmbrăcămintea bicoloră, roşu şi auriu, este redată minuţios, aripile par a sta în repaos, chipul întors spre obelisc nu ne lasă să-i desluşim faţa expunând doar buclele blonde şi cununa de laur de pe creştet. Desenul este îngrijit, cromatica bună, singura greşeală constă în proporţiile vădit exagerate ale mâinii stângi, prea lungă si prea groasă în comparaţie cu restul corpului. Cupidon apare în zbor, nud, având doar o eşarfă viu colorată, roşie care îi acoperă cu pudoare părţile intime; văluri roşii flutură în urma sa pentru a materializa astfel senzaţia de zbor. Trompeta, atributul antic al zeiţei Victoria, pare a fi depusă neglijent la baza obeliscului însă şi aceasta susţine, prin poziţia sa ascendentă, diagonala principală formată de Victoria şi de Cupidon. Cromatica este viguroasă, culorile folosite sunt extrem de vii; predomină roşul carmin (coloanele, vestmântul Victoriei, vasul din colţ), galbenul apare în diferite nuanţe (mai atenuat în fundal, strălucitor in cazul trompetei, aprins la îmbrăcămintea Victoriei), verdele înviorează atmosfera (cununa de laur a Victoriei, ghirlandele şi panglicile), albul orbitor (aripile) luminează, albastrul foarte timid, cât să sugereze seninul cerului, iar griul conturând suprafeţele asupra cărora nu se voia atragerea interesului. În exergă: **POSTERITATI** *[Pentru posteritate]* (planşa III).

M$_2$: Prezintă un text explicativ ***No.1./Historische/ Vorstellungen der von/ A[nno]. 1755. biſs 1763. im Krieg/ verwickelten hohen Mächten/ und die darauf erfolgte/ Frieden./ Représentations des Puiſsances/ en Guerre depuis l'an 1755. jusqu'à l'an 1763. à la Paix/ successivement/ établie.*** *[*acelaşi text în limba germană şi franceză: *Reprezentarea puterilor implicate în războiul din anul 1755 până în anul 1763, şi în pacea stabilită ulterior].*

M$_3$: semicircular **VIRTUTIS UTRINQUE PARATA** *[Vitejia aparţine ambelor părţi]*. În câmp: în faţa unei tabere militare de corturi sunt conducătorii ţărilor implicate în conflict având în centrul imaginii pe cele două împărătese, Maria Teresia şi Elisabeta a Rusiei, flancate simetric de patru personaje masculine întruchipând ţările aliate, faţă în faţă cu regele Prusiei şi cu cel al Angliei. Avem două tabere clar conturate, prezentate simbolic prin conducătorii lor, pe de-o parte coaliţia alcătuită de Austria, Franţa, Suedia şi Saxonia iar de cealaltă parte Prusia şi Anglia, separate voit de tabăra austriacă printr-o fâşie galbenă ce împarte până şi vegetaţia ce se aşterne la picioarele celor două tabere: un covor verde extrem de ordonat la aliaţi şi total diferit de verdeaţa destul de sălbatică, cu buruieni, care se aşterne la picioarele celor doi opozanţi. Îmbrăcaţi elegant, cu peruci pudrate după moda epocii, doamnele purtând pe cap diademe, iar domnii pălării tip tricorn, toţi cobeligeranţii au săbiile scoase din teacă însă, dacă tabăra austriacă ţine săbiile în sus, în semn de apărare, Friederich al II-lea îşi aţinteşte arma în direcţia Mariei Teresia iar regele Angliei o ţine parcă pe umăr, într-o poziţie nefirească, sugerând mai degrabă dorinţa de tratative decât de război, pacifismul său fiind subliniat şi de mâna ce parcă gesticulează într-un gest de calmare, de potolire a elanului războinic al regelui prusac: Anglia

pare să vrea să câștige timp și să ajungă la înțelegere evitând războiul. Imaginea sugerează foarte abil începutul conflictului, agresiunea Prusiei și faptul că Austria nu a făcut altceva decât să se apere în mod legitim. Ochiul este atras de Friederich al II-lea, personajul aflat în prim-plan, însă atenția este dirijată cu ajutorul sabiei acestuia înspre Maria Teresia, singura care își coboară sabia spre a o încrucișa cu cea a agresorului. Echilibrul este inegal, cei doi opozanți par a fi exilați în colțul din față al imaginii, copleșiți fiind de numărul, de forța și de superioritatea numerică a aliaților. De altfel, forța militară net superioară a aliaților este subliniată și de numeroasele corturi de campanie bicolore (roșu și albastru) sugerând numărul mare al oștenilor mobilizați, iar munții înzăpeziți din fundal par să continue tabăra aliată, o aluzie a faptului că armata este mult mai numeroasă; forma corturilor este extrem de ascuțită, de amenințătoare, chiar agresivă, toate dispuse strategic în jurul cartierului general aliat, cortul impunător aflat în fundal pe partea stângă. Spre deosebire de aliați, tabăra prusacă este prezentată cu un singur cort, albastru, forțele lor militare nu sunt reprezentate, iar cei doi suverani, deși plasați în prim-plan, prin poziționarea lor laterală și prin atitudine nu sunt de fapt în centrul atenției. Poza demnă a suveranilor aliați prezentați frontal, calmul afișat de aceștia subliniază legitimitatea cauzei lor prezentată pe fundalul unui cer acoperit de nori amenințători, roșii-gălbui, care prevestesc bătăliile ce vor urma. Persoana cea mai dinamică este Friederich al II-lea, prezentat din profil și redat în plin elan al atacului, urmat de regele Franței care pare ușor desprins din grupul aliat, cu o mână în șold și cealaltă ținând nefiresc sabia în sus, o aluzie fină asupra faptului că Ludovic al XV-lea nu a participat personal la conflict, lăsându-și generalii să se ocupe de acesta. Cromatica este foarte bogată, costumele atent desenate, grija pentru detalii este evidentă în redarea vestimentației: fireturile lui Friederich și ale lui Ludovic, modelul rochiilor și volanele mânecilor celor două împărătese, manșetele roșii ale lui Friederich și cizmele negre cu margini răsfrânte încălțate de toți protagoniștii masculini. Chipurile sunt individualizate, cu expresii statice, ușor înțepenite iar tratarea este diferențiată: dacă cei doi regi din fundal, al Saxoniei și al Suediei, sunt schițați doar (vădit că nu au aceeași importanță ca restul personajelor), la celelalte personaje se observă o tentativă de portretizare în redarea trăsăturilor. Regele prusac este singurul din imagine reprezentat din profil, cu chipul sumețit în sus și ușor cufundat într-un con de umbră. Împăratul Francisc de Lorena pare că se ascunde în spatele soției sale, pândind atitudinea lui Friederich al II-lea. „*Vitejia aparține ambelor părți*"?! Desenul pare să contrazică ușor afirmația, împăratul, regele Franței sau cel al Angliei nu prea lasă impresia de vitejie, realmente angrenați în conflict par a fi doar Friederich cel Mare și Maria Teresia. Mesajul real al desenului constă în denunțarea agresiunii comise de Prusia și sublinierea moralității Austriei care nu a făcut altceva decât să apere ordinea legitimă din Imperiu și posesiunile sale agresate de prusaci (planșa III).

M$_4$: No.2/ *A[nno].1755. Entſtunde der/ Krieg zwiſchen Engeland u.[nd]/ Franckreich, und 1756. zwiſchē[n]/ Österreich und Preußen; Öster-reich alliirte sich mit Franckreich/ Rußsland, Schweden und Sachſen;/ Engeland aber mit Preußen./ L'An 1755. La Guerre com[m]enca en/tre le Roi d'Angleterre, et le Roi/ de France, 1756 entre l'Imperatri/ce Reine et le Roi de Pruſſe l'Au/trice s'allia avec la France/ la Ruſſie, la Suede, et la / Saxe, et le Roi avec/ l'Angleterre* *[În anul 1755 războiul a început între regele Angliei și regele Franței, în 1756 între împărăteasa regină și regele Prusiei; Austria s-a aliat cu Franța, Rusia, Suedia și Saxonia iar regele (Prusiei) cu Anglia].*

M$_5$: Semicircular: **AUGUSTIS AUGUSTA PLACEBAT** *[Împăraților le-a plăcut la Augusta]*. În câmp: fundal arhitectonic reprezentând orașul Augsburg cu castelul care domină net atât orașul aflat la picioarele sale cât și catedralele, dimensiunile vădit exagerate ale acestuia sugerează, probabil, preponderența puterii laice în acest oraș. În fața orașului avem un râu cu malurile pline de verdeață și, în prim-plan, ca pe o scenă, într-un decor teatral, cu draperii

albastre care au fost trase suficient pentru a arăta oraşul dar care asigură intimitatea şi discreţia necesară unor tratative de aşa amploare, două personaje aflate faţă în faţă împart „scena" în două părţi; de o parte, un Geniu înaripat învestmântat cu o mantie roşie, desculţ, stând direct pe sol, cu o ramură de măslin în mâna dreaptă şi cunună de lauri pe frunte arată cu mâna stângă spre Augsburg, oraşul ales pentru că *„AUGUSTIS AUGUSTA PLACEBAT"*. De cealaltă parte, un alt personaj masculin, un principe drapat în alb şi acoperit cu o mantie roşie având în mână un sceptru bicefal. Dacă Geniul are în spate un fundal de verdeaţă luxuriantă, principele, probabil o imagine alegorică a Imperiului romano-german are în spate un fundal arhitectonic delimitat de un parapet, o balustradă cu ove şi de draperia albastră care acoperă oraşul. Se doreşte, probabil, o reprezentare a sacrului şi a profanului în spaţii clar delimitate de treapta pe care se află principele, treaptă care nu pare deloc să-l ridice pe acesta ba chiar dimpotrivă, planul pământean este aflat în vădită inferioritate faţă de conul de lumină răspândit de la picioarele Geniului, con care luminează şi străluceşte în contrast cu întunecimea din jur. Predomină senzaţia că forţe spirituale superioare au iluminat aceste tratative în încercarea de-a oferi linişte Germaniei. Drapată precum împăraţii romani într-o subtilă afirmare a continuităţii universalismului roman, Germania se prezintă desculţă la întâlnirea cu Geniul, probabil pentru a nu fi acuzată de trufie; încoronată, drapată, purtând sceptrul bicefal dar desculţă aşadar smerită şi nu trufaşă. Pilonul din spate pare s-o rezeme iar globul ne duce cu gândul la globul cruciger, unul din accesoriile simbolice ale împăratului care îi asigura universalitatea asupra vieţii supuşilor săi. Amândouă personajele sunt reprezentate într-un uşor contrapost, întreaga scenă pare a fi de inspiraţie antică însă simbolistica antică se întrepătrunde cu cea modernă într-o scenă de o teatralitate absolută (planşa III).

M$_6$: ***No.3./ A[nno]. 1761. Wurde/ Hoffnung geſchöpfft zu/ einem Frieden, und wurde der/ Friedens Congreſs nach Augspurg/ ausgeschrieben/ 1761. Les Puiſsances bellige/rantes s'entretinrent de la/ Paix, et choifirent Augs/bourg pour/ Congrés.*** *[1761. Puterile beligerante s-au înţeles la pace şi au ales Augsburgul pentru Congres].*

M$_7$: Semicircular: **NOVIS MARTIS ARENA** *[Noul câmp de luptă al lui Marte]*. În câmp: pe malul mării, în faţa unei flote numeroase se află în plină dispută patru figuri masculine reprezentând Spania, Franţa, Portugalia şi Anglia; Spania, singura îmbrăcată în roşu (probabil şi pentru a atrage atenţia asupra acestui personaj) este ţara vinovată de extinderea conflictului şi are sabia scoasă din teacă şi îndreptată, gata de atac, spre Portugalia; înţelegându-se din priviri cu agresorul, Franţa duce mâna la gardă, pregătit să susţină atacul Spaniei, mai atent la atitudinea Franţei decât la cel pe care intenţionează să-l atace; pare că există un dialog între cei doi, o consultare asupra modului în care să acţioneze. Pentru a accentua dramatismul momentului mâna Spaniei este voit mai lungă decât ar fi firesc întinzându-se agresiv spre victimă. Portugalia stă cu picioarele depărtate, bine ancorate pe pământ, cu sabia scoasă, pregătindu-se să înfrunte atacul iar Anglia, cu spatele la inamic dar cu capul răsucit spre acesta pentru a-l supraveghea îşi întinde mâna dreaptă într-un gest de solidaritate spre Portugalia care pare să se sprijine de aceasta. Foarte plastică este redarea alianţelor, a motivaţiilor şi a desfăşurării evenimentelor prin gesturile celor patru. Solul oferă din nou o delimitare a taberelor cobeligerante prin porţiunea galbenă discontinuă care separă verdeaţa aşternută la picioarele acestora. Îmbrăcămintea elegantă a celor patru bărbaţi este redată minuţios, cu mare atenţie pentru detalii: fireturi, buzunare, centuri, totul este tratat cu atenţie maximă; nici culorile nu sunt întâmplătoare, aliaţii având haine în aceeaşi gamă cromatică: roşu Spania, albastru cu roşu Franţa, albastru cu galben Portugalia şi Anglia. Toţi poartă pe cap pălării tip tricorn şi sunt încălţaţi cu cizme negre cu carâmbul răsfrânt. Extinderea conflictului devenit dintr-un conflict terestru unul maritim este clar sugerată de corăbiile de război aflate în plan secund, corăbii care ne amintesc implicit şi de războiul colonial dintre Anglia şi Franţa. Cu flamurile roşii în vânt,

navele par gata de luptă iar Neptun, figurat pe o pânză de corabie, privește consternat atacul Spaniei rotunjindu-și gura într-un gest de dezaprobare față de ceea ce se întâmplă sub ochii lui. Cerul este din nou acoperit de nori oranj, amenințători, care domină *„noul câmp de război al lui Marte"* (planșa III).

M_8: ***No.4/ A[nno]. 1762 Trat/ Spanien in Allianz mit/ Franckreich attaquirt Portugal/ mit Krieg, wogegen Engeland mit/ Portugal ſich näher werbindet./ L'An 1762 l'Espagne s'al/lia avec la France, portant/ la Guerre dans le Portu/gal, et l'Angleterre ſ'al/lia avec le Portugal.*** *[În anul 1762 Spania s-a aliat cu Franța, ducând războiul în Portugalia și Anglia s-a aliat cu Portugalia].*

M_9: Semicircular: **FAUSTA REDUX CONCORDIA REGUM** *[Fericita înțelegere a regilor care revine]*. În câmp: în fața unui tron din care se vede doar baldachinul stă în picioare Ecaterina a II-a a Rusiei purtând pe cap aceeași coroană cu cea purtată de Elisabeta în M_3, avându-i alături pe regele Suediei și pe cel al Prusiei pe care îi ține de mâna dreaptă pe fiecare și încearcă să-i convingă să-și dea mâna într-un gest simbolic de înțelegere. Stemele celor trei țări veghează asupra celor trei suverani iar Ecaterina a II-a pare a fi învăluită de baldachinul roșu care separă spațiul unde se află împărăteasa de cel în care evoluează regii într-o gradare simbolică a puterilor, o subtilă aluzie a superiorității puterii imperiale. Extrem de eleganți, cei trei au parte de un desen detaliat în care rochia fastuoasă a Ecaterinei cu cele trei straturi de fuste verde, alb cu auriu și roșu subliniază vârsta tânără a noii împărătese încinsă cu banderola oficială aurie peste piept. Numai Ecaterina poartă coroană, ceilalți doi sunt cu capetele descoperite, purtând peruci la modă și jachete cu fireturi. Friederich al II-lea poartă același costum în toate scenele în care este reprezentat: jachetă albastră cu fireturi albe și manșete roșii, eșarfă roșie, pantaloni galbeni și cizme negre cu carâmbul înalt, răsfrânt. Regele Suediei poartă o jachetă verde smarald cu fireturi și manșete aurii, cămașă aurie, pantaloni galbeni, ciorapi albi și pantofi negri. Dacă chipurile Ecaterinei și a regelui Suediei sunt clar redate, cel al lui Francisc al II-lea este voit întunecat: un con de umbră îi acoperă fața făcându-i trăsăturile de nedeslușit. De altfel în toate imaginile în care apare, Friederich este un personaj fără față, fără trăsături distinctive, un personaj caracterizat doar de întunecime și tenebre. Regele prusac este singurul personaj redat astfel din întreaga galerie desenată în această medalie, evidențiind astfel faptul că nu se dorea imortalizarea chipului său ci, mai degrabă, fixarea sa în imaginarul colectiv drept un echivalent al maleficului, al sumbrului. De altfel un ușor con de umbră începe la picioarele lui Friederich dar, ca o concesie, este reprezentat și el în zona de lumină chiar dacă din spatele lui par a începe tenebrele. Întreaga atenție este focalizată pe Ecaterina a II-a care îi eclipsează pe cei doi care par niște simpli sateliți ai magnificenței sale. Baldachinul roșu de deasupra ei face trimitere la harul divin, la protecția spirituală superioară de care se bucură împărăteasa. Scena este mărginită de coloane verzi acoperite de draperii roșii, o combinație de culori tari care accentuează puternic rozul optimist din fundal. Ferestrele înalte care flanchează personajele ne amintesc că suntem în plină epocă barocă, epocă dominată de palate maiestuoase cu ferestre luminoase și interioare rafinate, bogăția decorativă fiind reflectată și de fundalul filigranat cu auriu. Pardoseala din marmură adaugă și ea o notă de opulență încăperii în care s-au reunit asemenea capete luminate și au făcut posibilă *„fericita înțelegere a regilor"* (planșa III).

M_{10}: ***No.5./1762 d.[ie] 5 May Schloſs der/ Ruſſiche Keyſer Peter III nach/ dem Tod der Keiſerin Elisabetha/ den Frieden mit dem König in Preus/sen, nach deſſen Tod bekräftige seine/ Gemahlin denſelbn; deme Schweden/ den 21. Nachfolgte./ L'An 1762 decedá l'Imperatrice de la / Grande Ruſsie Elisabet, le 5 Mai/ son succeſeur Pierre III, fit la/ Paix avec le Roi de Pruſse, l'Im/peratrice Catarine la ratifia/ le 21 Mai Suede ſuivit le/ meme Exemple.*** *[În anul 1762 a murit împărăteasa Marii Rusii, Elisabeta; la 5 mai, succesorul său,*

Petru al III-lea a făcut pace cu regele Prusiei pe care împărăteasa Ecaterina a ratificat-o, la 21 mai Suedia urmând acelaşi exemplu].

M_{11}: Semicircular: **FONS VERNANS PACIS OLIVA** *[Fântâna făcând să înflorească măslinul păcii]*. În câmp: reprezentarea castelului Fontainebleau, a curţii interioare mărginite de colonadă, cu poarta maiestuoasă amintind de arcurile de triumf romane. Castelul propriu-zis este redat în plan secund, în fundal apare o altă curte interioară şi alte clădiri, totul fiind înconjurat de păduri şi de munţi înzăpeziţi. O ghirlandă verde uneşte semicircular cele două extremităţi împădurite ale desenului iar pe ghirlandă sunt reprezentate scuturile celor patru ţări care au semnat pacea Franţa, Anglia, Spania şi Portugalia. Castelul este animat de siluetele umane surprinse în timpul unei zile obişnuite, în plimbări pedestre sau călare. Detaliile arhitectonice sunt şi ele atent executate: acoperişurile de forme diferite, turnurile (cu sau fără ceas), ferestrele numeroase, cele două scări triumfale care străjuiesc semicircular intrarea principală etc. Siluetele umane fac ca acest decor arhitectonic să prindă viaţă într-o abilă sugerare a tumultului cotidian, a dinamismului vieţii la Fontainebleau, fântâna albastră care a făcut să înflorească măslinul păcii (planşa III).

M_{12}: ***No.6/ 1762 d[ie] 3 Nov.[ember] werdē[n]/ zu Fontainebleau zwiſchē[n]/ Franckreich u:[nd] Engeland wie/ auch zwiſchen Spanien u:[nd] Portugal/ Friedens Præliminaria unterzeichnet/ und 1763 d.[ie] 10 Febr:[uar] der Definitiv-/ Tractat./ 1762. Le 3 Nov.[embre] les Præliminaires de/ la Paix entre la France et l'Angle/terre, et entre l'Espagne et le Por/tugal furent ſignés à Fontaine/bleau, et le 10 Febr.[uaire] 1763/ le Traité definitif.*** *[1762, la 3 noiembrie, au fost semnate la Fontainebleau preliminariile păcii între Franţa şi Anglia şi între Spania şi Portugalia, şi la 10 februarie 1763 tratatul definitiv].*

M_{13}: Semicircular: **HISCE QUIETIS LÆTA SEQUNTUR** *[Acestei păci îi vor urma bucuriile]*. În câmp: în faţa unui oraş, sub un cer pe jumătate degajat de nori, pe o terasă înverzită stau Austria cu Saxonia în dreapta şi Prusia în stânga. Îmbrăcate în costume romane, personajele poartă pe cap coifuri cu penaj roşu - roşu-cărămiziu Saxonia şi Prusia iar Austria roşu aprins amintind de purpura imperială. Austria este redată printr-un personaj feminin care ne duce cu gândul la zeiţa Minerva, o femeie drapată, purtând coif şi platoşă, care se sprijină cu mâna dreaptă pe sabie iar cu stânga ţine scutul purtând însemnele Austriei. Desculţă, poartă pe umeri o mantie şi este redată din faţă. Saxonia şi Prusia sunt personificate de două personaje masculine plasate simetric de-o parte şi de alta a Austriei, din profil, cu întreg interesul îndreptat spre Austria. Ambele personaje poartă costume militare romane, sunt încălţate cu sandale romane şi se sprijină cu mâna dreaptă în săbii iar cu stânga pe scuturile care poartă însemnele Saxoniei, respectiv ale Prusiei. Chipul Prusiei este din nou uşor întunecat iar Austria îşi întoarce privirea de la acesta, întoarsă fiind spre Saxonia. Desconsiderarea faţă de Prusia este prezentată şi aici foarte subtil prin felul în care Austria ignoră cu demnitate un personaj care nu este considerat un partener demn de discuţii. Poziţia săbiilor nu este deloc întâmplătoare: dacă Saxonia îşi ţine sabia înclinată de parcă vrea s-o dea la spate, Prusia o aţinteşte bătăios înspre mijlocul imaginii iar Austria răspunde îndreptându-şi sabia apăsat înspre Prusia şi chiar dacă pare să nu-i acorde atenţie, sabia stă vigilentă înspre acesta. Din nou este foarte bine delimitat spaţiul între insurgenţi: câmpul înverzit se termină brusc la picioarele Austriei şi ale Saxoniei şi este urmat de o porţiune deşertică galbenă care desparte pe cei doi aliaţi de războinica Prusie, cea care şi-a întins sabia dincolo de deşertul galben şi-a înfipt-o la picioarele Austriei, în pământul verde – o altă aluzie la faptul că Prusia a atacat pământurile aparţinând coroanei austriece. Faptul că Austria este singura redată printr-un personaj feminin este o subliniere clară a faptului că Maria Teresia este conducătorul *de facto* al Imperiului şi nicidecum soţul ei, Francisc de Lorena (planşa IV).

M$_{14}$: ***No.7./ 1762. D.[ie] 24 Nov.[ember] wurde/ zwiſchen der Keyſerin König[in]/ Preuſen u:[nd] Sachsen eine Conven/tion getroffen, u:[nd] 1763 d.[ie] 11 Februa[r]/ von dem Keyſer u:[nd] Reich die Neutra/liæt egriffen. 1762. le 24 Nov.[embre] suivit la Conven-/tion entre l'Imperatrice Reine, la/ Pruſse, et la Saxe. 1763. le 11/ Febr:[uaire] l'Empereur, et le S[ain]t. Empire accepta la/ Neutralité.*** *[1762, la 24 noiembrie, a intervenit convenția între împărăteasa regină, Prusia și Saxonia. 1763, la 11 februarie împăratul și Sfântul Imperiu au acceptat neutralitatea].*

M$_{15}$: Semicircular: **PAX EX ARCE PER ORBEM** *[Din castel, pace peste lume]*. În câmp: imaginea castelului Hubertsburg din Saxonia, un castel baroc cu fațada accentuată de cei trei rezaliți care ritmează dinamic, printr-un joc optic de plinuri și goluri fațada dominată de numărul mare de ferestre. Intrarea castelului este tripartită, amintind (din nou) de arcul de triumf roman iar în spate se vede turnul castelului din vârful căruia țâșnește, spre stânga, un cerb, simbol al nobleței. În fundal avem un peisaj muntos aflat sub arcul unui curcubeu care pare să alunge norii lăsând cerul senin iar din stânga răsare un soare strălucitor, care radiază luminos alungând întunericul. Soarele, ca simbol al iluminării și curcubeul, vestitorul evenimentelor fericite ne indică faptul că pacea de la Hubertsburg a fost încheiată sub bune auspicii, inspirată fiind de puterile superioare care ilumineză părțile implicate iar influențele divine din cer se revarsă prin intermediul curcubeului, direct în castel. Întunericul războiului este alungat iar lumina păcii se instalează în lume (planșa IV).

M$_{16}$: ***No.8./ Proſpect von/ Huberts-burg/ in Sachsen/ Vue du Chateau de/ Huberts-bourg/ en Saxe.*** *[Imaginea castelului Hubertsburg din Saxonia].*

M$_{17}$: Semicircular: **ET DAT PRO SPERA NAUTIS** *[(Pacea) dă navigatorilor câștiguri]*. În câmp: soarele răsare din marea calmă strălucind peste un cer fără nori, Neptun, seminud, cu o mantie roșie fluturândă care-i acoperă goliciunea iese din mare pășind peste o corabie sfărâmată având tridentul în mâna dreaptă iar cu stânga ținând frâiele a trei cai albi. Musculos, bărbos, cărunt, Neptun are un trup cu o carnație matură care contrastează cu albul părului și al bărbii, un trup încă tânăr aparținând unui personaj în vârstă. Grăbit, privește ușor intrigat „*câștigurile navigatorilor*" sugerate prin mulțimea de baloturi și de butoaie răsfirate pe chei. În spate, o corabie cu pânze are arborat un steag pe care stă scris **PAX**, afirmare clară a scopurilor pașnice ale navigației; corabia are pânzele strânse arătând că nu navighează, doar flamurile roșii fâlfâie vesele în bătaia vântului. Nava de război a sfârșit tragic, zdrobită, în contrapunct cu corabia păcii care a rămas neatinsă pentru a aduce belșug și prosperitate prin comerț. Marea calmă, corabia ancorată, soarele răsărind pe un cer fără nori, baloturile burdușite sau tridentul lui Neptun pe care se-ncolăcește un vrej de iederă sunt tot atâtea semne ale păcii și prosperității, ale liniștii și bogăției care se instalează în timp ce zeul războiului este îndepărtat (planșa IV).

M$_{18}$: ***No.9./ 1763 d.[ie] 15 Febr:[uar] wurde/ der Friede zu Huberts-burg/ zwiſchen dem Keyſer der Keyſer[in]/ Königin, dem König in Pohlē[n] als Chur/fürst zu Sachſen, wie auch dem König/ in Preuſsen geſchloſsen u:[nd] beſtättiget./ 1763 le 15 Fevrier Suivit la Conclu/sion et la Ratification de la Paix/ à Huberts-bourg entre l'Empereur, l'Impératrice Reine, le/ Roi de Pologne comme/ Electeur de Saxe et le/ Roi de Pruſse.*** *[1763, la 15 februarie, au intervenit încheierea și ratificarea păcii la Hubertsburg, între împărat, împărăteasa regină, regele Poloniei ca elector de Saxonia și regele Prusiei].*

M$_{19}$: Semicircular: **ET TERRAM RECREAT PAX** *[Și pacea reface pământul]*. În câmp: Pax, drapată în roșu și galben, având cununa de laur pe frunte calcă pe trofee de război ținând în mâna dreaptă o torță fumegând, simbol al recentei încetări a războiului și indică cu mâna stângă spre măslinul înverzit care ne amintește că s-a instaurat pacea. În dreapta imaginii, sub torță zac împrăștiate trofeele de război – arme, armuri, flamuri, scutul pe care calcă Pax, totul într-o mare neorânduială, într-o flagrantă antiteză cu ogorul proaspăt arat (plugul încă este pe

câmp) şi măslinul care creşte viguros, simboluri ale păcii şi bunăstării. În fundal se văd două clădiri profilate pe cerul de pe care sunt alungaţi norii (planşa IV).
M_{20a}: În exergă: **DURET PER S[a]ECULA/ MUNDI** *[Să dureze în veacurile lumii]*. În câmp: în faţa unui tron cu baldachin, în picioare, susţinând o uriaşă cunună de laur sunt cei patru suverani reprezentaţi pe aversul medaliei, Friederich August al III-lea, Francisc I, Maria Teresia şi Friederich al II-lea. În spaţiul larg al unui castel somptuos, cu ferestrele filigranate auriu care încep direct din pardoselile din marmură, cu coloane viu colorate, roşu şi verde, avem o nouă afirmare subtilă a superiorităţii suveranilor austrieci, singurii care au capetele acoperite: Maria Teresia poartă diademă iar Francisc I tricorn elegant, cu penaj alb. Cei trei bărbaţi au mâna dreaptă ridicată cu degetele într-un semn de binecuvântare spre cunună dar, într-un joc abil, Friederich al II-lea are indexul astfel ridicat încât binecuvântarea sa pare mai curând o atenţionare; dacă ceilalţi doi suverani par aflaţi sub euforia momentului, Maria Teresia îşi îndreaptă întreaga atenţie spre profilul întunecat al regelui prusac dincolo de care până şi pardoseala se acoperă de umbre, semn că ameninţarea nu a dispărut cu totul. Din nou Friederich al II-lea apare mai mult ca o pată neagră aducătoare de umbre tenebroase: aşa voia Austria să şi-l amintească pe cel care a pricinuit un conflict de o asemenea amploare, pe omul care a pus sub semnul întrebării, chiar dacă pentru scurt timp, supremaţia habsburgică în spaţiul germanic. Vestimentar, Friederich cel Mare poartă costumul său obişnuit, jacheta albastră cu fireturi şi cizmele lungi negre, aluzie la natura războinică a acestui suveran care nu renunţă la ţinuta de militar nici în cazul evenimentelor oficiale sau mondene. Francisc I şi Friederich August al III-lea sunt în ţinută de mare ceremonie, poartă peruci elegante, jachete cu fireturi aurii, ciorapi albi şi pantofi. Feţele celor trei aliaţi sunt clar conturate, cu grijă deosebită pentru portretizarea lor în timp ce Friederich al II-lea este din nou dominat de umbre şi de întuneric. La picioarele împărătesei este o ghirlandă care are în centru, chiar în dreptul Mariei Teresia, un trifoi cu patru foi, semn al norocului, al stelei norocoase care a ghidat destinul acestei femei de excepţie şi, implicit, al Imperiului în perioada domniei sale (planşa IV).

Pe spatele acestei miniaturi, M_{20b}, apare următorul text: ***Dieſe Medaille/ wie auch die Königel[iche] Preuſse[iche]/ iſt zu finden bey/ Iacob Langenbucher/ in Augſpurg./ Deſiné par G. Eichler et Gravé par B. Hübner./ cette Medaille/ auſſi bien que celle du Roi de Pruſſe/ se trouve chez/ Jacques Langenbucher. à Augsbourg.*** *[Desenată de G. Eichler şi gravată de B. Hübner. Această medalie, ca şi cea a regelui Prusiei[2] se găseşte (de vânzare) la Jacob Langenbucher la Augsburg]* (planşa IV). Adnotarea este o ilustrare clară a spiritului comercial al anticarului Jacob Langenbucher care încerca să-şi augumenteze vânzările prin această reclamă publicitară de epocă dar şi o semnătură de autor care nu lasă dubii asupra paternităţii acestei realizări tehnice de excepţie la care excelenta gravură a lui Bartolome Hübner este fericit completată prin desenele meticuloase executate impecabil de Gottfried Eichler, totul conform unui program bine gândit, stabilit în prealabil. Născut la Augsburg în 1727, Bartolome Hübner îşi face ucenicia în oraşul natal sub îndrumarea meşterului D. Herz şi desfăşoară apoi o prodigioasă activitate la Atelierul de gravură Mechels din Basel unde executa gravuri după picturi (manifestând o oarecare predilecţie pentru Holbein) dar şi mici portrete ale familiei Mechels; moare la Basel cândva în jurul anului 1795 [3]. Desenator şi gravor, Gottfried Eichler este născut la 1715 într-o familie de gravori din Augsburg; beneficiază de o educaţie universitară la Viena şi Nürnberg, devine profesor de desen la Erlagen după care revine la Augsburg unde desenează pentru diverşi comanditari, face ilustraţie de carte şi execută

[2] Regele Prusiei, Friederich cel Mare, a realizat şi el o medalie asemănătoare, prezentată în *Ungarn 1986*, p. 67, nr. 758.
[3] Künstler – Lexicon, Leipzig, f.a., vol. VII, p. 173-174.

numeroase portrete; moare la Augsburg în 1770 [4]. În lipsa unei datări exacte putem considera aşadar că realizarea medaliei-casetă s-a petrecut cândva în intervalul 1763-1770, după semnarea păcii de la Hubertsburg, la 15 februarie 1763 şi înainte de 1770, anul morţii lui Gottfried Eichler.

Medaliile sunt o reflectare a epocii care le-a produs, a gusturilor artistice ale perioadei. Deşi de dimensiuni destul de reduse, nu puține dintre realizările medalistice prezintă valențe artistice putându-se compara, în anumite limite, cu alte domenii artistice precum sculptura sau pictura. Unul dintre scopurile medaliei este acela de a informa contemporanii, dar şi generațiile următoare, asupra timpului care le-a produs, a epocii şi a istoriei sale. Conştienți de misiunea lor de lideri în Europa centrală şi de sud-est, Habsburgii au încercat să folosească medalistica drept mijloc de propagandă imperială. Toate evenimentele importante au fost reflectate şi în producția monetară care, prin natura lucrurilor, era cel mai eficient mijloc de propagandă al epocii. Nici Războiul de Şapte Ani nu face excepție. Modă a epocii, medaliile-casetă sunt o adevărată cronică în miniatură ce relatează amănunțit evenimentele care au prilejuit emiterea lor. Felul în care Habsburgii au folosit imaginea şi textul, aluziile fine, forma teatrală, expresivitatea personajelor, au drept rezultat o oglindire deloc aleatorie a evenimentelor petrecute, un adevărat comunicat de presă care prezintă varianta austriacă asupra acestui conflict. Emisă în scopuri propagandistice, medalia-casetă dedicată păcii de la Hubertsburg este abil realizată, fiecare detaliu bine gândit, nimic nu este redat întâmplător. Specularea jocurilor de lumini şi umbre, căutarea efectelor de suprafață, scenele de inspirație clasic-mitologică, somptuozitatea, dramatismul exacerbat, toate converg înspre o realizare deosebită a genului. Modelul prezentat este de inspirație clasică dar un clasicism transfigurat normelor baroce, cu expresivitatea specific barocă iar calitatea artistică este conferită de limbajul simplu, de tuşele discrete şi de plasticitatea bogat nuanțată.

MÉDAILLE CASETTE DÉDIE À LA PAIX DE HUBERTSBOURG

Résumé

On décrit et on fait des considérations du point de vue artistique sur une médaille casette émise par les Habsbourges pour commémorer la guerre de Sept Ans. Sont passes en revue les 13 images présentant l'histoire de ce conflit. Les images sont généralement accompagnées d'une double légende, en allemand et en français. On souligne aussi le caractère propagandiste de cette médaille casette. Les auteurs possédaient, en particulier, une connaissance approfondie tant du langage symbolique que du langage par l'image. C'est un exposé plus ou moins exact du passé, un souhait de raconter une histoire par le biais de l'image.

[4] Allgemeines Lexicon der Bildenden, Leipzig, 1914, vol. X, p. 407-408.

fig.1a avers

fig.1b revers

0 3cm

Pl. I. Medalie-casetă dedicată păcii de la Hubertsburg.

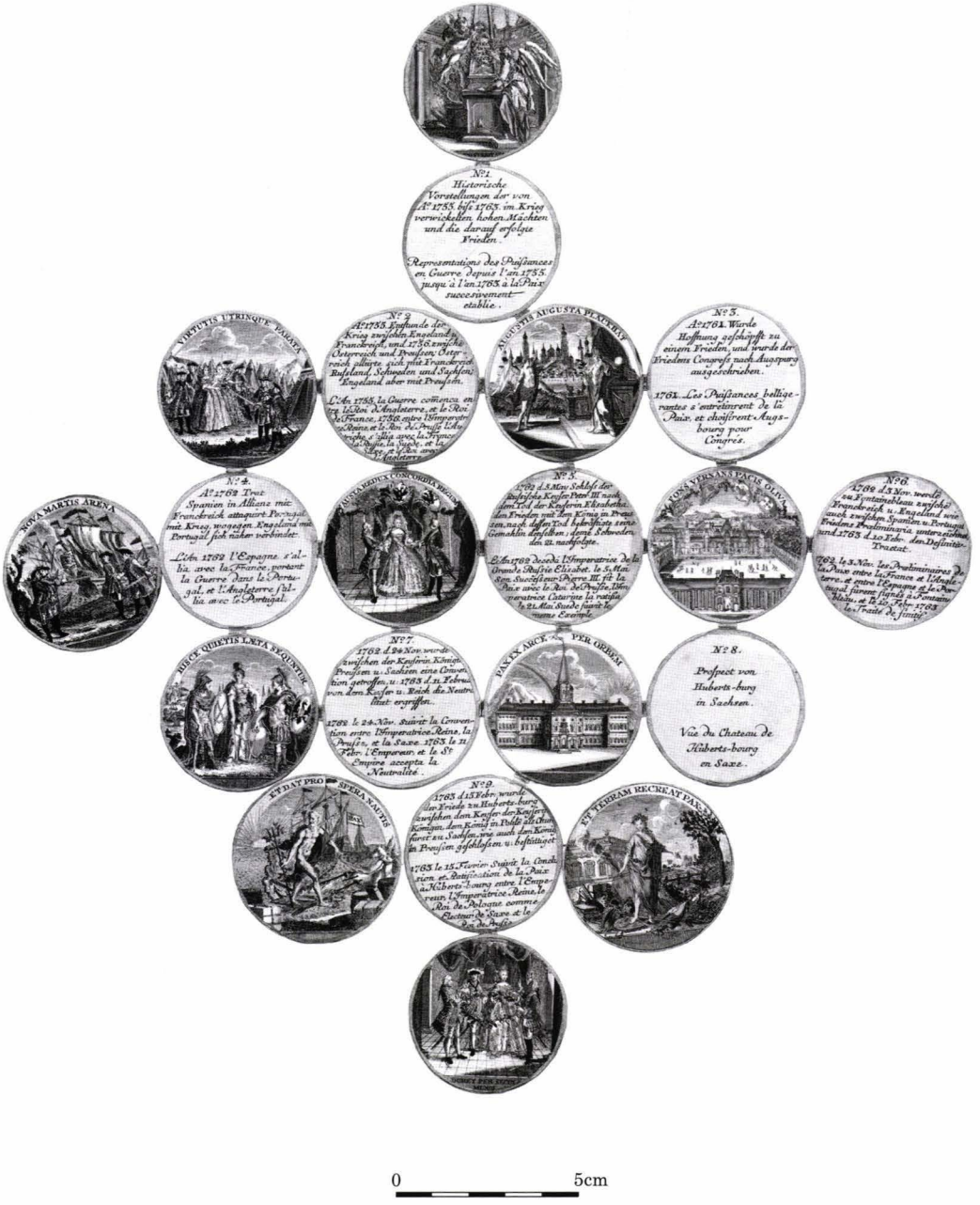

№1.
Historische Vorstellungen der von A° 1755. bis 1763. im Krieg verwickelten hohen Mächten und die darauf erfolgte Frieden.

Representations des Puissances en Guerre, depuis l'an 1755. jusqu à l'an 1763. à la Paix succesivement établie.

№2.
A° 1755. Entstunde der Krieg zwischen Engelland, Frankreich, und 1756. zwischen Oesterreich und Preussen; Oesterreich, allierte sich mit Frankreich, Rußland, Schweden und Sachsen; Engelland aber mit Preussen.

L'An 1755. la Guerre commença entre la Gran Bretagne, et le Roi de France. 1756. entre l'Imperatrice Reine, et le Roi de Prusse. L'un soutint, s'allia avec la France, la Russie, la Suede, et la Saxe. l'Autre avec l'Angleterre.

№3.
A° 1761. Wurde Hoffnung geschöpfft zu einem Frieden, und wurde der Friedens Congress nach Augspurg ausgeschrieben.

1763. Les Puissances belligerantes s'entretinrent de la Paix, et choisirent Augsbourg pour Congres.

№4.
A° 1762. Trat Spanien in Allianz mit Frankreich attaquirt Portugal mit Krieg, wogegen Engelland mit Portugal sich näher verbindet.

L'An 1762 l'Espagne s'allia avec la France, portant la Guerre dans le Portugal, et l'Angleterre s'allia avec le Portugal.

№5.
1762 d. 5. May Schlosse der Russische Kayser Peter III. nach dem Tod der Kayserin Elisabeth, ein Frieden mit dem König in Preussen, nach dessen Tod beständig eine Gemahlin desselben, deme Schweden den 22. nachfolgte.

En 1762 decede l'Imperatrice de Grande Russie Elisabet, le 5. May son Successeur Pierre III. fit la Paix avec le Roi de Prusse. L'Imperatrice Catarina la ratifia le 21. Mai Suede fuivit le même Exemple.

№6.
1762 d. 12 Nov. wurden zu Fontainebleau zwischen Frankreich u. Engelland wie auch zwischen Spanien u. Portugal Friedens Praeliminaria unterzeichnet, und 1763. d. 10 Febr. den Definitiv-Tractat.

1762. le 3. Nov. les Preliminaires de la Paix entre la France et l'Angleterre, et entre l'Espagne et le Portugal furent signés à Fontainebleau, et le 10. Febr. 1763. le Traité definitif.

№7.
1762 d. 24 Nov. wurde zwischen der Kayserin Königin, Preussen u. Sachsen eine Convention getroffen, u. 1763 d. 21. Febru. von dem Kayser u. Reich die Neutralität ergriffen.

1762. le 24. Nov. fut arrêté la Convention entre l'Imperatrice Reine, la Prusse, et la Saxe. 1763. le 21. Febr. l'Empereur et le St. Empire accepta la Neutralité.

№8.
Prospect von Huberts-burg in Sachsen.

Vüe du Chateau de Hüberts-bourg en Saxe.

№9.
1763. d. 15. Febr. wurde der Friede zu Huberts-burg zwischen dem Kayser, der Kayserin, dem König in Pohlen als Churfürsten zu Sachsen, wie auch dem König in Preussen geschlossen u. bestättiget.

1763. le 15. Fevrier fut signé la Conclusion et Ratification de la Paix à Hüberts-bourg entre l'Empereur, l'Imperatrice Reine, le Roi de Pologne comme Electeur de Saxe, et le Roi de Prusse.

0 5cm

Pl. II. Ansamblu de miniaturi.

M1

M3

M5

M7

M9

M11

0 5cm

Pl. III. Miniaturi, detaliu.

M13

M15

M17

M19

M20a

M20b

0 5cm

Pl. IV. Miniaturi, detaliu.

PATRIMONIU. MUZEOLOGIE.

CONSERVARE-RESTAURARE

MELINDA MITU

LOCUITORI AI CLUJULUI ÎN FOTOGRAFII REALIZATE DE FERENC VERESS
(SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XIX-LEA)

Această lucrare îşi propune să prezinte colecţia de clişee pe sticlă din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, care au fost realizate — la răscrucea secolelor XIX-XX — de către fotograful clujean Veress Ferenc, primul fotograf de renume al Transilvaniei. Atelierul deschis de acesta la Cluj, în anul 1852, a fost cel dintâi cabinet fotografic de aici şi din întreaga Transilvanie. Clişeele au ajuns în proprietatea muzeului nostru prin preluarea fondurilor Asociaţiei Muzeului Ardelean. Muzeul Ardelean le-a primit, la începutul secolului al XX-lea, în urma unei donaţii efectuate chiar de către Veress.[1]

În Imperiul Habsburgic şi în provinciile istorice din cadrul acestuia adevărata pasiune pentru fotografie a început să se manifeste în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu afirmarea stilului de viaţă Biedermeier, care punea accent pe cultul familiei.[2]

O dată cu creşterea rolului său economic, burghezul a dorit să scoată în evidenţă noul său statut social. Una din modalităţile prin care se putea satisface acest deziderat a fost portretul, individual sau de familie, realizat la comandă de un pictor specializat. Aşa se explică şi faptul că portretul va deveni subiectul predilect al picturii din această epocă. Dar realizarea acestor portrete – indiferent că era vorba de tablouri în ulei de mari dimensiuni sau doar de miniaturi pictate pe fildeş – necesita prea mult timp. Dacă ţinem cont şi de faptul că picturile lăsau de dorit din punctul de vedere al fidelităţii reproducerilor, sau că ele erau foarte costisitoare, nu este de mirare că inventarea fotografiei, în 1839, a fost primită cu atâta interes pe întregul continent.[3]

În Europa Centrală cunoştinţele şi condiţiile tehnice necesare fotografierii au evoluat însă mai anevoios. Aici abia de prin anii 1880-1890 putem vorbi de "perioada primei mari înfloriri a fotografiei". Ea a fost agreată şi practicată chiar de membrii familiei de Habsburg, spre exemplu de prinţul Rudolf şi soţia sa Ştefania, de arhiducii Iosif şi Franz Ferdinand sau de arhiducesele Augusta şi Izabela. Aceste personalităţi obişnuiau să-şi fotografieze rudele, precum şi peisaje sau castele vizitate, munca de pe câmp a oamenilor de rând, scene de vânătoare etc., pe care, apoi, de cele mai multe ori, le şi publicau în presa vremii[4].

---

[1] Pentru această informaţie vezi, de exemplu: Kenyeres Ágnes, *Magyar Életrajzi Lexikon* [Lexicon Biografic Maghiar], vol. II, Budapesta, 1976, p. 985, *sub voce* Veress Ferenc.

[2] Kreilisheim György, *Régi magyar fényképezés*, [Fotografia veche maghiară], Budapesta, 1941, p.10.

[3] *Ibidem*, p.3-5. Inventatorii tehnicii fotografice sunt consideraţi francezii Nicéphore Nièpce şi Louis Jaques Mandé Daguerre. Descoperirea acestora a fost anunţată în cadrul şedinţei Academiei Franceze de Ştiinţă din 19 august 1839.

[4] Vezi articolul semnat de Szakács Margit: *Egy családi fényképhagyaték* [Un lăsământ de fotografii de familie], în vol. *Photo Habsburg. Frigyes főherceg és családja* [Photo Habsburg. Arhiducele Friedrich şi familia], Budapesta, 1988, p. 39-51.

În general, pionierii artei fotografice din acest spaţiu au avut sarcini multiple şi dificile. Ei s-au văzut obligaţi, în acelaşi timp, să deprindă, să popularizeze[5], şi să perfecţioneze arta şi tehnica fotografică, aflate la început de drum.

În această direcţie, un merit deosebit i-a revenit lui Veress Ferenc, primul fotograf din Transilvania. În istoria artei fotografice, el s-a remarcat în special prin experimentele sale în domeniul heliocromaticii, adică al fotografiei în culori.[6]

2. Viaţa şi activitatea fotografului Ferenc Veress. Veress Ferenc s-a născut la Cluj, în 1832. Ca adolescent, va studia meşteşugul aurăritului, la Aiud, unde va intra în contact cu Zeyk Miklós, primul ardelean familiarizat cu procedeele fotografice ale lui Daguerre şi Talbot. În 1850, la vârsta de 18 ani, Veress a achiziţionat primul său aparat fotografic, angajându-se definitiv în cariera fotografică. El va avea multe de învăţat şi de la Kornis Zsigmond, împreună cu care vor efectua experimente în vederea realizării fotografiilor obţinute prin procedeul plăcii umede, cu colodiu.[7]

După moartea lui Kornis, activitatea lui Veress a fost sprijinită de unul dintre cei mai importanţi oameni de cultură ardeleni, contele Mikó Imre, fondatorul Societăţii Muzeului Ardelean. Doar în urma îndemnurilor şi a sprijinului financiar al acestuia s-a putut materializa visul tânărului fotograf (în vârstă, pe atunci, de 20 de ani) de a-şi înfiinţa un cabinet personal.[8]

În toată perioada carierei sale îndelungate (ce a durat mai mult de 60 de ani) Veress s-a dovedit a fi mereu la curent cu cele mai recente descoperiri pe plan european în domeniul tehnicii şi artei fotografice, promovându-le cu succes şi în acest colţ de lume. La început, conform modelului impus de colegii de breaslă de la Budapesta[9], Veress va utiliza daghereotipia. Mai târziu, va recurge la procedeul plăcii umede, tratată cu colodiu, şi a celei uscate, cu bromură de argint.[10]

---

[5] Fotografii epocii s-au izbit de multe ori de ignoranţa oamenilor. În anii 1860, Orbán Balázs, de exemplu, realizator al unor excepţionale fotografii în Secuime, a fost agresat de localnicii superstiţioşi din zonă, care l-au confundat – din cauza masivului său aparat fotografic – cu un "pricolici" (vârcolac). *Apud* Erdélyi Lajos, *Orbán Balázs székelyföldi fényképei* [Fotografiile din Secuime ale lui Orbán Balázs], în *Korunk*, 1969, nr. 4, p.616. Un alt fotograf, anonim, i se plângea, în 1882, lui Ferenc Veress, că fotografii care se deplasau cu camerele lor prin toată ţara sunt trataţi de către marele public cu dispreţ, "uitându-se la noi ca la nişte ţigani vagabonzi sau evrei ambulanţi". Vezi scrisoarea acestuia în *Fényképészeti Lapok* [Foi fotografice], nr. 1, ianuarie 1882.

[6] Vezi, de exemplu, Hevesy Iván, *A magyar fotóművészet története* [Istoria artei fotografice maghiare], Budapesta, 1958, p.19.

[7] Udvarhelyi Orbán Lajos, *A színes fényképezés kolozsvári úttörője* [Pionierul clujean al fotografiei în culori], în *Korunk,* 1959, nr.7-8, p. 1183. Pentru viaţa şi activitatea fotografului clujean vezi: Hevesy Iván, *op.cit.*, p.19-21 ; Starmüller Géza, *A régi és új Kolozsvár fényképekben*, [Clujul vechi şi cel nou în fotografii], în *Korunk*, 1969, nr.8, p.1220-1225 ; Kenyeres Ágnes, *op.cit.,* p.985 ; Miklósi Sikes Csaba, *Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839-1916* [Fotografi şi cabinete fotografice din Transilvana. 1839-1916], Odorheiu Secuiesc, 2001, p. 51-64 ; Sas Péter, *A Szamos-parti Athén*, Cluj, 2003, *passim.*

[8] Udvarhelyi Orbán Lajos, *op.cit.*, p. 1183. Cabinetul funcţiona chiar în casa fotografului, de pe actuala stradă Emil Isac. Clădirea a fost demolată în anii 1910, iar pe locul ei s-a înălţat o casă cu etaj. (clădirea cu nr. 21, de lângă Universitatea de Medicină şi Farmacie). Pentru această informaţie vezi Gaal György, *Kolozsvár. Millenniumi kalauz* [Clujul, Ghid milenar], Cluj, Editura Polis, 2001, p.68.

[9] În Ungaria, activitatea fotografică a început să se dezvolte cu cel puţin un deceniu mai devreme, primele ateliere fotografice făcându-şi apariţia în 1841, la Pesta. *Apud* Hevesy Iván, *op.cit.*, p. 19.

[10] Hevesy Iván, *op.cit.*, p. 19. În cadrul acestui studiu nu ne-am propus să prezentăm evoluţia tehnicii fotografice. Despre daghereotipie, talbotipie sau alte procedee fotografice există, bineînţeles, o vastă bibliografie, pe care o vom analiza în cuprinsul unui catalog al clişeelor din discuţie, catalog care se află în curs de definitivare.

În 1855, în urma îndemnurilor lui Mikó Imre, Veress realizează deja un prim set de fotografii care înfăţişează notabilităţi din Ardeal, mai ales membrii unor familii aristocratice din Cluj. Aceste fotografii se află astăzi la Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga" din Cluj.[11] Prin cabinetul său s-au perindat aproape toate personalităţile de vază ale vieţii politice şi culturale maghiare cu dorinţa de a fi imortalizate.

Între anii 1882-1888, Veress va redacta şi publica, la Cluj o revistă de specialitate, intitulată *Fényképészeti Lapok* [*Foi Fotografice*]. În coloanele acesteia, Veress a prezentat toate noutăţile din domeniul său de activitate, completând informaţiile din străinătate cu cele dobândite pe baza propriilor sale experienţe.

Colecţia de fotografii semnate Veress Ferenc din patrimoniul MNIT Cluj. Clişeele care au ajuns în patrimoniul MNIT Cluj provin din fondurile Muzeului Ardelean şi au fost donate chiar de Veress. Din punct de vedere tehnic, este vorba de clişee pe sticlă, tratate cu gelatino-bromură de argint[12], de dimensiuni variabile (cele mai mici fiind de 6/9 cm, cele mai mari de 21/26 cm). În marea lor majoritate, ele au ca subiect diferite personaje din oraşul Cluj, precum şi numeroase clădiri, edificii sau peisaje din cuprinsul acestuia sau din împrejurimi.

Cea mai mare parte a clişeelor au fost realizate la sfârşitul secolului al XIX-lea, între 1884-1889, reprezentând, după cum scrie Sas Péter "minunata rumoare a oraşului la răscrucea dintre secole, faţa de gală dar şi cea obişnuită, a acestuia şi a locuitorilor săi. "[13]

Imaginile despre Cluj au o deosebită valoare nu numai din punct de vedere artistic sau al istoriei fotografiei, ci şi ca surse pentru istoria urbanisticii şi a arhitecturii. Ele constituie excepţionale documente de epocă, datorită faptului că au imortalizat diferite zone, colţuri, imagini de ansamblu ale oraşului, care astăzi fie s-au modificat foarte mult, fie nici nu mai există. Prin intermediul acestora putem să "cunoaştem" Clujul din a doua jumătate a secolului al XIX-lea într-un mod direct, cu ajutorul imaginilor, şi nu doar din izvoare scrise sau din relatările contemporanilor.[14]

Prin intermediul acestor imagini, putem identifica numeroase monumente funerare din cimitirul central, vechile porţi şi bastioane, străzile pline de noroi de odinioară, de la periferia oraşului, străzile pavate din centru, cu palatele nobiliare sau cu casele burghezilor, dar şi cu barăcile vânzătorilor ori fântânile publice. [15]

Un loc aparte îl ocupă familiile de vază, înstărite, ale Clujului : aristocraţi, conţi, baroni, dar, într-o măsură importantă, şi burghezi. Se remarcă în mod deosebit familiile *Bánffy* (Béla, Dezső, Ernő,) *Bethlen* (István, Balázs, Sarolta), *Eszterházy* (Dénes, János, László), *Jósika* (Lajos, Sámuel), *Kemény* (Géza, Endre, Árpád), *Tisza* (Anna, Etelka, Ilona, Jolán), *Teleki* (László, Emma, Leontina), *Wesselényi* (Béla, Margit, Sarolta sau Polixénia, soţia lui John Paget) şi mulţi alţii.

Aristocraţia clujeană „poza" cu mare plăcere pentru Veress. În special femeile, cărora le plăcea de multe ori să îmbrace – cu ocazia unor baluri – costume populare ale diferitelor etnii din Transilvania.[16] Aşa se explică faptul că în colecţia noastră le putem vedea pe Bethlen Karolina şi Tisza Etelka în costum din zona Budila, pe Aubin Róza în costum săsesc, pe Betlen

[11] O prezentare amplă a acestei colecţii în cartea lui Sas Péter, *op.cit.*, p. 17-18.

[12] Ţin să mulţumesc şi pe această cale doamnei Doina Boroş, şefa Laboratorului de Conservare-Restaurare al muzeului nostru, pentru ajutorul acordat în vederea determinării soluţiilor chimice folosite la realizarea clişeelor din discuţie.

[13] Sas Péter, *op.cit.*, p. 15.

[14] *Ibidem*, p. 19

[15] *Ibidem.*

[16] *Ibidem*, p.18.

Sarolta şi Tholdalagi Mária în rochii de mirese române din zona Orăştiei, pe Bethlen Olivia, Tholdalagi Elise şi Wesselényi Sarolta în costum din Călăţele, pe doamna Kemény Endre îmbrăcată ca o româncă din Abrud sau pe Wesselényi Margit în costum de Hétfalu.

Un loc de seamă îl ocupă marile personalităţi ale vieţii culturale şi politice maghiare din Ungaria şi Transilvania: contele Mikó Imre, pictorul Barabás Miklós, prieten şi sprijinitor de nădejde al lui Veress, renumitul romancier Jókai Mór, profesorii universitari Brassai Sámuel şi Finály Henrik (cel dintâi director al muzeului clujean), Fischer Vilmos (deţinător al renumitei fabrici clujene de porţelanuri), dr.Haller Károly, primarul Clujului, şi soţia acestuia, farmacistul Hintz György, profesorul Martin Lajos, pictorul Melka, actriţa Prielle Kornélia sau profesorul universitar Szinnyei József.

Alte fotografii reprezintă personaje mai puţin importante, dar care fac parte totuşi dintr-o categorie socială respectabilă. Astfel, numeroase clişee imortalizează bărbaţi în uniformă, ilustrând un veritabil miraj al uniformei: funcţionari de bancă sau de la calea ferată, jandarmi, pompieri, militari. Toţi sunt surprinşi într-o postură marţială, mândri de statutul social mărturisit de haina pe care o poartă.

Există însă şi personaje care se remarcă prin alte calităţi, specifice lumii moderne care se năştea. Aşa este cazul sportivilor, dintre care menţionăm exemplul campionului Borbély.

Fără îndoială, un loc extrem de important este ocupat de reprezentanţii ocupaţiilor burgheze, liber-profesionişti, medici, avocaţi, profesori.

Printre clujenii imortalizaţi de Veress Ferenc remarcăm şi personalităţi de altă etnie decât cea maghiară: evrei, cum este Goldmann Jakab, dar şi numeroşi români: Emil Negruţ, Otilia Puşcariu, Vasile Dumbravă, Aurel Mărincaş, renumitul botanist Florian Porcius, Ambrozie Cheţan sau Mihai Bohăţel.

În redarea acestei galerii impresionante, atât de diversă, care înfăţişează câteva sute de personaje, sunt respectate câteva reguli generale.

Aproximativ jumătate dintre portretele realizate de Veress reprezintă personaje care stau în picioare, în timp ce restul sunt mai ales busturi, surprinse din faţă sau din profil. Întotdeauna se acordă o mare atenţie detaliilor din fundal.

Îmbrăcămintea ne dezvăluie întotdeauna statutul social al persoanelor fotografiate. Burghezii apar în costume sobre, de culoare închisă, mai ales atunci când pozau alături de familie, pentru a-şi etala şi în felul acesta statutul respectabil, de "cap al familiei". Fireşte, cămăşile, costumele sau paltoanele lor sunt într-o stare impecabilă, călcate cu mare grijă. De asemenea, frizura, mustăţile şi bărbile lor sunt aranjate atent, respectând în detaliu moda vremii.

Toate aceste lucruri sunt valabile, în parte, şi pentru aristocraţi. Diferenţa dintre cele două categorii este dată însă de ţinuta mult mai vie, strălucitoare adeseori, a nobililor clujeni. Aceştia apar de obicei în costume de gală, festive, în haine de paradă, cu cizme înalte, pantaloni strâmţi, dolman, pălărie cu pană sau chiar cu sabie, ceea ce subliniază poziţia pe care o ocupă în societate şi modul lor de viaţă aparte.

Indiferent de statutul lor social, toţi bărbaţii afişează o ţinută plină de demnitate şi seriozitate. De regulă, îşi sprijină mâna sau trupul de un birou, de spătarul unui scaun sau de o balustradă, ceea ce echilibrează compoziţia, şi îi plasează într-un fundal care îi avantajează. O postură tipică este aceea în care un personaj masculin, îmbrăcat în costum şi cu palton, ţine o mână în buzunar, în aşa fel încât paltonul descheiat lasă să i se vadă sacoul şi vesta. Batista albă din buzunarul de la piept face contrast cu sacoul de culoare închisă, în timp ce din buzunarul vestei atârnă ceasul cu lanţ. În cealaltă mână, personajul îşi ţine pălăria sau jobenul, într-o atitudine lejeră. În toată această compoziţie savantă, altfel destul de stereotipă, este evidentă poza, îndelung studiată, pe care o pretinde o fotografie serioasă, în acord cu gusturile epocii, menită să scoată în evidenţă poziţia socială a celui în cauză.

Interioarele pot fi împărţite, în general, în două categorii, în funcţie de atmosfera pe care urma să o evoce fotografia respectivă, dar şi în raport cu sexul şi rolul social al celor fotografiaţi. Portretele burghezilor serioşi au de regulă ca fundal un interior mai sobru, cu mobilier redus la câteva piese esenţiale, care ilustrează statutul acestora (biroul, fotoliul, canapeaua, unde burghezul lucrează ori citeşte ziarul). În cazul fotografiilor de femei sau copii, interioarele sunt mai vesele, mai pline de viaţă; pe lângă mese, scaune, bănci, apar coloane sau balustrade ornamentate bogat, în stil Secession, cu flori şi ghirlande, bibelouri, feţe de masă brodate sau croşetate, dantelate. Se sugerează în acest fel atmosfera de intimitate, de interior care adăposteşte viaţa privată a „restului" familiei.

În cazul femeilor, întâlnim mai rar ţinuta plină de sobrietate a bărbaţilor, cel puţin în privinţa vestimentaţiei. Majoritatea poartă rochii şi pălării cu o croială elaborată, cu multă dantelă, broderii, funde şi alte elemente ornamentale, nemaivorbind de bijuterii (coliere, perle sau broşe). O mare atenţie i se acordă coafurii (în general, părul este strâns cu grijă într-un coc), accentuată de perle, ace de păr, pălării. Graţia specifică posturii feminine este evidenţiată de fotografiile în care personajele respective se sprijină de o balustradă sau o măsuţă în stil Secession. De multe ori, femeile ţin în mâini evantaie, umbrele, cărţi sau flori. În pofida acestor atitudini şi accesorii mai pline de viaţă, feţele femeilor şi chiar ale copiilor sunt însă şi ele la fel de grave ca ale capilor de familie, iar zâmbetul apare foarte rar. În acest mod este subliniat încă o dată caracterul respectabil al întregii familii.

Această imagine de ansamblu este subliniată adeseori în fotografiile de familie, care îi adună pe toţi componenţii acesteia. Tatăl, grav şi impozant, soţia sa, îmbrăcată într-o rochie la modă, precum şi copiii, în atitudini destul de rigide, compun o imagine plină de solidaritate a familiei burgheze clujene, menită să sugereze stabilitatea şi armonia desăvârşită a acesteia, valorile solide pe care este ea construită.

Din acest punct de vedere, se poate concluziona că opera fotografului clujean Veress Ferenc oferă o ilustrare bogată şi sugestivă a stilului de viaţă Biedermeier, a valorilor sociale ale familiei burgheze, aşa cum se prezenta ea la cumpăna secolelor XIX-XX, în societatea transilvăneană.

CITIZENS OF CLUJ IN PICTURES TAKEN BY FERENC VERESS (END OF THE 19TH CENTURY)

Abstract

The present work intends to present the collection of glass photographs in the patrimony of the National Museum of History of Transylvania in Cluj-Napoca, taken by the Cluj photographer VERESS Ferenc, Transylvania's first renowned photographer, at the milestone between the 19th and 20th century. His photographic workshop opened in Cluj in 1852 was the first of the kind in the entire Transylvania. The shots were given to the museum with the takeover of the funds of the Association of Transylvanian Museum. In its turn, the latter received them as a donation from Veress himself, at the beginning of the 20th century.

Technically, the glass negatives of variable sizes were treated with silver bromide. Most were taken at the end of the 19th century and picture various characters in Cluj, numerous buildings or landscapes in or around the city.

The important families of Cluj hold special place: aristocrats, earls, barons, and even bourgeois. The *Bánffy, Bethlen, Eszterházy, Jósika, Kemény, Teleki, Wesselényi* families stand out, together with many others. Great personalities of the Hungarian cultural and political life in Transilvania were also privileged: earl Mikó Imre, painter Barabás Miklós, professor Finály Henrik (the first director of the Cluj museum), dr. Haller Károly, mayor of Cluj, and others. Proper importance is also granted to the local bourgeoisie, craftsmen, physicians, lawyers, and teachers.

The Cluj inhabitants portrayed in Veress Ferenc's pictures include personalities of ethnicity other than Hungarian: Jews, such as Goldmann Jakab, and numerous Romanians – Emil Negruţ, Otilia Puşcariu, Vasile Dumbravă, Aurel Mărincaş, the famous botanist Florian Porcius, Ambrozie Cheţan or Mihai Bohăţel. Approximately half of the portraits represent characters standing up, whereas the rest are primarily headshots, front face or profile. Background details are always highlighted. Clothing mirrors social status. The bourgeois are presented in sober, dark dress, whereas Cluj noblemen are dressed in more vivid, often shiny clothing – usually smart, festive clothing, parade dress with high boots, tight trousers, jackets, feathered hat and even sword, to indicate the position in the society and the peculiar lifestyle. All men are dignified and serious, irrespective of their social standing.

Women are less stern than men, at least so is their clothing. Most women wear dresses and hats with elaborate cuts, embroideries, bows, and other ornaments, as well as jewellery (necklaces, pearls or broaches). Hairstyle is granted special attention (hair is generally carefully pinned in a loop), and the women wear pearls, hairpins, and hats. Women often hold fans, books, or flowers. Despite such attitude and vivid accessories, the faces of women and even children are as serious as those of family men, with rare smiles – all to underline the respectability of the whole family.

This overall perspective is often reinforced in family photos. The father, stern and imposing, his wife all dressed up in a fashionable dress, an the children in their rigid attitudes – all making a static image of the Cluj bourgeois family, meant to suggest its stability and harmony within, the values upon which it was built. We can thus conclude that the work of the Cluj photographer Veress Ferenc provides a rich, suggestive imagery of the Biedermeier lifestyle, of the bourgeois family values, as witnessed at the turn of the 19th and 20th century in the Transylvanian society.

Familia doctorului Jeney (1887)

Familie de burghezi (1887)

D-na Gyarmathy Zsigmond cu copiii (1886)

Ditroy József cu copiii (1889)

Fetițele baronului Bánffy Ernő (1884)

Fetițele baronului Weselényi (1884)

Copiii familiei Koncha Győző (1887)

Copiii familiei Aranka Károly (1888)

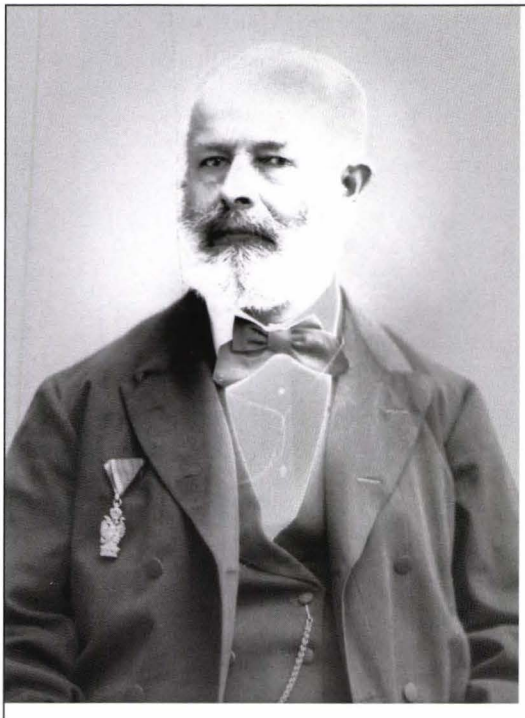

Florian Porcius (1887)

Ambrosiu Cheţan (1889)

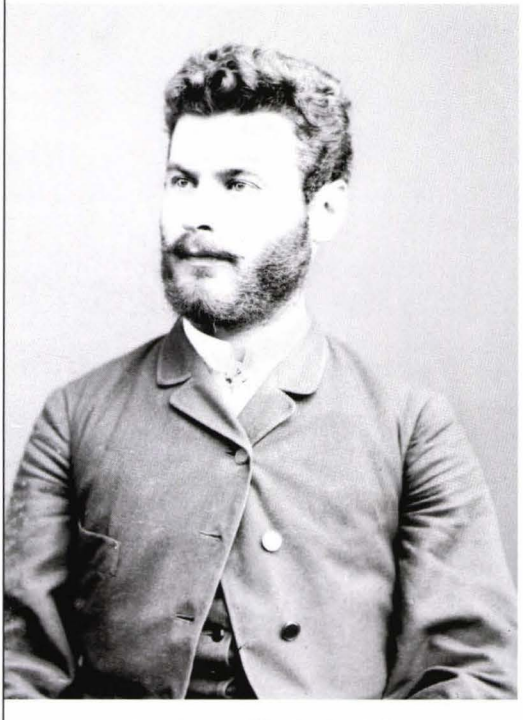

Dumbrava Vasile (1886)

Mihai Bohăţel (1887)

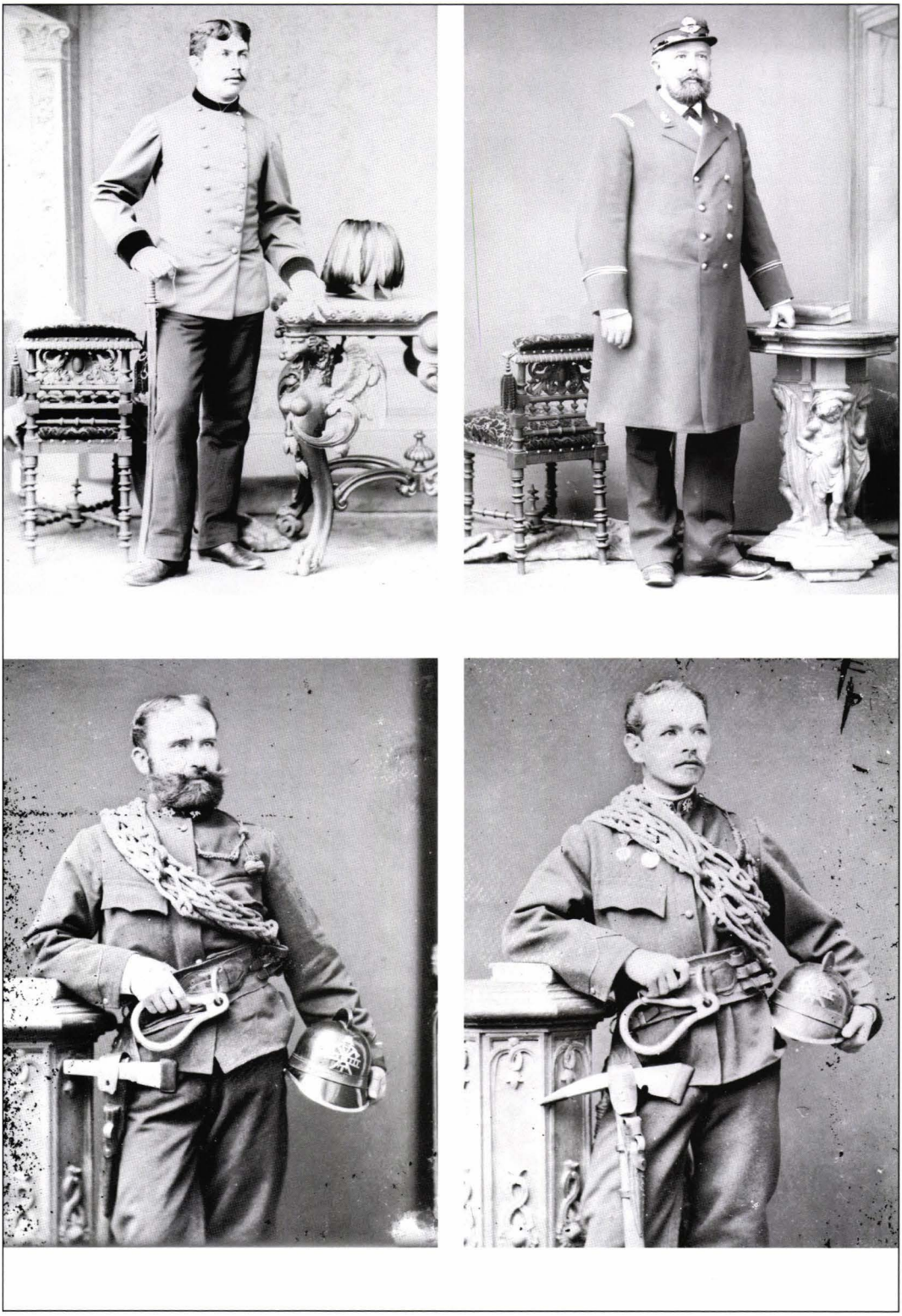

Bărbați în uniformă (1885 - 1887).

DOINA BOROŞ
CATALINA VAJDA

RECONSTITUIREA UNEI PIESE DE VESTIMENTAŢIE DIN SECOLUL AL XVI-LEA APARŢINÂND MUZEULUI NATIONAL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Un cavou cu 3 sicrie a fost descoperit la biserica evanghelică din Cetatea de Baltă, jud. Alba, cu ocazia unor lucrări de renovare la sfârşitul secolului al XIX-lea[1]. Doar într-unul dintre acestea, sicriul lui Kendi Zsófia, soţia lui Bogáthi Menyhért, au fost găsite piese deosebite. Este vorba despre piese de vestimentaţie cu decoraţii din aur, argint şi pietre semipreţioase, bijuterii din aur şi fragmente din giulgiu, covor şi perina mortuară.[2] Acestea au fost prezentate la Budapesta la Muzeul de Artă Decorativă într-o expoziţie. Cu această ocazie o parte din piesele textile au fost restaurate după nivelul ştiinţific al restaurării de la acea vreme[3]. Piesele de vestimentaţie au permis studierea costumului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de aceea în anul 2000 au intrat în laboratorul zonal de restaurare al Muzeului Naţional de Istorie al Transilvaniei boneta, bentiţa şi mantia. Restaurarea bonetei prin reconstituire a fost publicată[4]. În prezenta lucrare ne oprim asupra bentiţei nr. inv. F 18140, restaurată prin reconstituire.

Bentiţa a fost confecţionată din catifea, azi brună; ea are 46 cm lungime şi 2,5 cm lăţime. La unul din capete are fixate 2 fire lungi de 23 şi 17 cm din mătase naturală, răsucite în S, iar la celălalt capăt a avut 2 ornamente sub formă de plăcuţă. A fost căptuşită cu un damasc brun şi apoi cu o ţesătură verde-brună din care se mai păstrează doar 5 fragmente mici. Este de menţionat faptul că Szádeczky Lajos, descriind inventarul sicriului lui Kendi Zsófia[5], menţionează îmbrăcămintea ca fiind albastră. Catifeaua şi damascul sunt din mătase naturală, ţesătura verde-brună este din lână. Bentiţa a fost decorată cu aplici mari, sub formă de triunghi echilateral cu latura de 2 cm, şi cu aplici mici de 2 tipuri. Primul tip se prezintă sub formă de triunghi echilateral înscris într-un cerc, cu latura de 0,7 cm, confecţionat din aur parţial emailat în alb şi nuanţe de albastru. Celălalt, din aur, cu diametrul de 1 cm, apare sub formă de rozetă cu 7 lobi, cu mărgeluţe din aur sub formă de bobiţe perforate. Mai există alte două tipuri de ornamente, confecţionate din sârmuliţă de argint înfăşurată sub formă de spirală pe fir textil. Pe catifeaua suport sunt cusute perle naturale, mărgele din pirop[6] de diametru 0,3 cm şlefuite

---

[1] Szádeczky Lajos, *A küküllövári sirleletek és régiségek (Inventarul mormintelor de la Cetatea de Baltă)*, în *Erdélyi Múzeum*, XIV, 1897, p. 293-309.

[2] *Ibidem*, p. 296-297; Maria Bunta, *Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec.XVI)*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 219.

[3] M. Bunta, *op. cit.*, p. 223.

[4] Doina Boroş, Catalina Vajda, *Reconstituirea unei bonete din secolul al XVI-lea, aparţinâmd Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, 37-38/II, 2000-2001, p. 375-376.

[5] Szádeczky L., *op. cit.*, p. 296-297.

[6] Piropul este o piatră semipreţioasă din familia granaţilor de culoare roşie sângerie, cele mai frumoase exemplare provin din Boemia. Vezi: Cally Hall, *Drágakövek*, Budapest, 1997, p. 58; T.Gridan, *Pietre şi metale preţioase*, Bucureşti, 1996, p. 152.

fațetat și plăcuțe din sticlă de dimensiuni 1,1 x 0,3 x 0,2 cm (acoperite cu o foiță de aur pe care sunt lipite 3 pietre din pirop șlefuite oval caboșon și care în lateral au 3 găuri pentru fixare). Toate decorațiunile au fost cusute cu ață din bumbac.

Decorarea bentiței s-a făcut alternând aplici mari cu decorațiuni formate din plăcuțe de sticlă înconjurate de perle: 4 plăcuțe sunt dispuse în formă de X, au în mijloc o mărgică de aur cusută pe 2 decorațiuni din fir de argint, una se păstrează, iar cealaltă, dintr-un fir mult mai subțire, în mare parte a dispărut și acolo unde se păstrează este sub forma unui depozit amorf cu urme de oxizi și sulfură de argint. În jurul plăcuțelor sunt dispuse urmele de la 35 de perle[7] pentru fiecare decorațiune. Aplica mare este înconjurată cu 6 mărgeluțe din aur și 18 mărgele din pirop, înscrise într-un dreptunghi care are la colțuri câte o aplică mică. Dispunerea elementelor decorative este următoarea: 2 plăcuțe de sticlă, 4 cm catifea fond, 3 cm decorațiunea cu plăcuțe de sticlă, 1 cm catifea fond, 1 aplică rozetă, 1 cm catifea fond, 27 cm decor format prin alternarea a 5 aplici mari cu 4 decorațiuni cu plăcuțe din sticlă, 1 cm catifea fond, 1 aplică rozetă, 1 cm catifea fond, 3 cm decorațiunea cu plăcuțe de sticlă, 1,5 cm catifea fond, 1 aplică rozetă, 1,5 cm catifea fond, 2 fire lungi de 23 și 17 cm din mătase naturală.

Ornamentele păstrate pe piesă sunt: 1 aplică mare, 6 aplici mici, 17 mărgeluțe din aur, 39 de mărgele din pirop, 12 plăcuțe de sticlă și 13 ornamente confecționate din fire de argint. În colecția muzeului nostru mai există 4 aplici mari, 8 aplici mici emailate și 3 aplici rozetă, care conform inventarului provin din același sicriu. Aplicile au fost confecționate de meșteri orfevrari din Transilvania[8], din aur de 18 carate cu decorațiuni de email alb, albastru turcoaz, albastru cobalt. Toate ornamentele din aur și argint, plăcuțele de sticlă și mărgelele de pirop sunt murdare, pline de praf și depuneri, lipsite de luciu, fiind acoperite de un strat brun de murdărie. Nici o perlă nu s-a păstrat, dar din depozitele de carbonat de calciu existente s-a reconstituit dimensiunea acestora, aproximativ 0,3-0,5 cm. Toate materialele textile originale sunt foarte fragile și casante, prezintă rosături și rupturi, lâna are și multe lipsuri. Este un proces de degradare întâlnit la textilele arheologice din fire proteice și cu ornamente din metal prețios, găsite în cripte[9]. Catifeaua suport și căptușeala din damasc sunt din mătase naturală, iar țesătura verde-brună este din lână. Atât mătasea naturală cât și lâna sunt fire proteice care sunt afectate de produșii de putrefacție ai corpului uman, degradându-se prin procese microbiologice și chimice atât cromatic cât și din punct de vedere a proprietăților fizico-mecanice. În acest caz prezența ornamentelor din aur și argint a permis conservarea textilei, metalele nobile acționând ca biocizi care inhibă degradarea microbiologică. Așa că mătasea naturală a devenit brună, iar lâna are o tentă brună, fiind deosebit de fragile. Orice intervenție de conservare-restaurare a părților textile presupune o degradare ireversibilă a acesteia. Raritatea, valoarea deosebită și frumusețea unor astfel de piese, precum și gradul ridicat de fragilitate și fenomenele evolutive de degradare a mătăsii naturale au determinat pe specialiștii muzeului nostru[10] să propună realizarea unei replici a părții textile folosind toate decorațiunile originale existente în colecția

[7] Perla este o piatră semiprețioasă, folosită la podoabe din cele mai vechi timpuri, care din punct de vedere al compoziției conține cristale de aragonit (carbonat de calciu) și straturi de conchină (o substanță organică). Ea nu este o piatră durabilă în timp, căci se opacizează și în final (după 150-200 ani) se transformă în pulbere de carbonat de calciu. Vezi: T.Gridan, *op.cit.*, p. 215; C. Ionescu, *Pietre prețioase, semiprețioase și decorative*, București, 1995, p. 67.

[8] M. Bunta, *op. cit.*, p. 223-232.

[9] Carmen Marian, *Repere ale restaurării textilelor arheologice din mătase naturală*, Iași, 2001, p. 68-70, 115-116; H. J. Plenderleith, *La Conservation des Antiquités et des Œuvres d'Art*, Paris,1966, p. 106-126; J. Riederer, *Restaurer & Preserver*, München, 1990; N. Indicator, M. Ballard, *The effects of aging on textiles that contain metal: implications for analyses*, în *Conservation of Metals*, Veszprém, 1990, p. 67-75.

[10] Îndreptăm un gând de recunoștință către regretata noastră colegă Ana Maria Szöke (1945-2004) pentru informațiile privind istoria costumului puse la dispoziție și sprijinului moral acordat.

muzeului. Cum nici o perlă originală nu s-a păstrat intactă, am folosit și câteva perle din colecția muzeului datând din aceeași epocă, pe care în prealabil le-am curățat, dar majoritatea lor sunt noi, de aceeași dimensiune.

Restaurarea prin reconstituire s-a realizat în următoarele etape:

1. Realizarea unei schițe a bentiței originale preluate din depozit și un inventar al celorlalte ornamente originale.

2. Desprinderea ornamentelor de pe textilă.

3. Curățirea ornamentelor: plăcuțele din sticlă și mărgelele din pirop au fost imersate în apă distilată și detergent neutru 3 ‰, urmată de clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu o perie moale din nylon. Ornamentele din aur au fost curățate în baie de complexon III 10 %, urmată de clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu o perie moale din păr. Ornamentele din fir de argint desprinse au fost fixate pe un fir de nylon (erau rupte și foarte fragile) și apoi curățate în baie de complexon III 10 %, neutralizate prin clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu o perie moale din păr. Pentru conservare au fost imersate într-o soluție de paraloid 5 % în toluen. Perlele[11] au fost imersate în apă distilată și ușor periate cu o pâslă albă, insistând asupra orificiului cu o spirală dentară deoarece orificiile erau înfundate.

4. Realizarea replicii textile s-a făcut prin croirea unui nou suport al bentiței dintr-un material asemănător cu catifeaua originală, o catifea brună.

5. Au fost cusute elementele decorative originale în partea stângă respectând modelul. Cele 5 aplici mari există și doar 2 sunt ușor deteriorate, nu a fost cazul să intervenim. Aplicile mici sunt în stare de conservare perfectă, lipsesc 6 bucăți, nu am făcut replici după acestea. Plăcuțele originale au fost cusute conform modelului, reconstituind 3 elemente decorative și confecționându-se alte 14 din teracotă peliculizat cu lac auriu; în loc de pirop s-a pus rășină colorată în roșu[12]. Mărgelele din aur și cele din pirop au fost cusute, iar în partea dreaptă am reconstituit modelul cu câteva mărgele din sticlă aurie și din granat (șlefuit baroc). Ornamentele din fir de argint conservate au fost trecute pe un alt fir textil și cusute pe suport. În partea dreaptă am aplicat 3 copii de spirale din fir de argint sub formă de bandă răsucită pe fir de bumbac. Perlele au fost cusute respectând modelul[13]. Am confecționat din fir de mătase naturală de grosime și culoare similară cu originalul răsucită în S, șnurul de la capătul din dreapta și l-am fixat.

6. Versoul este din aceeași catifea, realizat prin unirea marginilor nedecorate ale bentiței croite. Asta deoarece nu am găsit o țesătură damasc și o țesătură de lână asemănătoare originalului.

Piesa este expusă în tezaurul Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei alături de boneta cu nr. inv. F 18139, ele făcând parte integrantă din inventarul aceluiași mormânt. Această reconstituire este o dovadă în plus că restaurarea presupune munca în echipă.

---

[11] Virginia Diaconescu, *Considerații privind starea de conservare și condițiile de păstrare a pietrelor prețioase, semiprețioase și decorative,* în *Mousaios,* V, 1999, p. 609-612.

[12] Mulțumim colegului nostru Gil Turculeț pentru confecționarea plăcuțelor.

[13] Mulțumim d-lui Mircea Tivadar pentru ajutorul acordat la procurarea perlelor naturale de dimensiunea celor originale.

THE RECONSTITUTION OF A RIBBON FROM THE 16-th CENTURY BELONGING TO THE HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA, CLUJ-NAPOCA

Abstract

One exposes the cleaning, conservation and restoring of an ornamental ribbon dating from the 16-th century. It was discovered in the tomb of Kendi Zsofia, a Hungarian countess of Transylvania, excavated in the Evangelic church of Cetatea de Baltă (Alba country). The ribbon consist of a silk piece wearing gold applies with enamel, gold and pyrope (a valuable stone from garnet class) beads, silver ornaments and natural pearls as well. It is a very special piece, which now may be introduced in the basic display of the History Museum of Transylvania.

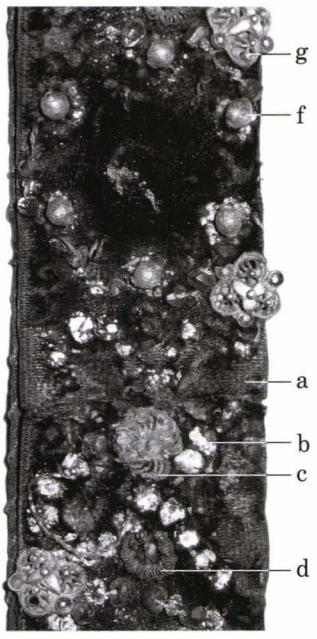

fig.1

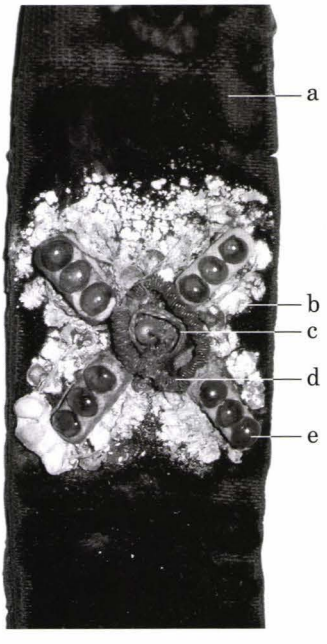

fig.2

fig.3

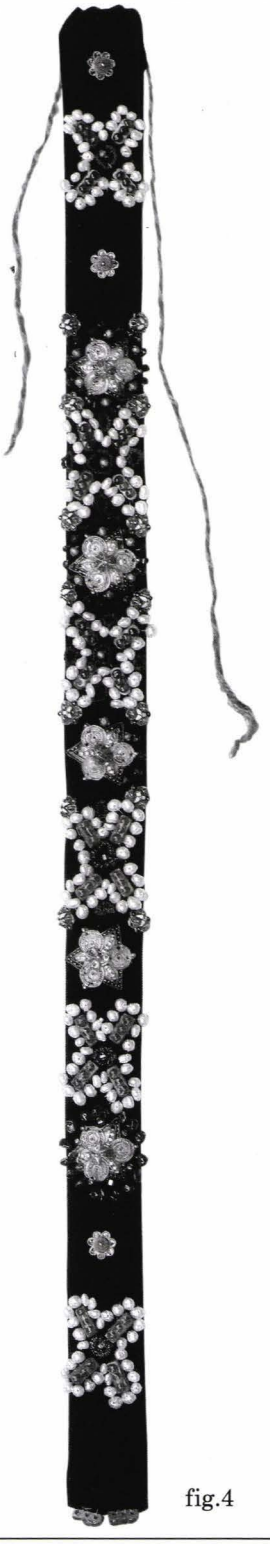

fig.4

Bentița (nr. inv. F18140); Fig.1-2. Detalii la intrarea piesei în laborator (a. rosături ale catifelei suport, b. depozit de carbonat de calciu, c. ornament din argint degradat, d. ornament din argint păstrat, e. plăcuță de sticlă cu foiță de aur şi pirop, f. mărgică din aur, g. aplici din aur emailat);Fig.3. Ansamblu, față, inițial; Fig.4. Ansamblu, față, după restaurarea prin reconstituire.

CORNELIA ROTARIU

RESTAURAREA UNEI OGLINZI VENEȚIENE

Sticla este cunoscută și utilizată de oameni din cele mai vechi timpuri. Încă înainte de a învăța să o producă singuri, oamenii au utilizat sticla vulcanică naturală, din care confecționau diferite unelte tăioase. Asupra momentului când au apărut primele obiecte din sticlă artificială nu există date certe. Este de presupus că, pentru prima dată, sticla a fost obținută întâmplător în procesele metalurgice, singurele care necesitau, în acele timpuri, temperaturi înalte. În secolele XIV-XVII meșteșugul sticlăriei a cunoscut o înflorire deosebită la Constantinopol și apoi la Veneția. Maeștrii sticlari lucrau la Murano, iar secretele lor erau păzite cu strășnicie; astfel, sticlăria de înaltă calitate a devenit un adevărat monopol al Veneției. Faima oglinzilor venețiene se păstrează și astăzi, iar puținele obiecte originale rămase sunt de mare preț.

Oglinda venețiană (nr. inv. F 25576) care face obiectul acestui articol, provine din colecția fostului Muzeu Ardelean, fiind donată acestuia în anul 1925 de contesa Wass Attila (fig. 1). Oglinda este ovală are o lungime de 100 cm și o lățime de 70 cm. Ea este alcătuita dintr-o oglindă centrală simplă, ovală cu muchia teșită, cu o grosime de 2 cm, fiind încadrată de 3 elemente decorative din sticlă răsucită, prinse de suportul din lemn de nuc cu sârmă de alamă. Oglinda centrală este înconjurată de alte 6 oglinzi cu o grosime de 1 cm, gravate cu ghirlande. Zonele de îmbinare ale acestor oglinzi sunt mascate de flori și frunze. Bordura oglinzii centrale este formată dintr-o cunună de 102 frunze din sticlă transparentă, cu aspect de solzi, dispuse alternativ pe două rânduri, iar în partea inferioară are o floare din sticlă de culoarea zmeurii. Partea inferioară a ramei oglinzii principale conține alte două oglinzi semiovale, încadrate de arce de cerc sub formă de coarne de berbec, fixate cu trei flori zmeurii de sticlă și câteva frunze (fig. 2). Partea superioară a ramei oglinzii, conține alte trei oglinzi de diferite forme, gravate, mărginite de ornamente din sticlă transparentă în forma literelor S și C și de flori zmeurii și frunze (fig. 3). Suportul oglinzii este confecționat din lemn (fig. 4), pe spate fiind prezente 2 traverse pe care s-au montat 3 inele de prindere pentru sfoara din cânepă. Componentele decorative din sticlă, respectiv ghirlandele și frunzele sunt fixate pe lemnul suport cu cuie din fier, majoritatea corodate. Florile sunt fixate cu șuruburi de 0,2 cm cu cap de sticlă transparentă modelată.

Starea de conservare. Obiectul a intrat în laboratorul zonal de restaurare-conservare, Cluj-Napoca, într-o stare proastă de conservare. Degradări prezente: lipsuri, fragmentări, fisurări ale florilor și frunzelor, depuneri de impurități pe toata suprafața obiectului. Lemnul de nuc din suport era într-o stare de conservare bună, fără atac biologic. Pe acesta se mai păstrau urme de foiță din staniu puternic corodată.

Intervenții. Prima operație executată în vederea restaurării a fost demontarea cu atenție a părților componente ale oglinzii, începând cu florile și frunzele, apoi ghirlandele și în final oglinzile. Această operație s-a dovedit a fi anevoioasă, deoarece unele cuie erau înțepenite în suport și forțarea excesivă ar fi dus la spargerea și, sau fisurarea sticlei. Pentru prevenirea acestor incidente, pentru a amortiza șocurile, suprafețele de sticlă din apropierea cuielor au fost protejate cu fâșii din țesătură groasă din bumbac și burete.

Pentru curățire frunzele, florile, ghirlandele și oglinzile au fost imersate într-o soluție de detergent neionic tip Romopal 2‰ și apoi periate cu o perie fină din păr de veveriță. A urmat o spălare repetată cu apă distilată și apoi uscarea pe hârtie de filtru.

Lipirea fragmentelor în vederea reconstituirii a fost următoarea etapă. Adezivul folosit, un cianoacrilat de tip Loctite, a asigurat o lipire adecvată şi rezistentă în timp. În vederea lipirii, muchiile rupturii, fiecare orificiu, au fost curăţate cu atenţie şi apoi degresate cu alcool etilic. Un strat subţire de adeziv s-a întins cu vârful bisturiului pe ambele feţe ale rupturii apoi au fost presate, orice surplus de adeziv a fost îndepărtat imediat cu grijă cu un tampon din bumbac. Odată lipite fragmentele şi îndepărtat surplusul de adeziv, au fost aşezate în poziţie de echilibru într-o cutie cu nisip. Pe unele fragmente a apărut în vecinătatea lipiturii o crustă ca o ceaţă alburie, care a fost îndepărtată cu o soluţie de acetat de amil.

Suportul de lemn de nuc al oglinzii a fost tratat preventiv în sectorul de biologie al laboratorului cu o soluţie alcoolică de Fenosept 2 ‰. Urmele de foiţă de staniu originale au fost îndepărtate cu bisturiul şi înlocuite cu o foiţă de staniol, lipită cu aracet E 50.

Toate cuiele din fier au fost înlocuite cu cuie de inox filetate, din comerţ, cu o grosime de 0,3 cm. Singurele cuie filetate păstrate au fost cele cu cap ornamental de sticlă care fixau cele 14 flori zmeurii. Acestea au fost conservate de către sectorul metale, prin impregnare cu o soluţie hidroalcoolică de tanin şi peliculizate cu o soluţie de Paraloid B 72 în toluen 5%. Nu a fost necesară impregnarea suprafeţelor oglinzii cu lac protector, deoarece acesta induce o uşoară mătuire a sticlei.

În urma restaurării s-a pus în evidenţă strălucirea sticlei şi a oglinzii, aducându-ne aminte de vremea unei opulenţe apuse (fig. 5). Piesa este expusă în expoziţia de bază a muzeului.

O importanţă majoră în păstrarea obiectelor muzeale o prezintă condiţiile de microclimat. Sticla nu suferă de pe urma luminii, nici de pe urma fluctuaţiilor de temperatură şi umiditate, şi de pe urma atacului biologic. În acest sens, se recomandă respectarea condiţiilor de microclimat în sălile expoziţiei (spaţiul să fie salubru, temperatura să nu depăşească 22° C, umiditatea relativă să fie între 50-65%).

BIBLIOGRAFIE:

The Conservation of Cultural Property, Museums and monuments, XI, UNESCO, 1968;

M. V. Farmacovschi, *Conservarea şi restaurarea colecţiilor din muzee,* Ministerul Culturii, Bucureşti, 1954;

D. P. Harden, *Glass and Glazes. A History of Technology*, Vol. II, Oxford;

V. Velcea , *Sticla plană*, Ed. Tehnică, Bucureşti,1986;

*Normele de conservare a bunurilor care fac parte din patrimoniul cultural.*Hotărârea de guvern 1546 / 18.12.2003 în *Monitorul oficial* 58/23.01.2004.

THE RESTORATION OF A VENICE MIRROR

Abstract

The 19th century Venice mirror is a donation. The object is 1 m long and 0,90 m bride and consists of a central, mirror, surrounded by 6 small mirrors. The mirror is surrounded, also by glass fascicules, leaves and light red flowers. This object was cleaned, the leaves and flowers fragments were put together the missing ornaments were remade with special pigments. It has a wooden support that has been properly treated.

fig.1

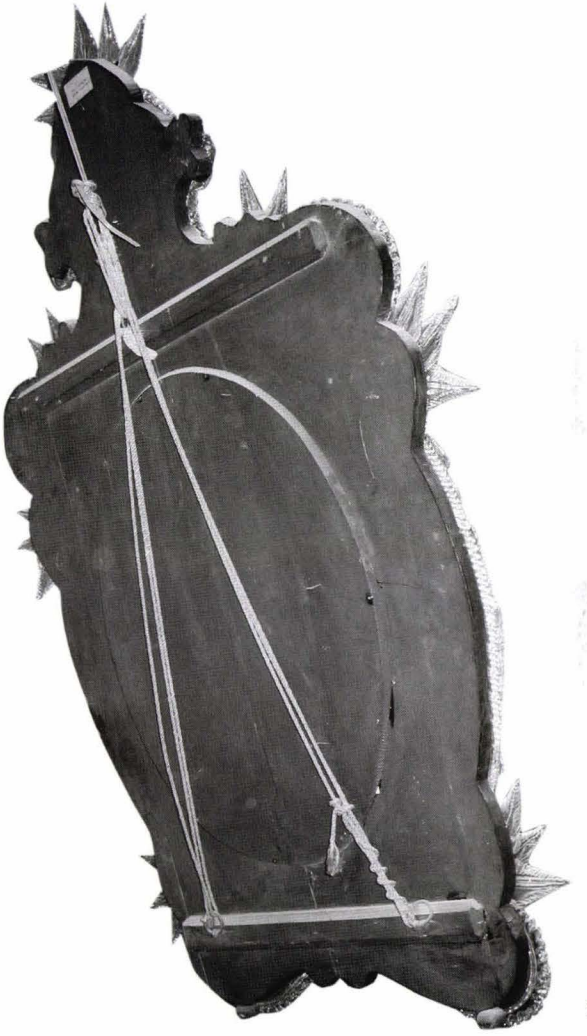

fig.2

Oglindă venețiană (sec.XIX.) Fig.1. Obiectul înainte de restaurare; Fig.2. Suportul de lemn al oglinzii.

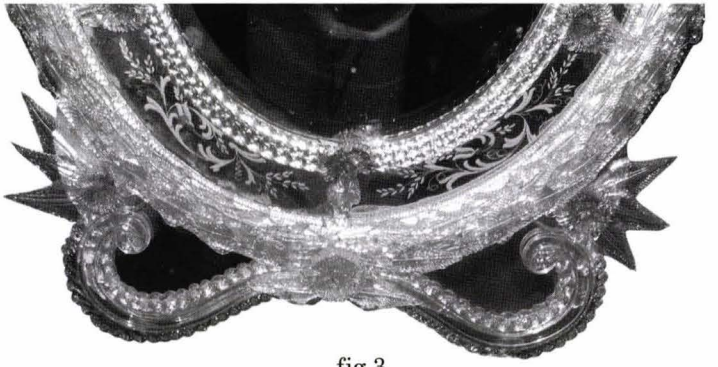

fig.3

fig.4

fig.5

Fig.3-4. Partea inferioară şi partea superioară a oglinzii; Fig.5. Obiectul după restaurare.

ADRIANA BULBUC

RESTAURAREA UNEI CĂRŢI DIN SECOLUL AL XVIII-LEA PRIN PRINCIPIUL MINIMEI INTERVENŢII

Cărţile vechi se află, în marea lor majoritate, într-o stare avansată de deteriorare. Cauza o constituie atât îmbătrânirea naturală a materialelor componente, cât şi condiţiile improprii de păstrare şi/sau manipularea necorespunzătoare a volumelor. Colecţiile vechi sunt afectate şi de factorii microclimatici care, la rândul lor, favorizează declanşarea atacurilor biologice şi chimice.

Restaurarea cărţilor vechi înseamnă nu numai posibilitatea specialistului de a reda o stare stabilă de sănătate obiectului în sine, ci şi capacitatea sa de a alege, dintre diferitele metode de lucru, pe aceea care este cea mai în măsură să redea bunului respectiv semnificaţia de odinioară. Acest lucru trebuie să se întâmple fără a afecta integritatea piesei, păstrând în acelaşi timp nealterat mesajul trecerii ei prin timp şi istorie. Este vorba despre principiul de restaurare cunoscut ca „Primum non nocere".

Restauratorul, deşi trebuie să pornească de la un diagnostic prestabilit, cunoscând cauzele, efectele şi agenţii care deteriorează cărţile, nu trebuie să considere ca ţel final al activităţii sale îndepărtarea unor deteriorări devenite perceptibile, ci recunoaşterea preventivă a pagubelor latente, aşadar înlăturarea cauzelor şi agenţilor de degradare care pot fi activaţi de o oarecare împrejurare. Îngrijirea terapeutică interacţionează, aşadar, cu cea preventivă. De aici decurge implicit şi principiul intervenţiei minime, aceasta constituind de fapt esenţa restaurării moderne.

Volumul care a făcut obiectul intervenţiei noastre este o tipăritură din secolul al XVIII-lea, cu titlul *NOVA PHARMACOPEORUM TAXA*, care provine din fondul de carte al Colecţiei de Istorie a Farmaciei din cadrul Muzeului Naţional de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca. Cartea a fost tipărită la Viena în anul 1771, având-l ca autor pe Johann Thomas. Textul este imprimat cu caractere latine şi germane, pe o hârtie manuală, din fibre de in şi cânepă, încleiată cu gelatină. Prezintă linii de apă verticale marcate cu filigrane. Din observaţiile micro şi macroscopice efectuate, suprafaţa hârtiei nu prezintă nebulozitate pe liniile de apă, iar difuzia apei este izotropă.

Corpul cărţii este alcătuit din 42 file. Oglinda textului este de 26 x 15 cm. Textul apare pe o singură coloană până la fila 5, după care apare pe două coloane, având un număr de 50 rânduri. Straturile de pe suprafaţa hârtiei sunt: cerneală de tipar neagră şi cerneală ferogalică, utilizată la executarea de însemnări manuscrise la filele 29, 30 şi 35.

Starea de conservare. În momentul introducerii cărţii în laborator, au fost identificate următoarele tipuri de degradări:

Degradări fizico-mecanice: pierderea completă a învelitorilor şi a coperţilor din piele sau lemn; pierderea forzaţurilor simple şi duble; pierderea capitalbandului; pierderea unor foi din corpul cărţii; îndoiri, răsuciri, fisuri, pătări ale filelor ca urmare a manipulării necorespunzătoare; depozite de murdărie în colţurile inferioare drepte; pierderea parţială de material suport din unele file (fig.1.a).

Degradări fizico-chimice: halouri, datorate migrării apei împreună cu impurităţile prezente; pete şi depozite de ceară; îmbătrânirea hârtiei, ca urmare a acţiunii luminii şi a aciditătii; aciditate uşor crescută a hârtiei suport, în zonele în care este prezent atac microbiologic.

Degradări biologice: depozite masive de spori pe întreg corpul cărţii, cu preponderenţă la cotor, produse ca urmare a atacului fungic; găuri de zbor circulare cu diametru de 2-3 mm, canale alungite şi ramificate prezente în întreg corpul cărţii, ca urmare a trecerii insectelor xilofage de la o scoarţă la alta.

Cauza degradării biologice o constituie condiţiile de microclimat improprii de păstrare, cu temperatură şi umiditate ridicate, fără ventilaţie. Atacul microbian a fost remarcat în momentul aducerii cărţii în laborator, prin existenţa depozitelor de spori, a petelor şi a deteriorărilor specifice. Lipsa unui biolog specializat, pentru a efectua teste de viabilitate ale acestuia ne-a determinat să optăm pentru dezinfecţia preventivă a întregului volum.

Intervenţii. Dezinfecţia s-a realizat în etuvă, cu paraformaldehidă în punct de sublimare. Deoarece corpul cărţii s-a păstrat în condiţii bune, cu cotorul bine încleiat cu clei animal, am propus un tratament de restaurare pe volum nedesfăcut.

Pentru realizarea acestui tratament am executat următoarele operaţii: desprăfuirea mecanică a volumului cu o pensulă cu păr moale, în vederea îndepărtării depozitelor de praf şi spori; îndepărtarea depozitelor de ceară cu ajutorul bisturiului prin încrestarea în „X" şi desprinderea lui de pe suportul de hârtie, fără afectarea acestuia; curăţirea mecanică a filelor, cu praf de gumă arabică; consolidarea fisurilor şi a golurilor pe ambele feţe ale filelor, cu văl japonez şi soluţie de carboximetilceluloză; consolidarea golurilor din hârtia suport, cu hârtie japoneză de dimensiune adecvată la hârtia suport de text prin metoda „la dublu" cu carboximetilceluloză; îndepărtarea surplusului de hârtie japoneză.

În fig. 1.b se poate observa aspectul cărţii după restaurare.

Am optat pentru tratamentul descris anterior datorită faptului că tratamentul clasic, pe volum desfăcut, prezintă unele dezavantaje. Desfacerea volumului implică modificarea dimensiunilor cotorului, precum şi străpungerea din nou a fasciculelor în zona falţului cu aţa de coasere. Tranşa originală fiind dreaptă şi marmorată, o nouă coasere ar fi dus la imposibilitatea rearanjării fasciculelor şi deci, implicit, la modificarea dimensiunilor întregului volum. Momentul în care restauratorul pregăteşte o carte veche pentru intervenţia de restaurare, prin descoaserea volumului, este unic. Se presupune că în întreaga viaţă viitoare a cărţii acest moment nu se va mai repeta, aceasta dacă vor fi respectate principiile care ţin de conservarea şi cercetarea viitoare a volumului respectiv.

Tratamentul pe care l-am aplicat în restaurarea acestei cărţi a fost ales şi din considerente economice, fiind mai puţin costisitor şi realizându-se într-un timp scurt. Cel mai important criteriu l-a reprezentat însă păstrarea şi conservarea tuturor elementelor originale ale legăturii, principiul fundamental de etică a restaurării.

BIBLIOGRAFIE:

Fausta şi Piero Gallo. *Insecte şi microorganisme, dăunători ai cărţilor,* în *Probleme de patologie a cărţii. Culegere de material documentar*, Bucureşti 1970 p. 219-260;

M. Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă şi a monumentelor istorice,* Ed. Ştiinţifică,1970;

Simonetta Villanti. *Factorii microclimatici şi conservarea fondurilor de bibliotecă*, în *Probleme de patologie a cărţii. Culegere de material documentar*, vol.31, Bucureşti, 1995;

Norme de conservare a bunurilor care fac parte din patrimoniul cultural, Hotărârea de guvern 1546/18.12.2003 în *Monitorul oficial* 58/23.01.2004.

THE MINIMUM INTERVENTION PRINCIPLE IN THE RESTORATION OF A BOOK FROM 18TH CENTURY

Abstract

The restoration of the book was required by the biological, physical-chemical and physical-mechanical degradation. Because the counterfoil was well glued the restoration was made on the bounded volume (without the detachments of the pages). Fig. 1.a. Photo before restoration; Fig. 1.b. Photo after restoration.

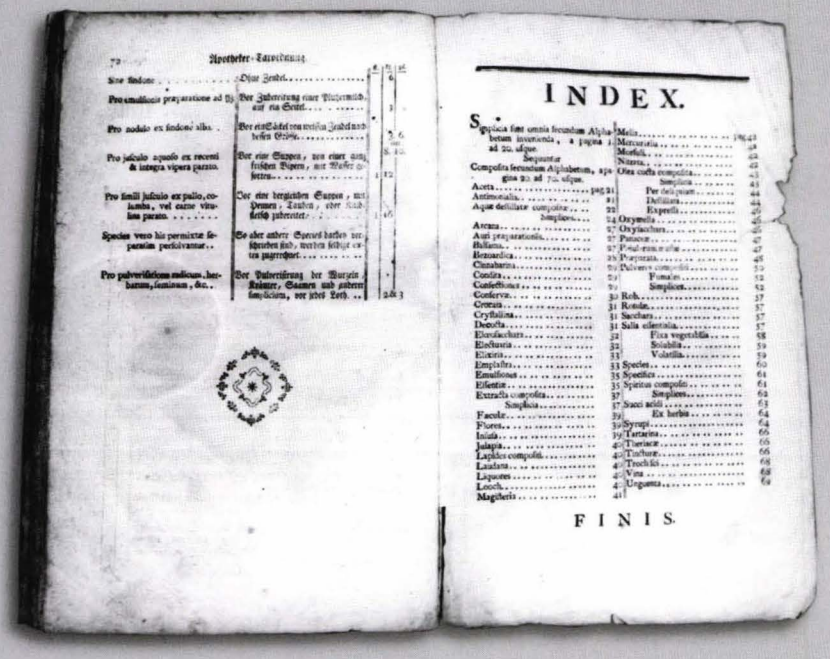

INDEX.

Simplicia sunt omnia secundum Alphabetum inveniendа, a pagina 1. ad 20. usque.

Sequuntur

Composita secundum Alphabetum, a pagina 20. ad 70. usque.

Aceta	pag. 21
Antimonialia	21
Aquæ destillatæ compositæ	22
Simplices	24
Arcana	27
Auri præparationes	27
Balsama	27
Bezoardica	28
Cinnabarina	29
Condita	29
Confectiones	29
Confervæ	30
Crocata	31
Cryſtallina	31
Decocta	31
Elæoſaccharа	32
Electuaria	32
Elixiria	33
Emplaſtra	33
Emulſiones	35
Eſſentiæ	35
Extracta compoſita	37
Simplicia	37
Faculæ	39
Flores	39
Infuſa	39
Julapia	40
Lapides compoſiti	40
Laudana	40
Liquores	40
Looch	40
Magiſteria	41
Mella	pag. 42
Mercurialia	42
Morſuli	42
Nitrata	42
Olea cocta compoſita	43
Simplicia	43
Per deliquium	44
Deſtillata	44
Expreſſa	46
Oxymella	46
Oxyſaccharа	47
Panaceæ	47
Pilularum maſſæ	47
Præparata	48
Pulveres compoſiti	50
Fumales	52
Simplices	52
Rob	57
Rotulæ	57
Sacchara	57
Salia eſſentialia	57
Fixa vegetabilia	58
Solubilia	59
Volatilia	59
Species	60
Specifica	61
Spiritus compoſiti	61
Simplices	62
Succi acidi	63
Ex herbis	64
Syrupi	64
Tartarina	66
Theriacæ	66
Tincturæ	66
Trochiſci	68
Vina	68
Unguenta	69

FINIS.

a

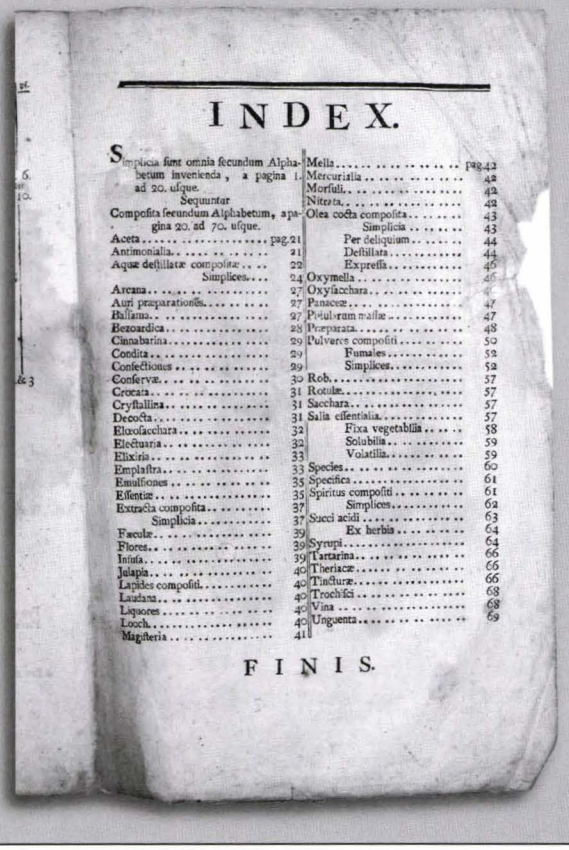

INDEX.

Simplicia sunt omnia secundum Alphabetum inveniendа, a pagina 1. ad 20. usque.

Sequuntur

Composita secundum Alphabetum, a pagina 20. ad 70. usque.

Aceta ..... pag. 21
Antimonialia 21
Aquæ destillatæ compositæ ... 22
Simplices ... 24
Arcana 27
Auri præparationes 27
Balsama 27
Bezoardica 28
Cinnabarina 29
Condita 29
Confectiones 29
Confervæ 30
Crocata 31
Cryſtallina 31
Decocta 31
Elæoſaccharа 32
Electuaria 32
Elixiria 33
Emplaſtra 33
Emulſiones 35
Eſſentiæ 35
Extracta compoſita 37
Simplicia 37
Faculæ 39
Flores 39
Infuſa 39
Julapia 40
Lapides compoſiti 40
Laudana 40
Liquores 40
Looch 40
Magiſteria 41
Mella ..... pag. 42
Mercurialia 42
Morſuli 42
Nitrata 42
Olea cocta compoſita 43
Simplicia 43
Per deliquium 44
Deſtillata 44
Expreſſa 46
Oxymella 46
Oxyſaccharа 47
Panaceæ 47
Pilularum maſſæ 47
Præparata 48
Pulveres compoſiti 50
Fumales 52
Simplices 52
Rob 57
Rotulæ 57
Sacchara 57
Salia eſſentialia 57
Fixa vegetabilia 58
Solubilia 59
Volatilia 59
Species 60
Specifica 61
Spiritus compoſiti 61
Simplices 62
Succi acidi 63
Ex herbis 64
Syrupi 64
Tartarina 66
Theriacæ 66
Tincturæ 66
Trochiſci 68
Vina 68
Unguenta 69

FINIS.

b

Fig.1. a. înainte de restaurare; b. după restaurare.

CLAUDIA M. BONȚA

RESTAURAREA UNUI VAS CERAMIC APARȚINÂND CULTURII WIETENBERG

În urma campaniei arheologice de săpături din vara lui 2003 de la Mereşti, conduse de d-na arheolog dr. Viorica Crişan, au fost descoperite un număr mare de fragmente ceramice, care au intrat imediat în atenția Laboratorului zonal de restaurare al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

Sortarea materialului şi analiza fragmentelor ceramice a dus la identificarea unui număr de 13 fragmente (pl. I, fig. 1) aparținând aceluiaşi vas, confecționat din pastă de bună calitate, identificat de specialişti drept ceramică din epoca bronzului, cultura Wietenberg, faza a II-a. Vasul prezenta urme de ardere secundară, fapt vizibil mai ales în diferența de nuanțe a fragmentelor, colorate în galben-brun sau negru. Păstrarea ceramicii în pământ vreme de sute de ani o poate deteriora grav întrucât sărurile care ajung în ceramică din sol formează, prin uscare, o pojghiță solidă de cristale care provoacă fenomenul de descuamare a stratului exterior al vasului. Analiza atentă a fragmentelor ceramice a dus la concluzia că starea de conservare a fragmentelor ceramice era relativ bună şi nu prezentau depuneri cristaline. S-a trecut la executarea operațiilor de conservare-restaurare a fragmentelor ceramice. Mai întâi s-a efectuat o curățire prealabilă prin scufundarea fragmentelor ceramice în apă pentru spălarea resturilor de pământ şi a impurităților. Această operațiune a fost repetată de mai multe ori până la îndepărtarea tuturor impurităților solubile în apă, după care s-a trecut la curățirea mecanică umedă cu o pensulă fină urmată de clătirea finală a fragmentelor şi uscarea acestora, vreme de câteva zile, la temperatura camerei.

Consolidarea fragmentelor ceramice era absolut necesară înaintea începerii procesului de restaurare propriu-zisă şi în acest scop s-a efectuat impregnarea acestora în soluție diluată 1/5 de nitrolac (1 nitrolac la 5 nitrodiluant).

Pe baza decorului, a formei şi a grosimii acestora, am aranjat fragmentele ceramice în vederea reîntregirii vasului, desenul decorativ dovedindu-se extrem de util în această etapă de lucru. Reîntregirea propriu-zisă a constat în lipirea fragmentelor ceramice cu ajutorul unui adeziv transparent fără plastifiant, tip aracet.

Lipsa tuturor fragmentelor ceramice a făcut ca vasul rezultat să constituie doar 70% din întreg (pl. I, fig. 2), iar reconstituirea vasului s-a dovedit a fi necesară. Ca urmare, am executat un model negativ, un mulaj de lut al părților lipsă, pe care l-am fixat prin presare uşoară în interiorul vasului şi am turnat, dinspre exterior, ghips pentru refacerea vasului.

Finisarea vasului a fost executată în mai multe etape: mai întâi am procedat la îndepărtarea surplusului de ghips rezultat în urma turnării cu ajutorul bisturiului chirurgical, apoi am trecut la modelarea ghipsului cu ajutorul unei raclete de tip „*S*" iar la urmă am executat finisarea vasului reconstituit (pl. II, fig. 1) cu ajutorul glas-papierului de diferite granulații şi al plasei de sârmă fină.

Refacerea decorului a constituit etapa imediat următoare a restaurării. Ornamentația vasului consta din elemente geometrice realizate prin incizie: romburi întretăiate, alcătuind o bandă haşurată în rețea dispusă pe buza vasului, iar în partea superioară a strâchinii dintr-o friză formată din *S*-uri duble, spirale cu capetele contopite realizate din fascicole incizate, friză mărginită la ambele capete de un chenar dublu de cercuri mici, două şiruri de impresiuni circulare succesive dispuse în benzi incizate. Pe alocuri desenul era ranforsat de un pigment alb care indica limpede faptul că ornamentația originală era reliefată prin culoarea albă aplicată prin incrustare în interiorul inciziilor decorative. Pentru realizarea acestui brâu decorativ am copiat modelul ornamental cu ajutorul hârtiei de calc, l-am schițat în creion şi apoi am trecut la executarea modelului decorativ cu ajutorul ansei chirurgicale, a compasului şi a bisturiului. Odată refăcut decorul incizat am redat aspectul inițial al vasului prin aplicarea unor pigmenți albi reversibili (culori tip tempera) cu ajutorul unei pensule extrem de subțire în interiorul decorului incizat. Pentru integrarea cromatică a părților restaurate am folosit nuanțe de pământ combinând o vastă gamă de culori acrilice (reversibile) tip *apa color*.

Pentru conservarea finală am recurs la impregnarea vasului cu soluție diluată 1/5 de nitrolac. Dimensiunile vasului după restaurare (pl. II, fig. 2, 3) sunt D = 21 cm h = 8,5 cm. Astfel, un valoros artefact, un vas ceramic de o eleganță remarcabilă a fost redat patrimoniului muzeal.

BIBLIOGRAFIE:

N. Boroffka, *Die Wietenberg Kultur*, Bonn, 1994;
M. Rotea, *Cultura Wietenberg*, teză de doctorat, Bucureşti, 1999;
M. Rotea, M. Wittenberger, *The Ritual Complex of the Wietenberg Culture*, în *ActaMN*, 36/1, 1999, p.7-29.

LA RESTAURATION D'UNE CASSEROLLE DE L'AGE DU BRONZE
Résumé

L'ouvrage présente la restauration d'un vase en céramique de l'age du bronze, appartenant à la culture de Wietenberg, pièce découverte en 2003 à Mereşti. En présentant les endommagements que les fragments céramiques ont soufferts, on passe à la description des opérations de la restauration, exécutée au Laboratoire du Musée d'Histoire de la Transylvanie.

fig.1

fig.2

Pl. I. Fig.1. Fragmentele ceramice descoperite la Mereşti; Fig.2. Vasul ceramic după reîntregire.

fig.1

fig.2

fig.3

Pl. II. Fig.1. Vasul ceramic după reconstituire; Fig.2-3. Vasul după restaurare.

NOTE ŞI RECENZII

Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*[*]
VERSUS
Caroline Bynum Walker, *The Body of Christ in the Later Middle Ages, a Reply to Leo Steinberg*[**]

Leo Steinberg s-a născut la Moscova în anul 1920 şi a copilărit la Berlin. A studiat la Şcoala de Arte Slade din Londra (1936-1940); şi-a obţinut doctoratul la Institutul de Arte Frumoase din New York, unde a emigrat după cel de-al Doilea Război Mondial. Până în anul 1991 a fost profesor la Universitatea din Pennsylvania. Este bine cunoscut pentru acribia sa în dezbaterea unor probleme controversate din arta renascentistă, dar şi din arta contemporană. Printre lucrările sale putem aminti *San Carlo alle Quatro Fontane, a study in multiple form and architectural symbolism*, 1960, *Michelangeo's Last Paintings, the Conversion of St. Paul and the Crucifixion of St. Peter in the Cappella Paolina, Vatican Palace*, 1975, *Leonardo's Incessant Last Supper*, 2001. În lucrarea sa cea mai cunoscută, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern Oblivion*, publicată pentru prima dată în anul 1983, tratează problema secolelor în care, din pricina „cenzurii", o serie de lucrări clasice au fost ferite de ochii privitorilor şi implicit de interpretarea acestora. Studiul a fost unul foarte controversat şi a trezit reacţii antagoniste în rândul specialiştilor. Cea mai puternică reacţie la scrierea lui Steinberg a fost lucrarea-răspuns a cercetătoarei Caroline Walker Bynum, *The body of Christ in Later Middle Ages: A reply to Leo Steinberg*, publicată în anul 1992.

Caroline Walker Bynum s-a născut în Atlanta, Georgia, în anul 1941. Este profesor de istorie medievală vest-europeană. S-a făcut remarcată prin interesul manifestat faţă de pietatea feminină. Ca istoric al filosofiei şi teologiei medievale, s-a preocupat de fundalul social al ideilor pe care acestea le promovau. Şi-a luat doctoratul la Harvard, în anul 1969. La aceeaşi universitate a predat din 1969 până în 1976; în continuare, până în 1988, a predat la Universitatea din Washington. Dintre lucrările sale putem aminti: *Docere Verbo et Exemplo*, 1979; *Jesus as Mother*, 1982; *Holy Feast and Holy Fast*, 1987; *Fragmentation and Redemption*, 1991; *The Resurrection of the Body in Western Christianity: 200-1336*, 1995; *Gender and Religion*, 1986; *Body-Part Reliquaries*, 1997 şi *Last Things: Death and Apocalypse in the Middle Ages*, 2000.

Tema abordată în cadrul acestei controverse este nouă şi deosebit de interesantă, problema sexualităţii lui Christos fiind abordată din perspectiva omului medieval şi a celui renascentist. Studiile celor doi autori – **Leo Steinberg**, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion* şi **Caroline Walker Bynum**, *The body of Christ in Later Middle Ages: A reply to Leo Steinberg* – aduc în atenţia publicului o serie de lucrări cu conţinut religios, un număr de texte medievale şi renascentiste care îl aşează pe Mântuitor în ipostaze cu totul noi pentru omul contemporan.

Pentru o abordare analitică şi sistematică ar fi trebuit parcurse sursele primare utilizate de cei doi autori în dezbaterea problemelor. Lucrarea de faţă îşi propune să realizeze doar o expunere succintă a celor câteva puncte comune abordate de ambii autori în studiile menţionate. Cu riscul de a nu prezenta nici o concluzie în legătură cu cele afirmate, ea se va constitui într-o sinteză (o paralelă punctuală) a ideilor vehiculate, discuţia pe această temă rămânând, în continuare, deschisă.

Leo Steinberg propune, în cartea sa, un fundament teoretic plauzibil pentru toate referinţele la organele genitale ale lui Iisus, întâlnite în pictura Evului Mediu târziu şi a Renaşterii. Teoria sa este susţinută de analiza a numeroase lucrări de artă care conţin imagini legate direct de subiect şi care, prin existenţa lor, îi argumentează teoria. Din scrierea sa transpare şi o preocupare didactică; Steinberg doreşte să traseze o linie de demarcaţie între simbolurile pictoriale din Renaştere şi interpretarea pe care le-o conferă criticii de artă moderni. Aceştia consideră că picturile în cauză se încadrează în aria naturalismului descriptiv. Autorul propune o nouă interpretare pentru reprezentările care îl înfăţişează pe Iisus – copil sau adult – nud sau cu penisul în erecţie. Steinberg doreşte să demonstreze că toate aceste reprezentări aveau un scop în sine. În mentalitatea Renaşterii, ne spune autorul, nu orice gest firesc din viaţa oamenilor era transpus în artă. Steinberg consideră că Iisus – fie el copil sau

[*] Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*, A Pantheon/October Book, New York, 1983.

[**] Bynum, Caroline Walker, *The Body of Christ in the Later Middle Ages , A Reply to Leo Steinberg, in Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*, New York, Zone Books, 1992.

adult – este imaginea Întrupării, respectiv un om complet şi un Dumnezeu complet, iar reprezentarea sexualităţii acestuia nu face decât să întregească acest concept. Prin urmare, autorul propune teoria conform căreia actul de prezentare ostentativă a organelor genitale nu este nimic mai mult decât dovada palpabilă că Dumnezeu a coborât între oameni.

Această teorie se regăseşte în teme picturale precum Naşterea, Adoraţia Magilor, Sfânta Familie sau Fecioara cu Pruncul. În artă, referinţele la sexualitatea lui Iisus au tendinţa să se polarizeze spre misterul Întrupării şi al Patimilor; ele se concentrează asupra unor scene din viaţa lui Iisus prunc, a mortului Iisus sau a lui Iisus înviat. Între aceste două perioade (copilărie / moarte) regăsim viaţa pământeană a lui Iisus din Nazaret, în care acesta se prezintă ca neprihănit („*forever-virgin*"), un virgin născut prin/din virginitate – după spusele Sfântului Ieronim. Această doctrină îşi are suportul teoretic şi literar în scrierile evanghelice ale Sfântului Matei. Un alt simbol pentru reprezentările de acest gen este constituit de trimiteri la puritatea – respectiv castitatea – păstrată de Iisus în faţa tentaţiilor. Însă castitatea la care se referă doctrina creştină nu vine din abstinenţa impotentă, ci, dimpotrivă, din controlul asupra potenţei (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 17). Iisus oferă omenirii un exemplu de virtute şi de celebrare a virginităţii perpetue (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 17).

Caroline Walker Bynum, în replica acordată teoriei lui Leo Steinberg, afirmă că acesta integrează în aceeaşi categorie un grup de lucrări care nu au mai fost asociate până acum şi că şochează opinia publică prin interpretarea pe care o oferă penisului lui Iisus – fie el prunc, fie matur – aşezându-l în centrul atenţiei artiştilor renascentişti. Ea împărtăşeşte convingerea lui Steinberg potrivit căreia arta medievală are un conţinut teologic, însă nu poate fi de acord cu faptul că acest fundament este reprezentat prin imaginea lui Iisus care a venit în lume ca *bărbat*. Pentru a susţine această idee, autoarea face trimitere la un gen de pictură care sugerează un sex diferit pentru Iisus, picturi care sugerează că Iisus ar fi fost văzut uneori ca femeie *lactans* sau care dă naştere. Astfel, ea oferă o alternativă la lucrarea lui Steinberg, unde Iisus este prezentat doar ca individ de sex masculin, sex care îi demonstrează latura umană.

Un alt aspect pentru care autoarea simte nevoia să ofere o altă părere este lipsa argumentelor textuale care să susţină faptul că teologii au promovat penisul lui Iisus ca organ sexual, iar sexualitatea sa ca pe un simbol al umanităţii sale. Alternativa pe care ea o propune se bazează pe texte în care Iisus este văzut ca femeie, în care rana sa era percepută ca sursă a laptelui, iar toate acestea simbolizau caracterul uman al lui Iisus (Caroline Bynum, *op. cit.*, p. 82). Teologii nu au discutat, spune autoarea, despre sexualitatea lui Iisus; ei l-au văzut, în schimb, pe Iisus ca mamă.

Steinberg a demonstrat că în Evul Mediu târziu şi în Renaştere artiştii atrag atenţia asupra penisului lui Iisus. În numeroase picturi putem găsi diverse personaje care admiră, acoperă, arată penisul copilului. Steinberg a reuşit să demonstreze că mâna lui Iisus, a mamei acestuia, sau a lui Dumnezeu acoperă vintrea sa, în scene ca Punerea în mormânt sau Pieta. Autorul aşează aceste imagini în contextul unei perioade în care teologii acordau o atenţie deosebită circumciziei. Steinberg susţine că teologii, de la Augustin până în Renaştere, au teoretizat ceea ce ei denumeau latura umană a lui Christos. Autorul interpretează latura umană ca fiind încarnarea / întruparea lui Iisus. Acest fapt este argumentat prin constatarea că în timpul slujbelor se atrăgea atenţia asupra sângerării lui Iisus din timpul circumciziei ca o dovadă în plus pentru teoria întrupării. El sugerează că artiştii au reprezentat în special organele genitale ale lui Iisus, ca pe un simbol a ceea ce El împărtăşea cu umanitatea.

Christos a fost bărbat complet în toate părţile sale, chiar şi în mişcările involuntare ale penisului său, şi astfel el reprezintă mântuirea tuturor particularităţilor care definesc omul. Iisus mântuieşte indiferent de diferenţele noastre sexuale şi de faptul că natura omului e înclinată spre sex (Caroline Walker Bynum, *op. cit.*, p. 84).

Fecioara cu pruncul. Una dintre problemele care a oferit un prilej de controversă a fost cea legată de scenele care îl înfăţişează pe Iisus ca prunc, în braţele Fecioarei. Steinberg ţine să sublinieze că această temă a fost abordată de artişti nu pentru că ar fi avut prilejul să zărească de nenumărate ori mame hrănind la piept fii, ci pentru a sublinia ideea şi adevărul Întrupării.

Imaginea *Maria lactans* este populară încă din secolul al XIV-lea şi Îl înfăţişează pe Iisus care, hrănindu-se la pieptul Mariei, devine cu adevărat om. El are nevoie să se hrănească, iar imaginea nu e deloc compatibilă cu ideea de divinitate care, în mod normal, ar putea depăşi necesităţile trupeşti.

Problema interpretării acestui tip iconografic intervine atunci când autorul aşează acest gen de reprezentare alături de cele în care copilul atinge bărbia mamei. Ceea ce autorul

consideră drept „atingerea bărbiei" este un gest de încercare de a atinge sau o mângâiere care are drept țintă bărbia. Ca sursă textuală pentru acest gest, autorul indică texte scrise înainte de secolul al XVII-lea – Guzman de Alfarache (1599-1604) sau Diary (1664) – în care gestul simbolic de atingere a bărbiei era perceput ca fiind unul de mare intimitate. Un exemplu este „Moartea Fecioarei", în care sufletul acesteia se unește cu Iisus, uniune simbolizată prin atingerea reciprocă a bărbiilor (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 112).

Acest gest a fost interpretat, de multe ori, în literatura de specialitate ca fiind unul inocent, simbolizând drăgălășenia lui Iisus copil. Steinberg oferă, însă, pentru acest simbol o altă posibilă interpretare. El face trimitere la o Biblie franceză din secolul al XIII-lea, unde „Cântarea Cântărilor" este ilustrată cu o imagine a Fecioarei cu Pruncul într-o îmbrățișare, copilul atingând bărbia mamei. În această circumstanță, gestul ar putea fi interpretat ca unul de tandrețe; este vorba, însă, despre o tandrețe în sens nupțial (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 113). De multe ori în iconografia medievală și renascentistă, Fecioara Maria este înfățișată tronând alături de Iisus, fiind mireasa lui în ceruri. Apropierea gestuală dintre Iisus și Fecioară a devenit simbolul unei legături între Iisus și suflet, între Logos și natura umană (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 116). În continuare, gestul de atingere al bărbiei este asociat Fecioarei care alăptează pruncul, sau Fecioarei care acoperă penisul acestuia.

Pe de altă parte, Caroline Walker Bynum insistă, pentru acest gen de imagini, asupra faptului că uneori genurile se schimbă, cu referire directă la un Iisus sângerând, care este de multe ori reprezentat ca Cel care hrănește omenirea și la o Fecioară, care în numeroase lucrări apare în reprezentări jucând rolul unui preot. Rana lui Iisus și sânii Fecioarei sunt așezați mereu în paralel. Maria hrănește și bărbați maturi – un exemplu este Bernard de Clairveaux – care de multe ori este reprezentat hrănindu-se la sânul Fecioarei. Alteori, Fecioara își ia sânul de la gura pruncului și îl îndreaptă spre privitor, sugerând hrănirea acestuia cu hrană binecuvântată. Această hrănire este asemuită uneori euharistiei, ca de exemplu în lucrarea lui van Eyck, Lucca Madona, unde Fecioara e altarul iar pruncul este ostia, fapt sugerat și de prezența vaselor sfinte. În alte lucrări, euharistia e sugerată de prezența fructelor, de cele mai multe ori a strugurelui (Caroline Bynum, *op. cit.*, p.103). Astfel, sânii și copilul sunt simboluri euharistice. Iisus hrănește, sângerează în cupe, iar corpul lui este văzut ca sursă de hrană.

Acest gen de imagini pot fi interpretate și prin prisma teoriei euharistice. Punctul central nu trebuie să fie neapărat penisul care sângerează, ci poate fi copilul, ca hrană, asociat sânilor și fructelor.

Circumcizia O altă problemă legată de sexualitatea lui Iisus este cea a Circumciziei. Admiterea sexualității lui Christos se face de cele mai multe ori, în perioada Evului Mediu târziu și a Renașterii, pe căi indirecte sau prin sugestii fine (Sfântul Augustin menționează că Mântuitorul era complet ca bărbat în toate părțile sale).

Artiștii renascentiști au fost primii care, prin natura meseriei lor, s-au văzut nevoiți să se aplece asupra fiecărui centimetru ce alcătuia trupul Mântuitorului. Ei trebuiau să decidă cât anume se poate reprezenta pentru a nu cădea în patima blasfemiei.

Referințele textuale (scrierile Sfântului Luca) menționează că, în cea de a opta zi care a urmat nașterii sale, copilul a fost circumcis după legea veche și a primit și numele Iisus. Steinberg oferă pentru circumcizie mai multe variante de interpretare, în conformitate cu ceea ce el presupune că ar fi viziunea omului medieval:

1. Circumcizia care are caracterul unei peceți, un legământ între Dumnezeu și aleșii săi.

2. O altă opinie asupra circumciziei provine din textele Sfântului Augustin, care consideră acest eveniment ca o înlăturare a păcatului originar.

3. O a treia interpretare, a părinților bisericii: circumcizia lui Iisus imaginată în continuarea misiunii lui de mântuire. Sângele lui Iisus plătește mântuirea noastră, a urmașilor lui Adam, iar circumcizia devine prima instituire a acestei plăți. Pentru că Fiul lui Dumnezeu a fost circumcis, omenirea nu mai are nevoie de circumcizie, aceasta devenind simbolul purificării spirituale.

4. Prin conceperea circumciziei ca o formă a patimilor, Dumnezeu face din aceasta un act volitiv. Circumcizia a fost percepută de creștini ca un dar voluntar al sângelui lui Iisus, eveniment ce prefigurează și inițiază sacrificiul patimilor.

5. Literatura patristică asociază circumcizia din ziua a opta cu Învierea. Argumentul rezidă de această dată în numerologia mistică, pe care noi nu o mai luăm acum în serios.

6. Din punct de vedere escatologic, circumcizia este văzută ca semn ultim al curățirii spirituale. Despre acestea, ca referințe textuale, avem scrierile autorilor: Beda, Origene, Sf. Ieronim, Sf. Bernard. În scrierile lui Bernard, spre exemplu, se face iarăși

legătura dintre circumcizie şi Întrupare, cea dintâi atestând faptul că Dumnezeu a devenit Om. Iisus primeşte numele care atestă originea sa divină şi primeşte circumcizia care accentuează latura sa umană.

Astfel, trebuie să vedem cum se reflectă aceste scrieri în lucrările artiştilor. Se pare că, în această perioadă, scrierile despre care se vorbeşte erau suficient de populare. Acestea erau utilizate în predicile din timpul slujbelor la care participau laicii, deci şi pictorii. Aceste teorii au fost surprinse în cărţi celebre, cu o intensă circulaţie în Evul Mediu: *Meditaţii asupra vieţii lui Iisus* de Pseudo-Bonaventura, care afirma că, deşi Iisus nu era supus păcatului, El a acceptat pentru noi suferinţa şi a plâns asemeni unui copil (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 57). *Legenda Aurea*, sursa principală pentru temele iconografice ale acestei perioade, menţionează, pentru circumcizie, că Iisus a acceptat sacrificiul pentru a demonstra că şi-a asumat cu adevărat trupul uman; curgerea de sânge demonstrează că Dumnezeu e carne şi nu poate fi acuzat de simulare a trupului (acuze aduse de mai multe erezii) (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 63).

Astfel, cele mai populare cărţi ale Evului Mediu şi Renaşterii vin să întărească actul întrupării şi legătura acestuia cu organul sexual a lui Iisus (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 58). Voragine emite în legătură cu circumcizia o teorie pe care Steinberg o interpretează astfel: *patimile mântuitoare ale lui Iisus, care culminează pe cruce cu sângele ce curge din inima sacră, încep cu sângele ce curge din penis* (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 58).

Caroline W. Bynum afirmă, despre acelaşi subiect, că circumcizia.este elementul cu cea mai mare importanţă pentru evidenţierea masculinităţii lui Iisus. Dar, spune ea, slujbele legate de circumcizie nu vorbeau despre sexualitate sau genul lui Iisus; sângele era, în schimb, subiectul promovat, acesta reprezentând o dovadă a suferinţei. Circumcizia prevesteşte patimile, sângele este mântuitor pentru că durerea lui Christos, văzută ca element comun între Iisus şi omenire, are un caracter salvator. Autoarea ţine să menţioneze că ceea ce noi avem în comun cu Iisus este durerea şi nu un penis.

Iisus întrupat ca bărbat este un semn al sexualităţii şi deci al laturii umane, aceasta afirmă Leo Steinberg în scrierea sa. Caroline W. Bynum consideră această concluzie ca fiind o extrapolare rezultată din nevoia societăţii moderne de a avea o astfel de argumentare teologică, pentru că, spune ea, în textele medievale sau renascentiste nu se fac astfel de referiri. Cei care predicau în sec. al XV-lea, afirmă Caroline Bynum, asociau caracterul uman cu cel carnal, dar aceasta arie noţională cuprindea toate elementele ce alcătuiau corpul Mântuitorului, oamenii medievali găsind în suferinţă esenţa umanităţii. Autoarea spune, făcând referire la un text al Angelei de Foligno, că tot trupul lui Iisus cu toate elementele sale, era o mărturie a umanităţii acestuia, exemplificând cu metafora, întâlnită într-un text redactat de Marquerite din Oingt, care ne duce cu gândul la faptul că oamenii Evului Mediu trebuiau să răspundă, din iubire pentru Mântuitor, cu tot corpul lor, corpului lui Iisus (Caroline Bynum, *op.cit.*, p. 91).

Este clar că Christos a fost redat în arta medievală ca bărbat; ceea ce îi este mai puţin evident autoarei este faptul că această artă reprezenta, prin Iisus ca bărbat, un semn al sexualităţii şi, implicit, a laturii lui umane.

Autoarea aduce în discuţie şi problema textelor care dovedesc sau nu că penisul lui Iisus este un semn al umanităţii sale doar pentru că este un sex masculin sau un organ sexual. Steinberg nu a găsit, se pare, nici un text care să facă referire la penisul circumcis ca la un organ sexual. Deşi există numeroase texte care se referă la circumcizie, nici unul nu asociază tăierea prepuţului cu eliminarea dorinţelor imperioase; ele nu se referă nici la faptul că Iisus era pur, el neavând nevoie de circumcizie. Pe de altă parte, teologii nu au insistat nici asupra umanităţii lui Iisus ca bărbat. Singura menţiune legată de acest aspect este faptul că preoţii trebuiau să fie bărbaţi, dar şi acesta se datorează mai mult poziţiei lor în societate.

Crucificarea. Legat de pictorii care l-au reprezentat pe Iisus crucificat, autorul vorbeşte de două categorii: cei care respectă legile naturii, care au pictat sângele curgând de la rana din coaste şi mişcându-se spre coapsa dreaptă şi cei care nu au respectat aceste legi. *Atunci când şuvoiul se abate spre vintre trebuie că e împins de o altă forţă decât cea gravitaţională*, spune Steinberg (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 162). Prin acest gen de reprezentare, prima şi ultima rană a lui Iisus sunt unite, asemeni unui grafic al patimilor, care până la urmă duce cu gândul la mântuire. Motivul apare în arta franceză înainte de anul 1400 şi rămâne ca simbol, întâlnit cu mare frecvenţă, mai bine de 100 de ani. Trebuie menţionat faptul că nu din lipsa cunoştinţelor anatomice sângele îşi schimbă cursul în lucrările artiştilor renascentişti, ci datorită intenţiei precise de a reda acest motiv cu conotaţii simbolice.

Există un motiv bine întemeiat, spune Caroline Bynum, să considerăm penisul lui

Iisus ca fiind în primul rând obiectul circumciziei, ca rană ce sângerează, idee promovată şi de textele vehiculate în perioadă cât şi de lucrări artistice. Când artiştii au pictat sângele ce curgea din rana ultimă a lui Christos îndreptându-se spre vintre, ei au creat o legătură între prima şi ultima sângerare a lui Iisus (Caroline Bynum, *op.cit.*, p. 87). De vreme ce în tratatele medievale toate fluidele corpului aveau aceeaşi origine, sângele, atunci sângerarea lui Iisus trebuie că era văzută ca un simbol al ispăşirii. Trebuie menţionat că nu latura sexuală era cea vizată. În cele din urmă, ei vedeau în penis şi în rana din coaste mai mult durerea, sângerarea şi mântuirea.

Alte puncte de interes O altă problemă abordată de Leo Steinberg se referă la Iisus ca Mântuitor. Iisus era diferit de oameni nu numai pentru că era lipsit de păcatul comis ci era lipsit, prin conceperea sa, şi de păcatul originar. Astfel, cuvântul *pudenda* (părţi ruşinoase) aplicat corpului lui Iisus este folosit impropriu, după părerea autorului. Cuvântul *pudenda* vine din latinul *pudere* care înseamnă a simţi sau a cauza ruşine. Dar ruşinea a intrat în lume odată cu Adam şi Eva şi este meritul lui Iisus, noul Adam, de a fi recâştigat statutul iniţial al omului – cel lipsit de ruşine – în ceea ce priveşte sexualitatea sa. Autorul consideră că e un motiv destul de întemeiat pentru ca artiştii Evului Mediu să acorde sexului lui Iisus o importanţă similară aceleia acordate stigmatelor, transformându-l într-un motiv de *ostentatio*.

Penisul lui Christos poate fi văzut şi ca simbol al abstinenţei, iar autorul oferă o posibilă interpretare a falusului lui Iisus ca armă împotriva morţii (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 46). Penisul este văzut de multe ori ca simbol al puterii, iar în cazul lui Iisus al triumfului asupra morţii. Astfel, o altă explicaţie pentru prezenţa acestor imagini în pictura vremii poate fi următoarea: penisul erect, chiar după moarte, este simbol al victoriei umanităţii, simbolizată de falus, asupra morţii (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 90). Organul sexual al lui Iisus expus nu mai simbolizează aici virilitatea agresivă, ci oferă o viziune a lui Dumnezeu care îşi asumă slăbiciunea umană. El nu se vrea afirmarea unei puteri superioare, ci o coborâre de la starea de creator la nivelul şi la condiţia creaţiei.

Imaginea vizuală a lui Iisus atingându-şi vintrea poate să însemne o promisiune îndeplinită. Autorul spune că Iisus şi-a îndeplinit Patimile şi că, prin acest gest, încearcă să revină la prima scenă a acestora, Circumcizia, încheind un ciclu complet cu prima şi cu ultima rană. Acest lucru poate fi susţinut şi de gestul întâlnit într-o Pieta de sec. XV, în care mâna Fecioarei este aşezată pe vintrea lui Iisus, asumându-şi acelaşi rol protector pe care îl vedem în scenele cu Iisus copil şi Maria (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 104).

Caroline Bynum atrage atenţia asupra numărului restrâns de argumente textuale care să susţină teoria lui Steinberg potrivit căreia artiştii Renaşterii se focalizaseră pe penisul lui Iisus şi acest lucru ar fi fost o mărturie teologică. Steinberg nu a greşit, spune Caroline Bynum, când a afirmat că artiştii au oferit o nouă perspectivă asupra trupului lui Iisus; el a uitat însă să menţioneze că artiştii reprezentau toate părţile din care era alcătuit trupul Mântuitorului. El era, în viziune medievală, mama, tatăl sau fratele lor. Steinberg greşeşte, din punctul de vedere al autoarei, când oferă o explicaţie tipică omului modern, aplicată unei perioade care era mult mai legată de dogmă şi de simboluri. Artiştii Evului Mediu nici nu au echivalat corpul cu sexualitatea, nici nu au respins corpul ca fiind rău. Ei vedeau carnea ca fiind vulnerabilă şi fertilă iar Întruparea ca pe un mijloc de salvare. Trebuie să luăm în considerare faptul că arta şi doctrina medievală vorbeau mai mult despre Viaţa de Apoi, considerând suferinţa şi durerea cauze ale salvării.

Autoarea subliniază că este numai un concept modern să privim organele genitale ca simbol al sexualităţii. Trebuie cercetat dacă oamenii medievali priveau erecţia ca pe o activitate sexuală, sau dacă, atunci când vizualizau un penis, ei se gândeau neapărat la actul sexual. În această ordine de idei, autoarea consideră ca lucrarea lui Steinberg s-ar fi putut numi, mai degrabă, „Organele genitale ale lui Iisus". O a doua problemă pe care o ridică Bynum este legată de existenţa textelor care să sugereze această asociere. Nu se ştie dacă teologii vremii discutau despre penisul lui Iisus ca despre un organ cu activitate sexuală, ca despre un semn al bărbăţiei sale şi dacă ei asociau aceasta cu caracterul uman al lui Christos.

Pentru prima problemă, este greu de afirmat că oamenii medievali nu vedeau în acele lucrări ceea ce vedem noi azi. Oamenii moderni au tendinţa de a transforma corpul într-un obiect erotic şi de a se autodefini prin natura sexualităţii lor. Se pare, însă, că oamenii medievali nu se defineau după orientarea lor sexuală. Pentru medievali existau numai diferite feluri de acte sexuale.

De asemenea, conform teoriei lansate de Caroline Bynum, omul medieval nu înţelegea ca fiind erotice o serie de senzaţii pe care le experimenta corpul şi pe care noi cu siguranţă le percepem astăzi ca atare. Ca dovadă, pentru

susţinerea acestei idei, autoarea aduce o serie de exemple textuale. Poeta Hadewijck se descrie pierdută în extazul provocat de o îmbrăţişare cu Iisus care a penetrat-o. În concepţia acesteia, experienţa pe care a trăit-o era echivalată cu iubirea de Dumnezeu. În aceeaşi situaţie se găseşte şi Sfânta Catherina, care considera prepuţul lui Iisus un inel de logodnă, pecetluind legătura ei cu acesta. În acelaşi context, o altă parte a corpului, pe care noi o considerăm încărcată de erotism, sânii, erau văzuţi în Evul Mediu ca o sursă de hrană. Afirmaţia este întărită şi de asocierea în imagini a Fecioarei cu sânii dezveliţi alături de fructe. (Caroline Bynum, *op. cit.*, p. 86).

Steinberg explică punctul său de vedere cu privire la sexualitatea lui Iisus spunând că în mod normal sexualitatea şi Christos sunt două subiecte ireconciliabile. Faptul că Iisus este lipsit de sexualitate şi că sexualitatea este oarecum incriminatoare pentru acesta, fac ca asocierea celor doi să fie aproape imposibilă. Faptul că el găseşte un punct comun între cele două subiecte, în arta medievală şi cea a Renaşterii, face ca cei ce citesc despre această asociere să fie circumspecţi. Dacă totuşi afirmaţia este argumentată cu imagini, atunci se consideră că acestea au un caracter excepţional.

Steinberg explică existenţa acestei legături prin numărul foarte mare de lucrări în care el găseşte o conexiune între cele două subiecte. Subiectul său nu este o particularitate, ci un fenomen major în istoria creştinismului (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 107). În mod normal, spune autorul, reprezentări de acest gen, datând din Renaştere, ar fi fost retuşate mai devreme sau mai târziu, dacă nu ar fi fost în concordanţă cu credinţa. Astfel de simboluri nu s-au putut naşte decât dintr-un sentiment religios puternic care, depăşind tabuurile, a reuşit să reprezinte dogma.

Este foarte interesant, spune Steinberg, modul în care artiştii au reuşit să înţeleagă metaforele atât de bine, încât să le adopte şi să le imite, înainte să apară cineva care să fie educat în spiritul înţelegerii. Dar puterea de înţelegere – uitată – la care se referă titlul acestei lucrări este foarte sofisticată şi profundă. Este preţul pe care îl plăteşte societatea modernă pentru îndepărtarea sa de la izvorul misticismul creştin. De asemenea, autorul realizează că unele presupuneri ale sale sunt conjuncturale, dar se lansează în interpretări tocmai pentru a îndemna omul post-modern să privească aceste lucrări fără a se ruşina.

Concluziile la care ajunge Steinberg se bazează mai mult pe o analiză de imagine tipică pentru un istoric de artă. Cu toate acestea, el încearcă în aceeaşi măsură să îşi justifice punctul de vedere, utilizând drept suport diverse texte contemporane lucrărilor.

Faptul că noi, cei de azi, privim lucrările prin prisma epocii post-moderne în care trăim îşi pune fără îndoială amprenta asupra modului în care percepem mesajul lor. Din punctul de vedere al epocii noastre, ambele teorii enunţate de autori sunt valide şi cel puţin demne de luat în considerare. Faptul că devenim sau nu partizanii uneia sau a alteia depinde fără îndoială de substratul cognitivo-afectiv al fiecăruia dintre noi. Această temă este una deosebit de interesanta dar şi controversată.

IOANA SAVU

Adrian Ioniţă, Dan Căpăţână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu: *Feldioara-Marienburg. Contribuţii arheologice la istoria Ţării Bârsei/Archäologische Beiträge zur geschichte des Burzenlandes*, Bucureşti, Editura Academiei, 2004, 163 pagini, 84 de figuri la sfârşitul volumului.

Dedicat memoriei profesorului Radu Popa, volumul pe care îl prezentăm cuprinde cea mai mare parte a cercetărilor arheologice efectuate în localitatea Feldioara, jud. Braşov, în anii 1990-1995. Începute din iniţiativa şi sub coordonarea lui Radu Popa în 1990, săpăturile au fost preluate din 1993 de Adrian Ioniţă şi Dan Căpăţână. Investigaţiile s-au concentrat în 5 sectoare: A – în partea de sud-est a localităţii, pe marginea unei terase; B – în jurul actualei biserici evanghelice; C – în grădina casei parohiale; D – piaţeta dintre biserica evanghelică şi casa parohială; E – la limita de vest a cetăţii de pământ; F – ruinele cetăţii medievale. Dintre acestea, în volum sunt prelucrate sectoarele D şi F. Sectorul A, coordonat de semnatara acestor rânduri, a fost prelucrat şi publicat separat[1], iar cercetările din sectoarele B, C şi E rămase parţiale, au fost considerate pentru moment mai puţin relevante.

În *Introducere* sunt expuse motivaţiile ce l-au determinat pe Radu Popa să deschidă acest şantier, sunt prezentaţi autorii şi

[1] D. Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last Middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th-16th centuries*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj-Napoca 2003, p. 305-328. Prelucrarea a fost parţială, deoarece autoarea nu a avut acces la materialul descoperit în săpături.

colaboratorii. După un scurt capitol dedicat *Amplasării geografice (A. Ioniță)*, urmează *Istoricul cercetării (A. Ioniță)*. Aflăm de aici că la Feldioara s-au efectuat cercetări arheologice în mai multe etape, începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, orientate însă spre componenta preistorică a sitului. Este prezentat colectivul șantierului în cele 6 campanii de cercetare din anii 1990-1995, sunt descrise pe scurt sectoarele și este schițată o machetă stratigrafică a sitului.

Capitolul 4, semnat de N. și R. Boroffka, este dedicat *preistoriei*. În cursul săpăturilor au fost intersectate depuneri preistorice sub forma unor straturi sau a unor complexe, dar acestea nu au fost cercetate în mod special, materialul fiind recoltat pe adâncimi. Din epocile neolitică și eneolitică sunt reprezentate culturile cu ceramică lineară, Starčevo-Criș, Precucuteni, Boian (faza Giulești), Gumelnița, Cucuteni (grupul Ariușd) și Bodrogkéresztur. Perioada de tranziție este marcată de cultura Coțofeni, iar epocii bronzului timpuriu îi aparțin consistente vestigii ale culturii Schneckenberg. La Feldioara s-a locuit de asemenea în Hallstatt (cultura Gáva) și în La Téne. Locuirea dacică, reprezentată prin fragmente ceramice și două monede republicane, s-a încheiat probabil odată cu întemeierea așezării romane.

Epoca romană este tratată pe scurt în capitolul 5, semnat de A. Ioniță. Materiale romane au apărut în special în sectoarele D și A, iar în sectorul D au fost identificate și urmele unor locuințe, care nu sunt însă detaliate în text. Autorul consideră că așezarea era alcătuită din 10-12 gospodării, concentrate în interiorul cetății de pământ, în secolele II-IV. Din inventarul acestora piesele de metal au fost publicate anterior[2] și nu sunt reluate în monografie, în schimb este comentată și ilustrată ceramica.

Capitolul 6 sintetizează descoperirile de *epocă medievală* din sectoarele D și F, respectiv necropola (A. Ioniță) și cetatea (D. Căpățână, cu contribuția lui A. Ioniță, N. Boroffka și R. Boroffka).

În piațeta din spatele bisericii evanghelice (sectorul D) a fost descoperită una dintre cele mai importante necropole medievale din Transilvania, aparținând coloniștilor sași și caracterizată prin înhumări în gropi cu nișă cefalică. Au fost cercetate 109 morminte, în care s-au înhumat 119 indivizi (6 morminte duble, 2 morminte triple). După catalogul mormintelor, urmează un detaliat comentariu referitor la contextul stratigrafic general și tipologia cimitirului, accentul fiind pus în mod evident pe ritualul funerar (tipologia gropilor și a foselor, poziția morților). 17% dintre morminte au inventar, constând din 18 monede și un inel de tâmplă cu capăt în S. În afară de acestea mai apar sporadic urme de metal, fragmente ceramice, oase de animale, cochilii și cărbune. Complexa analiză a necropolei este sintetizată într-un tabel combinatoriu (fig. 59), iar pentru tipologia gropilor cu nișă ni se prezintă de asemenea un tablou cronologic (fig. 60).

Cele 6 monede medievale asigură datarea necropolei în a doua jumătate a secolului al XII-lea, încetarea înmormântărilor fiind determinată de instalarea teutonilor la Feldioara, începând din 1211. Autorul consideră că în sec. XIII cimitirul s-a transferat în jurul bisericii parohiale, adică aproximativ 50 m spre vest, s-a renunțat brusc la groapa cu nișă pentru cap, iar suprafața necropolei a fost cedată cavalerilor teutoni. Un strat de mortar care căpăcuiește gropile mormintelor este interpretat ca nivel de construcție pentru capela teutonilor, care nu a fost însă localizată prin săpături. Înțelegem că pe o suprafață destul de restrânsă în prima jumătate a secolului al XIII-lea au funcționat atât biserica parohială cât și un lăcaș de cult folosit de teutoni. Ulterior suprafața necropolei a devenit un fel de piațetă a așezării medievale, deja din secolul al XIV-lea fiind deranjată de numeroase gropi.

Pe teritoriul necropolei au mai fost descoperite o serie de obiecte datate în secolele XIV-XVIII, care sunt enumerate pe scurt și ilustrate. Ceramica din straturile imediat următoare funcționării necropolei, respectiv din secolele XIII-XV, este prezentată și ea lapidar, în vreme ce materialul mai târziu nu este cuprins în volum.

Autorul se ocupă în mod deosebit de ritualul înmormântării cu nișă cefalică, care permite atribuirea necropolei primului grup de coloniști sași așezați la Feldioara. Cu ajutorul a peste 100 de analogii europene, A. Ioniță urmărește apariția acestui fenomen funerar și evoluția lui începând din sec. V și până în secolul al XVI-lea. Așa cum rezultă din această erudită prezentare, mormântul cu nișă reprezintă aproape o banalitate în Europa centrală. Cu toate acestea, este interesant faptul că nu există preocupări speciale orientate în această direcție, care să contureze o imagine de ansamblu asupra problemei sintetizând stadiul cercetărilor. Fenomenul nu are explicații satisfăcătoare, el apare brusc în secolul al V-lea și se menține până în zorii epocii moderne. Pe de o parte este interpretat ca semn al unui anumit statut social, pe de altă parte se răspândește ca o modă, și o lungă

[2] A. Ioniță, *Așezarea romană de la Feldioara*, în *Mousaios* 4, 1, 1994, pag. 95-104.

perioadă aceste două accepţiuni coexistă. A. Ioniţă a preferat o prezentare geografică a acestor descoperiri, deşi poate o sistematizare tipologică a lor ar fi fost mai utilă cititorului.

Pe teritoriul Transilvaniei astfel de morminte sunt menţionate la Drăuşeni, Orăştie, Mediaş, Sibiu-Piaţa Huet şi Sighişoara, evident în zona de colonizare occidentală din a doua jumătate a secolului al XII-lea. Nu s-a realizat o cartare a descoperirilor, dar punctele sunt atât de puţine încât o hartă nu era de fapt neapărat necesară.

Autorul consideră că se pot diferenţia 4 tipuri de morminte cu nişă cefalică: 1. sarcofage (sec. VI-XV), 2. ciste din piatră, cărămidă sau mixte (sec. X-XV), 3. gropi săpate în stâncă sau într-un sol foarte pietros (sec. X-XII), 4. gropi săpate în pământ (sec. X-XIII). După părerea noastră această clasificare se reduce de fapt la 3 tipuri, mormintele săpate în solul natural, stâncă, piatră sau pământ formând un singur tip. Pe următoarea treaptă se pot deosebi evident o serie de variante, asupra cărora nu este însă locul să insistăm.

În ceea ce priveşte mormintele cu nişă din Europa central-estică, ele pot aparţine: 1. unor colonişti occidentali; 2. unor înalţi prelaţi sau unor monahi din ordinele religioase venite din occident; 3. unor persoane cu un anumit statut social. După câte înţelegem, mormintele cunoscute în Transilvania sunt atribuite exclusiv primei grupe, din punct de vedere cronologic încadrându-se în secolul al XII-lea. Apărute în alte medii, ele au un caracter reprezentativ, şi se exemplifică prin cele de la Sebeş Alba, care de fapt nu sunt prevăzute cu nişă ci cu un fel de pernă sub cap. Autorul foloseşte deseori expresia de "mormânt antropomorf" asupra sensului căreia ne exprimăm rezerve.

Mormintele cu nişă cefalică au fost semnalate pentru prima dată în Transilvania de către Radu Heitel, în urma descoperirilor din jurul catedralei romano-catolice din Alba-Iulia[3]. Deşi la vremea respectivă acest ritual era puţin cunoscut şi pe plan european, autorul a identificat cu o remarcabilă intuiţie în purtătorii lui pe oaspeţii occidentali aduşi în Transilvania de regalitatea maghiară. Cercetările ulterioare au confirmat această opinie, iar necropola de la Feldioara, conservată în mod aproape miraculos prin transferarea cimitirului comunităţii încă din secolul al XIII-lea, este până acum cea mai completă descoperire de acest gen din România.

Aşa cum subliniază Adrian Ioniţă, importanţa deosebită a acestei necropole rezidă în faptul că ea demonstrează colonizarea ţării Bârsei încă din secolul al XII-lea, mai exact în timpul lui Geza II (1141-1161). Expresia *terra deserta et inhabitata*, folosită în legătură cu Ţara Bârsei, este interpretată drept o simplă "formulare de cancelarie", care este departe de a reflecta situaţia existentă în acest teritoriu. Această teorie, susţinută de autor încă din 1994 prin mai multe studii ale sale[4], este astăzi unanim acceptată în literatura de specialitate a perioadei.

Parcurgând paginile dedicate sectorului D, este evident că ele reflectă o săpătură riguroasă, bine înregistrată şi minuţios prelucrată, în care recunoaştem cu uşurinţă prezenţa celui care a fost Radu Popa. Felul în care acest complex este introdus în circuitul ştiinţific este fără îndoială exemplar şi ar putea fi un model pentru prelucrarea ştiinţifică a oricărei necropole medievale.

Subcapitolul referitor la cetate este cu mult mai palid decât cel prezentat mai sus, cu toate că în fond săpăturile au fost aproape exhaustive (fig. 61). După o scurtă descriere a amplasamentului şi a stării ruinelor la începutul investigaţiilor, este prezentată pe scurt săpătura (21 de secţiuni şi casete în 5 ani de săpături) şi stratigrafia generală, expediată într-un paragraf.

Cea mai veche etapă de construcţie (totodată prima fază de locuire medievală) constă dintr-un zid gros de 1,90 m, păstrat segmenţial în afara incintei actuale, pe laturile de nord şi vest ale acesteia. Zidul, dezvelit pe o lungime de 56 m, pare să descrie o formă ovală, dar nu a fost regăsit în secţiunile de pe laturile de sud şi est, fapt pus pe seama fie a unei alunecări de teren, fie a unei demantelări ce nu lăsat urme arheologice. Să fie oare o fază neterminată? Autorii afirmă însă cu siguranţă apartenenţa acestui segment la o

[3] R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba Iulia (1968-1977)*, I, *SCIV*, 36, 3, 1985, pag. 228. Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetăţii de la Alba Iulia (1968-1977)*, II, *SCIV*, 36, 3, 1986, pag. 244.

[4] A. Ioniţă, *Date noi privind colonizarea germană în Ţara Bârsei şi graniţa de est a Regatului maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *Revista Istorică*, 5, 3-4, 1994, pag. 273-281. Idem, *Das Gräberfeld von Marienburg und die deutsche Siedlung in Siebenbürgen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte des Burzenlandes im 12. Und 13. Jahrhundert*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 19, 2, 1996, pag. 121-128. Idem, *Quelques considérations sur la nécropole de Feldioara (dép. de Braşov)*, în vol. *Proceedings of the International Historical Conference: 900 years from the Saint Ladislas Death*, Oradea 1996, pag. 24-27.

incintă care încadra întregul platou al dealului şi consideră că aceasta este fortificaţia menţionată în 1240. Deşi nu există elemente care să sugereze o anumită încadrare cronologică, ruina este datată în secolul al XIII-lea şi atribuită, din punct de vedere constructiv, cavalerilor teutoni.

Cetatea actuală, de formă ovală cu axul lung aproximativ est-vest şi două turnuri la extremităţile acestui ax, nu are nici ea o cronologie rezultată din investigaţiile arheologice. Autorii consideră că a fost edificată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea de către comunitatea săsească, şi a suferit mai multe etape de refacere sau reparaţie în secolele XVI-XVII, la care se poate adăuga o restaurare destul de drastică în secolul al XIX-lea. Rezultă indirect că la plecarea teutonilor cetatea lor a fost demolată, iar saşii rămaşi au construit una asemănătoare pe acelaşi amplasament Cetatea de la Feldioara apare astfel drept una dintre cele mai timpurii cetăţi de refugiu construite de saşi.

Aproximativ în mijlocul incintei a fost descoperită o biserică sală cu absidă în formă de potcoavă şi o clopotniţă dreptunghiulară în faţada de vest. Întreaga suprafaţă a absidei este ocupată de fundaţia în formă de T a mesei altarului, construită probabil într-o etapă mai târzie, după cum sugerează semnele grafice întrebuinţate în fig. 67. Zona arcului de triumf este uşor incoerentă: pe latura de nord pare să fi existat un pilon avansat spre interior, în vreme ce spre sud zidul se dezvoltă în linie dreaptă. Ulterior (?) limita dintre navă şi absidă a fost marcată printr-o zidărie ce pare superficială, poate o fundaţie pentru o treaptă? În sfârşit în colţul de sud-est al navei apare un pilon, ce ar putea sugera existenţa la un moment dat a unei bolţi? Autorii nu comentează aceste detalii ale planului. Între biserică şi cetate nu s-a putut stabili o legătură stratigrafică. Fără să existe argumente arheologice, biserica este datată în secolul al XV-lea, după plan şi tencuială, dar aceste elemente nu pot fi socotite, după părerea noastră, ca definitorii în acest sens. Pictarea bisericii înainte de reformă poate însemna şi secolul al XIII-lea, de pildă. Autorii leagă această cronologie de faptul că în sec. XVI biserica este menţionată în legătură cu o abaţie din Braşov. Suntem informaţi că tot în secolul al XVI-lea s-au construit anexele bisericii, dar nici din text şi nici din ilustraţie nu ne dăm seama care sunt acestea. Poate acele construcţii interioare cu planimetrie neclară din fig. 61?

Materialul arheologic descoperit la cetate este doar enumerat. Câteva fragmente din sec. VII-VIII au apărut probabil în poziţie secundară, deoarece nicăieri nu se vorbeşte despre un nivel de locuire din această etapă. Din sec. XIII-XIV (prima perioadă de funcţionare a cetăţii?!) este menţionată ceramică arsă reducător, decorată prin incizie (un material destul de rar în Transilvania, asupra căruia regretăm că autorii nu insistă). Din secolele următoare s-a descoperit ceramică "diversă", dar majoritatea fragmentelor ilustrate la planşa 81 par să aparţină sec. XIV-XV. Sunt menţionate de asemenea fragmente de cahle oală din sec. XVI-XVII. Celelalte materiale se rezumă la câteva mici obiecte din metal, un pieptăn din os şi două monede din sec. XVIII.

Dintr-o săpătură destul de amplă, este frustrant faptul că în prezentarea cetăţii nu se face uz de argumente arheologice şi nici referiri la stratigrafie. Desigur, o explicaţie parţială este aceea că pe teritoriul cetăţii s-au mai făcut şi alte săpături; totuşi, o analiză stratigrafică detaliată ar fi fost de mare folos. Descrierea tehnică a ruinelor se rezumă în general la precizarea unor lăţimi, dar erau importante şi cotele de adâncime, felul în care au fost fundate, identificarea unor nivele de construcţie sau de demolare. O analiză de acest gen ar putea conduce la surprinzătoare concluzii privind cronologia relativă a construcţiilor de pe dealul de la Feldioara. De asemenea ar fi fost interesant de ştiut dacă se poate identifica un nivel de locuire din prima jumătate a sec. XIII, eventual în apropierea zidului ruinat atribuit teutonilor.

Subcapitolul 7 prezintă *descoperirile monetare*. Catalogul celor 38 de piese este urmat de un pertinent comentariu semnat de Adrian Popescu. Capitolul 8 conţine un *inventar al documentelor* în care este menţionată Feldioara în sec. XIII-XVI.

Cele 69 de pagini ale cărţii sunt traduse apoi integral în limba germană, după care urmează rezumate în limbile română, germană, engleză şi franceză.

Concordanţa numelor de localităţi (română-germană-maghiară) este o prezenţă inspirată în finalul lucrării, iar alături de aceasta anexele mai cuprind, în mod tradiţional, *prescurtările* utilizate, şi o impunătoare *bibliografie*.

Ilustraţia cărţii este deosebit de complexă, cuprinzând planuri generale care facilitează înţelegerea săpăturii, planuri şi profile detaliate ale celor două sectoare analizate şi materialul arheologic. Preistoria este ilustrată prin 30 de figuri cu ceramică, iar alte 3 figuri conţin ceramică romană. Necropola este ilustrată printr-un plan general, două profile (fără să ştim secţiunile) şi planurile celor mai multe dintre morminte (15 figuri). Alte 3 figuri conţin fotografii. Ceramica din sectorul F se rezumă la o singură figură, iar obiectele de metal din

sectoarele D şi F formează şi ele o altă figură. Cercetările din zona cetăţii sunt ilustrate în 18 figuri: un plan general al săpăturilor, 5 secţiuni cu planuri şi profile, selectate astfel încât să reprezinte diferitele sectoare, 2 profile ale secţiunilor lungi din interior, un plan general al săpăturilor pentru identificarea bisericii şi 23 de fotografii. Materialul ceramic este concentrat în două planşe iar fotografiile monedelor în altele două. În ansamblu ilustraţia este de calitate bună şi perfect lizibilă, această ultimă remarcă fiind de reţinut în primul rând în ceea ce priveşte profilele.

Monografia parţială a cercetărilor arheologice de la Feldioara se adaugă unei serii foarte restrânse a monografiilor arheologice referitoare la evul mediu transilvănean. Pe ansamblu apreciem că este o lucrare bine făcută, ale cărei concluzii sunt expuse cu claritate – chiar dacă nu totdeauna argumentate până la capăt. Situl de la Feldioara ridică în continuare unele probleme, legate în principal de evoluţia clădirilor de cult, de raportul dintre o eventuală capelă teutonă şi un edificiu parohial al primilor colonişti. Probabil finalizarea cercetărilor de la biserica evanghelică va furniza unele răspunsuri în această direcţie, aducând unele clarificări la problematica existenţă a teutonilor la Feldioara. De asemenea publicarea celorlalte sectoare, a săpăturilor mai vechi şi o eventuală recuperare a materialului din sectorul A ar fi bunuri câştigate ale arheologiei medievale din Transilvania.

DANIELA MARCU ISTRATE

Marius Porumb, *Ştefan cel Mare şi Transilvania. Legături culturale şi artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004, 123 p., în limbile română, franceză şi germană, 88 de ilustraţii.

Lucrarea lui Marius Porumb reprezintă o contribuţie importantă în cadrul istoriografiei asupra legăturilor dintre Moldova şi Transilvania în secolele XV-XVI, continuând cercetarea aspectelor cultural-artistice[5], neglijate pe nedrept de unii istorici în favoarea celor economice sau politico-militare[6]. Aceste ultime aspecte, deşi susţinute de un aport documentar mai solid – apanaj al actului oficial, nu reuşesc să întregească pe deplin dimensiunea comunicării dintre Ţările Române.

Problematica legăturilor culturale şi artistice între Moldova lui Ştefan cel Mare şi Transilvania se situează în completarea unei istoriografii a problemei, care a insistat mai mult asupra legăturilor bisericeşti[7] sau circulaţiei cărţii manuscrise[8], decât asupra "intermediarilor" şi "influenţelor" specifice unei istorii a artelor[9], care încearcă să reconstituie aspecte sesizabile doar în "durata lungă", aparţinând analizelor comparativ-stilistice.

Recuperând contribuţia epocii lui Ştefan cel Mare în Transilvania pe tărâm cultural-artistic, autorul contextualizează în demersul

[5] Autorul continuă prin prezenta lucrare unele cercetări mai vechi asupra subiectului, concretizate într-un articol din 1981: Marius Porumb, *Arta românească din Transilvania şi legăturile sale cu Moldova în timpul lui Ştefan cel Mare*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca*, XXIV, 1981, pp. 171-195.

[6] Cele mai importante lucrări aparţin lui: Grigore C. Conduratu, *Relaţiunile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ungaria. Până în anul 1526*, cu o scrisoare de Grigore G. Tocilescu, Bucureşti, 1898; Alexandru I. Gonţa, *Legăturile economice dintre Moldova şi Transilvania în secolele XIII-XVII*, Bucureşti, 1989; Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV-XVI)*, Bucureşti, 1965; Victor Motogna, *Relaţiile dintre Moldova şi Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928; Vasile Pârvan, *Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ungaria*, în *Studii de istorie medievală şi modernă*, ediţie îngrijită, note şi indici de Lucian Nastasă, Bucureşti, 1990, p. 129-206.

[7] Câteva lucrări despre legăturile bisericeşti ale Moldovei cu Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare sunt: Victor Popa, *Consideraţiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea şi raporturile ei cu Moldova*, în *Mitropolia Banatului*, VIII, 1958, nr. 7-9; Ştefan Balş, *Biserica lui Ştefan cel Mare de la Vad*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, XXXVI, 1943.

[8] Despre circulaţia manuscriselor de carte bisericească între Moldova şi Transilvania în timpul lui Ştefan cel Mare: M. Dan, O. Filipoiu, *Contribuţii la istoria legăturilor culturale dintre Moldova şi Transilvania în orânduirea feudală. Un manuscris slav transilvănean din 1511*, în *Mitropolia Moldovei*, XXXIX, 1963; a se vedea şi Petre P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, Bucureşti, 1959. Mai recent – Florian Dudaş, *Cărturari şi artişti din Muntenia şi Moldova peregrini în Crişana (sec. XIV-XVIII)*, Timişoara, 2003.

[9] Marius Porumb, *Zugravii iconostasului bisericii Sfîntul Nicolae din Hunedoara*, în *Acta Musei Napocensis*, X, 1973; Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ştefan cel Mare. Relaţii cu lumea occidentală*, în *Studii şi Materiale de Istorie Medie*, VIII, 1975.

său în primul rând surse de natură materială, de proveniență moldovenească sau realizate de meșteri din Moldova – reprezentate de edificii (fortificații, reședințe, biserici sau capele, cu caracteristicile lor arhitectonice, decorative și planimetrice), obiecte decorativ-semnificante (blazoane ale Moldovei în biserici transilvănene reformate, sub formă de reliefuri sau gravuri), odoare necesare cultului (icoane, potire, clopote) și manuscrise moldovenești de factură și uz bisericesc. Toate aceste izvoare le identifică pe teritoriul unei Transilvanii incluse regatului maghiar, circumscriind foarte precis[10] zonele în care s-au conturat cu precădere focarele de influență de sorginte est-carpatică. Acestea s-au grupat în jurul stăpânirilor lui Ștefan cel Mare, în virtutea dreptului feudo-vasalic, acordat de regele Ungariei – Mathia Corvin, pentru stăpânirea feudelor Ciceului și Cetății de Baltă cu satele aparținătoare, iar pentru înzestrarea cu edificii și odoare a arhiepiscopiei de Feleac și episcopiei de Vad, în virtutea dreptului de patronaj și ctitorire de tradiție bizantină.

Alături de aceste surse materiale și bazându-se pe caracteristicile lor, autorul stabilește conexiuni, menite a apropia, comparativ, cele două zone. Legăturile cultural-artistice își au de fapt esența în această apropiere, în virtutea unui "dialog" reconstituit pe baza surselor materiale, a informațiilor din izvoarele epigrafice, narative sau documentare și a analogiilor între acestea. O aplicare a metodei comparativ-stilistice ar fi însă insuficientă dacă nu s-ar încerca reconstituirea filierelor prin care un anumit obiect sau specificitate artistică s-a propagat într-un mediu relativ îndepărtat geografic, cât și cultural de cel de origine. S-a încercat așadar, atât cât au permis-o sursele, identificarea artiștilor și cărturarilor moldoveni care au creat, transmis și difuzat moștenirea de cultură și artă românească în Transilvania, fără a se neglija aportul oficial, domnesc sau boieresc, ca promotor al răspândirii culturii în spațiul românesc medieval.

Cultura și arta moldovenească și-au făcut simțită prezența prin intermediul însemnelor puterii temporale, reprezentate în primul rând de stema Moldovei (bourul), care figurează la Cetatea Ciceului, așa cum s-a păstrat reprezentată într-o gravură de secol XIX[11], pe cahle descoperite la Sighișoara și Odorheiu Secuiesc[12] sau pe turnul fortificației bisericii evanghelice de la Boian.[13] De asemenea, s-a remarcat "aportul ctitoricesc și daniile"[14] lui Ștefan-voievod pentru centrele episcopale românești de la Vad și mai ales de la Feleac, unde domnul a trimis un Liturghier (1481) și un Tetraevangheliar (1488), manuscrise miniate cu ferecături, care indiferent unde anume au fost realizate – în Transilvania sau în Moldova, păstrează influențe specifice artei moldovenești.[15] Aceste influențe au fost sesizate de autor și în ceea ce privește planul triconc al bisericii din Vad, asemănător cu cel al bisericilor de la Est[16] sau Sud de Carpați, dar și în cadrul altor elemente stilistice care ar fi avut la origine un model de sorginte moldovenească. În fapt, preluând ideea Corinei Nicolescu, Marius Porumb reiterează ideea că arta epocii lui Ștefan cel Mare a sintetizat toate achizițiile cultural-artistice ale lumii românești de până în secolul al XV-lea.[17] Remarcăm, din perspectiva legăturilor dintre Țările Române, că această sinteză constituie un reper al devenirii culturii și civilizației medievale românești, dar nu neapărat că fenomenul ar putea fi reflecția unei culturi și civilizații unitare deja conturate.

Problema atribuirilor particulare ale "actului" cultural-artistic ridică însă și mai multe probleme, mai ales de analogie, pe care însă autorul le rezolvă, descoperind alte fațete ale comunicării dintre Țările Române : schimbul de meșteri, de artiști, dar mai ales de experiență, din care au rezultat lucrări de artă valoroase, pe ambele părți ale Carpaților. Astfel, se realizează o apropiere între picturile de factura Maica Domnului *Hodighitria*, păstrate până astăzi în biserica Sfântul Nicolae din Hunedoara și aparținând mănăstirii din Plosca și ansamblul de la Bălinești, prin persoana unuia și același meșter, amintit într-o listă din absida altarului bisericii hunedorene, Gavriil Ieromonahul.[18] Un alt exemplu este constituit de *Tripticul Deisis*, din Sudul Transilvaniei, al cărui pictor, căruia i-au fost atribuite icoanele de la Budești-Josani (Ioan Botezătorul) și Lupșa-Alba (Iisus Pantocrator), a fost identificat pe baza inscripției

[10] Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania. Legături culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Cluj-Napoca, 2004, p. 13, 15-16.
[11] *Ibidem*, p. 12.
[12] *Ibidem*, p. 14.
[13] *Ibidem*, p. 121, ilustrația nr. 73.
[14] *Ibidem*, p. 18.
[15] *Ibidem*, p. 21.
[16] *Ibidem*, p. 24-25.
[17] Corina Nicolescu, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 259-361, apud Marius Porumb, *op.cit.*, p. 25, nota 25.
[18] Marius Porumb, *op.cit.*, p. 27-28.

icoanei de la Budeşti, în persoana "multgreşitului Gheorghie".[19]

Analogiile şi atribuirile sunt realizate în baza unor elemente certe, repetabile şi elocvente, iar confirmarea este cu atât mai sigură cu cât este susţinută prin inscripţii sau alte categorii de izvoare care să autentifice intuiţia istoricului de artă. Motivele recurente vorbesc de la sine : patrufoiul şi vrejul de semipalmete sunt prezente atât în pictura, cât şi în miniatura românească, iar planul triconc al unor biserici reia, atât în Moldova, cât şi în Transilvania, mai vechiul model muntean Vodiţa II.

În ceea ce priveşte circulaţia cărţii manuscrise între Moldova şi Transilvania, autorul aduce câteva exemple, ilustrând felul în care lucrările de uz bisericesc erau aduse de moldoveni călători în Ardeal. Astfel sugerează însemnarea în slavonă – de la sfârşitul secolului XV sau începutul veacului XVI – de pe un Triod slavon de secol XV, semnalat de Nicolae Iorga şi aflat în biserica ortodoxă din Hunedoara, dar provenind de la Mănăstirea Plosca. Acest Triod fusese dăruit ardelenilor, împreună cu alte cărţi bisericeşti de învăţătură de către Ieromonahul Simeon de la Mănăstirea Neamţ.[20] De la Est de Carpaţi au mai fost aduse în Transilvania Liturghiere şi Tetraevangheliare, folosite vreme de sute de ani, astfel că în 1696 mitropolitul Teofil din Bălgrad era în posesia unui Liturghier slavon scris de "păcătosul ieromonah Ghervasie din Putna", probabil în jurul anului 1492.[21]

Lucrarea integrează legăturile cultural-artistice dintre Moldova şi Transilvania efortului de regenerare spirituală care a caracterizat domnia lui Ştefan cel Mare şi care a corespuns în Ardeal revitalizării tradiţiilor din ambianţa ctitoriilor cneziale[22] şi a zonelor de autonomie românească. Se reiau ideile umanismului renascentist, legate de transmiterea moştenirii romanităţii răsăritene prin intermediul perpetuării tradiţiilor culturale bizantine, paralel cu tendinţele spre unitate ale Ţărilor Române.

Contribuţia lui Marius Porumb este importantă prin sintetizarea legăturilor cultural-artistice între Moldova lui Ştefan cel Mare şi Transilvania, la nivelul unei întregi domnii, ceea ce nu s-a mai realizat pentru perioade aşa de timpurii ale culturii româneşti, deoarece demersul implică dificultăţi în reperarea, corelarea şi interpretarea puţinelor informaţii conţinute de diferitele surse. Această lucrare rămâne un model metodologic în ceea ce priveşte aplicarea analogiilor şi atribuirilor stilistice, specifice istoriei artelor, în studiul relaţiilor şi în general al comunicării dintre Ţările Române.

DANIELA MITREA

Karoly Vekov, *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea*, Cluj-Napoca, Editura Studium, 2004, 150p.

Perceput ca trecut, prezent şi viitor, timpul este o dimensiune foarte importantă în istoria omenirii. Cercetând trecutul, se fac comparaţii cu evenimentele prezentului şi se încearcă descifrarea viitorului. Interesul faţă de trecut este prezent în viaţa fiecărui om. Istoriografia în general – şi, referindu-ne la tema prezentă, istoriografia secolului al XVI-lea – notează acţiunile importante ale istoriei, analizând cauzele întâmplărilor, urmările şi posibilele scopuri ale acestora. Volumul *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea* este alcătuit din două studii importante: "Începuturile literaturii istorice transilvănene în limba maghiară în secolul al XVI-lea", şi "Istoriografia maghiară transilvăneană în limba latină în secolul al XVI-lea". Károly Vekov este şi autorul volumelor: *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, 506 p. şi *Structuri juridico-militare şi sociale la secui în evul mediu*, Cluj-Napoca, 2003, 232 p.

Studiile prezintă primele lucrări cu caracter istoric legate de Transilvania care, depăşind viziunea medievală, poartă deja amprenta umanismului şi a Renaşterii. *Începuturile literaturii istorice transilvănene în limba maghiară în secolul al XVI-lea* se deschide cu prezentarea situaţiei politice din Transilvania în context intern şi internaţional, a raporturilor economice şi sociale interne, precum şi a mediului cultural care a făcut posibilă dezvoltarea şi evoluţia istoriografiei din provincie. Acest studiu se ocupă în primul rând de scrierea istorică în limba maghiară, de autorii care au contribuit la naşterea unor asemenea preocupări, continuând cu prezentarea lucrărilor elaborate de aceştia. Analiza, amplă şi complexă, are în vedere tematica, caracterul şi conţinutul lucrărilor,

[19] Idem, *Inscripţii medievale româneşti din Transilvania*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p.307-308, apud Idem, *Ştefan cel Mare şi Transilvania...*, p. 28-30, nota 36.

[20] Nicolae Iorga, *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, II, Bucureşti, 1906, p. 121, apud Marius Porumb, *Ştefan cel Mare şi Transilvania...*, p. 32, nota 41.

[21] Marius Porumb, *Ştefan cel Mare şi Transilvania...*, p. 33.

[22] *Ibidem*, p. 34.

metodele şi izvoarele folosite, punctul de vedere al autorilor, contribuţia pe care aceştia şi-au adus-o la formarea noilor mentalităţi. Alături de Gáspár Heltai, Ioan Gálfi sau Sebastian Borsos, autori care s-au născut şi au trăit în Transilvania, sunt discutate şi operele altor autori, a căror activitate este legată într-un fel sau altul de provincia intracarpatică: Ştefan Székely, Petru Pellérdi, Leustaţiu Gyulafi şi Sebastian Tinódi. Ocupându-se atât de operele în proză, cât şi de cântecele istorice, Károly Vekov subliniază importanţa studierii acestor scrieri din perspectiva aspectelor şi fenomenelor proprii istoriografiei.

Al doilea studiu: *Istoriografia maghiară transilvăneană în limba latină în secolul al XVI-lea*, schiţează situaţia politică din perioada de după moartea regelui Matia şi schimbările interne care au rezultat în Transilvania ca urmare a acestor evenimente. Lucrările istoriografice prezentate în acest studiu, aparţinând unor autori ca Anton Verancsics, Gheorghe Szerémi, Nicolaus Olahus, Francisc Forgách, Ioan Zsámboki, Ioannes Michael Brutus, Wolfgang Kovacsóczy, Ioan Baranyai Decsi, Ştefan Szamosközy, Nicolae Istvánffy, tratează această perioadă foarte zbuciumată. Károly Vekov oferă cititorilor o succintă trecere în revistă a activităţii autorilor care s-au preocupat cu scrierea istoriografică, focalizându-şi interesul asupra studiilor urmate, a locului ocupat de aceştia în cadrul culturii umaniste şi, desigur, asupra operelor realizate de ei în limba latină. Cele câteva note biografice sunt importante pentru a înţelege interesul acestor autori faţă de Transilvania ca şi punctele lor de vedere diferite faţă de evenimentele trecutului. Unii dintre autorii umanişti accentuează evenimentele politice şi militare, alţii se opresc şi asupra factorilor de natură economică şi socială. Cu toţii, însă, caută explicaţii, încercând să descopere cauzele proceselor şi evenimentelor istorice. Autorul subliniază importanţa acestor lucrări în procesul de formare şi dezvoltare a istoriografiei moderne, distinge trăsăturile şi caracteristicile proprii istoriografiei transilvănene din secolul al XVI-lea. În concluzii, Károly Vekov accentuează motivaţia autorilor, scopul urmărit, aspectele care au influenţat concepţia şi viziunea lor, caracterul umanist şi calitatea operelor istoriografiei transilvănene maghiare scrise în limba latină în secolul al XVI-lea şi, de asemenea, impactul acestora asupra istoriografiei secolelor următoare.

Subiectul abordat, bogăţia materialului cercetat, analiza competentă de specialitate a acestor manifestări istoriografice contribuie la a oferi cititorilor un volum de valoare deosebită, o adevărată sinteză a manifestărilor istoriografiei maghiare din Transilvania. Limbajul folosit este foarte accesibil nu numai specialiştilor dar şi publicului larg, pentru că, aşa cum autorul însuşi precizează în introducere, scopul pe care el însuşi şi-l propune rămâne acela pe care îl urmăriseră predecesorii săi: "să nu fie uitate evenimentele de importanţă majoră şi ca acestea să servească drept pildă şi învăţătură posterităţii" (p. 8).

ANDREA PAPP

***Studii şi Materiale de Istorie Medie*, volumul XXII, 2004, 315 p. (Brăila, Edit. Istros, pentru *Academia Română*, Institutul de Istorie *Nicolae Iorga* Bucureşti).**

Semnalăm apariţia volumului XXII al revistei *Studii şi Materiale de Istorie Medie*, cu o secţiune specială dedicată epocii lui Ştefan cel Mare, comemorat la cinci secole de la moartea sa în anul 2004.

Din rubrica *Ştefan cel Mare*, remarcăm articolul lui Ştefan S. Gorovei care, în urma unei minuţioase investigaţii în Grecia, încearcă să lămurească genealogic şi semantic denominaţia *Maria Asanina Paleologhina* a celei de-a doua soţii lui Ştefan cel Mare, Maria de Mangop. Constantin Rezachevici surprinde un episod din legăturile cnezatului moscovit cu Ştefan cel Mare, puse sub semnul alianţei matrimoniale – prin căsătoria Elenei, fiica domnului Moldovei, cu Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan III – alianţă anulată de a doua soţie a cneazului, Sofia Tominicina (Paleolog), pentru impunerea pe tron a fiului ei, viitorul mare cneaz Vasile III. Articolul Mariei Magdalena Székely aduce în discuţie, de pe poziţiile istoriei artelor, semnificaţiile ornamentelor celor 12 pietre tombale adăpostite de ctitoria şi necropola de familie a lui Ştefan cel Mare – mănăstirea Putna. Studiul lui Liviu Pilat pune în prim plan felul în care lui Ştefan cel Mare i s-au asumat de către iconografia şi literatura eshatologică rolul mesianic de salvator al ortodoxiei în faţa turcilor, în condiţiile în care anul 1492 (7000 al erei bizantine) era perceput în mentalul colectiv sud-est european ca moment al apropierii sfârşitului lumii. Ionel Cândea aduce noi contribuţii referitoare la construcţiile cu destinaţie religioasă din Moldova secolelor XIV-XV, cu o încercare de perspectivă comparatistă asupra altarelor paracliselor de la Cetatea Albă şi Suceava. Nagy Pienaru continuă seria cercetărilor sale anterioare asupra relaţiilor internaţionale în Sud-Estul Europei, punând accentul pe felul în care

tratatul moldo-otoman din 1486 a determinat apropierea conjuncturală şi pragmatică între Ştefan cel Mare şi Mengli Giray împotriva regatului polono-lituanian, concretizată într-un acord scris în 1492. Ştefan Andreescu menţionează descoperirea în arhivele genoveze a unui document din 12 ianuarie 1468, referitor la evenimente din mai 1467, când Gregorio de Reza, fost consul de Caffa şi alţi genovezi au fost arestaţi de moldoveni pentru a fi obligaţi a se întâlni cu Ştefan cel Mare. În asentiment cu Ovidiu Cristea şi luând în considerare *Istoriile* lui Pachymeres, Andreescu justifică atitudinea domnului printr-o tradiţie diplomatică perpetuată, de sorginte bizantină. Studiul lui Eugen Denize arată importanţa *Diariilor (1496-1533)* lui Marino Sanudo ca sursă contemporană pentru reconstituirea istoriei lui Ştefan cel Mare, dar mai ales a relaţiilor Moldovei cu Veneţia, Ungaria, Polonia şi Lituania.

Secţiunea *Miscellanea* este dedicată cercetărilor imagologice şi de istorie a culturii şi spiritualităţii medievale. Menţionăm pe Virgil Ciocîltan cu un studiu despre sfântul Nicodim de la Tismana, la a cărui viaţă dedicată credinţei ortodoxe, autorul adaugă o dimensiune politică consistentă, bazată pe legăturile ortodoxie-catolicism şi ilustrând relaţiile Ţării Româneşti cu Ungaria, ale Sud-Estului cu Centrul Europei. Violeta Barbu abordează tema ecleziastică *Genealogia Christi* ca punct de plecare în reprezentarea conceptului medieval laic de *persoană*, bazându-se atât pe reprezentările genealogice figurative de tipul arborelui lui Eseu, cât şi pe varianta hagiografică – *vita Christi*. Alexandru Mareş studiază impactul ideii de sfârşit al lumii între anii 7000-8000 (era bizantină) în mediul ecleziastic românesc, cu ajutorul textelor slavo-române şi româneşti din secolele XV-XVIII. Ivan Biliarsky corectează o greşeală de traducere a lui Petre P. Panaitescu din manuscrisul slav nr. 1 al Bibliotecii Academiei Române, în care expresia „de asemenea la voievodul ales" – incorectă – ar trebui înlocuită cu „de asemenea la ea", sintagma făcând doar legătura între diferitele părţi ale unui acatist, fără referiri la investitura domnilor.

Rubrica *Documentar* conţine printre altele un studiu al Máriei Pakucs, în care aceasta aduce unele precizări utile în legătură cu creşterea cuantumului vămii la ieşirea din regatul Ungariei începând din 1467, de când putem vorbi de vigesimă (5%) în locul tricesimei (3,3%), ultima practicată în Transilvania până în secolul XVII doar la vămile interne. Alexandru Ciocîltan valorifică un document inedit din arhivele braşovene (Fond *Primăria oraşului Braşov*, Colecţia Privilegii, vol. I, doc. nr. 254), în care regele Ungariei, Vladislav al II-lea, promite – în 1496 – sprijinul şi protecţia sa saşilor din Braşov şi Ţara Bârsei, nemulţumiţi faţă de o posibilă mărire a fiscalităţii. Studiul Florinei Ciure aduce noi contribuţii la legăturile comerciale ale Transilvaniei cu Veneţia în secolul XVI, pe baza unor izvoare din arhivele veneţiene. Gheorghe Lazăr publică câteva documente inedite (1634-1644) din timpul lui Matei Basarab, legate de cumpărarea unor părţi de ocini şi români în Stâlpenii de Sus şi Popeşti de către Gheorghe Caridi. Cristian Luca şi Eugen Zuică pun în discuţie noi documente din arhivele congregaţiei *De Propaganda Fide* din Roma, ilustrând activitatea pastorală a misionarilor catolici în Ţările Române în perioada 1633-1640.

Din secţiunea *Recenzii şi notiţe bibliografice*, reţinem câteva lucrări recenzate, dedicate lui Ştefan cel Mare, printre care: Eugen Denize, *Ştefan cel Mare. Dimensiunea internaţională a domniei*, Târgovişte, Edit. Cetatea de Scaun, 2004, 180 p.; Anghel Popa, *Serbările naţionale de la Putna*, Câmpulung Moldovenesc, Edit. Fundaţiei Culturale „Alexandru Bogza", 2004, 222 p. La deja cunoscuta lucrare *Ştefan cel Mare şi Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, Putna, Edit. „Muşatinii", 2003, 617 p., se adaugă şi o bibliografie completă şi actualizată a temei *Ştefan cel Mare şi Sfânt. 1504-2004. Bibliografie*, Putna, 2004, 193 p.

În contextul comemorării istoriografice a lui Ştefan cel Mare, remarcăm accentul pus pe aspectele *internaţionale* ale domniei, legăturile Moldovei cu vecinii sau felul în care au fost percepute faptele domnului în izvoarele străine ale vremii sale. Apreciem aceste completări ca necesare în a dezvălui dimensiunea externă complexă a unor evoluţii interne remarcabile. De asemenea, diversitatea aspectelor prin care poate fi surprinsă o epocă, fie ea şi a lui Ştefan cel Mare, ne face să medităm asupra complexităţii faptelor umane şi a limitării gnoseologice a istoricului medievist, care poate reconstitui doar fragmentar aspecte ale realităţilor trecute.

Alături de lucrarea lui Eugen Denize, citată mai sus, menţionăm apariţia cărţilor cu acelaşi subiect: a Ilenei Căzan, *Duşmani de temut – aliaţi de nădejde. Ţările Române în epoca lui Ştefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, Bucureşti, Edit. Minerva, 2004, 175 p., precum şi a lui Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte. Ştefan cel Mare în documente inedite veneţiene*, Bucureşti, Edit. Corint, 2004, 183 p. Lucrările de mai sus aduc noi perspective asupra acţiunilor de politică externă ale lui Ştefan cel

Mare, valorificând materiale arhivistice şi istoriografice străine.

DANIELA MITREA

Repertorii de arhive universitare din Ungaria: *Magyar egyetemi ès főiskolai levèltárak fond-ès állagjegyzèkei. Die Bestände der Archive der ungarischen Universitäten.* I. Rèsz/Teil. Szerkesztette/Herausgestellt von Heilauf Zsuzsanna, Kiss József Mihály, Szögi László. Budapest, 1997, 243 p.; Szögi László, Kiss József Mihály, *A Magyar Kèpzőművèszeti Főiskola Levèltára. Repertórium (1845) 1871-1991*, Budapest, 1997, 137 p.; Kiss József Mihály, Szögi László, Varga Júlia, *Az "Eötvös Loránd" Tudományegyetem Levèltára. Repertórium*, 1635-1990. II. kötet. Budapest, 1999, 324 p.; Kiss József Mihály, *A Magyar Testnevelèsi Egyetem Levèltára. Repertórium (1868-1990)*, Budapest, 1999, 97 p.; Idem, *A Gödöllői Agrártudományi Egyetem Levèltára. Repertórium (1920-1990)*, Gödöllő, 2000, 127 p.; Kissné Bognár Krisztina, *A Magyar Iparművèszeti Egyetem levèltára. Repertórium (1880-1990)*, Budapest, 2001, 104 p.; *Beiträge zur Geschichte und Entwicklung der Mitteleuropäischen Universitätsarchive*, Hg. von Szögi László, Budapest, 2000, 220 p.; Molnár László, Szögi László, *A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levèltára. Repertórium (1770p-1999)*, Budapest, 2002, 191 p.

Paleta de instrumente de lucru asupra cărora insistăm mai jos reprezintă corolarul unei lăudabile trude manifestată în spaţiu şi timp, respectiv în ultimul deceniu al secolului trecut, de către "Asociaţia Arhivelor Universitare şi a Şcolii Superioare din Ungaria", de a periegheza şi valorifica sub un dublu unghi de percepţie, general şi particular, reţeaua instituţiilor de profil, dezvoltată şi perfecţionată în raport cu imperativele ştiinţifice novatoare în plan naţional şi continental.

Organismul menţionat a apărut la nivelul Capitalei maghiare în anul 1993, pentru ca ulterior să evolueze în areal intern (1996), incumbând din debut perspective şi finalităţi, definite într-un concept menit să "instrumentalizeze", – sub forma unui "lexicon uzual", bazat de un set de criterii selective, ce îmbinau modalitatea expunerii agreabile, datul informativ actualizat şi prompta apariţie periodică –, bogăţia fondurilor arhivistice create şi păstrate de instituţiile de învăţământ superior din Ungaria.

Din punct de vedere conceptual şi metodologic, cele câteva titluri propun anumite mijloace specifice de rezolvare a chestiunii "arhivării" materialului documentar aflat în "gestiunea" Universităţilor şi a Şcolilor Superioare, interesante de cunoscut şi interpretat tocmai în ideea unei cât mai benefice comparări cu existentul comensurat şi cu preluarea unor posibile sugestii referitoare la problema "adaptării" multor elemente componente, de aplicat numai în cazuri concrete şi într-o scală variabilă cantitativ şi calitativ.

Cea dintâi lucrare, situată ca atare într-o relativă ordonare alfabetico-cronologică, dincolo de inerente hiatusuri valorice (de inventariere), motivate logic prin stadiul incipient al organizării propriu-zise, reuneşte intr-o formă succintă, dar explicită, un excurs notabil privind cele mai semnificative depozite universitare din Budapesta şi provincie. Cercetarea este eşalonată pe două direcţii, tematizate potrivit structurii fiecărei arhive în parte, respectiv, în ideea în care rezumatul introductiv este urmat de descrierea fondului (colecţiilor) citate: 1) un număr de 13 arhive universitare, din care 4 sunt exterioare Capitalei (Gödöllő, Kesthely, Miskolc, Sopron); 2) alte unităţi găzduite de foruri de specialitate, ca şi cele 6 instituţii de învă-ţământ teologic (Budapesta, Debrecen, Esztergom, Kalocsa, Sárospatak, Szombathely), şi, militar (Budapesta, prin "Hadtörténelmi Levéltár").

Totalul depistat şi estimat, după prelucrare, de circa 24.000 metri liniari, încurajează grupul de experţi maghiari în continuarea demersului realizat în paginile unui următor volum, care să includă un segment compus din alte 10-15 arhive universitare (Academia de Arte Industriale, cea de Muzică, de Teatru etc.), reprezentative pentru stadiul trecut, prezent şi viitor al preocupărilor ştiinţifice în domeniul pomenit.

Abordând structura devenită clasică în conceperea şi elaborarea unor asemenea "îndreptare", Szögi László şi Kiss József Mihály îşi edifică munca de ordonare, selectare şi redactare a arhivei "Şcolii Superioare de Arte Frumoase" din Budapesta în varianta deja tradiţională: a) un necesar cuvânt introductiv, tratând succint şi prob despre evoluţia şi organizarea administrativă proprie instituţiei descrise, precum şi mărturii interesante vizând alcătuirea corpului didactic între anii 1871-1991; b) repertoriul stabilit până la 20 decembrie 1996, include un total de 53 de unităţi arhivistice, cu un valoros material documentar (3/4 păstrat intact!), relevant îndeosebi prin seria de "Matricole"

(după 1876), considerate drept preţioase surse în analizarea evoluţiei instituţiei, acţiune facilitată şi de existenţa multor fonduri personale (de artişti şi profesori), aflate într-o ordonare alfabetico-cronologică. În finalul acestui meritoriu demers restitutiv, cele 72 de documente excerptate în Anexă pentru anii 1860-1949 (p. 57-137), invită lectorul la meditaţie şi reflecţie pe marginea fiinţării şi acţiunii, în spaţiu şi timp, a acestui lăcaş de cultură artistică, până în contemporaneitate.

Acelaşi reiterat tandem, augmentat numeric prin includerea unui colaborator extern, a trudit eficient la întocmirea unei ediţii revăzută şi adăugită (XX/1999), după cea precedentă (XX/1988), publicată în aceeaşi serie patronată de Universitatea din Budapesta. Motivaţia gestului săvârşit apare explicit comentată în text, mai precis faptul că aproximativ 536 m. l. de arhivă formaţi în deceniul scurs au condus la concretizarea unei atari situaţii, consemnată, drept urmare, prin date finale (30 martie 1999): 109 fonduri, 332 colecţii şi 11522 unităţi arhivistice pentru un total de 1037, 79 m. l. de documente. Volumul doi amintit a păstrat structura şi tipologia celui anterior cu privire la materialele cuprinse şi ilustrative pentru răstimpul dintre anii 1975-1999: 1) Nr. 1-53 (rectorat, facultăţi, administraţie, comitete, organisme, seminarii pedagogice); 2) Nr. 101-115 (institute, seminarii, catedre); 3) Nr. 251-272 (alte catedre);' 4) Nr. 402-427 ("personalia").

În final semnatarii consideră că, până la construirea unui sediu nou şi adecvat pentru cei peste 3000 de m. l., dar şi pentru un alt Muzeu al Universităţii, decât cel inaugurat în 1998 în cadrul Bibliotecii Universitare, atari lucrări de referinţă, generale ori particulare, în legătură cu arhivele universitare sau chiar instituţii specifice, au menirea să stârnească interesul specialiştilor pentru cunoaşterea şi cercetarea mărturiilor documentare rămase peste vremuri şi oameni. Teză la care subscriem, în credinţa nutrită că multe din "modelele" oferite vor putea inspira strădania autohtonă de a organiza un sistem propriu de arhive ale instituţiilor de învăţământ superior românesc.

Alte tratări referitoare la stratigrafierea reţelei de arhive universitare maghiare, continuă şi dezvoltă efortul colectiv de aflare şi ordonare a sursei primare de netăgăduită valoare în recuperarea şi reintroducerea, în circuit ştiinţific, a datelor păstrate cu privire la destinul unor instituţii de învăţământ superior din capitala Ungariei şi provincie. Instrumentele de lucru în discuţie sunt elaborate într-o modalitate unitară de către specialiştii proveniţi din rândul generaţiei tinere, formată la Facultatea de litere şi filosofie a Universităţii "Eötvös Loránd" din Budapesta.

Astfel, de la bun început, materialul este edificat pe scheletul unei structuri bine ştiute: introducerea de rigoare, în fapt un excurs istoric de dimensiuni variabile, în funcţie de importanţa unităţii descrise, un capitol preliminar abordând, în general, soarta arhivei şi formarea celei de profil (1993/1997/1998), câteva subdiviziuni care includ tocmai actul repertorizării fondurilor distribuite în raport cu funcţia deţinută în/pe compartimente distincte (rectorat, facultăţi, catedre, institute, seminarii, administraţie, comitete, varia etc.), şi, mai ades, selecţii de documente ilustrative în plan evolutiv.

Kiss József Mihály (1999) trece în revistă anumite etape semnificative ale trecutului Universităţii de Educaţie Fizică şi Sport, între anii 1868-1990, şi cercetează apoi materialul ordonat şi recuperat, în parte (după intervenţiile din 1987/1988 şi până în 1997), pentru cele 16/25 fonduri, 25 unităţi de depozit, într-un total de 59,95 m. l. Utilă persistă latura documentară (21 piese, p. 49-97) cu privire la cei 25 de ani de existenţă (1924-1950).

Acelaşi semnatar (2000) analizează şi interpretează nucleul arhivistic creat (25/53 de fonduri, 1877 cutii, 734 volume, 250 m.l.) de instituţia de învăţământ superior agronomic între anii 1920-1990. Notabilă rămâne aici descrierea tronsonului reprezentat de Academia de la Cluj-Mănăştur (1906-1945: 18 volume, 1, 5 m. l., p. 121-122).

Kissné Bognár Krisztina surprinde un mai vast segment existenţial din devenirea Universităţii de Arte Industriale (1880-1990), prin cele 25/27 de fonduri, 441 cutii, 306 volume şi 60,94 m. l., cu avataruri explicate pentru anii 1880-1944, cu organizări necesare între 1945-1983, şi cu proiecte de viitor, sporite prin temeinica motivaţie asumată de setul de izvoare referenţiale, redat în Anexă (p. 85-104).

Un interes aparte dobândeşte, în contextul dat, volumul reunind intervenţiile exprimate cu prilejul unei conferinţe internaţionale de profil, organizată la Budapesta, între 6-9 decembrie 1999. Cei 27 de contributori (Ungaria 13, Germania 3, Austria, Cehia, Polonia 2, Croaţia, Lituania, România, Slovacia, Slovenia 1) au abordat chestiuni generale legate de complexitatea arhivelor universitare din centrul şi sud-estul continentului, ca şi de direcţii/tendinţe conceptual-metodologice vehiculate în palier naţional şi internaţional. Aspecte particulare referitoare la fonduri, izvoare, muzee au fost dezvoltate în legătură cu organizarea instituţiilor de

specialitate din/în Croaţia (Zagreb), Germania (Berlin, Dresda, Tübingen), Lituania (Vilnius), Polonia (Cracovia), Slovacia (Bratislava), Slovenia (Liubliana), Ungaria şi Slovacia (Bratislava). Schimbul de idei "fixat" în paginile volumului publicat imediat, relevă un potenţial calitativ şi contribuie la mobilizarea altor eforturi similare în tentativa de orientare a arhivelor universitare pe făgaşul cercetării ştiinţifice exigente. Opinie căreia îi subscrie şi recenzentul, în speranţa că semnalarea unor atari încercări poate stârni curiozitatea şi eficacitatea colegilor arhivişti români.

Varianta (2002) revăzută a ediţiei tipărită în 1982 este motivată de un context de factori obiectivi, dintre care enumerăm importanţa deosebită a specializării în domeniu, îndeosebi după anul 1993, fondul arhivistic sporit considerabil în vreme, şi totala modificare a propriei structuri de reorganizare internă.

Introducerea are menirea să creioneze un traseu evolutiv al instituţiei medicale, perceput de la aspectul fondării (1770/1771, Nagyszombat, şi, 1777, strămutarea la Buda) şi până la fazele dezvoltării implicite în decursul secolelor XIX şi XX. Însemnătatea sursei arhivistice este dată de unicitatea actelor păstrate în originalul latin/ maghiar pentru epoca de maximă înflorire a învăţământului medical teoretic şi practic, desfăşurat în capitala Ungariei dualiste. Fără să se omită aspectul contemporan, devenirea instituţiei de sine stătătoare (1951), care primeşte denumirea onorifică de "Semmelweis" în 1969 şi oferă, în 2000, un evantai compus din şase facultăţi de sine stătătoare.

Un paragraf aparte este închinat avatarurilor fondurilor de arhivă, mai cu seamă în timpul celui de-al doilea război mondial şi în anii postbelici (1948-1956), când distrugeri inevitabile şi permutări succesive, însoţite de "selecţii" arbitrare au afectat fondurile compuse din procese verbale, protocoale ale Decanatului şi Rectoratului, cele personale (profesori şi studenţi) şi cele practice, aparţinând unor clinici şi instituţii speciale.

Acţiunile de reorganizare petrecute între 1977-1982 au fost urmate de altele găzduite de ultimul deceniul al veacului trecut, când, în pofida unei reduse capacităţi de dispunere efectivă, secţia de profil fiinţând în cadrul Bibliotecii universitare medicale, includea 49 de fonduri şi 92 colecţii, într-un total de 4910 unităţi arhivistice, respectiv 404.13 m. l.

Prezentarea acestor lucrări ilustrative pentru munca arhiviştilor maghiari de a reorganiza şi viabiliza ştiinţific un perimetru documentar valoros pentru evoluţia multor instituţii de învăţământ superior din ţara vecină îşi propune, în subsidiar, să sensibilizeze atenţia specialiştilor români şi să îndemne la un efort mult mai coerent în valorizarea fondurilor de profil păstrate, actualmente, la filialele locale ale Arhivelor Naţionale.

STELIAN MÂNDRUŢ

Florin Medeleţ, Nicoleta Toma, Vasile Râmneanţu, *Muzeul Banatului. File de cronică*, I. (1872-1918), II. (1918-1948), Timişoara, Editura Mirton, 1997, 2003, 169, 415 p.

Definirile instituţiei muzeale în literatura de profil au suportat şi continuă să accepte o serie de amendamente privind locul şi rolul organismului în funcţie de menirea propusă şi raportată la existentul deţinut ca arie de activitate, domeniu de cuprindere, problematici aparte: trecut muzeologic, protecţia monumentelor, cercetarea tri- ori cvadruplu dimensionată (istorie, arheologie, artă, etnografie), raporturile dintre muzeu şi colecţionari în cadrul relaţiei dezvoltate cu mediu urban şi rural, logistica făurită prin organizarea patrimonială şi a circuitului dintre depozite şi expoziţii, existenţa funcţională a publicaţiei aferente şi a corpului de cercetători ori personalităţi etc.

Unor atari "comandamente" teoretice şi practice se circumscrie realizarea monografică în două volume, trudită sub diriguirea acribă a unui împătimit cunoscător al istoriei locale, veridic "Nestor" al trecutului "Muzeului Banatului", specialist cu o vechime respectabilă în "meseria de muzeograf" (de la mijlocul anilor `60, cu un interimat directorial la jumătatea anilor `70!).

Contribuţiile muzeografice reunite în cele două tomuri sub îndrumarea primului dintre semnatari, într-o serie cronologică urmită în intenţia de a certifica evoluţia instituţiei dintre anul înfiinţării (1872) şi zilele noastre, au drept scop esenţial ca, dincolo de faptul intrinsec comemorat, cei 125 de ani omagiaţi de la fondarea "Societăţii de Istorie şi Arheologie din Timişoara"), să însemne un act reflex de evaluare şi rememorare pentru un asemenea trainic edificiu de cultură şi ştiinţă locală, ilustrat în evoluţie de aportul şi competenţa unor nume precum: Ormos Zsigmond, Miletz János, Berkeszi István (până la 1918), Ioachim Miloia, Aurel Ciupe, Dionisie Linţia, Marius Moga (interbelic şi postbelic).

Autorii au tins şi au izbândit să finalizeze o primă raţiune practică, respectiv absenţa unei monografii de specialitate. Alte motive de natură moral-etică, cu pecete indiscutabilă în creionarea unor specificităţi locale, au fost cumpănit expuse cu privire la dezvoltarea sinuoasă a instituţiei în sine (de la societate privată la forma actuală), ca şi a personalului uman (cu defecte şi calităţi), într-o evidenţiere gradată temporal, axată pe succcinta detaliere a câtorva evidente "paradoxuri" dihotomice ("unguresc", 1872-19198; "românesc", 1918-1948: "tăcerea rusă comunistă", urmată de cea "informaţională" şi de cea "naţional comunistă", marcată de impactul politicii egalizării structurilor muzeale conform directivelor partidului unic).

Raţiunea ştiinţifică esenţială a semnatarilor a constat în a contribui la cercetarea unui fenomen în toate articulaţiile previzibile tocmai prin apelul făcut la elementul factologic înfăţişat într-un stil lapidar, descriptivist, dar bogat în mărturii şi sugestii, ba chiar şi prin segmentul de ilustraţii de epocă. Fără să se insiste exagerativ pe anumite premise în gen de "Muzeul dinainte de Muzeu", dar cu accente definitorii pentru a puncta importante faze din evoluţia instituţiei în spaţiu şi timp. Caracterul analitic şi excesul de amănunte, utilizat în narare, au menirea de a înlătura tocmai un angrenaj de aprecieri generale confuze, inconsistente şi inexacte, reiterate cu obstinenţă în ani, indiferent de epocă şi de "paradoxuri", despre lăcaşul de cultură şi truditorii săi.

Seriozitatea demersului ştiinţific întreprins este adeverită de complexitatea aparatului ştiinţific şi consistenţa valorică a lucrărilor consultate pentru segmentul temporal dintre 1872-1917 (981 note, p. 107-139) şi 1918-1947/1948 (1877 note, p. 253-378). Nu este de mirare că au scăpat ochiului vigilent al lectorilor unele inadvertenţe, precum: p. 294/n. 629, 293/601, 298/686, 318/930, 331/1118, 352/1965, 357/1569, 364/1670 etc.

Recenzentul speră într-o lectură la fel de oportună a volumului trei, în pregătire, tratând despre epoca postbelică (1949-1976) şi în utilitatea "crestomaţiei" de texte despre existenţa şi activitatea instituţiei muzeale din capitala Banatului, între anii 1872-2005! Strădania colegilor de la Timişoara este pilduitoare şi ar putea stimula eforturile altor cercetători de la nivel muzeal local ori naţional, de a monografia devenirea organismelor cultural-ştiinţifice respective, zămislite în spaţiu şi timp cu un rost bine definit în memoria colectivă.

STELIAN MĂNDRUŢ

Gheorghe Iancu, *Problema minorităţilor etnice din România în documente ale Societăţii Naţiunilor 1923- 1932 / Le problème des minoritiés ethniques de la Roumanie dans des documents de la Société des Nations 1923-1932 / Ethnic Minorities from Romania in Documents from the Nations' Society 1923-1932,* Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2004, 399 p.

Apărută în 2004, la deja consacrată editură clujeană "Argonaut", în colecţia "Documente. Istorie. Mărturii", lucrarea reputatului istoric clujean Gheorghe Iancu tratează , din perspectiva unor documente din perioada interbelică existente în fondurile Societăţii Naţiunilor, problematica minorităţilor etnice din ţara noastră. După cum însuşi autorul mărturiseşte, sursele de cercetare ale acestui subiect sunt foarte numeroase; autorul s-a mărginit la publicarea rapoartelor întocmite de şefii secţiilor administrative şi minorităţi de la Societatea Naţiunilor, Erik Colban şi Pablo de Azcarate, în urma călătoriilor de informare efectuate de aceştia în România între anii 1923 şi 1932. În acelaşi timp, încă din prima pagină a volumului, dr. Gheorghe Iancu atrage atenţia asupra faptului că a urmărit plasarea României şi a statutului minorităţilor din această ţară în ansamblul reglementărilor interne şi internaţionale ale perioadei pe care o tratează.

Urmează, pe parcursul unui important număr de pagini, un studiu istoric în care sunt evidenţiate principalele momente care au marcat istoria românilor din Transilvania în perioada cuprinsă între mişcarea memorandistă şi Conferinţa de Pace de la sfârşitul Primului Război Mondial. Este menţionat faptul că problema minorităţilor etnice din România de după Unire s-a constituit într-o componentă importantă a vieţii noastre politice, economice, culturale şi religioase, cu multiple consecinţe şi pe plan extern. Din acest motiv, atât în România cât şi în străinătate, numărul celor care au abordat acest subiect, dintr-o multitudine de puncte de vedere, este foarte mare.

Primul document, „Note preliminare" (1923), îi aparţine lui Erik Colban şi este publicat în acest volum în limbile engleză şi română. Este vorba de un document trimis în luna august 1923 Secretarului general al Ligii Naţiunilor, reprezentând însemnările preliminare asupra călătoriei efectuate de Colban în ţara noastră în luna iulie şi în primele zile ale lui august. Sunt evocate câteva întâlniri cu diferite personalităţi ale

vieţii politice româneşti, precum şi vizita sa în Transilvania. Al doilea document, redactat tot de Erik Colban, este o relatare asupra călătoriei efectuate în ţara noastră în luna mai 1924. În însemnările sale, Colban insistă asupra problemelor privind minorităţile, mai ales asupra acelora legate de viitoarea lege a învăţământului – lege care viza numai şcolile de stat, nu şi pe cele confesionale sau private. Şi acest document este publicat în două limbi, română şi engleză. Următorul document, un jurnal, descrie ultima vizită a lui Erik Colban în Transilvania, în octombrie 1926, fiind publicat în limbile română şi franceză.

Călătoria spaniolului Pablo Azcarate în România, în octombrie 1930, este evocată în al patrulea document publicat de istoricul clujean. Încă din primele rânduri, este subliniat faptul că scopul deplasării lui Azcarate în România a fost cel stabilit la Geneva cu delegaţia ţării noastre: de a lua legătura cu organele însărcinate în administraţia românească cu examinarea chestiunilor privind minorităţile şi cu persoanele responsabile de politica guvernului român în acest domeniu. Azcarate atrage atenţia că a avut impresia că una din principalele cauze ale dificultăţilor în problema minorităţilor din România interbelică se datora faptului că guvernul, autorităţile şi opinia publică considerau campaniile şi activităţile unora dintre minorităţi, în special a celei maghiare, ca neurmărind atât obţinerea unei îmbunătăţiri a situaţiei minorităţii în cauză, ci mai curând menţinerea unei stări de agitaţie, de nelinişte şi nemulţumire pentru a induce în străinătate impresia că statutul teritorial al României stabilit în 1919-1920 nu se poate menţine şi, în consecinţă, se impune o revizuire a frontierelor. În acelaşi timp, Pablo Azcarate subliniază faptul că principala preocupare a guvernului şi a opiniei publice este criza economică şi în special criza agricolă. Ultimul document, apărut de asemenea în limbile română şi franceză, reprezintă o notă întocmită de acelaşi Pablo Azcarate asupra călătoriei efectuate în România în septembrie 1932, referindu-se la problema bunurilor fostului regim secuiesc.

În ceea ce ne priveşte, nu putem să nu remarcăm că, în pofida faptului că istoriografia română abundă în scrieri dedicate minorităţilor entice din România, în ceea ce priveşte problematica minorităţilor entice din ţara noastră în dezbaterile de la Societatea Naţiunilor s-a scris prea puţin. De aceea demersul D-lui Gherghe Iancu este unul important pentru specialiştii interesaţi de acest subiect. Pe de altă parte, iniţiativa autorului de a publica cuvântul înainte, studiul introductiv şi documentele propriu-zise în trei limbi va permite şi unor cititori străini interesaţi de subiect să parcurgă paginile acestui volum.

Lucrarea se încheie cu o bibliografie selectivă, cu un indice de nume proprii şi cu o listă a cărţilor apărute la Editura Argonaut.

MARCELA SĂLĂGEAN

***Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, Jahrgänge 36-49, Register II, (1987-2000). Bearbeitet von Eduard Schneider. München. Südostdeusche Kulturwerk Verlag, 2001, 328 p.**

Tradiţia indicelui de revistă consacrată în palierul informaţiei ştiinţifice din arealul german este fructuos marcată, după un prim volum despre anii 1952-1986, apărut în 1990, de cel prezent, înfăţişat într-o bine definită structură tematică. Astfel că, momentul jubiliar în existenţa şi dezvoltarea publicaţiei este întrutotul ilustrat prin judicioasa comensurare bibliografică a studiilor şi articolelor publicate pe durata unei jumătăţi de veac.

Chiar dacă actual se înfăţişează cu un subtitlu modificat (nr. 1/2001: "Revistă de literatură şi artă, de istorie şi actualitate"), periodicul fondat într-un context geopolitic şi ideologic specific, era menit să existe şi supravieţuiască pentru a informa germanii originari din zona centrului şi sud-estului continental, dar şi conaţionalii trăitori în Republica Federală, despre realităţile şi perspectivele convieţuirii trecute, prezente şi viitoare într-un peisaj etnic, confesional şi multicultural strict definit.

În plan conceptual-metodologic, strategia de acţiune a revistei a fost total schimbată la graniţa deceniilor nouă şi zece din secolul XX, drept urmare a permutărilor de sistem petrecute la est de "Cortina de Fier", asumându-se, pe moment, îndeosebi un rol de "punte de legătură/comunicare/conlucrare" în palier cultural şi spiritual în ideea ocrotirii şi revigorării raporturilor bi- şi multilaterale între ţările şi popoarele situate într-o abordare deschis paneuropeană. Fără să se neglijeze tratarea specificului propriu zonei şi naţiunilor existente, cercetat în întregime din punct de vedere istoric-geografic, etnografic-folcloric, literar-artistic de către un mănunchi de iniţiatori şi colaboratori, activând în cadrul Institutului de specialitate din capitala Bavariei. Au fost evidenţiate, astfel; Slovacia, Croaţia, Iugoslavia, Ungaria, Slovenia, România şi Ucraina, cu focalizări pe centre regionale tradiţionale, precum: Banatul,

Bucovina, Galiţia, Transilvania, Sirmium, Voivodina etc. Au fost cercetate forme şi direcţii tematice aparte: literatura beletristică, traduceri, articole/studii, interviuri, recenzii, istoria artei (expoziţii, reproduceri foto), tradiţia şi actualitatea în muzică, istoria proprie germanilor (migraţie, aşezări, biserica, învăţământul, deportarea în al doilea război mondial etc.), rubricatura de informaţii, ştiri, recenzii, diverse, pentru un total de 14 ani, 56 numere şi 5100 pagini.

Date tehnice în alcătuirea volumului se regăsesc logic în ordonarea alfabetică pe autori şi teme de cercetare, la fel, un indice separat pentru recenzii, în conivenţă cu cel uzual pentru nume de persoane şi locuri geografice.

Importanţa unui atare instrument de referinţă bibliografico-documentară este de netăgăduit şi poate însemna un real model contributiv pentru repertorizarea istoriei minoritare locale, şi nu numai, la parametrii extinşi europeni.

STELIAN MÂNDRUŢ

CRONICA ACTIVITĂȚII

DANIELA COMŞA

CRONICĂ SELECTIVĂ A ACTIVITĂŢII SECŢIEI DE ISTORIE MEDIEVALĂ, MODERNĂ ŞI CONTEMPORANĂ A MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

Expoziţii. Secţia de istorie medie, modernă şi contemporană a MNIT a organizat expoziţii care au valorificat bogatul şi valorosul patrimoniu muzeal existent atât în colecţiile proprii, cât şi în colecţiile altor muzee din ţară. De asemenea, piese din colecţiile muzeului nostru au făcut parte din expoziţii naţionale organizate de numeroase muzee din ţară.

Enumerăm mai jos principalele expoziţii din perioada 2002-2003: *Istoria Universităţii din Cluj*, februarie 2002; *Oglinda timpului,* expoziţie de artă plastică, aprilie 2002; *Plăcerile mesei de-a lungul veacurilor*, mai 2002; *Carol Pop de Szathmary – martor al epocii*, expoziţie organizată de Muzeul Militar Naţional din Bucureşti în colaborare cu MNIT, septembrie 2002; *Gravura italiană din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei (sec. XVIII-XIX-lea)*, expoziţie organizată la Centrul Cultural Italian din Cluj, octombrie 2002; *Tradiţii istorice ale pompierilor din judeţul Cluj*, expoziţie organizată la sediul pompierilor militari din Cluj-Napoca, septembrie 2002; *Iluminatul între antic şi modern*, decembrie 2002; *Suveranii României şi Universitatea din Cluj,* expoziţie organizată la Muzeul Universităţii Babeş-Bolyai, aprilie 2003; *Cuisine, machine et dépendances,* expoziţie organizată în colaborare cu Centrul Cultural Francez, mai 2003; *De la grâu la pâine,* expoziţie realizată în colaborare cu Muzeul Etnografic al Transilvaniei, mai 2003; *Istoria drapelului tricolor,* expoziţie organizată la sediul Inspectoratului Judeţean de Poliţie, iunie 2003; *Trasee ale memoriei,* expoziţie realizată cu colaborarea MNIT de către Centrul Cultural German, octombrie 2003; *150 de ani de la crearea Episcopiei greco-catolice de Cluj-Gherla,* expoziţie realizată de către Episcopia greco-catolică în colaborare cu MNIT, noiembrie 2003; *Politicul în viaţa Universităţii din Cluj,* expoziţie organizată la Miercurea Ciuc cu ocazia simpozionului naţional „Istoria recentă în muzee", noiembrie 2003.

Popularizarea Muzeului şi a colecţiilor sale prin mass-media: presă scrisă, posturi locale, regionale şi centrale de radio şi televiziune. Specialiştii secţiei de istorie medievală, modernă şi contemporană au prezentat la posturile de radio şi televiziune expoziţiile organizate la sediul central al muzeului; au susţinut conferinţe şi au ajutat cu materiale foto-documentare şcolile din oraş (Liceul N. Bălcescu, Şcoala Generală I. Lupaş, Liceul M.I.U., Liceul S. Brassai, Liceul T. Popovici, Liceul economic, etc.); au prezentat în presa locală, regională şi centrală acţiunile culturale ale muzeului, au publicat articole legate de istoria locală, au prezentat colecţiile şi patrimoniul muzeal (*Adevărul de Cluj*, *Gazeta de Cluj*, *Tribuna*, *Clujeanul*, *Evenimentul zilei*, *Ziua* etc.).

Simpozioane şi manifestări ştiinţifice. Enumerăm principalele manifestări ştiinţifice la care au participat muzeografii secţiei de istorie: Simpozionul *Memorialul Sighet,* Sighet, iulie 2002; simpozionul tinerilor doctoranzi *Rodosz,* Cluj-Napoca, mai 2002; masa rotundă cu tema *Transilvania: oameni, istorie, economie,* organizată la sediul Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei în cadrul programului intercultural „Encounter Diversity", iunie 2003; *Al XV-lea Simpozion Naţional de Etnoarheologie,* Muzeul Etnografic al Transilvaniei, decembrie 2002; Conferinţa Internaţională de Istoria Culturii *In memoriam Radu Popa* 1933-1993, Sighişoara, 2003; simpozionul *Călători din spaţiul românesc în Occident,* organizat de Universitatea „Babeş-Bolyai" septembrie 2003; sesiunea aniversară *Episcopia Greco-Catolică Cluj-Gherla,* Cluj-Napoca, 2003 etc.

Tematica cercetării ştiinţifice: Istoria politică a Transilvaniei medievale; arhitectură ecleziastică; civilizaţie medievală; stat şi societate în Transilvania medievală; cultură hegemonică şi culturi subalterne; genealogie (T. Sălăgean, G. Petrov, M. Mihály). Istoria mentalităţilor şi imagologie; relaţiile româno-maghiare şi româno-franceze în sec. al XIX-lea (M. Mitu, O. Muntean). Istorie economică şi politică interbelică; personalităţi clujene; sistemul concentraţionar comunist; fonduri documentare din inventarul muzeului (I. Ciupea, D. Comşa). Medalistică şi heraldică din sec. XIX-XX (L. Călian).

Îmbogăţirea patrimoniului secţiei de Istorie: Patrimoniul muzeal s-a îmbogăţit cu noi fonduri documentare (Constantin şi Hadrian Daicoviciu, Al. Vaida Voevod), ziare, cărţi şi reviste, materiale foto-documentare, documente care ilustrează istoria interbelică şi istoria recentă; obiecte de istoria tehnicii; artă decorativă (sticlărie, porţelan, mobilier), colecţii de medalistică, numismatice şi filatelice, etc.

Publicaţii: În anul 2003 a apărut publicaţia secţiei de istorie a muzeului, *ACTA MVSEI NAPOCENSIS,* numărul 37-38, ISTORIE, II, 2000-2001

SELECTED EXCERPTS FROM THE ACTIVITY OF THE DEPARTMENT OF MEDIEVAL, MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY, OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF TRANSYLVANIA (NMHT)

Exhibitions: The Department of Medieval, Modern and Contemporary History of the NMHT has put up exhibitions with its rich and valuable patrimony – both its own collections and exhibits displayed in other museums throughout the country. Exhibits belonging to our museum were part of national exhibitions organized by numerous other Romanian museums.

Below you can find a list with the main exhibitions in 2002-2003: *History of the University in Cluj*, February, 2002; *Time Mirror,* exhibition of plastic arts, April, 2002; *Enjoying Meals Throughout Centuries*, May, 2002; *Carol Pop de Szathmary – Witness To His Epoch*, exhibition organized by the National Military Museum of Bucharest in collaboration with NMHT, September, 2002; *Italian Engraving in the Collection of the National Museum of History of Transylvania (18th-19th century)*, exhibition organized at the Italian Cultural center of Cluj, October, 2002; *Historic Traditions of Cluj District Firefighters*, exhibition organized at the headquarters of the military firemen in Cluj-Napoca, September, 2002; *Street Lighting between Ancient and Modern*, December, 2002; *Romanian Sovereigns and the Cluj University,* exhibition organized at the Babeş-Bolyai University History Museum, April, 2003; *Cuisine, machine et dependences,* exhibition organized in collaboration with the French Cultural Center, May, 2003; *From Wheat to Bread,* exhibition organized in collaboration with the Ethnographic Museum of Transylvania, May, 2003; *History of the Tricolor Flag,* exhibition organized at the

District Police Headquarters, June, 2003; *Memory Trails,* exhibition organized by the German Cultural Center in collaboration with NMHT, October 2003; *150 Years Since the Creation of the Cluj-Gherla Greek-Catholic Bishopric,* exhibition organized by the Greek-Catholic Bishopric in collaboration with NMHT, November, 2003; *Politics in the Life of the Cluj University*, exhibition organized in Miercurea Ciuc on the occasion of the national symposium "Recent History in Museums", November, 2003.

Advertising the Museum and its collection in the media: printed press, local and central TV and Radio stations: Specialists of the Department of Medieval, Modern and Contemporary History presented the exhibitions organized in the museum on TV and radio stations; they held conferences and helped, with documentary and photographic materials, the schools in the city (N. Bălcescu High, School I. Lupaş, M.I.U. High School, S. Brassai High School, T. Popovici High School, The Economic High, etc.); they presented in the local and central media the cultural initiatives of the museum, published articles related to local history, made presentations of the collections and the museum patrimony (in media such as the newspapers *Adevărul de Cluj*, *Gazeta de Cluj*, *Tribuna*, *Clujeanul*, *Evenimentul zilei*, *Ziua* etc.,).

Symposia and scientific reunions. Below you can see the main scientific manifestations where the museum staff, members of the history department, took part: The *Memorialul Sighet* Symposium, Sighet, July, 2002; the *Rodosz* symposium of the young PhD students, Cluj-Napoca, May, 2002; theme round table on *Transylvania: People, History, Economy,* organized at the National Museum of History of Transylvania within the intercultural program "Encounter Diversity", June, 2003; *The 15th Ethno-Archaeology National Symposium,* at the Ethnographic Museum of Transylvania, December, 2002; The International Conference of History of Culture *In memoriam Radu Popa* 1933-1993, Sighişoara, 2003; the symposium *Călători din spaţiul românesc în Occident* ("Travelers from the Romanian Territory to the West") organized by the "Babeş-Bolyai" University, September, 2003; the anniversary session *The Cluj-Gherla Greek-Catholic Bishopric*, Cluj-Napoca, 2003, etc.

Themes of scientific research. The political history of medieval Transylvania; ecclesiastic architecture; medieval civilization; state and society in medieval Transylvania; hegemonic culture and subsidiary cultures; genealogy (T. Sălăgean, G. Petrov, M. Mihály). History of mentalities and imagology; Romanian-Hungarian and Romanian-French relations in the 19th century (M. Mitu, O. Muntean). Economic history and inter-war politics; Cluj personalities; the communist concentration system; documentary funds from the museum inventory (I. Ciupea, D. Comşa). Medals and heraldic in the 19th-20th century (L. Călian).

Enriching the Patrimony of the History Department. The museum's patrimony expanded with new documentary funds (Constantin and Hadrian Daicoviciu, Al. Vaida Voevod), newspapers, books and magazines, photo-documentary materials, documents on the inter-war and recent history; exhibits on technical history; decorative art (glassware, porcelain, furniture), medals, numismatic and philatelic collections, etc.

Publications. In 2003, the history department published its periodical *ACTA MVSEI NAPOCENSIS,* issue 37-38, ISTORIE, II, 2000-2001

IN MEMORIAM

ANA MARIA SZÖKE
(1945-2004)

Colega noastră Ana Maria Szöke s-a născut în Cluj în data de 31 ianuarie 1945. A urmat studiile liceale la Liceul nr. 3, iar studiile superioare la Facultatea de Istorie-Filozofie a Universităţii "Babeş-Bolyai", secţia de Istorie a României, specializându-se în istorie medie. Lucrarea de licenţă a susţinut-o în anul 1967.

După o perioadă grea de trei ani, academicianul Constantin Daicoviciu, care avea nevoie de oameni de nădejde, a adus-o în anul 1970, sfătuit de Hadrian Daicoviciu, la Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei. A fost o decizie înţeleaptă, căci Ana Maria Szöke s-a dovedit a fi unul dintre cei mai fideli slujitori ai instituţiei din întreaga istorie a acesteia. A parcurs aici toate treptele până la cea de conservator general al muzeului, iar în anul 1997 a fost numită directoare adjunctă, formând o echipă de conducere cu Mihai Rotea şi cu cel care semnează aceste rânduri. S-a stins din viaţă în 26 martie 2004.

Ana Maria Szöke a fost o excelentă specialistă în evul mediu. Atenţia ei s-a îndreptat înainte de toate asupra obiectului de muzeu. Veştmintele şi accesoriile de cult, piesele de vestimentaţie laică, piesele de interior, arta decorativă, toate prindeau viaţă în paginile scrise de această mare iubitoare de istorie şi de frumos. Una dintre ultimele clipe fericite le-a trăit când i-am dus la patul de suferinţă proaspătul volum din Acta Musei Napocensis, în care avea un minunat articol despre broderiile de cult din Muzeul de Istorie din Gherla.

Ca trăsături aş aminti pentru început hărnicia şi simţul ordinii. Cine doreşte să afle ce înseamnă a fi un perfect conservator de muzeu, să şi-o amintească pe Ana Maria Szöke. Ştia totul despre muzeul său, cunoştea aproape fiecare piesă semnificativă şi istoricul ei, era o admirabilă organizatoare de expoziţii şi iniţiatoare de colaborări. Rareori îşi părăsea registrele de inventar înainte de a se însera şi era oricând gata să ajute orice specialist, punându-i la dispoziţie cu amabilitate şi perfectă colegialitate obiectele solicitate. Nu numai Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, ci şi această ţară şi noi toţi trebuie să-i fim recunoscători pentru ceea ce a făcut pentru patrimoniul naţional.

O altă trăsătură definitorie a fost devotamentul. Acest devotament a făcut ca viaţa ei să se confunde, mai mult decât la oricine, cu viaţa muzeului. A condus instituţia, în limitele atribuţiilor pe care le-a avut, cu simţul măsurii şi cu talent. Datorită ei, tezaurul a putut fi, în sfârşit, prezentat publicului după nu mai puţin de 140 de ani de existenţă ai muzeului. Atunci când deschidem o expoziţie temporară nu uităm să spunem sau măcar să gândim că şi această minunată sală a fost tot opera Anei Maria Szöke.

A fost un spirit european. Îi judeca pe oameni numai după merite, asculta şi părerea celorlalţi şi avea o judecată dreaptă. Români sau unguri, am avea încă multe de învăţat de la Ana Maria Szöke.

Dacă vorbim de devotament, să nu uităm de dragostea cu care le-a purtat de grijă bătrânilor ei părinți, al căror singur sprijin era. Dacă vorbim de prietenie, nu pot să nu amintesc afecțiunea care ne-a legat încă de pe băncile facultății. Eram un cerc de colegi care rezistam dictaturii în felul nostru. Ne întâlneam cu toții pentru a asculta muzică clasică, pentru a vorbi despre literatură sau politică și pentru a spera împreună în vremuri mai bune. Prietenia mea cu Ana Maria Szöke s-a prelungit până în ultimii ani, luând forma colaborării spre ceea ce am socotit noi că este binele muzeului.

Ne-a fost greu să ne despărțim de Ana Maria Szöke, dar ea a rămas pentru noi o pildă de competență, de umanism și de devotament. Îi mulțumim pentru tot ce a făcut și o vom păstra de-a pururi în sufletele noastre.

IOAN PISO

ABREVIERI

AV	(Nuovo, 1891-1921) *Archivio Veneto* (Tridentino, 1922-1926)
A.A.R.M.S.I	*Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, Bucureşti, s. I, 1880-1893; s. II, 1894-1914; s. III, 1915-1947; s. IV, 1972-
ABAW	*Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch [-Philologische und]- historische Klasse*, München, s. I, 18351928; s. II, 1929-1945; sn, 1947-
ActaArchCarp	*Acta Archaeologica Carpathica*, Kraków.
ActaArchHung	*Acta Archaeologica Academie Scientiarum Hungaricae* Budapest.
ActaMN	*Acta Mvsei Napocensis*, Cluj (-Napoca), 1964-
ActaMP	*Acta Musei Porolisenssis*, Zalău.
ActaTS,	*Acta Terrae Septemcastrensis*, Sibiu.
Again	Livia Călian, *again about Michael the Brave's gold medal,* Acta Musei Napocensis, 35-36/II, 1999, p. 273-279.
AHASH	*Acta Historica Academiae Scientarum Hungaricae*, Budapest, 1952-
AHR	*The American Historical Review*, New York, London, Washington, 1895-
AIIAC	*Anuarul Institutului de Istorie (şi Arheologie*, 1971-1990) din Cluj (-Napoca, din 1974), Cluj, 1958 (reia *AIINC*); ultimele numere (2001-2003) pot fi găsite la www.history-cluj.ro
AIIAI	*Anuarul Institutului de Istorie (şi Arheologie*, din 1972) "A.D. Xenopol" din Iaşi, 1964-1989 (este continuat de *AIIX*)
AIIX	*Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol* din Iaşi, Iaşi, 1990-
AIR	[B. Petriceĭcu-Hăjdĕŭ], *Archiva istorică a României. Collecţiune critică de documente asupra trecutuluĭ românŭ, incepêndŭ dela timpiĭ ceĭ mai depărtaţĭ şi pônĕ la annulŭ 1800*, Bucureşti, [1864-] 1865-1867, s.n., 2004-
AIRCRU	*Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*, Venezia,1999-
Amed	*Arheologia Medievală*, Reşiţa, Brăila
AMP	*Acta Musei Porolissensis*, Zalău
AnB	*Analele Banatului*, Timişoara
AOASH	*Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricae*, Budapest, 1947-
Apulum	*Apulum*. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia.
ArchAust	*Archaeologia Austriaca*, Wien.
Arh. Bibl. Mitr.Sibiu	Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe, Sibiu
ArhMold	*Arheologia Moldovei*, Iaşi.
Arh. Naţ. Bucureşti	Arhivele Naţionale Bucureşti
Arh. Naţ. Deva	Arhivele Naţionale Deva
Arhiva	*Arhiva societăţii ştiinţifice şi literare*, Iaşi, 1889/1890, 1940
ASI	*Archivio Storico Italiano*, Firenze, 1842-1850/1851; ns. 1855-1863; s. III, 1865-1877; s. IV, 1878-1887; s. V, 1888-1912; s. VI, 1913-1923; s. VII, 1924-1934; s. VIII, 1935-
AŞUI	*Analele Ştiinţifice ale Universităţii "Alexandru Ioan Cuza". Istorie*, Iaşi, 1955-
Auktion	Auktion XIV am 24 november 1979, Lanz-Granz, *Römisch-Deutschreich*, haus Habsburg Lothringen
Austria	*"Austria" Münzkatalog 1790-1989*, Viena, 1990.
Av.	Avers
AVSL	*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*
Banatica	*Banatica*, Muzeul Judeţean Caraş-Severin, Reşiţa.

BAR	Biblioteca Academiei Române
BAR Cluj	Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca
BCUC	Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca
BF	*Byzantinische Forschungen: internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, Amsterdam, 1966.
BHR	*Bulgarian Historical Review*, Sofia
BOR	*Biserica Ortodoxă Română*. Buletinul oficial al Patriarhiei Române, Bucureşti, 1874.
BSHAR	*Bulletin de la Section Historique de la* Académie Roumaine, Bucarest, 1912-1947.
BSNR 1906	*Buletinul Societăţii Numismatice Române cuprinzând Catalogul medaliilor moldo-române cunoscute dela anul 1600 până la 1906,* Bucureşti, 1906.
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London-Oxford, 1938
Bună Vestire	*Bună Vestire. Organ de zidire creştinească*, Roma, 1960
Byzantina	*Byzantina*, Thessaloniki, 1969
Byzantion	*Byzantion. Revue internationale des etudes byzantines*, Bruxelles, 1924
Călian 1995	Livia Călian, *Medalia principelui Mihail Sturdza. Studiu medalistic şi heraldic,* în *Arhiva genealogică*, II (VII), 3-4, Iaşi, 1995, p. 331-339.
Călian 2003	Livia Călian, *Fragmente din istoria oraşului Cluj ilustrate în medalistică (sec. XVII- XX),* BSNR, anii XCII-XCVII (1998-2003), nr. 146-151, Bucureşti, 2003, p. 297 – 327.
Călian Livia	Călian, *Patru medalii transilvănene de încoronare din colecţia Esterhazy*, în *ActaMN*, 34, Istorie, II, 1997-1998.
CCA,	Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
CHR	*Catholic Historical Review*, Washington, 1915.
Ciofu	Valerian I. Ciofu, *Câteva medalii ale expoziţiilor transilvănene din al treilea pătrar al secolului XIX*, în *ActaMN*, 33, Istorie, II, 1996-1997.
CL	*Convorbiri Literare*, Iaşi-Bucureşti, 1867-1945.
Colloquia	*Colloquia. Journal of Central-European Studies*, Cluj-Napoca, 1994.
Crisia	*Crisia*, Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea.
Csáky	*Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, I/1, Budapest, 1919.
	CSHB=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828-1897
CT	*Columna lui Traian*, Bucureşti, 1870-1884
Dacia, (N.S.)	*Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, I-XII (1924-1948); *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie*, Nouvelle série, Bucureşti.
DIR I.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacurile XI, XII şi XIII, vol. I.
DIR II.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251-1300).
DIR III.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. I (1301-1320).
DIR IV.	*Documente privind istoria României*, C., Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321-1330).
Dogaru 1994	Maria Dogaru, *Din heraldica României,* Bucureşti, 1994.
EB	*Études Balkaniques*, Sofia
EBPB	*Études Byzantines et Post-Byzantines*, Bucarest-Iaşi, 1979.
EJOS	*Electronic Journal of Oriental Studies*, Utrecht, 1998 (disponibil online la www.let.uu.nl/oosters/EJOS/EJOS-1.html).
Enciclopedia	*Enciclopedia României,* vol. I, Bucureşti, 1938
Eph.Nap.,	*Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca.
ESY	*Eurasian Studies Yearbook. International Journal of Northern Eurasia*
ETTK	*Értekezések a történeti tudományok körébol*, Budapest, 1867-1917.
Συμμεικτα	Συμμεικτα, Athenai, 1966-
FHDR	*Fontes Historiae Daco-Romanae*, I-II, Bucureşti, 1964-1970.

FolArch	*Folia Archaeologica*, Budapest.
FRA	*Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen*, Wien,1849.
FRT	*Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források)*, Budapest-Kolozsvár, 1911-1921.
FSNA	*Fonti per la storia di Napoli aragonese* (collana diretta da Mario Del Treppo), Salerno, Napoli, 1997.
Gombos	Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*, vol. I – III, Budapest, 1937-1938.
Györffy	Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. 1, Budapest, 1987.
H	Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657* (Corpus Nummorum Hungariae, III kötet, I. rész), Budapest, 1975.
H EFP	Huszár Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995.
H-C	Emeric Hutten-Czapskim, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises*, I-II, St. Pétersbourg - Paris, 1871-1872; III, St. Pétersbourg – Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.
HD	E. Hurmuzaki, N. Densuşianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea 1, Bucureşti, 1887.
HO	*Hazai okmánytár/ Codex diplomaticus patrius*, vol. I-VIII, Győr-Budapest, 1865-1891.
HPW	Huszár Lajos, Pop Ferenc, Winkler Judit, *Erdélyi éremművésség a 16-18 században*, Bucureşti, 1996.
HPW	Huszár – Pap – Winkler, *Erdély éremmüveség a 16-18. században*, Cluj-Napoca, 1996.
IIR	Popa-Lisseanu, Gh., *Izvoarele istoriei românilor*, V, Bucureşti, 1935.
Iliescu 1993	Octavian Iliescu, *La monnaie – medaille de Michel le Brave /1600), Revue Roumaine d'Histoire*, tome XXXII, No. 3-4, Juillet-Decembre, 1993, p. 218-228.
Istros	*Istros*. Buletinul Muzeului Brăilei, Brăila, 1980.
Jakó I, II	Jakó Zsigmond, ed., *Erdélyi okmánytár/ Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, vol. I, Budapest, 1997; vol. II, Budapest, 2004.
KMTL	*Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század)*, ed. Kristó Gyula, Budapest, 1994.
LK	*Lévéltári Közlemények*, Budapest, 1928.
MAPS	*Memoirs of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1933 -
MCA	*Materiale şi cercetări arheologice*, Bucureşti.
Méditerrannées	*Méditerrannées. Revue de l'Association Méditerrannées*, Paris, 1994
MFME	*A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve*, Szeged
MGH.SS	*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, ed. G. H. Pertz, 30 vol., Hanovra, 1854 sq.
MHH	*Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelemi emlékek*, Pest, Budapest, 1857-1917
MJM	Muzeul Judeţean Mureş
MMKM	Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreimuseum Mureş*, Târgu-Mureş, 1980.
MMP	*Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia*, Cracoviae,1861-1938.
MN	*Il Mar Nero*. Anali di archeologia e storia, Roma, Paris, 1994.
MNIT	Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
MPH III.	*Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa, 1961.
MPR	G. Buzdugan – Gh. Niculiţă, *Medalii şi plachete româneşti. Memoria metalului*, Bucureşti, 1971.

MS	Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museum der Stadt Sighişoara*, Sighişoara, 1972.
MT	*Mediaevalia Transilvanica*, Satu Mare, 1997-
N	sigla Cabinetului Numismatic
NK	*Numizmatikai Közlöny*, Budapest.
NMED	sigla colecţiei medalistice
OCA	*Orientalia Christiana Analecta*, Roma, 1935-
PamArch	*Památky Archeologické*, Praha.
Pârvan - Ungureanu	Katiuşa Pârvan, Dragoş Ungureanu, *Despre medaliile şi plachetele dedicate lui Anghel Saligny şi lucrărilor sale*, în *Cercetări numismatice*, VII, p. 227-232, Bucureşti,1996;
Pontica	*Pontica*. Muzeul de Istorie şi Arheologie, Constanţa, 1968
QCR	*Quaderni della Casa Romena di Venezia*, Venezia, 2002
RA	*Revista Arhivelor*, Bucureşti, 1924-1947, 1958-
RER	*Revue des Études Roumaines*, Paris, Atena, Iaşi, 1953-
RC	*Revista Catolică*, Bucureşti, 1911-1916
RdI	*Revista de istorie* (este continuată de *RI*, sn), Bucureşti, 1974-1989
RdIS	*Revista de istorie socială*, Iaşi, 1996 [1997]-1998 [2000]
REB	*Revue des Études Byzantines*, Paris, 1943-
RepAB,	Ciugudean, H., Moga, V., *Repertoriul arheologic al judeţului Alba*, Alba Iulia, 1995.
RepCJ,	I. H. Crişan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, *Repertoriul arheologic al judeţului Cluj*, 1992.
Resch	Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur geyemvart, mit 86 tafeln*, Mermannstadt 1901.
RESEE	*Revue des Études Sud-Est Européennes*, Bucarest, 1963
RI	*Revista istorică*, Vălenii de Munte-Iaşi, Bucureşti, 1915-1946, sn, 1990-
RIR	*Revista istorică română*, Bucureşti, 1931-1946.
RIS	*Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al Millecinquecento* (ordinata da Lodovico Antonio Muratori), Mediolani,1723-1751, Città di Castello-Bologna, 1900- (nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosue Carducci e Vittorio Fiorini).
RISCI	*Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, Milano, 1947.
RIU	*Românii în istoria universală* (coordonatori Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian), Iaşi, 1986-1992.
RRH	*Revue Roumaine d'Histoire*, Bucarest, 1962-
RSL	*Romanoslavica*, Bucuresti, 1956-
Rv.	revers
SBAW	*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*, München, s. I, 1871-1928; s. II, 1929-1944; s. III, 1944/1946-
SlovArch	*Slovenská Archeológia*, Bratislava
SCI	*Studii şi cercetări de Istorie*, Iaşi, 1938-1946
SCI(V)A	*Studii şi cercetări de istoria (veche a) artei*, Bucureşti, 1954
SCIVA	*Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, Bucureşti.
SCN	*Studii şi cercetări de numismatică*, Bucureşti.
SMIM	*Studii şi materiale de istorie medie*, Bucureşt, 1956
SOF	*Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, München, 1936
SRH	*Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus Szentpétery, I – II, Budapest, 1937- 1938.
SRPol	*Scriptores Rerum Polonicarum*, Cracoviae, 1872-1917 (a apărut, într-o primă variantă îngrijită de Christian Gottlieb Ludwig, la Amsterdam, în 1698)
SRPru	*Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vor-*

	zeit, bis zum Untergang der Ordensherrschaft (herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehlke), Leipzig, 1865-1874 (reeditată anastatic la Frankfurt, în 1965)
StBruk	*Muzeul Brukenthal-Sibiu, Studii şi comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu.
StComB	*Studii şi comunicări Brukenthal* (seria arheologie-istorie), Sibiu.
Studii	*Studii. Revista de istorie*, Bucuresti, 1948-1973 (este continuată de *Rdl*)
SUBBH	*Studia Universitatis Babes-Bolyai*, series Historiae, Cluj (-Napoca), 1958
SV	*Studi Veneziani*, Venezia, 1959-1976; sn, 1977
Symp. Thrac,	*Symposia Thracologica*, Revistă a Institutului de Tracologie, Bucureşti.
Studijne Zvesti	*Studijne Zvesti. Arheologicki ústav SAV*, Nitra-Bratislava.
Szecheny	*Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Instituti Nationalis Széchényiani, 1807.
Târnoveanu-Pârvan	Ernest Oberländer – Târnoveanu şi Katiuşa Pârvan, *Regina Elisabeta în medalistică*, Muzeul Naţional, XIV, Bucureşti, 2002, p. 246-270.
Tănăsescu 1975	Ştefan D. Tănăsescu, *despre medalia lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 1973-1975, nr, 121-123, p. 237-239.
Teodoreanu-Teodorescu	Teodoreanu Eugen – Teodorescu Z. Virgil, *Învăţământul oglindit în medalistica românească*, BSNR, nr. 129-130, anii LXXV- LXXVI (1981-1982), p. 411-436.
Teutsch-Firnhaber	G. D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Wien, 1857.
Theiner	A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859.
Thessaloniki-Great Moravia	*Thessaloniki-Great Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16-19 October 1997, Hellenic Association for Slavic Studies*, Thessaloniki, 1999
TM	Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia Muzeului Judeţean Maramureş*, Baia-Mare, 1971.
TR	*Transylvanian Review/ Revue de Transylvanie*, Cluj-Napoca, 1992- (ultimele numere sunt disponibile online la www.icr.ro/tr_review)
TSz	*Történelmi Szemle*, Budapest, 1950-1956; 1958- (numerele pe 1997, 2-1999 pot fi accesate la www.tti.hu/index.htm).
Turcica	*Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états*, Leuven, Paris, 1969-pentru ultimele numere: www.poj.peeters-leuven.be/journal).
UAJ	*Ural-Altaische Jahrbücher: internationale Zeitschrift für Uralische und Altaische Forschung*, Wiesbaden-München, 1952.
Welzel	Leopold Welzel von Wellenhüm, *Verzeichniss der Münz-und Medaillen-Sammlung*, Wien, 1845.
ZfA	*Zeitschrift für Archäologie*, Berlin.
Zichy	*Codex diplomaticus comitum Zichy*, vol. I, Pest, 1872.
Ziridava	*Ziridava. Studii şi cercetări*, Arad.
ZW	Zimmermann Franz et al. eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1891.

ISSN 1454-1521